

B E L G E S E L

OSMANLI ÂDET, MERASİM VE TABİRLERİ

TOPLUM HAYATI

— ◆ —
ABDÜLAZİZ BEY

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

OSMANLI ÂDET, MERASİM VE TABİRLERİ

Türkiye
Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı
Yayıncıdır

Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi
Barbaros Bulvarı
80700 Beşiktaş/İstanbul
Tel: (0212) 227 37 33 - Faks: (0212) 227 37 32

Kapak Resmi
Abbas Halim Paşa ve ailesi (*Nimet Celaloğlu aile albümünden*)

Yayın Sorumlusu
Ayşen Anadol

Kitap Tasarımı
Haluk Tunçay

Baskı
Numune Matbaacılık
(0212) 629 02 02

© Tarih Vakfı
İstanbul, Haziran 1995

ISBN 975-333-024-3 (Takım)
ISBN 975-333-026-X (1. Cilt)

ABDÜLAZİZ BEY

OSMANLI ÂDET, MERASİM VE TABİRLERİ

ÂDÂT VE MERASİM-I KADİME,
TABİRÂT VE MUAMELÂT-I KAVMİYE-I OSMANİYE

Yayına Hazırlayanlar
Prof. Dr. Kâzım Arısan
Duygu Arısan Günay

B E L G E S E L 4
TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

Prof. Dr. Kâzım Arısan

1909 yılında Isparta'da doğdu. 1935'te Askeri Tıbbiye'yi bitirerek bekim oldu. Gülhane Askeri Tıp Akademisi'nde Kadın ve Doğum Hastalıkları ihtisası yaptı. 1946'da doçent oldu, 1949'da İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesinde görev aldı. 1952'de yarbay rütbesiyle ordudan ayrıldı. 1964'de profesör oldu. 1980'de emekliye ayrıldığında klinik direktörlüğü görevini yapıyordu. 1994 yılında vefat etti.

Başlıca eserleri: *Propedötik*, 1953 (N. Erez ve E. Yenen ile); *Doğum Bilgisi*, 1955 (N. Erez ve E. Yenen ile); *Doğum ve Jinokolojide Su ve Elektrolit Metabolizması Bozuklukları*, 1961; *Jinekoloji*, 1964 (E. Yenen ve S. Mostar ile); *Kadın-Doğum Kliniği Tarihi*, 1973 (F. İnanç ile); *Öğrenci Hareketlerinin Bilimsel Yönden Araştırılması*, 1970 (H. Altuğ, Ö. Köknel, N. Saran ile); "Canlılarda Nüfus Planlaması", *Sosyal Sorunlar ve Eğitimle İlgili Konferanslar*, 1974: 28-35; *Doğum Bilgisi*, 1978, 1984, 1989; *Kadın Hastalıkları*, 1983, 1986, 1991; "Doğum ve Kadın Hastalıklarının Türk Tababet Tarihindeki Yeri, Anadolu'da Doğumla İlgili Tıbbi Folklor", *I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi İTÜ 14-18 Eylül 1981*: 149-211; "The Great Turkish Physician Sherafeddin Sabunjuoglu of Amasya (787 A.H./1395 A.D.)", *Propedörik: Kadın-Doğum*, 1983.

Mesleki çalışmaları dışında tutkusu olan sulu boya resimleriyle 1968'de New York'ta açılan doktor ressamlar yarışmasında birincilik ödülü kazanmıştır. Türkiye Sulu Boya Ressamları Grubu'nun üyesi olarak grubun bütün sergilerine katılmıştır.

Duygu Arısan Günay

1943'te Ankara'da doğdu. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Prehistorya Bölümü'nden mezun oldu. 1967-68 yıllarında İstanbul Arkeoloji Müzeleri Eski Şark Eserleri Bölümü'nde; 1970-75'te İstanbul-Chicago Üniversiteleri Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları Projesinde çalıştı; 1970-75'te Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi'nde; 1975-84'te Orta Doğu Teknik Üniversitesi Tarihi Eserleri Kurtarma, Değerlendirme, Araştırma Merkez'inde editör olarak görev yaptı; Avrupa Konseyi 18. Sanat Sergisi'nde; 1985-88 yıllarında İstanbul Restorasyon ve Konservasyon Merkez Laboratuvarı Müdürlüğü Dökümantasyon biriminde, 1988-91 arasında İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğü'nde Yeni Teşhir ve Tanzim Projesi'nde araştırmacı olarak çalıştı; 1991'den beri de tekrar bir önceki görevinde çalışmaktadır.

1964-66; 1968'de İstanbul-Chicago Üniversiteleri Güneydoğu Anadolu Yüzey Araştırması ile Çayönü, Urfa Söğüt Tarlası ve Biriz Mezarlığı kazıları, 1967 Boğazköy 1972 Keban Projesi Yeniköy Höyüğü kazılarına katıldı.

Tayınları: (Tamamlayan ve yayına hazırlayan olarak) Koşay, H. Z. Pulur: *Etnografya ve Folklor Araştırmaları*, Baraj Gölü Yöresi Halkbilim Araştırmaları; başka yazarlarla beraber "Araştırma Bölgesinde Daha Önce Yapılmış İncelemeler ve Geziler", İstanbul-Chicago Üniversiteleri Karma Projesi: Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları I, "Tarihöncesi, Hitit", *Anadolu Medeniyetleri I: Tarihöncesi, Hitit, İlk Demir Çağı*.

YAYINA HAZIRLAYANLARIN ÖNSÖZÜ

Abdülaziz ibn Cemaleddin'in Âdât ve Merasim-i Kadime, Tabirât ve Muamelât-ı Kavmiye-i Osmaniye (Eski Osmanlı Âdetleri, Merasimleri, Tabirleri ve Davranışları) adını verdiği notları, eski yazı ile ve gününün dilinde 14 defterlik bir müsvedde el yazması olarak elimize ulaşmıştır. Eserde son dönem Osmanlı toplumunun günlük ve törensel yaşamı, gelenek ve görenekleri, inançları, çeşitli davranış biçimleri, giyim kuşamı, evleri ve bahçeleri, seyirlik oyunları kapsamlı bir biçimde incelenmiş, eğitim, sağlık gibi konular da ele alınmış, ekonomi ve sanatına değinilmiş, eski terimlere, deyim ve benzeri kalıplaşmış sözlere geniş yer verilmiştir. Bu konularla ilgili tüm ayrıntılar daha eski bilgiler de katılarak yaşanıldığı zamanda ve yazarın üstün gözlem yeteneğiyle kaleme alınmıştır. Osmanlının son dönemine ait ve belirttiğimiz konularda bu denli ayrıntıları içeren birinci elden kaynakların ne kadar az olduğu göz önüne alınacak olursa, eserin -özellikle Türk halkbilimi için- nasıl bir boşluğu dolduracağı daha iyi anlaşılır.

Eserin yazıldığı dönem

Doğumu 1850, ölümü 1918 olan yazar şu padişahların saltanatını yaşamıştır: Abdülmecid (1839-1861) zamanında yazar 1-11 yaşlarında; Abdülaziz (1861-1876) zamanında 11-26 yaşlarında; V. Murad (1876) zamanında 26 yaşlarında; II. Abdülhamid (1876-1909) zamanında 26-59 yaşlarında; Mehmed Reşad (1909-1918) zamanında 59-68 yaşlarındadır. Dolayısıyla yazarın en çok son iki padişah dönemini çok iyi hatırladığını, daha önceki dönemler hakkında da daha yaşlılardan bilgi edindiğini söyleyebiliriz.

Yazarın hazırladığı müsveddenin hangi tarihte ele alındığına dair kesin bir bilgi yoktur. Ancak notlarda geçen “Yüz yıldır odanın kapıya karşı gelen duvarına sedir, diğer duvarlarının önüne kanep ve koltuk konmakta. Bu değişiklik II. Mahmud [1808-1839] tahta çıktıktan biraz sonra olur” ifadesinden bu notları 1910’lu yıllarda kaleme aldığını varsayabiliriz. Ayrıca yazar önsözünde “Türk Ocağı, Türk Yurdu, Türk Derneği

adıyla kurulacak yerlerde...” demekle bu kurumların henüz kurulmakta olduğunu belirtmektedir. Türk Ocağı 1912 yılında çalışmaya başlamış ve görüşlerini *Türk Yurdu* dergisinde yansıtmıştır. O zaman yazarın eserini bu yıllarda tamamladığını söyleyebiliriz. Bunun dışında yaşadığı zamana işaret olabilecek bir cümleye rastlanmamıştır. Bütün gözlemler kendini ve zamanı soyutlayarak verilmiştir. En çok kullandığı “evail-i asırda” (yüzyılın başında) sözcükleriyle verdiği bilgileri Hicri 1300 yılının başlarına (M. 1883) ait olarak kabul etmek doğru olur. Kendisi o zamanlar 33 yaşlarındadır.

Dönemin diğer tanıkları

Yaşadıklarını, gördüklerini ayrıntılara girerek anlatırken yazar, kendi zamanından önceye ait, duyduğu ya da okuduğu bazı bilgileri de yer yer eklemiştir. Örneğin nakkaşları anlatırken 16. yüzyıla kadar geri gitmekte, o zamanın nakkaş adlarını vermektedir. Ancak bunları yazarken çoğu kez kendi görmüş, yaşamış gibi bir ifade kullanmakta, herhangi bir kaynak belirtmemektedir. Nakkaş adları gibi örneğin müzisyen, köçek ve köçek kolları adlarıyla bunları sayarken izlediği sıranın Evliya Çelebi ile hemen hemen aynı olması, yararlandığı kaynaklardan birinin *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* olduğunu gösterir. Sadece metnin bir yerinde, adlarını vermemekle birlikte kendinden önce yazılmış bazı risalelerden yararlandığını söylemektedir.

Aynı anlatım biçimi Balıkhane Nazırı olarak anılan Ali Rıza Bey’in yazılarında da izlenmektedir. Ali Rıza Bey (1845?-1926) de 19. yüzyıl ikinci yarısı ve 20. yüzyıl başı İstanbul’unu yansıtan yazılarında¹ Abdülaziz Bey gibi kendisi yaşamış ve tanık olmuşçasına daha eskiye ait bilgilere yer vermiştir. Her iki yazarın ele aldıkları konular, aktardıkları bilgiler zaman zaman büyük benzerlikler gösterir. Metinde bu noktalara altyazılarda dikkat çekilmiştir. Belki bu konularda her ikisi de ortak bazı kaynakları kullanmış olabilirler. Abdülaziz Beyle aynı kuşaktan olan bir başka yazar da Leyla Saz’dır (1850-1936).² Ömrünün büyük bir bölümü padişah ve sul-

1 Ali Rıza Bey bu yazılarını “Onüçüncü Asr-ı Hicride İstanbul” başlığı altında 1921-1922 yıllarında aralıklarla *Alemdar* ve *Peyam-ı Sabah* gazetelerinde eski harflerle yayınlamıştır (1921’de Abdülaziz Bey artık hayatta değildir). Bu yazıların bir bölümü Niyazi Ahmed Banoğlu tarafından sadeleştirilerek *Bir Zamanlar İstanbul* adıyla Tercüman 1001 Temel Eser dizisinde kitap olarak çıkmıştır.

2 Leyla Saz’ın anıları 1921-1922 yılları arasında *Vakit* ve *İleri* gazetelerinde yayınlanmıştır. Fransızca, Almanca ve Çekçe’ye çevrilen bu anılar, Sadi Borak tarafından düzenlenerek *Harem’in İç Yüzü* adı altında Milliyet Yayınları arasında 1975’te çıkmıştır.

tan saraylarında geçen, yazarlığı yanı sıra şair, besteci ve müzisyen olan Leyla Saz, anılarında ağırlıklı olarak saray çevresini ve haremi konu almış olmakla beraber saray dışına da çıkarak 19. yüzyılda kadının hayatına değinirken konakları, yalıları, evleri, Osmanlı toplum hayatıyla ilgili çeşitli gelenek ve göreneklere de anlatmıştır. Böylece Abdülaziz Bey’le birçok ortak konuya girmiş, tanıklıklarındaki benzerlikler ya da değişik yönler tarafımızdan yeri geldikçe yine alt yazılarda belirtilmiştir.

Abdülaziz Bey’in ele aldığı konularla ilgili ulaşılabilen bellibaşlı kaynaklar daha fazla bilgi sahibi olmak isteyen okuyucuya yardımcı olmak amacıyla alt yazılarda verilmiştir. Ancak pek çok konu ayrı uzmanlık dallarını ilgilendirdiğinden her konu hakkında kaynak taraması yapılmamış, ayrıca bu çaba da amaçlanmamıştır.

Editör olarak neler yaptık

Başlıca amacımız eseri sadeleştirerek günümüz yazısına kazandırmaktır. Ancak eser müsvedde halinde elimize geçtiğinden bir editör gibi davranmak zorunda kaldık. Editör olarak esere yaptığımız müdahaleler aşağıdadır:

Yazarın bu zengin içerikli çalışmasını kaleme alırken kent monografisi kalıpları içinde halkbilim konularına oldukça uygun bir sıradüzeni izlemesi dikkat çekicidir. Biz de yayına hazırlarken bu sıralamaya büyük ölçüde uyduk; ancak çok sayıda başlıkları 17 ana başlık altında topladık. Bazı konuları ise daha iyi anlaşılması için alt başlıklara böldük.

Yazarın kendisi tarafından verilen konu başlıklarını korumakla birlikte çok uzun, birkaç satır tutan başlıkları kısalttık, gerektiğinde uzun başlık cümlelerini konuların giriş paragraflarına aktardık.

Bazı bölümlerde ardarda gelişigüzel sıralanmış, mantıklı bir akışı olmayan bilgileri, paragraf veya cümleleri öne arkaya alarak yeniden düzenledik.

Defterlerde yazılı olanlar dışında ayrı ayrı yapraklara, küçücük kâğıtlara yazılı notları da uygun yerlere yerleştirdik, hepsini değerlendirmeye çalıştık.

İki kez ele alınıp ayrı ayrı yerlerde verilmiş bilgileri karşılaştırıp birleştirdik; yazılış zamanına göre farklı ve bazen çelişkili olan bilgileri ise alt yazılarda belirttik.

Konuların zenginliği nedeniyle aynı türden bilgilerin başka başka bölümlerde yer alması dolayısıyla metin içinde göndermeler yaparak bu bilgilere okuyucunun kolay ulaşmasına ve birleştirmesine çalıştık.

Yazarın kendisi çok az açıklama notu kullanmış, bunları “yazarın notu” ifadesiyle belirttik. Bunun dışındaki bütün alt yazılar bize aittir. Bunların sayısı çok fazla olduğundan her birine “yayına hazırlayanın notu” ibaresi konulmamış, ancak yazarın notuna bir ilave yapıldığında “yay. haz. notu” kısaltması kullanılmıştır.

Eserin daha yararlı ve kolay kullanılabilir olması için terim ve deyimlerle, kimi sözcüklerin yer aldığı bir sözlük hazırladık. Eser geniş kapsamlı olduğu için ekleriyle birlikte iki ciltte toplandı.

Eserle birlikte bize ulaşan 60 kadar kartpostalın çoğu bilinen resimler olduğundan basılmasından vazgeçildi.

Yazarın çalışma biçimi

Eserinde anlattığı İstanbul yaşamı, ağırlıklı olarak, kendisinin de üyesi olduğu Osmanlı yüksek tabakasının günlük ve törensel yaşamıdır. Konak ve yalılardaki debdebe, görkem sık sık gözler önüne serilmiş olmakla beraber yüksek tabakanın dışında kalan toplumun çeşitli kesimleri de ele alınmış, sıradan gündelik yaşamın pek çok yönüne değinilmiştir.

Yazar eserini 13.5x18 cm boyutlarında 14 deftere yazmış, ayrıca bazı ufak kâğıtlara notlar almıştır. Yazarın ilk bölümlerini gözden geçirip, özenli bir yazıyla iyi cins kâğıtlı deftere temize çektiği olağanüstü kapsamlı bu çalışmayı daha sonra bir an önce bitirme kaygısıyla acele ettiği sezilmektedir. O nedenle büyük bir bölümünü tekrar gözden geçirememiş, çoğunu müsvedde halinde bırakmıştır. Elimize geçen bir müsveddeden anladığımıza göre temize çektiği kısımların üstünü çizmiş ve not düşmüştür.³

viii

Yazarın dil ve ifadesine editörün müdahalesi

Yazarın özellikle yeniden gözden geçiremediği bölümlerde tekrarlar, gereksiz uzatmalar ve ifade bozukluklarına rastlanmaktadır. Eserde yer yer aşdali bir Osmanlıca yanında (örneğin kitaba olduğu gibi aldığımız yazarın önsözü) sade bir ifade biçimi de izlenmekte, kitaba neredeyse kelimesi kelimesine aynen aktardığımız bölümler böyle oluşmaktadır (örneğin “Nezaket, Terbiye ve İyi İlişkilere Aykırı Hareketler”; “Tabirler”; “Lohusa Hamamı ile İlgili Açıklamalar”). Bazen de aynı kavramı bir yerde Osmanlıca başka bir yerde Türkçe olarak yazmaktadır (kızı, kerimesi gibi). Yazar süslü ifadelerden hoşlanmakta, anlattıklarını güçlendirmek için aynı anlama gelen kelimeleri ardarda kullanarak cümleleri uzatmaktadır. Bir sayfaya varan cümlelere sık rastlanmaktadır.

Yazarın ifadesi genellikle tarafımızdan sadeleştirilmiş, çok uzun cümleler bölünerek rahat anlaşılabilir bir duruma getirilmiştir. Bu sadeleştirme sırasında kendisinin kullandığı kelimelerin kullanılmasına özen gösterilmiş, özellikle terim, deyim niteliğinde olanların çoğu yazar tarafından da paran-

3 Bu müsveddeden biri esnaflar, diğeri sıbyan mektepleri hakkındadır. Notta ise “İşbu makalat çekme başka bir kâğıda yazılmış olduğundan hîn-i tebyîzde inşaallah oradan alınarak yazılacaktır” (Buradaki yazılar başka bir kâğıda geçirilmiş olduğundan temize çekilirken inşaallah oradan alınarak yazılacaktır) demektedir.

tez içinde verildiğinden olduğu gibi korunmuş, ancak italik olarak yazılarak göze çarpması sağlanmıştır.* Önsözde ise yazarın ağır ifadesini yansıtabil-
mek için cümleleri kısaltılmaksızın genellikle kelime kelime çeviri yoluna
gidilmiştir. Sadeleştirmede ölçüt olarak yazarın yalın olarak kaleme aldığı
yerler seçilmiştir. Bir diğer ölçüt ise yazarla çağdaş olan büyük dilci Şem-
settin Sami'nin (1850-1904) *Kamûs-ı Türkî*'si olmuştur. Bu sözlükte yer
almayan daha yeni sözcükler mümkün olduğunca kullanılmamıştır.

Yazar terim ve deyimlerin yanı sıra anlattığı konu ile ilgili anahtar söz-
cük niteliğinde olanları da yine parantez içinde belirtmiştir. Yer adlarını,
kişi adlarını, kitap adlarını da hep parantez içinde vermiştir. Terim ve de-
yim niteliğindeki sözcük ve ifadelerin fazlalığı dolayısıyla metnin görsel
olarak fazla karışık olmasını önlemek, terim ve deyimlerin daha iyi ortaya
çıkmasını sağlamak üzere anahtar sözcük niteliğinde olanları (örneğin ik-
ram edilen yemekleri sayarken parantez içinde yazılan pilav, hoşaf gibi ke-
limeler) farklı yazım biçimiyle belirtmekten kaçınılmıştır.

Terim, deyim niteliğinde olmayan ancak yazarın döneminin dil özellik-
lerini yansıtan, özellikle anlatılan konularla bütünleşen sözcükler olduğu
gibi korunmuş, ilk geçtiği yerde altıyazıda açıklanmıştır ("ekâbir", "vüze-
ra", "kübera", "elvan", "musanna", "tezyin" gibi). Çok yaygın olarak
kullanılanlar ise ayrıca arkada sözlükte verilmiştir.

Bazı sözcükler ise dönemin yazım ve kullanım biçimiyle korunmuştur,
örneğin havlu (avlu), nirdüban (merdiven), mıkraz (makas). Ayrıca bu-
gün ses uyumuna göre değişmiş bazı kelimelerin de o günkü kullanımı
korunmuştur, örneğin lohusa (bugün: loğusa), eğer (bugün: eyer) gibi.

Yazar bazı yerlerde geniş zaman kullanırken bazı bölümlerde dili geç-
miş zaman kullanmaktadır, örneğin tüccar, esnaf ve sanatkarların bulun-
duğu yerleri, hanları yazarken dili geçmiş zaman kullanmıştır. Oysa bu-
gün bile çoğu aynı adlarla anılmaktadır.

Bazı terim ve sözcüklerin metnin değişik yerlerinde farklı yazıldığı iz-
lenmektedir. Bu gibi durumlarda biri parantez içinde olmak üzere her iki
yazım biçimi de verilmiştir, örneğin sakankur (sekenkur), taye (daye) gibi.

Zaman zaman da düşük cümle ve kötü ifadelerle karşılaşılmalıdır,
örneğin: "Çocuklar bir takımına dahi söylenen ninniler oldukça mevzun
söz iltizamiyle söylenmeyerek onu uyutacak bir sesle ninni söylemek dahi
bir ekseriyet derecesinde olup ve o yoldaki teganniler de şu suretle söy-
lenmekte bulunmuş idi."

* Yayına hazırlayanların uyguladığı bu yöntem, göze çarpması gereken sözcük, terim
ve deyimlerin fazlalığı nedeniyle Tarih Vakfı Yurt Yayınları tarafından izlenememiş,
yalnız ilk geçtiği yerde italik yazılmıştır.

Okunmasında tereddüte düştüğümüz ya da yazım biçimine göre başka türlü okunması olanaksız olan, ancak yanlış yazıldığından kuşku duyduğumuz sözcükler alt yazıda belirtilmiş ya da yanlarına soru işareti konulmuştur.

Metin içinde bir sözcük yanında parantez içinde verdiklerimiz yazarın kendi açıklamasıdır, örneğın kökçü (yani eczacı), ıtriyat satanlar (yani miskci), ince mücellit (yani müzehhip) gibi. Tarafımızdan yapılan tüm açıklamalar ise çoğunlukla alt yazı halinde ya da arkada sözlükte verilmiştir.

Teşekkür

Çok kapsamlı ve ele alınması o derece zor ve zaman alıcı olan bu eserin bugünün toplumuna aktarılmasında pek çok kişi çeşitli yardımlarıyla bize katkıda bulundu ve herkes teşvikleriyle destekledi.

Prof. Dr. Kâzım Çeçen bu değerli eseri bize tanıştırdı; merhum Emine Cemile Emhaz aile yadigârı olarak titizlikle sakladığı bu defterlerin topluma kazandırılmasını arzu etti ve sabırla takipçisi oldu ama ne yazık ki yayınlandığını göremedi (ruhu şad olsun); öğretmenini hanımefendiye büyük bir sevgi ve saygıyla bağı Cavidan Erten, öğretmeninin bu arzusunun sonuna kadar destekledi ve yayınlanması için her türlü hukuki yardımı sağladı; yine aileden Abdülaziz Bey'in yeğeninin eşi Mevhibe Atâ Hanımefendi, Aziz Bey hakkında bilgi ve belgeler sağladı (Aziz Bey'in fotoğrafını da kendisine borçluyuz); eserin diğeri varisleri de yayınlanması için karşılıksız anlayış ve yardımlarını hiçbir zaman esirgemediler; Orhan şaik Gökyay, okunması zor sözcüklere yardım ettiğeri kadar anlamları hakkında da açıklamalarda bulundu ve böyle bir eserin sadeleştirilmesindeki büyük deneyimleriyle hem yol gösterdi hem de bizi denetledi; Muammer Ülker bazı terimlerde bize yardımcı oldu; Kenan şahinoğlu "Dil ve Çeşitli Terim ve Deyimler" bölümünün bugünkü yazıya aktarılmasında ön çalışmayı yaptı; Yusuf Alp mansü kimi yerlerin okunmasına katkıda bulundu; Dr. Filiz Çağman ve Havva Koç kütüphanelerini ve bilgi birikimlerini içtenlikle bize sundu; Ölkü İzmirligil eserin tamamlanmasına her zaman destek oldu; son şeklini alana kadar defalarca gözden geçirdiğimiz metni temize çeken Sedef Soylu her santimetrekaresi hieratik'lerle, sapsarı post-it ve rengarenk ataş'larla dolu sayfaları en az iki kez büyük bir titizlik ve doğrulukla, usanmadan yeniden yazdı; Ayşe Özkan, yukarıda adı geçen hieratik, post-it ve ataş'lı açıklamalarımızı dikkatle alt yazılara aktardı, Tarih Vakfı'nda Ayşen Anadol eserin yayımı için büyük sorumluluk aldı, sabır ve anlayış gösterdi; Tarih Vakfı ise kitabın basımı ile bizim on yıl kadar süren vicdan azabımızı rahatlattı; Reha Günay her zaman olduğu gibi bu çalışmaya da her aşamasında emek verdi, özellikle basımının gerçekleş-

mesini sağladı. Ve Ferihe Arısan sabırla bize katlandı. İşte bütün bu kişilere tek tek teşekkür ederken birlikte çalışmaktan da ne kadar mutlu olduğumuzu belirtmek istiyoruz.

Bizim on yıldır her gün okuyup yazdığımız, çalışmadığımız günlerde bile kalben beraber olduğumuz sevgili yazarımız Pertev Paşa hafidi Abdülaziz ibn Cemaleddin, kitabın yayımından sonra toplumun da büyük ilgi ve sevgisini çekecek ve sonsuza kadar aramızda yaşayacaktır. Tanrı rahmetini esirgemesin.

Prof. Dr. Kâzım Arısan
Duygu Arısan Günay

İstanbul, 30 Mayıs 1994

Parnasse

CONSTANTINOPLE
GRAND'RUE DE PÉRA 288

Abdülaziz Bey

Abdülaziz Bey'in fotoğrafının arkasına el yazısıyla eklenmiş not:

1319
Şubat 2

Cuma

1321
Zilhicce 4

Arzet bu rasviri Aziz, enzar-ı ehl-i ibrete
Tedric ile koydu felek işte beni bu heyete

ESERİN YAZARI HAKKINDA

İbnü'l-Emin Mahmut Kemal *Son Asır Türk Şairleri* adlı kitabında, eserin yazarı Abdülaziz ibn Cemaleddin hakkında geniş bilgi verir.¹ Önce hayat hikâyesini anlatır, ardından konuşma ustalığını över ve örneklerle şiirlerini inceler. Hazırlamış olduğu eser hakkında da şunları söyler:

“Âdâtı kadimemize dair -münasebet geldikçe- verdiği malumatı zabt ve ahlâfa yadigâr etmesi için de teşvikatta bulunmuştum. Öyle bir eser de yazmağa başlamış ve bazı mebahisini gösterip mütaleamı sormuş idi. Merasim ve Âdât-ı Kadime-i Osmaniye tesmiye ettiği bu eserin bir kısmını Nurullah Bey (Abdülaziz Beyin oğlu) irae etti.”

Abdülaziz Bey 2 Muharrem 1267 (1850)'de İstanbul'da doğdu.² Babası Umur-ı Mülkiye Nazırı (Devlet Bakanı) Pertev Paşa'nın oğlu Ahmed Cemaleddin'dir. Abdülaziz Bey'in diğer kardeşleri Mazhar ve Mehmet Ata Beyler ile Fatma Hanım'dır. Pertev Paşa'nın (1785-1837) babası Seyyid İbrahim, onun babası Seyyid Mustafa, onun babası Seyyid Hamdullah, onun babası Seyyid Hafız İsa'dır. Soylarının Hazret-i Ali'nin oğlu İmam Muhammed bin Hanefî'ye dayandığı söylenir. Aile Antakya'dan Kırım'a gitmiş ve uzun yıllar Bahçesaray'da yaşadıkdan sonra Sultan I. Abdülhamid döneminde, söylentiye göre sultanın daveti üzerine, Seyyid Hamdullah Efendi zamanında İstanbul'a göç etmiştir. Darıca civarında bir çiftlik satın alarak oraya yerleşmişler ve Pertev Paşa orada doğmuştur. Abdülaziz Bey'in eşinin adı İkbâl, kızının adı Ayşe'dir. Oğlu Nurullah Pertev (Pertevoglu), “Kitabü'l-Kütüb” adıyla çok geniş bir bibliyografya hazırladıysa da basılamamıştır.³ Abdülaziz Bey 27 Rebiulelvel 1337(1918)'de vefat etti. Damar sertliği ve prostattan rahatsızdı. Üsküdar Selimiye Dergâhı haziresinde babasının kabrine gömüldü.⁴

Abdülaziz Bey, 1285 (1868)'de Babiâli Ahkâm-ı Adliye Riyaseti Mektubî Odası'na (Adliye yazı işleri müdürlüğü) girdi. Bir süre Sadaret Mektubî Kale-

xv

1 İbnü'l-Emin Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Türk Tarih Encümeni Külliyyatı, sayı 16, İstanbul, 1930: 44-47.

2 a.g.e.

3 M. Seyfettin Özege, *Bir Bibliyografyamız: Nurullah Pertevoglu (1894-1956)*, İstanbul, 1957:5, 6, 13.

4 İnal, 1930: 45.

mi'nde (Sadrazamın özel kalem müdürüne bağlı yazı işleri bürosu) çalıştı. Sonra sırasıyla Meclis-i Mebusan (Millet Meclisi) zabıt kâtipliği, Meclis-i Vükelâ müzakerat zabıt kâtipliği (Bakanlar Kurulu görüşmeleri zabıt kâtipliği), İane-i Harbiye (Savaş yardımı) Komisyonu, Şura-yı Devlet (Danıştay) Komisyonu, Sicill-i Ahval (Devlet memurlarının sicil dairesi) Komisyonu kâtipliği, Evkaf Nezareti Maruzat-ı Mühimme (Önemli dilek ve bilgiler) memuriyeti, Evkaf İdare Meclisi azalığı (1316/1898), Evkaf İdare Meclisi Riyaseti (II. Meşrutiyet'ten sonra, 1908), Emlâk-i Vakfiye Müdüriyeti, Edirne ve Selanik Vilayetleri Evkaf müfettişliği, İstanbul Vilayeti Tahrir-i Musakkafat Komisyonu memuriyeti görevlerinde bulundu. Maliye Nezareti Arazi-i Mevkufe (Vakıf arazisi) Komisyonu riyasetinden emekli oldu.⁵

Konuşma sanatında çok usta olup çok da konuşurdu. Fakat başkalarını dinlemesini sevmezdi. Bazı eserleri: şiirlerini toplayan büyük bir mecmua, mektup defteri, şiir ve düz yazı biçiminde fıkralar, kendinden önceki ve çağdaşlarının seçilmiş beyitlerini toplayan mecmua, ayrıca “Uluhiyet” (tanrılık), “Nübüvvet” (peygamberlik), “Ruhullah” (İsa peygamber) gibi unvanlarla basılıp sokaklarda dağıtılmış hutbelere karşı bir protesto olan *Hutbelere Hitab ve Cümel-i Hikemiye-i Aziziye* (Aziz'in Hikmetli Cümleleri)'den başka *Mücerrebât-ı Mualecât* (Denenmiş İlaçlar) adında kitapçıkları da vardır. Şiirleri arasında Hazret-i Hüseyin hakkındaki mersiyesi meşhur olmuştur. “Diyanet-i Muhammediye” isimli bir esere başlamış ancak bitirememiştir.⁶

5 a.g.e. 45 vd.

6 a.g.e.

İÇİNDEKİLER

MUKADDİME-İ KİTAP/ÖNSÖZ	2-3
I. BİR ÇOCUĞUN DOĞUMUNDAN ÖNCE VE SONRA YAPILAN İŞLER VE UYULAN ÂDETLER	11
Doğum öncesi	11
Doğum sırası	12
Doğum sonrası	12
Çocukların kullandıkları tabirler	32
Çocukları korkutmak için söylenenler	33
Çocuk tekerlemeleri	33
Çocuk bilmeceleeri	35
Çocuk oyunları	39
Sünnet	39
II. EĞİTİM	55
Erkek çocuklara lala tayini	55
Kibarca mektebe başlama	57
İstanbul'da sıbyan mektepleri eğitimi	61
Darülkurralar ve çocukların hafızlık eğitimi	66
Çocukların ketebe alması	70
Kıraat usulünü öğrendikten sonra ilim tahsili için muallim tayini	75
Dersaadet medreseleri	76
Erkek çocukların bir kaleme çırağ edilmesi	85
Erkek çocukların bir tüccar veya sanatkâr yanına verilerek bir mesleğe başlatılması	93
Genç erkeklerin sakal bırakması	98
Kız çocukların kadın mekteplerinde eğitimi	100
Genç kızların bir ev hanımı olarak yetiştirilmesi	102
III. EVLENME	106
Evlenecek gençlere kız arama	106
Kızların görücüye çıkması	107
Söz kesme	108
Nişan takma	109
Nikâh akdi	110

Cihazın güvey evine gönderilmesi	113
Cihaz takımı	115
Gelin için döşenen odalar	119
Düğün	122
Kalfa ve cariyelerin evlendirilmesi	134
IV. TİCARET VE SANAT	137
İstanbul'da tüccar, esnaf ve sanatkârlar, bulundukları yerler	137
Bazı sanat dalları hakkında açıklamalar	140
Bedestan haccgileri	149
Bazı yiyecek ve içecekler hakkında notlar	151
V. İSTANBUL'UN SEMTLERİ VE EVLERİ	155
Osmanlı toplumunun çeşitli kesimlerinin oturduğu semtler	155
Halkın oturduğu evler, bahçeleri, ev idaresi ve günlük ev hayatı	157
Osmanlı vüzera, ekâbir ve ricalinin konak, sahilhane ve bahçeleri	161
Bazı gündelik eşyalar	198
Sahilhane bahçeleri	217
VI. GİYİM-KUŞAMA DAİR BAZI BİLGİLER	223
Kavuklar, takkeler	223
Üste giyilenler	226
İçe giyilenler	226
Halktan hanımların ev içi kıyafeti	227
Kuşaklar	227
Mendiller, enfiye mendilleri, enfiyeler	228
Boyun atıkları, keseler	229
Nalınlar, taraklar, yelpazeler	230
Sürmeler ve göz banyoları	231
VII. BİNEK VE YÜK HAYVANLARI, ARABALAR VE KAYIKLAR	232
Vüzera, ekâbir ve diğer Osmanlı hanelerinde beslenen hayvanlar	232
Vüzera ve büyük devlet ricalinin atla "Kapı"ya gidişleri	237
Arabalar	238
Vüzera ve vükelanın araba ile "Kapı"ya gidişleri	239
Kayıklar ve diğer deniz vasıtaları	240
VIII. DİNİ GÜNLER, BAYRAMLAR, HACCA GİDENLERİ	
UĞURLAMA, KARŞILAMA VE TEBRİK (TEHNIYE)	246
Senebaşı olan Muharrem ayında aşure pişirme	246
Ekâbir konaklarında kibar usulünce mevlid okunması	247
Ekâbir konaklarında Lihye-i Saadet ziyareti	248
Ramazan hazırlıkları, camilerde kurulan sergiler ve kübera	250
Ramazan bayramlarında ekâbir konaklarında merasim ve tebrik	261
Kurban bayramlarında yapılan merasim	263
İlmiye ricalinin bayramlarda ve diğer zamanlarda ekâbir-i ricali tebrik ve ziyaret merasimi	266

Ramazan ve kurban bayramlarında çocukların gezme ve eğlenceleri, bayram ziyaretleri	267
Beytullah ziyareti için hacca gidenleri uğurlama, dönenleri karşılama ve tebrik merasimi (tehniye)	269
IX. OSMANLI TOPLUM HAYATI	273
Eski Osmanlı adab-ı muaşeret	273
Bazı eski âdetler	277
Yeni ev alan veya yapanları tebrik	278
Vüzera ve ekâbir konaklarında hizmet etme usulleri	279
Vüzera ve ekâbir-i ricalin hanehalkına ve dairesinde hizmet edenlere davranışları	281
Kübera konaklarında verilen ziyafetler	283
Vüzera ve kübera konaklarında bulundurulmuş sazencilerle oyuncu cariyeler	285
Kübera ve ricalin mehtap seyri	287
Kübera hanımların yazın mesirelere çıkmaları	291
İstanbul'daki başlıca mesireler	297
<i>Esnafın mesirelere gidişi</i>	298
Küberanın icabında çarşı hamamlarına gidişi	299
Mahalle kahveleri, berber dükkânları, gençler kahveleriyle diğer kahveler ve tulumbacı kahveleri	301
Meyhaneler ve akşamcıların meyhane âlemleri	306
İKİNCİ KİTAPTA YER ALAN BÖLÜMLER	311

**ÂDÂT VE MERASİM-İ KADİME,
TABİRÂT VE MUAMELÂT-I KAYMİYE-İ OSMANİYE**

ESKİ OSMANLI ÂDETLERİ, MERASİMLERİ,
TÂBİRLERİ VE DAVRANIŞLARI

MUKADDİME-İ KİTAP

Her kavmin yetişebildikleri derecât-ı ilmiyesi ve iktisâb eyledikleri fezâil ve kemâlâtı, vücuda getirdikleri müdevvenât ve müellefâtlarıyla anlaşıldığı gibi, beyne'l-kavm söylenmekte olan durûb-ı emsalleri dahi ahvâl-i zamanîye ve hayatîyeleri hakkındaki tecârib ve andan mütehassıl netâyic-i fikriyelerini bildiren birer hikmet-i kavliyesi olduğu cihetle şâyân-ı tetkiktir.

O kavmin ittihaz ettikleri âdât ve merasim ve itiyatları dahi pek ziyade sezaadâr-ı ehemmiyettir. Zira bir kavmin ekâbir ve ricali ve mutavassıtı ile ahadı beyninde câri olan âdât ve merasim milletin şu üç tabakasında bulunan sunûfun derece-i temeddün ve terakkilerini ve hiss-i fikrileriyle zevk-i tabiat ve seviye-i irfanlarını ve tarz-ı hayat ve ahlâk ve maişetlerindeki suret ve derecâtı pek yakından tanıtmış olacağından, ahval-i tarihiye ve vekayi-i sabıkalarının zapt ve kaydı ne derecede lâzım ve ahlâf için ne kadar müfid ve mühim ise, o kavmin asırlarca devam eden âdât ve merasiminin dahi kayd ve zaptedilmesi o nisbette lâzımdır. Her kavmin beyinlerinde câri ve muteber olan merasim ve âdetleri daima bir halde kalmayıp, akvâm-ı saire ve mücavere ile ünsiyet ve ihtilatta bulunarak münasebetleri tezayüd eyledikçe merasim ve âdetlerinde ve hatta ahlaklarında bile hayli den hayli tahavvül gösterip bunun tesirât-ı tabiiyesi neticesi olarak zaman zaman tebeddül ve tahavvüle maruz kalmaktan hâlî kalmamıştır. İşte bu tesir-i hariciyenin hangi kısmı anlarca mûcib-i tebeddül olmuş ve ne misullu âdât-ı ecanip kabul edilmiş olduğu görülerek, bununla o milletin derece-i istidatları tahavvülât-ı zamanîyeden hangilerini almaya müstait ve mütemayil olup ne dereceye kadar tahavvül ve tebeddüle kabiliyet-i millîye bulunduğunu bilmek için pek sahih bir miyar-ı ahlakî tedarik edilmiş olur.

Eğer o kavm ve milletin ta bidayet-i ne'şetinden beri teşekkül ve tevessüüne ve teâli-i şân ü şerefine yardım etmiş olan âdât-ı asliye ve usûl-i kadime-i millîyelerinde bir metanet gösterip onları daima vikâye etmek lüzumunu takdir ederek muhafazakârlıkta bulunmuş ise onu dahi pek va-

ÖNSÖZ

Her toplumun ulaşabildiği bilgi düzeyi, edindiği erdem ve olgunluk, vücuda getirdiği ve topladığı yazılı eserlerle anlaşıldığı gibi, halk arasında söylenmekte olan atasözleri bile zamanın ve yaşamın düzeni hakkındaki deneyimler ve ondan oluşan sonuçları yansıtan birer değer yargısı olduğu için incelenmelidir.

O toplumun benimsediği âdetler, törenler ve alışkanlıklar da çok büyük önem taşır. Çünkü bir toplumun ileri gelen devlet adamlarıyla, orta sınıfı ve halk tabakası arasında benimsenmiş âdetler ve törenler, toplumun bu üç sınıfının uygarlığını, gelişimini, düşünce yapısını, doğa sevgisini, kültür ve ahlak düzeyini, yaşam ve geçim biçimini ve niceliğini pek yakından tanıtmış olacağından tarihsel koşulların, geçmiş olayların saptanması ve yazılması ne ölçüde gerekli ve gelecek kuşaklar için ne kadar yararlı ve önemli ise, o toplumun yüzyıllarca devam eden âdet ve törenlerinin yazılması ve toplanması da o oranda gereklidir. Her toplum içinde geçerli olan ve önem verilen törenler ve âdetler, her zaman aynı durumda kalmayıp, [toplumun] diğer uluslar ve komşularıyla yakınlaşması ve karışmasıyla ilişkileri arttıkça [bu] tören ve âdetleri ve hatta ahlaki bile oldukça büyük değişiklikler göstermiş [ve] bunun doğal sonucu olarak zaman zaman değişim ve başkalaşıma uğramaktan uzak kalamamıştır. İşte bu dış etkilerin hangilerinin değişime yol açtığına ve yabancı âdetlerin ne oranda kabul edilmiş bulunduğuna bakılarak o ulusun değişen dünyadan hangilerini almaya yatkın ve eğilimli ve ne oranda değişim ve başkalaşıma ulusça yetenekli olduğunu anlamak için çok doğru bir ölçü elde edilmiş olur.

Eğer o toplum ve ulus ilk ortaya çıkışından beri oluşumuna, gelişimine, şan ve şerefle yükselişine yardım etmiş olan köklü âdetleri ve eski ulusal düzenleri kararlılıkla daima koruma gereğini duyarak kaybetmemiş ise, bunu da pek açık ve seçik olarak gözler önüne sermek, [bu] âdet ve törenlerin değerini artıracaktır. Bu ulusal âdetlerin bugünkü durumunu incelemenin değeri bununla kalmayıp politik yönü bakımından da çok önemlidir. [Böylece] işleri ve görevleri yürüten devlet adamlarınca çok değerli

zih ve âşikâr olarak enzâr-ı ümeme koymuş olacağı dahi tedkik, âdât ve merasimin kıymetini artıracak bir keyfiyettir. Bu âdât-ı milliyenin derece-i hâzırasının tetkikindeki ehemmiyet bundan ibaret kalmayıp cihet-i siyasiyesine olan taalluku dahi pek mühimdir. Tesviye-i umur ve mesalihinde bulunan rüesasınca pek kıymettar neticeler verir. Çünkü bu tetkik edilen usûl-i millîye ile, o milletin kabiliyet-i fitriye ve neşet-i asliyelerine göre milel-i ecnebiye ile hasıl ettikleri münasebât ve ihtilât, terakki veya teden-ni cihetiyle husule getirdiği menâfi ve mazarrâtı bildirip anlatmış olacağından selâmet-i millet ve muhafaza-i kavmiyet için ihtiyaç ve iktizası hal ü zamana göre ne misullu usûl-i idare tesis veya milliyet ve kavmiyetlerine iras-ı zarar eden hallerden hangilerinin terk veya tadili icap edeceğinin rüesâ-yı kavimce tayinine hizmet ve yardım etmek suretiyle de ittihaz edecekleri tedâbire taallûk ve tesir-i müstakilî olacağından bu sebep ve cihetle de tedkik-i ahval-i ümem için haiz-i ehemmiyettir.

Osmanlıların âdât ve itiyadât-ı kadimelerinin akvâm-ı sâire ile hasıl ettikleri ihtilat sebebiyle vukua gelen tesirât ve görülen nefi veya mazarratları sadedimizin haricinde bulunduğundan burada bittabi ondan bahsetmeyeceğiz. Âdât ve merasim-i Osmaniyye de vakit vakit tahavvülden hâlî kalmamıştır. Osmaniliğin zuhurundan Fatih Sultan Mehmed Han-ı Sâniye kadar devam eden âdât, İstanbul'un fethinde haylice tebeddüle uğramış ve zaman zaman bazı ehemmiyetsiz tahavvül görerek Sultan Ahmed-i Salis zamanına kadar gelmiş iken o asır âdât ve merasim-i Osmaniyece pek mühim tebeddül ve tahavvüle sebep olmuştur. Bu sürat-ı tahavvül iptidasındaki kuvvette kalmayarak derece derece tenezzüle düşmek suretiyle Selim-i Salise kadar gelmiştir. O sırada da epeyce mühim tebeddül görmüş ve pek yakını olan Sultan Mahmud-ı Sâni zamanı ise artık usul ve merasim-i Osmaniyye yeniden bir tavır ve tarza girmiş denecek kadar pek çok değişmiş olduğu gibi tab'an teceddüde mâil olan kavmimiz nasılsa lâ-yıkıyla düşünemeyerek bittedric alafrangalığa da rağbet etmeye başlamıştır. İşbu alafrangalığa gösterilen meyl ü rağbetin sebebi, bir müddet Avrupa'da memuren ikametden sonra Dersaadet'e avdet edenlerin Avrupa'nın usûl-i idare ve kavaid-i siyasiyye ve medeniyyelerini nazar-ı itibara almayarak yalnız bazı âdât ve tavr-ı harekâtlarından beraberine alarak vatanına kadar götürdüğü şeyleri serbestane icrada bulunduklarının sıkça görülmesi ve bunun taklidi de artık bir görenek haline gelmesidir. İhtiyacât-ı hayat-ı millîye ve ahlâk ve âdâb-ı kavmiyemize tatbikan tayin-i derecât edecek kadar tecrübe ve malumattan henüz nasibedâr olmayanların mücerred takliden gösterdikleri inhimak bu suretle alafrangalığın günbegün memleketimizde taammüm ve intişarına hizmet etmektedir. İşin bu dereceyi bulması Avrupa'ca anlaşılmış olduğundan ecâibin ezvâk ve

sonuçlar elde edilir. Çünkü incelenen bu ulusal düzenler, o ulusun kökenlerine ve yaratılıştan gelen yeteneklerine göre, yabancı uluslarla olan ilişki ve kaynaşma, ilerleme ve gerileme yoluyla ortaya çıkan yarar ve zararları ortaya koymuş olur. [Öte yandan] ulusun çıkarı ve toplumun korunması için [bunların] ihtiyaç ve yararının, zamanın durumuna göre ne tür bir yönetim yöntemi kurulması veya ulus ve topluma zarar veren durumlardan hangilerinin bırakılması veya değiştirilmesi gereğinin, toplumu yönetenlerce kararlaştırılmasına yardım edecek ve alacakları önlemlerde tek başına etkili olacağından bu yönden de incelenmeleri ulusal açıdan önem taşır.

Osmanlıların diğer uluslarla karışımı nedeniyle eski âdetleri ve alışkanlıklarında oluşan değişiklikler, görülen yarar ve zararlar konumuz dışında olduğundan burada söz etmeyeceğiz. Osmanlı âdet ve törenleri de zaman zaman değişiklikten uzak kalmamıştır. Osmanlılığın ortaya çıkışından Sultan İkinci Mehmed (Fatih) Han'a kadar devam eden âdetler, İstanbul'un alınmasıyla oldukça değişmiş [sonra da] zaman zaman bazı önemsiz değişikliklerle Sultan Üçüncü Ahmed zamanına kadar gelmiş iken o yüzyılda Osmanlı âdet ve törenleri çok önemli değişim ve başkalaşıma uğramıştır. Bu değişim başlangıçtaki hızını yavaş yavaş kaybederek Üçüncü Selim'e kadar gelmiştir. O sırada da oldukça önemli değişiklikler görülmüş ve Sultan İkinci Mahmud zamanında ise artık Osmanlı yöntem ve törenleri, yeni bir davranışa ve biçime girmiş denecek kadar çok değişmiş olduğu gibi, yaratılıştan yeniliğe yatkın olan toplumumuz, nasılsa gereğince düşünemeyerek yavaş yavaş alafrangalığa da rağbet etmeye başlamıştır. Alafrangalığa gösterilen bu eğilim ve beğeninin nedeni, bir süre Avrupa'da görevli olarak kaldıktan sonra İstanbul'a dönenlerin, Avrupa'nın yönetim biçimini, siyaset kurallarını ve uygarlıklarını dikkate almadan yalnız bazı âdet ve davranışlarını yurda kadar getirerek bunları serbestçe uygulamalarının sıkça görülmesi ve bunların taklidinin de artık bir *görenek haline* gelmesidir. [Alafrangalığın] ulusal yaşamın gereksinimlerine, ahlak ve toplum kurallarımıza uygulanma derecesini saptayacak kadar deneyim ve bilgidен henüz yoksun olanların gösterdikleri sırf taklit etme tutkusunu, bunun her geçen gün ülkemizde yayılmasına ve yerleşmesine hizmet etmektedir. İşin bu boyuta ulaşması Avrupalılarca anlaşılmış olduğundan yabancılar, bizim zevk ve isteklerimize uygun düşecek ve zenginlerin parasını çekecek, birtakım kapacak ve ev için süs eşyası, çok para ödeyerek satın alınabilecek kadın takıları yaparak istek ve beğenimize sunmuş ve herbirini üç beş kat fazlasına satarak ulusal servetimizin azalmasına yol açmışlar ve bu duruma ne yazık ki alafrangalık adı verilmiştir.

Osmanlı toplumu arasına nasılsa girmiş bulunan alafrangalık, her yerde tamamen kabul edilememesi ve uygulanamamasına rağmen, ulusal

müştehiyâtımıza muvafık düşecek ve erbâb-ı servetin celb-i nukuduna hizmet edecek bir takım evânî ve müzeyyenât-ı beytiye ve ağır ağır baha ile elde edilebilecek tezyinât-ı nisaiye yaparak enzâr-ı iştiha ve takdirimize arz ederek ve her birerlerini üçer beşer kat kıymet ve baha ile satarak elde bulunan servet-i milliyemizin izaasına sebebiyet vermiş ve bu hale maalesef alafrangalık namı verilmiştir.

Akvâm-ı Osmaniye arasına nasılsa girmiş bulunan alafrangalık her yerde tamamen kabul ve tatbik dahi edilemediği gibi, âdât-ı milliyemiz de tamamen yine eski halinde kalmayarak ve her ikisine de benzemeyerek itiyadât ve merasimimizi ikisi ortasında bırakmış ve bu sebeble pek acaip bir hale getirmiştir. Bu suretle asıl Osmanlılığa ait olan usul ve âdât ve merasim ve itiyadât-ı kadimenin teferruâtı değil, külliyyâtı bile hal-i mechuliyete gelmesi ve belki bütün bütün unutulup kaybedilmesi efradından(?) bulunmak cihetiyle şayân-ı teessüf ve endişe olmuş idi. Devletimizin idare-i meşrutiyeti kabul ve ilanından sonra halkımızca bittabi hasıl olan neşe-i iptidâî saikasıyla memleketin ihtiyacâtına ve tamim-i maarif ve tenvir-i ez-hânına ait birçok mütalaâta girilmiş ve bazı şahsî teşebbüsatta da bulunulması cihetiyle şu tarz-ı hareket irad-ı mutalaâta “hal-i bidar” namı verilmişse de bunların ekserisi temenniyâttan fiiliyâta geçmeyerek nevm ve yakaza halinde kalıp ileriye gidememiştir. Bu meyanda bazı çalışan ve münevver ü'l-efkâr zevât tarafından nice mesere-i mühimme ve vakayi-i cesîme vücûda getiren Osmanlılığın ahval-i âdâtına ve merasim ve muamelat-ı kadîmesine dair olan şeyleri etrafıyla ve külliyyatıyla inba ve ahlâfına yakından gösterip tanıtmak arzusuyla suret-i ciddiyede fiiliyâta girişip “Türk Ocağı, Türk Yurdu, Türk Derneği” namıyla vücûda getirecekleri mahallerde istihbar edilen mesai-i masrufe ve hiss-i şükran hasıl etmiştir. Betahsis Türklük için düşünenlerin görülmesi ve bu fikir ve emelin hal-i iptidâide olsun uyanması bâdi-i memnuniyet olmuştur. Bu gibi faal gençlerimizin Türklük hakkında ocaklar tesisleriyle gösterdikleri himemât ve bu yolda sarfettikleri mesai ve ikdâmâtın medâr-ı husulü olabilecek surette Türklüğün her bir ahvâl-i mufassalasını bildirir ve bütün merasim ve âdâtını ve hatta bilcümle tabirat ve makâlâtını bile ayrı ayrı tafsil ve izah eder surette müdevvenât-ı sâbika ve âhire içinde o yolda yazılmış bir eser değil belki bir kelime bile mevcut olmaması cihetiyle böyle bir kitabın vücûda getirilmesi mesai-i zatiye ve malumât-ı şahsiyeye bizzarur münhasır kalması sebebiyle pek müşkil ise de eğer bu müşkilâta binaen sarf-ı himmetten ürkülür de terk edilirse böyle bir eserin âtide vücûda getirilmesi için her gûna güçlük ve müşkilât-ı iktiham ve sarf-ı mesaiyi iltizâma hazırlanılmış bulunsa bile imkân ve zaman müsait olmayacağı tabiidir.

İki asra karib bir zamandan beri memleketimizin hidemâtında bulun-

âdetlerimiz de eski halinde kalmamış, ikisi ortasında bırakılan alışkanlık ve törenlerimiz pek acaip hale gelmiştir. Böylece Osmanlılığın köklü yön-tem, âdet, tören ve eski alışkanlıklarının değil ayrıntılarının, genelinin bile bilinmemesi ve bütün bütün unutulup yok olma durumuna gelmesi üzüntü ve endişe yaratmıştı. Devletimizin meşrutiyet idaresini kabul ve ilanının halkımızda yarattığı büyük sevinçle ülkenin gereksinimleri, eğiti-min yayılması ve düşüncelerin aydınlanması için çeşitli fikirler üretilmiş ve bazı kişisel girişimlerde bulunulmuş, bu cins davranışlara ve düşüncelere “uyanma” adı verilmişse de bunların çoğu dilekten uygulamaya geçmeye-rek uyku ile uyanıklık arasında kalıp ileriye gidememiştir. Bu arada bazı çalışkan ve aydın fikirli kişilerin, nice önemli yadigâr ortaya getirmiş, bü-yük olaylara yol açmış Osmanlıların âdetlerine, törenlerine, eski uygula-malarına ilişkin şeyleri, ayrıntıları ve bütününü duyurma ve gelecek ku-şaklara yakından gösterip tanıtmak arzusuyla ciddi olarak harekete geçe-rek “Türk Ocağı, Türk Yurdu, Türk Derneği” adıyla kurulacak yerlerde çaba sarfedeceklerinin öğrenilmesi şükran duygusu uyandırmıştır. Özel-likle Türklük için düşünenlerin görülmesi ve bu fikir ve emelin ilk kez ol-sun uyanması sevinç nedeni olmuştur. Bu gibi çalışkan gençlerimizn Türklük hakkında ocaklar kurarak gösterecekleri gayret ve uğraşıya bu yolda harcayacakları emek ve çabalara dayanak olacak şekilde, ayrıntılara girerek Türklüğü her yönüyle inceleyen, bütün tören ve âdetlerini ve hat-ta her türlü deyim ve sözcüklerini bile ayrı ayrı anlatıp açıklayan, elimiz-deki eski ve yeni kitaplar içinde, değil o yolda yazılmış bir eser, belki bir sözcük bile bulunmamaktadır. Dolayısıyla böyle bir kitabın vücuda geti-rilmesi, zorunlu olarak kişisel uğraş ve bilgiye dayanması yüzünden pek zor ise de eğer bu zorluktan dolayı gayret etmekten ürkülür de vaz geçi-irse, her türlü güçlüğü katlanılmış ve gerekli uğraş verilmiş olsa bile, böy-le bir eserin gelecekte vücuda getirilmesi için koşullar ve zaman uygun ol-mayacaktır.

İki yüzyıla yakın bir zamandan beri ülkemizin hizmetinde bulunmuş emektar bir aileden ve kendisi de hizmet etmiş biri olarak, yaşlılığın getir-diği zayıflığa bir de çaba azalması eklense bile, kendi mesleğime ve atala-rıma layık olmak için, bireyi bulduğum Osmanlı toplumuna bu yoldan da hizmet etmek ve gayretli gençlerimizle beraber övünçle çalışmak üzere atalardan ve onların anlattıklarından edindiğim bilgilere ve öğrendiğim şeylere kişisel bilgi ve gözlemlerimi de ekleyerek yöntem, âdet, tören ve alışkanlıklar ile halk arasında duyulup işitilen sözcüklerin her birini, ve toplumumuza ait olup bilinmesi gereken her bir yönü, olanaklar elverdi-ğince derleyerek bir yerde topluca bulundurulması için bu eseri vücuda getirdim. Bundaki esas amaç övünülecek eski âdetlerimizden, geçen ve

muş emekdârânından bir ailenin efradından bulunduğum ve bilnefis dahi çalıştığım halde sinnin zaaf-ı tabiüsine bir de zaaf-ı gayret inzimâm ederse meslek-i zatiye ve abaiyeye muvafık olamayacağı cihetle efrâdından bulunduğum Osmanlılığın bu cihetine müteallik bulunan hizmetini de ifa etmiş olmak ve gayûr ve faal olan gençlerimizle maa'l-iftihar teşrik-i me-saide bulunmak üzere cedden ve onlardan intikalen kesb-i vukuf ve ittila ettiğim şeylere bizzat hasıl olan malumât ve meşhudâtımı dahi zam ederek usul ve âdât ve merasim ve itiyadât ile beyne'l-halk duyulup işitilen makâlâtın her birini ve kavmimize ait olup bilinmesi lâzım gelen her birinin cihetini mümkün mertebe cem ile topluca bir yerde bulundurulması hakkında gördüğüm lüzum işbu eseri vücûda getirmiştir. Bundaki esas maksat âdât-ı kadime-i müstahsenelerimizden mürûr ve inkılâb-ı zaman ile unutulup terkedilenlerden hangilerin muhafaza veya iadesi lazım ve muvafık görülürse bu hususta hemkarân-ı hacise-i vatandan intizar mümkün olduğu kadar ileride daha ziyade hizmet ve himmet ve ahlâfımızdan beklenen şey de şu eserin mümkün olduğu kadar ileride daha ziyade itmam ve ikmali ile bir de yâd-ı nâmdır ki bu da benim için müstelzim-i fahr u minnettir. Bu kitapta Osmanîlerce icra edilen usul ve âdâtın tamamı ve külliyyatını yazmak için bittabi bir çocuğun zaman-ı tevellüdünden başlayarak bütün hayat-ı zamanına ait bulunan halâtın cümlesi hakkında başka başka izahat ve tafsilat vermek lazım gelmiş ve bu sebeble bir çocuğun tevellüdüne müteallik olan usul ve ittihaz edilen âdâttan iptida edilmiştir. Osmanlılık âleminde doğan bir âdemin safahât-ı ömrüne ait olan bilcümle ahvaldeki âdât ve merasim ve makâlât ve hâlâttan hiçbir şey hariç bırakılmayarak sırasıyla tamamen gösterilmiş ve bunun için tanzim kılınan fihrist dahi kitabımıza zeyledilmiştir.

değişen zaman içinde, unutulup terkedilenlerin hangilerini korumak veya yeniden geçerliliğini sağlamak gerekli görülürse bu konuda vatan için üzülenlerden beklediğim ileride mümkün olduğu kadar daha çok hizmet ve gayret ve gelecek kuşaklardan beklediğim de bu eserin ileride tamamlanarak bitirilmesiyle adımın anılmasıdır ki bu da benim için bir övünç kaynağı olur. Bu kitapta Osmanlılarda uygulanan usul ve âdetlerin tümünü yazmak için doğal olarak bir çocuğun doğumundan başlayarak yaşam sürecine ait her şeyin ayrı ayrı anlatılması gerekmiş ve bu nedenle bir çocuğun doğumuyla ilgili usuller ve uygulanan âdetlerle başlanmıştır. Osmanlı dünyasında doğan bir kişinin yaşam evresine ait çeşitli durumlarda [karşılaştığı] âdet, tören, sözcük ve olayların hiçbiri bırakılmadan sırasıyla ve bütünüyle gösterilmiş ve bunun için hazırlanan içindekiler listesi de kitabımıza eklenmiştir.

Pertev Paşa torunu Cemaleddin oğlu Abdülaziz

BİR ÇOCUĞUN DOĞUMUNDAN ÖNCE VE SONRA YAPILAN İŞLER VE UYULAN ÂDETLER

DOĞUM ÖNCESİ

Ebe Tutma ve Diğer Hazırlıklar

“Çantalı Ebe”, “Gümüş Çaklı Ebe”, “Eligüzel Ebe”, “İncili Ebe”, “Kü-peli Ebe”, “Fıçılı Ebe” namlarıyla şöhet salmış ebeler vardır. Hamile hanım bunlardan birini tanıyor ve istiyorsa, o ebe tutulur, hiçbirini tanıımı-yorsa, tavsiye edilen ebe, hamile hanıma gösterilir, beğenir ve hoşlanırsa tutulur. Hanımın ebeyi sevmesi ve hoşlanması şarttır.¹

Ebe seçilince güzel işlemeli bir bohça² içinde düz renk olmak şartıyla bir kat esvaplık verilir, böylece o ebenin tutulması kararlaştırılmış olur.

Ebe, doğum tarihini tahmin eder, arada bir hanımı yoklar. Doğum zamanı yaklaşınca bir pazartesi günü, ikindiden evvel eve gelir ve çocu-ğun kundağını hazır eder. *Zabın, omuz bezi, etek bezi, ayak bezi, ara bezi, takiye, çenber, gömlek, abanı kundak*, yarım top şal ve yeşil duvak’tan ibaret olan *kundak takımı* önceden çocuğun büyükvalidesi veya çok yakın bir akrabası tarafından alınıp hazırlanmış olurdu. Ayrıca, yedi delikli mavi boncuk, bir ufak mazi, bir ufak şap, bir ufak yirmilik altundan ibaret olan *nazar takımı* da kırmızı bir tüle bağlanarak hazırlanır.

Çocuğun yeşil duvağının içine bir dilim ekmek ile bir miktar şeker ko-nularak odanın kible tarafına uygun bir yere asılır.

Bazılarının doğacak çocuğu azizlerden bir zata bağışlamak âdeti de vardır. Eğer buna uyulacaksa kundak takımı o zatın türbesine cuma gece-si kalmak üzere gönderilir, sandukasının yanına konur ve bir de çocuk

1 Ebeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sağlık bölümü s. 346 (c. 2).

2 Metindeki yazım biçimi “bohça”dır. Şemsettin Sami’de de bu şekilde geçmektedir (K7).

için kurban adanırdı. Daha sonra kundak oradan alınır, eve götürülerek kibleye karşı gelen duvara asılır.

DOĞUM SIRASI

Hanımın doğum ağrısı başlayınca derhal ebe çağırılır.

Hamile hanım haneden veya dışarıdan kimi isterse, ebe hanımla beraber o iki hanım odaya girer. İçeri başka kimseyi almazlar. Evin erkeği de uzak olmayan bir başka haneye giderdi. Oraya niçin gittiğini de bildirmez ya da ev büyük ve müsaitse hamile hanımın sesi duyulmayacak uzaklıktaki odalardan birine girer ve hanımın selametine dua ederdi.

Ebe hanımla beraberinde bulunan hanımlar dört ayaklı *ebe iskemlesi*'ni kurup, ortası delikli özel minderini koyarlar.³ Ağrısı on dakikada bir gelmeye başlayınca hamile hanımı tutup bu iskemlenin üstüne oturturlar ve altına da ufak bir leğen sürerler. Ebe hanım artık hamilenin önüne oturur. Ebenin dizleri üzerine beyaz ve yumuşak bir peştemal ve peştemal üstüne de dört kat edilmiş gayet yumuşak bir *dülbend* örtülür. Çocuk dünyaya geldiği zaman ebe hanım çocuğun *eş*'ini, yani *son* tabir edileni aldıktan sonra, çocuğun göbeğini dört parmak yukarısından keser. Çocuğu dizlerindeki dülbende güzelce ve sıkıca sarar. Bir de göbek adı koyar. Sonra da yanındaki hanımların yardımıyla lohusanın iki ayağını çaprazvari çekerek *çaryekleme* denilen hareketleri uygular. İki kişi lohusanın ayaklarını yerden kaldırarak gayet yavaş ve dikkatli bir şekilde lohusayı *ter yata-ğ*'na yatırır, terletecek kadar sıkı sıkıya örter.

DOĞUM SONRASI

Çocuk ve Lohusa ile İlgili İlk İşler

Çocuk ebe hanım tarafından leğen içinde ılık su ve sabunla güzelce yıkanır, boynu, kulakları, ağzının içi, koltuk altları ve bacak araları iyice tuzlanır. Kundak takımının içindeki asıl kundağı *nusha* şeklinde, yani üçgen biçiminde devşirip üzerine pamuklu etek bezi, onun üzerine ince bir değirmi dülbend ve çocuğun başını tutmak için ayak bezi ile üzerine *mermersahi* denilen iki kat yumuşak dülbend koyduktan sonra gayet ince, sık

3 Yazar buraya "ebe iskemlesi'nin resmi yapılarak tarifi yazılacaktır" notunu koymuştur. Ebeler bahsinde iskemleyi daha ayrıntılı olarak tanımlamaktadır (bkz. Sağlık bölümü s. 347 (c. 2). Ancak resmi yoktur. Bu iskemleye verilen *öreke* sözcüğünü de kullanmamıştır. Arkada yer alan Terimler ve Deyimler bölümünde öreke sadece diğer anlamıyla, eğrilmekte olan yün, pamuk vb'nin sarıldığı âlet olarak geçmektedir (bkz. s. 422) Topkapı Sarayı Müzesi'nde yer alan bir ebe iskemlesinin (Env.no.TSM 12/175) resmi için bkz. *Çağlar Boyu Anadolu'da Kadın, Sergiler Katalogu*, İstanbul, 1993, C 12.

Hind dülbendi'nden dikilmiş bir gömlek giydirilir. Bu gömleğin sarı ipekle ve bir bakire kız tarafından dikilmiş olması şarttır. Bundan sonra çocuk kundağa yatırılır. Göbek ipi badem yağıyla yağlanarak ufak bir dülbend arasına sarılır, dülbend dolaştırılıp göbek üstünde bağlanır. Çocuğun kundaklanması bitirildikten sonra kundağın göğüs tarafındaki kat yerinin arasına *ümmü sibyan nushası*⁴ sokulur. Bu nusha daima çocuğun üzerinde bulundurulur. Çocuk hanenin pek yakınlarından olan ve odaya giren birinin kucığına verilir. Artık ebe lohusanın yanından çekilir, aldığı sonu elleriyle parçalar, bir toprak çömleğe koyar, bahçenin uygun bir yerinde açılan çukura gömer.

Lohusa güzelce bir terledikten sonra, çok dikkatle ve incitmeyerek çamaşırları değiştirilir. Sonra gayet yumuşak ve büyük bir bez uzunluğuna katlanır, iki kişi karşılıklı geçer, lohusanın karnını sıkı sıkıya bağlarlar. Bir bakire kız lohusanın memelerini yıkar, bir baş soğanı ortasından keserek, bunun bir parçasını lohusanın memelerine sürdükten sonra bir kebab şişine geçirir ve bir mavi boncuk ile bir baş sarımsak koyarak tüle bağlar, lohusanın ayak tarafına gelen duvara asar. Lohusanın baş tarafına gelen duvarda *sırma* kese içinde bir *Mushaf-ı Şerif* asılır. Ebe hanım çocuğu dizine alır, Mushaf-ı Şerif'i açar, parmağını sayfasına değdirip çocuğun ağzına sürer ve kulağına üç kere ezan okur. Bunlar yapılmadan çocuğa süt vermezler.

Çocuğun sağlam doğduğu ve lohusanın selamete kurtulduğu pederine veya büyük pederiyle büyük validesine müjdelendir. Hangisi varsa odaya alınarak çocuk kundağıyla dizine konur. O da Besmele ile alır, Hakka şükreder ve lohusaya hayır dua ederek kurtuluşunu tebrik edip gözlerinden öper. Ebe hanıma da münasip bir bahşış vererek odadan çıkar.

İsim Tesmiyesi⁵

Doğumdan üç gün sonra çocuğa isim takılır. Çocuğun pederi varsa o, eğer büyük pederi veya büyük validesi varsa onlardan biri abdest alıp Besmele ile odaya girer. Lohusanın hal ve hatırını sorduktan sonra kible tarafına yüzünü çevirir, diz üstü oturur ve çocuk kundaklı olarak kendisine verilir. O da çocuğu Besmele ile dizinin üstüne koyar. Allah'a şükrettikten ve Peygamberimizin ruhuna *Salât ü Selâm*⁶ okuduktan sonra çocu-

4 Âyetü'l-Kürsî yazılmış bir nushadır (yazarın notu). Musahipzade Celâl'de de nazar takımları arasında "ümmü sibyan duası muskası" geçmektedir (Musahipzade Celâl, 1946: 24). *Ümmüs sibyan*, çocuk havalesi olarak açıklanır (Rh) (yay. haz. notu).

5 Ad koyma.

6 "Allah'ın güzel övgüsü ve ihsan ettiği esenliği Peygamberimiz Muhammed'in üzerine olsun" diye dua etmek (Gökyay 1982: 514).

gün sağ kulağına önce *ezan-ı şerif* okur, daha sonra takacağı ismi üç kere söyler, sonra da yine çocuğun kulağına üç kere *Kelime-i şahâdet* telkin eder. İsim tesmiyesi böylece son bulduktan sonra lohusa hanıma yüzük, saat, elmas iğne gibi bir hediye verir, odadan çıkar.

Çocuğa isim verildikten üç gün sonra ebe hanım öğle ezanı okunmadan önce gelir, çocuğu yıkar. Altıncı gün akşamdan gelir, o gece orada yatıya kalır.⁷ Ertesi, yani yedinci gün, sabahleyin gün doğmadan önce şilteleri ayak ucundan bükerek lohusanın yatağını kaldırır, yeniden “müzeyyen”, yumuşak ve kaba bir yatak yapar. Lohusa önce sağ ayağı atılarak yatağa alınır. O gün de çocuk güzelce yıkanır. O zamana kadar çocuğun göbek ipi kendiliğinden kuruyup düşmüştür. İnce dülbendden dikilen bir parmak boyunda ve iki parmak eninde ufak bir kese içine dövülmüş kimyon doldurulur, çocuğun göbeği üzerine konur, dülbendden bir başka kuşakla belinden bağlanır. Bu kese bir hafta boyunca her gün değiştirilir.

Çocuğu ve Lohusayı Koruma Amacıyla Alınan Çeşitli Tedbirler, İlgili Âdetler

14

- ▢ Yedi gün boyunca lohusayı yalnız bırakmazlar.
- ▢ Lohusaya sabah akşam kaynatılmış et suyu ve süt verilir. Yedi gün lohusaya soğuk su içirilmez. Yuvarlak biçimli şeyler (mesela elma, portakal, karpuz gibi) yedirmemek pek itina edilen âdetlerdendir.
- ▢ Odasının görünmez bir yerine süpürge koymayı da iyi sayarlar. Lohusanın döşeğinin ayak tarafına siyah saplı bir bıçak koymak da terk edilemeyen bir âdettir.
- ▢ Lohusa yedi gün oda kapısının eşliğinden atlatılmaz.
- ▢ Yedi gün içinde gelen misafirlerden hiçbirinin odaya çarşaf veya *ferace* ile girmesine izin verilmez. Düz kırmızı esvap giymiş olanları *al basar*⁸ diye odaya koymadıkları gibi al basar endişesiyle odaya birbiri ardından ve çok sayıda misafir de almazlar. Misafirler de lohusanın yanında çok oturmazlar.

7 Yukarıdaki ifadeye göre çocuğun ad takıldıktan üç gün sonra yıkandığı gün ile ebe- nin sabah erkenden lohusanın yatağını kaldırmak üzere akşamdan gelip yatıya kaldığı gün, doğumun altıncı günü oluyor; oysa aynı gün değilmiş gibi anlatılıyor.

8 *Al basma*, halk inanışına göre al elbise giymiş hayali bir yaratığın, “alkarısı”nın, yaptığı bir lohusa hastalığıdır. Lohusanın ciğerlerini söküp çıkardığı yolundaki bu boşnancın dayanağı, lohusa kadınlarda görülen bir tür enfeksiyon olan, yüksek ateşle seyreden “lohusalık humması”dır (humma-i neffasi) (SDD; ayrıca bkz. Terim ve Deyimler bölümü, s. 415 (c. 2). Yukarıda anlatılan önlemlerin çoğu lohusayı al basmadan korumak için başvurulanlardır.

▫ Lohusaya hatır sormaya gelen hanımların içinde emzikli olan, yani meme emen küçük çocuğu bulunan varsa lohusanın ayak tarafına oturtulmaz. Bu durumda lohusanın sütünün kaçacağına inanılır. Sütü çekilir korkusu ile lohusanın odasında yedi gün boyunca bohça ve kuşak gibi şeyler düğümlenmez.

▫ Beraber doğmuş, yani meşhur tabirle “kırkı karışmış” olan iki çocuğu yaşları doluncaya kadar birbirlerinin yanına götürmezler.

▫ Beşiğin baş tarafı hiçbir zaman kible tarafına çevrilmez.

▫ Çocuğun sancılanmaması için bir şeftali çekirdeği dövülüp dülbend içerisinde ağzına verilir. Sancıya karşı *çörek otu*⁹ ile anasondan da yararlanır. İkisi de kaynatılır, ufak bir kaşık ile çocuğun ağzına akıtılır.

▫ Nazara karşı iki günde bir kurşuncu gelir, kurşun döker.¹⁰

▫ Lohusaya nazar değer ve vücudunda bir kırıklık hissederse ziyarete gelen misafirlerin pabuçlarının münasip bir yerinden gizlice bir miktar kesilir, bununla lohusaya tütsü yapılır.

▫ Yedi gün her akşam saat 11’de lohusanın odasıyla evin her tarafına, bilhassa çocuğun bezlerinin yıkandığı yerlere *çörek otu* ve *üzerlik otu*¹¹ tohumlarından tütsü verilir.¹² *Çörek otu* tütsüsü kırk gün boyunca her akşam tekrarlanır.

Lohusaya Verilen Hediyeler

Hediyelerin lohusaya yatağı kaldırılmadan, yani yedi gün içinde verilmesi lazımdır. Sonradan hediye getirilmesi ayıplanır.

Lohusanın hatırını sormak üzere gelen hanımların hazırlamış oldukları hediyeler de mevkilerine göre değişir. Servet sahibi akrabalar ile büyük bir aileye mensup olan ve lohusa hanımın ailesiyle çok eski hukuku ve ilişkileri bulunan hanımlar üzeri “murassa” veya altın mine üzerine “Maşallah” yazılı nazarlık takımı verirlerdi. Değer bakımından bundan sonra gelen hediye, üzerine *Âyât-ı Kerime*¹³ yazılmış büyükçe bir nazarlık altınıdır. Daha sonra gelenler ise değer sırasıyla içine nefis “elvan” şekerler konmuş

9 *Çörek otu* (*çöreotu*; *Nigella sativa* L.) tohumu (*Semen nigellae*) nazar değmesine karşı tütsü olarak kullanıldığı gibi halk hekimliğinde de midevi, gaz ve idrar söktürücü olarak yararlanır (Demirhan 1974: 58 vd.).

10 Kurşun dökücüler için bkz. Sağlık, s. 356 (c. 2).

11 *Üzerlik otuna* (*Peganum harmala*) nazar otu da denir. Yaygın bir nazarlık olan tohumları (*Semen pegani*) tütsü olarak yakıldığı gibi halk hekimliğinde de çok yönlü kullanılır (Baytot 1963: 237 vd; Demirhan 1974: 149 vd.).

12 Yazar Çeşitli İnanışlar bölümünde çocuğun bulunduğu yere haftada bir kere de *kırımızı şerbet* döküldüğünü yazmaktadır (bkz. Çeşitli İnanışlar s. 360 (c. 2).

13 Kur’an’dan âyetler.

ve kapağı çiçeklerle tezyin edilmiş bir şeker sepeti, müzeyyen bir sepet içinde acıbadem kurabiyeleridir. Halktan kimseler de bir örme sepetle bir miktar anasonlu gevrek götürürlerdi. Murassa veya altın ve mineli hediye getirmiş olanlar münasip sözlerle hediyelerini bizzat lohusa hanıma verirler. Diğer hediyeler lohusanın odasında olan ve hizmetine bakan *cariye*'si-ne verilirdi. O da uygun bir fırsatta falan hanım getirmiş diyerek lohusa hanıma gösterir ve böylece gelen hediyelerden nazarlık dışındakiler bir yerde saklanırdı. Bir ara hepsi getirilir, şeker, kurabiye, gevrek gibileri hanedeki *kalfa*'lara, çocuklara dağıtılırdı. Yeni doğan çocuğu kıskandırmamak ve sevmeye alıştırmak için çocuklara "Bak beyim" veya "Bak küçük hanım, yeni gelen bebek, size ne getirmiş, ne kadar güzel" gibi çocuğun hoşuna gidecek sözlerle bu hediyeler verilirdi.

Lohusa hanımın hatırını sormaya gelen hanımlar bazı merasimlerde yasak olan yeşil renk elbise giyebilirdi. Yeşille kanşık elbise giymek de serbestti. Bunların içinde nasılsa "kübera" sınıfına girmiş olduğu halde "ekâbir" âdetlerini bilmeyenlerden biri, lohusaya çocuk için şal hediye getirirse kabalık sayılır, hanımlar arasında pek çok dedikoduya sebep olur ve affolunmaz bir hürmetsizlik addedilirdi.

Lohusa Şerbeti

16

Çocuğun doğumundan sonraki ikinci günün sabahından üçüncü günün akşamına kadar, pek yakın akrabalar ile çok eski hukuku olan ahabap hanımlarına *kırmızı şerbet* gönderilmesi âdettir. Şerbetin hazırlanmasında kullanılan şerbet şekeri şekerciler tarafından yapılır ve dükkânlarında daima hazır bulundurulur. Bu şeker bir miktar *kırmız*, bir miktar da karanfilden ibarettir. Karanfil konmasının başlıca sebebi karanfilin idrar söktürücü olması ve idrar yollarını temizlemesidir. Karanfil tek başına kaynatılıp içildiğinde yakıcı ve acı olduğundan acılığını gidermesi ve hoş gitmesi için kırmız ve şeker beraber verilmektedir. Yalnız lohusalar için hazırlandığı halde, misafirlere de lohusa şerbetinden verilmesiyle lohusa tarafından bir ikramda bulunulmuş olur.

Şerbet müzeyyen ve kıymetli *Saksonya* destilere konur. Doğan çocuk kız ise, destinin başına beyaz tül, eğer *şerafet*'i varsa¹⁴ yeşil tül sarılır.¹⁵

14 *Siyadet* ve *şerafet*, aile şeceresi Hz. Hasan veya Hz. Hüseyin'e ya da Hz. Ali'nin diğer mahdumu Muhammed Hanefi'ye kadar ulaşan kimseler (yazarın notu).

Şemsettin Sami, şerafet ve siyadeti ayrı ayrı şöyle açıklamaktadır: Şerafet, Peygamberimizin torunları İmam Hasan vasıtasıyla Peygamber sülalesine bağlı olma; İmam Hüseyin vasıtasıyla bağlı olursa *siyadet* denir (KT). F. Devellioğlu'nda "Hz. Muhammed soyundan gelme" açıklaması yer alır (OTAL).

15 Eski İstanbul yaşıyışından söz eden bazı kaynaklarda bu âdetle ilgili değişik uygu-

Erkek ise boş bırakılır. Küberadan akraba ve ahabplara ve hanenin yakınında oturan, teklifsiz görüşülen ahabp hanımlarına *billür* sürahiler içinde şerbet gönderilir. Onlar da şerbet getirenlere bahşiş verir, çocuk ile ebeveynine hayır dualar ederek selamlarını yollarlar.

İkinci gününden itibaren yedi gün içinde lohusaya hatır sormaya gelen hanımlara kahve yerine bu kırmızı lohusa şerbetinden verilmesi her sınıf halkın hiç terk etmediği eski âdetlerdendir. Misafirlere şerbetler müzeyyen Saksonya fincan ve tabaklarla, tepsiler içinde sıcak sıcak verilir. Misafirlerin çocuklarına verilecekse, tabağın üzerine şerbete batırmak için bir miktar gevrek de konur. Şerbet, teklifsiz olan erkek misafirlere de ikram edilir.

Lohusa İçin Yapılan Merasim ve Eğlenceler

Lohusanın yatağının kaldırılacağı yedinci günün gecesi, ya *kına gecesi* denilen gece eğlencesiyle yetinilir¹⁶ ve ertesi günü sabah erkenden yatak kaldırılır. Ya da yine gece eğlencesiyle beraber ertesi günün akşamı *beşik alayı* tabir edilen “mutantan” bir merasim tertiplenir.¹⁷

Kına Gecesi: *Kına gecesi* tabir edilen gece eğlencesi için lohusa hanımın yakında oturan akran ve arkadaşları ve pek yakın akrabalarıyla komşu hanımlar akşam yemeğine davet olunur. Gece de mevsimine göre çeşitli meyveler hazırlanır, tabak ve tepsiler ortaya konur. Davetliler içinde saz bilen ve sesi güzel hanımlar varsa saz çalar, türkü ve şarkılar söyler ve aralarında sohbet edip şakalaşarak hoşça vakit geçirip eğlenirler. Gece eğlencesiyle beraber ertesi günü akşamı da beşik alayı tertiplenir.

Beşik Alayı: İlk çocuğunu doğuran lohusalara mahsus olan *beşik alayı* ancak büyük ailelerce yapılabilirdi. Bunun da iki sebebi vardır. Birincisi

İlamalar yer alır. Musahipzade Celâl, doğan çocuk kız da olsa, erkek de olsa, lohusa şerbeti sürahilerine kırmızı sakangur (“gaz boyaması”) bağlandığını yazar. Cinsiyet farkı, sakangurun kızlarda sürahinin kapağı üstüne, erkeklerde sürahinin boğazına bağlanmasıyla belirtilmekteydi (Musahipzade Celâl 1946: 22; ayrıca bkz. OTDTS III: 97). Balikhane Nazırı Ali Rıza Bey ise lohusa şerbeti sürahilerinin hepsinin kırmızı tüle sarıldığını, çocuk kız ise ağzının da tülle örtüldüğünü, erkek ise ağzının sarılmadığını belirtir (Ali Rıza Bey: 106). Münevver Alp, doğan çocuk kız ise gönderilen şerbet sürahisinin kırmızı gaz boyamasına sarıldığını, erkek çocukta ise şerbetin, boynuna kırmızı kurdele bağlanmış sürahi ile gönderildiğini ifade eder (Alp, 1992: 40).

- 16 Yazar, kına gecesine yalnızca burada, lohusa için düzenlenen eğlenceler arasında değinmektedir. Evlenme dolayısıyla yapılan düğünün sayılı eğlencelerinden biri olarak bilinen kına gecesi ise Evlenme bölümünde yer almamıştır; bkz. s. 122.
- 17 Balikhane Nazırı Ali Rıza Bey bu gece eğlencelerinin lohusalığın son günü olan altıncı gün yapıldığını yazmakta, beşik alayını “beşik çıkarma merasimi” olarak tanımlamaktadır; Ali Rıza Bey: 107 vdd.

çok masraflı, külfetli olması yüzünden ailenin bunun altından kalkabilecek mali gücü bulunması ve oturdukları konağın ve bilhassa sofalarının bu merasim için kâfi büyüklükte olmasıdır. Ayrıca beşik alayının kibarane yapılabilmesi için misafirlerin ikram ve izazında kullanılacak sofra takımlarının çok nefis ve kıymetli, konağın tefrişinin ve lüzumlu diğer şeylerin de o nispette zarif olması, değer taşınması şarttır.

Asıl önem verilen husus da böyle mükemmel bir konakta her şeyin titizlikle ve bilerek seçilmesi ve bunları kullanan ve konakta hizmet gören cariyelerle hanehalkının da üstün zevk sahibi olmalarıdır. Hizmet edecekler o yolda terbiye görürler. Gerek gündelik hayatta, gerek davet, ziyafet ve düğünlerde hizmet edenlerin telaşlı iş görmeleri, birbirlerine yüksek sesle hitap etmeleri, birbirlerine girercesine koşuşup çarpışarak iş yapmaları, hizmetlerin intizam içinde yürütülememesi, bu kitapta âdet, merasim, tavır ve davranışlarını yazmakta olduğumuz en üst tabakaya mensup Osmanlı küberasının pek ayıpladığı hususlardır. Bu gibi kibar tabakanın daire ve konaklarında ve hatta orta halli *ricalı*¹⁸ hanelerinde hizmet edenlerde en çok aranan şey, hanehalkının pek gizli bir işaretini hemen anlayıp gereğini yapmaları, sessiz ve düzenli iş görmeleri, herkese karşı çok nazik ve mütevazı olmaları, birbirlerine güleryüz göstermeleri, yumuşak ve alçak sesle hitab etmeleri, büyüklere hürmetle, küçüklere tatlı ve hoşgörü ile muamele etmeleridir.¹⁹

Beşik alayında yer alan beşik doğumdan önce itina ile hazırlanır. Beşiğin her tarafı fes rengi, mavi ya da lacivert kadife ile kaplanır, sırma şeritlerle süslenir. Kadifenin rengi hiçbir zaman yeşil ve al olmaz. Beşiğin iki yanı ile baş ve ayak uçları gümüşten yapılmış küçüklü, büyüklü kabartma çiçekli *pafta*'larla tezyin olunur. Gümüş pafta yerine arusek denilen som sedefle de işlenip iki yanlara fildişi ve *bağna*'dan çiçekler oyularak gömülür. Baş ve ayak uçlarına ayrıca yapma elvan çiçekler takılır. *Bardak* denilen ve çocuğu sarmaya yarayan beşik atkıları²⁰ *telli istufe* tabir edilen kumaştan

18 İleri gelenler (KT): *ricalı devlet*: Büyük devlet adamları (OTDTS III)

19 Ekâbir konaklarında hizmet etme usulleri için bkz. s. 279

20 Aslı "bağıldak"tır; "bağırdak" da denir (KT, SA, TDKTS I). Bardak, galat yazım biçimidir (SA). "Beşik kolanları yaklaşık 10 cm genişliğinde iki şerittir. Uçlarına o enderde değnek dikilip birer uçları beşiğe bağlanır, sonra yatırılmış çocuğun üzerinden geçirilerek beşik altından dolaştırılıp sıkıca çekilir, beşiğin üstündeki kola bağlanırdı. Bu şerit bağların 'bardak' mı, 'bağırdak' mı öyle bir adı vardı" (Saz 1974: 201) "Beşiğin iki 'bağırdak'ı vardır. 25-30 cm eninde, 1 m boyunda, astarlı, ipek ve sırma işlemeli değerli bir kumaştan olup uçlarında gaytanları bulunur. Biri çocuğun göğsünden diğeri de ayaklarından sarılıp beşiğe bağlanır" (Musahipzade Celâl 1946: 23).

ve sırma şeritlidir. Şiltesi en iyi cins şaldan, yastıkları sırmalı ipekten, yorganı yeşil dışında herhangi bir renkte *canfes*'ten yapılır. Yorganın üzeri sırma tel ipek ve gümüş pullarla kaplıdır.

O gece lohusa hanımın ve zevcinin en yakın akrabaları, diğer akrabaları, hukuku eski olan ve her vakit görüştükleri kimseler, ayrı ayrı adam gönderilerek davet edilirler. Bu arada *çengi kadınlar*'dan oyuncularla onların *kol-başı*'larından birine de haber yollanır.²¹ *Sıracı* denilen çalgıcılardan ve konağın civarındaki hamamın *usta* olarak anılan kadın hademelerinden bazıları da çağrılır. Konakta bulunan ve hanımın *nedime* ve *musahibe*'lerinden olan hanımlar²² da, o gece hazır olurlar. Kâhya kadın²³ ile nedime ve musahibe hanımlar ve birkaç *hamam ustası* misafirleri karşılamak ve uygun odalara almak gibi teşrifatçılık vazifesi yaparlar. Konakta bulunan cariyelerin bir bölümünün de misafirlerin giydikleri ferace ve yüzlerine tuttukları *yaşmak* ve *içlik* ile *etek başları*'nı alarak, bunlara tahsis edilmiş olan *ferace oda*'sına götürme ve herkesin eşyasını müzeyyen ve işlemeli ayrı ayrı bohçalara sarma, aralarına da *tefarik* ve yonca çiçekleri bulunan dülbendden küçük keseler koyma vazifesi verilir. Bir kısım cariyeler ise nefis Saksonya fincanlarıyla kahve yerine sıcak lohusa şerbeti ikramı, bazıları da *sofraların* kurulması ve düzenlenmesiyle vazifelendirilirlerdi.

Çengilerle *soygun* denilen hanımlar da kendi aralarında toplanır, gece yapılacak beşik alayı ile ilgili hazırlıkları gözden geçirir, intizam içinde geçmesi için alınacak tertibatı kararlaştırıp iş bölümü yaparlardı.

O gün ikindi vaktinden sonra davetli hanımlar takım takım gelmeye başlayınca kararlaştırıldığı şekilde karşılanır, feraceleri alınır, derece ve itibarlarına göre münasip odalara alınarak *çubuk* ve şerbet ikram olunur.

Daha sonra lohusa hanımı ziyaret ederler. Ancak lohusanın sıkılıp al basmasını önlemek için odaya ikişer-üçer hanım bir arada ve belirli aralıklarla girer, iki-üç dakika kadar oturup çıkarlardı. O gün misafirler yüzükten başka mücevher takmazlar. Lohusa hanımı rahatsız etmemek için hiç koku sürmezlerdi. Bellerindeki şalları düğümleyerek uçlarını iki tarafa sokarlardı.

Bu sırada bir taraftan sofralar kurulmaya ve konağın her tarafında bulunan mumlar, *askılı kandiller* ve sofalardaki büyük küçük avizeler yakılmaya başlanır. Merasim yapılacak olan sofanın etrafına misafirlerle çalgıcıların oturmaları için çok değerli yüzler geçirilmiş şilteler serilir. Çalgıcıların oturacağı yere de üstlerine bardak kapatılmış billûr sürâhiler konur.

21 Bkz. Çengi Kadınlar bölümü s. 388 (c. 2).

22 Bkz. Musahibe ve Nedime Kadınlar bölümü s. 192.

23 Bkz. Kâhya Kadın bölümü s. 190.

Akşam ezanından bir saat önce misafir hanımlar yemek odalarına davet edilmeye başlanır. Bu davette kübera hanımlar için kâhya kadın, diğer misafirler için de derecelerine göre başka hanım ve cariyeler vazifelendirilir. Bunlar misafirlerin odalarına girer, kapının yanında durup herkesi temenna ile selamlarlar. Bu hareket yemeğe buyurun anlamına gelir. Sözle yemeğe davet çok ayıp sayılır. Hanımlar da kendi aralarında teşrifat usullerine göre ve birbirlerine önden çıkmalarını teklif ederek yemek odasına girerler. Baş sofrada hane sahibesi hanım, misafirleriyle beraber bulunur. Orada hazırlanmış müzeyyen ve kıymetli leğen ve ibriklerle eller yıkanır, sırma başlı havlularla eller silinir,²⁴ sonra yemeğe oturulur. Yemekler yendikten ve tekrar eller yıkandıktan sonra yine teşrifat usullerine uyularak odalara dönülür. Bu sefer yemek üzerine çubuk ve şerbet verilmeyip âlâ *mümessek* kahveler ikram edilir. Davetliler yemeklerini bitirene kadar da akşam ezanı okunmuş olur. Abdestler alınır, müzeyyen ve kıymetli seccadeler²⁵ serilmiş olan odaya girilir, namazlar kılınır.

Namazdan sonra yine kahve veya limonata ya da şerbet ikram edilir.

Daha sonra misafirler beşik alayının yapılacağı büyük sofaya, beraberlerinde teşrifatçı kadınlar olduğu halde takım takım gelirler. Herkes itibarına göre yerlerine oturtulur. Eğer mevsim kış ise sofa, gayet büyük ve “musanna” mangallara konmuş ateşlerle ısıtılmış olur. Beşiği getirmek için hazırlanmış olan ve soygun denilen hanımlar, ön eteklerinin sağ tarafına gelen ucunu bellerindeki kuşağa sokmuş ve beyaz ipekli uzunca bir tülün bir ucunu iğne ile tepelerine ilıştirmiş, diğer ucunu arkalarına doğru salıvermiş ve bir şalı da kuşak gibi devşirip omuzlarına çaprazvari bağlamış olarak beşiğin bulunduğu odaya girerler.²⁶ Ayak tarafı önde bulunmak üzere, beşiği büyük bir itina ile tutup kaldırırılar. Beşiğin iki tarafına da çengilerden ikişer hanım geçer. Elllerinde cam zilli, balık pulu *arusek* işlemeli *def*ler²⁷ çalarak en önde çengilerin başı olan kolbaşı hanım oldu-

24 Leğen, ibrik ve havlular hakkında geniş bilgi arkada ayrı bölümlerde verilmiştir. (yazarın notu); bkz. s. 212.

25 Bu seccadeler ve çeşitleri hakkında arkada ilgili bölümde gerekli açıklamalar vardır (yazarın notu); bkz. s. 198.

26 Yazarla aynı dönemde yaşamış olan Leyla Saz (1850-1936) soygunları “bunlar düz biçim entariler giyinipler bellerine şal kuşanmış, kesik saçlı, gerdan köşelerine manalı çiçek işlenmiş ince tülbent boyunbağlı hanımlar” olarak tarif eder (Saz, 1974: 262) Pakalın soygun terimini, “davetlileri bahşış almadan bırakmadıkları için bu tabir meydana gelmiştir” şeklinde açıklar (OTDTS III : 258). Ş. Sami’de ise, düğünde hizmet etmek için soyunup özel hafif kıyafete giren hanımlar, tanımı yer alır (KT). Soygunlar, hamam ustalarından olur (Ali Rıza Bey: 108).

27 *Def*, bir tarafına deri gerilmiş tahta bir kasnakdan ibaret müzik aletidir. *Zilsiz*, zilli

ğu halde alay ile beşiği gayet ağır bir yürüyüşle sofaya taşır ve ortaya koyarlar. Daha sonra sofanın bir tarafında durup, def çalmaya devam ederler. Bir süre sonra defler kesilir, kolbaşı hanım biraz ortaya gelerek orada hazır bulunanlara şu manzumeyi okumaya başlar.

Beyim (yahut kız ise hanım) bunda sallanacak	Hiç görmesin renc ³⁰ ü keder
Yanakları allanacak	Çekmesun âlâmdan eser ³¹
Ağzı tadı ballanacak	Validesi ile hem peder
Eyleyelim böyle dua	Eyleyelim böyle dua
Bize şerefler verecek	Her dem bula şan-u şeref
Daim safalar sürececek	Versin Hudâ hayrî'l-halef ³²
Kendi de evlad görececek	Ömründe etmesin esef
Eyleyelim böyle dua	Eyleyelim böyle dua
Mürüvvetin görsün peder	Mesrûr olup ³³ her dem gülsün
Görmesin valide keder	Sıhhat ile zaman sürsün
Herkes temenniler eder	Valideyni ³⁴ bunu görsün
Eyleyelim böyle dua	Eyleyelim böyle dua
Beyim bunda yatar, uyur	Evladı ahfadı ³⁵ ola
Afiyetle böyle büyür	Her birinden hayır bula
Ebeveyini bunu görür	Yarab nasib et her kula
Eyleyelim böyle dua	Eyleyelim böyle dua
Hem büyüsün sıhhat ile	Beyim bula her dem safa
Çok yaşasın rif'at ²⁸ ile	Olsun erenler rehnüma ³⁶
Merzuk ola vüs'at ile ²⁹	Hem de Cenab-ı Mustafa ³⁷
Eyleyelim böyle dua	Eyleyelim böyle dua ³⁸

çeşitli defler vardır. Zilli deflerin kasnağa geçirilen çift zilleri (genellikle 6-8 çift) pirinçten yapılır (KT, SA, TMA I); camdan, billûrdan ziller de olmalıdır. Yazarın deften söz ettiği Çengi Kadınlar bölümünde yine cam zilli def geçmektedir (bkz. s. 388; ayrıca bkz. s. 384, c. 2) Rado da "Hanende Hafız Sıtkı'nın defindeki zillerin billûrdan olduğunu kendisinden işittiğini" yazar (Rado 1987: 23).

- 28 "Rif'at": Büyük rütbe, mevki.
- 29 Rızkı bol olsun.
- 30 "Renc": Zahmet, eziyet, ızdırıp.
- 31 Elem, keder görmesin.
- 32 "Hayr-ül-halef": Hayırlı evlat
- 33 "Mesrur olma": Neşelenme, sevinme.
- 34 "Validen": Ana baba.
- 35 "Ahfad" (hafid'in çoğulu): Erkek çocuktan olan oğlu, torun.
- 36 Erenler yol göstersiz.
- 37 Bu yüce ad geçtikçe hanımlar hürmeten ayağa kalkarlar (yazarın notu).
- 38 Bu mısra her okunduğunda hafif sesle "Amin!" derler (yazarın notu).

Manzume okunduktan sonra beşiği tekrar alır, defler çalınarak ve makamına münasip türküler söylenerek yavaş bir yürüyüşle doğruca lohusa hanımın odasına götürür, önüne koyarlar. Hepsî hanımı tebrik eder. Beşiğin üzerinde bulunan yorganını ayak ucuna toplarlar. Lohusa hanımın validesi daha içine çocuk konmadan önce çocuğun “Rızkı bol olsun” niyetiyle beşiğin içine birkaç altın atar, bu altınlar ebe hanıma verilir. Beşik alayı böylece son bulur. Artık çengilerin oyun zamanı da gelmiştir. Merasim sırasında hanımlara çubuk ve kahve verilmediği için önce misafirlere çubuk ve kahve ikram edilir.³⁹ Çengiler⁴⁰ oyuna başlamadan önce *sıracı* denilen ve ekserisi *Kıptî* kadınlarından olan çalgıcılar gelip, hazır bulunanları birer temenna ile selamlayarak kendileri için hazırlanmış yerdeki şiltelere otururlar. Çengiler de oyuna başlarlar. Oyun son bulduktan sonra, çengiler çalgı ile kısa süren son bir raks ederler. Merasim böylece tamamen sona erer.

Misafirler istirahat etmek için hazırlanmış odalarına götürülür. İçlerinden yerleri yakın olanlar evlerine döner. Orada kalacak hanımlar da hizmetçi kalfa ve hanımların yardımıyla yatacakları odalara alınırlar, kendileri için hazırlanmış olan gayet muntazam ve mükellef yataklara yatarlar. Misafirlerin odalarına gece kandili, lamba, su ve bir tabak içinde bir miktar *kakule* denilen bahardan konur. Kakule, gece midesinden rahatsızlanabilecek misafirlerin yemesi içindir.

Ertesi gün sabahleyin misafirlerin her birine ayrı ayrı kibarane hazırlanmış ve ufak bir fincan sıcak süt konmuş kahvealtı tepsileri yanı sıra kıymetli havlu ve elbezileri götürülür, sonra kahve ve çubuklar verilir. Misafirler de artık dönüş hazırlığına başlarlar. Giderlerken konağın hanımı ile kâhya kadın ve soygunlarla cariyeler misafirleri itibar derecelerine göre teşyi ederken rahatsız olmuşlarsa bağışlanmalarını temenni ederler. Misafir hanımlar da hizmette bulunanlara *saçı bahşisi* denilen ve birer *sekenkur* (*sakankur*) içine bağlanmış bahşişlerini verirler, lohusa hanıma selamlar bırakarak çıkar giderler.

Hanede kalan çengilerle hamam ustaları konak halkıyla yemek yer. Sonra da hepsine ayrı ayrı para ve hediyeleri verilir. Onlar da birer ikişer lohusa hanımın yanına gidip hayır dua ile tebrik ve teşekkürler eder ve hane sahibesi hanımın eteğini öperek, konaktan ayrılırlardı. Arkaları sıra çengilerin oyun takımları da sandıklar içinde gönderilirdi. Kolbaşı denilen

39 Çubuk ve fincanlar hakkında bilgi arkada ayrı bir bölümde verilmiştir. (yazarın notu); bkz. s. 210.

40 Çengiler de arkada ayrı bir bölüm halinde ayrıntılarıyla ele alınmıştır. (yazarın notu); bkz. s. 388 (c: 2).

oyuncuların başı giderken, konaktaki baş kalfaya beyaz bir mendil bırakırdı. Hep eğlence yerlerinde çalıştıkları için, konakla münasebetlerini kesmemek ve gerekirse hatırlanmaları maksadıyla mendil bırakmak eskiden beri uyulan bir âdettir.

Lohusa hanım hamama götürülmeden bir pazartesi günü çocuğun Besmele ile tırnakları kesilir. Sonra çocuğun eli pederinin para kesesine sokturulur, alabildiği para dadısına, sütninesi varsa ona, onlar yoksa fakirlere sadaka olarak verilirdi. Bu da çok eski âdetlerden biridir.

Lohusa Hamamı: Lohusayı kırkinci günü hamama sokmak usulden ve sağlık kurallarındandır.⁴¹ Lohusa ya konaktaki hamama girer ya da çarşı hamamına götürülür. En üst tabakaya mensup büyük kibar ailelerde lohusa mutlaka konaktaki hamamda yıkanır. İkinci dereceden olan ricalin pek çoğu da, hanımlar arasında bu vesile ile bir eğlence tertiplemek için lohusayı çarşı hamamına götürür. Üçüncü derecedekiler ve daha alt sıradakiler ise kendi hamamları olmadığı için zorunlu olarak çarşı hamamına giderler.

İkinci derecedeki kibarlar lohusayı hamama götürecekleri zaman o gün hamama girecek bütün hanımların ücretlerini toptan öderler. Gelinecek gün hamamcı hanımla görüşülerek kararlaştırılır. Hamamda icab eden hazırlıklar görülür. Hamam lohusanın misafirleri için tutulmuş bulundugundan, dışardan gelebilecek müşterilere kapalıdır. Bilmeyerek gelenler olsa bile, lohusa hazırlığını görüp kendiliklerinden geri dönerler.

Doğumun otuz dokuzuncu günü akşamı ebe hanım konağa gelir, ağrılanır ve gece alıkonur. Ertesi sabah hanehalkı ve davet edilen pek yakın akraba ve ahabap hanımları için yemekler çıkarılır ve kahve ve çubuklar içilir, hazırlığa başlanır.

Ebe hanım herkesten evvel çocuğu yarım top en iyi cins şala sarıp kundaklar. Diğer hanımlar da düğüne gider gibi elbiseler giyer, ancak yüzük dahil hiçbir mücevher takmazlar. Konağın kapısından çıkacakları zaman, çocuğun doğduğu gün şişe saplanmış, tüle sarılıp lohusanın ayak ucu tarafına asılmış bulunan soğanı şişi ile sokak kapısının eşigine koyarlar, lohusa hanımı üstünden atatarak önce onu sokağa çıkarırlar. Arkasından lohusanın valide veya kayınvalidesi, sonra da çocuk kucagında olduğu halde ebe hanım ve onu takiben diğer hanımlar sokağa çıkarak, konağın yakınındaki hamamın kapısına gelirler. Hamamın kapısından girmeden bir miktar kırmızı şeker şerbetini kapı önüne “Eyu saatte olsunlar” diye-

41 Lohusanın ve çocuğun doğumdan kırk gün sonra yıkanmaları “kırk hamamı” olarak bilinir; bu konu ile ilgili olarak bkz. Ali Rıza Bey: 110 vd.; Musahipzade Celâl 1946: 22 vd.

rek döküp içeri girerler. Bu şerbet kadınlarca periler padişahının kızı Rüküş Hanımla oğlu Yaverdim Bey'e ikram için dökülürdü.

Hanımların gelişini bekleyen hamamcı hanım önlerinde olduğu halde hamam hademesinden *ustalar, natırlar, kahveci, kafesci, ana kadın* beraberce ellerindeki defleri çalarak sevinç içinde lohusa hanımla beraberindeki hanımları kapıdan karşılarlar. Lohusa hanım, hamamın soğukluk denilen kısmında mahfuz, uygun bir yere alınır. Gelen hanımların girip çıkarken sarılacakları havlu peştemalların hepsi konakça tedarik edilmiş bulunduğundan hanımlar hemen elbiselerini çıkarıp içeriye girmek üzere hazırlanmaya başlarlar. Lohusa hanım için de hamamın pek sıcak olmayan halvetinde bir kurna seçilerek, bunun arkasındaki duvara beyaz bir havlu asılır, önündeki yere de bir beyaz havlu serilir. Biri gümüş iki hamam taşı bulundurulur; ikinci tas içinde ezilmiş kil ve Edirne'nin *misk sabunu* vardır.

Lohusa hanım elbiseleri çıkarılıp başları bol sırma ve ipek işlemeli Bursa havlularına sarılır. Önüne, sırma tasmalı, üzeri sedef veya gümüş çiçekli paftalarla tezyin edilmiş nalin çevrilir. Sağ tarafından ebe hanım, sol tarafından hamamcı hanım koltuklarına girip ağır ağır hamamın iç kapısına gelirler. İçeriye önce lohusa hanımın yalidesi veya kayınvalidesi adımını atar. Onlar olmadığı zaman kendisi girip kurnanın önüne ve yanındaki hanımlar da diğer kurnaların önlerine oturur. Diğer kurnalarda da beyaz havlular asılmış, sarı su tasları konmuş, killeri ezilmiş ve misk sabunları konarak hazırlanmıştır. Önce lohusa hanımın oturduğu kurnanın musluğu açılmadan diğer hiçbir musluk açılmaz. Bunu da orada bulunanlar arasında en yaşlı olan hanım gelip açar. Kurna su ile dolduğu zaman çocuğun kısmetinin bol olması için bir altın atılır ve sonra ebe hanıma verilir.

Ilık su ile ve usta hanım tarafından lohusa hanım, ebe hanım tarafından da çocuk güzelce yıkanır. Miras yoluyla intikal etmiş bir altın kırk defa suya batırılır. Bu su da tas gibi kullanılan bir kaplumbağa kabuğu ile kırk defa azar azar çocuğa ve lohusaya dökülür. Buna hanımların tabirince *kırklanma* denir. Sonra da çocuk çabucak ağır işlemeli kıymetli havlulara sarılarak hemen dışarı çıkarılıp, korunmuş bir yere götürülür. Lohusa hanım da yıkandıktan sonra eski bir âdete uyularak baş ve vücuduna kil sürülür, bir müddet bırakıldıktan sonra yıkanır.⁴² Daha sonra da lohusa hanım, ebe ve eli işe yaraşır iki usta tarafından hamamın ortasındaki gö-

42 Hamamdan çıkılacağına yakın tasın içinde ezilen kilin bütün vücuda sürülmesi âdeti. Kil sürüldükten sonra su ile yıkanıp çıkılırdı. Kil sandıklarını merkebe yükleyerek getirirlerdi. Kilci geldi, diye hamama haber salınırdı. Özel şarkıları vardı. Ramazan davulcuları gibi okurlardı. Kibarlar, Halim'in meşhur miskli kilini kullanırlardı (yazarın ek notlarından). Kil satanların okuduğu manzumeler için bkz. s. 455 (c.2).

bek taşına götürülür, üst üste serilmiş havluların üzerine arkası üstü yatırılır. Belinden bir peştemal sarılır, iki ucu birer hanım tarafından tutulup sıkılarak kadınların tabirince çaryeklenir. Son olarak birkaç tas su dökülür ve yine kıymetli ipekli peştemal ve havlulara sarılarak dışarıya, çocuğun bulunduğu yere götürülür. Arkadan hanımlar da yıkanarak ve kil sürerek dışarıya çıkarlar. Bu sırada hamam ustaları ve natır hanımlar hafiften defler çalarak hüznü türküler ve maniler söylerler. Kahve ve çubuklar içilir. Böylece bir süre eğlenildikten sonra davetli olan hanımlarla birlikte lohusa hanım da elbiselerini giymeye başlar. Bu arada çocuğa çörek otu tütsüsü yapılır. Bundan bir miktar da kundağının arasına dökülür. Sonra da önde lohusanın validesi olmak üzere bütün hanımlar hamamdan çıkarken içten dilek ve teşekkürlerle hepsi ayrı ayrı uğurlanır. En son olarak çocuk da hamam kapısına çıkarıldığında “Eyu saatte olsunlar, Hudâ onları ve bezm-i dini anların şerrinden mahfûz buyursun” duasıyla kapının eşiğine bir miktar kırmızı şeker şerbeti dökülür. Böylece konağa dönülür. Konakta misafirlere kahve ve şerbet verilir. Lohusa hanıma da bir adet tatlı elma ile bir bardak sıcak süt vermek alışlagelen çok eski bir sağlık âdetidir. Bir müddet konakta dinlendikten sonra ayrılan misafir hanımlar hane sahibi tarafından uygun bir şekilde hepsine ayrı ayrı teşekkürler edilerek uğurlanırlar. Böylece bu merasime de son verilmiş olur. Misafirler gittikten sonra birkaç *kıyye* ekmek ufak ufak doğranır, lohusa hanımın ve çocuğun başı üstünde üç defa dolaştırılıp sokaktaki köpeklere yedirilir. Bu günden sonra çocuğa küçük ve müzeyyen bir yatak takımı hazırlanır ve çocuk beşiğe yatırılır.

Lohusa hanımın validesinin bir-iki gün sonra bu merasime katılan hanımların büyüklerinin konaklarına giderek iade-i ziyarette bulunması, memnuniyetini bildirip, teşekkür etmesi de kibarlarca riayet edilen bir usuldü.

Sütnine veya Taye ve Dadı Tedarik Edilmesi

İstanbul’da kübera haremlerinin çocuklarını kendilerinin emzirmemesi, bu maksatla bir başka kadının tutulması eski bir âdettir. Kübera hanımları daha doğurmadan önce hazırlıklara girerler. Çocuğa bazıları bir *taye* (*daye*), bazıları sütnine tutar ya da daha evvelden tanıdıkları birisi bulunur. Yahut bir aracı vasıtasıyla müracaat eden ve uygun görülen bir sütnine alınır. Böyle bir sütninenin çocuğu emzirmesi, kübera arasında halkın “süt hakkı” ile karışmasına, süt valide, süt kardeş ve süt hemşire namıyla bazı kimselerin aileye girmesine sebep olduğundan pek istenmezdi. Bu itibarla taye tedariki ve ona süt verdirilmesi tercih edilir, bu yol daha kibarane addolunurdu.

Sütninelerin hepsi fakir, kocası ölmüş ve çocuğuyla kimsesiz kalmış kimseler veya kocası bulunsa bile muhtaç durumda olan veya yine fakirlik yüzünden taşradan İstanbul'a gelip iş arayan kimselerden olurdu. Bu kadınların en malızurlu tarafı tam çocuk süte alışıp emmekte iken birkaç ay sonra bir şey bahanesiyle işi bırakıp gitmeleri ihtimaliydi. Yerlerine bir yenisinin bulunmasının zorluğu yanında, süt değiştirmek çocuk için zararlıydı, yalnız bünyesini değil ahlakını bile çok etkilerdi. Ayrıca böyle ne olduğu tam bilinmeyen kimselerin seçilmesi önemli meseleler ortaya çıkacağından kibarlar taye seçimine mecbur kalırlardı. Sağlığı, sütü iyice incelenmiş, konağı kendi hanesi, çocuğu kendi evladı gibi tutan, başka bir yeri bulunmayan taye seçimi, üzerinde önemle durulan bir konudur.

Taye denilen kalfa, çocuklu veya çocuğu henüz vefat etmiş bir cariyedir. Tayenin tedariki için etrafa ve esircilere böyle bir cariyeye ihtiyaç olduğu bildirilir. Getirilenlerden yaş ve şahsı uygun görülen birçok hekime gösterilir, vücudu, sütü, varsa çocuğu etraflıca muayene ettirilir. Uykusunun hafif ve ağır oluşuna bile çok dikkat edilir. Ayrıca haline, hareketlerine, konuşmasına bakarak ahlakına ait ipuçları aranır, soyu soppu titizlikle göz önünde tutulur. Hepsi de Çerkes kabilelerinden gelen kimselerdir. Bunlar arasında "Ubih", "Şabsuğ" ve "Abazah"lar diğerlerine tercih edilir. Bunlar hal ve ahlak yönünden bilinen, tecrübe edilmiş kimselerdir. Fakat asıl tercih sebebi, vüzera ve kübera haremelerini bu kabilelerden gelenler teşkil ettiğinden hanımlarca yabancı addolunmayıp istenmeleridir. Muayene ve incelemelerden sonra seçilen ve taye olarak tabir edilen cariyeye uygun bir isim verilir. Bu cariyeye çocuğun ikinci validesi yerine geçtiği için, konakta ona daima *taye kalfa* diye hitap edilir, herkes tarafından hürmet gösterilir. Bu tayenin çocuğu bulunduğu zaman dışarıdan tedarik edilen diğer bir sütnineye verilirken, o kadın da önce hekime muayene ettirilir. Hastaliksız ve çocuksuz olmasına dikkat edilir. Çocuğun iyi bakımına ve temizliğine itina göstermesi şart koşulur. Ayrıca tayenin kendi çocuğunu görmesi ve durumu kontrol edebilmesi için çocuğun on beş günde bir gelmesine, tayenin çocuğuyla gece kalmasına izin verilir. Taye kalfanın artık baktığı çocukta başka bir işi ve hizmeti olmadığı gibi emrine de istediği bir cariyeye tahsis edilir.

Taye kalfanın çocuğa ilk defa süt vereceği günün salıya rastlamaması şarttır. Taye o gün önce abdest alır, Kur'an açılır, sağdaki sayfasına sağ elinin ikinci parmağını sıkıca bastırıp Besmele ile bu parmağını kendi memesine ve çocuğun dudağına sürdükten sonra yine "Besmele" ile sağ memesini çocuğun ağzına verir. Bu ilk süt verme ögle ezanı okunmadan evvel yapılmalıdır.

Taye kalfanın her sabah kahvealtısı hazırlanır. Ayrıca cam istediği anda

yiyebilmesi için kendisine ayrılmış dolabında da süt getirir diye tahin helvası, reçel, peynir, kuru köfte, yumurta ve havyar cinsi kuru şeylerle mevsimine göre bulunabilen meyveler de hiç eksik edilmez. Kendisi daima çocukla ve beraberinde bulunan cariyeye ile ayrı odada yatar. Çocuğa tayin olunmuş zamanlarda süt verir. Çocuğun elbisesinin değiştirilmesi ve yıkanması için de belirli zamanlar tespit edilmiştir. Çocuk yıkandığı zaman çocuğun kendi validesi veya kâhya kadın daima beraberinde bulunur. Taye kalfanın sütü kaçmasın diye hiçbir şeye üzülmemesine, imrendiği yiyeceklerin alınmasına çok dikkat edilir. Tayenin temizliğine de itina olunduğu için her hafta hamama gitmesi ve üç günde bir elbise değiştirmesi, turnaklarını daima kesmesi ve çocuğun odasında saçlarını taramaması da hep dikkat edilen şeylerdendir.

Taye kalfanın çocuğa istemeyerek bakmasını önlemek ve severek emzirmesini sağlamak ve gönlünü almak için taltif etmek önemlidir. Bunun için çocuğun validesi sokağa çıktıkça taye kalfanın hoşuna gidecek şeyler getirir. Pederi de zaman zaman münasip şeylerle hatırını alır. Taye kalfaya kendisinin dışardan almak istedikleri için her ay uygun miktarda el harçlığı verilir. Daha başka bir şey almak isterse onun tedariki için de *harem kâhyası ağa* vazifelendirilir. Tayenin idaresine verilen çocuğu validesi de boş bırakmaz, arada bir odasına girerek çocukla ilgilenir. Böylece kübera haremeleri sıkıntıya girmeden bir evlad sahibi olmuş olur. Çocuğa süt vermek üzere alınan taye kalfanın yanına verilen cariyeye diğer cariyeler arasından istidad, zekâ ve güzel huylarından dolayı seçilir ve çocukların da dadısı olmuş olur ve *dadı kalfa* olarak anılır. Çocuk bunlardan birinin sütü ile, diğerinin hizmet ve yardımıyla büyütülür. Dadı kalfa bulunduğu konağa hayli zaman evvel gelmiş, terbiye görmüş ve kıdemli bir kişi olduğundan herkese karşı lazım gelen muameleyi bilir, iyi ahlakı ve zekâsından dolayı seçildiği için de henüz yeni gelmiş taye kalfaya uygun bir dille terbiye ve nezaket kurallarını öğretir ve vazifesini gösterir. Çocuğun süt verme dışındaki hizmetlerini dadı kalfa görür. Çocuğu kucasına alarak gezdirmek ve yaşına göre yürümeye alıştırmak ve çocuğu soyup giydirmek gibi işleri hep dadı kalfa yapar. Böylece çocuğa ve taye kalfaya her işte yardımcı olur ve nezaret eder. Çocuk biraz büyümeye ve yürümeye başladığı zaman gece gündüz yanından ayrılmaz, çocuğun validesinden sonra mürebbiyesi, tek başına dadı kalfadır. Usul ve terbiye görmüş ve kibar aile arasında bulunarak hizmet etmiş olan dadı kalfanın verdiği ilk terbiye ile yetişmiş olan çocuk da çoğu kibar ve hanedanzadelerde görülen ve diğer çocuklardan ayıran kibar tavırları ve nazik davranışları kazanmış olur. Sokaklarda ceviz oynayarak ve akranlarıyla didişerek büyümüş olanlara hiç benzemez.

Taye kalfa çocuğun validesi yerinde olmasıyla ve *hakk-ı rıdat*⁴³ sebebiyle konakta çok hürmet görürdü. Taye kalfa şayet hastalanır ve çocuğa bir süre bakamaz olursa iyileşene kadar ahabaplardan bir emzikli kadına geçici olarak süt verdirmek zorunda kalınır. Bu geçici sütün de çok büyük önemi bulunduğundan bu hanım da çocuğun süt validesi, çocukları süt kardeşi olur. Çocuklar büyüdükları zaman birbirleri ile evlenemezler.

Taye kalfanın çocuğu olup da dışarda baktırmakta ise, süt verdiği çocuk sütten kesildiği zaman tayenin çocuğu da daireye alınır, iki çocuğa birlikte bakılır. Bu iki çocuğun birbirlerinin yanına gelmesi için iki yaşını geçmesi lazımdır. “Kırkı karışık” denilen, yani aynı ayda doğmuş ahabap çocukları bile iki yaşından önce birbirlerinin yanına götürülmezlerdi. Konağa alınan taye kalfanın çocuğu iki yaşına kadar ayrı odada bulundurulur, sonra da beraber yatırılmaz. Başka odada, bir kalfanın idaresine verilir. Kalfa çocuğun mürebbiyesi olur, terbiyesinden sorumlu tutulur, gerekirse cezalandırır. Çocuklar iki yaşına gelince usul ve âdetlere göre karşılaştırılırlar. İlk karşılaştırmaların Muharrem ve Safer aylarında yapılmamasına ve ilk görüşme gününün ayın son çarşambasına rastlamamasına dikkat edilir. Ayrıca konağın çocuğu odada iken diğer çocuk odaya girmez. Her ikisi de aynı anda odalardan çıkar, sofada karşılaşırlar, birbirlerine sarılmalarına gayret edilir. O gün giydikleri elbiselerin koyu renk ve hele siyah olmaması şarttır. O gün üç kıyye ekmek çocukların başına tutulan bir bez üzerinde kırılır, sonra sokaktaki köpeklere verilir. Taye kalfanın kendi çocuğunu diğerinin yanında kucağına alıp sevmemesine de eskiden pek itina edilirdi. Çocuklar kız iseler gelinlik, erkek iseler evlenme zamanına kadar hep birlikte ve kardeş sevgisiyle büyütülür. Konağın çocuğu taye kalfayı validesi yerinde tutar, hürmet eder ve asıl mürebbiyesi olan dadı kalfaya da aynı hürmet ve itaatı gösterir. Onlarla fazla laubali olmayarak, girip çıktıkları zaman ayağa kalkar. Çocuk zamanının çoğunu dadı kalfa ile geçirir ve bütün istek ve arzularını ona söyler. Evlenirken bile alacağı hanım hakkındaki arzusunu dahi dadı kalfaya bildirir, peder ve validesinden bir isteği olursa ona da yine dadı kalfa aracılık eder.

Çocuğa Giydirilenler

Küçük çocuklar sıkıca kundaklanır.⁴⁴ Uyandıkları zaman kundağını çözerek bir müddet beşik veya salıncakta kendi haline serbest bırakılır ve kollarını birbiri üstüne getirerek, hafifçe sıkarak eski tabirle çaryeklerler. Çocuk açık bırakıldığı zaman, tırnaklarını gözüne batırmasın diye ellerine

43 Süt hakkı.

44 Bkz. kundak takımı, s. 11.

kese takılır. Tırnakları ilk kesildiği zaman pederinin kırmızı atlastan yapılmış para kesesine elini soktururlar ve çocuğun avcuyla keseden alabildiği para tayesine veyahut sütninesine, bunlar yoksa dadısına verilir, o da yoksa fukaraya sadaka olarak dağıtılırdı.

Çocuklar kundaktan çıkarılınca gayet ince *soğukbez* veya pek ince ipekli bir entari giydirilir. Çocuğu kucaklarından indirdiklerinde henüz yürüyemediği için, ayakta ürkmesine ve korkmasına fırsat vermemek üzere koltuklarından ve göğsünden tutar, aşağı yukarı sallarlar ve bu sırada şöyle söylerler:

Dandini dandini danalı bebek
Ak Arap cinsli lalalı bebek
Takyesi altın pareli bebek
Kuzusu ne güzel kınalı bebek
Dandini dandini dandini
Hopla paşam hopla
Dandini dandini dandini⁴⁵
Hopla paşam hopla

ya da

Alaylı alaylı maşrapası kalaylı
Bir gelin alam saraylı
Alaylı paşam alaylı
Hopla paşam hopla

Sütten Kesme

Çocukların sütten kesilmesi konaklarda çok önem verilen bir konudur. Çocuk erkek ise iki buçuk, kız ise iki yaşına bastığında artık sütten kesme vakti gelmiş olur. Önce çocuğa hanehalkı tarafından emdiği meme gösterilerek “aman öö”, “kaka”, “umacı”, “acı” gibi sözlerle iğrendirmeye çalışılır, memeyi ağzına aldığı zaman kendisine huzur vermemeye ve acı bir şey (mesela bir miktar *sarisabur*, kahve telvesi, mürekkep vb siyah ve acı şeyler) sürerek memeden iğrendirmeye gayret edilir. Yavaş yavaş sütten kesmek için taye kalfa veya sütnine yanına sık gelmemeye ve görünmemeye başlar.

Çocuk alıştığı memeyi kaybettiği için tabii üzüleceğinden memeyi tamamen unutmaması ve hanımların tabiriyle “içlenmemesi” için hanehalkı tarafından türlü türlü gösteriler, eğlenceler yapılır, karşısında hoşuna gide-

45 Bütün Osmanlı hanımlarının kullandığı “dandini” deyiimi hep çocuklara söylendiği için halk arasında “ben onun keyfine hizmet edemem” anlamında “Ben ona ‘dandini paşam dandini’ diyemem” denirdi (yazarın notu).

cek oyuncaklar oynatılarak avutulmaya çalışılır. Bu işe bütün hanehalkı pek önemle eğilir.

Çocuğa süt veren dışardan aylıkla tedarik edilmiş bir sütnine ise, emzirme işi son bulduğundan kendisini görüp sütü hatırlamaması için bir pazar günü sabahleyin çok erken konaktan ayrılır. Ayrılmadan önce çocuğun peder ve validesi hatta varsa hemşiresi ve biraderi tarafından atıyyeler, çeşitli hediyeler, validesi tarafından ayrıca kürküne kadar tam bir takım elbiselik ve bahşış verilir. Çıkarken eski âdetlere göre ayağına giydiği terlikleri hanede, oturduğu odada bırakır, kimsenin evine uğramadan ve arkasına bakmadan doğruca kendi hanesine gider. Arkasına bakmak, gözü arkada kalmış manasına geldiğinden uğursuzluk addedilir. Konakta böyle “terlik bırakmanın” sebebi şudur: Hanımların eski bir inanışına göre sütninenin haneyle bütün alakasını keserek gitmesi uğur sayılmaz. Ayrıca çocuk erkek ise evlenme sırası geldiğinde ilk defa kız bakmaya, yani görücülüğe gidildiği vakit, sütnine hâlâ hayatta ise o da beraber alınır ve terliği o gün giymesi için hürmeten hanede saklanır. Allahtan hayırlı bir işin gerçekleşmesi beklendiği için de, terliğin saklanmasına çok önem ve değer verilir.

Çocuğun kendisini unutmaması ve arayıp üzülmemesi için, sütnine dörtbeş ay kadar konağa gelmez. Fakat bir adam gönderilerek durumu ve hatırı sorulur ve gerek bu müddet içinde ve gerek ondan sonra da sütnineye harçlık verilir, bayramlık elbise yapılır, kışın kömürü ve Kurban Bayramları’nda kurbanlık koyunu, Ramazanlar’da harç ve erzakı gönderilir. Hanehalkı da hürmette kusur etmez. Eğer çocuğu varsa süt verdiği çocukla kardeş sayıldıklarından birbirlerinden örtünerek kaçmazlar. Daima görürşürler ve birbirlerini kardeş yerine tutarlar.

Eğer süt anne bu iş için satın alınmış taye ise, süt verdiği için çocuğun validesi sayılır. Fakat devamlı evde kalması da âdet değildir. Münasip biri bulunur, hatta bir de ev alınır, döşenir, lüzumlu ev eşyası ve *cihaz* da verilerek evlendirilirdi. Çocuğun peder ve validesi tarafından atıyye ve hediyeler verildikten başka, düğünün bütün masrafları karşılanır. Onun da hanede usulen bir çift terliği alıkonarak saklanır. Böylece eski tabirle *çırak* (çerağ) çıkarılır. Tayeye de elbisesi, Ramazan harcı ve Kurban harçlığı verilmeye devam edilir. Eve geldikçe çocuklarla beraber herkes tarafından hürmet görür, ağırlanır.

Dadı kalfaya gelince çırak (çerağ) çıkıp evleninceye kadar çocuğun bütün hizmetlerini o görür, terbiyesi ve idaresi yine ona ait olur. Çocuk erkek ise selamlıkta onun için seçilmiş bir lalanın idare ve nezaretinde kalırdı.

NİNNİLER

Çocuklar beşik veya salıncağa konup yatırıldıktan sonra, önce hafif ve eğ

uyumaz ise, başı sersemletmek için hızlı hızlı sallanır, rehavet ve uyku getiren, sinirleri gevşeten bir seda ve eda ile hazin hazin ninniler söylenir. Çocuğun bu şekilde uyutulması eskiden beri ve her çocuk için başvurulan yoldur.

Hanımların çocuklarına söyledikleri bu ninnilerde vezin, anlam bağlatısı ve uyumlu kelime aranmaz. Ninnilerin iki yönü önemlidir. Biri çocuğuna validesinin yüreğinden kopup gelen duyguları anlatabilmek için kullandığı tabirler ve kelimeler olması, diğeri Osmanlı ekâbir sınıfı, halk ve hatta kadınlar arasında şiire karşı varolan meyli göstermesidir. Bu istidatlarıyla Osmanlı kadınları mevcut kulak alışkanlıklarının da yardımıyla vezin ve kafiye de bir ölçüde başarılı olmuşlardır. İlim, edebiyat ve siyaset alanında şöhret kazanmış, savaşlarda yararlılıklar göstermiş büyüklerimizin çocukken validelerinden işittikleri şefkat ve sevgi dolu sözlerden meydana gelen ninniler onları çok etkilemiş, onlar için pek büyük bir değer taşımış olmalıdır. Bu yüzden bunların toplanıp tespit edilmesi, unutulmaktan kurtarılması ve gelecek nesillere aktarılması yapılması gereken bir vazifedir.

Ninnilerden örnekler:

Yavrum benim uyusun ninni
Uyusun da büyüştün ninni
Himmet edin erenler ninni
Oğlum (kızım) büyüştün ninni
Haydi gidi kediler ninni
Mınav mınav dediler ninni
Üçler kırklar yediler ninni
Yavrun büyür dediler ninni
Ninni benim gülüme ninni
Saçları stümbülüme ninni
Uyku verin erenler ninni
Evimiz bülbülüme ninni
Dandini dandini dastana ninni
Danalar girmiş bostana ninni
Kov bostancı danayı ninni
Yemesin lahanayı ninni
Fış fış kayıkçı ninni
Kayıkçının küreği ninni
Tip tip eder yüreği ninni
Söyle aşçı pişirsin ninni
Tepsi ile getirsin ninni
Oğlum yesin böreği ninni

Uyku gelsin gözüne ninni
Kuvvet gelsin dizine ninni
Kudret gelsin sözüne ninni
Ninni derim gülüme ninni
Haydin gidin yumurcak ninni
Sabah alın oyuncak ninni
Benim kızım uyuyacak ninni
Ninni derim gülüme ninni
Ninni derim bülbülüme ninni

Sıra sıra dervişler hu, hu
Hak yoluna durmuşlar hu, hu
Bir fırın ekmek yemişler hu, hu
Hak yoluna durmuşlar hu, hu
Daha var mı demişler hu, hu

Çocuklara söylenen ninnilerde ekseriyetle vezin aranmaz, uyutucu bir sesle şöyle söylenirdi:

E e e e
E yavruma e e
E kuzuma e e
Uyusun da büyüsün e e
Tıptı tıptı yürüsün e e

E, e, e, e bölümü durmadan tekrar edilirdi.

Küçük çocukları uyutmak için başvurulan fena bir âdetten de burada söz etmek gerekir. Uyutma maksadıyla çocuklara “Körükçüoğlu macunu”⁴⁶ namıyla bilinen bir macun verildi. *Attarlar* tarafından haşhaş, bir miktar üzerlik, sakız ve benzerlerinden yapılan macun, içinde bulunan haşhaş yüzünden çocuğa bir sersemlik verir. Bu kötü âdete her nasılsa her hanede başvurulurdu.

ÇOCUKLARIN KULLANDIKLARI TABİRLER

Konuşmaya yeni başlayan çocukların kullandıkları tabirler ve manaları aşağıda verilmiştir. Fakat bunlar çocukların kendileri tarafından icad edilmeyip valideleri ve başkalarının öteden beriden bir görenek kabul ederek öğrettikleri tabirlerdir. Bu âdet terk edilir ve çocuğa her şeyin aslı öğretilirse çocuk da bu tabirlerin yerine doğrusunu öğrenmiş olur.

32

Tabirler	Manaları	Tabirler	Manaları
attaa	sokak	hap	yemek
buva	su	hap cin	yemek yemek
cıss	yakmak	hop ba	atladı
cici	güzel	hu baba	şeyh ve hoca
çıpçıp	yıkanmak	kaka	fena
çurçur	idrar yapmak	kıh	kesmek
dah dah	hayvan	mama	yemek
e e	uyku	mavmav	keci
e'e	fena	oş oş	köpek
fişfiş	kayık	öö kaka	çok fena
haminne	büyükanne	öörü oo	horoz
		pisi pisi	keci
		tıptı tıptı	yürümek

46 Metindeki yazılışına göre “Kürkçüoğlu” veya “Gevrekçüoğlu” gibi okunabilirse de daha sonraki bir bölümde unutulmuş olan ü harfi ekli olarak yazıldığından “Körükçüoğlu” şeklinde okunmuş, burada da bu şekilde düzeltilmiştir. Ali Rıza Bey de çocuklara uyutmak için “Körükçüoğlu” macunu verildiğine değinir (Ali Rıza Bey: 111).

ÇOCUKLARI KORKUTMAK İÇİN SÖYLENENLER

Küçük çocukları daha yeni akılları ermeye başlarken ödle ve korkak alıştırarak pek fena bir şey olduğu halde, çocukların uslu oturtulması ve istenmeyen davranışlarda bulunmalarının yasaklanması korkutularak yapıldı. Bu maksatla kullanılan tabirler nasılsa eski âdetlerimiz arasına girmiştir. Çocukları ürküten, aslı olmayan bu sözlerin bir bölümü şunlardır:

- Aman umacı geliyor
- Aman öcü geliyor
- Aman ocak anası geliyor
- Aman kara koncolos geliyor
- Aman dağlar anası geliyor
- Aman hamam anası geliyor
- Aman çarşamba karısı geliyor

ÇOCUK TEKERLEMELERİ

Küçük çocuklar birbirlerinin hanelerinde buluştukları zaman aralarında konuşurken, çocuklara mahsus, *tekerleme* denen bazı sözlerle eğlenir, vakit geçirirlerdi. Bu sözlerin anlamı yoktur, fakat hoş giden ve eğlendiren sözlerdir. Yüzyılın başında çocukların söyledikleri bu söz ve tekerlemelerin zamanla terk edilip unutulmalarını önlemek için bir bölümü de olsa aşağıda toplanmıştır:

Açıl kilit açılmaz
Anahtarı nerede - suya düştü
Su nerede - İnek içti
İnek nerede - Dağa kaçtı
Dağ nerede - Yandı
Külü nerede - Savruldu
A benim köse sakalım
A benim köse sakalım

*

İmam geldi Meriç'ten
İbriği var gümüşden
Anladım su içmeye gelmiş
Pır pır dedim uçtum
Kondum bir dala
Dal bana yemiş verdi
Ben yemişi yere verdim
Yer bana çimen verdi
Ben çimeni koyuna verdim
Koyun bana kuzu verdi
Ben kuzuyu beye verdim
Bey bana katır verdi

Bindim katıra
Geldim Kanlıca'ya
Kanlıca'da kanlar akar
İki dilber bana bakar
Ben birine gönül verdim
Diğerine selam verdim
Kapısında taş olaydım
Sofrasında aş olaydım
Bahçesinde gül olaydım
Vakit vakit açıldım

*

Üşüdüm üşüdüm
Dağdan elma devşirdim
Elmacığını yediler
Bana cüce dediler
Cücelikten bezdim
Yedi deniz gezdim
Denizin kilidi
Akşam gelen kim idi
Eşşeoğlu Musacık
Kolu budu kısacık

*
 Rafta tabak
 Suda zambak
 Al yanak
 Kiraz dudak
 Ben öpeyim
 Sen bak

*
 Var varanın
 Sür sürenin
 Destursuz bağa girenin
 Hali budur padişahım

*
 Kovuklardan balık kaçtı
 Ebem görüp bunu şaştı

*
 Aşağıdakilerini söylerken el ele tutuşarak oynarlar:

El ele - Kol kola
 Çifte sandık - Kırmızı fındık
 Mum dibi - Mum ortası
 Mum tepesi - Cız

*
 Hırsız damdan kiremit çalar
 İmam müezzın başı sallar
 Koca karı havan döğer
 Tık tık canım tık tık tık
 Eveleme develeme
 Deveküşü kovalama
 Çeng-i çenber
 Misk ü anber
 Tazı tuzu
 Mülküme bülbül
 Sarı sümbül
 Yarıl yırtıl
 Sen kaç
 Ben kurtulayım

*
 Yaz kışa demiş ki "Hani benim güzellerim, scre serpe gezenlerim"
 Kış cevap vermiş "Ben onları eze koydum
 Buza koydum
 Mangal başına
 Dize koydum"

Seke seke ben geldim
 Çingırağım hoş geldim
 Ebem helva istiyor
 Ebem de size halt etmiş

*
 Tak tak taralı
 Takkesi pareli
 Yedi deve güderim
 Ben anama giderim
 Anam doğurmuş
 Altın beşik içinde
 E e demiş uyutmuş
 Gel kalk deyip kaldırmış
 Hak yoluna göndermiş
 Hak yolunda bir pınar
 Ne akar su, ne sızar

*
 Şamama şamama
 Her gün gider hamama
 Hamamda su kalmadı
 Hamamcı da almadı

*
 Yağmur yağıyor
 Seller akıyor
 Arabın kızı
 Damdan bakıyor

*
 Masal masal matitas
 Kaynananın kıcı tas
 Pırpır eder uçamaz
 Çukura düşmüş çıkamaz

*
 Elif be te se
 Cim dalı köse
 Kaptı somunu
 Girdi kümese
 Kümes patladı
 Hocanın kavuğu çatladı

*

Akbadadan çok yaşamış
Bin karı almış boşanmış
Havluya mermer döşemiş
Vay yabanın köfte horu
Ben çekemem böyle zoru

Çocuklara masal anlatmaya başlarken söylenen tekerleme:

Bir varmış bir yokmuş
Evvel zaman içinde, kalbur saman içinde,
Anam kundakta iken, babam beşikte iken,
Ben onları tıngır mungır salları iken

Masalın sonunda söylenen tekerleme:

Onlar ermiş muradına
Biz çıkalım kerevetine

ÇOCUK BİLMECELERİ

Çocukların birbirlerine manalarını sorup eğlendikleri bilmece vak-
tiyle velileri ve büyükleri tarafından tertiplenmiş ve manalarını bulabil-
meleri için oldukça açık olmasına dikkat edilmiştir. Sonraları bu bilme-
celerin arasına bazı çocukça olanları da katılmıştır. Bilmece sorma bü-
yükler tarafından çocukları hem eğlendirmek ve hem daha küçük yaşla-
rında bir şeyi düşünmeye alıştırmak, zihinlerini açmak için tertiplenmiş
çok güzel bir usuldür. Çocukları düşünmeye heveslendirmek, düşünme
kabiliyetlerini kuvvetlendirmek, hayal güçlerini geliştirmek için sorula-
cak bilmeceyi bilene “şeker alacağız, kurabiye vereceğiz” gibi vaadlerde
bulunulur.

Çocuklara manası sorulan bilmecelerin başka bir faydası da vardır. Bü-
yükler tarafından tertip edilmiş olan bilmeceler manzum sözlerdir. Bunla-
rı duymaları, sevmeleri çok küçük yaştan hem kendi öz diline alıştırılma-
larına ve hem de edebiyata karşı ilgi uyandırılmasına yarar. Bu yüzden ço-
cuklar için çok faydalı olan bilmece söyleme ve çözmeye önem verilmesi
zamanında çok iyi düşünülmüştür. Bilmecelere bazı ilgisiz *remiz*’ler de
sokulmuştur, fakat erbabı tarafından tertip edilenlerin çok manidar ve
musannaları vardır.

Bilmeceler ve manaları:

Sarıdır safran gibi
Okunur Kur’an gibi

altın

Yüz koyun, altı sığır
Minarenin üstünde ezan okurken gördüm
ayakkabı

Her günde beş imiş
Birbirine değmemiş
İkisi güneş görmüş
Üçü asla görmemiş
beş vakit namaz

Dal üstünde kitli sandık
ceviz

Bir küçücük arapcık
Başındadır tablacık
çivi

Ben giderim o gider
Önümde tin tin eder
gölge

Yarım bana naz göster
Bülbüle hem yaz göster
Ağyâr⁴⁷ el sürse
Tenine araz göster
gül

Kapının önüne yoğurt dökülmüş
Sildim sildim çıkmadı
güneş

Ne attığı taş
Ne vurduğu kuş
harem ağası

Selamün aleyküm ya kişi
Sana kim etti bu işi
Arap ilinin uzun kuşu
Ne erkektir ne de dişi
harem ağası

Bir ebem var
Sakalı var
Şimdi gelir görürsün
Güle güle ölürsün
hindi

Bir kuru kafa
Ben attım rafa
Yemesi tatlı
Maymun surathı
hindistan cevizi

Köy içinde çullu müezzîn
boroz
Yol üzerinde bulgur kazganı⁴⁸
karınca yuvası
Allah yapar yapısını
Bıçak açar kapısını
karpuz
Teptim tekerlendi
Kestim şekerlendi
Kendi bal ile badem
Bir güzel adem
karpuz
Dağdan gelir, taştan gelir
Kıçı açık enişten gelir
keçi
Yineli kadın mineli kadın
Eli ayağı kınalı kadın
Ak sade giymiş alı bilinmez
Arapça söyler dili bilinmez
keklik
Yarım kaşık
Yüze yapışık
kulak
Yer altında babam başı
lahana
Bir küçücük fıçı
İçindedir turşucuk
limon
Nar tanesi nur tanesi
Dört köşenin bir tanesi
Mekke
Melemez melemez
Ocak başına gelemez
Gelirse de duramaz
mum
Bende var sende var
Mısır'da yok Şam'da var⁴⁹
nokta

48 Kazgan: Kazan.

49 Eski yazıda kullanılan harflerin bazıları noktalı, bazıları noktasızdır. Bilmeyece bu özelliğe dayanarak düzenlenmiştir: Ben ve sen kelimelerinde noktalı n harfi, Şam'da noktalı ş harfi yer alır. Mısır kelimesi ise noktasız harflerle yazılır.

Kısacık boylu, kadife tüylü

patlıcan

Çin çinili hamam

Kubbesi tamam

Bir gelin aldım

Babası İmam

saat

Bilmece bildirmece

El üstünde kaydırmaca

sabun

Biter biter elbet biter

Erken değil hem geç biter

Hak verenin tarlasında

İki türlü ot biter

siyah ve beyaz sakal

Deryaya saldı bir gemi

Dervişler sürer o demi

Ayağından içer suyu

Karnından yer bir yemi

sı değirmeni

Çat burada

Çat kapı arasında

süpürge

Anı bil ki lezzeti pek tatlıdır

Şın fe ile lam adlıdır⁵⁰

şeftali

Uzun uzun dervişler

Bugün bize gelmişler

Gülmüşler oynamışlar

Yine yerlerine gitmişler

yağmur

Yer altında yağlı kayış

yılan

Bir küçücük ak taş

İçinde beğler aş

yumurta

Bir sağır kubbe vardır

Basarsan eğer parelenir

Yarısı zer yarısı billur

İstersen canlanır

yumurta

Ben söyleyeyim
Sen bil

zembil

Bilmecce bilinemezse, Mekke, Medine, Edirne veya İstanbul gibi ünlü şehirlerden birisi bağışlanmadıkça manası açıklanmazdı.

ÇOCUK OYUNLARI

Çocukların bedenlerini çalıştırmalarına çok dikkat edilirdi. Mektep tatlillerinde her gün mahalle aralarında oynarlar, bilhassa yaz mevsimlerinde İstanbul'un pek çok yerinde bulunan kırlara, açık alanlara gezmeye götürülürler. Hele evin, konağın bahçesi büyükse çocuklar tamamen serbest bırakılır, büyüklerin teşvikleriyle oyunlar tertiplenir, bu şekilde bedence güçlenmelerine yardım edilirdi. Bu oyunların bazıları büyükler, çoğu da çocuklar tarafından icad edilip tertiplenmişlerdir. Nasıl oynandıkları konumuz dışında olduğu için, yalnız isimlerini yazmakla iktifa olunmuştur.

Meydanlarda, açık alanlarda, bahçelerde oynanan oyunlar: Hamam Kızdı; Adım Atlamaca; Kapamazsın Oyunu; Paça Pişti; Uzun Eşek; Ebe-me Pilav Pişirdim, İçine Sıçan Düşürdüm; Hızlı Taş Atmak; Orospu Bohçası; Birdirbir; Köşe Kapmaca; Yarış; Kolan Vurmak; Kaydırak Taşı Atmak; Hamamda Deli Var; Çukura Ceviz Atmak; Seke Seke Ben Geldim, Çingırağım Hoş Geldin; Kabaramazsın Kel Fatma, Anan Güzel Sen Çirkin; Kör Ebe; Topaç Çevirmek; Kartopu; Kızak Kaydırmak.

Ev içinde oynanan oyunlar: El El Üstünde Kimin Eli Var; Kovuklardan Balık Kaçtı; Köşe Kapmaca; Arada Kerede, Turanın Ucu Nerede; Tura Oyunu; Yüzük Oyunu; Değnek Çekişmek; Yumruk Açmak; Kör Ebe; Uçtu Uçtu; Giriş Çıkış.

SÜNNET

Çocukların sünneti ekseriya yedi, dokuz, on bir yaşlarında yapılır ve tekli senelere rastlamasına dikkat edilir. Sünnetin yapılma zamanı, ilkbahar veya sonbahar mevsimleridir. Sünneti yapılacak olan çocukların sayısı bir, üç, beş, yedi gibi tek rakamlı olmalıdır.

Sünnet Öncesi Hazırlıklar⁵¹

Önce sanatında mahir ve meşhur olan, sünnetçi denilen bir cerrah seçilip, çağırılır, kendisiyle sünnet günü kararlaştırılır. Ondan sonra çocuk-

51 Bütün anlatılanlar kübera tarafından icra kılınan usul ve merasim hakkındadır (yazarın notu).

ların pederi *bitan* cemiyetinde bulunması arzu edilen zevata düğün gününü bildiren davet tezkereleri yazar. Validesi de davet edeceği hanımları itibar derecelerine ve samimiyetine göre ya bizzat kendisi hanelerine kadar giderek veya aracılar göndererek cemiyete çağırır. Böyle davet için gezan hanımlara kendi tabirlerince “okuyucuya çıktı” denir. Düğünde bulunacak hanımlar elbise yapma ve hediyelerini tedarik etmeye vakit kalması için düğünden en az yirmi gün önceden davet edilirler.

Davetten sonra hanede icab eden hazırlıklara başlanır. Evvela selamlık ve hareme verilecek yemekler düşünülür, davetli misafirlerin adedine göre kaç sofraya kurulacağı hesaplanır. Konakta bulunan *aşçıbaşı*⁵² ile *kâhya efendi*⁵³ bu konuyu görüşür, yemek çeşitlerini kararlaştırırlar. Bu yemekleri pişirip hazırlamak için, konaktaki aşçılar yetmeyeceğinden ilave olunacak aşçıların adedi ve seçilmeleri *aşçıbaşıya* havale olunur. Fazlaca masraf ve harcamaya lazım gelirse satın alma işleri için *vekilharç ağa*⁵⁴ ya izin verilir ve para *kâhya efendi* tarafından ödenir. Sofra ve kiler takımlarına ilave edilecekler varsa bu eşyanın seçimi ve tedariki *kâhya efendiye* bırakılır. Böyle büyük kübera düğünlerinde ve cemiyetlerinde misafirlere hizmet için dıştan para ile adam tedariki pek ayıp addedildiğinden düğün sahibinin emsal ve akrasının düğün günü hizmet etmeleri için, kendi daire ağalarından uygun olanları göndermeleri usulden olmuştur. Düğün günü hizmetleri konakta bulunan ve ahibablar tarafından temin edilen bu ağalar görürlerdi.

Konakta bulunan *kâhya*, *imam*⁵⁵, *kitapçı*⁵⁶, *mühürdar*⁵⁷, *kaftan ağası*⁵⁸ ve diğer *gedikli ağaların* hepsine ve dairedaki aşçılara, seyislere, *ayvaz* ve *seraydarlara*,⁵⁹ koğuş hademesi olan ve *zobu* denilen kimselere mevkiilerine göre hediye olarak verilecek elbiselikler, çamaşırlar hazırlanır. Çocuğun ebesi hayatta ise ona da en iyisinden elbiselik ile *bel şalı* ve münasip bir saat gönderilir. Konaktan *çerağ* olmuş ve evlenmiş dıştaki kalfalara da alınan elbiselikler her birine ayrı ayrı bohçalar içinde verilir. Konaktaki *kâhya kadın* ve nedime hanımlarla bütün kalfa ve cariyele de müzeyyen elbiselikler alınır, dikilir ve hazırlanır. Çocuğun sütüne veya taye veyahut

52 Bkz. Konaklardaki Vazifeliler bölümü, s. 187.

53 Bkz. Konaklardaki Vazifeliler bölümü, s. 184.

54 Bkz. Konaklardaki Vazifeliler bölümü, s. 178.

55 Bkz. Konaklardaki Vazifeliler bölümü, s. 176.

56 Bkz. Konaklardaki Vazifeliler bölümü, s. 175.

57 Bkz. Konaklardaki Vazifeliler bölümü, s. 174.

58 Bkz. Konaklardaki Vazifeliler bölümü, s. 177.

59 Bkz. Konaklardaki Vazifeliler bölümü, s. 188.

dadısından kim varsa, ona da kıymetli elbiseler yapıldığı gibi mücevher olarak başa takmak üzere mutlaka elmas dal iğne alınır. Bunlarla sair icab edenlere de şal bel kuşakları verilir.

Düğün günü yemek taşımak ve sofrayı kurmak ve tabla taşımak için de konakta bulunanlarla beraber kibar ahbablar tarafından gönderilen ayvaz, *tablakâr*, *seraydarlar*⁶⁰ kullanılır. Dışarda ve içerde kahve ocağına kim bakacaksa kahve takımları, çubuklara bakacak olana da çubuk takımları teslim edilir, onlarla beraber çalışacaklar tesbit edilir, vazifelendirilir.

Haremde hizmet için de dışardan adam almak ve kullanmak kibar ailelerce ayıp sayılırdı. Bu yüzden işler konaktaki kalfa ve cariyeler, چراغ olmuş ve evlenmiş konağın eski kalfaları, onların kızları, gelinleri ve akrabaları olan hanımlarla kibar akrabaların gönderdikleri kalfalar tarafından görülür. Kahve, çubuk, tatlı, şerbet takımları bu işlerle vazifelendirilenlere teslim edilir ve lüzumunda yanlarına başkaları da yardımcı olarak verilir.

Selamlık tarafında misafirlerin itibar derecelerine göre karşılanması vazifesi *kâhya efendi*⁶¹, *mühürdar efendi*⁶² ve *mühürdar* yamaklarıyla kıdemli ağalara mahsustur. Harem tarafına gelecek misafirlerin de yine itibar derecelerine göre karşılanması, hane sahibesi hanımın kızı, gelini veya hanımın hemşiresi ile kıdemli kalfaların vazifesidir.

Bunlar ayrılmış vazifeleri tesbit edildikten sonra, sünnet olacak çocukları avutup eğlendirecek ve misafirleri neşelendirecek, “Kanarya”, “Çiçekci-oğlu”, “Sabatay”, “Kuzguncuklu Yasef”, “Salomon’un takımı” diye şöhrret bulmuş Musevi hokkabazlardan⁶³ birisi seçilip, tutulur. Çocuk ve misafirleri gece eğlendirmek üzere Karagöz oynatan “Cerrah Salih Efendi”, “Şeyh Tahir Efendi”, “Agâh Efendi”, “Müezzin Mehmet Efendi”, “Ortaköylü Osep Efendi”, “Said Efendi”, “Fehmi Efendi”, “Saraç Yahya Efendi” gibi şöhrretli *hayalciler*’den biri seçilir,⁶⁴ anlaşma yapılır. Yine çocukları eğlendirmek ve misafirleri ağırlamak için *orta oyunu*, *zuhuri kolu* ve *meydan* oyununu⁶⁵ oynayan “Kör Mehmed”, “Hacı Bekçi”, “Çifte

60 Bkz. Tabla Taşıyanlar s. 188.

61 Bkz. Kethüda Efendi, s. 172.

62 Bkz. Konaklardaki Vazifeliler bölümü s. 174.

63 Musahipzade Celâl de hokkabazlık sanatının Musevilere mahsus olduğunu ve sekiş-on kişiye inhisar ettiğini yazar: Musahipzade Celâl 1946: 69. Metin And da incelemesinde hokkabazlığın Museviler yoluyla İspanya’dan geldiğini, Türkiye’de Türk üslubunda geliştiğini fikrindedir: And 1969: 52.

64 Hayal oyunu ve hayalciler için bkz. s. 50 ve Seyirlik Oyunlar bölümü, s. 388 (c. 2).

65 *Orta oyunu*, *zuhuri kolu*, *meydan oyunu* eş anlamlı terimlerdir. Değişik zamanlarda bazen de bir arada kullanılmışlardır. Bir de “kol oyunu” terimi vardır; en yaygını belki de en eskisi olduğu sanılır (And 1969: 185 vdd; Kudret 1973: 3). Orta oyunu, daha yeni bir terim olmakla beraber bu terim yaygın olarak kullanılırken diğerleri-

Kanburlar”, “Küçük Mehmed”, “Han Kolu” gibi meşhur takımlardan biriyle de anlaşma yapılır. Ayrıca çalgı takımı olarak zamanına göre beğenilen ve usul bilen *hanendeler*’den bir takım seçilir ve tutulur.

Ekâbir konaklarının geniş sofaları çoğunlukla on beş *arşın* eninde, yirmi beş *arşın* boyunda olurdu. Bu geniş sofaların tavanlarının ortasında elli-altmış mumlu, beş-altı tabakalı büyük bir avize, iki tarafında da yirmiotuz mumlu ufarak boyda üç avize asılıdır. Düğün öncesi avizeler yeniden sildirilir, mumları yenilenir. Sofanın dört tarafına ve kapı aralarına pirinçten kol ve zincirlere bağlı gayet büyük *elmastıraş billur kandiller* asılır, içlerine mumlar dikilir.

Hanımların da oyunları seyretmeleri için çocukların yataklarının tam karşısına boydan boya paravana tarzında kafesler çekilir, içerisine kırmızı ve kenarları sıрма saçaklı *ihramlar* ve onların üzerine bir baştan diğer başa kadar şilteler serilir. Kafesin bir ucuna içeriye girip çıkabilmek üzere bir kapı yeri bırakılır ve buraya sırmalı bir perde asılır. Çocukların sünnet olacağı oda aydınlık, güneş alan ve kolayca götürülmeleri için yataklara yakın bir oda olur. Harem tarafında da misafirlerin *ferace odası* vazifesini görecektir büyük bir oda ayrılır. Genç hanımlar büyüklerin yanında çubuk ve kahve içemeyeceklerinden onların da biraz nefes alabilmeleri için iki küçük oda yalnız onlara mahsus tutulur, vazifeli olanlara başka misafirlerin bu odalara alınmaması tembih edilir.

Çocuğun âdet olduğu üzere dolaştırılması için kendi mektep arkadaşları ile birlikte mektep hocası ve *mektepe halifesi* de davet edilir.

Sünnet Yatağı: Eski konak sofalarının bahçeye ya da sokağa bakan pencereci taraflarının çoğu çıkmalı olduğundan hane sahibinin çocuğunun yatağı bu tarafa yapılır, beraber sünnet olacak diğer çocuklar varsa, onların yatakları da sağlı sollu hazırlanır. O zamanlar karyola bulunmadığı için, yatak hazırlanırken altlarına en iyisinden enli ve büyük Gördes halıları serilirdi. Yüzleri ipekli *kutnî*, içerisi yapağı yünüyle doldurulmuş kaba döşekler ve döşeklerin üzerine yüzleri *lahuraki* tabir edilen kumaştan, içi atılmış *Maydos pamuğu*’ndan üst üste üç şilte konur. Onun üstüne beyaz yollu, damalı, saf ipek *bürümcek*’ten büyük ve enli yatak çarşafı serilerek yatağın

nin de yaşamaya devam ettikleri, yer yer orta oyunu yerine kullanıldıkları gibi örneğin zuhuri kolunun, orta oyununun daha kibar, resmi bir türünü ifade ettiği kaynaklardan anlaşılmaktadır (And 1969: 185, 190 vdd.) 19. yüzyıl İstanbul hayatını anlatan Ali Rıza Bey ise *orta oyunu* terimini kullanmakta, zuhuri kolunu orta oyuncuların ayrıldığı kollardan biri olarak tanımlamaktadır (Ali Rıza Bey: 249). Cevdet Kudret’e göre orta oyunu adı, 18. yüzyıl sonuyla 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın ilk yarısında doğrudan doğruya *orta oyunu* anlamında kullanılmıştır (Kudret 1973: 6). Orta oyunu terimi metinde yalnız burada geçmekte, Seyirlik Oyunlar bölümünde ise (bkz. s. 388 c. 2) zuhuri kolu, meydan oyunu terimleri kullanılmaktadır.

her tarafı örtülür ve sarılır. Bunun da üzerine, üst üste yüz yastıkları konur. Yeni atılmış pamukla doldurulmuş olan yastıklar keten kılıflı olur, başları ipekle işlenmiş mavi canfesten yapılır. Bu yastıklara yine başları beyaz sırma ile işlenmiş keten yastık örtüsü örtülür. Canfesten dikilen yorganlar ağır olmamaları için kaba sırma ile işlenmez, büyük bir kısmı canfes üzerine ipekle işlenir, araları da bazen sırma *tırtıl* ve pul ile tezyin edilir. Canfesin renginin mutlaka mavi olması âdettir. Bu yorganın altına, az pamukla dikilmiş, gayet hafif, mavi renkli güzel *yazma* yüzü bir yorgan konur.

Yatak *çarşafının* üstüne, yalnız çocukların yatacağı yeri örten dört köşe kalın bir bez konur. Şayet kanama olursa bu bez değiştirilebilir ve bu suretle *çarşafa* kan bulaşması önlenir.

Hane sahibinin çocuğu dışındaki diğer çocuk yatakları iki yana yayılır, üzerlerine boylu boyunca tavandan ipek bürümcek cibinlik çekilir. Ortaya gelen ve cibinliğin kapısı vazifesini yapan kısım iki tarafa ayrılır, bağlanır. Cibinliğin ek yerlerine de sırma şeritler dikilir.

Hane sahibinin çocuğunun ortaya yapılan yatağının önüne, bol saçaklı bir "önlük" çekilir, üst tarafı yatak *çarşafının* altına sokulur. Yatağın arkasına, yani duvar tarafına gayet iyi cinsten bir top *şal* gerilir. Çocuğun baş hizasına gelen tarafa da yeşil kadife üzerine *som sırma* ile işlenmiş bir kese içinde Kur'an-ı Kerim asılır. Onun da altına yedi delikli mavi boncuk, yedi kollu ufak bir şap, bir baş sarımsak, bir miktar çörek otu, kırmızı bir tüle sarılıp bir mavi kordela ile *nazarlık* olarak takılır. Bu yatağın üzerinde yer alan, araları gümüş tel atkı ile dokunmuş bulunan renkli veya beyaz cibinliğin tam tepesi ile dört köşesi yapma çiçeklerle tezyin olunur. Yatağın köşesine düz beyaz canfes veya *atlas* üzerine beyaz ipek veya sırma ve pul ile işlenmiş üç âdet dörtköşe yastık dayanır.

Diğer çocukların yastıklarının duvara gelen kısımlarına *telli damasko* veya sair müzeyyen kumaşlar asılır. Bu yatakların da baş taraflarına ekseri sırmalı kese içinde bir adet Mushaf-ı Şerif, tüller içinde nazarlıklar konur. Bu çocukların yatakları da ipekli, sırmalı yorganlar, bürümcek *çarşaf*lar, sırmalı baş yastıkları konarak tezyin edilmiş olur. Bu yatakların ayak ucuna gelen münasip bir yerinde çocukların abdest bozması için şişeden birer ördek saklanır.

Sünnet Kıyafeti: Çocukların yatak entarilerinin hepsi aynı biçimde önleri açık ve mavi renkli⁶⁶ lahuraki veya *şalâki* denilen kumaştan yapılır, aynı kumaştan başlarına tepeleri büzmeli takkeler dikilir, bellerine de beyaz ipek kuşak hazırlanır.

66 Sünnet çocuklarının yatak takımlarıyla gecelik elbiselerinin mavi renkte olması, hanımların "mavi renge nazar değmez" inancına dayanır (yazarın notu).

İç çamaşırları ipek *helâlî* gömlek, ketenden kolsuz *zıbın* denen *min-tan* ile yine *helâlî* dondan ibarettir.

Çocukların sünnet günü dışarda giyecekleri elbiseler eskiden ağır ku-
maştan entari, *kazmîr* şalvar, şal kuşak ve *çuka* cübbe, inci düğmeli ka-
vuktan ibaretti.⁶⁷ Sonradan elbiseler mektebe başlayan çocuklar bahsinde
yazıldığı gibi devletçe benimsenen resmî *forma*⁶⁸ taklit edilerek yaptırıl-
mıştır. Bu yeni kıyafet göğüs ve arkası sırmalı *setri* ile sırma şeritli panto-
lon ve küçük boyda bir kılıçtan meydana gelir. Hane sahibinin çocuğuyla
beraber sünnet edilen diğer çocuklarda setrinin yalnız yaka ve kolları sır-
malı olur.

Sünnet Düğünü

Düğün günü bütün konak halkı pek erkenden giyinir, kuşanır, hazır-
lanır. Mektep çocukları da yeni elbiselerini giyerek hazır bulunurlar. Ko-
nakta her çeşit hizmete tayin edilenler kendi işlerine ait olan şeyleri tam
hazır tutar; kiler, sofra takımları, şerbet, kahve, şeker, çubuk takımları
yerli yerine konmuş, geceden başlayarak yemekler pişmiş olur. Musevi
hokkabazların da *kaşer* tabir ettikleri, yemeklerine izin verilen yiyecekleri
unutulmaz, ayrıca hazırlanır.

Düğün günü, herkesten önce sünnet edecek olan cerrah ile muavini
gelir. Hokkabaz da erkenden konakta bulunur. Çocuğun bineceği ata da
müzeyyen takımlar vurularak hazır tutulur. Konağın ahır dairesinde de
gelecek olan küberadan misafirlerin atlarını çekmek için yerler ayrılır. Ko-
nak kapıcısı olan ağa, sokak kapısının iki kanadının sürmelerini açar, kapı-
yı sürmesiz kapar ve misafirleri bekler.

Misafir Karşılama: Muayyen saatte misafirler takım takım gelmeye
başlayınca, kapıyı bekleyen nöbetçi ağalar durumu bildirirler. Gelen erkek
misafirler kıdem ve itibar derecelerine göre kâhya efendi, mühürdar efendi,
kaftan ağası ve diğer ağalar tarafından saygıyla ve güler yüzle karşılanır, de-
recelerine göre ayrılan odalara alınırlar. Ağaları da yine başka başka odalara
götürülür. Bindikleri hayvanlar da hemen ahıra çekilir, önlerine yem ko-
nur, eğerleri alınır.

Erkek misafirlerin pek büyük ve hatırlılarını hane sahibi olan zat sofa-
da karşılar, kendi odasına alır. Bir ara hane sahibi diğer misafirlerin odala-
rını teker teker dolaşarak hepsine ayrı ayrı “Hoş amedi” der.⁶⁹ Misafirler
kimlerin odasına alınmışsa onlar tarafından icab eden şekilde ağırlandılar.

67 Karş. d’Ohsson I, 1787: lev. 20.

68 Karş. s. 58.

69 “Hoş geldiniz” der.

Tanıdıklar veya devamlı gidip gelinen komşulardan resmen davet edilmeden düğüne gelenler merasim dışı oldukları için tabii serbestçe hareket edebilirler.

Hanenin hanımı tarafından davet edilen misafirler gelmeye başlayınca, itibar derecelerine göre bizzat kendisi veya hemşiresi ve gelini tarafından karşılanır. Pek büyük ve kibar aileleri ise konağın iç kapısındaki taşlıkta karşılamak âdetidir. Hane sahibi olan zatın validesi veya hemşiresi varsa onlar taşlıktaki misafir karşılamada bulunmazlar.

Diğer misafir hanımları ise, soygun tabir edilenler, çoğu zaman hane- de bulunup hanımın musahibelerinden addedilen hanımlarla, konak civarındaki hamam hademesinden usta denilen hanımlar tarafından nazik bir şekilde, güler yüzle eğlendirici sözlerle karşılanırlar. Düğünde *feracecilik* hizmetlerini yapan kadınlar, bu misafir hanımların *yaşmak* ve feracelerini hemen alır, özel olarak bunlar için ayrılmış olan ferace odasına götürürler. Herkesin feracesi müzeyyen ve işlemeli ayrı bir bohçaya ve yaşmak ve *içlikler* de yine bir başka küçük bohçaya konur.

Misafirler geldikçe anlatılan şekilde karşılanırlar ve münasip odalara götürülürler.

Gelen misafirler üçe ayrılır: Bir kısmı hane sahibi efendinin validesinin veya hanımın validesinin ya da efendinin hemşiresi varsa doğrudan doğruya onların odalarına, onlar yoksa hanenin hanımının odasına alınır. İkinci kısım misafirler hanenin hanımının kerimesinin veya gelini varsa onun odasına, üçüncü kısım misafirler ise kâhya kadının odasına veya sair misafir odalarına oturtulur. Öteki misafirlerle civardan gelen hanımlar diğer odalara alınır.

Düğünde hizmet edenlerin hepsine konaktan bir örnek birer çift terlik alınır. İş görenlerin önlerine takmaları için, önceden dikilip hazırlanmış, kenarları *zihli* beyaz keten önlükler verilir. Yalnız soygunlar önlük tutmazlar, onlar teşrifatçılık hizmeti yaparlar. Kahve götüren ve kahve tepsisi tutanlar renkli yollu, *futa* tabir edilen ipek önlük bağlarlar.

Misafirlere en evvela tatlı verilir. Tatlı tepsisi geldiği zaman tepsideki kaşıklıktan alınan kaşık tatlıya tamamen sokulmadan kaşık ucuyla büyük bir itina ile alınır, kaşığı yine ağıza tamamen sokmadan tatlı usulca yenir. Daha sonra kaşık, kullanılmış kaşıkların konduğu kaşıklık içine bırakılır. Tabak içine kat kat konmuş bulunan temiz beyaz dülbendlerden biriyle ağız silinir ve bu bez tepsinin bir kenarında duran boş bir tabak içine bırakılır. Tatlı alınırken kalfayı ayakta tutup rahatsız etmemek için çabuk davranmaya dikkat edilir. Daha sonra *çubuk* ısmarlanarak ikramda bulunulacaksa, hizmetçilere “hanıma çubuk getirin” emri verilir. Bir kalfa getirdiği *çubuk tablası*’nı bir dizini yere koyarak bırakır. Çubuğu elinde tu-

tan diğer kalfa da çubuğun *lül*'sini adı geçen tablaya koyar ve çubuğu çevirerek çekilir. Misafir de bu çubuğun başına takılmış olan kehribar *imamc*'yi ağzının içine tamamen sokmadan, hafifçe tepesinden üfleterek çekmeye başlar. Tütünü yakacağım diye çubuğa fazla üfleme ve duman savurmak pek ayıptır, aheste aheste içmeye mecburdur. Arkasından kahve gelir. Kahve üç kalfa tarafından verilir. Birisi kadife kaplanmış, sırma şeritlerle çevrilip sarı *kabara* çivileri mihlanmış ve üzerine fincanlar konmuş tepsiyi elinde tutarak oda kapısı yanında durur. Sol omuzu üzerinde ikiye katlı olarak kahve örtüsü bulunur. Daire biçimli ve büyükçe olan örtü yine kadife veya canfes ya da atlastan olup üzeri sırma işli ve kenarları sırma saçak çevrilidir. Diğer bir kalfa da üç gümüş zincire bağlı olan kabartmalı bir tas şeklinde yapılmış ve içine, pişmiş kahve dolu, ağzı emzikli ibrik oturtulmuş *siti*'i tutar. Üçüncü kalfa ise tepsiden fincan ve zarfı alır, kahveyi koyar, sağ eliyle saygılı bir tavırla misafire verdikten sonra dönüp oda kapısına diğerlerinin yanına gelir, durur. Kahveyi alan hanım kahveyi fazla ses çıkarmadan biraz ağırca içmeye ve yine süratle geri vermeye itina eder. Kahvesini bitirince fincanı bekleyen kalfaya verir. Hane sahibesi misafirlerle geldikleri için duyduğu memnuniyeti saygılı, uygun bir ifade ile belirttikten sonra onların da henüz sünnet olmamış küçük çocuklarının sağlık ve afiyetle sünnetlerini ve düğünlerini görmeleri temennisinde bulunur. Misafirler bu iltifata teşekkürle karşılık verir. Sünnet olacak çocuğun evlenme cemiyetinde de yine hep beraber bulunma duasından sonra onun çocuklarının da böyle cemiyetlerini görmesi temenni olunarak hane sahibesine yakınlık gösterilir.

Çocuğun Sünnete Hazırlanması ve Sünnet: Çocuk selamlık tarafında sünnete hazır duruma getirilir. Önce çocuğun gecelikleri çıkartılır, özel olarak yapılmış sırmalı elbisesi, diğer sünnet olacak çocuklara da esvapları giydirilir. Hane sahibinin çocuğunun başına uygun miktarda elmas dallar takılır. Çocuk pederinin validesi varsa onun yanına, yoksa kendi validesinin yanına götürülür. O da nişan kordonu şeklinde sağ omuzundan sol kolu altına doğru, beş parmak eninde bükülmüş, beyaz üzerine serpmeli dalı bir şal bağlar. Böylece çocuk hazırlanmış olur.

Diğer sünnet çocuklarının başları da birer ikişer elmas takılarak süslenir ve çocuklar mektep arkadaşlarının gelmesini beklerler. Çocuğun mektep arkadaşları çok güzel giyinmiş ve önlerinde Hoca efendi ve halifeleri olduğu halde büyük bir düzen içinde konağa gelirler. Sünnet olacak çocuk gayet müzeyyen ve sırmalı *baş*a ve takım vurulmuş, yumuşak huylu bir ata biner. Diğer sünnet olacak çocuklar da yine müzeyyen takım vurulmuş atlarla ikişer ikişer arkasına sıralanır. Her birinin yanlarında sağlı sollu ikişer adam bulunduğu halde konak kapısından çıkarlar. Erkek ço-

çocuklar asker safları şeklinde en önde, onların arkasında *ilahicibaşı* çocuğun idaresi altında bulunan *ilahici çocuklar* ve onların da arkasında atlı olarak hane sahibinin çocuğu ve onun da arkasında diğer sünnet çocuklarının atlarla ikiye ikiye yer aldığı alay hareket eder. Mektebin kız çocuklarıyla konaktan alaya katılan ağa da beraber yola çıkar. Mektebin hoca efendisi bu alaya katılmaz, *halife efendi* vekâlet eder. Çocukların ilahici sınıfı, ilahicibaşının kumandası ile gayet güzel ve etkili *neşideler* ve *ilabiler* okuyarak ve halife efendinin verdiği işaret üzerine hep birden “Amin” diyerek önceden tesbit edilen sokaklar dolaşılır ve yine intizam içinde konağa dönülür. O zamana kadar cerrah efendi kendisine ayrılan odada ve Musevi hokkabazlar da çok renkli parçalardan dikilmiş elbiseler içinde defleri ile, sünnet odasının kapısı yanında durup beklerler.

Çocukları attan indirerek ve korkutmadan aldatarak bir odaya alırlar, elbiselerini çıkararak o gün için dikilmiş geceliklerini giydirebilirler. Yalnız don giydirilmez. Önce hane sahibinin çocuğunu lalası, o yoksa akrabadan biri ya da o işe eli yakaşan konak ağalarından biri alır, sünnetçinin odasına götürürken, sünnet denen şeyin bir kurdele bağlama olduğunu, bir-iki gün sonra kurdelenin kendi kendine düşeceğini anlatarak korkusunu azaltmaya çalışır. Diğerleri de çocuğun peder ve validesine merak edilmesini, kemal-i afiyet ve muvaffakiyetle neticeleneceğini söylerler. Ahbablar da teselli ederler.

Odadaki cerrah da kullanacağı takımları çocuğa göstermemek için üstlerini bir mendille örter. Çocuğu sünnetçinin odasına götüren kimse, çocuğun iki kolunu çaprazvare birbirinin üstüne koyarak arkasından kavrarken bir diğeri de çocuğun ayaklarını tutar. Oda kapısındaki hokkabazlar ellerindeki defleri hep birden çalarak çocuğun bağırmasını diğer çocukların işitmemesi için velvele koparırlar. O sırada sünnet yapılır ve sarılıp bağlanır. Çocuğu birisi kucağına alarak hokkabazların def ve yaygaraları arasında yatağına taşır ve yatırır. Diğer çocuklar da aynı şekilde birer birer sünnet edilip yataklarına götürülür.

Hokkabazlar bu sırada çocukların yatakları önünde defler çalarak ve türlü tuhafıklar yaparak onları avutmaya çalışırken pederine de işin salimen bittiği müjdelendir.

Hediyeler: Pederi derhal oğlunun yanına gelir, hatır sorar, sever okşar. Mahdumuna müzeyyen bir mahfaza içinde altın mineli saat veya tektaş bir pırlanta yüzük ile özel olarak hazırlattığı oyuncakları verir. Diğer çocukların da ayrı ayrı yanlarına gider, hepsine bir örnek saat veya eş oyuncaklar vererek sevip okşar. Hâlâ def çalan ve tuhafıklar yapan hokkabazların deflerine de ayrı ayrı bahşişler koyar ve yerine döner.

Pederi çocuğun yanından ayrıldıktan sonra çocukların bulunduğu yer

erkekler tarafından bir süre boşaltılır. Çocuğun validesi ve yalnız akrabaları, sütünesi veya tayesi ve dadısı çocukların yanına gelir. Validesi hatır sorar, sever, okşar pederi saat vermiş ise, validesi pırlanta yüzük, pederi yüzük vermiş ise validesi altın mineli saat ve hazırlanmış olan oyuncakları verir. Diğer çocuklara da saat ve uygun hediyeler dağıtıldıktan sonra, yine her birine ayrı ayrı oyuncaklar verilerek gönülleri alınır ve hareme geri dönülür.

Hane sahibi selamlıktaki davetli ve misafirlerini alır, çocukların bulunduğu yere geri döner. Misafirler de çocukların teker teker hatırını sorar, beraberlerinde getirdikleri hediyeleri ve aldıkları oyuncakları verir ve sofa-da gösterilen uygun yerlere rütbelerine göre otururlar.

Çocukların yanında ekseri lala veya hanehalkından emin ve güvenilir birisi oturur ve çocuklara gelen kıymetli hediyeleri başkasının eline geçmemesi için önce yorganın altına koyar. Çocuklardan kan geliyorsa bakıp yoklamak için ve abdest bozma ihtiyacı olursa sıkılmadan söyleyebilecekleri kimseler de bulundurulur. Diğer çocukların yanında da bu vazifeyi yapacak olanlar otururlar.

Düğün Eğlenceleri: Haremdeki büyük sofanın bir tarafında yani çocuklara yan gelen tarafta bir baştan bir başa ve boydan boya çekilmiş kafesin arkasına müzeyyen yüzler kaplanmış şilteler sıra ile konmuş bulunur. Ön tarafına davetli ve hatırlı misafir hanımlar, ikinci sıraya ikinci derece kabul edilen hanımlar oturtulur. Kafesin daha gerisine her isteyen oturur ve oyunu seyreder.

En öndeki muhterem misafirlerin ortalarına gelen bir yere, üzerine müzeyyen bir örtü örtülmüş alçak, yuvarlak, küçük bir masa, yanındaki *ışkemle* üstüne de kapaklı birkaç nefis billûr bardak ve iki kıymetli billûr sürahi ile su konur. Su içmek isteyen olursa kimseyi çağırmasına lüzum kalmaz. Su getirenlerin arkadan hanımları atlayıp rahatsız etmeleri böylece önlenmiş olur.

Harem ve selamlıktaki misafirlerin hepsi anlatılan şekilde yerlerine oturtulduktan sonra, oyun takımlarından önce *hokkabazlar*⁷⁰ gelir. Sofa-nın ortasına ve çocukların önüne üzeri beyaz örtülü bir masa konur.

Hokkabazlar oyun takımlarını üzeri meşin kaplı bir zembil ile masa altına koyarlar ve birisi başına *çuka*'dan yapılmış büyükçe bir kalpak giyerek "tuhaflık" rolünü üzerine alır. Defler çalarken "aman benim pehlivanım,

70 Metin And incelemesinde hokkabazı şöyle tarif eder: "Eski Türk Seyirlik oyunları içinde en ilginç hokkabazlardı. Çünkü bir yandan el çabukluğu, gözbağcılığı gibi bir hüner gösterisidir, öte yandan da 'usta' ile yamağı arasında uzun güldürücü söyleşmeleriyle 'Karagöz', 'Ortaoyunu' gibi sözlü oyunlara benzer" (And 1969: 50 vdd.). Ayrıca bkz. Musahipzade Celâl 1946: 69.

buyur benim pehlivanım” diyerek oyunlarına başlarlar. Kendilerine mahsus, değişik tabirler kullanırlar. Osmanlı tabiatını ve zevkini çok iyi bildiklerinden, hoş gidecek ve çocukları da avutup oyalayacak tuhaflıklarla hem onları, hem de diğer hazır olanları güldürürler. Yaptıkları sanata herkes hayran olur, marifetlerinin içyüzünü anlamak isteyen seyirciler merakla birbirlerine, acaba bunu nasıl yaptı, diye sorarlardı. Hokkabazlar bir fasıl oyun oynadıktan sonra yemek zamanı da gelmiş bulunur, selamlık ve haremdeki davetli misafirlerin evvela en muhteremleri yemeğe kaldırılmaya başlanır. Çocuklara sırmalı başlı havlularla ayrı ayrı müzeyyen tep-siler içinde saf tavuk suyuyla ezik, *helmeli* lapa haline gelmiş maydanozlu pirinç çorbası, piliç yahnisi, bir miktar hafif sebze, et suyu ile pişmiş güveç pilavı ve ufak *eski maden* kâse ile zerde yanı sıra ayrı bir tabakta sabunlanmış bez getirilir. Teşrifat hizmetinde bulunanlar derecelerine göre diğer misafirlerin önlerine düşer, oda ve salonlardaki sofralara oturturlar. Eski zaman konaklarının odaları büyük ve geniş olduğu için hane sahibi ile beraber oturacak olan kimseler ayrı bir odada kurulan sofraya alınır. Diğer misafirler odaların büyüklüğüne ve davetli sayısına göre hazırlanan sofralara otururlar. Her sofraya en çok sekiz kişi oturtulur. Bir odada dört sofradan fazlasının bulunması âdetlere ve kibarlığa yakıştırılmaz.⁷¹

Yemek yenip bittikten sonra misafirler takım takım hizmet edenler tarafından odalara alınır, âdet olduğu üzere çubuklar ve kahveler verilir. Yine takım takım davetliler çocukların bulunduğu büyük sofaya götürülür ve tekrar yerlerine oturtulurlar.

Harem tarafındaki misafir hanımlar da teşrifat usullerine göre yemeğe kaldırılır. Yemeğin ardından çubuklar ve kahveler ikram edilir. Daha sonra da sofaya alınırlar.

Bu sırada çocukları sünnet eden cerrah efendi, sünnet aletlerini beyaz örtü örtülmüş bir tepsinin üstüne koyar ve üzerlerini yine bir örtü ile ör-ter. Tepsiyi yardımcısı erkek misafirlerin önünde dolaştırır. Onlar da tepsiye uygun miktarda bahşış atarlar. Tepsi üstüne atılan paralar toplandıktan sonra sünnet âletleri alınır, yerine elvan renk, ufak ufak kırılmış kurdeleler konur, bir *harem ağası* vasıtasıyla harem tarafına gönderilir. Orada da çocuğun validesi ve diğer misafirler tepsiye bahşış atarlar ve tepsi cerrah efendiye iade olunur.

Yemeğin ardından misafirler çocukların bulunduğu sofaya alındıktan

71 Yazar, “Kibarca kurulan sofraların tertibi tafsilatıyla ayrıca yazılmıştır” şeklinde bir not düşmüşse de böyle bir bölüm elimize geçmemiştir. Bu konu için bkz. Saz 1976: 176. Leyla Saz, Sultan Abdülmecid’in (1839-1861) dördüncü kızı Münire Sultaneferdi’nin düğün şölenindeki sofranın düzenini anlatmaktadır.

sonra *zuhuri kolu* denen oyun başlar.⁷² Bu oyunu oynayanlar, bir *Kavuklu*, bir *Pişekâr*, *Zenne* kılığına girmiş iki kişi ile, oyunun icabına göre Acem, Laz, Vanlı Ermeni, Kastamonu'dan yeni gelmiş bir adam, Arap, Frenk, Arap halayık, sarhoş rollerini yapanlardan ibarettir. Bunlar kıyafetlerini giydikleri halkın tavır ve lisanını taklit ederek tertiplenmiş oyunu oynarlar. Bu oyun gerçekten pek hoştur ve herkesi güldürür eğlendirir. Oyun iki saat kadar devam eder, sonunda da harem ve selamlıkta mükemmel *ince saz* takımı icrayı ahenge başlar ve bir iki *fasıl* devam eder. Bu sırada misafirler, hanehalkı, hariçten gelen seyirciler serbest bırakılır, arzu edenler odalara girip dinlenir, çubuk, kahve içer, isterlerse, oyun oynayan, çalgı çalınan yere girip çıkarlar.

Çalgıdan sonra yine bir fasıl daha hokkabaz oynar ve akşam olur. Misafirlerin bir kısmı akşam yemeğine kalır, bir kısmı gider. Pek yakınlar ya da uzak da olsa, evde kalmaya hukuku müsait olanlar ve teklifsizler geceye de kalabilirler.

Akşam yemeğine kalanlar daha evvel anlatıldığı gibi takım takım yemeklerini yer, kahve ve çubuklarını içer, daha sonra da yine çocukların yanında bir fasıl daha hokkabaz başlarsa da bu defaki oyunları *kukla*⁷³ olur. Çocuklarla hanımların kafesine yakın sofanın uygun bir yerine iki parça perde kurulur. Biri yere kadar iner, diğer perde yukarı asılır. Kuklalar, elbiseler giydirilmiş ufak boyda tasvirlerdir. "Hokkabazın kalpaklısı" adı verilen ve "palyaço" yerine geçen adamın başında acayip şekilli bir kalpak vardır. Perdenin önüne oturur, bu bebeklerle pek tuhaf çekici konuşmalar yapar, çok değişik biçimde çıkan bebeklerle kâh kavga eder, döver, kâh dayak yer. Bu şekilde bir fasıl oyun oynanır. Bu oyun bitince artık sıra *hayal oyunu*'na⁷⁴ gelir. Hayalci perdesini sofanın uygun bir yerine, çocuklarla hanımların tam karşısına kurar. Bu perdenin etrafı koyu renkli basma ya da uygun bir kumaştandır. Tam ortasına gelen kısım

72 Zuhuri kolu hakkında yazarın verdiği diğer bilgiler için bkz. Seyirlik Oyunlar bölümü s. 388 (c. 2). Ayrıca krş. s. 41. Geleneksel Türk Tiyatrosu içindeki yeri, gelişimi, kişileri için bkz. And 1969: 172-235; Kudret, 1973: 1-98.

73 Türk kuklası için bkz. And 1969: 107 vdd.

74 Söz konusu olan, "gölge oyunu" ya da "karagöz" adlarıyla da bilinen oyundur. Yazar arkada Seyirlik Oyunlar bölümünde ayrıntılı olarak ele aldığı bu oyun için (bkz. s. 388 c. 2) bu terimleri kullanmamıştır. Kudret ve And'a göre hayal, gölge oyunu, kukla vb. seyirlik oyunlara eskiden verilen genel bir addı. Gölge oyunu için ayrıca "zıll-i hayal" (= hayalin gölgesi) ya da "hayal-i zıl" terimi kullanılmıştır. Hayal sözcüğünün "gölge oyunu" anlamına kullanılması çok sonradır (Kudret 1968: 10; And 1977: 262). Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey'in aktardığına göre bu oyuna yüksek tabaka arasında hayal, halk ve çocuklar arasında "Karagöz" denilirdi (Ali Rıza Bey: 238). Celal Esat Arseven de bu konuda ayrıntılı bilgi vermektedir ("Kukla", SA 3).

beyaz kalın patiskadan olur. Patiskanın eni-boyu 1,5 *arşın*, perdenin eni-boyu ise 6'şar *arşındır*.

Perdenin iç tarafına dikilmiş olan ipler duvara çakılı çivilere bağlanır, gerilir. Beyaz kısmın iç tarafının önüne bir tahta asılır, hayalci perdenin içine girdiği gibi, *yardak* tabir edilen muavinlerinden üç-dört kişi de yanında bulunur. Önce zeytinyağı ve mum yağı ile karıştırılarak, ortasına bezden yapılmış kalın fitil konmuş olan meşalesini, perdenin beyaz kısmının önündeki tahtanın üstüne koyar, meşaleyi yakar. *Gösterme* tabir edilen bir tasviri de beyaz yere iğne ile iliştirir. Sonra yardaklar defleri çalmaya başlarlar. Perdede deflerin çalışına *başlama*, *saçma dökme* denir. Defler aralıksız, bir ritimle çalarken, perdedeki gösterme kaldırılır. Oyunu teşkil eden tasvirlerin hepsi daha önceden bir değneğe geçirilerek hazırlanmıştır. Önce *Hacivat* denen tasvir, onun arkasından *Karagöz* denen ve oyunu en çok renklendiren ve güzelleştiren tasvir ortaya çıkar. *Hacivat*'la aralarında gayet hoş ve gülünç bir konuşma olur. Sonra oynanacak oyuna başlanır, iki saat boyu devam eder. Bu hayal denilen oyunun çok çeşitleri vardır. Bazı yerlerde geçecek sözlerin hanımların yanında söylenmesi uygun olmadığından, bu sözlerden elden geldiğince sakınılır. Aynı sebeple "Karagöz'ün Ağalığı", "Karagöz'ün Evlenmesi", "Karagöz'ün Ters Evlenmesi" gibi oyunlar oynatılmaz. "Bahçe Oyunu", "Kayık Oyunu", "Salıncak Oyunu" gibi daha uygun olanlar tercih edilir.⁷⁵ Bu oyunlardaki konuşmaların genel ahlak kaidelerine aykırı olmamasına dikkat ve itina gösterilir.

51

Hayal oyunu bittikten sonra hokkabazlar bir fasıl daha oynarlar ve bu arada sabah da yaklaşmış bulunur.

Sünnet düğünlerinde eski âdetlerden biri de, sabaha karşı oynanan "ateş" adlı oyundu. Bu oyunda hokkabazlar esvablarını çıkarır, yalnız donla kalırlar. Ufak bir değnek ucuna ipe yarım *arşın* bağlı pamuk yumaklarını ispirotoya batırarak yakarlar. Kendilerine ya da birbirlerinin sırtına vurarak tuhaf tuhaf tavırlar alır, aralarında eğlenceli konuşmalar yapar ve çocuklarla misafirlere hoş vakit geçirtilirdi. Bu sırada tam sabah olmuş ve ortalık da ağarmış bulunur.

Gece hanede kalanlarla, civardan gelenler artık yavaş yavaş dağılmaya başlar ve her giden erkek ve hanım davetli düğünde hizmet edenlere vermek için *orta bahşişi* adı ile, hanenin münasip bir adamına bahşiş bırakırlar.

Ev halkı ile haneden çırak (çerağ) çıkmış ve hane sahibi olmuş olanlar o gün de konakta kalır, yine mükellef ve nefis yemekler yenir. Küberadan ahbabların düğün için gönderdiği ve konaktaki aşçılara yardımda bulunan aşçılar dönüşü hazırlanırlar, gelirken mutfak takımları getirmişlerse, onları

75 Yukarıdaki oyunlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kudret 1968: 1969: 1970.

toplarlar. Gidecekleri sırada bu aşçıların her birine orta bahşişi denilen misafirlerin bıraktığı bahşişler sayılarına göre hesap edilir ve paylarına ne kadar para düşmüşse verilir. Ayrıca hane sahibi de bahşiş olarak her birine ayrı ayrı atıyyeler verir. Evin hanımı da yine her birini birer kat çamaşır ve mintanlık kumaş yanı sıra bahşişlerle de mükâfatlandırır. Yine kübera konaklarından harem ve selamlıkta hizmet etmek üzere gelenlere de ayrı ayrı atıyyeler, çamaşırlar verilir. Hane sahibi hanım haremde hizmet eden ve kübera konaklarına mensup olan kalfalara, hizmetinde bulundukları hanım efendiye selamlarını götürmelerini ve teşekkürlerini bildirmelerini tembihler. Ayrıca kalfalara hanımlarına takdim edilmek üzere de elvan renk ipek kurdelelerden birkaç tane verilir. Bu gönderilen kurdeleler sünnet olan çocuğun başına asılan *nazar takımı*'ndan artmış olmalıdır. Hanımlara gönderilirken çocukların sünnetlerinde bu kurdelelerin kullanılması temennisinde bulunulur. Eğer bu kurdeleleri alan hanımların erkek çocukları varsa ve doğumdan sonra ilk rastladıkları sünnet ise kurdelenin o çocuğun sünnet gününe kadar saklanması hayırlı ve uğurlu addedilir.

Sünnet Ertesi

Sünnetin ikinci günü cerrahın tedavi için gönderdiği adam tarafından hane sahibinin çocuğuyla beraber sünnet edilmiş çocukların yaralarına bakılır. Bu çocukların semt ve mahallelerini bildiren birer pusula sünnetçinin muavinlerine verilir. Bunlar sonradan o çocukların evlerine uğrayarak gerekli tedavilerini yaparlar, fakat ücretleri konak tarafından ödenir, gittikleri evlerden ücret istenmez, alınmaz. Bu çocukların her birine harçlık olarak paralar verilir, koçi denen arabalarla evlerine gönderilir.

Hane sahibinin çocuğuna harem tarafında münasip bir oda ayrılır. Yatacağı yatağın hazırlanmasından sonra, çocuğu odaya götürmek uğursuz addedilir. Çocuğu kucağa alarak taşımanın da uğursuzluk getireceğine inanıldığından çocuk koltuklarından tutulur ve yavaş yavaş yürütülerek odasına getirilir, sonra da müzeyyen ve mükellef bir yatak hazırlanır. Yatağın ayak tarafının kibleye gelmemesi ve baş tarafının odanın kapısına rastlamaması, döşeğin her parçası konulurken Besmele-i Şerife'nin unutulmaması, ilk yatağın baş ucuna asılan nazarlığın yine baş ucuna asılması pek itina edilen usullerdir.

Çocuğun yatağına kimse yardım etmeden kendi başına girmesi uğur addedilir. Yatağa yatınca çocuğun başına *futa* denilen bir örtü tutularak üzerinde birkaç ekmek parçalanır ve köpeklere dağıtılmasına çok önem verilir. O gün çocuk dadısı veya tayeri ile dairedeki küçük cariyele ve kendisine hediye olarak getirilen oyuncaklarla, yanına gelen tuhaf ve hoş sözlü kadınlarla eğlenerek vakit geçirir.

Sünnetin üçüncü günü yalnız hanehalkı ile akraba ve pek teklifsiz görüşülen eski ahabplara mahsus bir eğlence tertip edilir, bu maksatla hanede hazırlık görülür. Evvelce tutulan çengi denilen oyuncular gelmeye başlar. O günkü eğlence ve oyunlar da konağın harem tarafındaki sofasının uygun bir yerinde yapıldığından, sünnet edilen çocuk için sofa da *seyir takımı* denen ufak bir yer hazırlanır. Çengiler ve diğer hanımlar gelince yine çubuk ve kahveler ikram edilir. Ardından herkese mükellef bir yemek verilir. Yine kahveler ve çubuklar içildikten sonra artık hanımlar sofaya gelirler. Çocuğun karşı tarafındaki duvar önüne boydan boya şilteler ve üstlerine kenarları sırma saçaklı kırmızı ihramlar serilir. Hanımlar bu yere otururlar. Sıracı denilen hanım çalgıcıların da oturmaları için sofanın diğer yönüne ihramlar serilir. Önce sıracılar gelir ve her biri hanımlara karşı temennalar ederek yerlerine oturur ve oyun başlar. Çengiler bir fasıl oynadıktan sonra⁷⁶, beraberlerinde bulunan ve *bozuk* adı verilen sazı çalan hanımlar bir fasıl geçerler. Bozuk, sapı uzun ve teknesi dut ağacından yapılmış büyük bir sazdır, ancak *kahvehane şairlerinin sazi*'nden⁷⁷ ufak olur. Daha sonra asıl saz takımına sıra gelir. Bu takım kibarlarca dışardan tedarik edilmez, konakta yetiştirilmiş *sazende* cariyelerden meydana gelir, onlar da mükemmel bir fasıl yaparlar.

Sonra sıra oyuna, yani raksa gelir. Sazlar oyun üzerine icrayı ahenge başlayınca en az üç defa oyunu talim etmiş olan cariyeler raksa girer. Bunlar elvan renk canfes veya atlas üzerine sırma işlenmiş ve kenarları yine sırma saçak dikilmiş eteklikler giymiş, parmaklarına "Samatyalının" adı verilen *ziller*⁷⁸ takmış, saçlarını koyuvermiş ve arkalarından kurdeleler bağlamış oldukları halde *şarpare*'ler çalarak bir müddet raksederler.

Bu fasıl da bittikten sonra müzeyyen tepsilerle, çok kıymetli tabaklara konmuş, her birine başları mercanlı veya safı *som*'dan yapılmış ufak boyda bıçaklarla, ufak tabaklar içinde el bezleri hazırlanmış olarak mevsimine göre her çeşidinden bulunmak üzere yemiş çıkartılır. Bu tepsiler sedefli *arusek* kısa *iskemle*lerle hanımların önlerine konur. Çocuğa da yine müzeyyen tepsi ve tabaklar içerisinde yemişlerin münasiplerinden verilir.

Bu yemişler de yenip bittikten sonra, hanede bulunan ve tuhafliklarıyla küberâ arasında bellennmiş olan kadınlar, maskaralıklara başlarlar. Mesele içlerinden biri koyun postuna sarınır ve başına bir ip takarak dört ayak üzerinde yürür, tuhafliklar yapar. Başka eğlenceler de tertiplenir ve gün

76 Çengi Kadınlar için bkz. s. 388 (c. 2).

77 Bkz. Musiki bölümü s. 383 (c. 2).

78 Çengiler bahsinde de böyle ziller takılı deflerden söz edilmektedir, ancak bu adda zillere, ulaşılan kaynaklarda rastlanmamıştır; bkz. s. 388 (c. 2).

bu şekilde geçer. Akşama kalanlar bulunsa da, çoğu evlerine döner ve *resm-i hitan*⁷⁹ da böylece son bulur.

Sünneti yapan cerrah her gün ya kendisi gelir ya da kalfası çocuğu yoklar, yara iyi oluncaya kadar muayene ve tedavi edilir. Her geldiğinde para verilmez, çocuğun yarasının kapandığını bildirdiği zaman lazım gelen bahşişlerle beraber bir takım mükemmel çamaşır hediye edilir.

Çocuk tam iyileşip de mektebe gidebilecek hale gelince, bir gün evvelinden mektep arkadaşlarına dağıtılmak üzere bulunabilen mevsim meyvelerinden yeterli miktarda gönderilir. Lalası o gün çocuğu alır, Besmele ile kapıdan çıkarır, mektebe götürür. Çocuk hoca efendi ile halife efendinin ellerini öper ve dersine çalışmaya başlar.

Çocuk sünnet olduğu zaman başına takılan nazarlık takımı⁸⁰ validesi tarafından ilerde onun da çocuğu olduğu ve sünnet edildiği zaman başına takılmak üzere kırmızı bir tüle bağlanarak bir yerde saklanır. Bu hayırlı bir işi bekleyiş anlamına geldiğinden uymaya çok itina edilen bir âdettir. Konakların çoğunda hususi bir dairede, mahfaza içinde *lihye-i saadet-i Cenab-ı Peygamberi*⁸¹ bulundurulur. Sünnet yapılan konakta *lihye-i saadet* varsa nazarlık takımı da yanı odada⁸² saklanır.

79 Sünnet düğünü.

80 Bkz. s. 43.

81 Hz. Peygamber'in sakalından bir tel.

82 Bkz. s. 43.

EĞİTİM

ERKEK ÇOCUKLARA LALA TAYİNİ

Kıbarzadeler, bazı memur ve tüccarlarla hali vakti yerinde olanlar erkek evlatlarına birer lala seçerler ve onları bu kimsenin idare ve nezaretine verirlerdi. Bu çok eski bir Osmanlı âdetidir. Çocuklarına lala tutamayanlar bile hanelerine hizmet için aldıkları bir uşağı çocuğa göz kulak olmak üzere ayırıp vazifelendirirlerdi. Bu, hanedeki hizmetlerin en önemlisi olduğundan seçim yaparken o maksada uygun ve becerikli biri tayin edilirdi. Dairelerine bu hizmet için ister ağa alan kübera olsun, ister bir uşak kullananlar olsun, bu kimselerin artık hanehalkından biri sayılacağını, harem ve çocuklarıyla beraber yaşayacaklarını göz önüne alarak en başta sağlam karakterli, namuslu olmaları şartını ararlardı. Evlatlarının idare ve terbiyelerini kendilerine emanet edecekleri lalaların taşıdıkları önem dolaşısıyla çocuk terbiyesinde muvaffak olacak şekilde ahlak ve fazilet sahibi, temiz, dürüst, daha önce tecrübe edilmiş, itimada layık, ahlakı ve her hareketi bilinen kişilerden seçilmelerine titizlikle dikkat edilirdi. Çocuklar kıbarzadelerden ise, konak içinde bir dadısı bulunur ya da doğrudan doğruya validesinin idaresinde olurlarsa da bu süre yaşla sınırlıdır. Büyümeye başlayınca akranlarıyla, dışardan kimselerle görüşmeleri, münasebette bulunmaları da kaçınılmaz olur. Bu görüştükleri kimseler ahlak ve terbiyeden yoksun ve kötü niyetli iseler, çocukların terbiyeleri bozulur ve kötü telkinlerle bütün bütün baştan çıkabilirler. İşte bu durumlara yol açmamak için çocukların gelişme çağında güvenilir birinin idaresi altında tutulmaları önemlidir. Eskiden beri Osmanlılar bu hususa çok dikkat etmişlerdir. Ticaretle uğraşanlar da bir işi öğrenmek üzere kendilerine verilen çocukların ırz ve namuslarından sorumlu olduklarını düşünerek kendi aralarında koydukları bazı kayıt ve şartlara göre gençleri yetiştirmişlerdir.¹

1 Bu konu hakkında ayrı bir bölümde tafsilat verilmiştir (yazarın notu), bkz. s.93.

Toplumdaki bozuk ahlaklıların muzur fikirleri, diğer gençlere yapacakları zararlı telkinler, kötü hareket ve teşvikleri, bulaşıcı sosyal bir hastalık gibi, milletin iyi davranışlarını, temiz düşüncelerini zehirler, yetiyecek gençleri mahveder. Cedlerimiz bu kötü telkin ve hareketlere karşı nasıl davranılması gerektiğine son derecede önem verdikleri için, Osmanlı gençleri pek değerli meziyetlerle yetiştirmişlerdir. Gençleri zehirleyenlere karşı zabıta da kendini vazifeli sayardı. Zararlı telkinlere açılmış ve kötü hareketleri görmüş genç dimağların sonradan doğru yolu arayıp bulmaları çok zorlaşacağından çocuklara lala tayin ederken memleketleri bile göz önüne alınır, sert tabiatlı ahalisiyle tanınan ya da ekseriyetle saf ve ahmak kimseleriyle meşhur olan veya ahalisi pek düzgün ahlaklı olarak tanınmayan yerlerden gelen kimseler lala yapılmazdı.

Lala tayin edilince, çocuk lala önüne çıkartılırdı. Pederi ve velisi, o kimsenin kendisine lala tayin edildiğini söyler, bundan böyle lalanın göstereceği yoldan gideceğini, ne isterse yapacağını ve emrinden çıkmayacağını, mutlaka sözünü dinleyeceğini anlatırdı. Lalanın herhangi bir şikâyeti olursa ona göre davranacaklarını çocuğun yaşına uygun bir ifade ile bildirirlerdi. Lalasına da çocuğa nasıl muamele edeceği ve çocuğun terbiye ve idaresi ile ilgili lazım gelen talimatı verirlerdi. Bu arada olup bitenleri da-ima incelemekten ve gözlemekten de geri durmazlardı. Çocuk henüz pek küçükse öğle yemeğini yedikten sonra iyi havalarda lalası kucasına alır, biraz gezdirip eğlendirmek, hava aldırma için sokağa çıkarır, bir kahvehane önüne oturarak gelen geçeni seyrettirir. Eve dönünce de çocuğu avutur, oylar. Çocuk yürümeye başlamış ise elinden tutar, yavaş yavaş çarşı ve pazarları dolaştırır, zararlı olmayan, çocuklar için yapılmış şekerlerden veya uygun meyvelerden ya da oyuncak cinsi şeylerden alır, gezdirir. Sonra da eve dönerler.

Çocuğun yaşı on-on üçü bulunca uygun mevsimlerde yakın kırlara çıkma zamanı gelir. Çocuk kibarzadelerden ise onun için alınmış olan ufak boylu midilliye bindirilir, lalası da başka bir hayvana biner, çocuğun yanında bulunan seyisin yanı sıra bir eliyle midillinin “eğer”ini arkadan tutarak ağır ağır kırlara çıkarırlar. Ya da kayık ve sandal tutulur, denizden rahatça ulaşılabilen mesirelere götürülüp gezdirilerek eğlendirilirdi. Geceleri erkek çocuklar daima selamlıkta bulunur. Eğlenmeyi sevdikleri için gece alaturka saat üçe² kadar lalanın yanında bazı ağalar tarafından söylenen masalları dinler, yüzük oyunlarını seyrederek ya da oyuna katılarak vakit geçirirlerdi. Ramazanda da pek sevip rağbet ettikleri hayal veya zuhuri kolu oyunları-

na,³ yine lalalarıyla beraber giderlerdi. Dinledikleri incelik ve anlamlarını kavrayacak bir yaşa gelen kibarzade beylere savaş ve doğuş hakkında biraz fikir vermek, kahramanlık kavramı, mertlik, yiğitlik, atılganlık duyguları aşılamak için “Feth-i Hayber”, “Muhammedü'l-Hanefi Cengi”, “Kan Kal'ası”, “Devler Hikâyesi” “Şeşpay-ı Bahri” gibi kitaplar okutulur, cesaret ve yiğitlik düşünceleri güçlendirilir. Daha sonra, yavaş yavaş silah kullanma, ata binme ve hatta yüzme gibi şeylere de alıştıtırılırlardı. Bu üç şeyin öğrenilmesi pederi tarafından da gerekli görülüp istenirdi.

Önce ata binmeyi öğrenen çocuk lala nezaretinde kendisine alınan yumuşak huylu ve başı yavaş, dizgini güzel⁴ bir hayvana bindirilip gezmeye çıkarılır ve arada ata dizgin vererek⁵ koşturmaya alıştıtırılır. Sonra çocuğa ilk defa *kaval* denilen bir tüfek alınır ve yanına lalasıyla beraber atıcılıkta usta olanlardan uygun kimseler verilerek kırlara çıkarılır, silah kullanma ve nişan alma usulleri öğretilirdi. Yine lalanın nezaretinde yüzme bilenlerle beraber önce sahilhanelerde, kayıkhanede, sonra civarın sığ ve kumsal yerlerinde denize girilerek yüzmeye alıştıtırılır. Bu üçünü öğrenmesi peder hakkı addolunurdu. Çocuğun yaşı daha da ilerleyince isterse tabanca ile nişan alma ve kılıç kullanma ve daha ileri giderek kılıçla yedi kat ıslak keçeyi kesme usullerini kendisi talim eder öğrenirdi. Ata binmek, silah kullanmak ve yüzmek gibi şeyler yalnız kibarzadelere mahsus değildi. Herkes eskiden çocuklarına bunları öğretirdi. Ata binme, nişancılık ve kılıç kullanmada üne kavuşmuş pek çok kimseler vardı. Maharetlerin sergilendiği olağanüstü gösteriler yapılırdı. Mesela at koşarken eğer boşaltmak tabir edilen, atın karnı altına girip yine eğere çıkmak, dizginde yerden bir şey alıp koşmak, yine koşarken tabanca atarak hedefe isabet ettirmek ve bunun gibi birçok binicilik hünerleri gösterilir, seçkin atıcılık gösterileri sergilenirdi. Mesela bir kılıcın keskin tarafı bir yere tesbit edilir, kılıca kurşun atılır. İkiye ayrılan kurşunun her iki parçasının da eş ağırlıkta olması şarttır. Yüzüğün içinden kurşun geçirmek, birinin başı üstüne konan bezden simitin ortasına yerleştirilen yumurtaya isabet ettirmek, yedi kat ıslak kalın keçenin ortasına bir çelik demir koyduktan sonra kılıçla keçe ve demiri ikiye ayırırken keçeyi devirmemek gibi meleke ve maharet isteyen gösteriler çok sık yapılır ve bunlar şöhret sebebi olurdu.

KİBARCA MEKTEBE BAŞLAMA

Erkek veya kız çocukları beş yaşına basınca mektebe verilme zamanı

3 Bkz. Seyirlik Oyunlar bölümü, s. 388 (c. 2).

4 Dizgini güzel: İdaresi kolay.

5 Atı yürütmek için dizgini oynatarak.

gelmiş olur. Çocuğun pederi tarafından konağa en yakın olan mektebin hoca efendisi bir gün yemeğe davet edilir. Yemekten sonra mahdumu veya kerimesini mektebe vermek arzusunda olduğunu söyleyerek hoca efendiye o gün için gerekli hazırlığın yapılmasını tembih eder.

Mektep Cemiyeti

Mektebe ilk başlama cemiyetlerinin ilkbahar ve sonbaharda ve daima perşembe günleri yapılması âdet olmuştur. O gün için konakça icab eden hazırlıklara girilir.

Cemiyet Öncesi Hazırlıklar

Mektebe başlama cemiyetine davet için hanımların tabiriyle okuyucuya çıkıldığında pek büyük zevatın haremlerine valide hanım bizzat giderken çocuğa cemiyet günü giyeceği kadar süslü olmayan ikinci elbisesini giydirir ve beraberinde götürür. Diğer hanımlarla akrabadan olanları çağıran süt nine veya taye yine çocukla beraber gider. Bunlardan biri bulunmadığı zaman cemiyete katılacak misafir hanımlar çocuğun hemşiresi veya bizzat validesi tarafından davet edilirler.

Merasim günü haneye gelecek olan mektep çocuklarına *lokma*⁶ yedirmek âdet olduğundan, o gün evde lokma dökmek için *kataifci*⁷ esnafından biri getirilir, kıyye üzerinden pazarlık yapılır.

O gün mektep hocası ve mektep halifesi ile çocuğun pek yakın akrabaları yemeğe ahkonacaklarından çeşit çeşit börek ve tatlılar, bu arada bol lokma hazırlanır.

Çocuğun Kıyafeti

Çocuğa iki kat elbise yaptırılır. Birincisi her gün giydiklerinin daha değerlisi, diğeri cemiyet günü giyilen çok kıymetli ve müzeyyen bir elbisedir. Bu ikinci elbise erkek çocuklar için eski âdetlere göre *Hind çitari-si*⁸nden entari, kıymetli bel şalı, altın baş Hind dülbendi sarık, tepesi inci düğmeli ufak *kâtibî kavuk*, mevsimine göre kürk veya cübbe, sarı mest veya pabuç, bele sokmak için murassa *suranî*⁸den⁸ ibarettir. Yüzyılın sonunda fes giymeye başlayınca bu ikinci elbise de ekâbir memurların resmi günlerde giydikleri forma örnek alınarak sırmalı *setre*, sırma kolan kılıç, yanları sırma zihli pantolon ve festen meydana gelmiştir. Feslerin önü-

6 Hamurdan mamul olup üzerine kaynamış şeker dökülmüş olan tatlı (yazarın notu).

7 Kadayıfçı.

8 Taranan sözlüklerde *suranî* sözcüğüne rastlanamadı. Küçük boyda bir kılıç adı olabilir. Yukarıda anlatılan diğer okul kıyafetinde kılıç takıldığı belirtilmektedir.

ne değerli bir elmas iğne, tepesine de bir parça şap, bir mazı ve beş pençeli mavi boncuktan ibaret olan nazarlık takılır.

Çocuk kız ise zamanın modasına uygun kibarane iki kat elbise yaptırılır.

O gün için kadife üzerine som sırma işli ve sırma şeritli *cüz kesesi* ile altınla *müzebhhep* yazma *elifba cüzü* ve bir gümüş hilâl hazırlanmış bulunur. Bunların dışında kitap koymak için yapılmış musanna ve müzeyyen bir rahle ile yüzü en âlâ cinsinden şal ile kaplanmış bir minder ve minderi rahleye bağlamak için ayrı renkte bir şal hazır edilir.

Çocuk erkek ise cemiyet günü binmesi için yumuşak huylu bir at seçilir, sırmalı eğer ve takımlar vurulur. Kız ise bir araba hazırlanır.

Cemiyet Günü Yapılanlar

Tayin edilen günde davetliler geldikçe selamlıkta ağalar, haremde kalfalar tarafından karşılanıp, kendilerine ayrılan odalara alınır, çubuk ve kahve ikram edilir.

Çocuğa o gün için itina ile hazırlanmış olan müzeyyen elbise veya sırmalı forma giydirilir, tarif edilen tarzda omuzuna şal bağlanır, beline ufak bir kılıç⁹ takılır. Başın birkaç kıymetli mücevher konup tepesine de nazarlık dikilerek hazırlandıktan sonra çocukların gelmelerini bekler.

Mektep hocası efendi önceden çocuklara kendi tabirlerince *âmin olduğunu*¹⁰ söyleyip gününü de bildirdiğinden o gün çocuklar da güzelce giyinmiş ve hazırlanmış olarak peyderpey mektebe gelirler. Hepsi toplandığında önce ilahici başı çocuklar, arkalarında ilahiciler, onların arkasında erkek çocuklar ve sonra da kız çocuklar olmak üzere asker gibi saflar teşkil ederek intizam içinde çocuğun konağına gelirler. Çocuk da o vakit kendisi için hazırlanmış ata biner. Yanında seyis ile lalası bulunur. Çocuk kız ise hazırlanmış olan arabaya bindirilir. Karşısına dadısı¹¹ oturur. İlahicilerin arkasında çocuğun tam önünde giden biri başında şal minderli rahleyi taşır. Alayın en önünde mektep hocası ve mektep halifesi efendiler bulunur. Atın ve arabanın arkasında mektebin sınıf başısı olan çocuk, onun arkasında yaşça büyük olanlar daha geride de kız çocukları bulunur. Bu şekilde tertip edilen alay ile konaktan çıkılır. İlahiciler kendilerine mahsus bir makam ile ilahi okuyarak¹² ve arada bir mektep halifesi

9 Biraz önce geçen suranî olabilir.

10 Söz konusu olan *âmin alayı*'dır. Çocukları okula başlatma törenine halk arasında *âmin alayı* denir. Alayla okunan ilahi ve edilen dualar sırasında çocuklar "Âmîn!" diye bağıştıkları için bu adı almıştır (Ergin 1977: 91).

11 Metinde yanlışlıkla lala yazılmıştır.

12 Okunan ilahiler, "gülbenk" denilen dua ve *âmin alayı* için bkz. Ergin 1977: 91-96; Musahipzade Celâl 1946: 29-31; OTDTS I: 58 vd.

“Âmîn!” dedikçe çocukların hepsi yüksek sesle “Âmîn!” diyerek evvelce kararlaştırılmış sokaklardan geçilir, yine konağa dönülür.

Çocuğun “bed-i Besmelesi”¹³ için hazırlanan odaya pederi ile diğer davetli kimseler girerler. Odanın kapısı karşısına sırmalı ağır bir seccade serilmiştir. Onun üzerine konmuş olan ipek yüzlü mindere hoca efendi oturur. Alayda çocuğun önünde giden rahle hocanın önüne ve üzerine bağlanan minder de çocuğun altına konur ve çocuk hoca karşısına oturulur. Sonra da herkes oturur. Mektep çocukları da odanın dışındaki büyük sofaya serilmiş sırma saçaklı kırmızı ihramlara oturtulur. Odanın iki münasip yerine değerli iki büyük gümüş buhurdan konur ve içine ya anber ya da öd ağacı atılır. Ortalığa yayılan güzel kokular arasında çocuğun elifba cüzü kesesinden çıkartılarak rahlenin üstüne konur. Hoca efendi ile çocuk birlikte *Besmele-i Şerife*’yi okuduktan sonra yine beraberce “Rabbi yesir velâ tuassir, Rabbi temmim bilhayır”¹⁴ derler, üç defa da “Rabbi zinden ilmen”¹⁵ dedikten sonra besmele ile elifba cüzünü okumaya başlarlar. İlk sahife bittikten sonra hoca efendi “Rabbim ilm-ü kabzını müzdat”¹⁶ dediğinde halife efendinin hatırlatmasıyla çocukların hepsi yüksek sesle “Âmîn!” derler. Sonra odada bulunan iki hafız tarafından Kur’an-ı Kerim’den uygun âyetler ile bir *aşr-ı şerif* okunduktan sonra hoca efendi ve tüm hazır bulunanlar ellerini kaldırarak anlamlı bir dua ederler. Bu dua sırasındaki aralıklarda çocuklar verilen işaret üzerine yüksek sesle “Âmîn!” derler. Ardından dua ve merasim son bulur. Çocuk yerinden kalkarak önce hoca efendinin ve pederinin, sonra diğer hazır bulunanların birer birer ellerini öper ve onlar da hayır dualar ederler.

Bundan sonra misafirler takım takım yemeğe kaldırılır. Hoca efendi sofrada hane sahibi ile beraber bulunur. Mektep çocuklarına da büyük kaplar içinde lokma gönderilip yedirildikten sonra dönüşe hazırlanılır. Bu sırada önceden içlerine ikişer-üçer kuruş para konarak sarılmış olan çıkınlar sokak kapısının iki tarafında duran kimseler tarafından çocuklar çıktıkça birer birer ellerine verilir. Onlar da o gün mektep tatil olduğundan hanelerine dönerler.

13 Bed: başlama; bed-i Besmele: Besmele’ye başlama. Çocukları okula başlatma töreni, yüksek tabakadan olanlarca *bed-i Besmele cemiyeti* olarak tanımlanır. Özellikle hali vakti yerinde olan aileler belirli usullere bağlı olan bu törene çok önem verir, sünnet gibi o ailenin belli başlı gösterişlerinden biri olur (Ergin 1977:91).

14 Allahım kolaylaştır, zorlaştırma ve Allahım hayırla tamamlatır.

15 Allahım ilmimi artır.

16 Allahım ilmini artırsın.

Hanede kalan misafirler yemekten sonra odalara alınır, kahve, çubuk ve şerbet ikram edilir. Daha sonra davetli zevat ile harem tarafındaki misafir hanımlar çocuğa getirdikleri gümüş kupa, bir çift gümüş yemek kaşığı, yine gümüşten süt kadehi, gümüş hilal gibi hediyeleri hanenin uygun bir adamına verip, hane hademelerine de bahşişler bırakarak dönerler.

Hoca efendiye de çocuğun peder ve validesi tarafından müzeyyen bir bohça içinde iki top ipekli kumaş, bir bel şalı ve cübbelik çuka ile bir kırmızı atlas kese içinde uygun miktarda para verilir. Mektep halifesine de bir top kumaş ve bir cübbelik çuka ile yine uygun miktarda atıyye konmuş bir bohça verilir. Çocuk selamlıkta misafirlerin ellerini öptükten sonra harem tarafına geçer, validesinin, akrabalarının, icab eden diğer kimselele süt nine veya taye ve dadısının ellerini öptükten sonra selamlıkta bulunan lalasının da elini öper ve böylece bed-i Besmele resmi son bulur. Mektebe başlayan çocuk hane sahibinin ilk evladı ise, cüzü ile hilalini kendisinden olacak çocuklar için saklamanın uğur ve hayır getireceğine inanılır.

İSTANBUL'DA SİBYAN MEKTEPLERİ EĞİTİMİ

Yüzyılın başlarında Dersaadet'te bulunan *sıbyan mektepleri*'nin hepsi, hayırseverler tarafından yaptırılmış vakıf mektepleridir. Bunların pek çoğu kârgir, pek azı ahşap yapılarıdır.

Muallimlerinin ekserisi mahalle imamları, halife denilen muavinlerinin pek çoğu da mahalle camilerinin müezzinleridir. Ender olarak bunların dışındaki kimseler de muallimlik ve halifelik yapar. Mektebin gerektiği kadar helası, muslukları, su içecek bir büyük küpü ve yanında zincirle asılmış bir bakır kalaylı maşrapası ve bazı mekteplerin hoca efendiye mahsus ayrı bir odası vardır. Mektebin içine uzun uzun sıralar konur ve çocuklar da evlerinden getirdikleri ufak minderlere sıra ile otururlar. Mektepte kız ve erkek çocukları ayrı ve karşı karşıya otururlar. Bu sıralarda her çocuğun önüne gelen yerde kitap koymaya mahsus bir gözlü sürme bulunur, dışarıya çıkarken Mushaf-ı Şerif, diğer kitap ve kâğıtlar orada saklanır. Hoca efendi ekseriya mektebin ortasına gelen yerde yüksek bir minderde oturur. Önünde yine yüksek bir çekmecesı ve içinde hilal, gözlük, tesbih ve biraz balmumu gibi şeyler bulunur. Mektep halifesi olan efendi, hocanın karşısında, kendine mahsus yerde oturur. Onun da önünde bir çekmecesı vardır. Mektebin duvarlarında bir falaka asılıdır. Falaka kalınca, bir buçuk arşın boyunda yuvarlak ve ağaçtan olur. Ortasında yer alan yarım arşın aralıklı iki deliğe bir ip geçirilmiştir. Çocuğu dövmek gerektiğinde hocanın önüne arkası üstü yere yatırılır, ayaklarını bu ipe takıp falakayı çevire çevire ipi sıkıştırırlar ve hocanın emrettiği sayıda değnek vururlar.

Bu mektepte çocuklar önce elifba cüzü okurlar, sonra sırasıyla Kur'an'ın *Amme* suresinden başlayarak yavaş yavaş her gün Kur'an dersi alırlar. Aldığı ders anlaşılsın diye yeri hocası tarafından balmumu yapııştırılarak işaretlenir. Kur'an-ı Kerim'de *Fergab* suresine gelindiği gün, çocuk "Fergab" dediği anda mektebin ilahici başısı olan çocuk, hoca efendi tarafından verilen izin ve işaret üzerine çocuğun başına giydiği şeyi kapar, cüz kesesini başına geçirir. Çocuk da o halde evine gitmek için dışarıya çıktığı zaman ilahici başı arkasından yetişir, çocuğa takkesini geri verir ve çocuk evde "Fergab'a çıktığını"¹⁷ ve takkesinin kapıldığını peder ve validesine haber verir. Aynı şey halk çocuklarına yapılırsa da ekseriya kibarzade ve hali vakti yerinde olanların çocuklarına tatbik edilirdi. Ertesi gün çocuğun pederi hoca efendi ile halife efendiye ve mektebin *bevvab*'ına atiyyeler gönderir, çocuklara da mevsim meyveleriyle, çörek yollayıp dağıttırır. Hoca efendi çocuğun akıl ve feyzinin artmasına, valide ve pederinin uzun ömürlü, sağlıklı olmasına, bütün talebelerinin başarılarına, zamanın padişahının sağlık ve zaferlerine dua eder. Çocuklar da hep bir ağızdan "Âmin!" derler ve bu çok eski âdet de yerine getirilmiş olur. Çocuk da hoca ve halife efendinin elini öper ve eve döner.

Çocuğa Kur'an-ı Kerim'i usul ve kaidesine göre okuma *Karabaş Tecvidi* adlı *risale* ile öğretilir. Kelime bellek ve anlamlarını öğrenmek için *Subha-ı Sıbyan* ve daha sonra *Tuhfe-i Vehbî* adlı manzum kitaplar, din bilgisine başlangıç olarak da *İlm-i hal*, *Mızraklı ilm-i hal* ve sonra da *Diürr-i Yektâ* adlı kitaplar okutulur. Bunların çoğu da ezberlettirilerek öğretilir.

Çocuklardan rahat durmayanlara, dersine çalışmayanlara hoca efendi yanındaki yaklaşık beş arşın uzunluktaki değneği ile vurur, "Yerinde rahat dur, uslu otur" diye tembih eder. Çocuklardan biri ayak yoluna gitmek zorunda olursa bir başkasının da aynı zamanda gitmesini önlemek, herkese bildirmek için, kapı yanında asılı olan ve bir tarafında "gitti" diğer tarafında "geldi" yazılmış ufakça bir levhanın giderken "gitti" dönünce "geldi" yazılı tarafını çevirir. Mektebin ya dışında veya içinde uygun bir köşede, duvara bağlı ya musluklu bir küp veya fıçı ya da bakırdan yapılmış musluklu bir güğüm durur ve iki tarafına zincirle iki sarı tas asılmış bulunur. Çocuklar bunlardan su içerler. Mektebin her gün iki azadı, yani geçici tatili olur. İlki öğleden evveldir, çocuklar bir saat kadar istirahat etmek üzere mektepten çıkarlar. Bu sırada mektebe yemek getirenler mektepte, hanesi yakın olanlar hanelerinde yemek yer ve yine mektebe gelirler. Bazı çocuklar yemek tatilinde manavdan aldıkları kuruyemişlerden bir

17 Fergab'a çıkma, hecelemeden okuma derecesine yükselme anlamına geldiğinden evde büyük bir sevinç yaşanır (Musahipzade Celâl 1946: 32).

miktarını gizlice avuçlarının içinde mektebe götürür, arkadaşlarına “aşna fişne” tabiriyle elinde ne olduğunu sorar, bilemeyince aralarında gülüşürler. Hoca görürse yanındaki uzun değnek ile sıralara vurur, “Uslu oturun çocuklar” tembihini tekrarlar. Çocuklar da sanki okuyormuş gibi birtakım sesler çıkararak sıraların önünde sallanmaya başlarlar. Bu mekteplerin ekserisine mektepleri yapan kimseler veya diğer hayırseverler tarafından tahsis edilen vakıf yoluyla kışlık kömür sağlanır, bayramlarda çocuklara *kaf-tan* ve *kapama* denen elbiseler¹⁸ ve diğer bayramlıklar verilir. Mektebe yakın yerlerde okunan Mevlidlerden artmış olan şeker külahlarla çocuklara dağıtılır. Kandil gecelerinde bazı kimseler tarafından çörek ve simit gönderilir. Vefatının kırkinci günü ölüler için dökülen lokmadan da mekteplere yollanır ve ölünün ruhuna dua ettirilir.

Mektep perşembe günü öğleye kadar devam eder. Ertesi gün cuma tatili olduğu için çocuklara izin verilir, yani onların tabirince “azad edilirler”. Her gün akşama doğru dersler kesilince, hep bir ağızdan günahlara tövbe ve istiğfar ettirildiği “salatı müniciye” duası okunduktan sonra *Âmentü* ve Kur’an-ı Kerim’den iki küçük sûre okunur, padişaha, hayırseverlere ve Allah’ın bütün kullarına dua edilir. Çocuklar hep birden “Âmin!” der ve mektepten çıkarlar. Bu eski güzel âdet unutulmamış, her mektepte uyulmaya devam edilmiştir.

Mektep dışında çocuklardan biri hoca efendi veya halife efendi ile karşılaştığında olduğu yerde durup hizasına gelince saygı ile elini öpmesi eski âdet ve terbiye icabıdır. Çocuklardan biri rahatsızlanıp mektebe gelemese hoca efendi üç gün sonra sınıfın sınıf başısı çocuğu göndererek hatırını sordurur, kendisinin ve arkadaşlarının selâmını yollatır. Keyifsizlik daha uzarsa hoca efendi hatır sormak için mektep halifesini gönderir. Bu arada kendisinin ve çocukların selâmıyla birlikte bir miktar da gevrek denen kı-zartılmış *etmek*¹⁹ yollar. Rahatsızlık daha da uzarsa, hoca efendi bizzat çocuğun hanesine hatır sormaya gider. Çocuğun yanına oturur, çocuğa rahatsızlığını önemsetmeden Kur’an-ı Kerim’den bir âyeti içinden sessizce okuyup çocuğa üfler.

18 Osman Ergin’in *Maarif Tarihi*’nde örnek olarak aldığı vakfiyelerden birinde verilmesi belirtilen üst baş şöyle geçmektedir: “Her sene ‘boğası’ kapama birer fes, birer mintan, birer zıbın, birer kuşak, birer mest pabuç” (Şeyhülislam Esat Efendi Vakfiyesi 1168/1754). Musahipzade Celâl ve Pakalın mektep seyirlerine de kapama dendiğini, sebebinin Vakıfça karşılanan kapama paraları (yani mektebin tatil zamanı paraları) olduğunu, bu paralarla fakir çocuklara mevsimi gelince entari, hırka, ayakkabı dağıtıldığını belirtir: Musahipzade Celâl 1946: 34; “Kapama”, OTDTS II.

19 Ekmek.

Eğer hoca efendi ya da mektep halifesi rahatsızlanıp birkaç gün mektebe gelemezlerse mektebin ilahici başısı gider, herkesin ellerinden öptüğünü bildirir, hatır sorar. Rahatsızlık uzarsa, çocuklardan toplanan para ile sütlü gevrek ve içine karanfil konmuş loğusa şerbediği şekerinden alınır, ilahici başı tarafından hasta evine götürülür. İlahici başı bunları munasip bir şekilde hanımına verir, çocukların saygı ve selamlarını bildirip geri döner. Çocukların pederlerinden hali vakti yerinde olanlar da hocayı hasta iken ziyaret eder, hatır sorar ve dönerken belli etmeden hocanın baş yastığı altına uygun miktarda para koyarlar. Bu eskiden beri riayet edilen güzel âdetlerdendir.

Böyle sıbyan mekteplerinde ilk tahsilde bulunan çocuklara, yapabilirse hocanın kendisi, yapamazsa hususi bir muallim tarafından haftada iki defa *sülûs* ve *nesih hatları* talim ettirilir, yazdıkları yazılar incelenir, gereken yerler tashih edilerek çocuklara gösterilir ve böylece çocuklar yazıya alıştırılır.

Bu mekteplerden yetişen çocukların her biri büyüyüp iş sahibi olduklarında ya da yüksek rütbelere ulaştıklarında hocalık hakkına her vakit gereken hürmeti gösterir. Hoca efendi geldiğinde ya da hocayı gördükleri zaman elini öpmek, çok saygılı davranmak, para veya hediyelerle hatırını sorup hayır duasını almak âdetidir. Mektep arkadaşlarından zaruret içinde olanlara bizzat ve nakden yardım etmek, işleri olanlara kolaylık göstermek, onları her vakit arayıp sormak, görüşürken saygılı davranmak, hakkını gözetmek en eski terbiye kurallarındandı.

Sıbyan mekteplerine devam eden çocukları *akşam âzâdı*'nda²⁰ halife efendi okuldan tabur halinde çıkarır. Haneleri yakın olanları birer birer evlerine bırakır. Bayram arifesinde bütün çocuklar öğleye kadar mektepte bulunur, sonra azad edilir. İçlerinde hasta olan çocuklar için Fatiha suresi okunur, hoca iyileşmesi için dua eder, çocuklar hep birden yüksek sesle “Âmin!” derler.

Cumartesi günleri çocukların, pederlerinin kudretine göre, hoca efendi ve halife efendiye “haftalık” denen uygun miktarda bir para getirmesi de âdetti. Bayramlarda çocukların çoğu hoca efendiye şeker götürür, elini öper. Çocuğu mektepte olan hali vakti yerinde kimseler tarafından hoca ve halife efendilere Ramazan harcı ve masrafı göndermek, fakir çocuklara elbise ve arife günleri bayram şekeri dağıtmak eski İslam âdetlerinden addolunurdu.

Mektep Seyirleri

Sıbyan mekteplerinin ekserisi yaz mevsiminde çocukları eğlendirmek ve gezdirmek için mektep gezileri, eski tabirle *mektep seyri* tertipler. Bu

gezilerde çocuklar Veli Efendi Çayırı, Beykoz Çayırı, Kâğıthane mesiresi, Çoban Çeşmesi mesiresi, Silahtar Ağa Çeşmesi Çayırı, Göksu Çayırı, Bal-talimanı Çayırı denilen kırlara ve mesire yerlerine götürülür. Mektepçe seyre gitme kararını hoca efendi çocuklara bildirir. Çocuklar peder ve validelerine söyler, mesire masrafı olarak varlık durumlarına göre aldıkları parayı hoca efendiye getirirler.

Mektep seyrini haber alan mahalledeki kübera da hoca efendiye haylice para gönderir. Çocuk sayısına göre üç, dört hatta daha fazla kuzu alır, pişirmek için konaklarından birer aşçı ile gerekli kapları, sofrası, kaşık ve havluları da sabah erkenden kararlaştırılan mesireye yollarıdır.

Çocukların valideleri de o gün evlerinde zeytinyağlı yaprak dolması, irmik helvası, revani gibi şeyler pişirir, sefer taslarına koyar, kararlaştırılan günde erkenden mektebe gönderirler. Çocuklar yeni elbiselerini giyerek mektebe gelirler. Kibarzadeler lalalarını beraberlerine alırlar. Mektep halifesi ile çocukların büyükleri ve lalalar gelen yemekleri tutulan bir yük arabasına yükleyerek önceden iskeleye indirirler. İskeleye bunlar bir *pazar kayığı*'na²¹ veya büyükçe bir *ateş kayığı*'na konur, içine birkaç kişi ile kibarların aşçıları biner, seyir yerine giderler.

Mektepte toplanan çocuklar da büyükleri önde, en küçükler arkada olmak üzere üçer üçer sıra ile iskeleye iner, onlar da kendilerine hazırlanan büyük pazar kayığına veya ateş kayığına biner, yola çıkarlar. Bu kayıkların etrafı define dalları ve mevsim çiçekleri ve parlak *şamata teli* denilen şeylerle donatılmış bulunur. Hoca ayrı bir kayıkla uzaktan ve arkalarından gelir. Çocuklar yol boyunca türküler, mani ve şarkılar söyleyerek, gülüp eğlenerek seyir yerine varırlar. Daha önce gidip de çocukları beklemekte olan mektep halifesi efendi ve aşçılar, lalalar çocukları karşılayıp kayıktan çıkarır. O vakte kadar hoca efendiler de gelmiş olur. Çocukların evlerinden gönderilmiş olan ve kübera tarafından yollanan kırmızı seyir ihramları mesirenin gölgelik yerlerine serilir. Özel olarak alınmış kaba hasırlar da açılır. Çocuklar bir müddet kendi kendilerine oturup dinlendikten ve biraz gezip eğlendikten sonra artık yemek zamanı gelmiş olur. Büyük tepsiler içine yeşil salatalıklar konur, suları, mevsim meyveleri hazırlanır, sofralar serilir, yemekler hazırlanır. Çocuklar onar onar sofralara oturtulur. Mesirede kızartılmış kuzu, irmik helvası, zeytinyağlı dolma, sefer taslarıyla itina ile getirilen sütlaç, mevsimine göre kavun, karpuz, üzüm verilir.

Yemekten sonra hoca efendiler çocuklardan uzakta bir yere çekilir, çocukları serbest bırakır. Onlar da kırlara dağılarak birtakımı “kör ebe”, kimi

“adım atlamaca”, bir kısmı “esir almaca” ve birçoğu da “amma da kapamazsın” gibi oyunlar oynar, koşar gülüşür, akşama kadar vakit geçirirler. Akşama doğru yeniden yemek verilir. Çocuklar kırlarda yetişen bir nevi sazdan külâhlar yaparak başlarına giyer, kendi kendine bitmiş elvan kır çiçeklerinden demetler yapar, sonra da dönüş hazırlığına başlarlar. Bir taraftan yemek takımları ve diğer eşyalar kayıklara taşınır, hizmetçiler ve aşçılar beraber hareket ederler. Çocuklar geldikleri kayıklara biner. Kayıklar bu ke-re kırlardan toplanan çiçekler ve ağaç dallarıyla süslenerek yine yavaş yavaş denize açılır. Yine hoca efendiler, halife ve lalalar diğer kayıklarla arkadan gelirler. Çocuklar İstanbul’a varıncaya kadar türküler, maniler söyleyerek denizde de eğlenir ve evlerine dönerler. Çocuklar yorgun olduğundan ertesi gün mektep tatil edilir. Bu da ekseriya cumaya rastlatılır.

Böyle mektep seyirleri icabında yazın iki-üç defa tekrarlanır. Birine denizden gidilmişse diğer sefer İstanbul civarındaki mesirelerden biri tercih edilir.

Pek fakir çocuklar varsa, seyir günü giymeleri için mahallede oturan kübera tarafından ölçüleri alınılarak uygun kumaşlardan elbiseler yaptırılır, onlar da akranları arasında mahzun ve mahcup bırakılmazlardı.

Kübera tarafından gönderilen ve çocuklardan toplanan paradan artanı ikinci bir mektep seyri için hoca efendi tarafından saklanırdı.²²

DÂRÜ’L-KURRALAR VE ÇOCUKLARIN HAFIZLIK EĞİTİMİ

Hafiz olmak isteyen çocuklar, okudukları sıbyan mektebinin hocası hafız ve *kurra*’dan ise ona, değilse *hifz-ı Kur*’an²³ ettirmekle uğraşan *huf-faz* ve kurradan bir zata müracaatla hafızlığa çalışır.

Hafiz yetiştirmekle uğraşan hoca efendiler, Kur’an okumaktaki kudret ve maharetlerini belirten adlarla anılırlar: Şimşir Hafiz, Demir Hafiz, Köse Hafiz, Sarı Hafiz gibi namlarla bilinenler şöhretli hocalardandır. Hafiz olmak isteyen çocuk peder ve validesinin iznini alır, oturdukları yere en yakın olanlardan birine başvurur. Bu hoca efendilerin de kendilerine mahsus yerleri vardır. Hafiz olmak isteyen kız çocukları erkeklerden ayrı günlerde mektebe gelirler.

Usulüne göre Kur’an okumayı ve ezberlemeyi öğrenmek isteyenler için vaktiyle ekseri hayır sahipleri tarafından şehrin uygun yerlerinde *dârü’l-kurra* adı verilen güzel kârgir yerler yapılmış, hafız çıkanların cemiyetlerinde sarf edilmek üzere ayrıca vakıflar kurulmuştu. Dârü’l-kur-

22 Sıbyan mekteplerinin yaşaması için kurulmuş vakıflardan bazıları mektep seyirlerinin masraflarını da karşıladı (Ergin I 1977: 88).

23 Kur’an-ı Kerim’i başından sonuna kadar ezberleme.

ra'larda çocukları ve büyükleri hıfz-ı Kur'an'a çalıştıran kurra efendilerin hükümet tarafından seçilerek tayin edilmiş başları *reisü'l-kurra* namıyla anılır, maaş ve vazifeleri vakıf tarafından verilirdi. Dârü'l-kurra'ları sabah erkenden açan, akşam kapayan, silip süpüren kimseler olan bevvaplar da vakıf tarafından tayin edilir. Gerekli tamirler için vakıftan tahsisatları vardır. Yakacakları kömür de vakıf tarafından karşılanır. Her dârü'l-kurra'nın çeşmesi vardır. İçmek ve abdest almak için gerekli su buradan sağlanır. Lüzumunda musluklu küpler de kullanılır. İçeriye yazın hasır, kışın keçe ve halılar döşenir. Dârü'l-kurralarda her çocuk için ufak bir rahle ve bir de ufak minder bulunur. Hoca efendi için bir sedir ile minderi ve önünde sedef kakma büyükçe bir rahle vardır.

Devam edenler, hoca efendi gelmeden erkenden toplanır, her biri kendi rahlesi başına oturur, Kur'anı ezbere çalışır. *Hıfz'a* çalışanlar, Kur'an-ı Kerim'i her okuduğu zaman abdestli olmak, çok temiz giyinmiş bulunmak, okumaya daima Besmele ile başlamak ve Kur'an-ı Kerim'i okuduktan sonra yere veya alçak yerlere koymamak, geli ve gidişlerde Mushaf-ı Şerif'i kesesine koyup, çıkarırken öpüp başına kadar kaldırmak gibi usullere her zaman itina ile uyarlar.

Efendiler ezber için şöyle bir usul takip ederler: Önce Kur'an-ı Kerim'den birer sayfa okur, ezberlemeye çalışır, yavaş yavaş ezberledikçe, hocasının karşısına oturur, o sayfaları ezbere okur ve hocasına dinletir. Bu suretle yavaş yavaş sûre ve cüzleri ezberine alır. Sonunda Kur'an-ı Kerim'in tamamını ezberler. Fakat her okuyuşta, Mushaf-ı Şerif'i başından başlayarak ezberlediği yere kadar hocasına okuyabilirse tam öğrenmiş olur ve bu şekilde Kur'an-ı Kerim'in hıfzını tamamlar. Her gün çalışmak şartıyla nihayet bir yıl zarfında hıfz-ı Kur'an tamamlanabilir. Hafız-ı Kur'an çocuklar içinde yaşları sekiz-dokuz olduğu halde Kur'anı tamamlamış ve ezbere hiç hatasız okuyanlar pek çoktur. O yaştaki çocukların bu hali Kur'an'ın gizli hikmetlerindendir.

Çocukların Hafızlık Merasimi

Hocası çocuğun Kur'an-ı Kerim'in tamamını ezberlediğini pederine bildirerek müjdeler. Pederi hoca efendi ile konuşup aralarında kararlaştırdıkları gün ve gecesi verilecek ziyafetin hazırlığına girer. O gün için hoca, meşhur kurra efendilerinden on kişi davet eder. Davet edilen efendiler geldikçe hoca efendi karşılar. Hepsini bir odaya alınıp, kahve yerine sıcak ve şekerli birer bardak süt ikram olunur. Sonra hazırlanan sabah yemeği için sofralara kaldırılır, aynı sofraya oturtulurlar. Yalnız hoca efendi çocuğun pederinin sofrasına alınır. Yemekten kalktıktan sonra çubuk ve kahveler içilir, hepsi abdest alır, diğer bir odaya geçerler. Odaya birkaç bardak, iki

testi su, bir kenara da buhurdan* konur, anber veya öd ağacı yakılır. Odanın bir kenarında çocuğun oturacağı ipek yüzü ufak bir minder ve bir bardak su bulunur.

Çocuk hocasına karşı Besmele ile ezberden Fatiha sûresini okumaya başlar. Herkes onu dinler, şayet yanlış okursa düzeltirler. Odadakilerden biri odadan çıkmak isterse, çıkabilir. Çocuk çıkmak isterse, Kur'an'ı bırakacağı yerde durmak için "Sadakallahü'l-azım" der,²⁴ çıkar, abdestini tazeleyerek gelir, bıraktığı yerden okumaya devam eder. Okuma iki saat sürer, bir müddet çocuk ve hocalar dinlenirler ve yine okumaya devam ederler. Okuma akşama kadar sürer. Hoca efendiler akşam yemeğini yedikten sonra tekrar Kur'an okunan odaya çekilirler ve çocuğu dinlemeye başlarlar. Gece saat 4'e kadar okumaya devam edilir. Hocalar gece hanede misafir edilir. Sabahleyin kahve ve çubuklar verildikten sonra çocuk tekrar Kur'an okumaya başlar ve o gün ezberden Kur'an-ı Kerim'i artık hatmetmiş olur. Hatimden sonra sabah yemekleri yenir. Çocuğun validesi tarafından hocalara ipekli bohçalar içinde bir top ipekli Şam kumaşı, bir uçları ipek ve sırma ile işlenmiş *yağlık* denen beyaz çevreyle kapak ve ta-bağı ile beraber güzel kağıtlara sarılmış billur su bardağı ve sırma başlı ke-ten abdest havlusu hediye edilir. Çocuğun pederi tarafından da hocaların her biri kıdemlerine göre uygun miktarda atıyyelerle taltif olunur. Çocu-ğun kendi hocasına ise o gün bir şey verilmez.

Kur'an'ın dinlenmesi o gün bitmiştir. Sıra resmen ve herkesin önünde yapılacak olan *hıfz cemiyeti*'ne gelir. Bu merasimin hangi gün ve nerede yapılacağı kararlaştırılmışsa çocuğun pederi ahbablarına tezkere yazarak resmen davet eder. Hoca efendiler de kararlaştırılan cami-i şerif'e resmen davet edilir. O gün için hanede yemekler ve diğer gerekli hazırlıklar yapı-lır. Gelen misafirleri çocuğun hocası karşılar, pederinin karşılamaya iştirak etmesi âdet değildir. Misafirlere kahve ve çubuk ikram edilir. Davetliler arasındaki hoca efendileri, çocuğun hocası alır, birlikte aynı sofraya otu-rurlar. O sofraya başkası oturtulmaz. Diğer misafirler de sofralara alınır. Yemekten sonra kahve ve çubuk verilir.

O vakte kadar da camide öğle namazı kılınmış, cemaat çıkmış bulunur. Konaktan cemiyetin yapılacağı camiye hademeler gönderilir. Cami ortasına daire şeklinde, etrafı bol sırma saçaklı kırmızı ihramlar serilir. Mihrabın önüne gelen yere sırma işlemeli büyük bir seccade yayılır, önüne sedefle iş-lenmiş müzeyyen bir rahle ve üzeri ipek kumaş kaplı yüksek bir minder ko-

* Yazarın tüm metin boyunca yanlış kullandığı buhurdanlık, gülobdanlık, kalemdanlık kelimelerini biz "buhurdan" vs olarak düzeltmek ihtiyacını hissettik (yayımcının notu).

24 "Allahın büyüklüğünü tasdik ediyorum" anlamına gelir.

nur. Hanımlar için de mihrabın kaşısına gelen yere boydan boya kafes çekilir. İçine yine sırma saçaklı kırmızı ihram serilir. Ortaya yayılan daire şeklindeki ihramların her iki yanına büyük gümüş buhurdan ve *gûlabdanlar* hazırlanır. Gitme vakti gelince, konaktan hep beraber camiye gidilir. Erkek misafirlerden önce camiye kadınlar gelir, kafesin arkasına geçip mevkilerine göre ihramlar üzerine otururlar. Çocuğun kendi hocası ona ayrılmış olan minder üzerine ve rahlenin önüne oturur. Diğer hoca efendiler de hocanın sağında mevki ve derecelerine göre yerlerini alırlar. Çocuğun pederi de misafirlerini hocanın sol tarafındaki münasip yerlere teşrifat usulüne göre oturtur. Üstleri sırmalı örtülerle örtülmüş küçük iskemleler üzerine konmuş bulunan buhurdanlarda anber ve öd ağacı yakılmaya başlar. Buhurdanlara dikkat edilir, bittikçe buhurlar yenilenir.

Hıfz'ı tamamlayan çocuk yeni dikilmiş elbiselerini giymiş ve başında sarık bulunduğu halde ortaya, hocası ve hazır olanların karşısına sırma işlemeli büyük bir seccade üzerine oturur. Sonra hoca efendiler sıra ile büyük bir saygı ve huşu içinde Kur'an'dan birer bölüm okumaya başlarlar. Beş-on hocanın okuması bitince, evvelce kararlaştırılmış bir hoca tarafından uzun bir dua okunur. Bu duada hafız olan çocuğun peder ve validesine, kendisine uzun ömür, dirlik, esenlik, bolluk temenni edilir ve cemiyete son verilir. Hafız olan çocuk kalkar, terbiyeli ve hürmetkâr bir tavırla hocasının önüne varır, elini öper. Hocası da ona uçları sırmalı beyaz bir çevre verir. Daha sonra çocuk pederinin, diğer efendilerin ve hazır olanların birer birer önlerine gider, ellerini öper, onlar da hakkında hayır dua ederler. Nihayet intizam içinde ve teşrifat usulüne göre camiden çıkılır, cemaat ve misafirler dağılır. Bu arada önceden çocuğun ezberini dinlemiş ve camide hazır bulunmuş olan hoca efendilerle, Kur'an okuyanlara ve cami hademelerine uygun miktarlarda atıyyeler verilir.

Kadın misafirlerin en muhteremlerine çocuğun validesi ufak sakankur-lar içinde cemiyette yakılan buhurdan bir miktar hediye eder. Bu hediye "İnşallah sizler de çocuklarınızın böyle cemiyetlerinde yakarsınız" dileğini ifade eder. Çocuğun asıl hocası olan efendiye, validesi tarafından müzeyyen bir bohça içinde bir cübbelik, iyi cins çuka ve iki top ipekli Şam kumaşı, bir sırmalı çevre, bel şalı yanı sıra, tabağı ve kapağıyla şerbet bardağı hediye edilir. Pederi bir altın saat ile ayrıca atıyye verir. Hanede bulunan bütün hademelere birer mintanlık kumaş, don, gömlek ve bir sırma çevre ile bir miktar atıyye dağıtılır. Hanedeki cariyelere ise birer kat elbiselik kumaş ve atıyye verilir. Çocuğa da pederi uygun miktarda para verdiği gibi çok iyi bir Mushaf-ı Şerif ve bir altın saat hediye eder. Validesi ise çocuğu Mushaf-ı Şerif için ağır sırma işlemeli bir kese ile yarım top şal verecek mükâfatlandırır.

ÇOCUKLARIN KETEBE ALMASI

Çocuklara sıbyan mektebinde *usul-i kıraat*²⁵ dersleri verilir, bilhassa Kur'an-ı Kerim'in kıraatına çalıştırılır. Mektebin bir de çocuklara yazı gösteren, *hüsni hat*'ta çalıştıran ve türlü yazı örneklerini yazmaya alıştıran ayrı bir yazı muallimi vardır. Bazı mekteplerde ise yazıyı da, kıraat muallimi olan hoca öğretir. Yalnız yazı öğreten muallimler belirli günlerde mektebe gelir, *talim-i hat* ederlerdi.²⁶

Sıbyan mekteplerine tayin olunan yazı muallimleri yazıya el alıştırmak ve en basit şekilde öğretmekten ileri gidemezlerdi. Bu ilk basit yazı eğitiminden sonra yazıda daha ilerlemeyi, yazı sanatına tam anlamıyla hakim olup hattatlar sınıfına girmeyi isteyenler, hat sanatında şöhret kazanmış herkesçe tanınan bir *hattat*'a yazı öğretmesi ricasıyla pederi aracılığıyla ya da kendisi müracaat eder. O zat da önce *sülüs* ile uğur sayılan "Rabbî yesir velâ tuassir Rabbi temmim bilhayır"²⁷ ibaresini ve nesih denilen ufak boyda yazıyla da elifbadan *huruf-ı heca*'yı²⁸ sırf alıştırma için *meşk* olarak yazar ve yazıyı yazdığı kalem ile beraber ayrı bir kalem daha yontar, *şakird*'ine verir. Şakird hocasının yazdığı kalemi bir kâğıda sarar, üzerine kimin kalemi olduğunu işaret ettikten sonra tekrar bir beze sarıp bağlar, yadigâr olarak saklardı.²⁹ Yontulan diğer kaleme bakarak kendisi kalem açar ve verilen meşki arkası ve yanları kapalı, yazı görülecek kadar önü açık bir zarfa yerleştirir, bunu her vakit önüne koyarak taklit ve tatbikine çalışır.

Böyle yazıya çalışanlar hocasının ve kendisinin yazılarını hallerine göre düz meşinden veya kadifeden veya meşin ve kadife üzerine sırma işlenmiş *cilbend* tabir edilen cüzdanlar içinde saklarlar. Böyle meşhur hattatların hanelerinde *şakirdan*'ın çalışmalarına ayrılmış hususi günler vardır. O gün, hat çalışanlar yazdıkları yazılarını cilbendlerine koyarak hocalarına götürür, o da her birinin yazılarına bakar, nasıl yazılacağını altlarına yazarak gösterip açıklar. Hocanın bu düzeltmelerine çıkartma denir. Şakirdan ilk yazdırılan "Rabbîyesir velâ tuassir Rabbi temmim bilhayır" ibaresine ve nesihe bir müddet çalıştıktan sonra *sülüs* denilen kalınca yazı ile harf

25 Okuma usulü.

26 Güzel yazı öğretirlerdi.

27 Bkz. s. 60, not 14.

28 Alfabeyi oluşturan harfler; elif, vav, he, ye harfleri (OTAL).

29 Çok meşhur hattatların vefatında talebelerine vermiş oldukları veya terekelerinden kendi kullandıkları kalemleri meraklıları tarafından toplanır, "aklam-ı meşahir"den yani meşhur kalemlerden çok kıymetli koleksiyonlar meydana getirilir ve bunlar çok yüksek paralarla alınır, verilir (yazarın notu).

ve heceleri ve her harfin diğerine nasıl bağlanacağını yazarak çalışır. Bu da öğrenilince *Kaside-i Bür'e* tabir olanan kaside³⁰ sonuna kadar satır satır yazılır ve tahsil tamamlanır. Öğretim süresince hat hocaları şakirdanından hiç ücret almaz, her talibi belirli zamanlarda hanesine kabul ederek hat sanatını gösterirdi.

Zamanında şöhrete kavuşmuş hattatların *tarz-ı tahrir* ve *şive-i hat*'tı³¹ birbirinden *eda*³² ve *hüsn*³³ bakımından bir hayli farklı idi. Kendi üstadından gördüğü usul ta gerilere, eski meşhur hattatlardan birine uzandığından o zatın namına izafetle yazı özellikleri “Yedikuleli tarzı”, “Eğrikapılı tarzı”, “Deli Osman tarzı” diye yad olunurdu. Bu meşhur hattatlardan başka daha pek çokları sayılabilir. Talebelere hat öğreten bu kimseler yalnız bu işle meşgul olmaz, ayrıca nesih ile Mushaf-ı Şerif, Şifa-i Şerif, Delâil-i Şerif yazarlar ve bu yazdıkları maharet dereceleri ve şöhretlerine göre on-onbeş kuruş hediye ile kübera tarafından alınır ve bir o kadar daha üstüne verilerek *üstadan-ı müzehhiban*'a³⁴ tezhip ettirilirdi.

Zengin ve hayırseverler bazı camilere yakın ve yalnız yazı öğretimine mahsus odalar yaptırırlar ya da istedikleri bir sıbyan mektebine çocuklara talim-i hat etmek için muallimler tayin ettirirlerdi. Ücretleri vakıftan verilen bu muallimler de talebelerinden hiçbir ücret almazlardı.

Yazı sanatını öğretmenin üçüncü bir şekli daha vardı. Servet sahibi kübera, meşhur hattatlardan veya diğer hat muallimlerinden birini ayda uygun bir ücret karşılığı evlatlarına yazı göstermek üzere konaklarına getirirlerdi. Konaklarda meşk gösteren, talim-i hat eden hocalar kibarzadelerden birinin tahsilini tamamlayıp hat sanatını tam olarak öğrendiğini, ince-

30 Muhammed bin Said bin Hammâd bin Abdullah bin Hilal el-Bûsirî (1211-1296) adlı Arap şairinin Hz. Muhammed için yazdığı kasideye verilen isim. Ka'b bin Zühayr'ın *Kaside-i Bürde*'sinden ayırmak için buna *Kasîdetü'l-Bürdeti-Mîmiyye* denir. Tesbit edilen en eski kaynaklarda kaside 160 beyittir. Bûsirî hayatının sonlarına doğru felç olmuş, kasideyi yazdıktan sonra rüyasında gördüğü Hz. Peygamber onu hırkasıyla örtmüş, bu rüyadan sonra iyileşmiştir. Kaside, hastalığı iyi ettiği için şöhret bulmuştur: *TDEA* 5: 213 vd.

31 Tarz ve şive, Mahmut B. Yazır'a göre, yazıların sanat bakımından değerlendirildiği yedi dereceden ikisidir (Yazır 1981: 111 vdd.). Tarz, “yazılmış muayyen bir nev'e, bir mektebe, bir üsluba dayanmakla beraber, mütemâyız vasıflarıyla diğerlerinden ayrılan bir yazının ayırıcı karakter özelliğine denilir”: a.e:115 vd. Şive, “bir yazıda daha çok yazının artistik hususiyetini ifade eden kısım veya kısımların her birinde ve tümünde görülen veya sezilen ve başkasında bir benzerine rastlanmayan tamamiyle hususi ve şahsi olan vasıflara veya bunların neticesi olan belirli duruma denir”: a.e.:116.

32 Eda: İfade tarzı, üslûp.

33 Hüsn: Güzellik.

34 Usta teshipçilere.

liklerini iyice kavradığını tesbit ettiğinde, şakirde ruhsat anlamında kullanılan tabirle *ketebe verme* zamanı gelmiş olur. Hoca çocuğun pederini haberdar eder. Çocuğa da ketebe için son derecede itina ile sülüs hat ile bir satır Besmele-i Şerife ve altına nesih hat ile uygun bir Hadis-i Şerif bunların altına da nesih yazıyla diğer bir Hadis daha yazıp çocuğa verir, bunlara bakarak çalışmasını tembih eder. Çocuk da bu örnekleri taklit etmeye gayret ederek yazdığı yazıları hocasına gösterir.

Bunlardan hangisi istenene uygun ve aslına yakın yazılmışsa, birinden bir sülüs, bir nesih, diğerinden de yine bir sülüs ve bir nesih yazı seçilir, ciltletmek ve *tezhipletmek* üzere çocuğun pederi alır, o zamanın en meşhur *mücellit* ve *müzehhib*'ine verir. Bu iki kıt'a yazının etrafı altın yaldızlarla ve musanna nakışlarla tezyin ve tezhib edilir. *Kıt'a* adı verilen bu yazıların her birinin altına da diğer hattat efendiler tarafından *icazet* yazılmak üzere ikişer kıt'a da boş yer bırakılır.

Ketebe Cemiyeti

Kıt'alar bu şekilde hazırlanınca, çocuğun pederi ile hocası *icazet cemiyeti* yapılacağı günü kararlaştırırlar. O gün yapılacak *ketebe cemiyeti*'nde bulunmak üzere, hoca efendi tarafından uygun görülen üç meşhur hattat kendisi tarafından davet olunur. Çocuğun pederi tarafından da çocuğun sıbyan mektebindeki hocası, kalfası, akraba ve ahabları çocuğu sünnet eden cerrah, tezkereler yazılarak davet edilir. Validesi de çocuğun ebesini, diğer akrabalarını, icab eden ahab hanımlarını, pek hatırlı olanlarına bizzat kendi giderek, diğerlerine birer hanım göndererek ketebe cemiyetine davet eder.

Bu ketebe cemiyetini küberadan olanlar konaklarında, diğerleri yakınlarındaki büyük camilerden birisinde yaparlar.

Cemiyet günü gelecek misafirler için konakta yemekler pişirilir, ağırlamak üzere çeşitli hazırlıklar yapılır. Hizmet için yeterli sayıda hizmetli vazifelendirilir.

Cemiyet günü misafirler gelmeye başlayınca, hatırlı kimseleri ve hatırlı akrabaları bizzat hane sahibinin kendisi, diğer davetileri de derecelerine göre kethüda efendi veya diğer hatırlı ağalar karşılar, odalara alırlar, derhal çubuk ve kahveler ikram edilir. Çocuğun hat muallimi davet ettiği öteki hattatları alır, bir odaya çekilir. Hoca efendi, hattatlara yapılan kıt'anın boş bırakılan yerine icazet yazmalarını ve çocuğa da eski meşhur hattatlardan birinin *mablas* olarak adının verilmesini ve bu şekilde o eski meşhurların isimlerinin unutulmamasını hatırlatır. Onlar da çocuğa *ketebe mablası* olarak verilecek namı aralarında tartışarak karara bağlarlar. Her biri tarafından kıt'anın altındaki boş bırakılan yere izin ve icazet yazılma-

siyla ketebeler hazırlanır. Bu boş yerlerden birine de çocuğun hocası efendi tarafından da izin ve icazet yazılır.

Bu arada davet edilen misafirlerin hepsi gelmiş olur. Konağın ağaları misafirleri takım takım yemeğe kaldırırlar. Hane sahibi mektep hocası ile yazı muallimi ve hattat efendileri ve diğer hatırlı misafirleri beraberine alarak hepsini bir sofraya oturtur. Kendisi de aynı sofrada yer alır. Diğer misafirler de öteki sofralara otururlar. Yemek yedikten sonra davetliler hane sahibi ve ağalar tarafından odalara alınurlar. Çubuk, kahve, şerbet ikram olunur.

Cemiyet için konağın büyük harem sofasının uygun bir yerine sırmalı büyük bir seccade yayılır, üzerine ipek yüzü bir ufak minder ve önüne müzeyyen sedefli bir rahle konur. Sofanın etrafına kenarları sırma saçaklı kırmızı ihramlar serilir, sofanın bir tarafına da daha önce baştan başa hanımlar için kafesler çekilmiş olur. Sofanın ortasına üzeri sırmalı örtü örtülmüş iki ufak iskemle ve üzerlerine büyük boyda birer gümüş buhurdan konmuş bulunur. Bu şekilde hazırlanmış olan sofaya misafirler takım takım alınmaya başlanır. Muallim efendi, kendisi için hazırlanmış rahlenin önündeki mindere oturur, çocuğun mektep hocası efendi ile diğer hattat efendileri de sağ tarafına alır, çocuğun sünnetçisi varsa onu da soluna oturtur. Çocuğun pederi en hatırlı misafirleri sağına, diğerlerini soluna alarak, kendisi de uygun bir yere oturur. Hanım misafirler de sırasına ve icabına göre validesi tarafından yemekten sonra sofadaki kafese alınıp uygun şekilde oturtulur. Ketebe alınan çocuk da sofanın tam ortasına serili sırma işlemeli büyük ve kıymetli seccade üzerine diz çökerek hürmetkâr bir tavırla oturur. Teşrifat mérasımı tamamlanınca misafirler arasında bulunan ve önceden seçilmiş olan hafız efendilerden üçü veya dördü sıra ile Kelâmullah'dan³⁵ yüksek sesle usul-i musiki üzere birer bölüm okur. Ardından çocuğun mektep hocası gelmişse o, yoksa bir başkası makama uygun bir dua kıraat eder. Sonra da ketebe alan çocuk yerinden kalkar, hürmetkâr bir tavırla yazı mualliminin önüne gider, elini öper. O da hayır dualar ederek çocuğun yazdığı, tezhip ve tezyin edilmiş ve hattat efendiler tarafından ruhsat ve icazeti yazılı kıt'ayı atlas bir kese içinde çocuğa verir. Çocuk aldığı kıt'asını elinde tutarak mektep hocasının, sonra pederinin, daha sonra diğer zatların önlerine gider, ellerini öper. Kıta'sına icazet yazan hattatlar elleri öpülürken çocuğa yadigâr olarak sülüs ve nesih yazılarından birer kıt'a verir ve hayır dualar ederler. Sonra çocuk elindeki yazıların bulunduğu atlas kese ile harem dairesine gider, ilk olarak peder veya validesinin validesi hayatta ise onların, sonra pederinin hemşiresinin, o yoksa kendi validesinin, daha sonra ebesi varsa onun, sonra diğer yakın

akrabalarının ve hatırlı misafirlerden uygun olanlarıyla yaşça büyük hanımların ellerini öper.

El öpmenin ardından selamık ve haremde bulunan misafirler takım takım veda edip dağılmaya başlarlar. Çocuğun pederi yazı muallimini, mektep hocasını, diğer hattatları ve muhterem misafirleri, konak hizmetinde bulunan ağalar da diğer misafirleri uğurlarlar. Harem tarafında ise çocuğun validesi pek yakınlarını, muhterem akrabalarını, ebe hanımı ve hoca efendinin haremını, konağın cariyeleri de diğer hanım misafirleri geçirirler.

Çocuğun pederi mahdumunun icazetini yazan hattat efendilere atıyye olarak birer kırmızı atlas kese içinde bol altın akçe verir. Validesi tarafından *istûfe* denilen telli kumaştan bohçalar içinde bir top ipek kenarlı, *helâli* tabir edilen gömleklik, bir top ipekli kumaş ve bir sırmalı çevre ile birer ufak bel şalı hediye edilir. Mektep hocasına ise giderken pederi tarafından yine kırmızı atlas kese içinde atıyyeler verilir. Çocuğun yazı muallimine ise o gün bir şey verilmez. Hazırlanan hediyeler cemiyetin ertesi günü birisi ile evine gönderilir. Pederi tarafından gönderilenler bir cübbelik çuka, bir bel şalı, bir gümüş *devât*, bir saat ile kırmızı bir kese içine konmuş çokça altın akçe olur. Çocuğun validesi tarafından giden hediyeler ise yine müzeyyen bir bohça içinde bir top helâli gömleklik, bir top Hind kumaşı, bir sırmalı çevre, bir bel şalı ve tabak ve kapağı ile bir billur şerbet bardağıdır. Çocuğun ebesi hanım da validesi tarafından kırmızı kese içinde verilen para ile taltif edilir. Cemiyet sona erdikten sonra çocuğun pederi ve validesi tarafından hanedeki hademeye elbiselik kumaşlar ve atıyyeler dağıtılır. Çocuğun süt ninesi veya tayesi ve dadısı varsa, onlara da ağır elbiselikler ve bel şalları dışında para verilir. Bu gibi ketebe cemiyetlerinde misafirler tarafından diğer cemiyetlerdeki gibi hediye getirilmesi âdeti yoktu.

Bayramlarda, mübarek gecelerde çocuk önce mektep hocasına sonra yazı muallimine giderek ellerini öper, bayramlaşır. Ramazan Bayramı'nda pederi tarafından her iki hocaya şekerler, Kurban Bayramı'nda birer kurbanlık koyun gönderilerek taltif edilmeleri en eski kübera âdetlerindendi.

Ketebe cemiyeti ile çocuğa ilerde yazacağı her türlü yazının altına aldığı mahlas ile ismini yazmaya izin verilmiş olduğundan, *celî* denen büyük ve kalın kalemle veya sülüs tabir edilen orta büyüklükte yazıya ya da nesih denen ufak harfli yazının altına *ketebehû* veya *harrerehû* ya da *nemekahû* dedikten sonra,³⁶ mesela “Ketebehû İbrahim Zühdi” şeklinde imza

36 Mahmud Bedrettin Yazır hattatların yazıları altına koydukları imzalarını ekseriya Arapça “bunu yazdı” demek olan ketebehû kelimesiyle birlikte yazdıklarını, bazen ketebehû yerine nemekahû tabirini, şayet yazan kendisinden bir söz katıyorsa harrerehû tabirini kullandıklarını ifade eder. Bunlardan başka harekeli (Arapça’da ve

atar, tarihini yazar. Böylece bu yazıyı yazanın adının İbrahim ve ketebe mahlasının da Zühdi olduğu anlaşılır.

KIRAAT USULÜNÜ ÖĞRENDİKTEN SONRA İLİM TAHSİLİ İÇİN MUALLİM TAYİNİ

Çocuklar sıbyan mekteplerinde önce kıraat usulünü öğrenir ve bilhas-
sa Kur'an-ı Kerim'i okumaya alışır. Böylece çocuk on yaşını geçmiş bulu-
nur. Eğer kibarzade çocuğu ise, pederi ilim tahsil etmesi için cami-i şeri-
felerde yetişmiş, icazet ve tedrise mezun olmuş *ders-i âm* efendilerden bi-
rini seçer. O zat bir gün özel olarak konağa davet olunur, çocuğa belirli
günlerde gelerek *Ulûm-ı Arabiyye*³⁷ dersi vermesi, *sarf*,³⁸ *nahiv*³⁹ ve
mantık öğretmesi rica olunur. Kabul ederse muallimi olur, her gün belirli
saatte konağa gelir, Arap dilinin kaidelerini tedrise başlar. Önce Arap-
ça'nın sarfindan *Emsile*, *Binâ*, *Maksud*, *İzzi* adlı kitapları okutur. Daha
sonra Arapça'nın nahvinden *avâmil*,⁴⁰ *İzhar*'a kadar ders gösterir. Man-
tıktan da *İsagucî* adlı kitabı okutur. Farsça kelimeleri öğrenmek için ekse-
riya *Tuhfe-i Vehbî*, *Hayme-i Sıbyan* adlı manzum kitapları ezberletir. Ki-
barzade çocuklarının konaktaki ilk tahsili bundan ibaret kalırdı.

Daha ileri dil ve ilim tahsili istenirse, çocuk pederinin seçtiği ya da
kendisinin arzu ettiği zevattan birinin camilerde verdiği derslere devam

75

eski Türkçe bazı yazılarda sesli harflerin yerini tutmak üzere sessiz harflerin üst ve-
ya altına konulan işaretler) yazmış ise rakamehû, tevazu için yahut karalama yaz-
mış olduğunu anlatmak için sevvedehû, bir meşke baka baka yazdığını, yahut meşk
olmak üzere itinayla yazıldığını ifade için meşşakahû, kopya suretiyle yazmışsa ne-
sebahû veya satarehû, aynen taklit ederek yazıldığını belirtmek için *kalledehû* gibi
tabirler kullanıldığını açıklamaktadır (Yazır 1981: 131). Uğur Derman bu açıkla-
malara eklediği notuyla (bkz. a.y.). M. Bedreddin Yazır'ın bu nazari sınıflandır-
masına tatbikatta sadık kalınmadığına, hattatların bu kelimelerden istediğini kul-
landığına işaret eder.

- 37 Arap dili ilimleri.
- 38 Sarf, bir dilin bir araştırma bölümü olup kelimelerin çekim ve türeme şekilleriyle ve bunları doğru olarak kullanmak yolundaki kurallarla uğraşır. Genel olarak dilin fonetik sistemini ve yazıda bunun ifadesini ele almaktadır (Gökyay 1982: 515; K7).
- 39 Nahiv (nahv), sözdizimi bilimi, sentaktır. Sözcüklerin doğru şekilleriyle bir tüm-
cedeki bağları ve ilgileri göz önünde tutularak dizilmesi, dilbilgisinin gramer yapısının ve bundan çıkarılan kuralların kabul edilmiş kullanılışından söz eden bölümdür (Gökyay 1982: 508).
- 40 Avâmil, Arapça dilbilgisi terimlerinden. Gerek isim gerek fiillerin sonlarındaki hareketlerin değişmesini gerektiren etkenlere Arap dilcileri *amil* (çoğulu avâmil) adını verirler. Dilbilgisinin bu bölümünü konu edinmiş olan kitaplara "avâmil kitabı" derler (Gökyay 1982: 468). *Avâmil*, Abdülkadir Cürcanî'nin (ö. 1078) aynı adı taşıyan bir kitabı olup medreselerde nahiv derslerinde okutulurdu (Uzunçarşılı 1965: 310).

eder. Ya da kendi okuduğu sarf ve nahvin ilerisinde ders veren bir efendi-
nin dersine gider veyahut daha ziyade Arapçasının sarf ve nahvini kuvvet-
lendirmek istiyorsa derse henüz başlamış bir *müdderris*'in dersine devam
eder, sonuna kadar gayret gösterip usulüne göre dersten icazet alır.

Farsça, Osmanlıca için çok önemli olduğundan kaidelerini öğrenmek
isteyenler *Farişihan* olan bir zatın dersine devam eder. Önce Farsça dil
kaideleri öğrenildikten sonra *Gülistan*, *Bostan* ve *Hafız Divanı* okunarak
Farsçaya hakim olunur.

Eğer talebe *mülkî* sınıftan ise hükümet dairelerinden birinin kalemine,
ulema sınıfından ise kendi mesleğine girer. Ya da sanat ve ticaret erbabin-
dan ise ya pederinin münasip gördüğü ya da kendisinin istediği bir ticaret
veya sanat kolunu seçer. Önce çırak olarak bir usta veya tüccarın yanına
girip meslek için gerekli olan usul ve sanatı öğrenmeye gayret eder, sonra
da bu yoldan geçimini sağlar.

DERSAADET MEDRESELERİ

Dersaadet ve taşradaki medreselerin hepsi, ya büyük Osmanlı sultanları
veya “vüzera” ya da hayırseverler tarafından yaptırılmış olup ilim öğren-
nen talebelerin hem tahsil gördükleri hem barındıkları yerlerdi. Her vakit
bakımlı tutulmaları için gerekli para, yaptırانların kurdukları vakfın gelir
kaynaklarından karşılanırdı. Medreselerin hemen hepsi birbirinin aynı ve
benzeri ise de Dersaadet medreselerindeki tahsil ve iskân şartları gibi, tah-
sili bitince icazet alanlara yapılan merasim ve ilgili usul ve âdetler de bam-
başka idi. Eski Osmanlı maarifi, tatbik edilen tahsil usulü ve okutulanların
programı ve tahsille ilgili teşrifat usul ve âdetleri çok önemli olduğundan
bu husus aşağıda tafsilatıyla anlatılmaktadır.

Medrese Yapıları, İç Teşkilatı ve Yatılı Kalma Usulleri

İstanbul medreselerinin ekserisi tek katlı kârgir yapılarıdır. Pek azı ah-
şaptır. Bir avlu çevresinde yer alan sıra odalarda ikişer talebe kalırdı. Ders
vermek için büyükçe tek bir dershanesi vardı. Ayrıca yatılı talebelere mah-
sus çamaşırhane ve hamama benzer bir *miğsel*⁴¹ bulunurdu. Çamaşırha-
ne içinde büyük bir ocak ve kazan vardı. Her odada bir ocak yer alırdı.
Odaların önündeki ahşaptan yapılmış yüksekçe yerlerin altına kışın odun
kömür konur, yazın üstleri örtülerek gündüzleri orada oturulurdu. Med-
reselerin ortasında üstü *sakaflı*, etrafı musluklu büyük bir şadırvan bulu-
nurdu.

41 'Miğsel'e bir kaynaktaki 'mağsel' yazım biçimiyle rastlanmış olup "İstanbul'da gusul-
hâne anlamında ev banyolarına verilen ad" şeklinde açıklanmaktadır (Sözen
/Eruzun 1992: 306).

Odalarda kalan iki talebeden biri, dersi ilerlemiş kıdemli birisi olur, *oda-nışın* adı verilirdi. Oda ona tahsis edilmmişti. Diğeri de onun rıza ve muvafakatıyla yanına verilen, henüz *sarf mollası* denen, talebeler arasında *çömez* olarak anılan bir talebe idi. Çömez, oda-nışın olan kıdemli talebenin işlerini görür, sabahları derse gider, akşamları oda sahibinin mangalını yakar, yemeğini pişirir, çamaşırlarını yıkar, suyunu getirir ve gece *tulum-ba*⁴² denen ışığı hazırlardı. Çömez gece ders çalışırken oda sahibi de onun derslerini teftiş ve müzakere eder, bir nevi hocalık vazifesi yaparak tahsiline yardımcı olurdu.

Bütün medreselerin iç işlerinin idaresi *Meşihât-ı İslamiyye*⁴³ tarafından tayin edilmiş birer müderrise verilmişti. Medresede iskân edecek talebenin ismi, memleketi, durumu, müderris efendi tarafından tetkik edilir ve özel bir deftere kaydolunurdu. Bütün medreselerin birer bevhabı, bir de *kemer* denilen ve talebeler arasından seçilmiş bir vazifelisi vardı.

Bevvaplar medrese kapısını açar, kapar, odalarda oturanların özel durumlarını teftiş eder, boşalan odaların anahtarlarını saklar ve medrese ile ilgili diğer özel işlere bakar, yolsuzluk olursa asıl resmi memur olan müderris efendiye haber verirlerdi. Kemer olarak seçilmiş talebe her sabah *imaretler*'den kendi medresesindeki talebe sayısına göre tahsis edilen *fodla*'yı gider alır, odalara tevzi ederdi. Perşembe günü de yine talebe için pişirilen pilav, zerde, buğday, kuru üzüm, kuru incirle karışık bir çeşit aşure olan *zırva* adlı yemeği odalardaki talebelere dağıtırdı. Kendi hissesine düşeni dışarıda satmaya hakkı olduğu gibi fodla vb almak istemeyenlere parasını verip onların payını da dışarıda satmak, *şuhûr-ı selâse*'de taşraya giden talebenin⁴⁴ hissesini de kendi hesabına alıp yine harice satarak bedelinden istifade etmek çok eski kaidelerdendi. *Medrese-nışın* talebenin yiyecekleri yukarda belirtildiği gibi medresenin bağlı bulunduğu imaretlerden⁴⁵ dağıtılanlardan ibaret idiyse de oda sahibi olan talebenin memleketlileri ve ailesi tarafından gönderilen bulgur, yağ gibi erzak da yardımcı olur, böylece molla ile çömezi (*sarf mollası*) geçinip giderlerdi. Dersadeti'teki tahsil usulüne göre her hafta salı günleri bütün dersler ve kütüphaneler tatil edilir, böylece bir gün istirahat olunurdu. Salı günü tatilinde medresede kalan talebelerden birkaçı bir araya gelir, akşam yemeği için kendi aralarında pek makbul ve meşhur olan tel kadayıfı pişirirler, ayrıca

42 Mumlar ve kandiller bahsinde *tulumbalı kandil* olarak geçmektedir (bkz. s. 204).

43 Şeyhülislâm makamı.

44 Bkz. s. 82.

45 Burada yazar, imaretlerin Dahili İşler bölümünde anlatıldığına dair bir not koymuşsa da bu konu ile ilgili hiçbir bilgi elimize geçmemiştir.

et, pilav, turşu da temin ederek yemeklerini yer, sohbet ederler veya eğlenceler ya da yüzük oyunuyla vakit geçirirlerdi. Medrese-nişin olan talebe efendilere civardaki kübera konaklarından kurbanlık koyun göndermek ve mevsimi ise aşure dağıtmak, kışın kömür vermek ve giymeleri için *aba*'dan yapılmış *kukulata* denilen başlıklı *boy abası* hediye etmek suretiyle yardım edilirdi. Ayrıca Ramazan'da medresede kalıp taşraya gitmeyen talebeye büyük tepsilerle konaklardan sıra ile baklava ve helva göndermek, medrese müderrisi efendi ile talebeyi yine nöbetleşe iftar yemeğine davet etmek, dönüşlerinde “diş kirası” adı ile atıyyeler vermek talebeler arasında hafız-ı Kur'an olanlara Ramazan'da camilerde aileden ölenlerin ruhlarına Hatm-i Şerif kıraat ettirmek, bayramda hediye ve atıyye vermek, talebe arasında usul-i musikî bilenlere Ramazan'da teravîh namazlarında ilahî okutmak, konaklarda müezzinlik edenlere yine hediye ve atıyyeler vermek suretiyle geçimlerine yardımcı olurlardı. Bunlardan başka mesela mübarek gecelerde medreselere çörek ve yemiş gönderilir, sürekli ikramlarla talebeye yardım edilirdi. Bu suretle talebeler medresede tahsilleri süresince rahatça geçirirler, derslerine gereken dikkat ve ihtimamı gösterirlerdi. Bu yardımlarla içlerinden çok değerli alimler yetişmiştir.

Medrese-nişin Olan Talebenin Taşraya Cerre Gidişi

Medresede eğitim gören talebelerden medrese-nişin olup Arapça'yı anlayabilecek hale gelenlerin pek çoğu kendi tabirlerince “*cerre gideceğini*” müderrise bildirir. Hicri senenin Recep ayının başından Ramazan Bayramı'na kadar devam eden bu taşraya gidişe *şubur-ı selâse cerri* denir. Müderris, cerre gideceklerin isimlerini kaydeder, her birine birer *ilm-i haber* verir. Onlar da *Bâb-ı Meşihat*'te talebe işleriyle uğraşan ve ders vekili denilen zata başvurur, gönderme ruhsatını havi vesikaları ve gidecekleri yerdeki müftü efendilere hitaben yazılmış, talebelerin himaye olunmasını isteyen tavsiye mektuplarını alırlar. Gittikleri yer vilayet ise ellerindeki bu kâğıtları müftü efendiye, eğer sancak ise, yine oranın müftüsü olan zata, kaza merkezine gitmişlerse kaymakama verirler. İstanbul'dan gelen bu talebeler vilayet merkezleri, sancaklar ve kazalarda camilere veya iskân ve tedris için yerler varsa oralara yerleştirilirler. Bir veya iki kişiye birer cami ayrılır. Her gün tayin edildikleri camide namazdan sonra halka vaaz verip dini nasihatte bulunurlar. İçlerinde hâfız-ı Kur'an olanlar geceleri camilerde teravîh namazı kıldırırlar. Ekseriya tayin edildikleri camilerin imam ve müezzin odalarında kalır, akşamları gittikleri yerin *âyan* ve eşrâfî tarafından nöbetleşe iftar yemeğine davet edilirler. Yemekten sonra teravîh namazı kılınır, talebe efendi imamlık yapar. Geceleri de hazır bulunanlara taşrada çok tutulan meşhur *Muhammediyye*, *Ahmediyye* ve *Envârü'l-Aşu-*

kîn adlı kitapları okurlar. Geceleri sahur yemeğine alıkoyarlar, ya da kaldığı yere dönerse yemek de gönderirlerdi. Nitekim her gün sıra ile komşuların iftar ve sahur için bir-iki kap yemek göndermeleri de çok eski âdetlerdendi.

Bunlardan başka cerre gitmiş talebe efendilerden bazılarının doğrudan bulundukları yerin eşraf ve ileri gelen ailelerinin hanelerine yerleştirildikleri, kaldıkları sürede o evde yiyip içtikleri de olurdu.

Talebe efendiler bu şekilde iki-üç ay gündüzleri camilerde vaaz vererek, geceleri namaz kıldırarak geçirdikten sonra Dersaadet'e dönecekleri zaman halk, âyan, eşraf ve ileri gelen köklü aileler tarafından buğday, bulgur, yağ gibi erzak verilir. Herkesin kudret ve durumuna göre verdiklerinden bir hayli erzak toplanır. Misafir edildikleri haneler ise erzaktan başka nakden de epey yardım ve ikramda bulunur. Ayrıca elbiselik kumaş ve çamaşır gibi şeyler de hediye edilir. Toplanan erzak götürmeyeceği kadar fazla ise satılır, bedeli verilir. Nihayet talebeler birer birer İstanbul'a medreselerine dönerler ve getirdikleri erzak, elbiselik ve para ile geçinip tahsillerine devam eder, icazet alana kadar emniyet içinde kendilerini tekrar çalışmaya verirlerdi.

Tedris Usulü, Ders Programı ve Okutulan Kitaplar

Eskiden medrese odalarına ikişer talebe alınır ve medresedeki talebe sayısına göre her medresede birer derslane bulunurdu. Önceleri *Meşihat*'ten tayin edilen müderris efendi sabah ve ikindi derslerini tahsil bitene kadar bu dershanede okuturdu. Sonradan bu ders-i âm efendiler büyük *Selâtin camilerine* giderek talebeleri orada toplamaya ve camilerde ders vermeye başladılar ve bunu usûl haline getirdiler. Camilerde eski usûl üzere medrese dershanelerinde ders veren ulemanın "silsile-i tahsil-leri" ve *icâzetnamelerinde* yazılı âlimlerin isimleri ya eski meşhur alimlerden Seyid Şerif'e veya Teftâzânî'ye dayanırdı.⁴⁶ Bu sebeple de ulema "Seyid Şerif" yahut "Teftâzânî kolu" olarak yadedilirdi.

⁴⁶ Seyyid-i Şerif Cürcanî (1340-1413): Tanınmış bir İslam âlimidir. Kur'an'ın bir ayetinin yorumu konusundaki tartışma yüzünden İslam âlimleri bir süre Sâadeddin Teftâzânî ve Seyyid Şerif taraftarları olarak ikiye ayrılmışlardır. Türkiye, İran, Hind ve Türkistan ulemasının *icâzetname silsileleri*'nin bir kısmı Saadeddin Teftâzânî, bir kısmı Seyyid-i Şerif yoluyla şeyhü'l-ulema denilen Fahreddin-i Râzî'ye (1148-1209) kadar geri gider. Çok sayıdaki eserlerinin en ünlülerinden biri olan *Haşiye-i Tecrid* adlı kelâm kitabı Osmanlı medreselerinde okutulan temel kitaplardandı ("Cürcanî", İA 3).

Sâadeddin Teftâzânî (1322-1389 veya 1394/95): Belagat, fıkıh, akaid, mantık, metafizik, kelâmda tanınmış bir İranlı âlim. İslam dünyası medreselerinde okunan

Medreselerde yatıp kalkan talebe ile ilim tahsili için dışardan medrese ve cami derslerine⁴⁷ devam ederek icazet almak isteyenlere tatbik edilen tedris usulleri ve derecesine göre tertiplenmiş ders programı aşağıda açıklanmıştır.⁴⁸

Cami ya da dershanelerde ilim tahsili “sabah dersi”, “ikinci dersi”, “tatil dersi”, “hususî eyyam-ı haliye dersi” tabirleriyle dört ayrı zamana ayrılmıştı.

Sabah Derslerinde Okutulan Temel Kitaplar:

İlm-i sarf derslerinde okutulanlar: *Emsile, Binâ, Maksud, İzzi*

İlm-i nahiv derslerinde okutulanlar: *Avâmil, Tuhfetü'l-avâmil, İzhâr, İzhâr şerhi Adalı, Netâ'icü'l-efkâr, Kâfiye, Kâfiye şerhi Molla Câmî*, bazı hocalar tarafından da *Molla Camî* hâşiyesi olan *Abdûlgafûr* ve *İsam* okutulurdu.⁴⁹

İlm-i mantık derslerinde okutulanlar: *İsagucî, İsagucî şerhi Fenârî* ve hâşiyesi *Kul Ahmed*. Bazan da hâşiyenin hâşiyesi olan *Kara Halil* ve *Mugni'l-Tullâb* adlı kitapları okutmayı âdet etmişlerdi. Bunlardan başka *Tasavvurât* ve *Tasdikât* okutulurdu. Bu derste okutulan diğer kitaplar

birçok elkitabının yazarı. Eserleri 15. yüzyılda Seyyid Şerif Cürcanî'nin eserleriyle birlikte Anadolu'ya da girerek medreselerde etkili olmuştur. *El Telvîh, Şerh-i Şemsîyye, Şerh-i Akâid-i Nesefî, Mutavvel, Muhtasar, Miftah* ünlü eserlerindendir (“Teftâzânî”, I/1; 12/1 KA 3 1891:1657).

İcazetname: Medrese tahsilini bitirenlere hocaları tarafından verilen ehliyet belgesi, bir tür diplomadır. Hüseyin Atay icazetleri genel ve özel olarak ikiye ayırmakta, genel icazetlerden bazılarının çok uzun olduğunu, talebinin gördüğü dersler, müs-bet ve dinî ilimlerden okuduğu kitapların yanı sıra icazeti veren müderrisin bizzat kendisinin okuduğu derslere ve yanında okuduğu müderrislerin adlarına, bazen de hocaların hocalarının okuduğu derslere de yer verildiğini yazmaktadır (Atay 1981:190 vd). Yukarıda yazarın “ulemânın silsile-i tahsilleri” ifadesiyle bu husus kastedilmiştir. İcazetname için ayrıca bkz. Uzunçarşılı 1965: 75 vdd.; Ünver 1946: 143 vdd.

47 Bkz. Musahipzade Celâl 1946: 33 vd.

48 Bu konu için ayrıca Osman Ergin, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Süheyl Ünver'in incelemelerine bakılabilir (Ergin I, 1977: 97 vdd, 118 vdd; Uzunçarşılı 1965: 39 vdd; Ünver 1946: 99 vdd).

49 Yukarıda okutulan kitaplar sayılırken çoğu kez kitap adı yerine yazarın kısaltılmış adının verildiği görülmektedir: *Molla Câmî, Abdûlgafûr, Gelenbevî* gibi; örneğin *Molla Câmî* ile nahiv dersinde okutulan *Molla Câmî'nin Fevâidü'z-zîyâiyye fî şerhi'l kâfiye* (1492) adlı eseri kastedilmiştir. Süheyl Ünver de aynı konuya değinir: “....bazen yalnız yazar, hatta derleyen adı okutulan bahsi bildirir. Mesela *Molla Câmî, Mutavvel, Mülteka, Dürer*.... Bu isimler çoğu kez okutulan konuların bir kısaltma işareti gibi söylenmiştir. Derse giderken ‘nahiv’e gidiyorum’ denmez, ‘*Molla Câmî*’ okumaya gidiyorum denir. ‘*İsagucî*’ mantık demektir, ‘keşşaf’ denince tefsir anlaşılır”: Ünver 1940: 114.

da *Şemsiye* ve *Şerh-i Kutub* idi. *Kutub*'un hâşiyesi de *Seyyid* ve *Siyelkütî* adlı kitaplardır. Çok eskiden ülema arasında ilm-i mantık dersini, garip bir inanışla uğursuz sayanlar vardı. Böyle batıl inanışları olan müderrisler muhtemel bir uğursuzluğu defetmek için sabah derslerinden evvel uğur getirsin diye *Şemal-i Şerifi Cenab-ı Ahmedî*⁵⁰ yine aynı itikad ile *Tasavvurat* adlı kitaba başlamadan önce *ilm-i hadîs*'ten *Şifa-i Şerif* okuturlardı.

İlm-i akâid ve kelâm derslerinde okutulanlar: *Metn-i Neseî*, şerhi *Tef-tâzânî*, *Neseî* hâşiyesi *Hayâlî*, hâşiyenin hâşiyesi olan *Siyelkütî*, *Metn-i Adudiye* ve şerhi olan *Celâl Dervânî* ile hâşiyesi bulunan *Gelenbevi*.

İlm-i hikmet derslerinde okutulanlar: *Kadimîr* ve hâşiyesi olan *Lâri*.

İkinci Derslerinde Okutulan Kitaplar:

Adalî ve *Molla Camî*'yle başlanır. Ayrıca *Fenarî* ile beraber *Muhatsar Maanî*, *Tasdikât* veyahut akaid dersi ile beraber *Mülteka*, *Mir'atü'l-usûl* adlı kitaplar okutulurdu.

Tatilde Okutulan Kitaplar: Dersler tatil edildikten sonra talebe isterse şunlar okutulur:

İlk sene: *Avâmil* metni ve *Subha-ı Sıbyan*

İkinci sene: *Merah* ve *Alaka şerhi*

Üçüncü sene: *Kavâidü'l-İrab*

Dördüncü ve daha sonraki senelerde: *Vasiyye*, *Şafiye*, bazen ilm-i hendese'den *Tesisü'l-Eşkâl*,⁵¹ *İrtifa Risalesi*. Bunların dışında *Velediyye*, *Taşköprü*⁵², *Abdülvehhab*, *Telhis* metni, *Mirkat*, *Şemsiye*, *Burhan-ı Gelenbevi*.

Üç aylarda taşraya gidecek talebelerden isteyenlere okutulanlar: *Tefsir-i Hamamî*, *Tefsir-i Yasin-i Şerif*, *Tefsir-i Kadı Beyzavî*'den bazı sure tefsirleri ile *Dürer*, *Gurer* ve *Ferâiz*.

50 "Hz. Peygamberin Güzel Huyları". Eser hakkında bilgi bulunamamıştır. Kâtip Çelebi, *Keşf-el-Zünun II*, 1943 sûtûn 1059'da Ebî İsa Muhammed b.el-Tirmizî'ye ait, *Şemâilü'n-Nebi* (es-Şemâilü'n-Nebeviyye ve'l-Haşâilü'l-Mustafaviyye) adlı bir eser ile bunun çok sayıda *şerh'i* yer almaktadır. En çok bu eser üzerinde çalışıldığına göre yukarıdaki de, temelinde bu eser olan herhangi bir *şemal* kitabı olabilir.

51 Yazar burada Semerkandlı Şemseddin Mehmed'in (Şemsüddin Muhammed b. Eşref es-Semerkandî; ö. 1203) Osmanlı medreselerinde hendesede (geometri) okutulan *Eşkâlü't-tesis fi'l-hendese* adlı kitabını kasdetmiş olmalıdır (Kâtip Çelebi I, 1941: 105; Uzunçarşılı 1965: 31).

52 Taşköprülü-zâde'nin eserleri söz konusu olmalıdır. 16. yüzyılın büyük alimlerinden olan Taşköprülü-zâde Ahmed İsmâüddin (1494-1561) tefsir, hadîs, kelâm, sarf, meanî ve mantık alanında birçok eser vermiştir. En üst derecedeki *sahn-ı seman'a* kadar altı dereceye ayrılan medreselerin hepsinde sırasıyla müderrislik yapmış, İstanbul kadılığına kadar yükselmiştir (Adıvar 1970: 94; Uzunçarşılı 1965: 40 vdd, 234, 307).

İcazet Merasimi

Yukarda anlatıldığı gibi alışılmış usule göre tedris olunan bütün kitapları okuyup bitiren ve ulema tabiriyle “*tekml-i nüsab*” eden talebeye hocası tarafından merasimle tediye izin ve icazet verilir.

Her bir talebe için ayrı ayrı güzel hatla bir hattata yazdırılarak mücellidlere verilip tezhip ve tezyin olunmuş bir icazetname hazırlanır. Bu icazet üzerinde her talebenin ders aldığı hoca efendinin hocasından başlayıp geriye doğru onun hocasının hocası ve onların hocalarının isimlerini ihtiva eden *silsile-i müderrisin* yer alır, bu *silsilename*’nin sonunda da hoca efendinin kendi ismi, icazet vereceği talebenin ismi ve *ibâre-i icazeti* yazılı olur.⁵³ İcazet verecek hoca efendi *Bâb-ı Meşihat*’te bulunan ve onun idaresine memur olan ders vekili efendiye resmen malumat verir. Ders vekili efendi de, durumu yine resmen şeyhülislâma arzeder ve aldığı *ruhsat-ı resmîye*’yi⁵⁴ müderris efendiye bildirir. Müderris efendi ve talebesinin aralarında kararlaştırdıkları merasim günü hoca efendi tarafından Ders Vekâleti Makamı’na arz olunur. Adı geçen vekâlet de icazet cemiyetinin gün ve zamanını bildiren davetnameleri sadrazama, vükela-yı devlet’ten⁵⁵ bulunan zevata, *kazasker efendiler*’le meşhur ve kıdemli ulemaya gönderir. İcazet verecek hoca efendi tarafından da arzu ettiği zevata tezkereler yazılır, icazet alacak efendiler de isterlerse kendi akraba ve ahbablarını davet ederler.

Hoca efendi kendi medresesinin dershanesini misafirleri için teşrif ve tanzim eder, şerbet ve kahve takımlarını, buhurdanları hazırlar. Talebelerin kaldıkları diğer medreselerin dershaneleri de o medresenin müderrisi tarafından teftiş ve tanzim kılınır. Mefruşat ve seccadelerle diğer lüzumlu eşyalar icab ederse civarda bulunan küberâ dairelerinden getirilir.

İcazet merasiminin yapılacağı büyük camide öğle namazı kılındıktan sonra, cami ortasına çepeçevre daire şeklinde, kenarları sırma saçaklı kırmızı ihramlar serilir. Ortalarına ve iki yanlarına konan müzeyyen örtüler örtülmüş ufak iskemleler üstüne de büyük gümüş buhurdanlar yerleştirilir. Mihrap önüne asıl hoca efendi için kıymetli kumaştan yüksek minder ile sedefle işlenmiş müzeyyen bir ders rahlesi konur, yere som sırma ile işlenmiş büyük bir seccade serilir. Mihrabın sağına soluna vükela,

53 İcazetnamelerde ulema silsilesi zincir halinde geriye doğru yazılarak İslam âleminin en büyük âlimine kadar çıkılıp bağlanırdı. Böylece icazeti veren gösterilmiş olurdu (Atay 1981: 190 vdd.; Uzunçarşılı 1965: 75).

54 Resmi izin.

55 Vekiller, bakanlar.

ekâbir ve ulema için caminin ders minderlerinden onar adet konur, üzerleri kırmızı, sırma saçaklı ihramlarla örtülür. Cami ortasına, icazet alacak efendilerin adedine göre yan yana sırmalı kıymetli seccadeler yayılır.

Cemiyetin idaresi ve teşrifat merasimiyle vazifeli hoca efendiler de gelen misafirleri cami kapısında karşırlar. Eski âdetlere göre böyle icazet cemiyetlerine sadrazamlar, şeyhülislamlar mutlaka geldikleri gibi diğer vükela, meşihat mazûlleri de ulemaya hürmeten merasime katıldıkları için, teşrifatçı hoca efendilerle beraber icazet veren hoca efendiler de cami kapısındaki karşılamada bulunurlar. Hoca efendiye ayrılan yerin sağ tarafına sadrazam, sonra şeyhülislam, sonra *meşihat mazulleri* kidemlerine göre oturtulurlar. Sol tarafa ise ilmiye sınıfından kidemlerine göre önce *Rumeli*, sonra *Anadolu kazaskerleri* yerlerini alırlar. Bunlarla beraber gelen diğer davetliler de teşrifatçı efendiler tarafından ayrı ayrı karşılanır ve lazım gelen yerlere oturtulur. Herkes oturduktan sonra buhurdanlara anber veya ödağacı konarak yakılır.

Hazır bulunanların ortasına konmuş müzeyyen bir minderde oturan *kıraatçı efendi*, *silsile-i ulema-yı selefin*⁵⁶ isimlerinin yazılı olduğu icazeti yüksek sesle okumaya başlar ve hazır olanlar sessizce hürmetkâr bir ifadeyle dinlerler. Daha sonra cemiyette hazır bulunan hafız-ı Kur'an efendiler güzel sesle ve usul-i musiki üzerine ihtiram içinde birbirini ardından Kur'an-ı Kerim'den âyetler okurlar, ondan sonra sıra duaya gelir. Herkes ellerini kaldırarak padişahın ömrü ü şevketinin devamına, vükela ve vüzeranın her işinde Allah'ın yardımcı olmasına dua eder, hoca efendi ve icazet alan efendilere hayır dualar edilir. Sonra da icazet veren hoca efendinin önündeki müzeyyen rahle üstüne konmuş icazeti almak üzere efendiler birer birer gelerek hürmetle hocalarının elini öper, icazetini alır, önce sağdan başlayarak hazır olanların ellerini sıra ile öptükten sonra cami kapısının iki tarafına dizilip davetlileri uğurlamaya hazırlanırlar. Dağılmaya başlayanları selamlayarak geçirirler.

Bu şekilde meclis son bulduktan sonra icazet alan efendiler arkalarında bol kollu *binîş* tabir olunan cübbe ve başlarında sarık olduğu halde hocalarının bulunduğu medreseye gider ve hocalarına teşekkür ederler. Sonra herkes kendi medresesine döner. Hoca efendiyi tebrike gelen zevatı, o hizmete memur olan diğer talebe efendiler karşılar, tanzim ve tefriş edilmiş bulunan medrese dershanesine alırlar, misafirlere kahve, çubuk ve şerbet ikram ederler. Hoca efendinin kibar sınıfından ahbabları cübbelik çuka ve bel şalı, kürk kaplık, ipekli *kezi* veya başka bir kumaş gibi hediyeler verir, hocanın hizmetine bakan talebelere de atıyyeler bırakırlar.

İcazet alan efendilerin medreselerine tebrike gelenleri de icazet alanlarla arkadaşları aynı şekilde karşılar, dershaneye alır, ikramda bulunurlar.

İlk gün böyle geçtikten sonra akşam medreselerde yemekler hazırlanır, kalanlar doyurulur. İzin veren asıl hoca efendi evli ise talebeyi yalnız bırakır, kendi evine döner. Talebe efendiler bu medreselerde akşam yemeğinden sonra geç vakitlere kadar aralarında eğlenceler tertip ederler, eğlenirler. Mevsim yaz ve hava müsait ise medrese *haylusı*'nda⁵⁷ hayal⁵⁸ denilen oyun oynatılır.

Cemiyet ve ziyafet için gerekli et, şeker gibi her türlü erzak ile yakacak odun medrese civarındaki kübera konaklarından sırf ulemaya duyulan büyük saygıdan dolayı ikram olarak gönderilirdi.

Hoca efendi ve icazet alan efendilerin tanıdıkları kimseler de elden geldiğince iştirak ederlerdi.

Bu ziyafet ve eğlenceler üç gün sürdükten sonra icazet alan efendilerin hepsi biniş denen bol yenli cübbelerini giyer, sarıklarını sarar, hocalarıyla birlikte Bâb-ı Meşihat'e, cemiyette bulunmuş olmasından dolayı, şeyhülislam efendinin dairesine giderler. Kendisine haber verildikten sonra önlerinde teşrifatçı bir zat olduğu halde huzura girerler. Evvela hoca efendi hürmetlerini arz ederek talebe efendileri teker teker takdim ederken onlar da teşekkürlerini ve hürmetlerini arz ederler. Şeyhülislam da hepsini tebrik eder, onların da ilmi yaymaları, icazet vermeleri, meslekte başarı ile ilerlemeleri temennisiyle iltifat ve hayır dualar eder. Ayrılacakları zaman Meşihat tarafından hoca efendi ile icazet alan efendilere münasip hediyeler verilir.

Şeyhülislam efendinin huzurundan çıktıktan sonra ilmiye sınıfının en yüksek makamı olan Rumeli ve Anadolu kazaskerlerine de gidilir, aynı şekilde teşekkür borcu yerine getirilir.

Daha sonra bütün medreselerin, müderris ve talebelerin her türlü işini yürütmeye memur bulunan ders vekili de ziyaretle kendisine teşekkür edilir. Ders vekili efendi tarafından da icazet alanlara, artık ulema sınıfına girdiklerinin, hoca olarak sarık sarmaya da yetkili olduklarının bir işareti olarak birer sarık verilir.

Bu teşekkür merasiminden sonra icazet alan efendiler yerlerine döner, icazet veren hoca efendi ise *Bâb-ı Âlî*'ye gider, Sadrazamı görmek üzere geldiği haber verilir. Hoca efendi önünde teşrifatçı efendi olduğu halde *huzur-ı asafî*'ye⁵⁹ kabul olunur, icazet teşekkürlerini arz eder. Sadrazam da kendisine çok kıymetli bir saat hediye eder, münasip bir lisanla memnun olduğunu beyan eder. Oradan çıkan hoca efendi tanıdığı ve cemiyete

57 Avlusunda.

58 Bkz. s. 398.

59 Sadrazamın huzuruna.

gelmiş bulunan diğer vükela ve ekabirden kimseleri de teker teker ziyaretle teşekkür eder. İcazet cemiyeti de böylece son bulmuş olur.

İcazet alan efendiler üç sınıfa ayrılırlar. Bir kısmı *tedris-i ulûm*⁶⁰ için camilerde vazife almak üzere *sınıf-ı tedrisi*'ye⁶¹ girer. Bir kısmı *tarîk-ı kaza*'ya⁶² geçerek *niyabet* ve *hükkâm* mesleğine dahil olur. Diğer bir sınıfı da *mülkiye*'den ve *ketebe-i aklâm*'dan ise yine kendi alanında kalarak hizmet eder. Böyle vaktiyle ders görmüş, icazet almışlardan büyük memuriyetlere tayin edilmiş olanlar arasında ilmi faziletleri sebebiyle çok değerli hizmetler yapmış kimseler vardır.

ERKEK ÇOCUKLARIN BİR KALEME ÇIRAĞ EDİLMESİ

Çocuk önce sıbyan mektebinde kıraat usulünü öğrenerek ilk tahsilini bitirmiş, sonra *camî dersî*'ne devam etmiş veya kibar ailelerden ise hususi muallimlerden Arapçanın sarf ve nahvini görmüş ve bir dereceye kadar da Farsça dil kaideleri ve yazıya da çalışmışsa, artık kaleme girme zamanı gelmiş addolunurdu.

Pederi veya yakın akrabaları vükela veya devlet ricalinden olan çocukların kâtiplik mesleğine sokulmaları tabii idi. Öte yandan böyle vükela ve rical-i memuriyetten olmayan diğer küçük memurlar veya dairelerden birinde kâtip olanlar da evlatlarının kendi mesleklerine girmesini arzu ederlerdi. Kendileri kaleme başladıkları zaman en büyük arzuları büyük adam olmak ve nihayet *merâtib-i beşeriyye*⁶³ tabir edilen can attıkları vezirliğe ulaşmaktı. Kendileri gerçekleştirememiş oldukları halde çocuklarının o mertebelere kadar yükselebilecekleri hayaliyle ümitlerini kesmezler, “hiç olmazsa bir kalem efendisi denir” düşüncesiyle çocuklarını bu amaçla ve kendi hayallerini gerçekleştirebilir ümidiyle kalem efendisi adı altında şuna buna hizmet ettirirlerdi. Binbir azar ve güçlüklerle, pek çoklarının kibirli hareketlerine katlananların sonunda ulaşabildikleri üç-beş yüz kuruş maaş olur, kalp kırıcı muamelelere göğüs gererek sonu çıkmaz bir yolun ötesine göz diker ve zavallı çocuk bir kalemden diğerine koşturulup iş aranırdı. Bu kötü davranış İstanbul'da pek revaç bulmuş, herkes paşa olma hevesine kapılmıştı. Eskiden memurlar arasında ticaret ve sanat erbabı hor görülür ve küçümsenirdi. Bunlar hakkında bilgisizlikle ileri geri konuşurlardı. Ticarete atılan gençlerin evlenmeye kalktıklarında mevki ve servet sahiplerinden birinin kerimesiyle izdivacı mümkün değildi. Bu

60 İlim öğretmek.

61 Eğitim sınıfı.

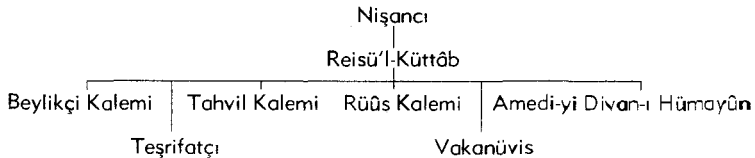
62 Kadılık mesleğine.

63 Bir insanın ulaşabileceği en yüksek mevki.

gibiler için kerimelerini kübera ve yüksek rütbeli memurlardan birinin malhûmuna vermek çok önemliydi. Böyle kübera evladı olan gençler ise zaman ve hayatın gerektirdiği bilgilerden yoksundu. Bildikleri de ancak çalıştıkları daire kalemlerinin içinde gördüklerinden ibaretti. Buna rağmen kibarzadelerden veya efendizadelerden başkasına kız vermek veya vermeye kalkmak kibar çevrelerde pek ayıplanırdı. Böyle bir kibarzade ya pederi ya da kayınpederi öldüğünde servetlerine konardı. Bu servet ki, zamanında sayısız yüz suyu dökerek, zorluklara katlanarak, sırf şöhrete ulaşabilmek için vatan ve millet çıkarlarının tersine alet olmakla elde edilmiş ya da geçen yüzyılın vükela veya valilerinden birisi ise o dönemin istibdat ve merhametsiz idaresinin bir gereği olarak canlar yakarak, yuvalar söndürerek, göz yaşı akıtarak “gelir kanı” tabirine uygun bir şekilde toplanmış servetlerdi. Kendini idare etmekten âciz, paranın ne olduğunu, nasıl kazanıldığını bilmeyen, her istediği verilmiş, her yaptığına alkış tutulmuş olan bu kibarzadeler bu servetin sahibi olunca, etrafını alan birtakım dalkavuk ve sefil kimselerin teşvikleriyle, kısa zamanda elinde avcunda bir şey kalmaz, ahabap ve sadık kimselerin hepsi dağılır ve genç yaşta sefalet ve yokluğa düşebilirlerdi. Bu kimselerin geçimleri ömürlerinin sonuna kadar kaleminden binbir zorlukla aldıkları birkaç yüz kuruşluk maaşa kalırdı. Bu sebeplerden dolayı vükela ve kibarzadelerden hiçbirisi, eski durumu koruyamamıştı; pederinin yerini tutmak şöyle dursun, mirasla gelen serveti ve ailelerinin şöhret ve namını koruyabilenler bile pek azdı. Allah’tan evlatlarımıza ve bizden sonra geleceklere akıl ve yardım ihsan etmesini, sonlarını hayretmesini niyaz edelim.

Devlet dairelerinin en gözde olanı *Bâb-ı Âsafî*, daha sonra *Bâb-ı Âlî* denen dairedir. Buradaki kalemlerin ilki *Divan-ı Hümâyûn Beylikçiliği Dairesi*, bunun da ilk kademeleri *Rûûs Kalemi*, *Divân-ı Hümâyûn Kalemi*⁶⁴ ve *Mühimme Divan Kalemi* idi. Daha sonra *Riyaset-i Küttâb Dairesi* gelir. Onun üstünde *Mektûbî-i Âsafî* (veya *Mektûbî-i Sadaret*) ve

- 64 Divan-ı Hümâyûn Kalemi (ya da kısaca Divan Kalemi) ile Divan-ı Hümâyûn Beylikçiliği aynı daire olup (bkz. Ortaylı 1979: 152; Uzunçarşılı 1988: 40 vd) Divan-ı Hümâyûn kalemlerinden biridir. Oysa yazarın yukarıdaki ifadesinden iki farklı kademede kalemler gibi anlaşılmaktadır. Burada konuya biraz açıklık getirebilmek için Ortaylı’nın, *Türkiye İdare Tarihi* adlı kitabındaki Divan-ı Hümâyûn’daki bürokrasi ve hiyerarşiyi belirten şemasını (a.g.e 154) aktarmayı yararlı bulduk:

en üstte de *Amedî-i Divan-ı Hümâyûn Halifelîği* vardı. Bâb-ı Âlî'den sonraki hükümet derecelerinde *Bâb-ı Askerî* ve Maliye Nezaretinin eski adı olan *Defterdar Dairesi* ve daha sonra *Defterhane-i Hâkânî Dairesi* ve diğer küçük daire ve şube kalemleri gelirdi.

Bâb-ı Âlî'ye girmek isteyenler hakkında kalemde uygulanan ilk usul ve merasim, diğer dairelerde de geçerli idi. Mahdumunu bu dairelerden birine yazdırmak ve kabul ettirmek isteyen bir yolunu bulup o dairenin nazırı veya reislerinden birinden aldığı bir-iki satırlık yazı ile, tanıdığı varsa doğrudan doğruya kendisi, yoksa aracılık edecek zat ile ilgili dairenin nazırına veya amirine gider, beraberinde getirdiği yazıyı takdim eder, ricasını anlatır, maiyyetindeki kalemlerden birine mahdumunun çırağ olunması niyazında bulunur. Bu husus kabul edilirse, aralarında kararlaştırılan günde, çocuğun getirilmesi istenir. O güne kadar hükümet dairelerinde giyilen elbisenin aynı bir kat esvap yaptırılır, gümüş *devât* tedarik edilir, çocukla beraber daireye gidilir. Huzura girmeden önce, pederi çocuğun kulağına eğilir, kübera huzuruna girilince, hürmetkâr bir şekilde nasıl hareket edileceğini anlatır. İkisi birlikte elleri göğüslerinde kavuşturulmuş olduğu halde ve yavaş yavaş yere bakarak o zatın yanına yaklaşırlar. Önce pederi, sonra çocuk, o büyük zatın eteğini öper ve pederi tarafından zata hitaben “Efendim, inayet-i devletinizi istirham ettiğim çâkerzadeniz”⁶⁵ diyerek mahdumunu takdim eder. Verilecek karşılık ve iyi kabul, pederinin durumuna, rütbesine, itibar derecesine göre değişir. Eğer pederi de ketebeden ise “Maşallah gelmiş, yetişmiş, Allah bağışlasın” der ve fevkalade bir ikram olarak “Buyurun oturun” diyerek yer gösterir. Onlara kısa bir temenna ile hürmet gösterdikten sonra çocuğun hangi kaleme verilip çırağ edileceği kararlaştırılmış ise kendi ağasını çağırır “Efendiyi al, ... kalemine götür, bir yere oturtsunlar” emrini verir. Çocuğa da “Kalemine devam et, göstereceğin çalışma nisbetinde ve *sâye-i şâhâne*’de⁶⁶ inşallah adam ve efendi olursun” diyerek amirâne iltifat eder. Çocuk ve pederi yine büyük bir hürmetle etek öper, pederi gösterilen bu lutfâ karşı tekrar tekrar şükranlarını arz ederek kapıdan çıkarlar. Artık pederi geri döner, çocuk da emredilen kaleme götürülür.

Divan-ı Hümâyûn’un asıl önemli kısmı olan muamelelerin yürütüldüğü bu bürokratik örgüt başlangıçta Divan-ı Hümâyûn’da (Kubbealtı’nda) yer almaktaydı. 17. yüzyıldan itibaren Divan-ı Hümâyûn’un önemi gittikçe azalmaya başlayınca önemli birçok konu sadrazam dairesine bırakılmıştır. Bunun sonucu olarak bazı hükümet büroları da sadrazamlığa bağlanmaya başlanmıştır. 18. yüzyıldan itibaren bütün Divan-ı Hümâyûn kalemleri Bâb-ı Âlî’ye, yani sadarete bağlanmıştır (1777): a.g.e, 150; 153 vd.

65 Yardımınızı, lütfunuzu dilediğim kulunuz.

66 Padişahımızın himayelerinde.

Yukarı tabakadan birinin evladı kaleme çerağ (çırağ) ediliyorsa, daire amiri son derece güler yüzle memnuniyetini gösterir, “Büyük beyefendi” hitabıyla karşılar, ayağa kalkar, yanına yakın bir yere oturtur, hürmetkâr bir temennadan sonra “Pederiniz efendi (veya.... beyefendi hazretleri) memuriyetinizle dairemizi mükâfatlandırdılar, teşekkürler ederiz,” diyerek “beyan-ı hoş amedi” eder. Çocuğun yanında gelen birisi varsa çubuk ve kahve ikram olunur. O sırada, çocuğun gireceği dairenin mümeyyizi çağrılır, müjde verir gibi “Beyefendi kalemine memur oldu, ona iyi göz kulak olmanızı, kendisine iş verilmesini, öğrenip ilerlemesine çalışılmasını temenni ederim. Beyefendiyi alıp münasip bir yere oturtunuz” der. Çocuğa da dönerek “İnşallah peder beye (veya efendi hazretlerine) yakışan hayırlı bir evlat olarak ilerler, yüce makamlara yükselirsiniz. Kaleme devam buyrularak çalışmanızı rica ederim, Rabbimiz feyzinizi artırsın” duasıyla taltif eder. Çocuk da teşekkür için önüne gelir, etekler gibi hürmet göstermeye kalkınca daire amiri “Estağfurullah beyim, biz teşekkür eder, peder efendiye (veya beyefendi hazretlerine) bilhassa hürmetlerimi arz ederim” karşılığında bulunur. Çocuğu mümeyyiz efendi kendi kaleme götürür. Kapıdan girilince, kalemin reisi ve amiri olan ser *halife* ve bütün *hulefa* ayağa kalkarlar. Mümeyyiz efendi, ser halifenin önüne gelir, eteğine doğru eğilir, teşekkür eder. Halife efendi de tam bir vakar içinde “Rabbim feyz-yâb buyursun” duasıyla yetinir, eliyle işaret ederek münasip bir yer gösterir “Buyurun” der. Çocuk yerine oturunca ser halife efendi ve hulefa tebrik makamında birer temenna yaparlar. Çocuk da her birine ayrı ayrı temenna ile karşılık verir.

Kaleme girecek olan çocuk vükeladan ya da “vükela-yı mazulin”den⁶⁷ ise, o zatın kendisi ya da kethüdasının beraberinde gireceği dairenin en büyük amirine getirilir. Beraber odaya girdikleri zaman, amir yerinden kalkar, odanın ortasına kadar gelerek karşılar, “Vay beyefendi. Buyurunuz efendim,” diyerek büyük hürmet gösterip iltifat eder. Nezaket gereği kendi makamına oturmaz, önemi verdiğini göstermek için, odada başka yere oturur. Beyefendiyi yanına, kethüda efendiyi diğer yanına alır, her ikisine büyük bir hürmetle temenna eder. Hademesine veya odacısına veya kendi ağasına kethüda için kahve, çubuk getirmesini emreder. Kethüda efendiye, şayet çocuğun pederi daire reisi veya nazırı değilse, pederinin sağlığını sorar, “Cenab-ı Hak ömr ü afiyetlerini artırsın, beyefendinin dairemize teşrifini emir ve arzu buyurmak suretiyle cümlemizi minnettâr ve müteşkkir buyurdular” sözleriyle dalkavukluk etmekle kalmaz, çocuğa da dönerek “Kaleme devam ve işlerinize dikkat etmenizi yürekten dilerim. İleride inşallah siz de peder-i âliniz gibi ilerler ve yükselirsiniz. Sizin için

elimizden gelen her yardım vazifemizdir. Allah sizi feyz-yâb etsin”⁶⁸ duasıyla yakınlık gösterir ve dalkavukluk tamamlanır. O dairenin asıl memuru ve gireceği kalemin ser halifesinin amirini de çağırır, “Beyefendinin filan kaleme memuriyetini pederleri emir buyurmuşlar, biz-zat göttürüp, yerini gösteriniz,” emrini verir. Kethüda efendi odada kalır, beyefendi yanına verilen zat ile beraber tayin edildiği kaleme gider. Onları gören ser halife efendi derhal ve acele ayağa kalkar, odanın kapısına kadar gelir, karşılar. O da kendi yerine oturmaz, kenarda bir yere çocukla gelen amirin yanına oturur. Çocuk da evvelce hazırlanarak ayrılmış yere geçer. Beraber gelen ve dairenin reislerinden olan zat önce ser halife efendiye, daha sonra mümeyyiz efendiye ve oradaki diğer hulefaya temenna eder. Daha sonra ser halife efendi ve bütün hulefa, çırağ (çerağ) olan beyi ayrı ayrı temenna ederek selamlarlar. Getiren zat yüksek sesle ser halifeye hitaben, beyefendiye vazife vermesini, daima göz kulak olmasını yanı emir, yanı rica şeklinde tavsiye eder. Eğer nazik biri ise, insan sevgisi varsa diğer kalem efendilerine de dönerek “Beyefendinin *rüfeka*sı bulunan efendiler de inşallah *sâye-i şâhâne*’de başka başka feyz-yâb olurlar”⁶⁹ dua ve iltifatında bulunur. Herkes elleri kavuşuk olarak hürmetle dinler. Amir mevkiindeki zat döneceği zaman ser halife efendi yine kapıya kadar uğurlar, herkes ayağa kalkar, o da hepsini bir temenna ile selamlar, çıkar gider. Yeni memur olan beyefendiyi akşam olunca ser halife efendi işaretle yanına çağırır, kaleme muntazam devamını, yazıya çalışmasını tavsiye eder. Elden geldiğince ilerlemesine yardımcı olacağını bildirir. Bu hem bir iltifat, hem de pederine karşı özel bir hürmet işareti olur. Sonra kalem efendisi tam bir heves içinde bir çıkmaz yola girer, hayat mücadelesinde çeşitli horlama ve hakaretlere göğüs germeye başlar ve sonunda alışır.

Resmi Daire Kalemlerinin İç Teşkilatı ve Hulefa Arası İlişkiler

Bütün dairelerin iç teşkilatı ve çalışanları arasındaki karşılıklı ilişkilerde geçerli olan usul ve âdetler hemen hemen birbirinin benzeridir. Yalnız Bâb-ı Âlî kalemlerinde gözetilen usul ve âdetler biraz farklıdır. Bâb-ı Âlî kalem odalarında kapının karşısına gelen yer ile iki yanlar boydan boya minder ve yastıklarla döşelidir, pencereler perdeli olur. Odanın ortasında yer alan güzel ve kalın Gordes keçesi üzerinde piringten mamul tablalı büyük mangal bulunur.⁷⁰

68 Allah sizi yükseltsin.

69 Beyefendinin mesai arkadaşları da Allahın izni ve Padişahın himayesiyle ayrı ayrı yükselsin.

70 D’Ohsson’da yer alan bir gravürde böyle bir daire kaleminin içi canlandırılmıştır: D’Ohsson III, 1820: lev. 178.

Yeni gelen ve kaleme çırağ olan efendiler için sağ ve sol yanlardaki minderlerin önüne kalın kırmızı ihram serilir. İlk defa kaleme gelen efendi, iki taraftaki hulefa efendilerden birisinin önüne ve adı geçen ihram üzerine oturur. Arkasındaki minderde oturan efendi, yeni gelenin hocası olur. Ser halife efendinin tayin ettiği ve çoğuna yazı gösteren bir zat yeni efendiye *hüsn-i hat* alıştırması yaptırır. Bu yazı önce *divânî* denilen, *Beylikçi-i Divan-ı Hümayun* dairesinde kullanılan bir çeşit büyükçe ve özel şekilli bir yazıdır. İlk verilen yazı numunesi Boğazlar'dan geçen yabancı gemilerine verilen ve *izn-i sefine* denilen geçiş iznini havi *ferman*'lardır. Bunlar *divanî hat* ile yazılırdı. Önce bu yazı *meşk* olarak verilir, taklide çalışması istenir. Yine bütün kalemlerde kullanılan *rık'a*'dan da bir örnek verilir. Bu yazıları bir dereceye kadar öğrenip verilenleri doğru yazmaya başlayınca mahlas verme zamanı gelir. Oda amiri birkaç ismi bir kâğıda yazar, yeni çırağın çok dikkatle yazdığı bir yazı ile beraber *Beylikçi-i Divan-ı Hümayun* dairesinin en üst derecedeki memuruna götürür, terbiyeli, istidatlı ve yararlı olduğunu bildirir, bu mahlaslardan birinin ya da tensip buyurulacak başka bir ismin efendiye verilmesini istirham eder. Eğer mahlas verilecek efendinin pederi, Bâb-ı Âlî'de önemli bir mevki sahibi ise, mahlas teklifi yapılmaz, yalnız *divânî* ve *rık'a* ile yazdığı iki yazısı alınır. Güçlü, liyakatli görüldüğü ve yaradılıştan iyi ve asil olduğu için her türlü memuriyet ve makama yükseltilmeye istidadı bulunduğu, faziletli ve olgun bir kişiliğe sahip olduğu yazılır. Pederinin ya da yakın akrabalarından olan zatın münasip bir mahlas bağışlaması dilenir. Bu fırsatla da o zata dalkavukluk yapılmış olunur. Kibarzadenin pederi ya da akrabası sağ oldukça ve yüksek makamda kaldıkça, amiri ileride kendisinin yükselme ve yüksek makamlara getirilmesi ümidiyle çocuğun yetiştirilmesine çalıştığını belli eder ve bir arka kazanmış olur. Mahlas olarak, Penah, Hasletî, Sunuhî, Rüşuhî, Ferdî, Yekta, Nasih, Raik, Zaik, Vassaf, Niyazi, Âli, Faik, Ferid, Kâşif, Keşfî, Recaî, Huldî, Sezaî, Mümtaz, Erib, Cenap, Canip, Cenani isimlerinden biri seçilir, bir de *mahlas rûûs*'u yazılır. Çırağ efendiye artık kendi isminin yanında verilen mahlası da eklemesine izin verilmiş olur. Bu mahlas rûûs'u *Beylikçi-i Divan-ı Hümayun* dairesinin reisi tarafından imza edilir, sureti özel defterine kaydedilir, aslı kendisine verilir. Çalıştığı kalemin ser halifesi ile beraber önce yüksek makamdaki pederi ya da yakın akrabası, o da yoksa *beylikçi efendi*, sonra *kisedar efendi* ziyaret edilir, sonra kalem reisleri, *nişancı* ve *tuğrakeş* efendilere, daha sonra da *Mühimme Divan Kalemî*'nde bulunan mümeyyizlerle ketebe hulefasından olan *mühimme-i nüvisan* efendiler sıra ile ziyaret edilip hepsinin etekleri kimsesizler gibi zelilane tavırlarla öpülürdü. Bu şekilde teşekkür merasimi son bulurdu. Daha sonra aldığı rûûs, kalem efendileri önünde

okunur, hepsi tebrik ederdi. Çocuk kendisini bir şey olmuş sanır ve sevinç içinde ailesine gider. Onlar da sanki her türlü yükseliş hazırlanmış gibi dua ve tebrik ederlerdi.

Mahlas alan efendi mühür kazan *hakkâk*'lardan meşhur birine mahlasını ekleterek adına bir mühür kazdırırdı. Evvelce ihram üstüne oturtulan efendi, artık minder üzerine oturma hakkını kazanır, şakirdlikten kurtulur, hulefâlık derecesine yükselirdi. Kaleme devam edenler dört sınıfa ayrılırlardı. İlk derece *hulefa*, sonra *mümeyyizân-ı hulefa*, bir üst derece *ser amedân-ı hulefa* ve bunun da üstü *mühimme-i nüvisân*'dı. Bu derecelere yükselenlerin yerleri değiştirilir, yavaş yavaş kalemin en büyük amiri olan ser halifenin yanına kadar yaklaşırlardı. Divan-ı Hümâyûn dairesi usulüne göre en son derece kabul edilen mühimme-i nüvisân efendiler, kalemin uygun bir yerinde yüksekçe bir set üstünde ayrı otururlardı. *Ümera* ve devlet ricali tarafından *zabitân-ı aklâm* gibi saygı ve muamele görürlerdi. Mümeyyizân-ı hulefadan olan üst sınıflardaki efendiler sabahları kaleme girince ser halife dahil herkes ayağa kalkar, yerine oturunca temenna ederek yüceltirlerdi. Hulefa sınıfından olanlar yerlerine oturdukları zaman ise yalnız temenna ile yetinilirdi.

Kalemin mümeyyizân-ı hulefası ile diğer üst derecedekiler, Ramazan aylarında ser halife tarafından sınıf sınıf akşam iftara davet edilir ve ikramda bulunulurdu. Diğer hulefa kıdemlileri iftara resmen çağrılmaz, onlar ser halifeye hürmeten kendileri nöbetleşe iftara gelirlerdi. Zabıtlarına karşı bu bir hürmet ifadesi idi. Efendiler içinde *zadegân*'dan denilen vezirzadeler ile en büyük devlet ricalinden olanların mahdumları kaleme gelip giderken orta halli sırmalı takım vurulmuş ata binebilirlerse de yanlarında uşak bulunduramaz, yalnız bir seyis alabilirlerdi. İşleri yalnız kaleimde bulunmak, gidene kadar hizmet etmektir. Dairesinde ilerlemesi, üstlerine karşı davranışına ve gösterdiği dalkavukluk derecesine bağlıydı.

Dairelerde terfi ve ilerlemelerde en başta gözetilen hüsn-i hat ile amirinin resmi bir iş için yazdıracağı müsveddeyi düzgün ve okunaklı yazma, müsveddeyi temize çekerken “bulunduğu” “kıldığı” “olmasına binaen” gibi bağlamalarla cümleleri düzenlemektir. Bunların dışında hoş görünmek ve yaltaklanmak için sırası düştükçe amirlerinin evlerine gidip girgin davranıp göze girmeye, kendini sevdirmeye çalışmak, haysiyet, hukuk, hürriyet, serbest hareket edebilme gibi değerleri bırakarak mevki ve makamın pek kibirli yaptığı amirine teslim olmak, onun huyuna, suyuna, isteklerine göre hareket ederek memnun etmeye çalışmak eskiden ilerlemenin başlıca şartları olarak kabul edilirdi. Hatta daha ileri gidip musikiye çalışarak, bir saz öğrenerek amirlerinin toplantılarına girebilmeye çalışanlar bile vardı. İçkili toplantılarına, eğlencelerine girerek çalıp söyleyerek,

taklitler, hikâyeler anlatarak her çareye başvurup eğlendirmek, efendiliği maskaralığa, dalkavukluğa dökmek geçerli idi. Hane mensupları arasına girerek, pek yüce mevkilere geçenler, çoğunlukta idi. Bir kere makam sahibi olunca da, gördüklerini aynen tavsiye edilen gençlerden beklerlerdi, öylesini seçerlerdi. O zamanların pek onurlandırıcı rütbelerinden sayılan *hacegân rütbesi* kuru bir nam olmasına rağmen yine de bu rütbe için keyif ve isteklerine hizmet edecek pek çok kalem efendisi bulurlardı. İlerleme imkânlarından biri de, zengin ise, amirlerinin tertiplemediği bir cemiyeti, bir toplantıyı bahane edip, utana sıkıla pahalı hediyeler vermektir. Yolu bulunabilirse kerimesiyle evlenmek ya da amirin erkek evlatlarından birine hemşiresini vermek yükselmek için en kestirme yoldur. Bazen de kadınların devlet işlerindeki büyük tesirleri hedef alınır, büyüklerin hanımlarına yine kadınlar yoluyla nüfuz edilir ve işler bu yoldan yürütülürdü. Bu yollara başvurmayıp yalnız kaleme devam ve verilen iş ne olursa en iyi şekilde yapmaya çalışanların ekserisi her mükâfattan yoksun bırakılır, binbir zahmete karşı sadaka kabilinden verilen birkaç yüz kuruş maaşla geçinirlerdi. İçlerinde pek eski olan ve işe yaramayanların vazifelerini de üzerlerine alırlardı. Kıdemliler yazılan yazıları okur, müsveddeleri başkasına okuturdu. Yanlış yapmayanlara kalemde *mukabeleci efendi* denirdi. Bazen çok hizmeti geçenler mümeyyiz efendiliğe yükseltilir ve mükâfatlandırılmış olurdu. Sonunda tekaüd edilir, ömrünün sonuna kadar evde oturur, başından geçenleri, aynı meslekten emeklilere naklederek zavallı kaderinden şikâyet ederdi. Aralarında,

Rüzgârın pâk-dâmenler çeker serpintisin
Nerde bir âlûde-dâmen var ise serper çıkar

*

Ne sendendir, ne bendendir, ne çarh-ı kîne-verdendir
Bu derdin ser-hûmanı neşve-i hükm-i kaderdendir⁷¹

gibi beyitler okur, her şeyi kaderin hükmüne bağlar, yanar yakınır ve yine de çocuklarını denemiş oldukları kâtiplik mesleğine sokmaya çalışırlardı. Kalem amirlerine karşı küçüldükleri ve utanç verici tavırlar aldıkları halde, kalemde iken bir şey sormaya gelen iş sahiplerine bir suçlu imiş gibi kötü davranırlar, kızarak yarım bir cevap verir, tekrar sorarsa tersler, azarlar ve cehalet ve terbiyesizliklerini böylece örttüğünü sanır, vakarlı ve haysiyetli davranayım derken pespayeliğini ve adiliğini ortaya koymuş olurlardı.

71 Son iki mısra divan edebiyatı şairlerinden Nabi'ye (1642-1712) aittir (Cengiz 1972: 582). Anlamı: Başa gelen türlü işler, ne senden, ne benden, ne de şu ikinci dünyadandır. Bunların hepsi kader dediğimiz alın yazımızdan başka bir şey değildir (Soykut 1968: 506).

Böyle azamet taslayanlar, bir üst derecede bulunanların bile yanına göğüs kavuşturmadan ve üstünü başını düzeltmeden giremediği gibi odada duvar yanlarından usul ile yürüyerek yanına yaklaşınca elleri bağlı olarak saygıyla eğilir, boynunu uzatarak yavaş sesle “efendimiz” diyerek söze başlardı. O da ekseriya karşısındakinin yüzüne bakmadan, kibarların yaptığı gibi tırnak uçlarına bakarak cevap verirdi. Diğer cevabı alınca yine duvar kenarlarından yürüyerek çıkardı. Sofalarda küberadan bir başkasına rastlarsa kırk adım uzakta ellerini kavuşturarak utanılacak bir tavırla selama durmak mecburiyetindeydi. Kalemde azamet, dışarda zillet gibi iki zıt tavır şahıslarında birleştirirlerdi.⁷²

ERKEK ÇOCUKLARIN BİR TÜCCAR VEYA SANATKÂR YANINA VERİLEREK BİR MESLEĞE BAŞLATILMASI

Her yerde olduğu gibi İstanbul’da da tüccar sınıfı ile sanat erbabı ayrıydı. Ticaretle uğraşanlar da kendi aralarında sınıflara ayrılırdı. En muteberleri *hayriye tüccarı*,⁷³ *Kapanaltı tüccarı*,⁷⁴ *Asmaaltı tüccarı*,⁷⁵ *Kantari-*

72 Kalemdeki merasim ve teşrifatı tafsilatıyla anlatmak çok uzun süreceği gibi konumuzun da dışında kaldığından burada kısa bir fikir vermekle iktifa olunmuştur (yazarın notu).

73 II. Mahmud zamanında ticaretin yabancıların eline geçmeye başlaması üzerine devlet ticaretle ilgilenmeye başlamış ve *hayriye tüccarları* adıyla Müslüman tüccarlara bazı imtiyazlar verilmişti. Gayrimüslim tüccarların imtiyazlılarına da *Avrupa tüccarı* denirdi. III. Selim döneminde yıllardan beri sürüp giden yabancı devlet himayesindeki *beratlı tüccar* meselesine son verilerek gayrimüslimlerin Avrupa tüccarı sıfatıyla dış ticaret yapması sağlanmıştı. Bu sefer de Müslüman tüccarlar bu imtiyazlı tüccar sınıfı karşısında mağdur duruma düşüp haksız rekabet karşısında kalınca II. Mahmud tarafından 1810’da *hayriye tüccarı* adıyla imtiyaz sahibi tüccar statüsüne kavuşturuldular. Sayıları sınırlı tutulan *hayriye tüccarı* hakkına sahip olmak için berat almak gerekiyordu. Avrupa tüccarının Avrupa ile iş görmesine karşın *hayriye tüccarı* Avrupa yanı sıra İran ve Hindistan ile de alışverişte bulunma hakkına sahipti. Ancak 1839 Tanzimat Fermanı’ndan sonra kabul edilen eşitlik ilkesi sonucu eski imtiyaz ve itibarlarını zamanla kaybettiler. Avrupa tüccarları ise gün geçtikçe daha zenginleştiler, daha çok haklar sağladılar. *Hayriye tüccarlığı* Sultan Aziz’in saltanatının sonuna kadar sürdü: Bağış 1983:59 vdd.; 96 vdd.; “Avrupa tüccarı,” OTDTS I.

74 Un, yağ, bal satılan kapanlarda ticaret yapan bu toptancı tüccarlar (*kapan tacirleri*; *kapan hacıları* da denir) önceleri Müslümanlardan olurdu. Sonraları gayrimüslimler de bunlarla ortak olarak bu işlere girmişler, daha sonra da kendi başlarına iş görmeye başlamışlardı. Kapan tacirleri Rumeli ve Anadolu şehirleri yanı sıra Eflak ile de büyük çapta ticaret yaparlardı, İstanbul’a yağ ve benzeri çeşitli erzak getirirlerdi: “Kapan taciri,” OTDTS II.

75 “Asmaaltı”, İstanbul’da Mısırçarşısı’nın Yeni Cami Kapısı’ndan Tahtakale’ye kadar

ye tüccarı,⁷⁶ Mısır Çarşısı tüccarı⁷⁷ namlarıyla anılırlardı. Pek zenginlerine “kalantor tüccar” denirdi. Bunların pek çok emlaki ve akarı bulunur ve piyasada imzasına itibar edilirdi. Aralarında konağı, yalısı ve *hadem ü haşem*’i olanlar da ender değildi. Böyle büyük tüccarlar gerektiğinde devlete lazım olan her nevi erzak tedarik edip sürekli ikmalini yapardı. Aralarında acınacak durumda olanlara erzak, para yardımında bulunan insaniyet sahibi çok kimseler vardı. Bu sınıf tüccarların evlatları arasında, pederinin yerini tutan, ticarethaneyi dağıtmayanlar ekseriyetteydi.

Hayriye tüccarlarının işi çoğu zaman hükümetle olduğundan istidadlı bulunan çocuklarını, devlet hizmetini anlamaları, tanınmaları için ahbap ya da tanıdık vükela veya memurlardan birinin aracılığıyla kalemlerden birine yerleştirirlerdi. Aralarında daha doğrusu “oğlum paşa olsun” hevesine kapılanlar da vardı. Bunlardan hakikaten vükela olanları da görülmekle beraber ekserisi ilerleme imkânını bulamaz, memur olmak için işini de terk etmiş olduğundan sonu çıkmaz bir yola girerdi.

Her sanat erbabı sanatlarının ulularından birine bağlanırdı. Bu zatı sanatlarının pîr’i addeder, mesleklerine bir ulviyet, bir ruhaniyet verirlerdi. Mesela berberler *eshâb-ı kirâm*’dan “Selman-ı Farisî Hazretleri”ni, *attarlar* “Feridüddin”, şekerciler “İbn-i Mes’ud”, kahveciler “Şeyh Şâzelî”, helvacılar “Hasan Basrî”, saraçlar “Veysel Karanî Hazretleri”ni o yolda kendilerinin pîri ve sanatlarının *pişûva*’sı olarak tanır, isimlerini bir levhaya manzum olarak yazar,

Her seherde Besmeleyle açılır dükkânımız
Hazreti İbn Mes’ud’dur pirimiz, üstadımız

gibi beyitleri dükkânlarına asarlardı. Böylece her sanatkâr işini pek mübarek ve muhterem tutar, herkes kendini o zata tabi sayardı. Esnaf ustaları eskiden beri süregelen usul ve âdetlerinin değiştirilmesine ve bozulmasına razı olmazlar ve o yoldan asla ayrılmazlardı.⁷⁸

Bir çocuk bir işe, bir sanata verilmek istenirse, pederi ya da velisi biz-

uzanan bir çarşı (bugünkü Ragıp Gümüşpala Caddesi). Bazı yerlerinin üstü asma ile örtülü olduğundan buraya “Asmaaltı” denilmiştir. Bakkaliye mallarının satıldığı, Müslüman tüccarlara ait bu çarşı, zengin bir ticaret merkeziydi (Ali Rıza Bey: 29; “Asmaaltı” TA I).

76 Ulaşılabilen kaynaklarda bu tüccar sınıfı hakkında bilgi bulunamadı.

77 Bkz. not 75.

78 Musahipzade Celâl de her mesleğin ayrı ayrı pîri olduğuna değinerek esnaf, ahîlik ilişkisi ve lonca teşkilatı hakkında bilgi verir: Musahipzade Celâl 1946: 39-45. Rakım Ziyaoğlu da Osman Ergin’in *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye* adlı eserinden esnaf teşkilatına ilişkin ayrıntılı bilgi aktarmaktadır (Ziyaoğlu 1985: 290-303).

zat veya aracı ile arzu ettiği esnafın ileri gelenlerinden birine başvurur, çocuğun kabulünü ve birinin yanına verilmesini rica eder. O adam da loncaya arz edeceğini söyler. Lonca, belirli günlerde veya lüzum görüldüğünde toplanarak esnafı ilgilendiren her işi gözden geçiren ve idare eden, kıdemli ve hatırlı ustalardan meydana gelmiş bir heyettir. Loncanın toplantı gününde, durumu ustalara bildirir, fikirlerini sorar. Alınması ve kimin yanına verileceği kararlaştırılırsa, tayin edilen gün çocuğu pederi ya da velisinin alıp getirmesi bildirilir. O gün pederi, toplanmış bulunan lonca için iki kıyye döğülmüş kahve, birkaç kıyye kırmızı şerbetlik şeker, bir miktar ödağacı ve bir miktar gül suyu tedarik eder, toplantıdan önce lonca odasına gönderirdi. Orada şekerden şerbet yapılır ve buhurdanlara ateş ve gülabdanlara gül suyu konur, ustalarla çocuğun gelişi beklenirdi. Ustalar, yani lonca üyelerinin hepsi gelince, çocuğun pederi de gelip bir yere oturur, buhurdanlar yakılmaya başlar. Çocuğun alınmasına aracılık eden zat, çocuğu elinden tutar ve önüne düşerek lonca odasına girer. Yine çocuğu elinden tutarak kapı yanında durur, ustalara hitaben,

Hayırlar feth ola

Şerler def ola

Muradlar hasıl ola

dedikten sonra herkese selam verir. Ustalar da selamı alırlar. Aracı olan kimse *lonca* ve *esnaf kethüdası* ve *küşe ustası* olanların önüne gider, çocukla beraber durur ve yine ustalara hitaben “Bu filan oğlumuz esnafımıza dahil olmak, sadıkanе çalışmak Allahu Taâlâ Hazretlerinin lütuf ve inayeti, Peygamber Efendimizin himmet-i ruhaniyeti ve pîrimiz üstadımız hazretlerinin yüzü suyu berekâtıyla adam olup meydana çıkmak ve sizlere de daima hayır duacı olmak niyazındadır” der. Esnaf kethüdası da “Biz de bu talip olan oğlumuzu kendimize evlat ve sanatımıza çırak olmak üzere kabul ettik. Allahu Taâlâ rızk-ı hayrını müzdat ve kendisine dâreynde imdat buyursun”⁷⁹ dedikten sonra çocuğa hitaben “Oğlum, içimizde adam olmak, bu yüzden geçinmek ve feyz almak istersen, işine devam etmek, ustanın sözünden çıkmamak, onu hoşnut etmek, yalan söylememek, kimseye özür ve hile yapmamak, namazına devam ve dini vazifelerine dikkat ederek ticaretini yürütmek, gelen müşterilerin büyüklere, ihtiyarlarına peder ve valide, gençlerine birader ve hemşire muamelesi göstermek lazımdır. Seni göreyim oğlum” diyerek pederce nasihatte bulunur. Çocuk da önce onun elini, sonra diğer ustalarının ayrı ayrı ellerini öper, kapının yanında durur. O sırada ipekli ve kıymetli bir futa getirilir, çocuğun beline Besmele ile kuşatılır, münasip bir yere oturtulur. İçlerin-

den biri yüksek sesle Kur'an-ı Kerim'den birkaç âyet okuduktan sonra aracı olan zat, esnaftan vefat edenlerin ve yakınlarının ruhlarına bir Fatıha okur. Kahveler içilir, şerbetler dağıtılır, çocuk hangi usta yanına verilmişse o ustaya hitaben *lonca ustası*,⁸⁰ "Usta, işte size veriyoruz, inayet Hak'tan, hakkında himmet ve gayret sendendir" der, çocuğu ona teslim eder. Çocuk ustasının elini öptükten sonra artık hanesine döner.

Ertesi gün sabah erkenden ustasının dükkânına gider, elini öper, gösterilecek işleri yapmaya çalışır.

Oldukça uzun bir zaman geçtikten sonra sanatta epey bilgi ve meleke kazanır. Her ismarlanan işi yoluyla ve ustaca yapmaya başlayınca ve bugüne kadar yolsuzluğu ve ahlaksızlığı görülmemiş ise, esnaf dilinde *kalfa çıkarmak* zamanı gelmiş olur. Ustası çırağını yanına alır, lonca odasına götürür. Talimatına uygun olarak ustaların elini öptürdükten sonra kapı yanında ayakta sakin durur. Lonca ustası, çocuğun asıl ustasından "Oğlunuz ne istiyor" diye sorar. Usta da "Oğlunuzun değil, âcizlerinin ricası var. Oğlunuzun çalışmasından, edep ve terbiyesinden, sanattaki bilgisinden, işgüzarlığından pek memnun ve hoşnudum. Eğer izin ve ruhsatınız olursa kalfa çıkarmak ve duanız berekâtıyla ilerde dükkân ve evlat sahibi olması arzusundayım" der ve çocuğun o sanat kolunda yaptığı bir işi gösterir. Onlar da beğenir ve takdir ederlerse lonca, "Loncamız heyetince münasip görüldü, bundan böyle esnafımızın pek değerli kalfası olmak üzere kabul olundu" cevabını verir. Usta da herkese teşekkür eder, o da bulunanların ellerini öper, dışarı çıkarlar. Sonra usta, kalfa çıkardığı çocuğa önce verdiği "günlük" denen parayı artırır, haftada bir defa vermeye başlar. Esnaf arasında artık "ikinci usta" gibi itibar görür, çıraklarca hürmet edilir, gelen çocukların terbiyesi ona verilir.

Esnaf arasında bir de *usta çıkmak* usulü vardır.⁸¹ Sanata hakimiyeti, bilgisi ve mesleğine olan bağlılığı kendi başına ve kendi hesabına ayrı bir dükkân açmaya uygun ve sermayesi de böyle bir dükkân sahibi olmaya yeterli kalfayı, ustası usta çıkarmak isterse, lonca heyetinin muvafakati alınır. Usta çıkacak kimse evinde lonca için iki tabla nefis yemek hazırlatır, yetecek kadar şerbetlik şeker ve döğölmüş kahve yanı sıra kendi ustasıyla lonca ustasına birer kat değerli çamaşır ve ipekli havlu ve kumaşlar koyar, çıraklarla erkenden lonca odasına gönderir. Önce çıraklar kendilerine

80 Lonca heyetini oluşturan kıdemli ve hatırlı ustalardan; "esnaf ihtiyarları" olarak da tanımlanır (Ziyaoğlu 1985:294).

81 Musahipzade Celâl "peştamal kuşatma" olarak tanımladığı *usta çıkarma*'yı esnafın çok kere geleneksel kır gezme ve eğlencelerine (bkz. Esnafın Mesirelere Gidişi bölümü s. 298) rastlattığını yazmaktadır: Musahipzade Celâl 1946: 40 vd.

mahsus yemeği yerler, sonra kalfalara yemek verilir. Onlara çıraklar hizmet eder. Daha sonra ustaların sofrası kurulur. Bu sefer kalfalar hizmet eder. Yemekten sonra kahveler içilir. Lonca ustası o kalfaya dönerek “Esnafımız ittifakla sizi usta çıkarmak istiyor. Bundan sonra kendi başınıza ve hesabınıza dükkân açmaya, çırak almaya, kalfa çıkarmaya izin verildi. Bundan dolayı, cümlemizin kardeşi oldunuz. Hak Taâlâ size sıhhat, kârınıza suhulet ve rızkınıza vüs’at ve muvaffakiyet ihsan buyursun”⁸² diyerek dua eder. Usta çıkan kalfa bütün ustaların ellerini öper, aralarında konuşurlar. Açaçağı dükkâna asılmak üzere esnafın yaptırdığı, pîrleri adına yazdırılan levhayı lonca ustası usta çıkana hediye ederdi.

Usta çıkan bir dükkân bulur. İlk açaçağı gün, dükkân önünde kurban keser, etini fukaraya dağıtır. Dükkânı daima Besmele ile açar kapar ve bundan böyle kendisi de çırak ve kalfa kullanırdı.

Her esnafın bir “yardım sandığı”⁸³ vardır. Sermayesi o esnafın zenginleri tarafından bereket ve uğur getirdiğine inanılarak hayır için hem de mesleğe yardım olsun diye vakfedilen para ile esnafın her ay verdiği bir miktar akçeden meydana gelir. Sandık bütün esnafın nezaretinde nöbetleşe olarak bir ustanın sorumluluğu altında idare edilir. Esnaftan paraya ihtiyacı olanlara düşük faizle borç verilir, aylık ianelerle de para artırılır. Borç verme dışında esnaf ve ihtiyaç sahiplerinden biri hastalanırsa, hekim ve ilaç paralarını ve işe gidemediği zaman geçimini sağlamak, fukara esnaftan biri vefat ederse cenaze masraflarını görmek, geride haremi ve küçük çocuğu varsa, geçinecek kadar para vermek, geri kalan küçük çocuğu mektebe yollamak, bayramlarda elbise yapmak, borçlanarak hapse girmiş namuslu esnafın borcunu verip hapisten kurtarmak, esnaftan yeni ev yapan ve evlenenlere işe yarar hediyeler almak gibi insaniyet ve İslamiyet’e uygun ne gerekiyorsa bu sandıktan karşılanırdı. Bunlar dışında, hali vakti yerinde esnaf ustaları, durumunu öğrendikleri fakirlere gizlice elden yardım ederler ve hepsi tek bir vücut gibi kardeşçe ve insanca yaşarlardı.

İstanbul’daki esnaf dükkânlarının hepsi toplu olarak bir yerde bulunur, ayrı yerde dükkân açtırılmazdı. Esnafın giydiği elbise tek tarz ve biçimde olur, başka tip elbise giyilmesine karşı çıkılırdı. Elbiselerin aynı oluşu herkesi iyi hal ve harekete zorlaması yönünden çok yararlıydı. Esnafın hepsi bir

82 “Allah size kolay kazanç, bol rızık ve başarı bahşetsin”.

83 Rakım Ziyaoglu’nun esnaf teşkilatı hakkında Osman Ergin’in *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*’sinden aktardığı ayrıntılı bilgi arasında “yardım sandıkları” da geniş yer almaktadır. Bu arada her bir esnaf sandığında, toplanan para ile farklı evrak ve senetlerin ayrı ayrı saklandığı değişik renk ve malzemeden altı kese (kîse) bulunduğu na işaret edilmekte ve bir sandık bütçe örneği verilmektedir: Ziyaoglu 1985: 294 vd, 301-303. Ayrıca bkz. Musahipzade Celâl 1946: 46 ve “avâriz sandıkları”, OTDTS1.

arada toplu olduğu için aranan kolay bulunur, hepsini görerek almak kolaylığı yanında, içlerinden biri esnaflığa yakışmayan bir iş ya da ahlaksızlık yaparsa, diğerleri görür; lonca, dükkânını ceza olarak bir müddet kapatır. Aralarında uyuşmazlık ve kavga çıksa, dava için mahkemeye gidilmez, iş aralarında halledilirdi. Aralarında yetişen namuslu sanatkâr gençleri, kendilerine damat ederek, esnaf arasında yakınlık, akrabalık sağlanır, böylece ailenin gelecekteki menfaatleri emniyet altına alınmış olurdu.⁸⁴

GENÇ ERKEKLERİN SAKAL BIRAKMASI

Osmanlılarca *irsâl-i libye* denen sakal koyverme çok önem taşıyan bir olaydır. Sakal bırakanlar olgun, ağırbaşlı, uslu akıllı bir adam sayıldıkları ve gençlerce onlara az çok hürmet gösterildiği, sözü, teklifi dinlendiği, hatırı sayıldığı için halk arasında sözü dinlenmeyenler “Ne yapayım sakalım yok ki, sözüm dinlensin” deyimini, darb-ı mesel gibi kullanırlardı. Sakallılara artık olgunlaşmış, gün görmüş, tecrübeli birisi nazarıyla bakıldığından kâmil bir kimse, “saçlı sakallı” bir adam diye tarif edilir, şayet haline ve yaşına uymayan bir hareketi görülürse “Yahu sakalından utan” diye azarlanırdı.

Devlet hizmetine girenler, artık gençlikten çıkmış, efendi sırasına girmiş bulunmak için pek genç yaşta sakal bırakırlardı. Sakalı yeni biten çocuk yaştakiler bile hiç tıraş olmadan çıktığı kadarını bırakma âdetindeydiler. Sakal bırakmayanlar da “Böyle iç ağası gibi bıyıkla gezmek yakışır mı?” diye ayıplanırdı. Hele ilmiye sınıfındaki gençler asla tıraş olmaz, mutlaka sakal bırakırdı. Zaten bu sınıfa girebilmek ve ilmi mertebede yükselmek için yaş pek önemliydi. Gençlerden rütbesi yükselenler hakkında çeşitli dedikodular da yapılırdı. “Terfi için henüz zamanı değil, biraz yaş ilerlesin” sözüyle terfilerinin geciktirildiği görülüp iştirildiğinden henüz genç yaşta olanlar böyle bir söz ve gecikmeye maruz kalmamak ve bir an önce ilerlemek arzusuyla kısa sakallarını, sık sık sakalı çabuk ağartır diye bilinen ödağacı tütsüsüne tutar ve simaca eskilere dahil olmaya çalışırlardı.

Her sınıf halk sakal koyuvermek ister, fakat usul ve terbiye gereği pederinden yoksa validesinden, hatta kalemde ise zabıtından izin ve ruhsat alması lazım gelirdi. Sakal bırakma zamanı, uğur addedildiğinden Mevlid-i Şerif, Mi’râc-ı Şerif ya da Be’rat gecelerinden birinin rastladığı mübarek günlere bırakılırdı. Birtakım kibarzadeler ayrıca müneccimden aldıkları pusulada gösterilen *vakt-i sa’îd*’a uymasına itina ederlerdi.⁸⁵ Bunların dışında pazartesi ve cuma, sakal koyvermek için tercih edilen günlerdi.

84 Yazarın burada tüccarlar ve bulundukları yerler hakkında verdiği bilgi *Ticaret ve Sanat* bölümüne aktarılmıştır.

85 Karş. Müneccimlik, s. 366 (c. 2).

Sakal bırakacak olan genç küberadan ise her vakit tıraş olduğu berber hanesine getirilir. Önceden hazırlanmış olan berber takımı, sırma ile dokunmuş futa denen örtü, bir gümüş leğen, başları sırma ile işlenmiş omuz havlusu, ayrıca sırma başlı iki adet havlu, meşin ya da kadifeden yine sırma işli usturalık ve bir ufak gümüş el aynasından ibarettir. Berber ile sakal bırakan zatın mutlaka abdestli olması lazımdır. Önce berber, kendi sanatının piri ve büyüğü olan *ashab*'dan "Selman-ı Farisi" hazretlerinin mübarek ruhları için Fatiha okuduktan sonra Besmele çeker, Salavat-ı Şerife getirir. Ardından kibleye karşı oturtulan gencin önce özel tabirince "sakal başını çevirir,"⁸⁶ sonra da sakal bırakan her sınıftan kimse gibi zorunlu olarak başını ustura ile tıraş eder. Daha sonra tıraş olan, Beytullah'a gidip bizzat orada sürmek temennisiyle kendi eliyle çenesine zezem-i şerif suyunu sürer. Düşen kıllar atılmaz, bir yere gömülür. Genç doğruca gider, peder ve validesinin, hanede bulunan akrabalarından büyüklerinin ve süt ninesi veya tayesinin varsa dadısının ellerini öper, onlar da bugünü gördükleri için Cenab-ı Hakk'a şükrederler, hayır dualarda bulunurlar. Gencin pederi tarafından berbere bir atlas kese ile bol atıyeye verilir, validesi tarafından da bir bohça içinde çamaşırla bir top kumaş hediye edilir. Genç de pederi ve validesi tarafından münasip hediyelerle taltif edilirdi. Eğer sakal bırakan genç kalemde ise, kalem zabitanı ve hulefası tarafından tebrik edilirdi. Söz konusu genç ticaret veya sanat erbabından ise ustası ve diğer kıdemli esnaf tarafından tebrik edilir, hayır dualarda bulunulur, yanında çalıştığı kimse de gücüne göre bir hediye verirdi. O da ustalarının büyüklerine giderek şükranlarını bildirir, ellerini öper, hayır dualarını alırdı. Sakal bıraktığı haftanın ilk cuma günü de, İstanbul ahalisinden herkesin mutlaka ziyaret ettiği *ashab*dan Ebû Eyyûb-el Ensarî hazretlerinin türbe-i şerifesi ziyaret edilir, Hakk'a şükredilirdi. Ayrıca sakal bırakanın Allah rızası için fakirlere sadaka vermesi uyulan güzel âdetlerden olduğu için, iki-üç gün gücü yettiğince sadaka dağıtırdı.⁸⁷ Sakal bırakmaya İstanbullular pek önem verdiği için zamanın şairleri tarafından vükela ve kibarzadelerden sakal koyuverenler hakkında *lihye tarihi* veya *lihye kasidesi* tanzim edilir, karşılığında *caize* adı verilen atıyyeler alınırdı. Söylenen tarihler⁸⁸ şairlerin divanlarında onların isimleriyle geçerdi.

86 Saçla sakalın başladığı yerin aşağısı tıraş edilmeyerek sakalın uzatılmasına başlanmış olur (Rh).

87 Bu yolda etrafa çok para saçanlar misal gösterilerek müsrifçe para harcayanlar için "parası sakal başı kâğıdı" tabiri kullanılırdı (yazarın notu).

88 Bir olay hakkında *ebced hesabı*'yla, yani Arap alfabesindeki harflerin delalet ettiği sayılara göre, çoğu kez manzum bir tarih söylemek. Bir olayın tarihini böyle bir

Osmanlılarca eskiden sakal koyuverme yaşına gelmek, hayatın pek önemli bir zamanı addolduğundan kibar ve ricalzadelerden sakal koyuverenlere ahabları tarafından tebrik mektupları gönderilir ve onlara teşekkürlerini bildiren cevaplar yazılırdı.

KIZ ÇOCUKLARININ KADIN MEKTEPLERİNDE EĞİTİMİ

İstanbul'daki sıbyan mekteplerinde erkek çocuklarla beraber çok küçük yaşta kız çocukları da okurdu. Bazı mahallelerde yalnız kız çocuklarının devam ettiği mektepler de vardı. Bu mekteplere her yaşta kız çocuğu alındığından *kadın mektebi* adı verilirdi. Bu mekteplere on yaşına kadar erkek çocuklar da alınır ve eğitilirdi. On yaşına gelince mektepten alınır, yalnız erkeklerin okutulduğu mekteplere nakledilirlerdi. Bu kadın mektepleri bir vakfa bağlı değillerdi. Hocaları zamanında iyi okumuş, *talim-i ibtidai*⁸⁹ derecesinde ders görmüş, çoğu Kur'an-ı Kerim'i ezberleyerek *hafıza* olmuş, hatta ilahi ve kasideleri usul-i musiki ile okuyup, öğretebilecek hale gelmiş, yaşını başını almış hanımlardı. Bu hanımlar kendi evlerini talebelere açarak mektep haline getirirlerdi. Gerek genel eğitim ve okumada, gerekse musiki eğitiminde şöhretli hanımların idare ettiği bu ev mektepleri içinde en önemlileri şunlardır: Galata'da Arap Camii yakınındaki Hoca Hafıza Ayşe Hanım Mektebi, Gedikpaşa civarında Sedefçiler'de bulunan Hacce⁹⁰ Hoca Fatma Hanım Mektebi, Aksaray'da Yusuf Paşa Çeşmesi'nde Derin Hoca Hanım Mektebi, Sarmaşık Mahallesi'nde Kulaksız Zekiye Hoca Hanım Mektebi, Unkapam'nda Yeşil Tulumba'da Hoca Salih Hanım Mektebi.

Bu ev mekteplerine devam eden kızların çoğu önce sıbyan mekteplerinde erkek çocuklarla beraber okumuş olurlardı. On yaşını geçince, tahsile devama hevesli olanlar ve özellikle Kur'an-ı Kerim'i ezberleyerek hafıza olmak isteyenlerden sesleri müsait, musikiye istidatlı bulunan genç kızlar mektebe alınırlardı.

Bu kadın mekteplerinde okuma tekniğinden başka, *Envarü'l-Âşkın*, *Hulviyyât*, *Ahmediyye*, *Muhammediyye*, *Dürr-i Yekta*, *Mızraklı İlm-i hâl* kitapları okutulur. Usûl-i musiki ile de Mevlid-i Şerif, Kaside-i Bür'e,⁹¹

mısradan çıkarmak için o mısraı meydana getiren harflerin gösterdiği sayılar toplanır ve çıkan toplam o olayın tarihini verir. Ancak bu söylendiği kadar basit olmadığı gibi, bunun yalnız noktalı harfleri hesaplamak, mısradan kimi kelimeleri ve sayıları çıkarmak ya da eklemek gerektiğini kapalı biçimde işaret etmek ki buna "tamiye" denir- gibi türlü yolları vardır. Bir olay hakkında bu yoldan bir tarih söylemeye "tarih demek" ya da "tarih düşürmek" denir (Gökyay 1984:524).

89 İlkokul.

90 Hacca gidip hacı olmuş kadın.

91 Metinde "Kaside-i Bür'e" olarak geçmektedir, "Kaside-i Bür'e" olarak düzeltilmiştir; krş. s. 71, not 30.

ilâhî ve Na't-ı Şerif-i Nebevî okumaya çalıştırılırdı. Kadın mekteplerinde Kur'an'ı ezberleyerek hafıza olanlara konaklarda çok parlak merasimler tertiplenirdi.⁹² Bu mekteplerde kızlara sülûs ve nesih yazıları öğretilir. Yazıda ketebe alan genç hanım kızlara da çok parlak ketebe cemiyetleri yapılır, diğer talebeler de böylece teşvik edilmiş olurdu. Yazıdan öğrenimini tamamlayarak ketebe almış hanımlar içinde Mushaf-ı Şerif, Şifa-i Şerif, Delâil-i Şerif ve Hilye-i Şerif ve çeşitli levhalar yazmış olanlar da vardı.

Kadın mektepleri de diğer mektepler gibi cuma günleri tatil yapardı. Yaşı büyük kızlar ayrıca pazartesileri de okula gelmezler, haftanın iki gününü evlerinde bez dokumak, *cihaz* hazırlamak, nakış işlemek ile geçirirlerdi. Mektebe gelen kızların hepsi öğle yemeklerini evlerinden sefer taslarıyla getirir, aralarında paylaşırlardı. Kibarzade hanımların sefer taslarını, beraberlerinde gelen uşaklar veya bu işe özel olarak tahsis edilmiş siyah köleler taşırlardı. Bunlar eve su taşıma, et, sebze alma gibi işlerle diğer siparişleri de üstlenirlerdi. Talebelerden evleri mektebe çok uzak olan ve hizmetçileri bulunmayanların yemeklerini aylık bir ücret karşılığında mahalle bekçileri getirir, hem de talebelere gelişlerinde ve gidişlerinde refakat ederlerdi.

Kadın mektepleri çoğunlukla cuma günleri yetişkin ve evli kadınlar için açılırdı. Buna “ders açmak” denirdi. İsteyen hanımlar Ku'ran-ı Kerim okumaya çalışırlardı. Ya da önceden kararlaştırılan cuma günlerinden birinde mektebe gelirler, güzel sesli hanımların okuduğu Mevlid-i Şerif'ler, Na't'ler dinlerlerdi. Sonunda şeker ve şerbet dağıtılırdı. Bu cemiyette oradan yetişmiş, büyük aile reiseleri olmuş hanımlarla, uzak yakın bir hayli kübera hanımı hazır bulunur, Mevlid ve Aşr-ı Şerif okuyan hanımlara ve hoca hanıma atıyyeler bırakırlardı. Aralarında tahsilini burada tamamlamış genç hanımlarla diğer varlıklı hanımlar hali vakti müsait olmayan kızlara cihaz tedariki ve sarf edilecek akçe için yüklü yardımlar yaparlardı.

Bu yardımlar minnet altına sokmayacak şekilde alçakgönüllülükle, kibarca, nazik ve mümkün olduğunca belli etmeden yapılırdı.

Bu mekteplerde tedrisatın esasını yüce İslam dini teşkil ettiğinden her dini mesele tafsilatıyla incelenir ve öğretilirdi. Mektep açan bu gibi hoca hanımların mekteplerinden pek çok kibar ailelerin ve büyük zatların haremeleri yetişmiştir. Bunlar hoca hanımlara her vakit çok hürmet gösterir, onların talebelerine de hiçbir yardımdan geri kalmazlar, onları unutmazlardı. Ramazanlarda gidip hocalarının ellerini öperler, harçlık gönderirlerdi. Düğünlerine çağırırlar, baş köşede ağırlarlardı. Mevsimine göre mektebe hediye olarak meyve, mübarek gecelerde çörek, şeker, Ramazan'da sini ile baklava gönderilir, gönülleri alınırdı.

Kadın mekteplerinde böyle her türlü taltif ve yardım görerek okuyan talebelerin ve hocaların içinde Kur'an'ı ezberleyerek hafıza, çok güzel yazı yazarak hattat olmuş, usul-i musiki taliminde derinleşmiş hanımlar, hatta şaire ve edibeler yetişmişti. Musiki alanında şöhret kazanarak besteler yapmış Osmanlı hanımları arasında "Harem İskeleyli Latife Hanım", "Salkım Söğütlü Safiye Hanım", Hanende Maşuk Efendi'nin hemşiresi "Zekiye Hanım", "Lâtîfpaşah Ebezade Düriye Hanım" ve daha pek çokları sayılabilir.⁹³ Musikişinas Osmanlı hanımlarından bu kadın mekteplerinde haftalık ücretle kız talebelere musiki dersi verenler de vardı.

Bu mektepleri açan hanımlar mektebin şahıslarıyla kaim olmaması, ve-fatlarından sonra kapanmaması için yerlerine geçecek bir namzet hanım bulundurur ve bu suretle mektebin geleceğine de büyük önem verirlerdi.

GENÇ KIZLARIN İYİ BİR EV HANIMI OLARAK YETİŞTİRİLMESİ

Kız çocukları okumayı, dini vazifelerini, çocuk yaşına uygun işleri öğrendikten sonra iyi bir ev reisesi olabilmeleri için gerekli hazırlık başlardı. Bu hususta çok titiz davranılırdı. Her ihtiyacın evden temini, ev işlerini bir ev hanımının tek başına yapabilmesi çok önemli olduğundan genç kız gelin gittiği evde dışa, çarşıya başvurmadan evi idare etmek üzere yetiştirilir, gelin giderken götüreceği cihazda bulunması zorunlu olan çamaşır, yatak ve yemek takımlarını kendisinin yapması öğretilirdi. Bu uğraşlar yeni yetişmekte olan hanım kızların başlıca vazifesi olarak kabul edildiğinden ebeveyni bu eğitime çok önem verirdi. Bu konuda İstanbul'da kibarlar, rical ve halk arasında hiçbir fark yoktu. En büyük kübera kerimleri de kendi cihazlarını kendileri hazırlar, kibarlık ve büyüklük götürülen cihazda gösterilmek istenirdi. Kübera kerimleri de bunun için çalışırdı. Öteden beri ekâbir ve halk, evlerinde mutlaka bir ve gerekiyorsa zenginliği ölçüsünde birden fazla bez dokuma tezgâhı bulundurur, bunlarla çeşitli gömleklik bezler, donluk ve çarşaflik dokunur ve hanımlığın, kadınlığın en önemli işlerinden sayılırdı. Dıştan alınmaya kalkılırsa ve bu işitilirse çok ayıplanıp şurada burada dedikodusu yapıldığı için, kibarlar bu eşyaların evlerinde yapılmasına adeta mecbur edilirler, hatta bunlar işten bile sayılmaz, yapanlar için bir övünme sebebi de olamazdı. Yetişmeye başlayan kızlar, evlenme zamanı yaklaşıncı tezgâh başına oturtulur, kadınlık vazifesi olarak bu işe alıştırılır, sıkmadan, eğlence gibi öğretilirdi. Kızlar, daha küçük yaşlarda ev işlerine başlatılırdı. Ev hanımı olunca ömürleri yalnız tezgâh başında bez dokumakla geçmezdi. Çok tertipli olan eski,

93 Saray-ı Hümayun'da Harem'de de usul-i musikide şöhret sahibi olanlar vardı. Bunların en başında III. Selim'in kalfalarından Hayat-ı Dil ve Cenân Kalfa ile II. Mahmud zamanında Şevk-i Nihal ve Gülbeste kalfaları sayabiliriz (yazarın notu).

mümtaz ev hanımları her işin vakit ve zamanını çok iyi tayin eder, küçük hanımları da her işi vaktinde yapmaya alıştıırırlardı. Zamanında iş görür, vaktinde dinlenirlerdi. Gelen misafirlerle eğlenip gezmek, pek boş kaldığında yine eğlenerek vakit geçirmek maksadıyla kese, takye örmek, saz biliyorsa sazla neşelenmek için vakit ayırırlardı. Kübera aileleri bile zaman zaman hanesinin kilerlerini teftiş ederek gözden geçirir, intizam ve temizliği için tedbirler alır, eksiklerin tamamlanması yolunda lüzumlu emirleri verirlerdi. Bütün bunlar her sınıftan hanımın şahsi işlerinden addedilirdi.

Bez Dokuma

Kibar evlerinde genç kızlara *destgâh*'ta bez dokumayı ya kethüda denen hanımlar ya da dadı kalfalar öğretir, kızın validesi de gösterebileceği halde sıkılıp utanmaması için işe karışmazdı. Sözüne pek boyun eğmeyeceğinden dışardan da usta çağırılmazdı. Halktan hanımlar ise keremelerine bizzat ustalık yaparlardı. Destgâh başı bir eğlence yeri havasına döndürüldüğü için kız çocukların hevesi ve isteği uyandırılmış olurdu. Destgâh başındaki kızlara iş yaparken eğlensinler diye yaşlı ve usta hanımlar yerine göre münasip türküler söyler, neşelendirmek için her birine söz atar, latifeler eder, taklitler yapar, kendine mahsus bir makam ile küçük hanımların hoşlarına giden hem de nasihat veren manzumeler okurlardı. Bu şekilde geçirilen zaman sonradan onlar için çok kıymet kazanır, onlar da evlatlarına hikâye ederlerdi.

103

Destgâh başlarında söylenenler ne yazık ki unutulup gitti. Küçük hanımlara destgâhta bez dokurken teşvik ve nasihat makamında okunan aşağıdaki manzumenin adeta yangından kurtarılmış bir mal gibi bizden sonra gelenlere bir fikir vermek üzere buraya yazılması, yerine getirilmesi gereken bir vazife addedilmiştir:

Kadın kadıncık olmalı
Evi cihazla dolmalı
Alırken aslın sormalı
Gelin kızlar bez dokuyun

Bezin olsun yedi çile
Muhtaç olmasın tek ele
Tenbellikle düşme dile
Gelin kızlar bez dokuyun

İpek kenar bez dokuyun
Üstada rahmet okuyun
Çolpalıkla⁹⁴ etme oyun
Gelin kızlar bez dokuyun

Budur size işte sözüm
Dinle beni iki gözüm
İşden sakın bezme kızım
Gelin kızlar bez dokuyun

Bezlerimiz helâlidir
Dükkândaki el malıdır
İşbu tezgâh ev halidir
Gelin kızlar bez dokuyun

Masuraya sardık ipek
İşden kaçma olma ödle
Hanımlığa varsa dilek
Gelin kızlar bez dokuyun

Âdem olup gelin yola
Mekik atın sağa sola
Tezgâhlar hep bezle dola
Gelin kızlar bez dokuyun

Onun işi safalıdır
Muhtaç olmak cefalıdır
Döktüğüm ter şifalıdır
Gelin kızlar bez dokuyun

Sokak sokak gezme sakın
Öylelere olma yakın
Hanımlığı böyle takın
Gelin kızlar bez dokuyun

İşi tembel baştan atar
Akşama dek evde yatar
Elden alır, çalım satar
Gelin kızlar bez dokuyun

Elden yoktur bir faide
Gökden inmez bir maide⁹⁵
Para verme gel zaide⁹⁶
Gelin kızlar bez dokuyun

Ev işidir hep savaşı
Henüz yoktur on dört yaşı
Mekânıdır tezgâh başı
Gelin kızlar bez dokuyun

Örekeye ipek sarın
Her renk ile ince kalın
Görenlerden takdir alın
Gelin kızlar bez dokuyun

Sağ olalım çalışalım,
İş görmeye alışalım
Hanımlara karışalım
Gelin kızlar bez dokuyun

Yavrum bunu dinle benden
Ricam budur bütün senden
Tezgâha gel pek erkenden
Gelin kızlar bez dokuyun

Kâh böyle eski şiiirler, kâh hafif sesle söylenen neşeli maniler okunur, şakalar, latifeler yapılırdı. Böylece çalıştırılan evlenecek kızların önemli bir işi de gergef işlemek, oya yapmak, gömlek yaka ve kollarına *zürefa* denen bir çeşit oya işlemek ve her türlü dikiş, bički öğrenmekti. Ev işleri yemek pişirme halk arasında ev hanımlarına aitti. Her ne kadar kibarların bu işler için cariyeleri ve her çeşit hizmetçileri bulunsa da, onları idare etmek için ev hanımlarının onların yapacakları her işi iyi bilmesi şarttı. Evin büyük küçük her ihtiyacını öğrenmesi kızların esas vazifelerindendi.

Destgâh işleri yoluna girdikten sonra sıra nakış ve gergef işlerini öğrenmeye gelirdi. Gergefte çevre, yağlık, pişgir (peşkir), havlu, sofrâ örtüleri, seccadeler işlenirdi. Bunlar gelin odasına asılarak teşhir edildiğinden çok itinayla hazırlanırdı. Her birinin ağır işlerle süslü çok değerli ve sanat-kârane olmasına dikkat edilirdi. Hele hazırlanan iç çamaşırları yıllarca kendini ve zevcini idare etmeye yeter artardı. Eksilmeye başlayanlar varsa yine tamamlanırdı.

Cihazda teşhir edilenler kendilerine ait değil de başkalarından geçici olarak alınmış ise ve bu duyulursa kadın meclislerinde kadınlık haysiyetini kırıcı dedikodulara yol açardı. Bu sözlerin uzun müddet ortada dolanması

95 Kurulmuş sofrâ; yemek, ziyâfet (KT).

96 Lüzumsuz, gereksiz (KT).

çok rahatsız edici olurdu. Bu sebeple her gelin olacak hanım kız, akranlarından geri kalmamaya ve mahcup olmamaya gayret etmek mecburiyetindeydi. Hatta akranından geri kalmamak için onların hazırlamakta olduğu eşyaları kendisi görür ya da haber alırsa o da ona göre çalışır ve bu cihaz hazırlığı hanım kızlar arasında bir müsabaka şeklini alırdı.

Gergef İşleme

Gergef işi, bu işin şöhretli ustaları tarafından öğretilir ve bu hanımlar muallimelik etmek üzere hanelerini talebelere daima açık tutarlardı. Her mahallede nakış ustaları vardı.⁹⁷ Küçük kızlar her sabah başlarını örter ve ellerine gergeflerini alır, diğer akranlarıyla beraber sevinç içinde terbiyeli terbiyeli ustaya gider ve gergef öğrenirlerdi. Zamanla bu arkadaşlık hayatları boyunca devam edecek bir dayanışmanın da başlangıcı olurdu. Bunların arasında sonradan kudret ve servet sahibi bir zatın haremi olanlar ta küçükten beri hemşire gibi samimi olduklarına gerektiğinde ellerinden gelen her yardımı yaparlardı. Kübera sınıfından pek kendini beğenmişler dışında bütün rical ve memurin kerimeleri evde gönüllü, gönülsüz tek başına çalışmaktansa beraberlerine uşak alarak ustalara gider ve oralardan çok istifade ederlerdi. Kendini hastalık derecesinde büyüklük evham ve hayaline kaptıranların kerimeleri ise nakış öğrenmek için gergef ustası olan hanımları konaklarına getirtirlerdi. Aşırı nazla büyütülmüş bu kızlar sonunda hiçbir şey öğrenmez, ustalar da beyhude olarak konağa gelip giderlerdi. Bu gibi konaklardaki cariyeler de uşak refakatiyle civardaki ustaların hanelerine gönderilir, hanımlardan ziyade onlar öğrenip istifade ederlerdi.

105

Gergefle işlenenler yapıtlarına göre *dal kırma*, *zülf-i nigâr*, *nilüfer-i Çin*, *gül-i nesrin*, *alt üst iğne*, *döşeme*, *aşırtma*, *sarma*, *Mardinkârî*, *kabartma*, *tel işi*, *kılabdan sarması* adlarıyla birbirlerinden ayrılırlardı.⁹⁸ Bunların içinde en zor ve en sanatlıları aşirtma ile kılabledan sarması idi. Küçük hanımların bu nakışları öğrenip öğrenimlerini bitirdikten sonra ustasına verilmek üzere son derece itina ile işlediği bir el işini bir *takdime-i şâkirâne* olarak büyük bir saygıyla ustasına takdim etmesi çok eski bir gelenektir. Nakış ustaları talebeleri tarafından haura olarak verilen böyle nefis sanat eserlerini evlerinde camekânlı bir dolapta saklar, gelenlere gösterir, bu arada yetiştirdiği böylesi sanatkârlarla gurur duyarlardı. Ustaların evleri bu açıdan birer sergi, güzel sanat eserlerinden bir müze gibi idi. Artık bunları yapacaklar kalmadığı gibi yapılan güzide ve nadir eserler de Avrupalıların gösterdiği rağbete kapılarak satılmıştır.

97 Nakış ustaları hakkında bkz. Alp 1992: 14-21.

98 İşlemeler için bkz. Barışta 1978; Gönül 1973; Sürür 1976: 36 vd.

EVLENME

EVLENECEK GENÇLERE KIZ ARAMA

Gençlerin evlenme zamanı geldiğinde istedikleri kızın şekli, siması, tavırları ve vücut özellikleri kibar çevrelerde dadısı ve tayesi ya da süt ninesi tarafından münasip bir dille sorulur, öğrenilir. Eğer genç halktan ise, kendisine bu konu sıklamayacağı bir akrabası tarafından sorulur. Ayrıca gencin validesi tarafından akrabalarından, ahabplarından ve diğer yerlerden bildikleri gelin olacak kızlar soruşturulur, kızların oturduğu mahalle, semt, pederinin ismi, kimin nesi olduğu etraflıca öğrenilir. Daha sonra gidilerek kızın görülmesi kararlaştırılır. Evlenmeye aracılık eden, yaşlılar yanı sıra özellikle bu işle uğraşarak geçinen, *kolcu* denilen hanımlar vardır. Ayrıca hamam ustası adı verilen, hamamlarda çalışan kadın hademeler de aracılık ederler. Bunlardan başka kibar konaklarına şal, mücevher ve benzeri eşya satmak için gidip gelenler de bu hizmette bulunurlar.

Eğer kolcuya baş vurulursa, önce alacağı paranın miktarı tayin edilir. Hamam ustası veya bohçacıardan birisine baş vurulursa kız bulduğu takdirde kendisine ikram edileceği bildirilir. Bu yüzden kadınlar gerek erkek ve gerekse kız evlendirmek için aracı olmaya pek heves ederler, aralarından başaranlar da çok olur. Bu işi hayırlı bir iş bildikleri için buldukları kız gelin olup çoluğa çocuğa karıştıktan sonra bile “yeşil duvağıyla onu ben götürdüm” diyerek hukuklarını, yakınlıklarını belirtip övünürler.

Görücü gezen, yani kız bakmaya gidenler, gencin validesi veya teyzesi ya da büyük hemşiresinden biri ile, kibarlarda kâhya kadın ve bir de cari-yeden ibarettir. Bunların hiçbirisi yoksa, pek yakın akrabasından biri yanına bir hanım alarak gider. Şayet kimsesiz biri ise evlendirmeye aracılık eden ahabbının haremî gönderilip baktırılır. Görücülerin kız bakmaya safer, muharrem aylarında gitmeleri hem kadınlar ve hem de erkekler arasında uğursuz sayılır. Bu ayların çıkması beklenir. Diğer ayların da son çarşambasıyla salı günleri pek iyi olarak kabul edilmez, o günlerde görücüye gidilmez. Görücüye giderken mateme mahsus bir renk olduğundan siyahı ağır basan elbise de giyilmez.

KIZLARIN GÖRÜCÜYE ÇIKMASI

Görücüye gidilen hanenin kapısında, ne için geldikleri haber verilir. Gelenler evdekilerce karşılanır, misafir odasına alınır. Mutlaka çubuk ve kahve ikram olunur. Görülecek kız tesadüfen evde yoksa münasip bir dille ve nezaketle durum anlatılır. Eğer kız evde ise görücüye giden hanımlar, başlarından yalnız yaşmaklarını çıkarır, feraceleri ve yaşmak altında bulunan içlikleriyle otururlar.

Bu arada diğer odada kıza elbise giydirir, saçlarını ve üstünü düzelterek hazırlarlar. Giydiği elbisenin renginin yeşil olmaması şarttır, çünkü halktan kadınlar arasında yeşil renk “murat” alameti addedilir. Bu yüzden de “murada ermiş” anlamına geleceğinden daha henüz görücüye çıkan bir kız için, bu mana uygun bulunmaz. Kız elbisesini giyip hazır olunca, misafirlerin bulunduğu odanın kapısının dışına gelir, durur. O sırada kahve verme zamanı da ancak gelmiş olur. İçeriye kahve götürülürken, kız da beraber odaya girer. Görücüye gelenler ayağa kalkmaz, yerlerinde kalırlar. Kız misafirlerin tam karşısına konmuş bir sandalyeye görücülerin hepsine temenna ederek oturur. Bu arada kahve fincanları da verilmiş olur. Kahve içerken kıza bakılacağından görücüler kahve fincanını ellerinde bir çeyrek saat tutabilirler. Bu hal zorunlu olduğu için ayıp sayılmaz. Kahve getirenler ayak üstünde bekler. Bu sırada kızın kekeme olup olmadığını anlamak için kızla münasip şekilde konuşulur. Kızın misafirlerin yüzlerine dik dik bakması, gülmesi, eteğiyle oynaması, parmaklarını çıtlatması, eteğini çekip örtmesi veya parmağındaki yüzükle oynayıp çevirmesi, sert sert cevap vermesi pek ayıp karşılanır, terbiyesizlik sayılır. Görücülerin de kızın ismini, yaşını sorması, tahsilinden söz etmeleri, hepsinin gözlerini kıza dikip bakmaları ve o sırada birbirlerine sokulup aralarında konuşmaları da çok ayıp sayılır, terbiyesizlik, saygısızlık olarak kabul edilir. Her iki taraf bu davranışlardan çekinir. Vakit gelip görücüler yaşmaklarını isteyince, kız da hepsine saygılı bir temenna ederek odadan çıkar. Misafirler de yaşmaklarını örtüp feracelerini giyerek¹ çıkıp giderler.

Baktıkları kıızı gözleri tutar, uygun bulurlarsa, kıızı alacak taraftan başka kimseler kıızı görmek üzere ikinci defa gidebilir. Bu sırada kendilerinin kim olduğuna ve ne taraftan geldiklerine dair bir şey söylemezler. Görülen kızın tarife uygun olduğu tespit edilirse, alacak kimseye ne fazla övülür, ne de mübalağa ile anlatılır, ikisi ortası bir tarif yapılır. Bunun sebebi ise şayet bir mâni çıkar da kısmet olmazsa çocuğun gönlünün o kııda kalmasını önleme düşüncesidir.

1 Yazarın yukarıda, görücülerin feraceleriyle oturdukları yolundaki ifadesiyle gelişiyor, ancak olduğu gibi bırakıldı.

Görücüler evden çıktıkları zaman kızı beğenmemiş iseler, o zamanki kadınların ağzıyla: “Pek çiğ, yüzünde “bâd-ı sabâ”sı² yok”, “Tamah edilecek pek öyle ahım şahım bir şey değil”, “Kabaca bir güzel, kendisinde albeni yok” derler. Eğer hiç sevmemiş ve beğenmemişlerse “Ham halat bir şey, ver eline süpürgeyi, tahta silsin”, “Bir kız ki hanıma benzer yanı yok”, “Kadın değil, oduna benziyor, yazıldıysa bozulsun”, “Alanlar parmağına kına koysun, artık haremim var diye sevin sin” gibi tabirlerle aralarında konuşurlar. Şayet beğenilmiş, hoş gitmiş ise “Yaradana kurban olayım, maşallah ay parçası gibi kız”, “Allah anasına babasına bağışlasın, aldığına değer”, “Kırk bir kere maşallah, paçalı güvercin yavrusu gibi bir kız”, “Eti canı yerinde, eteği belinde bir kızcağız” “Âdem Maşallah, fıkır fıkır, fındık kurdu gibi bir kız”, “Artık diyecek yok, Allah hayırlı etsin, beyin talihi altında, kısmeti elinde, arzusu yerinde olduğu anlaşılıyor”, “İnsan baktıkça bakacağı geliyor, kamı sıcak pek rüzgârlı bir kız” diye bol bol methederler.

SÖZ KESME

Kız için verilen bilgiler yerinde bulunur, evlenecek olan da uygun gördüğünü ebeveyni ile görüşerek bildirirse, karar verilir, kızın istenmesine teşebbüs edilir. Esasen kızın kimin nesi olduğu zaten öğrenilmiştir. Kızın özel durumu ve ailesi, daha önceden etrafıca ya kendileri ya da vasıtalı olarak bilenlerden ve tam bir gizlilik içinde incelenmiş ve sorulmuştur. Her yönüyle uygun bulunmuşsa, görücü giden hanımlardan birisi evlenecek adamın işini, çalıştığı yeri ve yaptığı işi, pederinin nam ve şöhretini bildiren bir pusulayı alır, kızın hanesine götürür, validesine, o yoksa evdeki yakınlarından bir akrabasına bırakır ve böylece niyetlerini açıklamış olurlar. Onlar da kızlarına talip olan kimsenin hal ve hareketlerini, gerekli gördükleri yönlerini bilenlerden, uygun buldukları kimse ve yerlerden yol ve yordamıyla tahkik ederler. Durumu aralarında enine boyuna düşünüp görüşür, tartışır. İlerde geçimsizlik sonucu ayrılma olursa hele çocuğu da varsa kızın düşeceği zor durum en çok üstünde durulan konudur.

Beş-on gün sonra pusulayı getirmiş olan hanım tekrar kızın evine gider, hatırlarını sorar. Eğer istek her iki tarafça da uygun bulunmuşsa, kısmetse kızın verilmek istendiğini söylerler. Buna kadınlar arasında *söz kesme* denir.

Bundan sonra artık erkeklerin bir araya gelmesi gerekir. Kararlaştırılan bir günde kızı görmeye giden hanım, durumu kızın peder ve validesine bildirir. Kızı isteyen taraftan, gencin dayısı veya eniştesinin, kibar aileden ise, pederinin kethüdası ve yakın sayılabilecek bir akrabasının gelecekleri haber verilir. Hepsi üç kişiyi geçmemek şartıyla kararlaştırılan günde kızın hanesi-

ne gider, “Besmele” ile kapıdan önce sağ ayağını atarak içeri girerler. O sırada eski Osmanlı hanımları ortada kedi bulundurmamaya ve hele siyah bir kedinin dolaşmamasına pek ziyade dikkat ve ihtimam gösterirler. Şayet bir karara varılamaz da dağılırlarsa bu, kedinin uğursuzluğuna bağlanır. Hatta iki kişinin arası şayet bozulur ve darılırlarsa bir taraf diğerine “Ne oldu, yoksa aramızdan kara kedi mi geçti?” der. Buna o vakitler çok inanılırdı.

Eve giden zatlara çubuk, kahve ikram olunur, konuşma başlar. *Nikâhın miktarı*, halktan kimselerde *yüz görümlüğü*’nün kıymeti ve cinsi ile *ağırlık* denen *akça*’nın miktarı ve akd günü, kesin olarak karara bağlanır. Eğer talip, ekâbirden bir kimsenin evladı ve alınacak kız da o seviyede ise *ağırlık* ve oda döşemesinden söz edilmez, yalnız nikâhın miktarı kararlaştırılır.

İstanbul’da nikâh anlaşması iki çeşittir. Birisi nikâhın miktarı diğeri ise *ağırlık* denen ve nikâh bedelinin yarısı olan akça hakkındadır. Kararlaştırılan nikâh bedeli ya boşanma zamanına ya da vefata ertelenir. Böyle bir olayla karşılaşılırsa o zaman ödenir, baştan bir şey talep edilmezdi. Bir diğer yol da nikâh bedelinin yarısının peşin ve bir seferde kızın peder veya validesine ödenmesidir. Buna halk dilinde *ağırlık* adı verilir.³ *Ağırlık* isteyip alan kız tarafı damadı olacak kimseyi yanına alacaksa, aldığı bedel karşılığı kendi hanesindeki gelin odasını döşer. Kız haneden gidecekse, bu para ile gelin gittiği hanede gelin odasını tefriş ve tanzim eder. *Ağırlık* parasıyla kızın peder ve validesinin oda döşemesine, şekline erkek tarafınca karışılmaz, kendi arzularına göre tefriş ederler. Bu âdetin bir de kibarcası vardır. Kız tarafı *ağırlık* parasını almaz. Gelin odasını kızın pederi kendi hesabına tefriş eder. Ya da evlenecek adamın pederi, gelinlik odasının döşenmesini yapar ve harcadığı paradan nikâh bedelinin yarısını mahsup etmeyip tefriş masraflarının hepsini kendi öder. Geline evinde müstakil ve muntazam bir oda hazırlanmış olur. Erkekler arasında bu usuller hakkında ne konuşulmuş ve karar verilmişse her iki taraf da ona uyarak hareket eder.

NIŞAN TAKMA

Erkeklerin bir araya gelip görüştükleri günden iki gün sonra güvev tarafından iki hanım *nişan bohçası* denilen bohçayı gelin olacak kızın evine götürürler. Son derece süslü, gayet nefis ve ağır işlemeli bu bohça içinde ya-

3 İslam aile hukukuna göre damat adayının kızı para veya mal olarak vermesi zorunlu nikâh bedeline “mehr” denirdi. “Mehr”, “mehr-i muaccel” ve “mehr-i müeccel” olarak ikiye ayrılır. Yukarıda *ağırlık* olarak geçen ve peşin olarak nikâhtan önce kız tarafına verilmesi kararlaştırılan para “mehr-i muaccel”dir. “Mehr-i müeccel” ise boşanma veya ölüm durumunda kadının şahsına verilen para veya maldır, ailesinden birinin alması yasaktır. Nikâh anlaşmasında mutlaka belirtilmesi gerektiği (Ortaylı 1980: 35 vd.).

rim top çok kıymetli bir şal, en makbul ve kibarane olandan **iki top** kumaş, orta boy fakat kıymetçe büyük bir pırlanta dal bulunur. Bohçanın gelin evine bırakılması hanımlarca “nişan takıldı” tabir edilir. Yine o gün gelin olacak kızın akrabalarından kadın ve erkek kimler varsa yaşları tahkik edilir, gelin hanımın giydiği pabucun ölçüsü alınır ve bu hareket artık kesin karara varılmış olduğunu gösterir. Buna kadınlar *ayak ölçüsü* derler. Bu arada gelinin pederine, validesine ve pek yakın erkek ve kadın akrabalarına ayakkabı gönderilme âdeti vardır. Tabii bu âdetler ailenin zenginlik derecesine göre yapılır. Şayet aile varlıklı ve kibar takımından ise gelin hanıma sırmalı ve incili, validesine şal üzerine sırmalı, hemşiresine atlas üzerine sırmalı, diğer yakın akrabalarından olan hanımlara atlas üzerine ipek işlemeli ayakkabı, evdeki diğer kimselere terlik, erkeklere de kibarların giydikleri cinsten gecelik terlikleri alınır. Bunlar ince örülmüş, içerisi kırmızı meşin kaplı, orta boy, sanatkârane bir sepete yerleştirilir, üzeri kırmızı canfese bağlanır, her birinin içine kimlere ait olduğunu gösteren pusulalar konur, yalnız bir hanım ve bir uşakla gelin kızın evine gönderilir. Bu ayakkabıların gönderilmesi, bir davetiye gibi kabul edilir ve giyip gelmeleri rica olunmuş olur. Âdet böyledir. Bunları götüren hanım yaşlı ise, ince iş güzel bir yazma yemeni içinde yaşına göre seçilmiş bir entarilik kumaş, eğer orta yaşlı ise yine kırmızı canfes bohçaya konmuş uygun bir entarilik hazırlanır, mutlaka yemeğe alıkonur. Kahve ve çubuk, sonra şerbet verilerek ağırlanır. Onlar kapıdan çıkınca arkalarından hiç olmazsa bir maşrapa su dökülür.

NIKÂH AKDI

İstanbul’da nikâh eskiden beri evlenecek kızın evinde kıyılır. İki taraf nikâh gün ve saatini önceden kararlaştırır. Güveyinin pederi kendi yakın akrabalarına ve pek samimi ahabplarına tezkereler yazarak nikâha davet eder. Güveyinin validesi de kadınlarca *okuyucu* denen davetçi hanımlar göndererek diğer akrabalar ile arzu ettiği ahabplarından nikâhta bulunmalarını rica eder. Keza kızın pederi de yakın akraba ve bulunmasını arzu ettiği zevata tezkereler yazarak, kızın validesi ise okuyucu aracılığıyla akraba ve ahabplarını davet eder. Nikâh günü verilecek yemek için konağın eski aşçılarına yenilerinin eklenmesi gerekli ise, konağın aşçıbaşı aracılığıyla diğer aşçılar tedarik edilir. O gün için **lazım** gelen ve neveleri kararlaştırılan yemekler hazırlanır. Bu maksatla sofra ve **kiler** için daha ne alınması icab ediyorsa alınıp kilerin eksikleri **tamamlanır**, şerbet ve kahve takımları da hazır edilir.

Akdin kararlaştırıldığı günün sabahı pek erkenden büyük ve müzeyyen bir sepet içine çok sayıda billûr sürahilerle çeşit çeşit şuruplar, çok değerli, müzeyyen, kapaklı büyük kâseler içinde bergamut, sakız, kelle şekeri tatlıla-

rı konur, üstlerine yek-renk, kenarları zihli canfes bağlanır. Diğer küçük ve müzeyyen bir sepete de ufarak kıymetli kâseler içinde kına, ağız sakızı, kakule, günlük, kırmızı şerbetlik şeker konarak sepetin üzeri de canfes ile bağlanır. Güveyinin konağından iki münasip ağa eliyle gelin hanımın hanesine gönderilir. Götüren adamlara müzeyyen ve sırmalı çevrelere bağlı olarak uygun miktarda atıyyeler verilir.

Nikâh akdi'nin muharrem ve safer aylarına rastlamaması, diğer ayların da perşembe ve pazartesi günlerinden birinin seçilmesi çok gözetilen hususlardandır. Hatta kübera ve rical uğurlu ve mümtaz bir günü fennen tayin ettirmek için müneccimlere müracaat eder, onların tespit ettiği gün ve saatte, hatta o dakikada nikâh kıyılmasına dikkat ve ihtimam gösterirlerdi.⁴ Hatta vakti, ellerinde saat tutarak bekleyenler çok görülmüştür.

Bu nikâh cemiyetine davet edilenler gelmeye başladıkları zaman konağın ağaları veya kethüdası ya da damadı ve güveyinin biraderi tarafından karşılanır, mevkilerine göre icab eden odalara alınırlar. Hane sahibinden daha ileri gelen bir kimse ya da hane sahibinin çok sevgi ve saygı duyduğu bir zat gelirse, hane sahibi bizzat kendisi karşılar, gerekirse koltuğuna girer, en güzel bir odaya alır. Harem tarafında da gelen davetli hanımlar aynı usulle karşılanır, odalara alınırlar. Gelen zatlara hürmet gereği önce tatlı çikartılır, kahve ve çubuk ikram edilir.

Akdin yapılabilmesi için güveyin vekâletini almış pek yakın, akraba veya muhterem ahablarından iki şahit hazır bulunur. Küçük hanımın ya amcası veya dadısı ya da süt kardeşi vekâlet almak üzere, akraba veya pek teklifsiz görüşülen üç kişi de şahit olarak harem ağasının aracılığıyla harem dairesine girer, küçük hanımın odasının kapısı önünde dururlar. Vekil olacak kimse “Hanımefendi burada mısınız?” diye sorar. İçeriden birisinin “Evet, buradadır efendim” dediğini şahitler işitir. Sonra da vekil olacak zat, küçük hanıma hitaben şahitlerin de duyabileceği kadar yüksek bir sesle “Kızım, filan zat ile akd-i nikâhınıza tarafınızdan vekil olayım mı?” diye sorar. Kız birden cevap vermez, sıklır, soru tekrarlanır, sonunda “olunuz” cevabını alır. Şahitler de işitirler, selamlığa dönülüp nikâh kıyılacak odaya girerler. Odanın karşısına gelen minderin önüne, yani nikâh kıyacak kimsenin oturacağı yerin önüne büyük, sırma işlemeli çok sanatkârane bir seccade yayılıdır. Odanın iki tarafına büyük gümüş buhurdanlar konmuş ve yakılmıştır. Akide memur olan zat yerine oturur, güveyinin vekilini sağına, kızın vekilini soluna alır, misafirler de derecelerine göre diz çöker otururlar. Herkesin elleri dizlerinin üstündedir. Nikâhı kıyacak zat ve hazır olanlar günahlarına, yaptıkları kötülüklere tövbe ve istiğfar ederler. Peygamberimiz efendimizin ru-

huna salâvat getirdikten sonra, kız vekiline hitaben "... kuruş mîhr (mehr) ile vekili olduğunuz ... hanımı ... beye hasbe'l-vekâle akdeddiniz mi?"⁵ diye sorar. O da "Evet, hasbe'l-vekâle tezvic ettim"⁶ dedikten sonra güveyin vekiline dönerek "..... kuruş mîhr ile vekil olduğunuz zata kerimesi hanımefendiyi hasbe'l-vekâle tezvic ettiniz mi?" diye sorar. O da "Evet, hasbe'l-vekâle tezvic ettim" dedikten sonra, akde memur olan, "O halde iki tarafın rıza ve muvafakati ve şahitlerin şahadetiyle ben de akdettim" der, nikâh tamamlanmış olur. Orada bulunanlardan ve önceden seçilmiş olan sesi güzel iki kişi yüksek sesle Kur'an-ı Kerim'den usulünce on-on beş ayet okur, sonra uğurlu ve hayırlı olması için eller kalkar, yapılan duaya "Âmin!" denir, akid merasimine son verilir.

Duanın hemen ardından misafirlerin ellerine gülâbdanlarla gül suyu serpilir, gümüş tepsilerde gümüş kadehlerle şerbetler verilir. Misafirler diğer odalara alınır. İki taraf birbirini ayrı ayrı tebrik eder, biraz sonra da davetliler yemeğe kaldırılır, ikram edilir, kahve ve çubuklar verilir. Davetliler yavaş yavaş dönmeye başlayınca, yine gelişlerinde olduğu gibi hanehalkı tarafından aynı şekilde derecelerine göre uğurlanırlar.

Erkekler tarafındaki nikâh merasimi bitince, küçük hanım validesi, büyük hemşiresi ve teyzesinin ellerini öper. Nikâh cemiyetinde kayınvalidesi hazır bulunmuşsa, zevcinin hemşiresi yani görümcesi de varsa, önce kayınvalidesinin elini öper, sonra da hanımlardan birisi kızı görümceye götürür, onun da elini öper. Kayınvalidesi de yüzük veya küpe veya elmas bir dal iğne hediye eder. Bu mücevhere *el öpmesi* adı verilir. Sonra davetli misafirler de hanımı tebrik eder, yemekler yenir, kahve, çubuk, şerbetler içilir. Daha sonra onlar da yavaş yavaş dönmeye başlarlar.

Nikâh al di için çağrılan efendi ile o mahallenin imam ve muhtarlarına güveyi *avâid* adı altında atıyyeler verir. Güveyin orada bulunan akrabaları tarafından da hizmet edenlere *orta bahşîşi* adıyla uygun miktarda atıyyeler dağıtılır. Herkes evine döner.

Nikâh cemiyetlerinde bir at bulunduran erkeğin yakınları merasim bitince derhal ata atlar, güveye müjdeli haberi götürür ve ondan bahşîş alır. Bu da eski âdetlerdendir. Evde bekleyen güveyi, pederi dönünce, önce onun ve validesinin ve yakınlarının ellerini öper, teşekkür eder. Peder ve valide de mahdumlarına şal, saat gibi hediyeler verir. Gencin dadısı, süt validesi veya tayesi varsa valide ve pederi, onları da değerli saat ve elmas gibi münasip hediyelerle taltif eder. Hanehalkı da güveyi tebrik eder.

Nikâhta güveyin bizzat bulunması hiç görülmüş bir şey değildir, hatta

5 Vekili olarak nikâhını kabul ettiniz mi?

6 Vekili olarak evlendirdim.

güveyin nikâhın nasıl geçtiğini, kimlerin bulunduğunu, nikâh bedelini bile sorması ayıp sayılır. Eğer nikâhla düğün arasındaki zamana mübarek gecelerden bir kandil gecesi rastlarsa o gecenin gününde, böyle bir gece yoksa nikâhtan bir hafta sonra, güveyi tarafından, gayet süslü sepetlerde cins cins mevsim meyveleri dizilir, içleri yaldız kâğıtlarla bezenip, üzerleri renkli tül ile, tepeleri elvan kordelalarla bağlanmış olduğu halde kızın evine gönderilir, hatır sorulur. Eğer nikâh ile kararlaştırılan düğün günü arasındaki zamana Ramazan giriyorsa, bayrama iki gün kala bir erkekle en iyi cins meyvelerden yine süslü bir sepet yanı sıra bir iki sepet elvan şeker ve şekerleme gönderilir ve hatır sorulur. Götüren adama uygun bir bohça içinde çamaşır takımı ve bir de bahşiş verilir. Kız tarafından da karşılık olarak, güveyi olacak kimseye güçlerine göre bir kat çamaşır gönderilerek teşekkür edilir. Getiren adama güveyi de çamaşır ve atıyye verir, taltif eder. Her iki taraf verdiği bahşişi para olarak eline vermez, münasip bir çevrenin ucuna bağlı olarak verilmesi âdettir. Bundan sonra artık her iki taraf düğün hazırlığına girişir.

CIHAZIN GÜVEY EVİNE GÖNDERİLMESİ VE YERLEŞTİRİLMESİ

Kız tarafından hazırlanan ve kadınların cihaz dediği gelin eşyası arasındaki yatak şilteleri beyaz büyük *bağlar*⁷’a bağlanır. Yorgan ve yüz yastıkları özel yapılmış büyük ambarlara konur. Elbise gibi bohça eşyası silme sedfli servi, ceviz, ıhlamur sandıklara konur. Tabak, sofrta takımları kâğıtlara sarılarak dikkatle büyük çamaşır sepetlerine, bakır ve diğer mutfak takımları da “pazar küfesi” denen büyük küfelere istif edilir. Mangal, leğen, semaver, el leğen ve ibrikleri de birbiri üzerine konarak yerleştirilir. Saksonya ve *eski maden*⁷ testi ve tabaklar, bardaklar, sürahiler de büyük çamaşır tablalarına kâğıtlara sarılı olarak yerleştirilir, üstlerine kenarları zihli beyaz patiskalar sarılır.

Cihaz almak ve göndermek mutlaka pazartesi günü yapılır. O gün ne kadar arabaya ihtiyaç varsa güveyinin evine haber verilir. Lüzumu kadar araba ve cihaz eşyasını kaldırıp yükleyecek yeterli sayıda adam gönderilir. Gelin hanımın hanesine arabalar ve adamlar gelmeden iki veya bir hanım, güveyinin hanesine yollanır. Abdestli olması şart olan bu hanım elinde çevreye sarılı bir dilim ekmekle cihazdan önce güveyinin hanesine ulaşır ve içerde eşyanın gelişini bekler.

7 Az bilinen bu terime, ulaşabildiğimiz sözlüklerden sadece *Kamûs-ı Türkî* ve *Redhouse*’ta (1921) rastladık. Yazar eski maden terimini *Redhouse*’taki anlamıyla “değerli Çin porseleni” için kullanmaktadır. *Kamûs-ı Türkî*’de ise Çin yanı sıra Saksonya porselenleri de eski maden olarak tanımlanmıştır: “Has porselen ve fağfurdan yapılan eşya, Çin ve Saksonya madenleri gibi” (KT). Ayrıca eski maden yerine tek başına maden terimi de kullanılmaktadır (KT; SA II).

Arabalarla beraber gönderilen adamlar gelin hanımın hanesine varınca beyaz bağlı sandık ve küfeler arabalara yüklenmeye başlanır. Sepetlerle diğer kırılabacak eşya tablaları daha önce evin alt katına taşınmış olur. Eşya almaya gelenler ve arabacılar, kız tarafından kendilerine hediye edilen uygun bir renkte beşer arşmlık kumaşı, sağ omuzlarından çapraz olarak göğüslerine bağlarlar. Eşyaların arabalara yüklenmesi sona erince baş üstünde taşınacak eşya ve sepetler en önde, bunların arkasında da arabalar olduğu halde kafiye ağır ağır hareket eder. Kafilenin arkasından kapı dışında bir kova su dökülmesi uğur addedilir. Arabalar ve eşyalar güveyinin konağına gelince, konağın ağaları eşyaları alır, harem tarafındaki ilk kat sofasına çıkarırlar. Eşyaları getirenlerin tarifine göre, cariyeler eşyaları yerli yerine koyarlar. Hepsi yerleşince, konağın sokak kapısı önünde bir koyun kurban edilir, eti fakirlere dağıtılır. Arabacılar, eşya getiren ağalara bahşişler verilir. Eşya ile gelin evinden gelen hanım yemeğe alıkonur. Eşya taşınması öğle yemeğine kadar bitmiş olur.

Gelen hanım ve kalfaların yardımıyla, eşyalar önceden boşaltılmış odaya konur ve kilitlenir, kız evinden gelen hanım anahtarı alır. Döneceği zaman canfese sarılmış bir kat elbiselik ile bir küçük beyaz sakankura bağlı ağız sakızı verilerek uğurlanır.

114

Birkaç gün sonra kız tarafından iki üç hanım gönderilir. Cihaz eşyasının odası ve bağları açılır, düğünde teşhir edilecek eşya birer birer ayrılır. Bu eşya teşhiri için, konakça ayrılan odanın yarısı insan boyu yüksekliğinde bir tahta perde ile boydan boya bölünür. Kırmızı kumaşla kaplanan tahta perdenin arkasına üst üste raflar yerleştirilir. En üst raflara Saksonya ve eski maden nefis antikalar, altındaki kata gümüş kıymetli eşya daha alt raflara çeşitli mücevher ve altın süs eşyası mahfazalarıyla dizilerek tertiplenir. Gerekirse üstleri örtülü üç beş masanın üzerine şallar, kürkler ve ağır yorganlarla çok kıymetli sofrta takımları konur. Odanın duvarlarına sıra ile kat kat gerilmiş olan sicimlere de hanımın kendi işlediği çeşit çeşit nakışlar ve gergef işi eşya usulünce cinslerine göre itina ile asılır. Oda bu haliyle ender ve nefis bir eşya sergisi haline gelir ve gerçekten görülmeye değer. Yerleştirme bitirilince, odanın bir köşesine nazarlık niteliğindeki kırmızı sakankura bağlı bir miktar mazı, sarımsak, şap, çörekotu asılır. Ayrıca çörekotu serpilir ve oda kilitlenip çıkılır.

CİHAZ TAKIMI

Eskiden kübera ve rical, göstermek istedikleri servet ve kudretlerinin en iyi şekilde kerimelerinin cihazından anlaşılacağını bildiklerinden, cihaza birinci derecede önem verir, büyük külfetlere, aşırı masraflara girerek lüzumundan fazla cihaz tertip eder, akranları arasında “Fılan zat kerimesine

şöyle bir cihaz vermiş” dedirterek bunu bir iftihar vesilesi yaparlardı. Evlendirilerek başka bir konağa gelin gönderilen kübera kerimelerinin cihaz takımı, Osmanlılar hakkında verilen malumatı tamamlayıcı mahiyette olduğundan burada etraflıca anlatılmıştır. Böyle bir cihazda bulunanların cinsleri, isimleri, adetleri şöyledir:

└ 15 adet yün döşek; içlerine en az on beşer kıyye en iyi cins yapağı yün doldurulmuş, yüzleri ipekten.

└ 30 adet pamuk şilte; her döşek için ikişer tane olup içlerine 10 kıyye Maydos pamuğu konmuş, yüzleri düz renk yünlü kumaştan.

└ 30 adet kışlık pamuk yorgan; her yatak için ikişer tane; beşinin yüzüne *telli Hind sevâisi* geçirilmiş, beşinin yüzü canfes üzerine *suzenî* işleme, beşi *Hind kezisi (gezisi)* üzerine tel ve ipek sırma işli, beşi atlas üzerine *Tophane işi* adıyla ünlü ipek, sırma tel, gümüş pul ve ufak *tırtıl* işlemeli, beşi düz renk *lahuraki* üzerine ipek kasnak işli, beşinin yüzü de en iyi cins şaldan; her yorgana çarşaf geçirilmiş olur.

└ 30 adet yazlık pamuk yorgan; yüzleri en iyi cins yazmadan, her biri ayrı renkte zemin üzerine dallardan meydana gelen çeşitli desenlerde.

└ 20 adet yazlık ince yorgan; yarım kıyye pamuk konmuş, ince dikişli, yüzleri beyaz keten kaplı.

└ 12 küçük boy diz yorganı; yaz kış nezle vb rahatsızlıklarda dizleri örtmek için, 6'sının yüzü beyaz zemin üzerine serpmeye çiçekli şaldan, 6'sı ise iyi cins yazmadan.

└ 90 yatak çarşafı; 20'si düz ve yollu ipek bürümcek, 20'si *Cebel-i Lübnan* malı ipekli, 20'si ipek karışık, ipek baş çevirme, 30'u yazlık, tek enden yapılmış en iyi cins keten.

└ 40 yorgan çarşafı; yine bir enden en iyi cins keten.

└ 60 yüz yastığı; her birine bir kıyye pamuk konmuş, yüzleri mermerşahî, başlarına elvan renk atlas ve canfes geçirilmiş.

└ 10 ufak boy yüz yastığı; yazma yüzölçü, hafif rahatsızlıklarda uzanırken kullanmak için.

└ 80 yüz yastığı örtüsü; beyaz ketenden 20'sinin başları ipek ve sırma işlemeli, 20'sinin elvan ipekle kasnak işlemeli, 20'sinin düz beyaz ipekle sarıma işlemeli, 20'sinin başları ise kırmalı.

└ 40 adet bağ; kalınca dokunmuş enli *hase'*den, yorgan ve yastıkları sarıp yüke kaldırmak için.

└ 10 adet tavanlı cibinlik; araları beyaz gümüş telle işlenmiş ipek Bursa bürümceğinden, dikiş yerleri elvan ipek kordela çevrili.

└ 20 Trablusgarp beyaz ihram; kışın yorganların üstüne örtmek için.

└ 20 ferace bohçası; misafir feracelerini koymak için atlas, canfes, *istüfe* (*üstüfe*), *sevâi*, lahuraki üzerine sırma veya gümüş *kılaptan* ve elvan ipek ya

da sadece ipekle kasnak, süzenî, sarıma, batırma veya gergef işi.

└ 20 yaşmak bohçası; ferace bohçalarıyla takım olacak şekilde aynı renk işlemlerde.

└ 26 seccade; 4'ü *arakiyye* üzerine som sırma, 4'ü atlas üzerine sırma ve ipek, 4'ü canfes üzerine sırma ve ipek işlemeli, 4'ü elvan çukadan *manyalı-ka* işi, 10 tanesi ise nefis *münakkaş*⁸ yazmadan.

└ 30 namaz bezi; Hind dülbendinden, başları *sıçan dişi* dikilmiş.

└ 10 adet seccadelere konulan namaz bezi bohçası; küçük boy, atlas ve canfesten kenarları hafif ipek işli.

└ 20 adet abdest futası; elvan renk som ipekten dokunmuş, misafirlerin abdest alırken bellerine kuşanmaları için.

└ 60 adet yüz, abdest ve yemek havlusu; başları sırma ve ipek işlemeli.

└ 10'ar adet baş, omuz ve arka havlusu; Bursa, Selanik ve Cebel-i Lübnan malı keten, pamuk ve ipekle dokunmuş, başları düz beyaz ipek nakışlı.

└ 10 adet peştemal; çeşitli renklerde som ipekten.

└ 5 nalın; gövde ceviz, oymalı, tasmalar gümüş kaplı kabaralı.

└ 5 hamam nalını; ceviz üzerine sedef kakmalı.

└ 10 kadar gecelik terliği; güvey için, yüzleri elvan şal, içleri kırmızı çu-ka kaplı.

└ 5 adet büyük yuvarlak tandır yorganı; düz renk lahuraki ve düz renk keziden yapılmış, işlemez, içine renkli yüz geçirilmiş.

└ 5 adet tandır örtüsü; düz kırmızı çukadan, kenarları zihli.

└ 30 kadar yuvarlak yemek şiltesi (her birine altışar tane olmak üzere 5 sofraya yetecek kadar); içlerine bir kıyye pamuk konmuş, yüzlerine istüfe veya bir ipekli kumaş geçirilmiş.

└ 20 yuvarlak, büyük sofa örtüsü; atlas, canfes, kezi ve lahuraki üzerine ipekle sırma, ipek, pul, tırtıl ve yalnız elvan ipek işlemeli, içleri renkli astarlı.

└ 10 adet uzun Mardinkâri yemek örtüsü; 15 arşın eninde, çok uzun kırmızı zemin üzerine elvan ipek ve kılaptanla işlenmiş.

└ 50 adet büyük boy yemek havlusu; Selanik'in *kırmızı minaresi*'nden ve en iyi Bursa keteninden, iki tarafları tüylü, başları düz sırma, elvan ipek ve düz beyaz ipekle işli.

└ 20 kadar büyük yuvarlak sini örtüsü; yemek sinilerinin üzerine örtmek için tek en düz beyaz kalın ketenden dikişsiz, kenarları zihli.

└ 10 *nibali*; sofralarda üstüne yemek sahanı koymak için siyah zemin üzerine ya sarı ya beyaz sırma işli, çapı 10 parmak.

└ 6 adet yuvarlak *sofra iskemlesi*; yemek sinilerinin altına koymak için, 1/2 arşın yüksekliğinde, 1 arşın çapında, içi kutu tahtasından,⁹ üzerine kur-

8 Nakışlı, işlemeli.

9 Bükülebilir incelikte tahta söz konusu olmalıdır.

mızı çuka geçirilmiş, sarı şerit ve sarı kabara çivileriyle süslenmiş.

└ 2 büyük gümüş *buhurdan*; Mevlid-i şerif okunurken ve benzeri toplantılarda buhuñ yakmak için.

└ 2 adet buhurdan iskemlesi; üstüne buhurdanları koymak için, yeşil kadife kaplı, gümüş kabara mıhlı.

└ 4 yuvarlak örtü; buhurdan iskemlelerinin üzerini örtmek için, atlas ve canfes üzerine sırma ve pul işlemeli.

└ 5 gümüş şerbet güğümü; Mevlid-i Şerif okunurken şerbet dağıtmak için.

└ 30 adet kadar gümüş şerbet bardağı; yine Mevlid okunurken şerbet ikram etmek için

└ 20-30 adet kesme billûrdan şerbet bardağı; kapaklı ve tabaklı, kiler takımı olarak

└ Kahve takımı; onarlık takımlar halinde 40 kadar eski maden fincan, 10'u altın, 10'u altın üzerine mineli, 10'u gümüş olmak üzere 30 kadar fincan zarfı, 5 gümüş sitil ve ibrik, 5'i gümüş, 5'i kadife kaplı ve üzeri gümüş kabartma çiçeklerle süslü 10 kahve tepsisi.

└ 6 yuvarlak büyük kahve örtüsü; değişik renklerde atlas, kadife, canfes üzerine sırma, tel, pul işlemeli, kenarları uzun sırma saçaklı.

└ 4 gümüş tatlı takımı; birbirinden farklı modellerde olan takımların her biri 6 bardak, 6 kaşık, 1 kaşıklık, 2 tatlılık, 1 tepsiden meydana gelir.

└ 30 adet Saksonya kapaklı yemek sahanı, beşerli 6 takım halinde; yekrenk zemin üzeri yıldız ve renk renk çiçeklerle münakkaş, kapak tepeleri gül, limon şeklinde tutamaklı.

└ 15 adet Saksonya kapaklı tuzluk; sahan takımlarının renk ve çiçeklerine uygun, her biri üçer gözlü.

└ 30 adet Saksonya limon tabağı; yine sahan takımlarının renklerine uygun.

└ 30 kadar su bardağı; 5 sofralık, kapaklı ve tabaklı, sahan takımlarının renklerine uygun.

└ 9 adet ufak Saksonya perhiz sahanı ile 3 çorba kâsesi; perhiz yapan bir kimseye yemek koymak için 4 parçadan ibaret 3 takım halinde.

└ 30 adet kıymetli *mertebanî* ve eski maden büyük tabak; kuzu, börek gibi yemekleri, muhallebi ve diğer tatlıları koyup sofraya getirmek için.

└ 100 kadar çeşit çeşit yemek kaşığı; sofrada sıcak, soğuk yemekler için adam başına üçer tane konmak üzere.

└ 50 adet *kesme* billûrdan hoşaf kâsesi; 10'lu beş takım halinde, tabaklı ve kapaklı.

└ 25 adet orta boy Saksonya yemiş tabağı; 5'li beş takım halinde.

└ Yeteri kadar eski maden yemiş tabağı.

- ┐ Yeteri kadar mercan saplı yemiş bıçağı.
- ┐ 10 adet yemiş tepsisi; 4'ü bağadan, 4'ü sarı madenden, daha büyük olan 2'si gümüştan
- ┐ 20 leğen-ibrik; yemekten sonra el yıkamak için, 5'i gümüş, 5'i *tom-bak*, 10'u ise sarı madenden.
- ┐ 2 ufak gümüş leğen-ibrik; perhiz yemeği yiyen bir kişinin odasına gö-türmek için.
- ┐ 10 adet kenarlı meydan sinisi; on kişinin oturabileceği büyüklükte, sa-rı madenden.
- ┐ 4 semaver.
- ┐ 5 adet mangal; büyük tablalı, kapaklı, "Süleymaniye" ve "Selanik işi", sarı madenden dökme.
- ┐ 4 adet ufak kahve mangalı, sarı maden.
- ┐ Bakır mutfak takımları; her cins sahan, tencere ve benzerlerinin her birinden 5'er, 10'ar adet olmak üzere.
- ┐ 10 adet büyük çamaşır leğeni, kenarları yüksek, sarı madenden.
- ┐ 4 adet *cendere*; çamaşırı yıkadıktan sonra düzletmek, yani ütölemek için, kalın kızılçık ağacından 2 arşın boyunda.
- ┐ 4 adet *Yanbolu kebesi*; çamaşırları, esvapları cenderelemek üzere üstü-ne koydukları seccade büyüklüğünde kalın keçe.
- ┐ Gümüş dikiş çekmeces; kabartma çiçekli, lahana büyüklüğünde. Oturu- rulan odanın bir köşesinde bulunur.
- ┐ 3 adet yastık aynası; 1/2 arşın çapında daire biçimli, kabartma çiçek- lerle süslü gümüş çerçeveli.
- ┐ Çeşitli kokular; sedef kakmalı ufak bir çekmece içinde, üstleri yazılı şi- şelerde gelin için gül, ıtır, tefarik, sandal, öd ağacı, ful, kakule yağlarıyla misk, anber, ladin *semame*'lerinden 10-15'er adet.
- ┐ 4 adet *misvak* kesesi; kırmızı meşin üzerine çuka işlemeli.
- ┐ 1 kutu dolusu Halep, Edirne misk sabunları.
- ┐ 10 adet büyük, yuvarlak *seyir çantası*; yazın mesirelere gidilirken kul- lanılmak üzere, çukadan, üzeri ipek işlemeli, içi koyu renk astarlı, büzütlüp toplanması için ağzına kaytan geçirilmiş.
- ┐ 15 Trablusgarp *seyir ihramı*; mesirelerde üzerine oturmak için, kırmı- zı, mavi, mor, renklerde, kenarları sırma saçaklı.
- ┐ 6 adet sefer tası; mesirelere gidilirken yemek koymak için, 2'si gümüş, 4'ü sarı maden, her biri 6'şar gözlü.
- ┐ Gümüş su sürahis; mesirelere giderken su koymak için, ağzı kapaklı.
- ┐ 10 adet gümüş *seyir tası*; mesireye çıkıldığında su içmek için, ufak kulplu.
- ┐ 5 adet gümüş saplı ufak *seyir aynası*; mesirelerde kullanılmak üzere.

10 kadar yelpaze ve sineklik; sapları altın, gümüş, fildişi oymalı.

Yukarıda anlatılanların dışında cihazda tek tek sayımı ve tarifi çok uzak olacak olan daha pek çok ev eşyası yer alırdı.

Evlenecek kıza top top kıymetli şallar, cins cins kürkler, gümüş takımları, başa ve göğüse takmak için elmas dallar, yüzükler, gerdanlıklar, sarıkıtmalar, küpeler, çeşitli murassa kemerler, tokalar gibi çeşit çeşit mücevherler yanı sıra yalnız onun hizmetine bakmak üzere *cihaz halayığı* denilen 5 cariyeye de verilirdi. Büyük bohçalar içinde kıza cins cins feraceler, çeşit çeşit ayakkabılar, bir büyük bohça dolusu yaşmak ve diğer giyim eşyası, sandık sandık çamaşır takımları, hiçbir eksiği kalmadan fazlasıyla hazırlanmış olurdu.

Tabii bu derecede zengin cihaz veremeyenler de vardı. Onlar da yine emsal ve akranlarından geri kalmamaya, kerimelerini mahzun etmemeye gayret göstererek büyük fedakârlıklara katlanmak zorunda kalırlardı.

GELİN İÇİN DÖŞENEN ODALAR

Geline iki oda tahsis edilir. Özel olarak tanzim ve tefriş edilen bu odalardan biri yatak odası, diğeri gelinin kendine mahsus odasıdır.

Yatak Odası

Yatak odası orta büyüklükte olur. Asıl gelin odasının pek yakınında bulunmasına dikkat edilir. Odanın ortasına yekpare olarak dokunmuş çok kıymetli bir halı serilir. Oda pencerelerinin önüne boydan boya bir minder konur. Minder en iyi cinsten yapağı yünü ile doldurulmuş, yüzü *kutnu* denilen ipekli kumaştan yapılmıştır. Üzerine yine ipekli yüz geçirilmiş ve içine Maydos pamuğu doldurulmuş şiltesi konur, üstüne süslü bir örtü örtülür, yüzleri ipek zemin üzerine kadifevari elvan çiçekler işlenmiş nefis *çatma*'dan yastıklar sıralanır. Pencerelere de düz atlastan kenarları ipek saçaklı perdeler asılır.

Odanın diğer bir tarafına, gönderilen elbise bohçalarını, esvapları koymak için iki kişinin oturabileceği büyüklükte döşemelik kumaştan yapılmış bir minder yerleştirilir. Bunun üzerine güveyinin gece giymesi için kız evinin hazırladıkları konur. Bunlar en iyi cins abanî kumaştan dikilmiş, bir önü açık, "yırtmaçlı" tabir olunan biçimde gecelik entarisi, üzerine giyilen yine aynı örnek ince dikişli kısa bir gecelik hırkası, beyaz üzerine ufak çiçek serpmeli, çok iyi cins bel kuşağı, dışı Hint kezisi ile kaplı mevsimine göre ya *kakum* veya samur ya da *elma yanağı* kürk, sıрма uçlu bir çevre ve ince dikişli gecelik takkesinden ibarettir. Ayrıca güveyin ilk sabah değişmesi için özel olarak hazırlanmış bir kat iç çamaşırı konur. Hepsinin üzeri etrafı zihli düz renkte bir esvap örtüsüyle örtülür. Güvey

için bir çift müzeyyen gecelik terliği de hazır edilir. Kenarları ağır sırma işli bir çift keten yüz havlusu, ipekli abdest futası, keten ayak havlusu mutlaka hazırlananlar arasındadır. Sapı kırmızı meşin kaplı küçük bir esvap süpürgesi de unutulmaz.

Odanın kapı tarafına yakın bir yere bronz işlemeli maun konsol, üzerine de yine ayna çerçevesi orta boy bir ayna yerleştirilir. Konsolun önüne çok değerli bir Saksonya testi, bir çift tekerlekli gümüş şamdan, yine gümüşten taşınabilir ufak el şamdanı konur. Konsolun bir tarafında ufak bir şişe içinde kakule vardır. Bir kenarda iki büyük, bir küçük Saksonya tabak, gümüş saplı iki ufak bıçak, küçük bir tabak içinde ketenden küçük bir el bezi bulunur. Duvara asılı eski usul oymalı ve yaldızlı kavukluk ve kenarları zihli kavuk örtüsü odanın diğer eşyalarındandır.

Yatak ise şöyle hazırlanır: Önce yatak yapılacak yere mihrap resmi olmayan, gayet büyük bir ipek seccade serilir. Halının üzerine içleri yapağı yünü doldurulmuş, yüzleri ipekli kumaştan üst üste iki döşek, onların üstüne yüzü ince yünlüden bir pamuk şilte konur. İyi atılmış Maydos pamuğu ile doldurulmuş olan şiltenin üzerine saf ipekten düz renk bürümcek çarşaf serilir. Gayet ince ve her birine ancak yüz dirhem kadar pamuk doldurulmuş, yüzleri beyaz ketenden üç adet yüz yastığı konup üzerine kenarı sırma işlemeli “musanna” beyaz keten yastık örtüsü çekilir. Yorgan da iki adettir. Alttaki yorganın yüzü, beyaz zemin üzerine serpiştirilmiş ve son derecede ince işlenmiş ufak elvan çiçeklerle süslüdür. İkinci yorganın yüzü ya elvan ipek, gümüş tel ve gümüş tırtıl işlemelerle kaplı canfes olur ya da *Hind se-vaileri*’nin en kıymetlisi olan telli sevaiden yapılır. Bunun üstüne Mardin-kârî elvan renkli som ipekten örtü örtülür. Yatağın baş yastığı köşesine canfes üzerine ipek ve tel sırma işlemeli, dört köşe ufarak bir yastık konur. Yatağın arkasındaki duvara da pahalı büyük bir şal asılır.

Oda köşelerine nazara karşı çörek otu serpilir. Kapısı kapanır, kilitlenir. Oda hazırlanırken ve bilhassa yatak yapılırken yalnız çoluk çocuk değil iki kadından başka kimse giremezdi. Bunun iki sebebi vardı. Biri yatağı göstermenin ayıp sayılmasıydı. Diğeri ise kadınların inancına göre sihir yapılarak içeri atılabilir endişesiydi.

Geline Ayrılan Oda

Geline verilecek oda konağın büyüklüğüne ve iç taksimatına göre seçilirken mümkün olduğu kadar selamlıktan uzak, güveyinin peder ve validesinin bulunduğu kattan başka bir katta bulunmasına ve abdesthane’ye yakın olmasına dikkat edilirdi. Oda, eşyalar yerleştirildikten sonra da yeterli yer kalacak büyüklükte olmalıydı. Eskiden ekseri kibar konaklarında bu tarz odaların kapısı, iki kanatlı olup odanın tam ortasına açılırdı. Kapının iki ya-

nında *farsî*¹⁰ veya çiçeklik denilen içerisi yuvarlak girintiler vardır. Altı *so-maki* taş veya mermer olan bu yerlere eski madenden orta boy kıymetli birer küp, yanlarına beş mumlu, fanuslu birer gümüş şamdan konur. Odanın sağ ve sol tarafına karşılıklı olarak maundan yapılmış bir çift konsol, bunların üzerine gayet büyük kristal endam aynaları yerleştirilir. Ayna tepelerine ipekten birer çift büyük boy püskül asılır. Bronz işlemeleri olan konsolların üzerleri taş kaplıdır. Konsolların üstüne aynaların önüne bronz veya billûrdan yapılmış, üzerilerine boydan boya cam geçirilmiş, kıymetli birer saat konur. *Rehavili* denilen bu saatler her saat başı çalgı çalar. Saatin iki tarafında Saksonyadan saksılar ve içine yapma çiçekler yerleştirilmiş, üstlerine yine boydan boya yuvarlak cam geçirilmiş vazolar bulunur. Konsolların altlarına süs için yapılmış, elvan çiçek işlenmiş, musanna Saksonya mamulâtından büyük boy testiler yerleştirilir.

Oda yerleştirilirken yere, kenarları çiçekten bir su ile çevrelenmiş, ortası göbekli, en âlâsından yekpare halı serilir. Tavana odanın büyüklüğüne göre on-on beş ila otuz mumlu, gayet nefis billûrdan yapılmış şamdanlarına fanus takılı avize asılmış, oda ortasına ise müzeyyen ve büyük tablasıyla bir sarı mangal konulmuştur. Odanın pencereyi ön tarafında, pencere önlerinde boydan boya minder yer alır. Yüzü *kutnî* den yapılmış, içi yapağı yünü doldurulmuş minderlerin önünde boydan boya yere kadar inen renkli ipek ve sırma tel karışık *sayvan*, yani saçak, minderlerin üzerinde kırmızı düz atlastan pamuk şilte konur, üstüne tüylü kırmızı Trablus ihramı çekilir. Arkasına konan yastıkların sırma renginde zemin üzerine kabartma lacivert kadife çiçekli olan yüzleri, *vezirkârî* denilen bir çatma cinsindendir. Minderin bulunduğu bu pencereyi tarafa ayrıca bir kanep, iki koltuk altı sandalye konur. Bunların da yüzlerine çatma geçirilmiştir.

Pencerelere ise kenarlarına sırma saçak çevrilmiş düz portakal atlas perdeler asılır, bir uçları kaldırılır.

10 Bu terimin *çiçeklik* anlamında kullanılışına ulaşılabilen kaynaklarda rastlanmamıştır. *Farsî* (*farisî*) ile çiçeklik, metinde birkaç yerde yukarıdaki gibi bir arada aynı anlamda kullanılmıştır (bkz. s. 164). *Farsî* (*farisî*) sözlüklerde şöyle açıklanır: Köşelerin kesilmesiyle oluşan şev ve buna benzer bina çıkıntıları (*STA*); bir cumbanın yan tarafları esas duvar ile dik açı yerine geniş açı oluşturursa ona da "*farsî cumba*" denir (*SA I*); çalık, pahlı kısım (Bayındırlık Bakanlığı, *Eski Eserler Fiat Analizi*, 1968). Safranbolu'da pahlı köşe anlamında "*farsa*" olarak geçer (Günay, 1989: 273). Çiçeklik ise şöyle tanımlanır: Eski evlerde oda kapısının iki yanında çeşitli büyüklükte hücreler veya duvar içinde mihrap gibi oyuk yer; aslında çiçek koymak içindi (*KT*); oda duvarında çiçek koymaya mahsus hücreler; eski Türk evlerinde mihrap şeklinde içeriye doğru girgin yapılmış, ayna koymaya mahsus kısım ile iki yanda yukarıdan aşağıya doğru sıralanmış birkaç gözden oluşmaları da vardı, bunlara "*şerbetlik*" de denirdi (*SA I*); eski evlerde süs eşyası konulan raflı duvar oyunu (*TDKTS*); duvar içinde raflı niş (Günay, y.a.g.e.).

Gelin hanımın oturacağı köşeyi tertip ve tanzim için, özellikle bu işle uğraşan ve halk arasında *askıcı* denen kimseler çağılır. Askıcı arkadaşıyla gelir, odanın sağ köşesinin iki yanına insan boyundan daha yüksek iki orta boy ağaç direk diker, bunların üzerlerini elvan renkli iyi şallarla özel bir şekilde sarar, gelinin arkasına gelecek duvara büyük kıymetli bir şal asar, sonra elvan renk şallardan bu yerin üstüne kubbe şeklinde kırmalı bir tavan yapar. Direklerle tavanın etrafını ve arkayı elvan renk yapma çiçeklerle süsler. Bu gelin köşesinin giriş yerine gümüş tellerle işlenmiş beyaz renk ipek bürümcektan kırmalı bir perde asar, iki taraftan kaldırır. Bu köşenin iç arka duvarına gerilen şalın ortasına da som sırma işlemeli kese içinde Mushaf-ı Şerif ile nazarlık olarak, kırmızı tülle bağlanmış mazi, şap, sarım-sak, çörek otu asılır. Bu köşeyi boş bırakmak kadınlarca iyi sayılmadığından gelinin esvaplarından biri o köşeye konur, üzeri örtülür. Köşeye yakın bir Lihye-i Şerif levhası asılır. Eğer gelin hanım yazıdan ketebe almış ise¹¹ izin almak üzere o zaman yazmış olduğu ketebe levhası da diğer duvara asılır. Üzeri kırmızı kadife kaplı, kısa ayaklı ufak bir iskemle de köşenin önüne konur. Daha sonra karşı köşeye halk arasında “nakil” denen bir “nahıl” yerleştirilir.

122

Odanın süslenmesine ve köşenin tanzimine pazartesi günü başlanır. Eğer bitirilmemişse salı günü iyi sayılmadığı için bir hafta sonraki pazartesi günü tamamlanmaya çalışılır. Bu oda da yapıp bitirildikten sonra, kimse girmesin diye kilitlenerek anahtarı alınıp saklanır. Dügün gününe kadar kapalı tutulur.

DÜĞÜN

Nikâh akdinden sonra sıra kadınlarca *yüz yazısı* denen ve halk arasında *velime cemiyeti* adı verilen düğüne gelir. Bu düğün mutlaka perşembe¹² gününe rastlatılır. Yüz yazısının ertesi, yani cuma günü, *paça günü*'dür. Paça günü de düğünün devamıdır.

Düğün Öncesi Hazırlıklar

Kızın pederi damadını iç güveyisi olarak yanına alacaksa kızın hanesinde, yok eğer evlenecek kimse, kızı kendi hanesine götürecektir ise, güveyinin konağında düğün için hazırlık başlar. Geline mahsus olan oda döşenmiş, yatak odası ve cihaz tamamen gelmiş ve bunlardan düğün günü gelenlere gösterilip teşhir edilecek olanlar özel bir yerde tanzim ve tertip olunmuş, diğer eksikler tamamlanmış bulunduğundan, gerisi aşçı, işçi ve hizmetlilere

11 Bkz. Ketebe Cemiyeti, s. 72.

12 Metinde Farsça yazım şekliyle *pencşenbih* olarak geçmektedir.

kalmış olurdu. Hazırlıkların en önemlisini teşkil eden düğün yemeği için konağın mevcut aşçıları yetmeyeceğinden, düğün günü ve paça günü harem ve selamlığa kaç tabla yemek verileceği hesaplanır ve bu iş için aşçıbaşı aracılığıyla dışarıdan gerektiği kadar aşçı tedarik edilirdi. Düğün yapacak zat küberadan ve itibarlılardan bir kişi ise akranı olan rical ve küberanın konaklarından düğün için ikişer-üçer aşçı gönderilmesiyle mesele hallolurdu. Keza konakta zaten mevcut olan mutfak takımlarına, kiler, kahve, şerbet takımlarına da ilave gerekiyorsa yine dışarıdan para ile temin edilmez, eksikler ahbap ve akraba konaklarından ödünç alınır. Kübera ve ricalden daha üst tabakada bulunan vezirler dışarıdan geçici olarak ne aşçı ne de diğer malzemeleri alırlar, aşçıların hepsi ücretle tutulduğu gibi gerekli malzeme de parayla satın alınır, mevcuda ilave edilirdi. Hangi yolla olursa olsun aşçı, işçi ve malzemeler tedarik edilip hazırlandıktan sonra misafir karşılayıcıların, sofralara bakacakların, kahve, çubuk vereceklerin ve diğer hizmetleri göreceklere yapacakları teferruatıyla tespit edilir, vazifeler belirlenir, kendilerine gerekli malzeme ve eşya teslim edilir. Aşçılar bir gün önceden tertip edilen yemekleri pişirmeye, kilerciler sofraları hazırlamaya, kahveciler kahveleri dövmeye kısaca herkes kendi vazifesi ile ilgili hazırlıklara başlayarak işleri tamamlarlar. Harem tarafında hizmet göreceklere iki nevidir. Bunlardan bir kısmı hanımın zaten konakta bulunan, yaşlı başlı nedimeleriyle konağın mevcut cariyeleri ve konaktan çırağ olarak çıkmış kalfaların kerimelelidir. Diğerleri ise ekseriya böyle düğünlere gidip hizmet eden, çoğu kadın hamamlarında ustalık yapan, hanımların başlarını yıkayan hademelerdir, bunlara hanımlarca soygun denir. Soygunlar önceden çağrılır, düğünün yapılacağı gün bildirilir, düğün günü sabah erkenden evde bulunmaları tembih edilir.

Konakta bulunanlarla dışarıdan geleceklere düğünden en az on beş gün önce ağır, müzeyyen elbiseler yaptırılıp hazırlanır. Hanımın nedime musahibelerine¹³ bütün cariyelerle, konaktan çıkmış evlenmiş kalfalara, onların kerimelerine ve kayıvalidelerine ve hanımın sevdiği ve istediği diğer hanımlara yaş ve hallerine göre değişen muhtelif kıymette terlik ve baş yemenisi de dahil olmak üzere elbiselikler verilir. Onlar da elbiselerini dikerek düğüne hazırlanır ve düğünden bir-iki gün önce konağa gelerek hazırlıkla-

13 Yazarın burada "kına gecesi ve gelini hamama koymak hakkında ayrı bir bölümde bilgi verilmiştir" şeklinde bir notu vardır. Aklına geldikçe çeşitli konuları not ettiğini sandığımız küçük bir defterde yer alan "güveyi konulmak" hakkındaki bazı bilgiler dışında evlenme konusunun tümü aynı defterde yer almaktadır. Sonradan yazmayı planlamış olabileceği "kına gecesi ve gelin hamamı" ile ilgili bölüm ise ya hiç yazılmamış ya da elimize geçmemiştir. Bu konuda bilgi için bkz. Saz 1974: 257-259; Musahipzade Celâl 1946: 8 vd.

ra katılırlar. Kendi aralarında da kına gecesi usulüne göre eğlenirler. Konakta olup hizmet edecek hanımlardan icab edenlerine etekleri kırmalı beyaz keten önlükler yapılmış, hepsine terlikler alınmış, **soygun** hanımlara da ayrı ayrı terlikler hazırlanmıştır.¹⁴ Konağın içinden ve dışından bütün hanımlar müzeyyen elbiselerini giymiş, dal, yüzük, **gerdanlık**, küpe ve diğer elmaslarını takmış bulunur.

Güveyin validesiyle gelin hanımın validesi, kumaşı ağır ve kıymetli fakat düz ve sade dikilmiş esvap, üzerine çok kıymetli bir kürk giyer. Esvabın boyu topuklardan ancak dört parmak aşağıdadır, daha uzun yapılamaz. Başa göğüse elmas takılmaz, yalnız parmağa çok kıymetli tek bir pırlanta yüzük takmakla iktifa edilir. Eskiden sade ve kibar olmaya çok özen gösterilirdi. Yalnız kayınvalide pek genç ise ve çok isterse kulaklarına ufarak, fakat çok kıymetli pırlantadan *pero* denilen küpe takabilirdi. Terlikleri de sırmalı olmaz, iyi şaldan yapılırdı.

Düğün günü hanehalkı şafakta kalkar, gelin olacak hanıma acele münaşip bir kahvealtı verilir, sonra gelinin giydirilmesi süslenmesiyle uğraşılır, herkes kendisine verilen hizmetlerin hazırlığına girer.

Gelin Kıyafeti

124

Gelin hanımın giyeceği elbise tabii ki kudret ve servetine göre değişir. Varlıklı bir aileden olan gelin hanımın giydiği elbisenin kolları bileklere doğru yavaş yavaş genişler, kol ağzları bileklerden bir karış kadar aşağıya sarkık olur, göğsü daradar kavuşturulmuş ve içinden kopça ile iliklenmiştir. Elbisenin göğüs kısmı bir karış kadar açıktır, içine giydiği tül gömlek görülür. Elbisenin yakaları önden arkaya doğru genişler, yakanın boyna gelen kısmı yüksekçe durur. Entarinin ön tarafı açıktır, *peşler*'i birbiri üzerine binecek şekilde kavuşturulmuştur. Elbisenin iki yanları da hemen hemen koltuğa kadar yırtmaçlıdır. Ard etek bir buçuk arşın kadar uzun olur, yürürken arkası sürünür. Bu entarinin her tarafı kılaptan ve renkli ipekle örülmüş harç ile çevrilip dikilmiştir. Entarinin kumaşı ise ya gümüş tel ile örülmüş çok ağır ve kıymetli bir Hind kumaşı olan telli sevaîden ya da ala cins şaldan üzeri sırma ve ipek ile işlenmiş ve pul ile süslenmiş olur, veya üzeri som sırma ile ağır işlemeli atlas veya kadifeden yapılır. Ayağına şal üzerine sırma ve inci işlenmiş, ucuna da inci püskül konmuş, ökçesiz, *sıp-*

14 Yazarın aklına gelenleri gelişigüzel kaydettiği küçük bir not **defterinde** düğünde hizmet edenler ve ahçılarla ilgili şöyle bir not yer almaktadır: "O gün *matbah*'ta pişen zerdenin kazganı üzerine ahçılar bir kapak kapayıp hanımdan bahşiş almadıkça açmazlar. Düğünde hizmet edecek bütün hanımlara konaktan birer yeni terlik ile icab edenlere kenarları zihli beyaz patiska önlükler, derecelerine göre bahşişler, hediyeler ve atıyyeler verilir."

şıp denilen biçimde dikilmiş terlik giydirilir. Beline sırma kolanlı, tokası som mücevherli kıymetli bir kemer bağlanır.

Gelin Başı ve Takılan Mücevherler: Gelinin saçları iki örgü halinde örülür. En alt uçlarına gayet ensiz kırmızı kurdele eklenir, kurdelenin uçları görülebilecek şekilde ufak bir püskül halinde sarkıtılır. Gözlerine hafif sürme çekilir. El tırnaklarına kına yapılır. Geline mahsus som elmastan yapılmış olan gelin tacı büyük bir başlığa takılarak başa oturtulur, uçlarından geçirilen kurdeleyle saçlarının altından görülmeyecek şekilde bağlanır. Tacin arkasına da çok açık pembe renkli *gelin tuğu* denilen tüy, iğne ile iştirilir, uçları başlığın tepesinden sola sarkıtılır. Uzun duvak gümüş telli çok ince saf ipek bürümcekten yapılmıştır. Duvağın bir ucu gelinin saçına tepeden iğne ile tutturulur, diğer ucu belinden aşağıya kadar sarkıtılır. Gelinin soyunda *siyadet* veya *şerafet* varsa¹⁵, yani *Sülâle-i tahire*'den¹⁶ ise duvağının rengi mutlaka yeşil olurdu.

Gelinin alnına, iki yanına ve çenesine *yapıştırma* adı verilen dört elmas yapıştırılır.¹⁷ Altlarındaki çuka parçalarına zambak sürülerek yapıştırılan elmaslar *meccidiye çeyreği* denen akçe büyüklüğündedir. Kulaklarına her biri en azından on beş-yirmi kırat olan, kuyumcular arasında *fantazyâ*, halk arasında pero olarak anılan pembe pırlantadan söbü biçiminde işlenmiş tek taş küpeler, boynuna yine pırlantadan *sarkıtma* denen tarzda yapılmış gerdanlık, göğsüne yine som pırlantadan bir iğne takılır. Göğüs iğnesinin bir parçası pandüle bağlı olduğundan en ufak bir harekette titrer. Tırnakları kırmalı olan parmaklara, ayıplandığı için sadece 25-30 kıratlık tektaş yüzük takılır. Sağ bileğinde ise halkaları ve ortası mücevherli bir bilezik vardır. Gelin için lüzumlu bütün bu mücevherler herkeste bulunmadığından ve birtakımı da diğer zamanlarda kullanılamayacağı için bunlar ya ekâbir ahabplardan tedarik edilir veya böyle düğünlerde kira ile mücevher veren ve halk arasında "elmasçı" denen kadınlardan temin edilir ya da kefil göstererek dışarıdan bedeliyle üç günlüğüne alınır. Gelin hanımın pederi yüksek rütbeli vüzeradan ve çok zengin eski bir aileden ise takılacak mücevherlerin hepsi daha önceden pederi tarafından özel olarak yaptırılıp hazırlanmış olur.

Gelin giydirilip kuşatıldıktan sonra nazara karşı tam 41 adet çörek otu

15 Bkz. s. 16, not 14.

16 Hz. Peygamber'in temiz sülalesinden (KT).

17 Gelinin yüzüne yapıştırılan bu yapıştırmalardan ötürü perşembe günü yapılan düğüne "yüz yazısı günü" denilir. Leyla Saz, çok eskiden gelinin yüzüne zambakla çeşitli çiçekler yapıp üstüne ince kıvrılmış tel ve renkli pullar yapıştırıldığından buna "yüz yazmak" denildiğini, âdet kalktığı halde adının kaldığını ifade eder (Saz, 1974: 259). Leyla Saz'ın tarif ettiği yüz yazma geleneği halen Anadolu'da bazı yörelerde yaşamaktadır.

mavi bezden ufak bir kese içinde koltuk altının bir tarafına sokulur. Kalabalıktan sıkılıp baygınlık geçirir endişesiyle ufak şişelerde “İokman ruhu”, “melisa ruhu”, “çiçek suyu” gibi ferahlık vericiler hazırlanır, odanın görül-meyen bir yerinde hazır tutulur. Bu, çok itina edilen hazırlıklardandı.

Gelin olacak hanım dışarı gidecekse bu hazırlıklar kendi hanesinde yapılır, gelini almaya gelecek hanımlar beklenir. Kızı alacak adam iç güveyi olarak gelinin hanesine gelecekte güveyinin gelişine kadar gelinin hazırlanması bitmiş olur. Eğer gelin güveyinin hanesine gidecekse, gideceği konaktan güveyinin validesi hariç hemşiresini, yenge ve teyzesini, taye ve dadısı ile süt ninesini, konağın kethüda kadını ve davetli olan hanımlardan gelmesi uygun olanlarla gelin evinden gidecekleri alacak kadar boş araba hazır tutulur. Bizzat gelin için tahsis edilen arabaya gayet müzeyyen ağır koşumlar vurulmuş çok güçlü atlar koşulur. Arabacılar *sırmalı cepkenler* giymiştir. Güveyi takımı arabalarına biner ve alay hareket eder.

Geline Şal Kuşatma: Gelini alacak hanımlar gelmeden evvel gelin hanımının hanesinde bulunan akrabasıyla davetli hanımlar başlarını büyükçe bir çevre ile örter, hep bir arada sofada toplanırlar. Gelin hanımın pederi olan zat eğer kerimesinin süt babası varsa onunla, yoksa büyük biraderiyle birlikte sofanın ortasına gelir, hanımların karşısında durur. O sırada münasip bir hanım kızın önüne düşer, gelin olacak kız o müzeyyen gelinlik elbisesi ve arkasına atılmış duvağıyla aheste aheste pederinin önüne gelir, yerden bir temenna ederek durur. Pederi de evvelce hazırlamış olduğu bel kuşağı kadar iyi cinsten bir şalı kendi eliyle kerimesinin beline bağlar. Kerimesi de son derece kibar ve terbiyeli bir tavırla pederinin ve süt babası varsa onun veya amcasının elini öper, karşılarında durur. Eğer gelinin pederi, servet sahibi ise ve gelinin süt babası varsa onun için satın almış olduğu bir hane veya dükkân senedini süt babasına verir. Kerimesine de münasip bir hediye sunar. Süt babası yok da amcası varsa, o da gelin hanıma *el öpmeliği* olarak ayrıca bir hediye verdikten sonra gelin arka arka dört adım geriler, pederi ve beraberlerindeki çekilirler. *Şal kuşatma* denen bu merasimi seyreden hanımlar gelin için hayır dualar ederler. O zaman kadar gelini alacak arabalar da gelmiş bulunur.

Gelin Alma ve Koltuk

Önce boş arabalar konak kapısı önünde arka arkaya sıra ile dururlar, gelin hanımının hanesinde her bir arabanın fener yerine beşer arşın düz renk kumaşlar bağlanır. En evvel geline mahsus olan araba kapı önüne getirilir. Arabadan konağın kapısına kadar sağlı sollu, kenarları sırma saçaklı kırmızı ihramlar gerilir ve gelinin dıştan görülmesi önlenir. Gelin hanım bütün ziyaretlerini takmış ve feracesiz olduğu halde, gerilen bu ihramların arasından

arabaya alınır, arzu ettiği bir veya iki hanımı da yanına alır. Arabanın iki taraf camlarının perdeleri indirilir, araba hareket eder, haneden haylice ayrılıp durur. Sonra gelin arabasının arkasına sıra ile düzen içinde güveyinin hanesinden gelen hanımların arabaları, sonra da yine sıra ve düzen içinde gelin hanımın hanehalkının bindiği arabalar dizilir. Bir gelin alayı şeklini aldıktan sonra iki harem ağası atların üstünde gelin arabasının sağ ve solunda yer alır ve alay yavaş yavaş hareket eder. Gelin alayının gelişini güveyinin hanesinden görenler, acele güveyiye haber verirler. O da o gün için özel olarak yaptırdığı güveylik elbiselerini giymiş ve kendisine çeki düzen vermiş olduğu halde harem kapısının iç tarafına gelerek bekler.

Gelin alayı güveyinin hanesine gelince, arabalardan önce gelin almaya giden güveyi evinin hanımları, sonra gelin evi halkı iner ve konağa girerler. En sonra, gelin arabası kapıya yanaşır. Burada da hazırlanmış bulunan sırma saçaklı kırmızı ihramlar arabanın iki tarafına gerilir, gelin hanım kimseye gösterilmeden arabadan indirilir. Güveyi olan zat gelin hanımla yüz yüze gelince hürmetkâr bir temenna ile selam verir, sonra sağ koluna girer. Bütün hanehalkı ve misafirler gelin odasının kapısından sokak kapısına kadar, başlarına birer beyaz çevre örtmüş oldukları halde *koltuğa girme merasimi*'ni seyrederek. Güveyi de gelinin koltuğunda yavaş yavaş misafirlerin önünden geçer, gelin odasına kadar gelir. Misafirler "Maşallah" diye alkışlarlar. Güveyi ve gelin odaya girdikleri zaman içerde artık onlardan başka kimse bulunmaz. Güveyi geline "hoş âmedi" merasimini¹⁸ yerine getirdikten sonra gelin hanımı kendisine mahsus olan köşesine oturur. Kapıdan çıkarken etrafa ufak para ile karışık darı serpmeye başlar.¹⁹ Bu sırada güveyinin validesi ile ailesi ve keza gelin hanımın validesi ile ailesi tarafından etrafa avuç avuç darı ile para atılır.²⁰ Bu paralar, bereket getirir inancıyla çocuklardan başka çoğu büyük hanımlar tarafından da toplanır. Daha sonra güveyi artık haneden ayrılır ya sokağa, ya selamlığa gider. Eğer evlenen kimse iç güveyi olup kayınpederinin hanesine gelse kayınpederinin akrabasından veya çok yakın akrabasından iki kişi özel olarak güveyinin hanesine gelir. Güveyiyi davet ederek beraberlerinde gelinin hanesine götürürler. Bu sırada güveyinin gelişi beklenirken gelin hanım da hanenin alt katına indirilir. Güveyi gelince hazır bekleyen gelinin koltuğuna girer, odasına götürür.

18 "Hoş geldiniz" merasimi.

19 Para ile darı serpmek çok eski bir âdetti. Gelin olma temennisi olarak "darısı başına" tabiri, bu âdetten kalmıştır (yazarın notu).

20 Bu serpilten para ve darı, bazı kaynaklarda "saçı" olarak tanımlanır (KT; SA 4; OTDTS III); karş. saç bahşişi sözlük s. 543 (c. 2).

Düğün (Yüz Yazısı) Merasimi

Koltuktan sonra gelin hanım kendisi için hazırlanmış köşesinde otururken davetli hanımların en büyük ve en hürmet edilenleri odaya alınıp uzun minderlere oturtulur. Geri kalan bütün hanehalkı ile komşular ve dışarıdan “geline bakmaya” gelen hanımlar da odaya dolar, bir kısmı çıkarken, diğerleri girer. Bu arada gelin hanımın getirdiği cihazın teşhir edildiği odaya da girerek kıymetli eşyaları görürler. Eşyaların önüne çekilmiş olan bir seddin iki başında birer hanım bekleyerek gelenlere ve eşyalara nezaret eder. Bunlardan biri bir sebepten dolayı odadan çıkacak olursa diğeri mutlaka odada kalır, ikisi birden ayrılmaz. Bu seyir akşama kadar devam eder.

Davetli gelen hanımların hepsi en süslü elbiselerini giymiş, mücevherlerini takmışlardır. Kübera hanımları *yan kalfaları* denen ve özel hususi hizmetlerine bakan cariyeleri, kerimleri, hemşireleri ve beraberlerinde bulunmasında mahzur olmayanlarla birlikte gelirler.

Düğün günü, diğer bir tabirle yüz yazısı denen gün olup, geline bakmak isteyen hanımlara akşama kadar evin kapısı açık bulundurulur. Davetsiz gelen hanımlar arkalarında feraceleriyle fakat yaşmaklarını çıkararak gelini görebilirlerdi. Onların öyle süslü elbiseler giymeleri gerekmezdi. O gün gelin hanım kimi arzu etmişse o hanım daima kendisine yakın otururdu. Gelin hanım bir isteği, bir şeye ihtiyacı olduğu zaman ona söylerdi.

Öğleden biraz sonra, geline bakmaya ara verilir. Gelin hanım da geçici olarak başka bir odaya alınır, müzeyyen küçük bir tepside kendisi için hazırlanmış olan yemeğine başlarken davetli hanımefendiler de takım takım yemeğe kaldırılır, ihtimamla kurularak hazırlanmış mükellef ve müzeyyen sofralara derecelerine göre oturtulur. Saksonya ve eski maden takımlarla nefis yemekler ikram edilir. Konağın diğer odalarında kurulan mükellef sofralarda da diğer davetli hanımlar ikram görürler. Yemekten kalkan hanımefendiler hanenin hademeleri ve bilhassa soygun hanımlar tarafından odalara alınırlar. Gümüşlü takım ve sırmalı örtülerle getirilen kahveler ikram edilip, kıymetli çubuklar verilerek ağırlandırılır. Geri kalanlar da aynı surette ikram görürler. Bu arada gelin hanım kendi odasındaki köşesine döner ve akşamın 11'ine²¹ kadar oda geline bakma için açık bulundurulur.

Dönmek isteyenler uygun kimseler tarafından kibarca uğurlanırlar. Diğer misafirlerle dışarıdan gelenler de birer-ikişer dağılmaya başlar ve sonunda hanehalkı ile akraba hanımlardan başka kimse kalmaz, yüz yazısı merasimi de bitmiş olur.

21 Alaturka saat 11, akşam ezanı okunmadan 1 saat öncesidir.

Güveyi Konulmak

Düğün günü akşamı evde erkek misafirlere özel olarak “güveyi yemeği” verilir. Gelinin pederi tarafından davet edilmiş pek yakın akraba ile civarda bulunan, daima görüşülen ahabaplarla mahalle imamı, müezzini ve komşulardan icab edenler akşam ezanına bir çeyrek kala konağa gelmeye başlar. Bunların muhteremleri güveyi tarafından karşılanır, odalara alınırlar. Bu arada akşam ezanı olmuş olur. Güveyi olan zat gelini kendi hanesine almış ise kendi pederi ve pek yakın akrabasıyla, kendisi diğer haneye iç güveyisi giriyorsa kayınpederi ve onun yakın akrabasıyla aynı sofraya oturur. İmam efendi ve diğer misafirler de mükellef sofralara alınırlar. Her şeyin eksiksiz olmasına ihtimam gösterilir, yalnız iyi sayılmadığından o gece sofralara turşu koymaktan sakınılır. Yemekler yendikten sonra odalara alınan misafirlere kahve, çubuk ikram edilir. Yatsı vakti yaklaşıncı, konağın büyük sofasının önüne imam için işlemeli, müzeyyen bir seccade ile güveyi ve pederi için de arakiyye yahut diğer bir kumaş üstüne ağır sırma işlemeli bir seccade ve diğerlerine de boydan boya ipekle işlenmiş kıymetli seccadeler serilir. İmamın duracağı yerin iki tarafına da büyük balmumundan yapılmış mumlar dikilmiş yüksek şamdanlar konmuş, sofanın etraf kandilleriyle, orta avizesi de yakılmış bulunur. Hepsinin yakılması iyi sayılmadığından avizenin bir-iki mumu yakılmadan bırakılır. Yatsı ezanı okununca güveyi ve pederi kendi seccadelerinde yan yana dururlar, diğer zevat da derecelerine göre gelir, seccadelerde yer alırlar. Güzel sesli kimseler müezzinlik eder, namaza başlanılır. İmam efendi uzunca bir sure-i şerife okur, namaz kılınp bitirilir, fakat bu namazda dua edilmeden seccadelerden kalkılır, konağın selamlıktan hareme girilen ve *mabeyn kapısı* denilen kapısı önüne gelinir.

Güveyi pederini yanına alır, işbu kapının sağında durur. Kapının sol tarafında durmayı uğursuzluk addederler. Diğer zevat iki taraflı durup ellerini kaldırırlar. İçlerinden biri tarafından dua edilir, herkes “Âmîn!” der. Duanın sonunda güveyi önce pederinin yahut kayınpederinin, sonra yakın akrabalarından kimler varsa sırayla onların ellerini öper. Sonra da ellerinde gümüş şamdanlarla beklemekte olan iki harem ağası güveyinin önüne düşerek, haremdeki odasının önüne götürürler, oda kapısının iki tarafında durup birer temenna edip geri dönerler.

Odanın içinde güveyinin tayeşi veya dadısı veya süt validesi bulunur. Onlar yoksa gün görmüş, söz, sohbet bilir, o gün için seçilmiş uygun bir hanım bekler. “Yenge hanım” denilen bu hanımla beraber gelin hanım da gündüz giymiş olduğu müzeyyen elbiseleri içinde duvağı yüzünden aşağıya kadar sarkıtılmış olduğu halde ayakta durmaktadır. Güveyi içeri girince hiçbir şeye bakmadan odada evvelce serilmiş olan seccadeye yöne-

lir, iki rekât namaz kılar, dua eder, kalkar. Yenge hanım nezaketle ve münasip sözlerle gelinin elini güveyiye vererek birbirlerinin ellerini tutturur. Gelinle güveyi el ele verdikleri zaman güveyinin sağ ayağı ile gelinin sol ayağı üstüne hafifçe basması asrın başında görülen âdetlerdendi. Daha sonra güveyi elini bırakmadan gelini götürüp minder üzerine oturtur. Yenge hanım da dışarı çıkar, hazırlanmış kahveyi getirir, güveyiye takdim eder. Eğer dadı veya taye veyahut süt nineden biri yenge hanım olmuştısa kahveyi dışarıdan bir cariyeye getirir, bekler, fincanı alır, sonra yenge hanım da odadan çıkar ve uzun müddet dışarıda bekler.

Güveyi, geline nikâh akdinden çok memnun olduğunu bildirip hatıralıcı sözler söyleyerek beraber mutlu yaşama temennisiyle konuşmaya başlar, fakat gelin hanım tarafından cevap verilmez. Bu sırada güveyi evvelce hazırlanmış olduğu büyükçe boy pırlanta iğne veya ağır bir gerdanlık ya da büyük boy kıymetli bir yüzük veyahut başa takılan pırlantadan *akıtma su*²² gibi bir mücevheri mahfazasıyla birlikte gelinin önüne doğru tutarak kendisine layık bir şey olmadığını, takdiminden mahcubiyet duyduğunu söyleyerek kabulünü rica eder, kızın dizinin yanına bırakır. Daha sonra da gelinin yüzünü örtmekte olan duvağı kaldırır. Bu hediyeye halk arasında *yüz görümlüğü* denir. Bu hediye nin ne olduğunu öğrenmek herkesin merak ettiği, önem verdiği bir husustur. Duvağı kaldırmaya teşebbüs ettiği zaman gelin hanım bir ucundan tutarak mani olmak ister. Bu sıra güveyi duruma uygun, hatıralıcı, hatta güldürücü sözler bularak razı etmeye çalışır. Duvak kaldırıldığı zaman yavaş yavaş gelin hanım da sözlere cevap vermeye başlar. Yenge hanım dışarıdan, gelinin konuştuğunu işitince, üzeri ağır işlenmiş canfes örtülü bir ufak masayı ikisinin önüne getirir, üstüne büyük boy gümüş bir tepsi içinde bir tabak elvan renk şeker, iki müzeyyen tabakta mevsim meyveleri, yine uygun bir şekilde tabağa konmuş el bezi ile iki süslü bıçak koyar, dışarı çıkar. Yarım saat sonra tekrar odaya girer, yemiş tepsisini alıp kaldırır. Bir saat sonra yeniden içeri gelir, gelin hanımın elbiselerini değiştirmek için güveyiden izin isteyerek gelin hanımı dışarı çıkarıp başka bir odaya alır, evvelce dikilip özel olarak hazırlanmış olan güzel ince, som ipekten gecelik elbisesini giydiren, tekrar odaya götürür. Gelin hanım da odaya konmuş bulunan çok değerli bir bohça içindeki gecelik entarisini güveyiye giydiren, çıkardığı esvaplarını bohça içinde dışarıya verir. Bir şey isterlerse düşüncesiyle bir müddet daha dışa-

22 Kaynaklarda "akarsu" adıyla geçmekte ve elmas ya da pırlanta gerdanlık olarak tanımlanmaktadır: EEA; KT; Musahipzade Celâl 1946: 12. Leyla Saz ise Sultan Abdülmecid'in dördüncü kızı Münire Sultanefendi'nin mücevherlerini anlatırken "su" olarak tanımladığı hem gerdanlık olabilen hem de başa takılan bir takıdan söz etmektedir: Saz 1974: 163 vd.

rida bekleyen yenge hanım da çekilir ve orada artık kimse kalmaz. Sonunda gelin ve güveyi de kendi odalarına çekilirler.

Paça Günü

Düğün gecesinin sabahı ayak sesleri duyulunca yenge hanım uygun bir zamanı kollayarak yavaşça odaya girer. Gelin ve güveye sabah aşinalığını ettikten sonra²³ bir gümüş tepsi içinde, müzeyyen kıymetli tabaklara konmuş bir miktar tereyağ, peynir, iki ufak tabak içinde reçel, birkaç köfte, bir ufak tabak kaymaktan ibaret olan sabah kahvealtılarını götürür, kahvelerini verir.

O gün cuma olup hanımlarca paça günü tabir olunan ve yine yarı düğünden sayılan bir gündür. O yüzden güveyi haneden erken çıkmak zorundadır. Gelin hanımın yardımıyla elbiselerini değiştirir, hazırlanır ve henüz kaldırılmamış döşegin baş yastığı altına yenge hanıma mahsus yeterli miktarda bahşış koyar. Düğünde hizmet eden soygunlarla diğer hizmetlerde bulunanlara orta bahşışı adı altında yüklüce para bırakır ve gelin hanımdan o gün neşe içinde ayrılır, doğruca pederine ve validesine el öpmeye gider. Kayın-peder ve kayınvalidesine el öpmeye yalnız gitmeyip beraberine hatırlı birisini alır. Onların da ellerini öptükten sonra kayınpeder, damadına el öpmelik olarak aldığı kıymetli bir saat ya da kıymetli bir yüzük veya benzeri kıymetli bir hediyeyle beraberinde gelen kimseye, damada verilmek üzere teslim eder. Bu hediye bizzat damadın eline verilmez. Her güveyi girenin büyük bir titizlikle riayet ettiği eski güzel âdetlere göre damat yanındaki kimseyle beraber mutlaka Ebû Eyyûb-el Ensârî Hazretleri'nin ziyaretine gider, orada dua eder ve fukaraya sadaka dağıtır. Sonra akşama kadar istediği yerde gezer.

Güveyi olan zat kayınpederinin yanına iç güveyi girmiş ise paça günü denilen cuma günü sabahleyin bir gün önceden hazırlattığı koyun ayaklarından hanenin kalabalığına göre on-beş takım, hatta daha fazlasını gönderir. Paça dışında ayrıca hanehalkına ve misafirlerine yetecek kadar her biri beş altı kıyye alan dört-beş lenger kaymak göndermek hiç terk olunmayan âdetlerdendir.

Düğün cemiyetinin ertesi günü yapılan paça günü için evvelce gelen misafir hanımların ayrıca davet edilmelerine gerek yoktur, gelip gelmemeleri kendi arzularına bırakılmıştır. O gün yine herkes müzeyyen elbiseleri giyinip kuşanır. Fakat hiçbirisi bir gün evvelki düğünde giydiği elbiseleri giymediği gibi, kübera hanımları düğün günü taktıkları mücevheratı da takmayarak başka kıymetli mücevherlerle gelirler. Konak paça günü, bir gün evvelki düğün günündeki gibi geline bakma için herkese açık bulunmadığından fazla kalabalık olmaz. Yakın akrabalar dışında gelenlerin ekserisini kibar aileler teşkil eder.

23 Hatırlarını sorduktan sonra.

Gelin hanımın o gün giyeceği paçalık elbise de diğer kübera ailelerin gençlerinin resmî yerlerde giydikleri esvap tarzında olup önceden dikilip hazırlanmış müzeyyen bir elbisedir. Gelin hanım da küberadan ise düğünde taktığı mücevheratı takmayıp başka mücevherler ve mutlaka güveyinin bir gün önce yüz görümlüğü olarak hediye ettiğini takar. Bu hediyeinin ne olduğunu öğrenmek herkesin pek merak ettiği bir husustur. Çoğu zaman akiddeden evvel iki taraf yüz görümlüğünün cinsi ve kıymetini görüşüp bir anlaşmaya varırdı. Hanımlar arasında gelin hanıma gösterilen hürmet ve verilen kıymet, yüz görümlüğünün kıymeti ve nefaseti ile ölçüldüğünden bu hediye pek büyük önem taşırdı. Eğer kıymeti düşük bulunursa pek çok dedikoduya hatta bazen aileler arasında dargınlığa sebep olurdu.

Paça günü düğünden sayıldığı için konakta hizmet eden soygunlar ve bütün hademeler tam kadro hazır bulunur. Bir gün önceki kalabalık bulunmadığı ve misafir yalnız kibar sınıftan olduğu için hizmetlere çok dikkat edilir. En ağır takımlar o gün kullanılır, ailenin servet ve iktidarı daha çok gösterilir. Odalara alınan misafirler takım takım, derecelerine göre ayrı ayrı sofralara oturtulurlar. Paça günü ikram edilen yemeklerin nefasetine ve çeşidine özellikle önem verilir. Çok eski bir âdete uyularak da o gün sofralara çorba ve limon konmazdı. Yemeğe önce güvey tarafından gönderilmiş addolunan ve büyük ve kıymetli tabaklara konmuş bulunan terbiyeli paça ile başlanır. Yine her sofraya güveyin gönderdiği kaymak konur. Kaymak gayet büyük ve kıymetli bir *mertebe* tabakla sofraya getirilir. İsteddiği kadar alabilmesi için de herkesin önüne ayrıca orta boy birer müzeyyen tabakla içinde ince dövülmüş şeker ve bir tatlı kaşığı bulunan daha ufakça bir başka tabak konmuş bulunur. En hatırlı misafir, gelin hanımı sofrada yanına alarak taltif eder. Yemekten sonra misafir hanımlar ellerini yıkarken beklememek için sofradan hep beraber kalkmazlar. En muteber ve büyük misafir kim ise herkesten evvel sofrayı o hanım terk edip ellerini ilk önce o yıkar. Diğer misafirler de ayakta kalmamak için el yıkamak üzere sofradan birer-ikişer kalkarlar. Ellerini yıkadıktan sonra odalara alınan misafirlere sitil ile kahve getirilip usulüne göre ikram edilir, çubukları tazelenir.

Bir saat sonra da konağın en büyük sofasına sandalyeler konmuş ve karışlarına kırmızı ihramlar serilmiş bulunur. Misafirleri ve gelin hanımı eğlendirmek üzere mükemmel bir çalgı ve çengi takımı hazır olur. Misafirler birer münasip hanım tarafından kaldırılıp sandalyelere ve minderlere oturtulur. İhramlara da sıracı tabir olunan kadın çalgıcılar oturur. Önce çalgıcılar bir fasıl yapar, arkadan çengilerin kolbaşısı ortaya gelip hazır bulunanlara bir temenna ederek tertip edilen oyunun ismini, mesela “Cezayir” veya “Haramiler” veyahut “Avcılar” ya da “Arzu ile Kamber” gibi oyunlardan hazırlanmış olanı bildirir. Daha sonra oyuncular oyun takımlarını ve esvap

sandıklarını koymak üzere kendilerine verilmiş olan odada oyuna göre giyinip oradan sıraları geldikçe çıkarak oyuna başlarlar. Bu sırada konaktaki harem ağaları bir şey emredilirse yerine getirmek üzere sofanın iki yanında nöbetle ayakta hazır bulunurlar. Daha sonra misafirler odalara çekilir, müzeyyen tepsiler içinde kıymettar billûr bardaklarla şerbetler ve çubuklar verilir. Sonra da sofanın münasip bir yerine ve selamlıktan girilmesi kolay ve yakın olan bir tarafına paravana çekilir. Çalgıcılar gelir, harem ağaları tarafından oraya oturtulur, önlerine bir tepsi içerisinde şerbet ve su ile birkaç bardak, tütün tablası ve kısa çubuklar konur. Misafir hanımlar da yine takım takım sofaya çıkar, herkes yerli yerine oturduktan sonra çalgı faslı başlar. Her fasıl sonunda biraz ara verildiği zaman çalgıcılara kahve gönderilir. Bu aralarda misafir hanımlara kahve ve çubuk, biraz sonra da gümüş tepsilerle gümüş bardaklarda şerbetler ikram edilir. Şerbet arasında badem şurubu vermek pek kibar bir hareket kabul olunur. Aralarda gelin hanım en muhterem misafirlerin odasına alınır, münasip bir yere konmuş *erkân min-deri*’ne oturtulur, misafir hanımlar gönül okşayıcı sözler ederek gelinle konuşurlar. Çengi oyunları başlarken gelin hanım yine sofada münasip bir yere konmuş iskemleye oturtulur, oradan oyunu seyreder. Bir-iki saat sonra uzakta oturan hanımlarla büyük ve muhterem misafirler dönüş hazırlığına başlarlar. Akşama doğru diğer misafirler de takım takım kalktıkça soygunlar, kethüda kadın ve diğer hizmet edenler tarafından her biri ferace odasına alınır, yaşmak ve feracesini giyer, soygunlara ve diğer hizmet eden hanımlara verilmek üzere orta bahşişi denilen, sakankurlara bağlı, uygun miktarda atıyyeler bırakırlar. Muhterem, büyük misafirleri hane sahibi hanım ile gelin hanım bizzat aşağı kata, taşlığa kadar inerek uğurlarlardı. Diğer misafirler de derecelerine göre, hanımın hemşiresi veya gelini veya konak kethüdası olan hanım ve soygunlar tarafından saygı ve nezaketle uğurlanırlar. Paça günü merasimi de bu şekilde son bulur. Akşam soygunlar getirdikleri bohçalara o gün giydikleri elbiseleri koyarlar. Bir başka gün gelip almak üzere bohçalarını konakta bırakıp yanlarına yalnız elmas gibi süs eşyalarını alarak evlerine dönerken hane sahibinin verdiği atıyyeden başka orta bahşişi olarak bırakılanlardan paylarına düşen parayı da alır, hane sahibinin elini öper, hayır dua ederek giderler. Hanehalkı ile çırağ çıkmış ve düğün için gelmiş kalfalardan başka konakta kimse kalmaz.

Geline Verilen Hediyeler

Perşembe günü yapılan düğün (yüz yazısı) merasiminde bulunan hanımlardan cuma günü yapılan paça gününe gelmeyecek olanlar düğün hediyelerini yüz yazısı günü evin emniyetli bir hanımına bırakırlar. Paça gününe de iştirak edecek misafirler ise hediyelerini o gün kendilerinden önce

bir kalfa ile tüle bağı olarak ve içine “Filan hanım tarafından falan hanıma *takdime*’dir” yazılı bir pusula ekleyerek gönderirler. Hediye mücevher ise, beraberinde götürüp geline akrabasından birinin vasıtaıyla verirlerdi.

Misafirlerin paça gününe de gelmeleri düğün sahibini son derece memnun ettiğinden ekseri davetli hanımlar hürmet ifadesi olarak o gün de hazır bulunurlardı. Ayrıca paça günü kibarca hediye vermek için daha münasip ve müsait idi. Fakat paça günü getirilen hediyelerin bir gün evvel verilebilecek hediyelere kıyasla daha kıymetli olmaları lazımdı. Bu yüzden, akrabalar hariç, paça günü hediye vermek oldukça külfet ve masrafa yol açardı. Kibarların hediyeleri, tepsisi ile gümüş bir tatlı takımı veya tepsisi ile şerbet takımı veyahut on gümüş zarf ve tepsi ya da nefis Saksonya mamulatından ufak boy tepsisi ve yemiş takımıyla gümüş saplı iki bıçak, gelin hanım için ağır ve kıymetli elbiselik kumaş, bel şalı gibi şeyler olurdu. Gelin hanıma iğne, yüzük gibi mücevher ve altın kubbeli saat de hediye edilirdi.²⁴

KALFA VE CARİYELERİN EVLENDİRİLMESİ

Konaklarda bulunan cariyeler arasında kendini göstermiş ve cariyelere nezaret makamında bulunmuş olan emektar kalfalardan biri çırağ (çerağ) edilmek istenirse, evlendirilebilecek uygun birisi bulununca kıdemi ve hizmetine karşılık ilerde evsiz ve muhtaç bir duruma düşmemesi için, mümkünse konağın yakınlarında, olamazsa, uygun bir yerde üç-dört odalı bir hane alınır. *Sened-i tasarrufu*²⁵ kendi üstüne yaptırılır. Hanenin odaları ayrı ayrı döşenir. Gelin odası da mensup olduğu konağın şan ve şerefine uygun olarak mükemmel bir şekilde tefriş edilip süslenir.

Ayna, bakır mutfak takımları, bir takım Saksonya sahan ve tabak, yeterli sayıda bardak ve kaşık, gümüşten mamul kahve takımıyla misafir için tatlı takımı ve yemek sinisi, hoşaf kâseleri gibi eve gerekli olan eşyalar alınır. Leğen, kazan gibi eşyalar da unutulmaz. Havlu, peşkir, sofrâ örtüleri, çeşitli abdest ve hamam havluları, seccadeler, müzeyyen yorgan takımları, misafirler için her şeyiyle beraber dört beş yatak takımı, kendisi için müzeyyen iki adet yatak takımı, pek çok iç çamaşırı ve uzun müddet dışarıdan satın alınmasını gerektirmeyecek bollukta elbiselik kumaşlar alınarak hazırlanır.

24 Abdülaziz Bey’in bu bölümde anlattığı konaklardaki gösterişli evlenme tören ve eğlenceleri, göz kamaştıran çeyiz, gelin kıyafeti vb, yazarla aynı dönemde yaşamış olan şair, bestekâr, müzisyen ve yazar Leyla Saz’ın (1850-1936) anılarında yer alan ve sarayda bizzat tanık olduğu sultanefendilerin görkemli düğünlerini, gelinlik ve mücevherlerini, çeyizlerini, gelin odalarını anımsatmaktadır (Saz 1972: 256-267). Leyla Saz anılarında saray dışındaki evlenme gelenek ve göreneklerine de yer vermiştir (Saz 1972: 275-277). Eski İstanbul düğünleri hakkında Melahat Sabri ve Musahipzade Celâl de ayrıntılı bilgi vermektedir (Melahat Sabri, 1992: 22-37; Musahipzade Celâl, 1946: 6-20).

25 Kullanma hakkı belgesi.

Nikâh akdi konakta yapılır. Nikâh için konağın kâhyası, چراغ (çerağ) edilecek kalfadan vekâlet alır. Yine konağın itibarlı ağalarından iki kapı yoldaşının nikâh şahitliği kararlaştırılır. Güvey tarafından gelen vekil ve şahitlerle diğer hazır bulunanlara mükemmel yemekler verilir, çubuk, kahve ve şerbet ikram olunur.

Düğüne iki gün kala kalfanın bütün eşyaları ve cihaz takımları arabalara konur, örtülerle örtülür. Konak ağaları eşyayı hanesine taşırlar. Cariyeler tarafından her şey yerlerine yerleştirilir. Hanenin boş kalmaması için konaktan iki ağa evde kalır, konaktan sefer taslarıyla yemekleri gönderilir.

Konakta bulunduğu sürece hane sahibine ve ailesine hizmet edip emeği geçmiş olan kalfaya hane sahibi zat ile hanımı, kerimeler, küçük bey ve hanımlarla sair akrabalar tarafından elmas iğne, elmas küpe, elmas yüzük, saat, şal, kürk gibi düğün hediyeleri alınarak hazırlanır. Konaktaki diğer kâhya kadınlar, kalfalar ve cariyeler de hoşa gidecek, işe yarayacak münasip hediyeler hazırlarlar. Çerağ edilecek kalfanın düğününe civarda olan komşulardan daima görüşüp seviştiği hanımlar da davet olunur. Bütün davetliler önceden hediyelerini alıp hazır ederler.

Düğünden bir gün önce konağın iki-üç aşçısı ile icab eden harç ve erzak yeni haneye gönderilir. Yemekler orada pişirilir, kahve, şerbet ve tatlılar hazırlanır.

Düğün günü, konak halkını düğün evine götürecek olan arabalar gelir. Hanımdan başka gidecek olanlar başta kâhya kadın olmak üzere arabalara binerler. Gelin de usulüne uygun bir şekilde arabasına bindirilip götürüleceği sırada önce hane sahibi ve hanımdan başlayarak icab eden kimselerin eteklerini öper. Daha sonra öğleye kadar konakta kalacak kapı yoldaşları, kalfa ve cariyeleri de gözlerinden öperek arabasına biner ve alay ile hanesine götürülür. Hanede hazır olan güveyi gelini karşılar, koltuğuna girer, odasına götürür, kalfanın çıktığı konak ve hanımı namına başına para serper, konaktan gelen diğer hanımlarla, güveyi tarafından olan hanımlar da para serperler. Davetli hanımlara yemek, kahve, çubuk verilir. Sonra seyre gelen hanımlar haneye alınır. Öğleden biraz sonra, konaktan gelen cariyeler yeniden konağa dönerler. Bu sefer de konakta kalan diğer cariyeler düğün olan haneye gelip “geline bakarlar”. Akşam üzeri davet edilmiş olan hanımlar hediyelerini bırakıp evlerine dönerler.

Gece hanede kâhya kadın ile birkaç kalfa kalır, diğerleri konağa döner. Güveyi ile onu getirenlere yemekler verilir. Daha sonra güveyi konur. O gece yengelik vazifesini konaktan musahibe hanımlardan biri yapar.

Ertesi paça günü, yine konaktaki hanımlarla konağın asıl hanımı gelir, gelin olan kalfayı tebrik eder, hayır dualarında bulunur. O gün de hanehalkı ve yakından gelen hanımlarla yemekler yenir, kendi aralarında

eğlenirler. Aşçılar akşam yemeği yanı sıra bir-iki nöbetlik yemek hazırlar, haneye bırakır, kendi hanımlarından bahşişlerini alır, takımlarını toplar ve konağa dönerler. O gece o hanede nedime ve musahibelerden iki kişiden başka kimse kalmaz. Böyle gelin olan kalfalara hanım tarafından cihaz halayığı olarak bir siyah cariyeye satın alınır. Ayrıca hizmetine yardım etsin, sıkılmasın diye konakta *besleme* olarak bakılan küçük cariyelerden birisi de beraber verilir. Bir müddet rahat etmeleri için hanenin bir aylık her türlü ihtiyacı da hazırlanmış olurdu.

Bundan sonra, gelin olan kalfaya her ay bir miktar harçlık verilir, kış yaz elbisesi yapılır, kömürü, odunu alınır, Ramazan masrafları görülür, kurbanda koyunu, çocukları olursa elbiseleri gönderilir. Bu kalfayı alan adam konakla iyi bir ilişki kurabilirse, iyi bir intiba bırakırsa, her yardımı görür, itibar edilir. Şayet işsiz ve boşta kalırsa, hane sahibi bir işe girmesine ve refaha kavuşmasına yardım eder. Kısaca hiçbir yardım esirgenmezdi.

Kalfalardan başka cariyeler de çırağ çıkarılıp evlendirilebilir. Bunun iki şekli vardır. Ya, kıdemli, hizmetinden çok memnun olunan, bir ev sahibi olabilecek iyi huy ve kabiliyette bulunan bir cariyeye, hane sahibi, hane hanımı tarafından vakti geçmeden evlendirilmek istenebilir. Ya da fevkalade bir hizmetinden dolayı çırağ edilerek evlendirilir. Veyahut hane sahibi, hanımı, kerimesi veya mahdumu ağır ve tehlikeli bir hastalığa tutulduğu zaman sadakatle son derece güzel hizmet ederek fedakârlığını, vefakârlığını ispat eden bir cariyenin mutlaka çırağ edilmesine karar verilir ve vakti gelince evlendirilerek mükâfatlandırılır. Çırak çıkarmanın ikinci şeklinde ise tam tersi şartlar etkilidir. Bir süre hizmet etmiş, hatta zahmet de çekmiş bir kalfa çok huysuz ve geçimsiz ise, etraflıyla bir türlü uyuşamaz, davranışlarıyla rahatsızlık vermeye başlarsa, çırağ edilmesi zorunlu olurdu. Büyük konaklarda geçimsizlikten adama yol vermek şan ve şerefeye yakıştıranmadığından böyle birisinin çırağ edilip evlendirilmesi, konaktan ayrılması için bir çözümdü. Böyle gönül rızası ve isteğiyle çırağ olanlar da yukarıda anlatıldığı gibi cihaz ve her türlü lüzumlu eşya verilerek uygun birisi ile evlendirilirdi.

Büyük konaklarda *perhiz yemekçisi* denen ve eskiyince saygı ile *bacı* diye hitap edilen siyahi cariyelerin de çoğuna ev alınır. Ayrıca cihazı ve her türlü eşyası tedarik olunarak, gönülleri alınıp çırağ edilirlerdi. Eğer konaktan çıkartılmaları gerekiyorsa ev sahibi birisini bulur, yine de eşya ve ev takımları verilerek yollarırdı. Bacı denen siyahi cariyeler ayrıldıktan sonra yine de konaktan eksik olmazlardı. Ayrıca her türlü ihtiyaçları imkânlar ölçüsünde karşılanırdı. Fakat istenmediği için çıkarılanlara aynı şey yapılmaz, ancak hakaret de edilmezdi. Orta yol seçilir, gerçekten sıkıntıya düşerlerse, çok zorda kalırlarsa, yine de yardım yapılır, insanca davranışlardan vazgeçilmezdi.

TİCARET VE SANAT

İSTANBUL'DA TÛCCAR, ESNAF VE SANATKÂRLAR, BULUNDUKLARI YERLER

İstanbul'da külliyyetli mal alıp devreden tüccarlar Bal Kapanı, Yağ Kapanı, Zahir Kapanı, Un Kapanı, Asmaaltı, Mısır Çarşısı adlı yerlerde toplanmışlardı. Ayrıca içinde pek çok odası bulunan tüccar hanları vardı. Çoğunlukla tek çeşit mal üzerinden iş yapan bu tüccarlardan aynı malı satanlar aynı handa otururdu. Malları almak isteyenler o hanlara gider, odalarda isteğine uygun malları kolayca bulup alırdı. Bu tüccar hanlarının başlıcaları Kürkçü Hanı, Sofçu Hanı, Yağcı Hanı, Çukacı Hanı, Sabuncu Hanı, Varakçı Hanı, Kalaycı Hanı, Peştemalcı Hanı, Keçeci Hanı gibi isimlerle anılırdı.

137

Bunlardan başka her bir esnaf İstanbul'un çeşitli yerlerinde bir sokakta sağlı sollu sıra halindeki dükkânlarda çalışırdı. Aynı işi yapanların bir arada bulundukları bu sanat ve ticaret yerleri, yapılan işe göre Sedefçiler, Vezneciler,¹ Arpacılar, Kürkçüler, Kökçüler,² Kürekçiler, Fincancılar, Destgâhçılar,³ Kalemtraşçılar,⁴ Abacılar, Mühürçüler, Zahirçiler, Yemişçiler, Yumurtacılar, Kantarcılar, Saatçiler, Kuyumcular, Sırmacılar, Tüfekçiler, Mıkrasçılar,⁵ Kundakçılar,⁶ Peştemalcılar, Yağlıkçılar,⁷ Oyuncakçılar, Tesbihçiler, Misk yağcılar, Tornacılar, Marpuççular, Hırdavatçılar, Fenerciler, Devatçılar,⁸ Köseleciler, Yemeniciler, Kovacılar, Sepetçiler, Fermene-

1 Tartı, terazi yapanlar (OTAL).

2 Halk ilaçlarında kullanılan çeşitli kök, kabuk, çiçek ve otlarla kirpi gibi bazı hayvanların kurutulmuşlarını ve derilerini satanlar; şimdiki eczacıların yerine geçirdi (Ali Rıza Bey: 46; KT).

3 Tezgâhçılar; ağaçtan tezgâh, kuyu çıkırgı, dolap gibi şeyleri yapanlar (KT).

4 Kamış kalemleri açmakta kullanılan kalemtraşları yapanlar.

5 Makasçılar.

6 Tüfek kundak'larını, yani namlunun altında bulunan ağaç kısmı yapanlar (KT).

7 İç çamaşırı, gelin ve yatak takımı, çevre, yağlık vb. şeyler satanlar (OTDTS III).

8 Divitçiler; divit yapan veya satan kimseler.

ciler,⁹ Kavukçular, Dölbentçiler, Kılınççılar, Doğramacılar, Marangozlar, Çulhalar,¹⁰ Eğerciler, Semerciler, Timurcular,¹¹ Çıkrıkçılar,¹² Eskiciler, Zenneciler¹³ namlarıyla anılırlardı.¹⁴

İstanbul mahalleleri arasında, haftanın belirli bir günü üç-beş çeşit esnafın geçici sergiler kurdukları pazar yerleri vardı. Çevre mahalle halkının alışveriş yaptığı bu pazarlardan o civardaki yaşlılar, kimsesizler, fakirler de ihtiyaçları olan eşya ve erzakı kolayca alarak bir hafta rahat ederlerdi. Çarşamba Pazarı, Cuma Pazarı, Salı Pazarı gibi gün adları verilen bu pazarlar dışında Esir Pazarı, Avret Pazarı, Bayat Pazarı, Bat Pazarı,¹⁵ Balık Pazarı gibi pazarlar da vardı.

İstanbul'da halen mevcut ve meşhur olan ve yedi bin küsur dükkânı bulunan Büyük ve Kârgir Çarşı¹⁶ içinde her biri birer sokağın iki yanında ki dükkânlarda çalışan sanatkâr ve tüccar esnaf da şunlardır: Sahaflar, kumaşçılar, haffaflar,¹⁷ hazır elbiseciler, kuyumcular, basmacılar, yazma yemeniciler, ayak yemenicileri, astarcılar, dericiler, ipekçiler, işlemeciler, yağlıkçılar, peştemalcılar, çorapçılar, sırmacılar, yorgancılar, saçakçılar, terziler, baş yemenisi basanlar, çukacılar, şalcılar, kapamacılar,¹⁸ kolancılar, kavukçular, kürkçüler, gümüş kalemkârlar, örücüler, zenneciler, sınıkcılar, ütücüler.

*Çarşı-yı Kebir*¹⁹ dışında ve diğer pek çok yerde ve pazarda her türlü esnaf bulunurdu. Böylece Dersaadet halkı eskiden Avrupa ve diğer yabancı mallarına muhtaç olmadan her ihtiyacını yerli yapılanlardan rahatça temin ederdi. Dersaadetçe her türlü iş ve sanata ne kadar önem verilmiş olduğunu belirtmek maksadıyla Çarşı-yı Kebir dışındaki esnafın adları da burada sayılmıştır: Sütçü, muhallebici, çakmakçı, kürkçü, varakçı, terzi,

9 Esnaf vb. kimselerin giydiği üzeri işlemeli elbiseleri biçip diken terziler (KT); kaytan işleri yapanlar (OTDTS I; SA I).

10 Tezgâhta bez vb. dokuyanlar (KT); bez dokuyan, ipek, yün ve kıl işleyenler (LO).

11 Demirciler.

12 Çıkrık [torna] ile ağaçtan çekme işler yapan sanatkâr (SA I).

13 Gelin elbiseleri, yatak takımları, sırmalı döşemelikler, değerli kumaşlar vb şeyler satanlar (Musahipzade Celâl 1946: 148 vd).

14 Musahipzade Celâl de esnaf ve sanatkârlara, belli başlı çarşı ve hanlara geniş olarak yer vermiştir: a.e. 144-161.

15 Bit pazarı; Ş. Sami eski yazarlar arasında kullanılan *bat pazarı* teriminin uydurma bir terim olduğuna işaret eder (KT). Pakalın'a göre de aslı *bayat pazarı*'dır (OTDTS I).

16 Söz konusu olan Kapalıçarşı'dır.

17 Kavaflar; hazır ayakkabı satanlar (KT).

18 Hazır elbise satanlar (OTDTS II).

19 Büyük Çarşı. Kapalıçarşı kastedilmektedir.

hakkâk, rastıkçı, nalçacı,²⁰ börekçi, mürekkepci, güllaççı, sedefçi, saraç, haffaf, muytab,²¹ çekmececi, doğramacı, bakkal, sebzeci, eczacı (yani kökçü), berber, helvacı, turşucu, kahveci, manav, kasap, leblebici, işkembe çorbacısı, yemişçi, kömürcü, oduncu, bakırcı, düğmeci, kitap mücellidi, ince mücellid (yani müzehhib), parmaklıkçı, tesbihçi, imameci, keresteci, çubukçu, lüleci, attar,²² pamukçu, esvap boyacısı, ebniye boyacısı,²³ hurdacı, ipçi, balmumcu, nalbur, bağcı, arpacı, bostancı, timurcu, dökmeçi, koğacı, fıçı, dikici, marangoz, semerci, kireççi, hallaç, kalaycı, tuğlacı, kiremitçi, sıvacı, dülger, rençber, taşçı, değirmen yapıcı, kantarcı, camcı, şekerci, hasırcı, şerbetçi hamamcı, şişeci, fincancı, keçeci, sofçu, nalıncı, kılınççı, tüfekçi, saatçi, saat zarfçısı, kebeci,²⁴ kuyu tulumbacısı, kutucu, destgâhçı, mikraşçı, usturacı, kuşçu, sucu, kebabçı, tavukçu, yumurtacı, çömlekçi, çiçekçi, çilingir, paçacı, kalemtraşçı, bıçakçı, okçu, derici, kayık ve sandal yapıcı, maunacı,²⁵ kalafatçı, köseleci, sepetçi, musiki aletleri yapanlar, kaşık ve tarakçı, abacı, ıtriyat satanlar (yani miskçi), çıkırıkçı, süpürgeci, tenekeci, lokmacı, kataifçi, furuncu, simitçi, elmas mıhlacı, çadircı, macuncu, ketenci, debbağ,²⁶ kilci, ipçi ve halatçı, balıkagıcı, kâğıtçı, kâğıt mührecisi,²⁷ balıkçı, hayalci, mancacı,²⁸ bargirci,²⁹ suyolcu,³⁰ eskici, bozacı, sahlepci, çaycı, ayak kahvecisi, at cambazı,³¹ keresteci, yük arabacısı.

Yukarıda sayılanların dışında sermayesiz amele gibi çalışan hamal, sırık hamalı, bargir sürücüsü, hamam dellağı, mahalle bekçisi, çarşı dellâli, pazarlara sepetle yük götürenler, akıntılarda kayığı çeken yedekçiler, büyük kayıklarda ve balık kayıklarında gündelikle çalışanlar, mahallelere çeşmeden su taşıyanlar vardı.

20 Kaba kundura, yemeni ve çizmelerin altına çok dayanmaları için nalça denilen hafif demir parçası çakan kimse (KT).

21 Mutaft, keçi kılından çul vb. dokuyan ve satan kimse (KT).

22 Aktar.

23 Bina boyacısı.

24 Kebe: Çok kalın keçe; çoban kepenekleri kebeden yapılır (TGKS).

25 Mavna yapan.

26 Tabak, sepic; deri terbiye eden, meşin, sahtiyan, kösele vb. yapan kimse (KT).

27 Kâğıda mührü ile parlaklık veren (KT).

28 Manca: Yiyecek, kedi mancasi (halk dilinde): Ciğer, dalak vb. parçaları (KT).

29 Begirci.

30 Suyollarının, çeşmelerin bakım ve onarımını yapan kimse (OTDTS III).

31 At yetiştirip terbiye eden ve alıp satan kimse (KT).

Öte yandan İstanbul'a çeşitli vilayetlerden gelenlerin çoğunluğunun genellikle rağbet ettikleri işler ve sanatlar şöyle sıralanabilir:

Eğin ahalisi: Kasaplık, balmumculuk, kömürçülük.

Yanya ahalisi: Ciğercilik, işkembecilik, en çok da hamam dellaklığı.

Bar³² ve havalisi ile İşkodra'dan gelenler: Çiçek, sebze bahçevanlığı.

Manastır ve Kesriye ahalisi: Kürkçülük ve sebzevatçılık.

Sakız adası ahalisi: Çiçek bahçevanlığı.

Midilli adası ahalisi: Abacılık.

Ankara ahalisi: Koyunculuk yani celeplik.

Bolu ahalisi: Aşçılık.

Zağfranbolu ahalisi: Börekçilik ve boğaçıcılık.

Kastamonu ahalisi: Helvacılık, kataifçilik.

Sivas ahalisi: Hamamcılık, dellaklık ve seyislik.

Kemah, Erzincan, Koyulhisar, Koçhisar, Arapkir ahalisi: Dairelerde uşaklık ve hizmetkârlık.

Lazlar: Bakırcılık, kalaycılık, hallaçlık, kayıkçılık.

Araplar: Fındıkçılık, seyislik, tatlıcılık.

Sanatlarına birbirinden görerek heves eder, bir süre İstanbul'da çalışır ve kazandığı birkaç kuruşla arada *sıla etmek* tabiriyle memleketlerine giderler, yine geri dönerek çalışmaya devam ederlerdi.

BAZI SANAT DALLARI HAKKINDA AÇIKLAMALAR

Mühürçülük

Öteden beri İslam âleminde ve Osmanlılarda kullanılan mühürler iki çeşittir. Biri yüzük şeklinde ve daima parmağa takılarak kullanılır, diğeri daire biçiminde ufak bir tablaya *hakkolunmuştur* ve altında tutacak bir sapı bulunur. Yüzük şeklindeki mühür çok eskilere dayanır, diğeri yenidir. Eski tarzda yapılan mühürlerin ekserisinin hakkedilme yerine ufak ince çiziklerle *asma filizi* denen şekilde çiçekçik yapılır, üstüne de kalınca harflerle yazı hakkolunurdu. Yazılacak isim eskiden yalnız bırakılmaz, ekseri Farsça bazısı Arapça manzum bir mısra içine alınarak hakkedilirdi. Önce-leri hemen hepsi talik hat ile hakkedilirken sonraları sülüs yazı ile hakkolunmak usulü de kabul olmuştur. Mühürlerin çoğu akik denen taşa kazınır, fakat altın, gümüş, necef ve kan taşı üzerine de hakkolunurdu. Mühür bir şahsın namı olduğu gibi hüviyetini ve kişisel özelliklerini de temsil ettiğinden hem yazısına, hem de kazınışına çok itina gösterilirdi. Bu yüzden bu sanatta şöhret kazanmış birçok kimse yetişmişti.

32 Bar (Antivari; Antibari): Arnavutluk'un kuzeybatısında Adriyatik sahiline yakın bir kasaba (KA II: 1187).

Eskiden mühür hakkettirmek isteyenlerden bazıları tanıdığı ve bilgisine itimat ettiği müneccimlerden birine müracaat eder, hak için hayırlı ve uğurlu bir zaman tespit etmesini rica ederdi. Müneccim de *fenn-i nü-cüm*'a³³ uygun olarak araştırıp bulduğu tarih ve zamanı, hatta başlama saatini, dakikasını hesaplar, bir pusulaya yazar, verirdi. Fenn-i nü-cüm tabiriyle *şeref-i şems* veya *vakt-i mes'ud* denilen bu en uğurlu zamana daha epey vakit varsa ya mührün kazılması o zamana tehir edilir, ya da daha yakın bir başka vakt-i mes'ud tayin ettirilerek mühür hakkedilirdi. Uğurlu zaman henüz dükkânların açılmadığı erken bir vakte rastlarsa ve mühür kazdıracak olanın *hakkâk* efendiye itimadı varsa, mührü ona verir, evine götürerek tam zamanında hakketmeye başlamasını, gerisini de dükkânında tamamlamasını rica ederdi. Hanesi müsait olan kibardan bir zat ise o gece hakkâk efendiyi evine davet eder, doğru işleyen bir saate göre istenen vakit gelince gözü önünde hakkettirmeye başlatır, geri kalan hak işi dükkânına bırakılırdı.

Taş üzerine mühür hakketmek büyük bilgi ve maharet istediğinden herkesin yapamayacağı ve yapsa bile başaramayacağı bir işti. Taş hakkında zımpara veya elmas tozu kullanılırdı. Hak sanatını öğrenmek isteyenler, tabii önce bir usta zatın yanına çırak olur, onun gösterdiği usul ve ondan gördüğü hak kaidelerine göre bu konuda bilgi sahibi olur, bir müddet sonra bazı önemsiz mühür kazımlarıyla işe başlayarak sanatta ilerlerdi. Ayrıca mühür hakkine heveslilerin önce bir *hattat*'tan yazı talim etmeleri ve *hat* sanatının oldukça inceliklerine girmeleri gerekirdi. Mühüre yazı, ters yazılarak kazılır, bu da ayrı bir alışkanlık ve ustalık isterdi. Bu sanatta şöhrete ulaşmak çok gayret ve çalışmayı gerektirirdi. Hak sanatında meleke kazanmış ve artık namına ve hesabına sanatını icra edebilecek derecede yetişmiş olan kalfalara ustasının tensibi ve hakkâklar heyetinin tasvibi ile kendi isminden başka uygun bir mahlas verilir. Onun da artık hakkececeği mühürlerin altına o mahlası yazması, o sanat erbabınca kabul edilmiş bir usuldür. Hakkâk olan efendilerin ellerinde ustalarından aldıkları birer *mecmua*'ları bulunur. Bu mecmua ustadan ustaya intikal edegelmiş olup içinde o efendinin ustasının ve ondan önceki ustaların zamanlarında hakkettiklerinden seçtikleri mühürler basılıdır. Sonradan gelenlere yadigâr olan bu mecmualar, onlara örnek teşkil etmesi, bunlara bakarak, sanatta ilerleme gayret ve hevesini uyandırması niyetiyle yapılmıştı. Bu da çok yararlı güzel bir usuldü.

Bir kimse mührünü kaybederse, basılı bir örneğinden aynen taklit edilerek hakkedilir veya başka bir mühür kazınır ya da bir başkasının mührü-

33 Yıldızların hal ve hareketlerine bakarak insanlar hakkında birtakım hükümler çıkarılan batıl ilim, astroloji (K7).

nü beğendiyse onun tıpkısı yapılır. Ancak eski tarih yazılmaz, hakkedildiği senenin tarihi konur. Eski tarihi koymak hakkâklar arasında hileli bir davranış kabul edilirdi ve kesinlikle yasaktı.

Mühür hakkında şöhret kazanmış ve özellikle eli hayır ve uğur getirir diye tanınmış çok meşhur sanatkârlar içinde eskiden beri isimleri bilinenler şunlardır: Geçmiş yüzyıllarda meşhur olan ve hatta o zaman bir mühürü bir kese akçaya hatır için hakkenen Mahmut Çelebi, Rıza Çelebi ve Ferid Çelebi, daha sonraları Vefa, Rahmi, Azmî-i Kadîm, Yümnî-i Kadîm, Resa, Resmî, Dâna, Nadir, Samî-i Kadîm, Ziya, Azmî-i Cedid, Samî-i Cedid, Yümnî-i Cedid. En meşhurlarından biri de eski usta hakkâkları bile gölgede bırakan 1144'te³⁴ vefat etmiş Fennî Efendi'dir. Yüzyılımızda yaşamış ve yakında vefat etmiş olan Benderyan Mıdırğış da dikkate ve kaydedilmeye layık bir hakkâktı. Boğaziçi'nde Yeniköy'de oturan Benderyan Mıdırğış her cins maden ve taş üstüne her istenen yazı, resim ve çiçeği hakken, hangi cins yazı verilirse verilsin, istendiği kadar ufaltıp pek küçük bir yere sığdırırdı.³⁵ Kendisi yazı bilmediği halde *resm-i hatt*'ı hiç bozmadan büyük kıt'a bir yazıyı bir mühür devresi kadar bir yere kusursuz nakledip hakkenirdi. Bu alandaki maharet ve sanatı kendinden evvel gelenlerin hepsinin üstünde ve her türlü sitayişe layık idi. Çok mahir ellerinin mahsulü olan hak'lar herkesi şaşırttığı kadar içine düştüğü fakirlik ve yoksulluk da memleketimiz için o derecede şaşırtıcı ve esef-vericidir.

Kalemkârlık

Eskiden kılıç, hançer, sürahi, kahve fincanı zarfları ve kahve tepsileri üzerine yapılan ve elvan renk soğuk mine ile dondurma suretiyle işleme olan *minenkârî kalemkârlık* pek makbuldü. Gümüş üzerine kabartma veya matkap ile çiçek işlemesi de çok gelişmişti. Soğuk mine tarzında yapılmış işlemlerde şöhret kazanmış olanların yaptıkları, esnaf arasında, "Bu falanın işidir," diye hemen tanınırdı. Bu sanatkârlardan "Arnavud Osman Çelebi", "Lazoğlu Yusuf Çelebi", "Sepetçioğlu Mihael" ve "Haçador" ustalar uzun süre şöhretlerini korumuş ustalardandı.

Soğuk mineli kılıç, hançer, bıçak, zarf gibi şeyler Dersaadet halkı arasında ve hele kibar konaklarında kullanılmazdı. Bunlara en çok Arabistan ve Doğu Anadolu halkı ile yeniçeri ustaları ve efradı rağbet ederlerdi. Bazı Anadolu'dan da cihaz takımına konmak üzere istenirdi.

34 H 1144/M 1731.

35 Ali Rıza Bey de bu sanatkârdan övgüyle söz etmekte, yüzeyinin üçte birine tuğra kazıdığı yarım kırat'tan daha küçük bir yakutun 1863 Osmanlı Sergisi'nde teşhir edilerek büyük beğeni kazandığını yazmaktadır; Ali Rıza Bey: 4; ayrıca bkz. Büngül I: 56; OTDTSI.

Bu gibi gümüş üzerine kalemkârî denen oymaların şekli son günlerde bütün bütün değişmiş, eski usuller tamamen terk edilmiştir. Yeni moda, “Aznavur işi” “Pariskârî”, “Avrupa tarzı” adlarıyla kuyumculuğa girmiş, bunlar rağbet görmüş ve bu yeni tarzda şöhet kazanan ustalar ortaya çıkmıştır. Bu kalemkârlıklar³⁶ bir *savat* cinsidir. Savat önce Dağıstan’da çıkmış, oradan Çerkesistan’a ve en sonunda Van ve Trabzon havalisine yayılmıştır. Bu tarzda Çerkes kılıçları, kılıç kayışları, kamçıları, Çerkes eyer takımları yapıldığı gibi, baston başları, enfiye kutuları, tütün tabakaları, su bardakları da savatla işlenmeye başlamıştır. Daha sonra savat her yerde büyük rağbet görmüş, Avrupa’da da bu tarz pek çok gümüş eşya yapılmaya başlanmıştır.

Kuyumculuk ve işlemecilik işlerinin bir de gümüş tellerle örülerek yapılanları vardır.³⁷ Bu tarzda fincan zarfları, kahve tepsileri, tütün kutuları, yazı takımları, buhurdanlar imal edilmiştir. Bu sanat Manastır’da çok ileridir. İstanbul’da da yayılmaya başlamıştır.

Kalemtraşçılık

Yazı yazan herkesin, rical ve kâtiplerin, kalem yontmakta kullandıkları kalemtraşların ne şekilde ve kimler tarafından yapıldığı Dersaadet’te büyük önem taşırdı.³⁸ Şöhret sahibi sanatkârların ellerinden çıkmış kalemtraşlar çok arandığından epey pahalı olurdu. Kalemtraşçıların en tanınmış, en şöhetlisi “Galatalı Recaî Efendi” idi. “Üsküdarlı Recaî”,³⁹ “Eşref”, “Cemalî”, “Yümmî”, Fennî-i Kadîm”, “Muhibbî-i Kadîm”, “Rıza”, “Resa”, “Muhyî”, “Resmî”, “Fehmî-i Kadîm”, “Misli”, “Sıdkî”, “Fehmî-i Cedid”, “Zeki”, “Üsküdarlı Sarhoş Mehmed” ve ismi bilinmeyen “Şehla”, “Rumî”, “Vahyî” efendiler de kalemtraşçılıkta şöhet kazanmışlardı. Bu sanatkârların ünleri demire verdikleri su ile sağladıkları sertlikten kaynaklanırdı. Onların yaptıkları çok uzun süre kullanılır ve sık sık bilemeye ihtiyâç duyulmazdı.

Kalemtraşların sapları som, fildişi, bağa, yeşim, abanoz, ödağacı, gül ağacı, yıldız taşı, adi kemik gibi maddelerden yapılır. Düz, yuvarlak ya da burmalı saplar yanı sıra üzeri oyma çiçeklerle işlenmiş veya mercan ve el-

36 “Kalemkârlıklar” sözcüğüne, ulaşılabilen kaynaklarda rastlanamadı. Kalem işçiliği çeşitleri kastedilmektedir.

37 “Telkârî” olarak bilinen işler.

38 Kalemtraş ve çeşitleri için bkz. Derman 1967: 169 vd; Yazır 1981: 145-147.

39 Bazı kaynaklarda ünlü kalemtraşçıları arasında 17. yüzyılda yaşamış olan iki Recaî, İstanbullu ve Galatalı Recaî olarak geçmektedir (Musahipzade Celâl 1946: 51 vd.; “Kalemtraş” OTDTS II; Derman 1987: 44). Nurettin Büngül ise saydığı meşhur sanatkârlar arasında Galatalı ve Eyüplü Recaî’lerden söz eder (Büngül II: 143).

maslarla tezyin edilmiş olanları da vardır. Bu musanna ve oymalı saplar çoğunlukla kalemtraşçılardan ayrı bir sanatkâr tarafından yapıldır.

Üzerinde kalem kesmeye mahsus *makta*'lar içinde de çok değerli ve musanna olanları vardı. Böyle makta ve kalemtraş sapları imal edenler arasında en meşhurları "Fennî Dede Efendi", "Bursalı Fahrî Efendi" ve ünlü "Fikrî Dede"dir. Ayrıca Uzunçarşılı'da fildişinden sineklik sapı yapan sanatkârlar arasında böyle makta ve kalemtraş sapı imaliyle de şöhret kazanmış olanları vardı.

İnce Marangozluk

İstanbul'da *ince marangoz* denen ve çok rağbet gören özel bir marangoz sınıfı vardı. Bunlar *matrak*, *meç*,⁴⁰ *lobut*, *çevgân*, *arka kaşağası*, *asâ*, *pîštahta*, altın ezmek için *zerdeste*⁴¹ yapımıyla uğraşırlardı. İçlerinden pek çok ünlü sanatkâr yetişmiştir.

Pîštahta, her sınıftan tüccarın üzerinde para saydığı tahtadır. Satılan malın bedeli, *para*'nın küsuratı olan, *akçe*, *zolota*, *rub'iye* gibi ufak paralarla alındığından⁴² bunları dökmeden saymak için pîštahta⁴³ kullanılır. 1,5 parmak yüksekliğinde kenarlı, dörtgen biçimli gövdenin bir ucu daralarak son bulur. Gövdeleri servi, *innab*,⁴⁴ *çemşir*,⁴⁵ çınar, ceviz ve *abanoz*

40 Sözlüklerde *meç*, uzunca ince bir kılıç, talim kılıcı olarak açıklanmakta, bu ad altın-
da marangoz yapımı bir nesne yer almamaktadır.

41 Ulaşılabilen kaynaklarda rastlanamadı.

42 Yazarın "ufak paralarla" ifadesinden adı geçenlerin birbirinin alt birimleri gibi bir anlam çıkabilir, oysa bunların ayar ve değerleri ve birbirlerine olan karşılıkları zaman içinde büyük değişikliklere uğramıştır. *Akçe*, Osmanlı Devleti'nin ilk gümüş para birimi olup 19. yy'a kadar basılmıştır. Zaman içinde ayar, ağırlık ve değeri çok değişmiş, ufalarak incelmış, sürekli değer kaybetmiş, alım gücü giderek zayıflamıştır; en son H. 1234/M. 1818'de basılmış, sonra da terk edilmiş, yerini *kuruş* almıştır. *Akçe uzun bir süre yalnız bir hesap birimi olarak ismen varlığını sürdürdükten sonra büsbütün ortadan kalkmıştır* (Pere 1968; Uzunçarşılı 1988: 476). Eski Osmanlı sikkelerinden olan para, *kuruşun kırkta biridir*. Önceleri 1 para 3 *akçe* ederken zaman içinde büyük değer değişiklikleri olmuştur. *Zolota* (zolota) eski Osmanlı gümüş paralarından biridir; tedavülde olan yabancı paralardan *zolota* (zolota) adlı Leh gümüş parasına benzetilerek kesilmiştir (OTDTS III). İlk kez 1698'de basılan *zolota* 90 *akçe* değerinde iken (Lane-Poole 1883: XXV) en son basıldığı II. Mahmud zamanına kadar değeri ve ayarı giderek düşürülmüştür; kullanılmaz olduğunda 1 *zolota*nın karşılığı 35 para idi (a.y.) *Rub'iye* (*rubye*) dörtte bir anlamına gelir. Altın paranın, dörtte bir ağırlığında basılan alt birimi *rubyedir*.

43 Sözü edilen *akçe tahtası*'dır. Bu terim kaynaklarda daha yaygın olarak geçmektedir. (Büngül I: 17 vd.; Uzunçarşılı 1988: 376).

44 Hünnap.

45 Şimşir.

ağacından yapılan pîştahların sedef ve bağa ile işlenmiş çok zarif ve sanatkârane olanları da vardı.

Ekseri ulema sınıfından olanların, şeyhlerin ve ihtiyarların ellerinde taşıdıkları asâların da pek sanatlı ve müzeyyenleri olurdu. Kızılçık ağacından, kızılağaçtan veya boğmaklı kalın *hezaren*'den yapılır, başları taşıyanın çenesi hizasına gelecek kadar uzun olur, yolda giderken asâya dayanarak yürünürdü. Asâ tepelerine oymalı, musanna fildişinden veya kemikten yuvarlak başlık takılırdı.

Dervişlerin çok kullandıkları arka kaşâğıları da sanatkârane yapılmış eserlerdi. Bunların, sapları gümüş tel veya sedefle işlenmiş, nefis oymalarla tezyin edilmişleri de vardı.⁴⁶

Bu sanatlarda en fazla şöhret kazanmış olanlar Çemberlitaş civarındaki sedefçiler içinde “Şehlevendim” lakabıyla tanınan meşhur “Haşim Usta”, aynı yerde “Kelayioğlu Haçadur Usta” ile dükkânı olmayıp hanesinde çalışan “Galip Usta” idi.

Marangozluk

İnce marangozların dışında diğer marangozluk işlerini yapan marangoz ustaları da vardır. Bunlar yolculuğa çıkarken içine ekâbirin oturduğu ve katırlara yükletilen *mahfe*, *tahtirevan* ile *koçu*, *çemce*, çamaşır ütölemek için şimşir ağacından cendere, ekâbir dairelerinde bulunan üstleri elvan boyalı çiçek nakışlı yemiş dolabı, çekmece üstüne Mushaf-ı Şerif koyarak okumak için rahle ve benzeri şeyler yaparlar. Ceviz, abanoz, serviden yapılan rahlelerin sedefçiler tarafından arusek, sedef, mine ve fildişi işlenmiş olanları yanı sıra marangozların imal ettiği gümüş kaplatılmışları da vardı. Çok maharet ve ustalık isteyen bu rahle imalinde şöhret kazanmış olan “Boşnak Âdem Ağa”, “Eski Alipaşalı Ethem Usta”nın eserleri pek meşhur ve kıymetliydi.

Nakkaşlık

Yüzyılın başlarında Dersaadet'te çok büyük ve mükellef konaklar ve köşkler muhteşem ve müzeyyen *sahilhane*'ler yapılmıştı. Bunların kapı ve pencereleriyle oda pencereleri üzerindeki *tepe pencereleri* çok çeşitli şekillerde olurdu. Hele saray ve *kasr-ı hümayun*'ların tavan ve kapıları fevkalâde sanatkârane, aşırı ölçülerde müzeyyen ve münakkaş olur, bunların altın yaldızlarla yapılan nakışlarına son derecede itina gösterilirdi. Osmanlı küberasının hane ve kâşâneleri böyle sanatkârane nakışlarla süslenmiş yapılar olduğu için nakkaşlık sanatı da çok ileri gitmiş ve bu sanatta bir-

⁴⁶ Arka kaşâğılarını yapan ustalar için bkz. s. 231.

çok meşhur ustalar yetişmiştir. Bu gibi saraylar ve köşklerle konakların tavanlarında ekseriya *İran tarzı* tercih edilirdi. Büyük sanatkarların elinden çıkmış bu tavanlar, *İrankârî* kitap *dibâce*'lerine⁴⁷ nazire olabilecek şekilde musanna ve hayret edilecek derecede hüner ve maharetle yapılmış nakışlarla kaplıydı.⁴⁸ Bugün o mükemmellikte nakış yapmak mümkün değildir. Fakat o müzeyyen ve münakkaş binaların çoğu ya yangınlarla yok olmuş ya da cahilce alafrangalık hevesine kapılarak yıktırılma sonucu kaybolup gitmişlerdir. Ancak Topkapı Saray-ı Hümayunu'ndaki örnekler zamanımıza kadar kalabilmiştir.

Bu gibi köşk, konak veya sarayların resimli tavanlarının ahşap işlerini ince marangozlar yapardı. Seçilen örneklerle göre ince marangozlar tarafından ahşaptan parça parça hazırlanır, parçalar birbirlerine bağlanıp yapıştırıldıktan sonra yerlerine yerleştirilirdi. Ekseri büyük odalarda yapılan farsî ve çiçekliklerle yanlarına eklenen musanna oymalı *hücre*'ler, yük ve dolap kapakları, oda kapıları yine ince marangozlar tarafından hazırlanıp bitirildikten sonra zamanın meşhur nakkaşları çağırılır, buraları özel olarak seçilen uygun örnek ve şekillere göre yaldızla çok çeşitli çiçekler veya sade çiçekçiklerle nakşedilirdi. Tavanların ekseri nakışları *İrankârî* olurdu. Tavan kenarındaki enli pervazlar çeşit çeşit meyve resimleriyle süslenirdi. Farsî ve çiçeklik denilen oda kapılarının iki tarafındaki mihrap gibi, içi dairevî, altı mermer ya da somaki olan yerlere dere ve ağaçlıklar, bazı yerlerine kuş resimleri, gemi resimleri, bazen de büyük bir saksı içinden çıkmış lâle, karanfil ve gül gibi çiçekler nakşolunurdu. Oda kapılarının iç tarafında iki yanda kenarları musanna oymalı tahta hücrelerin bardak ve benzeri eşya koymaya mahsus olan yerlerinin büyüklüklerine uygun nakışlar yapılırdı. Kasırlar ve saray-ı hümayunların oda kapılarıyla pencere kanatlarının müzeyyen ve musanna oymalarının üzeri sedef, bağa ve fildişi ile süslenedikleri için bu gibi işlerin esasını marangozlar yapar, sonra sedefçiler tarafından işlenip son şekline getirilirdi.

O vakitler nakışlarda kullanılan boyalar hep Dersaadet'te yaptırılırdı.

47 Kitabın nakışlarla süslü ve altın yaldızlarla bezenmiş ilk sayfaları (K7).

48 İran nakışkârları tarafından yapılmış olup gerek orada, gerek Dersaadet'te pek meşhur ve makbul olan ince ve altunkârî *mücelled*'ler vardır. Burada bunları yapanları da zikredip isimlerini yazmayı uygun gördük. Bu nakkaşlar iki sınıf olup bunlardan kitap dibacelerini işleme sanatında şöhret salmış olanlar Şah Kulu, Veli Can, Ağa Rıza, Can Şah'tır. Biraktıkları eserlerin eşi İran'da bile görülmemiş olan bu kimseler şöhretlerini bugüne kadar muhafaza etmişlerdir (yazarın eki).

Burada adı geçen nakkaşlardan Şah Kulu ve Veli Can, 16.-17. yüzyıllarda yaşamış Osmanlı saray nakkaşlarından, Ağa Rıza ise 16. yüzyıl Safevî sanatkarlarındanır. Can Şah hakkında bilgi yoktur (Dr. Filiz Çağman ile sözlü görüşme).

Yaldızdan önce alta uygulanan vernikleme işi çok zordu. Vernik de yine Dersaadet'te yapılırdı. Buna sürülen yaldız asırlarca devam eder, diğer boyalar ise renklerini hiç kaybetmeden yüzlerce sene olduğu gibi dururdu. Hele *İran laciverdi* tabir olunan renk ile *gül-gûni*⁴⁹ pembe olarak bilinen renk çok zor bulunur boyalardandı. Bu boyalarla gösterilen sanat ve maharet hayret edilecek derecelere varmış idi. Böyle nakış ve resimde şöhet salmış kimseler arasında en bilinenleri Kulekapısı Mevlevihanesi bahçesinde gömülü “Miskali Solakzade Behzad” ile “Tiryaki Osman Çelebi”, “Tasbâz⁵⁰ Pehlivan Ali”, “Veli Can-ı Evvel”, “Sağır Behram”, “Babacan Haşim” idi.⁵¹ Bu sanatkârların nakışları taklit edilemez eserlerdi. İsimleri asırlarca dillerde dolaşmış, hatta musanna bir nakış görüldüğünde ya da yapıldığında “Tiryaki Osman Çelebi de yapsa bu kadar yapardı” yollu değerlendirmelerle adları devamlı yad edilmiştir. Eski üstatların her biri nakışın bir yönünde çok ileri idi. Bir kısmı İran tarzı nakışta, diğeri çiçek işlemede, bir diğeri meyve resminde, bir kısmı da ağaç, gemi, su, dere veya hayvan resmeylemekte ustalaşarak şöhetre erişmişlerdi. Yukarıda adı geçen üstatlar İran tarzındaki en zor nakışlarda şöhet kazanmışlardı. Çiçek resminde en önde isim yapanlar “Kayseriyeli Kasım”, “Çıkrıkçı-zade Belhûl Usta”, “Kemankeş Yahya Usta” şöhetlerini asırlarca korumuşlardı. Yine çiçek ve hayvan resimleriyle ünlü “Behzad”, “Manî”, “Firenk Senyör”, “Murdar İlik” hâlâ adları anılanlardır. Diğeri resimlerde şöhet yapanlar “Osep Usta”, “Kazzâz⁵² Onnik”, “Haçadur Usta” gibi birkaç sanatkârdır. Bu nakışın *kara kalem* denen cinsi ekseriya halktan kimselerin evlerine yapılırdı. Kara kalem nakış yapan pek çok usta varsa da meşhurlarını ben duymadım.

Yüzyıl öncesine kadar hanelerde yapılan nakışlar anlatılan tarzda devam etmiş, daha sonra saray ve konakların tezyinatında değışiklik başlamış, eski usuller terk edilmiş, İrankârî tavan yerine *astar tavan* ve oyma

49 Gül renginde (KT).

50 Tasbâz: Gözbağcı, el çabukluğuyla çeşitli büyüklükte taslar ve sahanlarla şaşırtıcı oyunlar yapan (Nutku 1972: 96).

51 Yazar bu isimleri Evliya Çelebi'den ya da Evliya Çelebi'den aktarılmış bilgilere dayanan bir risaleden yazmış olmalıdır; ancak aktarılırken isimlerin karıştığı anlaşıyor. Evliya Çelebi'de “Sağır Behram”, “Babacan Haşim” dışındaki adlar yukarıdaki sıra ile geçmekteyse de Evliya, Miskali Solakzade ve Tiryaki Osman Çelebi'yi 15. yüzyıl sonlarında Herat'ta yaşamış çok ünlü bir musavvir nakkaş olan “Bihzad” ile karşılaştırıp “Bihzad-ı sani” olduklarını belirterek yüceltiyor. “Tasbâz Pehlivan Ali” adlı sanatkâr için de “Veli Can-ı evvel gibi idi” ifadesini kullanıyor (Evliya Çelebi, 1314 (1896): 610 vd).

52 Kazzâz: İpekçi, ipeği işleyen kimse (KT).

çiçekli göbek konmuş, farsî ve çiçeklik yerine *konsol ve çekme boru*⁵³ yapılmış ve duvarlar yağlı boya ile boyanmış, eski şekilde nakışlı kapı ve dolap kapakları terk edilmiş, düz renkle boyama kapı ve kapak modası kabul gö-rerek büyük bir değişiklik meydana gelmiştir.

Astar tavan yapmak için oda tavanına baştan başa kalın bir astar gerile-rek mıhlanır. Astar üzerine üç kat boya çekilir. Ortaya ve kenarlara tahta-dan oyma çiçekler ve kabartma nakışlar veya teneke-den kabartma meyve resimleri mıhlanır, sonra da icab eden renklere boyanır. Silme tavanın bazı yerlerine çiçek ve meyveler nakşedilir, kapılar ve yük dolapları da tek renk boya ile boyanırdı. Bu tarz da bir müddet devam etmiştir. 30-40 seneden beri önce oda tavanlarına bağdadî olarak aralıklı tahtalar mıhlanarak üzer-leri sıvanıp etraf duvarlarıyla birlikte kaba badana yapıldıktan sonra badana üstüne *ıstampa* denen çok çeşitli kalıplarla nakışlar resmedilmeye başlan-mıştır. 20 yıldan beri de tavanlara önce astar gerildikten sonra ortalarına, köşe ve kenarlarına alçıdan dondurulmuş kabartma çiçekler mıhlanarak *kartonpiyer* denen tezvin etme şekli başlayıp yayılmıştır. Böyle siva tavan üstüne ıstampa usulünü veya kartonpiyer tavanları arzu edenler, çoğun-lukla İtalyan ustaları çağırıp yaptırıyorlardı. Şimdi artık yerli usta ve boyacı-lar da âlâsını yapmaya başladıklarından İtalyanlardan vazgeçilmiştir.

Fenercilik

Eskiden Dersaadet'te sokakları aydınlatacak vasıtalar yoktu, sokaklar karanlıktı. Sokağa çıkanlar mutlaka ellerinde bir fener taşıma ihtiyacınday-dılar. Bu sebeple fenercilik sanatı ile uğraşan pek çok dükkân vardı. Esna-fin hep bir arada bulunması eski bir usul olduğu için Süleymaniye Camii avlu duvarı önünde boydan boya kırk kadar fenerci dükkânı açılmıştı. Bütün fenerler orada satılır, muşammaları,⁵⁴ tamirleri de orada yapılırdı.

Fenerler büyüklüklerine göre adlar alırlardı; *vüzera feneri*, orta boy *çe-lebi feneri*, *imam feneri*, *cep feneri*, *davulcu feneri*, *tulumbacı feneri*, *ba-lıkçı feneri* gibi...

Vüzera feneri: Çapı çok büyüktür. İçinde balmumundan kalın bir mu-mu bulunur. Kulpu üzerinde bir halkası vardır. Vezirlerden biri sokağa çıktığı zaman önü sıra yürüyen iki ağa bu fenerlerden ikisini halkalarından geçirilmiş kısa ve kalınca bir değnekle taşıyarak yolu aydınlatırlardı.

Çelebi feneri: Kibarlara mahsus ince oymalı, uzun bir fenerdir. Vüzera fenerinden biraz daha ufak olur. Muşambası sık çiftte tellidir.

53 Bununla ne ifade edildiği anlaşılamamıştır.

54 Balmumu ve kauçukla kaplanmış bez ve benzeri dokuma olan *muşamma*'nın halk dilinde aldığı şekil "muşamba"dır (KT).

İmam feneri: Boyu kısa, çapı büyücek bir fenerdir. Sarı kalın muşambalıdır. Yukarısında elle tutmak için oynak bir halka vardır. Muşamba kısmı iki yanda yukarıdan aşağıya birer ince zincirle bağlıdır.

Cep feneri: Sık tellidir. Boyu ve çapı küçük olur, gerektiğinde cebe sığabilir.

Davulcu feneri: Boyu çok kısa, fakat içi geniştir. Gayet kalın sarı muşambadan sık telli yapılmıştır. Tepesinde çok sayıda delik vardır.

Tulumbacı feneri: Boyu kısa, çapı çok geniş bir fenerdir. Muşambası kalın, telleri sıktır. Tepesinden aşağıya inen ve muşamba gövdeyi tutan dört ince zincire *mangır*'a benzer sarı madeni parçalar ve çok ufak çingiraklar takılıdır.

Balıkçı feneri: Çerçevesi cam fenerlerde olduğu gibi tenekeden yapılmıştır. Dışına yağlanmış kursak derisi geçirilmiştir. Bir tarafı kapaklıdır.

Bunların dışında yapıldıkları yere göre adlandırılan fenerler de vardı: Üzeri bir sıra yuvarlak çıkıntılarla süslü, sarı üzerine yaldız sürülmüş *Bosna feneri*, özenle işlenmiş oymalı, yaldızlı *İrankârî fener*, yeni modaya göre yapılmış *Selânikkârî fener*, *Ruscuk feneri*, yerli *Süleymaniyekârî fener*. Süleymaniyekârî fenerin en ünlüsü, en beğenileni Musallalı* fenerdi. Fenerlerin sarı veya beyaz muşambadan “seyrek telli”, “sık telli”, “çifte telli” çeşitleri vardı.

149

BEDESTAN HÂCEĞİLERİ

Dersaadet'te Çarşı-yı Kebir içinde ayrı kapıları bulunan kârgir bir mahalle, Bedestan ve içindeki dükkân anlamına gelen dolaplarda alışveriş edenlere,⁵⁵ *hâcegî* denirdi.

Eskiden bu hâcegîler camilerde *tedris-i ulûm* ile uğraşırlar, geçimlerini helal yoldan temin etmek arzusuyla buralarda ticaret yaparken de ancak meşru kârdan başka bir para almazlardı. Kendileri ulemadan ve *suleha*'dan oldukları için istedikleri fiyatın asla aşırı olmadığına inanılır, pazarlıkla fiyat indirmeye çalışılmaz, o fiyat üzerinden satılan alınırdı. Bedestan'ın öğleden evvel açılmaması ve ikindi vakti kapanması hâcegîlerin sabah ve ikindi derslerine mani olmamak içindi.⁵⁶

* Okunamadı.

55 “Ticaret yapanlar” anlamında kullanılmış.

56 Bazı kaynaklarda yazarın yukarıda yazdıklarının tamamen tersi savunulmaktadır. Farsça “tacir” anlamına gelen *hâcegî* ile “hoca, müderris” anlamındaki *hace*'nin karıştırılmasıyla yanlış bir sonuca varıldığına işaret edilerek Bedestan'ın, Çarşı'nın diğer yerlerinden daha loş ve kapanık olması yüzünden güvenlik açısından erkence kapatıldığı, bunun müderrislerin ders saatleriyle hiçbir ilgisinin olmadığı, ayrıca

Hâcegîler herkesin sonsuz güvenini kazandıklarından ve bu güveni sarsacak hiçbir şeyleri görülüp işitilmediğinden hacca gidenler lüzumundan fazla paralarını, memuriyete taşraya tayin edilenler yine beraber götürmek istediklerinden fazlasını mühürlü bir keseyle getirir, Bedestan'da emanete koyarlardı. Döndüklerinde de bıraktıkları keselerini alırlardı. Biri vefat ederse, kesesine bağlı pusulada yazılı olarak bildirdiği veresesine bıraktığı kese olduğu gibi tozları üzerinde teslim edilirdi. Bedestan'ın bekçileri ve kapıcıları da, emanetlerin kesin garantisi idiler. Mücevherler, paralar, senedler, değerli evrak, altın, gümüş eşya, kısacası bütün kıymetli şeyler için Bedestan'ın *bölükbaşı* denilen adamına müracaat edilir, içinde bırakılacağı sandık gösterilirdi. Onlar tarafından da kendi defterlerine kaydedilip üzerine bir pafta yapıştırıldıktan sonra mal sahibinin eline de saklayacağı bir pusula verilir. Emanet, Bedestan bekçilerinin gösterdiği yere konurdu. Sahibi sandığı ne vakit açıp kapatmak isterse elindeki pusula ile yine bölükbaşıya müracaat eder, bekçilerin vasıtasıyla bir şey alıp koyabilir, sandık kirası olarak ayda pek az bir para ödenirdi. Emanet olarak bırakılanlar, ne kadar zaman kalırsa kalsın, hiçbir zayıat, şikâyet, inkâr, kötü ve soğuk muamele asla olmazdı. Sandık sahibi vefat etmiş, pusulası da kaybolmuş, veresesinin de böyle bir sandıktan haberi olmamışsa, yıllarca orada kalırdı. Nihayet *beytü'l-mal*'a⁵⁷ haber verilir, şeriata göre izin çıkar, açılır, vereseşi ortaya çıkarsa verilmek üzere, *hazine-i beytü'l-mal*'a kaldırılırdı. Bu şekilde korunan pek çok para ve değerli eşyalar vardır.

Bedestan hâcegîleri yalnız *ilmiyye müderrisleri*'nden olurken, zamanla eskiden vükeladan birine hizmet etmiş ağalar veya bir müddet taşrada bulunduktan sonra gelip ömrünün sonunda oturduğu yerde ticaret etmek isteyenlerle yeterli sermayeye ve itibarlı bir ticaret yerine sahip olanlar da burada dolap açmaya başlamışlardır. Yavaş yavaş da müderrislerden olan hâcegîler ortadan kalkmış, diğer sınıflardan kimseler hâcegîlerin yerlerini almışlardır. Bu sebeple halkta hâcegîlere para bırakmak, emanet etmek için güven kalmamıştır. Yine de Bedestan'da emniyet devam etmektedir.

müderrislerin de çarşılarda ticaret ile meşgul olabileceklerine dair kanun ve nizam-larda herhangi bir kayıt bulunmadığı ifade edilerek bu fikre karşı çıkılmaktadır (Ergin, "Bedesten" /AI/, Pakalın OTDTS I:187 vdd). N. Rüştü Büngül yazarı doğrular nitelikte bilgi vermekte, önceleri Bedestan'daki dolapların bir süre hocalara harçlıklarını karşılamaları için tahsis edildiğini, sonradan hocaların yavaş yavaş esnaflığı terk ettiğini, yerlerini diğer sınıflardan kimselerin aldığını, zamanla dürüst ahlaklı zengin tüccarların azaldığını, bedestenin giderek emanet kurumu niteliğini yitirdiğini yazar (Büngül I:49 vdd.; ayrıca bkz. Ali Rıza: 32 vd.; Musahhipzade Celâl 1946: 149 vd).

- 57 Sözlük anlamı "mal evi" demek olan bu terim, "hazine-i hassa", devlet hazinesi ve maliye dairesi yerine kullanılır ("Beyt-ül mal" OTDTS I).

Halktan yine pek çok kimse buraya emanet bırakmakta ve bilhassa hükümetin idare ettiği *nukûd-ı it'âm*⁵⁸ ve *nukûd-ı beytî'l-ma'l*⁵⁹ önemli bir kısmı hâlâ bu şekilde Bedestan'da korunmakta ve eski tam emniyet yine ayakta durmaktadır. Bu Bedestan'ın bölükbaşı ve bekçilerinden meydana gelen bir kadrosu vardır.⁶⁰ Ayrıca esnafın seçtiği *loca odası*⁶¹ bulunur. Esnafla ilgili konuları karara bağlar ve gereği de derhal yerine getirilir.

BAZI YİYECEK VE İÇECEKLER HAKKINDA NOTLAR⁶²

Şekerler

Eskiden bilinen ve şekerçi dükkânlarında bulundurulanan şeker çeşitleri şunlardı:⁶³ Rahat lokum (rahat-ı hulkum), bademli sucuk şeker, fıstıklı hanım şiltesi, güllü akide, miskli akide, naneli akide, badem ezmesi, çocuklar için bergamot şeker, halka şeker, bayat peynir şeker, miskal kamışı şeklinde kırmızı şeker, çocuklar için gayet ufak bardaklara konmuş kırmızı şeker, musaffâ⁶⁴ nöbet şeker, ağdali taze şeker, lohusalar için baklava şeklinde kesilmiş karanfilli kırmızı şeker, Ramazan için dairevi yapılmış güllü, kırmızı şerbetlik şeker, kış için salep şeker, Ramazan için portakallı şerbetlik şeker, limonlu şerbetlik şeker, elma, armut, kayısı, hurma, portakal kabuğundan şekerlemeler, büyük hindistan cevizinden şekerleme, nane, tarçın, kakule şekerleri. Bu şekerlerin yanı sıra acıbadem kurabiyesi, lohusalar, hastalar için şekerli has gevrek satılır, elvan renk şeker sepetleri ve kutular bulundurulurdu.

Şuruplar ve Şerbetler

Başlıca şuruplar şunlardı: Müleyyin⁶⁵ demirhindi şurubu, müleyyin

58 Vakıfların yemek paraları.

59 Hazine paraları.

60 Yazar bu cümlede, bölükbaşı ve bekçilerin yanında sayı yazmak üzere boşluk bırakmış, ancak dolduramamıştır. Bedestenin korunmasından sorumlu bu kadroda 12 bölükbaşı görevli idi. Sonradan müzayedelerde tellallık yapmak üzere 12 seyyar "münadî" eklenmişti ("Bedesten", OTDTS I: 188). Evliya Çelebi ise eski Bedesten bekçilerinin sayısının 50 olduğunu yazar (Evliya Çelebi I, 1314/1896: 617).

61 Lonca odası.

62 Yazarın aklına geldikçe küçük kâğıt parçaları üzerine gelişigüzel kaydettiği notlardan, bunları eklemeyi düşündüğü ilgili bölümleri ele almaya fırsat bulamadığı için kullanamadıklarını, dağınık da olsa yararlanılabileceği düşüncesiyle burada ek olarak vermekteyiz.

63 Yazar bu notların başına "Esnafın bahsinde, Şekerçi Dükkânları ve Eskiden Bilinen Şekerler Bölümü'ne yazılacak" cümlesini eklemiştir. Planlayıp yazamadığı bölümlerden birinin adını böylece öğrenmiş oluyoruz.

64 Musaffa: Katışıksız (KT).

65 Müleyyin: Yumuşatıcı; ishal yapan (KT).

şeftali çiçeği şurubu, kuvvetlendirici oğulotu⁶⁶ şurubu, müleyyin keçiboy-nuzu şerbeti, kan tazeleyen şahtere şurubu, kanı rahatlatıcı frenk üzümü şurubu, sadrî⁶⁷ Girit badem şurubu, müleyyin gül şurubu, iştah açan sir-kencebin,⁶⁸ mukavvî⁶⁹ ve müleyyin pelin şurubu, mukavvî ve müleyyin kına kına şurubu, midevî hindiba şurubu, mukavvî gelincik şurubu, mide-vî turunç şurubu, kan tazeleyen nar şurubu, sadrî hatmi şurubu, muar-rik⁷⁰ ıhlamur şurubu.

Sinirleri güçlendirmede eşi bulunmayan ve “İslam şarabı” denen halis üzüm pekmezinden şerbet yapıldığı gibi saf pekmez de fincanla içiliyor-du. Pekmez ayrıca ekmele reçel gibi yenir, bozada, kataifte, helvada, aşurede de kullanılırdı.

Meşhur Ballar

Küberanın rağbet ettiği meşhur ballar, Ankara’nın gümeç balı, Atina balı, Yakacık Karabaş balı, Gökbuza’nın kekik balı, Valak(?) balı, siyah renk delibalı, oğul balı, Balıkesir’in meşhur pamuk balı, sızırılmış bal,⁷¹ revak balı idi. Kibar kilerlerinde bu balların hepsinden bulundurulurdu.

Boza

152

Boza beyaz dardan yapılır. Beyaz darı değirmende çekilir, un haline getirilir, elenerek kabukları ayrılır, sonra biraz sulandırılır, kendi haline bırakılır. İçine yeteri kadar halis üzüm pekmezi ilave edilerek içilir. Bozanın yapıldığı darının en meşhuru Tekfurdağı darısıdır. Bozanın bir başka cinsi de ekmekten, daha iyisi francaladan yapılır, pekmez yerine şeker konur.

Bozanın pek fazla tahammür etmişine⁷² mırmırık denir. Bunun daha sert içenlere sarhoşluk verdiği için İstanbul’da bu cinsi içki makamında da kullanılırdı. Boza Rumeli’nde Arnavutluk’la Sırbistan’da yapılır, içilirdi. Dersaadet’e çok eskiden Arnavutluk’tan getirilmiştir. Sarhoş eden ve etmeyen cinsleri vaktiyle çok rağbet bulmuştu. Boza kış günlerine mahsus meşrubattandır. Kışın alınıp tandır başında leblebi yenerek içilmesi kış eğ-lenceleri arasına girmişti. Boza gayet kuvvetli bir besleyici olduğu halde sadesi hoş değildir, içine pekmez konması âdet olmuştur. Bozayı Dersa-

66 Melisa: Halk hekimliğinde kullanılan bitkilerdendir (Demirhan 1974: 111 vd.): ay-rica bkz. s. 221, not 121.

67 Sadrî: Göğüse ait ve göğüs ile ilgili.

68 Sirkecebin: Bal ile sirke şerbeti (KT).

69 Mukavvî: Kuvvetlendirici.

70 Terleten.

71 Sızırılmış: Sızdırılmış.

72 Tahammür etme: Mayalanma, ekşime.

adet'te Arnavutlar yapar ve satardı. Dersaadet ahalisinden de yapanlar bulunursa da onlar Arnavutlar gibi sokaklara çıkmazlar; Süleymaniye, Unkapanı, Ayasofya, Koska, Aksaray, Kocamustafapaşa ve diğer mahallelerde dükkânlarda satarlardı. "Süleymaniye'nin yasemin bozası", Aksaray'da "Arnavud Kasım bozası", Ayasofya'nın "Şaşaklı bozası", Unkapanı'nda Mestan Ağa bozası", "Mahvî Ağa bozası" pek meşhurdur. Ta uzaklardan almaya gelinirdi. Zamanımızda da Koska'da "Mehmed Ağa bozası", Vefa'da "Arnavud Kasım Ağa bozası" şöhret kazanmışlardır.

Boza geceleri satılır. O vakitler bozacılar ellerinde iki güğüm boza, bellerinde bir bardaklık ve bir tarçın kutusu, bardak yıkamak için bir ufak su ibriği ve fener olduğu halde mahalleleri dolaşır satarlardı. Çoğu satıcıların kendine mahsus manzume söylemesi⁷³ eskiden İstanbul'da yaygınlaşmıştı. Herkes sanatına uygun bir manzume tertip edip bunu okuyarak gezer, bu manzumenin satışa da faydası olurdu. Evvelce Dersaadet'te "Bozacı Hacı Zeynel" isminde bir adam varmış. Bozası ve söylediği manzumelerin meşhur olduğu rivayet edilir. Ona ait bir manzume ele geçmiş olup hatıra olarak aynen aşağıya yazılmıştır:

Bozam sarı
Mayası darı
Pek seviyor kocakarı
Sübye gibi koyu bozam

Bozam ilik
Testim delik
Dört okkası bir ikilik
Sübye gibi koyu bozam

Bozam benim kuvvet verir
Kudretini de bilen bilir
Konaklara bozam girer
Sübye gibi koyu bozam

Bozam benim süt beyazdır
Bunun gibi boza azdır
Alın çünkü önü yazdır
Sübye gibi koyu bozam

Mırmıktır bozam bilin
Ona göre gelin alın
Aldırmazsam baka kalın
Sübye gibi koyu bozam

Bozamanın pekmezi üzüm
Pek doğrudur işbu sözüm
Gelin alın iki gözüüm
Sübye gibi koyu bozam

Ustam yapar ben satarım
Satmadan evvel tadarım
Satarsam artık yatarım
Sübye gibi koyu bozam

İstanbul'un Ünlü Ekmek, Pide, Simit ve Çörekleri

Ekmekler: Ekmekleri genellikle somundur.

Pideler: Üstü haşışli siyah katura,⁷⁴ üstü anasonlu, çörek otlu, “zağfiranlı” Ramazan pideleri, “levaşe”⁷⁵ denen tandır pidesi

Simitler: Anadolu sarması simidi, susamlı simit, sütlü simit, makarna simidi, şerbet simidi.

Çörekler: Yağlı çörek, kazan dibi çöreği, sütlü çörek, saray sarması çöreği, katmer çörek, kaba çörek, üstü yumurtalı, zağfiranlı Ramazan çörekleri.

74 Ulaşılabilen kaynaklarda rastlanamadı.

75 Doğu Anadolu’da yaygın, “lavaş” adı verilen ince ve uzun pide (bkz. *Büyük Larousse*).

İSTANBUL'UN SEMTLERİ VE EVLERİ

OSMANLI TOPLUMUNUN ÇEŞİTLİ KESİMLERİNİN OTURDUĞU SEMTLER

Yüzyıl başında İstanbul'da her sınıf halkın tercih ettiği ayrı birer semt ve mahalle vardı.

Selâtin Sarayları, Ayasofya'dan yani Topkapı Sarayı civarından başlar, düz bir hat boyunca Beyazıd Camii meydanına kadar uzanırdı. Bu hattın sağı Mahmut Paşa Yokuşu denen yere ve sol tarafı da Kadirga Meydanı denen yerden yine Beyazıd Camii meydanına kadar devam ederdi. Böylece Topkapı Sarayı'ndan başlayan Beyazıd Meydanı'nda son bulan sağlı sollu semtler, saraylar ve aralarında bulunan vüzerâ, ekâbir ve Osmanlı ricâlinin pek büyük konaklarıyla dolu idi.

Şehzade Camii'nden Fatih Camii'ne kadar uzanan bir hat üstünde, orta halli ricâl ve memurların konakları bulunurdu. Süleymaniye Camii civarından Vefa semti ile Odun Kapısı denen yere kadar olan alanda ise aralarında ricâl konaklarının da bulunduğu ekserisi servet sahibi büyük tüccarlara ait konaklar vardı. Fatih Camii Şerifi'nden Çarşamba semtine kadar *ilmiye ricâli*'nin konakları yer almıştı. Bayezid civarında olup, halen Hasan Paşa Karakolu denen yerden Aksaray'a kadar sağlı sollu mahallelerde esnaf ve ticaret erbabıyla resmî daire kalemlerinde çalışan efendilerin haneleri bulunurdu. Aksaray'dan Cerrahpaşa Camii yolunu takip ederek Koca Mustafa Paşa Camii'ne yakın mahalle kadar sağlı sollu ricâl ve *mülkiye sınıfı*'ndan kibarların konakları sıralanmıştı.

Dersaadet'in güney sahilini teşkil eden Kumkapı'dan başlayarak Yenikapı, Samatya ve Yedikule'ye kadar sahil boyunca tek tük Rum haneleri bulunmakla beraber ekseriyetle Ermeni hane ve mahalleleri yer alırdı. İstanbul'un Cıbalı Kapısı'ndan başlayarak sahil boyunca Fener Kapısı denilen yerin ötesine kadar uzanan yerlerle tepeleri de içine alan Balat'a kadar olan yerlerde Rum ilâri gelenleri ile Rum cemaatinin hane ve mahalleleri bulunurdu. Balat'tan Eyüp yakınındaki Defterdar İskelesi'ne kadar uzanan yerlerde Musevi evleri, Eyüp'te ise baştanbaşa Müslüman mahalle ve

evleri toplanmıştı. Haliç'in karşı yakasında Haliç sonuna kadar uzanan yerlerde, Kasımpaşa'da İslam, Hasköy ve Piripaşa semtlerinde ekseriyetle Musevi, Sütlüce'de İslam ev ve mahalleleri toplanmıştı. Azaplar Kapısı denen yerden yukarıya Beyoğlu'na ve oradan Taksim'e kadar Hristiyan aileler ve ecnebler, Çeşme Meydanı'ndan Galata Kulesi'ne kadar uzanan yerlerde de Müslüman aileler oturmaktaydı. Galata'dan Tophane'ye kadar sahil yolu tamamen İslam ev ve mahalleleri ile kaplıydı.

Beşiktaş'tan Ortaköy'e kadar sahil saraylar ve vezir yalıları, Ortaköy'de, dere içinde yer yer Musevi, yer yer Ermeni evleri vardı. Kuruçeşme'den Arnavudköyü'ne kadar uzanan sahilde Ermeni yalıları ve kısmen İslam "sahil haneleri"¹ bulunuyordu. Arnavudköyü'nde ekseriyetle Rum ileri gelenleri ve tüccarlarının sahil haneleriyle tepelerde de Rum mahalleleri toplanmıştı. Bebek tamamen İslam mahallesi idi. Rumelihisarı sahilinde İslam, tepeye doğru kısmen Ermeni evleri bulunmaktaydı. Boyacıköyü'nde de sahilde İslam, tepeye doğru ise Rum aileleri yerleşmişti. Mirgün'den² İstinye'nin sonuna kadar tamamen İslam haneleri ve sahil haneleri vardı. Yeniköy Rum ileri gelenlerinin ve Rumların oturduğu yerlerdi. Tarabya ve Büyükdere'de ise Rum, Ermeni toplumlarının ileri gelenlerinin ev ve sahil haneleriyle ecnebi sefaret yalıları, Sarıyer'den Kavaklar'a kadar da İslam evleri ve bazı İslam sahil haneleri bulunmaktaydı.

Boğazın karşı tarafına gelince, Sütlüce, Beykoz, Paşabahçesi, İncirköyü, Kanlıca ve Anadoluhisarı'nda tamamen İslam hane ve yalıları yer almaktaydı. Boğaziçi'nde İstinye, Sarıyer, Kavaklar, İncirköy, Sütlüce, Beykoz'a çok eskiden beri kayıkçılık ve balıkçılıkla geçinen aileler yerleşmişti. Bazılarının büyücek bahçe ve bağları da vardı. Kandilli kıyısında İslam sahil haneleri, sırtlarında Ermeni haneleri, Vaniköy ve Beylerbeyi'nde ise yine İslam hane ve sahil haneleri toplanmıştı. Kuzguncuk ve Çengelköyü'nde seyrek olarak Rum, daha çok da Musevi hane ve sahil haneleri bulunuyordu.

Üsküdar'da sahilden Selamsız'a kadar İslam evleri, Selamsız'da pek az Kipti,³ çoğunlukla Ermeni, bir hayli de Rum evi vardı. İhsaniye ve Selimiye mahallelerini tamamen İslam haneleri kaplamıştı. Üsküdar'ın Kızkulesi karşısındaki sahili ile İhsaniye ve Sultantepe'sinde ilmiye ricalinin bir kısmı otururdu. Çok garip bir inanışla Üsküdar'da oturmayı pek iyi saymayanlar da vardı. Haydarpaşa ve Kadıköyü'ne de tamamen Müslümanlar yerleşmişti. Azledilmiş şeyhülislam ekseriyetle Kadıköyü'nde otururlar-

1 Sahilhane: Yalı.

2 Mirgün: Emirgân.

3 Kiptî (Kıbtî): Çingene.

di. Ancak yaklaşık yüz yıldan beri, Kadıköyü'nde Hristiyan ev ve yalıları ile Hristiyan nüfus da çoğalmaya başlamıştır.

Büyük ve Küçük Çamlıca tepeleri tamamiyle üzüm bağlarıyla çevrili olup üzümleri pek meşhurdur. Buralarda ekseri ekâbirin ve ulemadan ileri gelenlerin bağları ve içinde birkaç odalı köşkleri vardı. Üzüm zamanı bir ay kadar gelip otururlardı.

Adalar yaklaşık seksen yıl öncesine kadar bomboştur, tek bir ev yoktu, hiç kimse oturmazdı. O tarihten beri yerleşme başlamış ve yavaş yavaş, ekserisi Hristiyan olan halk tarafından müzeyyen ve musanna hane ve bahçeler yaptırılmıştır.

HALKIN OTURDUĞU EVLER, BAHÇELERİ, EV İDARESİ VE GÜNLÜK EV HAYATI

Yüzyılın başında Dersaadet'in doğusundan ortasına yakın kısımlarını Sultan sarayları, vezir, ekâbir ve devlet ricalinin konakları kaplardı. Bu bölgenin güneyinde kalan kısmın yarısına kadar da diğer devlet memurlarıyla, orta halli kimselerin konak ve haneleri vardı.

Evler

Güneybatı ile güneydoğu arasındaki yerlerde ve surdışındaki mahallelerde halk otururdu. Bu mahallelerde pek çok çeşme bulunurdu. Çeşmelerden evlere su taşıyan sakalar vardı. İşlekçe sayılan sokaklardaki evlerin çoğunun altında o mahallenin ihtiyacı olan erzakı satan bakkallar, iğne, iplik, bazı şifalı otlar, biraz sakız, elvan şeker, ufak tefek çocuk oyuncakları satan attar dükkânları yer alırdı. Yine işlekçe sokaklarda ve çoğu evlerin alt katında açılmış sebzevatçı dükkânlarında soğan ve birkaç cins sebze bulunurdu. Çoğu esnaf da bu mahallelerde otururdu.

Bu semtlerin haneleri bir-iki odalı, en büyüğü dört-beş odalı idi. Bahçeleri ancak yetecek kadar olanlar yanı sıra büyük ve geniş bahçelere sahip olanlar da vardı.

Evlerin mutlaka bir su kuyusu bulunur. Kapıdan girilince, alt katta bahçeye bakan basıkça tavanlı, ufak ocaklı matbah⁴ yer alır. Matbahta duvara asılı, tahtadan üstü kapaklı bir sabunluk, karşı taraftaki duvarda sepetten bir kaşıklık, ocak yakınına konmuş tahtadan üstü kapaklı tuz kutusu, yine ocağın yan tarafına dürülerek toplanıp konmuş bir kaba hasır bulunur. Matbahın diğer tarafında icabında ikiye katlanabilen tahta yemek tablası, çoğunlukla kırılmış bez parçalarıyla doldurulmuş ufak birkaç yas-

4 Mutfak. *Kamûs-ı Türkî*'de "Arapça *tabh*'tan (kaynatma, pişirme); halk arasında mutbak denir" şeklinde açıklama yer alır.

tık, yüz geçirilmiş ve birbiri üstüne bir yere istif edilmiş yemek minderleri vardır. Ocağın yan tarafında, tavandan sarkıtılmış iplere bağlı sınıklar üzerinde kışlık soğan hevenkleri asılıdır. Yine ocağın bahçe tarafı duvarına baştan başa tesbit edilmiş raflarda yemek sahanları ile tabak ve kâseler dizili durur. Bir köşede ise *barç* ve *masraf*⁵ konmaya mahsus kapaklı, birkaç rafli tahta dolap ile çamaşırdaki kullanılmak üzere içinde durulmuş küllü su bulunan *badya* yer alırdı.

Alt kat havlusunun⁶ bir köşesinde yağmur suyu biriktirmek veya çeşmeden getirilen suları koymak için yere gömülü, ağzı tahta kapakla örtülü, iki büyük küp bulunurdu. Arkasına da çamaşır leğenleri konurdu. Bu hanelerin alt kat odalarından biri kışın sıcak olacağı için yemek yeme ve günlük oturma odası olarak kullanılır. Bu oda ufak ve tavanı basıkça olur. Köşesine tahta kapaklı bir dolap konur. İçinde sucuk, pastırma, kaşar peyniri, kızılık reçeli, ayva reçeli gibi şeyler saklanır. Bu hanelerin üst katında, bahçeye bakan sofa, bir misafir odası, yatak odası, sandık, döşek ve yatak takımı koymak için bir de ufak sandık odası bulunur. Yukarı kattaki misafir odasına içi yün doldurulmuş, yüzü dokuma bir büyük minder ile içi pamuk dolu şilte konur, üzerine yine renkli dokumadan bir örtü serilir. İki yanlarına konan ufak boy iki minder üstüne yine dokuma çekilmiş olur. Bu odaya ufak boyda kenarı siyah ve yaldızlı ayna ile iki yanlarına birer bardak, bir beyaz porselen su testisi konur. Duvarına ele geçen bir, iki yazı levhası veya elle yapılmış gemi resmi asılır. Odanın ortasına herkes gücüne göre ya siyahlı Anadolu veya İzmir kilimi serer. Pencere-lerde yazın patiska, kışın basma perdeler asılıdır. Ortaya ovulmuş, parlatılmış kalaysız büyücek bakır mangal konur, altına da merdivenlere serilen kalın beyaz bezden bir yaygı yayılır. Yatak odası olan diğer odada hane sahibiyle haremının döşekleri, varsa yük içine, yoksa bükülerek bir kenara konur, üstüne de bir yaygı örtülür. Bu odada kalaylı bakırdan su güğümü, bir bardak, üstüne beyaz örtü örtülmüş ufak boyda dört ayaklı tahta bir iskemle bulunur. El şamdanı zeytinyağı ve fitille yakılan gece kandiliyle bir mum makası da konmuş olur. Odanın bir tarafında oturacak bir ufak yer minderleri vardır.

Bahçeler

Bahçenin büyüklüğüne göre birkaç değişik meyve ağacı ve çardağın tahta sınıkları üzerine sardırılmış koruk asma vardır. Hane sahibi zevkine göre kına, nergis, gül, yasemin, ıtır, gece safası, boru, kadife, susam ve

5 Erzak.

6 Havlı (havlu): Avlu.

benzeri diğer çiçekler yetiştirir. Çoğunda da salata, taze soğan, tere, dereotu, nane, maydanoz, Çerkes kabağı dikili kısımlar bulunur. Yine bahçenin uygun bir yerine çamaşır sermek için ip bağlanacak demir halkalar mihlanmış olur.

Beslenen Hayvanlar

Böyle evlerin çoğunda tavuk beslendiğinden bahçenin uygun bir yerinde tavuk kümesiyle tavukların su içmeleri için kümesin yanında toprağa gömülü üstü kırık, içi su dolu badya dipleri bulunur.

Büyük, küçük Osmanlı konak ve evlerinde kedi beslemek âdet halindedir. Kedi çok sevilir. Yavruyken kulağını delip kırmızı ufak bir püskülün ucunda çok küçük bir çingirak takmayı sevenler vardır. Kedilere “Pamuk”, “Sarman”, “Ceylan”, “Kaplan”, “Beyaz Oğlan”, “Hanım” gibi adlar verilir ve o adla çağırılırlar. Doğurdukça kedisi olmayanlara yavrular dağıtılır. Meraklıları her sabah ciğerciden *kedi mancası* denen ciğer alır, kedilerini bununla beslerler.

Evde Üretim

Bazen bu evler, hane sahibinin imalathanesi gibi de kullanılırdı. Mese-la güllaç veya sucuk gibi yiyecek maddeleri, nalın, terlik, ince mücellidlik⁷ gibi işler evde yapılır, çarşıya götürülüp esnafa ayaktan satılır. Aynı şekilde hanımlar da evlerini imalathane gibi kullanırlar. Yazma yemeni yapar, oya işler, bez dokur, kuşak, ekâbire ince dikişli baş takkesi, kibar hanımlarına gayet ince ve sanatkârane dikişli kısa iç hırkası, uçları kafes oyma ve işlemeli baş örtüsü, pamuk ve ipekten örme bel kuşağı yapar ve geçimlerini sağlardı. Bu hanımların bir kısmı da *yağlıkcı işi* denen gömleklerin kenarına *zürefa* adlı oyaları yapar, uçkur ve yastık yüzü işler ve el ile entari kenarına dikilen ipek ya da pamuktan elvan renk harç örerlerdi.

Mevsiminde hazırlanıp saklanan çeşitli yiyecekler de geçinmeyi kolaylaştırır. Mevsimine göre üvez, muşmula, nar, ayva, kavun gibi meyveler hevenk yapıp evin uygun bir yerine asılarak saklanır. Bu evlerde hanımların turşu kurma merakı da fazla idi. Biber, lahana, havuç, patlıcan, üzüm turşuları kurulur, kışın yenir. Yine mevsiminde meyvelerden reçel yapılır. Vişne, ayva, kızılçık, mürdüm eriği, çilekten en az iki-üç okkalık reçel kaynatılır, kavanozlar içinde kışa saklanır.

Bu ev hanımlarının çoğu tatlı kaynatmakta ve yemek pişirmekte çok marifetli olduklarından kibarlar arasında ev yemekleriyle şöhret yapmışlar-

7 İnce mücellidi yazar, “müzehhib” anlamında kullanmaktadır (bkz. Ticaret ve Sanat bölümü s. 139). Bu şekilde ulaşılabilen kaynaklarda rastlanamadı.

di. Özellikle samsa ve hurma tatlısı, baklava, gözleme, su böreği, puf böreği, çarpma böreği, taze yapraktan emir dolma, yalancı dolma pek nefis yemeklerdi. Kibar ailelerle ilişkisi olanlar konaklarda bu yemekleri hazırlar ve kibar çevrelerde bu dolma “filan hanımın dolmasıdır” yahut bu tatlı “filan hanımın tatlısıdır” diye methedilirdi.

Bu halk hanımları tasarruf ve iktisada son derecede dikkat ederek geçinir, fazla harcama yapmaktan ve borca girmekten sakınır. Ele geçebilen parayı arttırır, ellerinde “Ne olur, ne olmaz” diyerek para bulundurulardı. Pek çoğunun sandığında epeyce parası bulunduğundan, ümit edilen-den fazla parası olduğuna inandıklarında kendi aralarında “O kirli çıkındır, onda çok para vardır” derlerdi. Çok tutumlu olan bu ev hanımları, sırası gelince birbirlerine kocası için “Adamcağız esnaftan birisi, yağı balı akmıyor ya, herkes yorganına göre ayak uzatmalı, açılacak zaman mı?”, “Var evi, kerem gibi”, “Varlığa darlık olur mu?”, “Ak akçe kara gün içindir” sözleriyle tutumluluktan söz ederler.⁸

Bu hanımların çok özendikleri bir şey de “sandık eşyası”dır. Gelin olduğu zaman evinden getirdiği cihaz arasında bürümcek çarşaf, helâlî gömlekler, ipekli kumaşlar, kürk, şal, Saksonya tabak, sahan gibi değerli olanlarını pek kullanmaz, saklarlar. Bunlardan bazılarının kibar haneleriyle ilişkileri bulunduğundan hediye olarak aldıkları eşyayı da büyük bir dikkatle saklar, kızı varsa evlendireceği zaman kıza verilecek cihaz eşyasının önemli bir kısmı dışardan satın alınmaya gerek kalmadan bu şekilde evde hazır olmuş olur ve masraftan kurtulunur. Bu hanımlar kızlarını da aynı yolda eğitirler. Kızlarına mutlaka bez dokumak, elbise biçip dikmek, nakış işlemek, yemek pişirmek gibi işleri öğrettikleri gibi ihtiyaç olursa kullanılacak ilaçları ve bunların hazırlanmasını, misafir kabul etme ve ağır-lamayı, erkek ve ev idaresi usullerini de öğretirler. Bu şekilde namusuyla yetişip terbiye görmüş bu genç kızlar diğer kızlarla karşılaştırıldığında “Doğrusu ya filan kızcağız kadın, kadıncıktır” deymi ile övülür.

Günlük Ev Hayatı

Evin bütün işi (çamaşır yıkama, yemek pişirme, silip temizleme, iç çamaşırının tamir ve yamaları) ev hanımına aittir.⁹ Kızı, gelini varsa beraber çalışırlar. Kocası sofraya inmeden önce yemek sahanlarını mangal kenarına koyar, ısıtır. Yazın mehtaplı gecelerde, bahçedeki asma çardağının altına kaba hasır serilir, minder, yemek iskemlesi, yemek sinisi oraya taşı-

8 Münevver Alp de eski hanımların evlerini nasıl idare ettiklerini anlatırken ne denli tutumlu davrandıklarına işaret eder (Alp 1992: 62-72).

9 Leyla Saz da anılarında orta halli ev hanımlarının günlük yaşamına, evde ürettikleri işlere yer vermiştir (Saz 1972: 103-106).

nır, sofraya kurulur. Soğuması için testi akşamdan bir iple kuyuya sarkıtılır. Testi ve kulplu maşrapa sofraya getirilir, yemek orada yenir.

Bu hanımların gençleri gündüzden bakır ve kalaylı güğümle çeşmeden su taşır, ayrıca sakalar da beygire yüklenen köseleden uzun *kırba*'larla çeşmeden su getirir. Çamaşır günleri de, aynı şekilde su tedarik edilir. Evde bu sular ve yağmur suları küplere konur. Evinde yalnız olan ya da iş görecektir yeterli kimsesi bulunmayan hanımlara çamaşır günleri komşuları gelir, ocağını yakar, çamaşırın yıkanması, serilmesi, kurutulması, ütülenip devşirilmesine yardım ederler.

Bu hane sahiplerinin çoğunun üzeri meşin kaplı bir zembili vardır. Sabah omuzuna atar, evden çıkar. Hava sıcaksa cübbesini de omuzuna atar, dükkâna gider, akşam eve lazım olanları ve ekmeğini alır, zembile koyar. Zembil yetmezse, büyük pazar mendiline de geri kalanları yerleştirir, evine döner. Eğer vakit pek geç değilse, hanımı bir fincan "yorgun kahvesi" verir, o da çubuğunu doldurur, kahvesini içerek "yorgunluk alır". Sonra yemek yenir, kahve, çubuk içilir. Eline ufak bir "muşamma" fener alır, doğru mahalle kahvesinin yolunu tutar. Hanımı ortalığı toplar. Bu arada komşular da gelir, toplanır, sohbet ederler. Ya da döşekleri yapıp hazırladıktan sonra fenerini ve kapının kol demirinde asılı *gece feracesi*'ni giyer, başına bir namaz bezi örter, ayağına altı silik, eski bir nalın takar, komşuya gider.¹⁰ Kocasının döneceği saatten en az yarım saat önce komşusuna "Cümleiniz Rabbî'ye emanet olunuz, sizi de beklerim kardeşim" der ayrılır. Belindeki anahtarıyla kapısını açar, oda mumunu yakar, kocası da bu arada gelmiş olur. Gece yatmadan önce bir saat kadar oturulur, konuşulur. Kocası gündüz görüp işittiklerinden ve kendi işinden söz açar, hanımı da komşudan duyduklarını nakleder. O esnada kocasının getirdiği yemişler ortaya konur, hanehalkı yemiş yiyerek vakit geçirir.

Akşam komşular toplandığında gençler bir başka odaya girerler. Sohbet eder ya da yüzük oynar, masal anlatır, bilmece çözer, lades tutar, hafif sesle türkü, manî söyler, boza, sahlep içer, kavrulmuş mısır yer, eğlenip vakit geçirirlerdi. Valideleri veya büyük hemşireleriyle birlikte evlerine dönerlerdi.

OSMANLI VÜZERA, EKÂBİR VE RİCALİNİN KONAK, SAHİLHANE VE BAHÇELERİ

Konaklar, İç Taksimâtı ve Döşenişi

Bu yüzyılın başlarında bu konakların hemen hepsinin etrafı yüksek ve

10 Bu hanımların ev içi kıyafeti için bkz. Giyim-Kuşama Dair Bazı Bilgiler bölümü s. 227. Yazarın günlük hayatı anlatırken verdiği bu bilgiler, giyim kuşamla ilgili tüm bilgilerin bir arada bulunabilmesi amacıyla ayrılarak ilgili bölüme aktarılmıştır.

sağlam duvarlarla çevrili idi. Yalnız binanın bir yüzünün üç dört odası sokağa bakardı. Konaktan epeyce uzak olan ve sokağa açılan büyük kapının iki yanında sokak tarafında uzun demir kollara bağlı birer büyük cam fener asılıdır. İçeride kapıya bitişik olarak konağın kapıcı odası bulunur, kapının bir kanadı akşam ezanına kadar daima açık tutulur. Kapıdan girince oldukça geniş havlı şeklindeki meydandan geçilip esas binanın ana giriş kısmına gelinir. Burada hayvana binmek ve inmek için, iki tarafından ikişer basamak çıkılan, en az 5 arşın boyunda, 9 arşın eninde mermer *binek taşı* bulunur. Girişte uzunluğu ve genişliği 10 arşın olan mermer bir sahanlık yer alır. Bu sahanlığın etrafına yangına karşı içi su dolu, ağızları talita kapaklarla kapatılmış 20 kadar kova konulmuştur. Duvarlarda uzun sııklara bağlı 10 kadar *harik kancası*¹¹ ile ağızlarına meşin gılaflar¹² geçirilmiş kısa saplı 10 kadar *harik baltası* asılıdır. Sahanlığın biraz ilerisi cam çerçevelerle bölünmüştür. Ortada iki kanatlı bir camlı kapı vardır. Bu kapıdan konağın alt kat sofasına girilir. Her tarafı hasır döşeli olan sofanın eni en az 15, boyu 25 arşındır. Sofa duvarında uygun bir yerde de *Fiyor saati*¹³ denilen uzun çalar saat, tepesinde de geceleri görünmesi için billûr kâse kandil asılıdır. Kandil ince sarı bir zincir ile *deveboyunu* denen zarif, musanna eğri bir demir kola bağlıdır. Sofanın ortasında yuvarlak, üstü taş büyük bir masa bulunur. Konak sahibi vüzeradan ise maiyetindeki çavuş veya silahşorlarının silahları için özel bölmeli, boyalı çok zarif tahta bir silahlık duvara dayalı durur. Geceleri sofa, duvarlarda sarı zincirlerle musanna deveboyunlarına asılı olan billûr kâse kandillerle aydınlatılır.

Sofanın etrafında, *harem ağaları*, *kaftan ağası*, *kilercibaşı*, *vekilharç ağa*, *tütüncübaşı ağa*, *kahvecibaşı*, *gidiş* ve *iç ağaları* ve *karakulak ağa*'nın¹⁴ karşılıklı odalarıyla, diğer hizmet edenlerin oturduğu koğuş denen uzunlamasına iki büyük oda bulunur. Koğuşta her ağaya mahsus bir yer, elbise ve çamaşırlarını koyduğu dört dolap vardır.

Konağın üst katına her biri 3 arşın eninde kısa basamaklı çifte merdivenle çıkılır. Yukarı kat sofası da, aşağıdaki kadar büyüktür (15x25 arşın). Sofa tavanının ortasına en az otuz mumlu, büyük, mükellef bir avize asılır. Sofanın ortasında yine üzeri somaki büyük yuvarlak masa bulunur. Üzerine beşer mumlu ve fanuslu, bir çift yaldızlı bronz şamdan, bunların arasına eski madenden çok kıymetli bir küp konur. Sofa boydan boya tüy-

11 Yangın kancası.

12 Gılaf; kın, mahfaza.

13 Böyle bir saate rastlanamadı. Eski ünlü saat markalarından Le Roy ya da Prior'un bozuk yazılışı olabilir; bkz. Saatler bölümü s. 209, not 90.

14 Yukarıda adı geçen görevliler, Konaklardaki Vazifeliiler bölümünde ayrı ayrı ele alınmıştır; bkz. s. 171.

lü bir halı ile döşenir. Sofa duvarlarında yine sarı zincirlerle deveboynu denilen zarif demir kollara asılı uzun billur kandiller vardır. Geceleri bu kandiller yakılır. Sofanın iki yanına karşılıklı yerleştirilmiş olan maun konsolların üstünde çok kıymetli büyük aynalar bulunur. Aynaların önlerine camlara geçirilmiş ikişer çiçekli vazo, saat başı vuran, ya da saat başlarında musiki çalan yine boydan boya cam geçirilmiş birer saat konmuştur.

ağaçlıklı çiftlik manzaralarını gösteren resimler asmak gibi yeni âdetler ortaya çıkmıştır.

Pencerelerin önündeki minderlerin altında yeteri kadar yüksek bir kerevet vardır. Bu tahta kerevet üstüne konan kalın keten gılaflı minderlerin içi halis yapağı yünü ile doldurulmuştur. Minderin üzerine yüzleri çok iyi cins kumaştan, içleri Maydos pamuğu ile doldurulmuş uzun şilteler konur. En üste de boydan boya kırmızı tüylü Trablus ihramı serilir. Minderin önüne, ipek ve sırma telli saçak çekilir ve yere kadar sarkıtılır. Arkaya boydan boya elvan renk kadife kabartma çiçekli, Üsküdar veya Bilecik çatmasından yastıklar dizilir. Her bir yastık yüzü ayrı ayrı dokunmuştur. İki kanatlı oda kapısı odanın ortasına açılır. Kapının iki tarafında çiçeklik veya farsî²⁰ denilen, altına ya düz beyaz ya da somaki taş konmuş olan mihrap gibi girintiler vardır. Bu mahallere birer çift beşer mumlu, fanuslu, gümüş şamdan, aralarına da kıymetli çini vazolar yerleştirilirdi. Meşhur hattatların oymalı ve altın yaldızlı çerçeveler içinde musanna ve altınla tezhip olunmuş büyük boy yazı levhaları odanın iki yan duvarlarına ikişer ikişer asılır. Bu yazı levhaları arasındaki aralıklar herhalde 2 arşın kadardır. Bu aralıklara da müzeyyen sarı kollara bağlı üçer mumlu, fanuslu avize ve icabı kadar duvar şamdanları mihlanır. Konakta kışın oturulduğu için, oda ortasına iki taraflı, kübera arasında pek makbul olan Süleymaniye işi veyahut Selanik mamulâtı oymalı, müzeyyen iki adet sarı mangal konur. Bu iki büyük resmi odanın tezyinat ve mefruşatı hemen hemen birbirinin benzeridir. Bayramlarda, davetlerde misafirleri tek bir odaya toplamak kibarlığa aykırı bir davranış sayıldığından her iki odanın aynı değerde döşenmesine çok dikkat edilir. Bununla beraber halı ve perdelerle yastıkları diğer odaninkinden değişik renklerde seçilir. Saat, şamdan ve vazoları da farklıdır. Selamlık tarafındaki üst kat odaları bu iki büyük odadan ibaret değildir. Ev sahibinin daima oturduğu diğer bir odasıyla asrın başlarında aynı katta bir *koltuk odası*, *kürk odası*, *mabeyn odası*, *kütüphane odası* adlı beş oda daha vardı. Bu odalar da ince bir zevkle ayrı ayrı süslenmiş ve döşenmiştir. Koltuk odası, hane sahibinin dinlenmesi için ayrılmış bir cins teneffüs odasıdır. Buraya gizli konuşmak istediği özel misafirlerini de alabilir. Kürk odasında hane sahibinin çeşit çeşit kürkleri durur. Asrın başlarında kübera ve vüzeradan olanlar ilkbahar, kış ve sonbahar mevsimlerinde değişen hava şartlarına uygun olarak sabah, akşam hatta hava değişirse gün içinde de değişik kürkler giymek zorunda idiler. Buna ihtimam göstermeyenlere tabiatsız ve hasis gözüyle bakılırdı. Her mevsimin icab ettirdiği bu cins cins kürklerin yüzleri elvan renk çuka veya kazmir yahut Hint

kezisi ya da daha kibarene olmak üzere kenarları iki parmak çiçekli düz renk *buhur-u şalî*'den²¹ yapılır. Mabeyn odası, harem ile selamlık arasında bulunur. Hane sahibi elbiselerini giymeden gecelik entarisi ve kürkü ile kethüda ve mühürdar ve divan efendisi gibi bir görevli ile görüşmek ve emir vermek isterse bu odaya alır. Kendisi için kürk, cüppe benzeri şeyler diktirmek istediğinde terziyi bu odada görür, kumaşları seçer, tarif eder, provaları da yine burada yapılır. Kütüphane odasında duvar önlerindeki camlı dolaplarda hane sahibinin şahsi malı olan pek çok nefis kitap vardır. Kısa bir sedir üzerine ipek yüzlü bir minder, önüne de bir rahle konmuştur. Gerektiğinde yakmak için bir çift kısa bronz şamdan, bir *yazı takımı*, yerde *kitapçı efendi*'ye mahsus bir minder bulunur. Konağın üst kat selamlığında hane sahibine ait bir de *yemek odası* vardır. Bu odada her türlü sofra takımları, ipek yüzlü ufak minderler, sofra örtüleri, sepetler, bardaklar, havlular bulunur. Burada yemek yenirken sofraya şamdan konması kibarlığa aykırı olduğundan sofranın etrafında ellerinde şamdanlar tutan iki ağa durur.

Yaşları uygunsa hane sahibinin mahdumlarının ve damadının da döşeli müzeyyen ayrı odaları vardır.

Selamlık tarafında ayrı bir kapıdan girilen *lihye-i saadet dairesi*²² bulunur. Bu özel daire, bir sofa, camiye çevrilmiş büyükçe bir oda ve yalnız lihye-i saadetin muhafaza edildiği bir diğer odadan ibarettir. Cami odasına yekpare bir keçe, mihrap önüne imam efendi için müzeyyen bir seccade ve kırmızı postlar serilir. Mihrabın iki yanına büyük, yüksek pirinç şamdanlar konur. Duvarlara nefis hat örneklerinden levhalar ve *billûr asma kâse kandi*'ler asılır. İhtiyaç olduğunda yakmak üzere bir çift buhurdan da bulundurulur. Dairenin sofası da büyük boyda yazı levhalarıyla tezyin edilmiştir. Bu dairenin bir de hareme açılan kapısı vardır. Hane sahibi sabah, akşam, yatsı namazlarını imam ve hanehalkından gelenlerle birlikte burada kılar.

Böyle büyük vüzerâ konaklarının en alt katında *hareme kâhyası ağa*'nın²³ hareme kapısına yakın yatacağı bir odası bulunur. Yemek tablalarını götüren *saraydar* (*seraydar*) veya *akkâm* ya da *ayyaz*'ların da²⁴ yatmaları için odalar bu en alt kattadır. Yalnız selamlıkta çalışan hademelerin sayısı bile hemen

21 Bu yazım şekliyle yararlanılan hiçbir kaynakta rastlanmamıştır. *Lehçe-i Osmanî*'de "yol yol ipekli şalî" olarak tanımlanan *buhuraki*'nin açıklamasında eşanlamlısı olarak *buhurî şal* adı geçmektedir. Ayrıca bkz. s. 199, not 72.

22 Yazar bu daireyi, Ekâbir Konaklarında Lihye-i Saadet Ziyareti bölümünde de ayrıntılarıyla anlatmaktadır; bkz. s. 248.

23 Bkz. s. 184.

24 Bkz. s. 188.

hemen sekseni bulur. Bu hesaba göre büyük konakların yalnız selamlık da-
iresinde bulunan odaların toplamı otuzdan aşağı olamazdı.

Böyle konakların hepsinde ahır, matbah daireleri konağın karşısında
ayrı bir yerde bulunur. Burada iki tarafına birer hayvan bağlanacak şekilde
sağlı sollu elli-altmış hayvan alacak uzun bir ahır ile, gayet büyük bir *arpa*
ambarı ve yine çok büyük ve geniş *samanlık*, yulaf, kepek konan yerler,
gebre, *kaşağı*, *yular*, *belleme*, *çul*, *kolan*, *gerdel*, *pazvand*²⁵, *köstek*, sünger
ve benzeri ahırda kullanılan malzemenin bulunduğu ayrı bir oda, iki katlı
büyük bir *su hazinesi* vardır. Buralarda ayrı ayrı *yemlikler* yapılır. Hayvanla-
rın gece yatmaları için yemliklerin altına kuru gübre konur, akşam gerdel-
ler ile su verilir, bağlanır, ayaklarına köstek vurulur, çul ve belleme örtülür.
Bu işler için tavla uşağı denen pek çok adam kullanılır. Bu hayvanların on
kadarı hane sahibinin kendi bindiği atlardır. Sekizi arabaya koşulmaya, on
kadarı hane sahibi bir yere giderken maiyetindekilerin binmesine mahsus
olur. Ayrıca dört-beş adi cins at bulunur. Emir verilirse bir işe gönderilen
ağalardan biri bu atlara biner. İhtiyaç olursa kethüda ve divan efendisi,
mühürdar ve kitapçı da binebilir.²⁶ Ahıra saman, arpa gibi malzeme geti-
rilmesi, pazardan alınan harçların, ya da konaktan dışarıya nakledilecek eş-
yanın taşınmasında kullanılmak için de üç-dört katır ve üç-dört merkep
vardır. Arpa ambarının içi fareden korunmak için teneke ile kaplıdır.

Ahır üstünde iki kat vardır. Birinci kattaki odalarda seyisler, arabacılar,
ahır uşağı denilen hademeler oturur. Ancak *seyis* ve *arabacıbaşı*'nın ayrı
odaları bulunur. Yine bu katta kadife veya *çuka* üstüne ağır sıрма işlemeli
hayvan haşe ve eyerleri, gümüşlü, sıрма püsküllü hayvan başlıkları, sapları
gümüşlü ve kadifeli *kamçılar*, gümüş *özengiler* saklanır. Bir odaya da gü-
müş *paftalı* veya yaldızlı maden *paftalı araba hayvan koşumları* ve *başlıkla-
rı*, gümüş saplı uzun araba hayvanı kamçıları konur. İkinci katta ise aşçıba-
şının kendine mahsus odası, diğer aşçıların odaları, *ayvaz*, *tablakâr* odaları,
kavasbaşı ile *ikinci kavas*'ın özel odaları ve diğer *hamurcu*, *tatlıcı*, *küşhane-*

25 Atların bacaklarını korumak için takılan bileklikler kastedilmiş olabilir. Bu anlamıyla başka kaynaklarda rastlayamadık. N.R. Büngül'de "pazvant", Farsça "bazubend" in ("kol bağı") Türkçeleşmiş şekli olarak geçer (EEA II). Pakalın (OTDTS II) ve Şemsettin Sami'de (KT) yer alan "pazvant" sözcüğü ise tamamen farklı bir anlam taşımaktadır. Ahırlarda bulundurulun malzeme arasında sayılan *pazubend* (bkz. s. 186) de yine yukarıdaki anlamıyla kullanılmış olmalıdır. Ya da burada ve s. 186'da yanlış yazım söz konusu olup belki de "payvant" ("paybend") kastedilmiştir; payvant (payvand), atların yürümelerine engel olmak için ayaklarına takılan bağ, köstektir (KT) "Pehlivan Güreşi" bölümünde yeniden geçen *pazubend* ise bu kez bilinen anlamındadır.

26 Adı geçen görevliler hakkında ayrıntılı bilgi arkada (bkz. s. 172) yer almaktadır.

ci, pilavcı, kebapçıbaşı’ların odalarıyla *sebzeçi, bulaşıkçı, ocakçı* ve *yanışma*’ların oda ve koğuşları bulunur. Yine bu katta, hane sahibi vüzeradan ise, maiyetindeki kavaslarla, silahşorların ayrı ayrı odaları yanı sıra bunların kılıç, tüfek ve diğer silahlarının saklanması mahsus odalar da vardır.

Gayet büyük, geniş olan matbahın üç tarafı büyük pencerelidir. İçerde yeraltı su sarnıcı bulunur. 15 arşın boyunda kârgir kemerin önünde odun koyacak yer, et kıyma yeri, et parçalamak için kalın kütükten yerler, sebze ayıklamak için birçok tahta tabla, en az dört adet, biri kârgir büyük fırın vardır. Bıçak, satır, balta, elmasiye kalıpları, tuz kavanozları, salça çömlekleri, kap yıkamak için astarlar, kurulamak için *salâşpurlar*, kuşanmak için peştemalların bulunduğu dolaplar bulunur. Bir tarafta da taşınacak yemekleri koymak üzere tahtadan yapılmış 20-30 yemek tablasıyla bunların bağlanacak örtüleri, içi sepet, efendiye mahsus olanın dışı kırmızı, diğerleri siyah meşin kaplı olan yemek tablası kapakları ve bunların saklandığı yerler vardır. Ayrıca yemek sahanları, pilav, kebab lengerleri, yumurta tavaları, kuşanelerin bulunduğu diğer bir dolap bulunur.

Böyle büyük matbahlarda yemekler odunla pişirilirdi. Odunlar yarılma-
madan uzunlamasına ocağa yatırılarak yakılır. Uzun bacanın çapı 4 arşın genişliğinde olur. Baca tepesine, çaylağın korkması, yuva yapmaması için harç ve kireçle tepe aşağı siyah şişe oturtulur. Konak etraf duvarlarının üstünde üç-dört yere mutfaktan dökülen yemek kırıntılarıyla beslensin, kışın barınsın ve yavru çıkarsın diye güvercin, serçe, akbaba ve çaylaklar için özel olarak yuva gibi derin yerler yapılır. Kışın bu gibi hayvanların korunması, her gün artan yemeklerin gelen fukaraya, artan ekmeklerin de sokak köpeklerine verilmesi güzel âdetlerdendi. Bu matbahın dışında, vekilharç ağaya emanet edilmiş ve onun nezaret ve idaresinde olan yağ, şeker, pirinç, nohut, fasulye, mercimek, zeytinyağı, un, nişasta, bulgur, soğan, sabun, pirinçunu, börülce, badem, fıstık, ceviz, fındık, zağfiran²⁷, balık tutkalı, yumurta ve diğer erzakın saklanması mahsus üç adet sağlam yapılı ve kilitli harç ve masraf kileri²⁸ vardır. Yine dışarda en az bin *çekî* odun alabilen odunluk bulunur.

Harem dairesine ise selamlık dairesinin havlısından bir kapı ile girilir. Ayrıca sokağa açılan bir kapısı vardır. Selamlık ve harem bahçelerinin arası çevre duvarları gibi yüksek bir duvarla ayrılmıştır. Buradan harem bahçesine ve doğru harem giriş kapısına ulaşılır. Giriş 100 arşın genişliğinde²⁹ ve

27 Safran.

28 *Kaba kiler* de denir (bkz. s. 171). Bu adla Münevver Alp’de (Alp 1992: 88), “büyük kiler” olarak Rifat Osman’da (Rifat Osman 1983: 28) geçmektedir.

29 100 arşın yaklaşık 75 m olduğundan bu ölçü doğru olmayabilir.

mermer döşelidir. Buradan sonra harem sofasına çıkılır. Burası da baştan-baş baş döşelidir. Duvarın bir köşesinde büyük bir saat konmuş, duvarlarına da deveboynu denilen kollara bağlı billur kâse kandiller asılmıştır. Diğer tarafları selamlık sofası gibi döşelidir. Bu katta kâhya kadın³⁰ odasıyla hanımın nedime ve musahibeleri³¹ olan hanımların odası, *kahve ocağı*, *ince kiler*, *su kileri*, *çubukçu odası*, *sofracı odası*, misafirlerin sokakta giydiği ferace, tuttukları yaşmak ve etek bağlarının konduğu *ferace odası*, kâhya ve nedime hanımların çubuk ve kahve içerek dinlendikleri, içinde ufak mangal, çubuk silkmeye mahsus, pirinç kâse şeklinde, ortasına tepesi yuvarlak ağaç mihlanmış *takatuka* bulunan ufak oda³² ile cariyelerin müdire ve mürebbiyeleri olan eski kalfaların odaları yanı sıra diğer cariyeler için her şeyiyle tam olarak döşenmiş, büyük ve geniş birçok odalar yer alır.

Alt kat kapısının iki tarafında bulunan geniş, çift neredübanla orta kat sofasına çıkılır. Orta katta hane sahibi hanımın kendi odası, misafir kabul edeceği odalar, mahdumu, kerimesi ve kendisinin değerli, nadir eşyalarının saklandığı sandık odası, evli mahdumu, kerimesi varsa, kapıları kapanınca ayrı bir daireye dönüşebilen, bir yatak odası, bir oturma odası, bir sandık odası ve abdesthanesi bulunan bölükler vardır. Yine hane sahibi zatın bir yatak odası, oturma odası, sandık odası, ayrı kütüphanesi, ufak bir koltuk odasından ibaret ayrı özel bir dairesi bulunur.

Konakta hane sahibiyle ailesine mahsus bir hamam da vardır. Buraya diğer ev halkı giremez. Hamam önünde manzaralı veya bahçeye bakan camekânlı geniş bir oda yer alır. Onun gerisinde soyunup giyinme, havlu ya sarılıp çıkıldığı zaman oturup ter alıştırmak için sade döşeli bir soğukluk bulunur. Sonra asıl hamama girilir. Hamamda kurnalar ve mermer bir banyo vardır. Ayrıca bir abdesthane bulunur. Hamam abdesthanesi ve soğukluğuyla asıl hamamın içi, tepe camlı ve kârgir kubbelidir. Hamamda en az üç kurna bulunur. Duvarlarındaki ayna taşları bembeyaz mermerden ve çiçek kabartmalarıyla süslü olur. Her ayna taşının sıcak ve soğuk su için, deveboynu denilen münakkaş ve musanna birer çift sarı musluğu vardır. Duvar ve kubbelere alçı kabartmalarla, kartonpiyer şeklinde elvan renk nakışlarla tezyin edilmiştir.

Böyle büyük konakların harem dairelerinin döşeme ve tezyinatı selamlıktaki odalar gibi ise de, yüzyıl başında harem odalarına kanepeler, sandalyeler konmazdı. Odaların üç yan duvarları önünde boydan boya minder bulunurdu. Bazı odalarda ve yalnız kapı karşısına gelen yere boylu minder ko-

30 Bkz. s. 190.

31 Bkz. s. 192.

32 Bkz. s. 180, kahve odası.

nur. İki yanlarına bu minderden daha alçak ve üç kişinin oturabileceği genişlikte, bir yanı uzun mindere bitişik üzeri beyaz Trablus ihramı örtülü koltuk minderleri yerleştirilir.³³ Sonra bu minderlerin alt uçlarına arkalarında birer yastık bulunan ve ancak bir kişinin oturabileceği erkân minderleri konur. Bunların üzerlerine de yine kırmızı ihramlar serilmiş olurdu.

Haremin de sofalarında ve resmi misafir odalarında avizeler asılıdır. Sofalarda ve odalarda gayet büyük, çoğunun çerçevesi aynalı endam aynaları bulunur. Farsîler ve konsollar yine saatler, vazolar, kıymetli küpler, fanuslu birli, ikili, beşli gümüş şamdanlarla tezyin edilir.

Haremden hane sahibi ve ailesine mahsus hamamdan başka kâhya kadın, nedime hanımlar, kalfa ve cariyelerin yıkandığı ayrı bir hamam vardır. Hususî yemek pişirmek ve icab ederse perhiz yemeği hazırlamak için ayrı bir matbah bulunduğu gibi, büyük bir odunluk ve kömürlük de vardır. Haremin büyük bahçesinde çok çeşitli ağaçlar, kışın yaprağı dökülmediği için rağbet edilen şimşirler ve koruk üzümü asmaları, uygun yerlerde çiçek tarhları bulunur. Bahçe etrafı yüksek duvarlarla çevrili olduğu için, civardaki evlerden içerisi görülemez. Baş örtüsüz, bir şey giymeden, herkes elbisesiyle bahçeye çıkar. Havalara iyi giderse bahçenin uzakça iki-üç yerine kalın iplerle salıncaklar kurulur, sallanır, eğlenirler. *Kolan vurmak* denilen hızla sallanmak için herkese ve cariyelere de izin vardır.

Bahçede harem matbahına bitişik büyük ve geniş bir çamaşırhane yer alır. İçinde sıcak su hazırlamak için biri büyük birçok bakır kazan, su hazinesinden gelen soğuk suyun aktığı musluklar, içine çamaşır koyup yıkamak için birden fazla “çamaşırılığı” bulunur.

Bahçeye girilen ve selamlığa çıkan harem kapısının yanında bir de harem kâhyası odası bulunduğu gibi duvar içine yerleştirilmiş, demir mil üzerinde dönen, tahtadan, içi raflı yuvarlak bir *dönme dolap*³⁴ vardır. Gerktiğinde bu dolaba vurularak adam çağrılır, fakat harem tarafındaki ile selamlık tarafındaki birbirini görmez.

Yüzyılın başlarında harem tarafının orta katında ve ekseriya ev sahibinin dairesine bitişik, yalnız bir tarafı aydınlık almak üzere bahçeye nazır üç pencere, kapısı ve pencere kanatları demirden yapılmış, pencerelerine kalın demir parmaklıklar konmuş, çok sağlam kârgir bir oda bulunması âdet idi. Burası hane sahibinin para, mücevherat, altın, gümüş ev eşyasıyla diğer çok kıymetli eşyalarının saklandığı hazinesi niteliğindedir. Buraya yalnız ev sahibi ile çağırırsa hanımı girebilirdi.

33 Karş. Minderler bölümü s. 198.

34 Bkz. s. 184.

Tarif edilen büyük konaklar yapılırken abdesthanelere özel bir önem verilirdi. Hane sahibi ile mahdumlarının selamlıkta kendilerine mahsus ayrı abdesthaneleri vardır. Haremde de yine ev sahibine, hanımına, mahdumlarına, kerimelerine ait ayrı ayrı abdesthaneler bulunur. Bunlar herkesin bölüklerinde olduğundan başka kimse giremez. İmkân nisbetinde abdesthanelerin içinde mermer basamak taşı bulunmasına, geniş ve çok aydınlık olmasına, pencerelerinin daima açık tutularak hava almasına itina gösterilir. Muslukların önündeki taş teknelerin büyük ve su sıçramaması için de derin yapılmasına, ayrıca ayna taşının büyük, musanna kabartına çiçekli ve her zaman silinmiş olmasına dikkat edilir. Bunların taşlarının ıslak olması ayıp sayıldığından iki büyük sünger bulundurulur, temizce yıkandıktan sonra, süngerlerle iyice kurulanır. Musluk taşının yanındaki duvarda bulunan iki kısa demire 1,5 arşın uzunluğunda yuvarlak bir sırk geçirilir. Buraya da misafirlere mahsus biri abdest, diğeri el silmek için işleme başlı ikişer havlu asılır. Tekne taşının yanında da çukurca bir tabak içinde misk sabunu bulundurulur. Yemekten sonra dişleri yıkamak için fırça yerine kullanılan, nebattan yapılmış *misvak*, bir çuka kese içinde musluğun yan duvarlarına asılıdır. Abdesthanenin içinde de duvara bağlı yarım arşın uzunluğunda bir demir kola yıkandıktan sonra silinip kurulanmak için ince dülbenden kenarları baskılı iki adet taharet bezi de asılır. Hane sahibi abdest almak istediğinde, musluğun önüne ve yere iki tarafı tıylü bir havlu yayılması kübera âdetlerindendi.

Konakların Kalfa ve Cariyeler Tarafından Temizlenmesi

Büyük konakların içi, hane sahibi ile hanımının, kerimelerinin, mahdumlarıyla damat ve gelin hanımların oturmalarına ayrılmış pek çok dairelere bölünür, hepsine de ayrı ayrı hizmet edecek cariyeler verilirdi. Her bölüm her gün ya da bir iki günde bir cariyeler tarafından baştan aşağı süpürülür, tozları alınır, camlar, bardaklar, testi, fanus ve levhalar silinir, temizlenir. Bu temizlik için diğer cariyelerin yardımına gerek yoktur. Fakat konağın sofa, nerdüban, hamam gibi bölüklerinin on beş günde bir silinip süpürülmesi de lazım geldiğinden konağın külhancı, kandilci, sofracı ve kahveci kalfalarının emrinde çalışanlar da onların nezaretinde temizliğe katılırlar.

Hepsi kullanılmış iş entarisi giyer, eteklerini bellerine sokar, saçlarını toplar, başlarına dülbend bağlar. Önce uzun sırkalara geçirilmiş tavan süpürgeleri ile, tavanı ve etraf pervazları güzelce süpürüp toz ve örümceklelerini alır, sonra kısa saplara geçirilmiş, sık telli ve çifte dikişli denilen süpürgelerle de sofa, nerdüban gibi bölüklerin zeminini teker teker süpürürler. Bu iş bitince eli incitmemesi için saplarına kırmızı meşin geçirilmiş kısa

süpürgelerle de en ince tozlar alınır. Daha sonra her biri, içine kül konmuş birer tabak ile bir kuru bez alır, kuru bezi küle batırarak sofaların ve merdivenlerin içli dışlı camlarını silip parlatırlar. Bu iş bittikten sonra hamam bölümüne girilir, gerekli yerleri süpürülür. Hamamın zemin taşları, kurna ve ayna taşları ve banyolar değneklerin ucuna bağlanarak ufak kâseler içindeki kezzap veya tuz ruhuna batırılan bezlerle silinir, pasları alınır, sonra bolca su ile yıkanır, temiz bezlerle kurulandır. Abdesthanelerin taşları, çeşme, musluk tekneleri de kezzapla silinip yıkandıktan sonra üzeri kımızı çuka kaplı olmayan nalınların da zımpara kağıdı ile kirleri temizlenir. Daha sonra odalara geçirilir. Yerler keçe ise süpürülür, hasır ise, kuruca yaş bezlerle silinir. Oda döşemeleri, yastıklar, perdeler silke silke temizlenir, camlar kül ve bezlerle parlatılır. Odada bulunan kışlık minder yaygıları yün ise iki cariyeye tarafından bahçeye çıkarılır, bir ipe asılır, karşılıklı değneklerle vura vura silkelenerek tozu alınır. Odada bulunan bardak üstleri ve fanuslar da temiz bezlerle temizlenir. Temizliği bitirilen odanın kapılarını “çevrilerek” çıkılır. Sofalardaki avizelere sehpa denen merdivenle çıkılarak tüy yelpazelerle avizenin gövdesi, bezlerle de fanusları silinir. Orta hizmeti bitince harç ve masrafların bulunduğu kaba kiler denen yerin temizliğine sıra gelir. Sonra konağın en alt katına inilir, girişteki mermer taşlar gereğince silinip temizlenir. Sonunda herkes elini yüzünü yıkayıp odalarına çekilerek elbiselerini değiştirir, dinlenir.

Böyle genel temizlik günlerinin gecelerinde cariyelere mevsimine göre bulunan meyvelerle, kış ise boza, salep verilir. Yemiş ve diğer ikramlar yalnız temizlik günlerine mahsus da değildir. Her cuma ve pazartesi geceleri bütün cariyeler için selamıktan, vekilharç ağasının aldırıldığı mevsim meyveleri sepetlerle, bozalar kalaylı bakır güğümlemlerle ayvazlar tarafından hareme gönderilir, aşağı taşlığa bırakılır. Ev hanımı ve aile fertleri de yemiş, meyve, boza ve beraberinde leblebi istediklerinde selamığa haber salınır, tabii istekleri derhal yerine getirilir. Cuma ve pazar geceleri verilen yemişlerden kâhya kadın, nedime ve musahibelerin de hisseleri ayrılır. Cariyeler büyük bir tepsi ile ortaya konan bu yemişleri neşe içinde yer, eğlenir, tepsilerle getirilen el bezleriyle ağız ve ellerini silip kaldırırlardı.

Konaklardaki Vazifeliler

İstanbul’da vükela, vüzera ve en büyük rical konaklarında vazifeli olanlarla diğer *gedikli ağalar* rütbe ve itibarlarına göre şöyle sıralanır: Kethüda efendi, divan efendisi, mühürdar efendi, hazineदार ağa, kitapçı efendi, imam efendi, kaftan ağası, vekilharç ağa, iç ağaları, kahvecibaşı, karakulak ağa, tütüncübaşı, kavasbaşı, kilercibaşı, harem kethüdası, *emir-i ahur ağa*, gidiş ağası, aşçıbaşı, daire kapıcısı. Bunlardan başka daire ağala-

rı, seyisler, seraydarlar, zobular ve ayvazlar. Bunların hepsi kethüda efendinin emri altında çalışırdı.

Kethüda Efendi: Bu zat ya dışardan alınır ya da dairede uzunca müddet hizmet ettikten sonra bu işe tayin edilir. Dışardan alınanlar okuryazar takımından ve bazı hizmet ve memuriyetlerde bulunmuş kimselerdendir. Konaktan yetişenler içinde bir dereceye kadar okuma ve yazması olanlar bulunursa da bu vazifeye tayin edilenlerin bir kısmı yalnız konağın nasıl idare edildiğini, derecesine göre herkese nasıl muamele edeceğini bilen, doğru karar ve tedbir alma kabiliyetine sahip olan kimselerdi. Bunlar mutlaka sakal bırakır, kürk giyer, şal bağlar, muntazam giyinir, konaklarda kendilerine mahsus odada otururlardı. Kethüdanın şahsi hizmetlerine bakan bir ağası vardı.

Hane sahibi henüz selamlığa çıkmadan vükela ve vüzeradan biri gelecek olursa kethüda efendi karşılar, bir odaya alır, hane sahibi gelinceye kadar izin isteyerek yanında otururdu. Bu sırada misafire kahve ve çubuk verilmeydi. Hane sahibi haremden çıkınca kethüda misafirin önüne düşer, oda ya götürürdü. Bu sınıftan misafirlerin dışındaki rical ve itibarlı kimseler ağalar tarafından karşılanır ve kethüda efendinin odasına alınırlardı. Diğer ziyaretçiler, mesela hane sahibine bir iş için başvuranlar, memur olsun, efendi olsun, yine ağalar tarafından mühürdar efendinin odasına alınırlardı.

Kethüda efendi hane sahibinin izniyle yanında oturur, sabahları hane sahibi ile, konak işlerini konuşur, kararlar alırlardı. Sonra bütün daire işlerine nezaret eder, emirler verir, yasaklar koyabilirdi. Hanehalkının şikâyetleri varsa dinler, icabını yapar, daireye alınacak *ağa* ve hademeleri seçer, vazifelendirirdi. Müstakil bir işe tayin edilmiş olup *gedikli* tabir edilen ağaların vazifelerine ait ifade ve müracaatlarını alır, ne icabediyorsa yerine getirirdi. Mühürdar efendinin huzurunda vekilharç ağanın hesaplarını görür, paralarını öder, daireye lazım olan şeyleri aldırır, bedellerini verirdi. Hareme ait malzemeleri ve siparişleri aldırır, pazarlığını yaptırırdı. Ağalardan birinin işine son vermek icab ettiğinde hesabını keser, daireden çıkarır, yerine başkasını alırdı. Kısaca konak iç işleri, idaresi ile ilgili her şey kethüda efendiye verilmişti.

Kethüda efendinin odasına yemek zamanları ikinci, üçüncü derecede misafirler alındığında onlara mahsus mükemmel ve muntazam sofralar kurulur, yemek verilir.

Kethüda efendinin kendi hane ve konağı ve konakta hademesi, cariyesi, atı ahçısı da vardır. Konağa da atla gelir gider. Hane sahibi tarafından dolgunca maaş verildiği gibi kendisine, haremi ile çocuklarına bayramlarda mükemmel elbiselikler alınır ve Ramazanlarda harç ve masrafları, kurbanlık koyunları verilir. Ara sıra da kâfi miktarda atıye verilmek suretiyle taltif olunurdu. Hanenin hanımı tarafından da haremine elbiselikler,

bayramlıklar ve atıyyeler verilerek ikramlarda bulunulur, hürmet edilir. *İstanbul vüzerası*³⁵’nin veya *ülâ* sınıfından ricalin kethüdalarına *taşra vüzerası*³⁶ tarafından her yıl hediye olarak da bulundukları yere mahsus ku-
maşlar, yiyecekler gönderilirdi. Ayrıca konaktan da odun, kömür ile hay-
vanının arpa ve samanı yollarırdı. Konakta kendisine özel olarak sabah
akşam birer tabla yemek çıkartılırdı.

Divan Efendisi (şimdiki tabirle Daire Mektupçusu): Yanında bu-
lunduğu zatın kalem-i mahsus müdürü ya da hususi kâtibidir. Bu efendi-
lerin birçoğu resmi daire kalemlerinden yetişmiş kişilerdi. Ekseriyetle
Bâb-ı Âlî’de (yani *Daire-i Asâfî*’de) bulunan *Beylikçi-i Divan-ı Hü mâ-
yun* denilen dairede bir müddet hizmet etmiş, sonradan vüzeradan biri-
nin maiyetinde uzun müddet taşrada bulunmuş, dünya işlerini, devlet
idare ve muamelelerini öğrenmiş kimselerdi. İşlerinde mahir *münşî*’ler ve
iyi konuşan kâtip ve şairler yetişmiştir. Böyle şöhrat sahibi pek çok kimse-
nin nesir ve nazım eseri hâlâ el üstünde tutulmaktadır.

Hane sahibinin yazacağı her türlü mektup, evrak ve diğer yazılarla, ge-
lenlere verilecek cevapları müsvedde halinde hazırlar, ev sahibine gösterir.
Uygun görülürse *beyaz ederek* götürüp mühürletir ya da imzalatır sonra
zarflarına koyar, mühürler, mühür üstüne de yazının bozulmaması için es-
kiden yapıldığı gibi mühürden biraz büyükçe, kemikten, *arşak*³⁷ denen yu-
varlak şeyi yapıştırır. Yine eski âdetlere uyarak gayet ince dokunmuş beyaz
sakankor’a bağlar, onun da tepesine mühür mumu sürerek yerine gönderir.
Her taraftan gelen evrak ile cevap olarak kendi yazdığı yazıları odasında
dolaplarda saklar, icabında bulup çıkartması için fihrist tutar, tarih ve özet-
lerini, kimden geldiği ve kime yazıldığını fihriste işaret eder, yazılan müs-
veddeleri de, kendisi beyaza çeker. Hane sahibi tarafından yazılan evrak şa-
yet resmi yazışmalarsa ve bir kimsenin taltif veya terfiini müjdeleyen yazı-

35 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı devlet teşkilatında vezirlerin “dahil vezirleri”, ve “haric vezirleri” olarak ikiye ayrıldığını belirtir (Uzunçarşılı 1988: 195). Yukarıda geçen İstanbul vüzerası terimi ile kubbe (veya *kubbealtı*) vezirleri olan “dahil vezirleri”, taşra vüzerası terimi ile de eyalet vezirleri olan ‘haric vezirleri’ kastedil-
miş olmalıdır. Uzunçarşılı zamanla sayıları artan vezirler için değişik tarihlerde ge-
tirilen çeşitli uygulamalardan söz ederken (a.g.e. 196 vdd.) 1731’den sonra *kubbe
veziri* olarak kimsenin tayin edilmediğini, zaten bütün Divan işleri Paşa Kapısı’na
geçtiğinden kubbe vezirlerine gerek kalmadığını belirtir (a.g.e. 191). Tanzimatla
birlikte nazırlara vezirlik payesi verilmeye başlanmış, Osmanlı Devleti’nin son yıl-
larında ise vezirlik, padişah tarafından bahşedilen bir paye durumuna gelmiştir
(TCTS).

36 Bkz. not 35.

37 Ulaşılabilen kaynaklarda böyle bir sözcüğe rastlanmadı.

lardan ise daireye mümeyyiz ağalarından birisiyle gönderilir. Yazı terfi için yazılmışsa, yazıyı getirene de atıyyeler verilir. Eğer yazı sicil konusu bir *terbih* ise hakaret olsun diye kavaslardan biriyle gönderilmesi âdeti.

Divan efendisi de hane, uşak, hizmetçi, halayık sahibi bir zat olup daireye atla gelir giderdi. Kendisine kethüda efendi gibi muamele edilir ve saygı gösterilirdi.

Mühürdar Efendi: Bu zatın da vazifesi konakta kendine mahsus olan odada oturup hane sahibine takdim edilen arzıhalleri alarak kendisine vermek, ondan aldığı emirleri de arzıhal sahibine tebliğ etmektir. Resmi daireye hane sahibi ile beraber gider, dairedeki kendine mahsus odada otururdu. O zata verilen evrak ve istidaları akşam konağa getirir, münasip bir zamanda hane sahibinin yanına girer, icab eden evrakı okur, arzıhallerin kısaca özünü anlatır, bunlar hakkında yazılacak yazılar için evrakı alır, verilen kararı Divan efendisine teslim eder, resmi dairede de kalemlerde yazılmış resmi evrakı imza ettirir, mühürlenecekleri de o zatın mühürünü alarak huzurunda oturup mühürlerdi. Dairenin aylık, senelik hesaplarını tertip eder ve bütçeyi yapar. Konakta odasına alınan misafirleri hane sahibi odasına gelene kadar idare eder.

Mühürdar efendi de konağa atla ve uşakla gelip gider. Ona da kethüda efendi ve divan efendisi gibi muamele yapılır, hürmet gösterilir. Her akşam kendisine bir tabla yemek verilir, ağalardan biri de hizmet eder.

Hazinedar Ağa: Hane sahibinin paralarının bir kısmı bu ağaya emâneten verildiğinden hane sahibi bu iş için gerekli olan çok dürüst, doğruluktan hiç ayrılmamış, sadık birisini doğrudan kendisi seçerdi. Esas görevi her ay hane sahibine verilen paraların saklanması, dairenin aylık masrafları çıktıktan sonra hane sahibi kimlere ve ne miktar atıyye dağıtacaksa tesbit edilen miktarda akçeyi o kimselere vermektir. Tedavül eden akçeler, birer paralık pek ufak akçe ile pul denen daha küçük miktarda olduğundan para verirken uzun uzun saymak çok zordu. Bu yüzden hazinedar ağa müsait olduğu bir zaman bunlardan yeteri kadar değişik miktarlarda ayırıp birer sakankora bağlar, ayrı ayrı saklardı. Verilmesi emredilen miktarda parayı miktarı belli olan *kîse*'lerle³⁸ verirdi. Hane sahibinin dairesine beraber gider, dönüşüne kadar yanında durur, yine beraber konağa gelirlerdi. Gidiş gelişlerde kime ne miktar para verilmesi emredildiyse hemen yanında bulundurduğu paradan verirdi. Parayı herkesin gözü önünde ve açıkta vermek âdet olmadığından münasip bir şekilde gizlice verir, aksi halde azarlanabilirdi. Hazinedar ağa her ay hane sahibine aldığı ve verdiği paranın hesap pusulasını takdim ederdi.

Hane sahibine devrin şairlerinden biri tarafından bir manzume takdim edilmiş ise, karşılık olarak verilmesi buyurulan ve caize denen atıyye, yine hazinedar ağa aracılığıyla verilir. Hane sahibinin lüzum gördüğü kimse- lere ihsan ettiği altın, altın üzerine mineli enfiye kutusu, altın ya da altın üzerine mineli saat veya kıymetli bir çift murassa bilezikli kehribar çubuk takımı yine hazinedar ağa aracılığıyla verilir. Hazinedar ağa bu cins kıy- metli şeylerle, paraları kendi odasındaki demir sandıkta saklar, atıyye ola- rak şuna buna verilecek paraları odada sayar, çıkınlarına bağlar ve hane sa- hibi ile bir yere giderken bağlı paraları meşin bir keseye koyar, elbisesinin altına boynuna asar, icab ettiğinde oradan çıkararak verir.

Kitapçı Efendi: Dairelerinde kitapçı bulundurmak pek büyük vüzera- ya mahsustur. Kitapçı efendiler ulemeden ve fazilet erbabından olurdu. Eskiden böyle dairelerde mükemmel bir kütüphane bulunurdu. Odanın iki tarafında kitap koymak için ceviz veya maun ağacından yapılmış, cam- larına sarı tel örülmüş dolaplar yer alır, odanın pencere tarafına hane sahi- bine mahsus ipek yüzüklü bir minderle bir de ceviz rahle konurdu.

Kitapçı efendi için de böyle bir minder ve rahle vardı. Bu odaya mah- sus büyükçe bir sarı mangal da bulundurulurdu. Kitapların bir fihristi var- dı, fihristte konularına göre ayrılmış kitapların isim ve sıra numaraları ya- zılırdı. Kitapçı efendi yalnız dairenin *hâfız-ı kütüb*'ü değildi. Lüzumunda hane sahibi devlet dairesine ait ya da şahsi konularda fikrini sorabilir, onunla ilmi konuşmalarda bulunurdu. Söz konusu olan bir meseleyi *îma- niye*³⁹ ve *şeriat* yönünden açıklayarak şer'i ve ilmi danışmanlık yapardı. Bu kimseler mensup oldukları ilmiyye sınıfında *mevlevîyet* payesini alırsa il- miyye ricalinden sayılacağından artık kitapçılık hizmetinde bulunamaz, bir başkası seçilirdi. Konakta mevcut kitaplardan başka çarşıda ya da tere- kelerden birinde nadir ve son derecede kıymetli bir kitap bulur ya da ha- ber alırsa o kitabın alınmasını hatırlatır ve kitap satın alınarak kütüphaneye konurdu. Bu suretle eskiden vüzera kütüphaneleri adeta bir kitap hazi- nesiydi ve pek çok sayıda kitap bulunurdu. Vüzera çocuklarından heves edenler, ilk tahsillerine bu kitapçı efendilerle başlarlardı, okuma zevkini alınca da ilim tahsiline devam ederlerdi.

Hane sahibi devlet işleriyle meşgul olup pek vakit bulamadığından, acele halledilmesi beklenen konular dışında, ev sahibiyile ekseriya yatsı na- mazından sonra görüşürdü. Yine o zamanlarda ilmi konuşmalar yapılırdı. Kitapçı efendi eğer hane sahibinin evlatlarını okutmuyorsa, her vakit ko- nakta bulunmaz, öğleye kadar kalır, akşam ezanına yakın yine gelirdi.

39 İmanîye: İnsan aklının yetersiz olduğunu ve aklın iman ile desteklenmesi ve tamam- lanması gerektiğini kabul eden felsefi görüş (K7).

Dersaadet'te bulunan ilim ve irfan ehline, vüzera dairelerindeki kütüphaneler daima açık bulundurulurdu. Fenne ve ilme ait⁴⁰ aranan bir kitabın bulunduğunu haber alan kitapseverler öğle vaktine kadar konağa gelir, kitabı görüp okuyabilirlerdi. Bu suretle de kütüphaneler bir şahsa mahsus kalmamakta, halkın istifadesine açık olarak hizmet vermekteydiler. Hele hane sahibi tahsil görmüş iktidar erbabından bir zat ise, kütüphanesini İrankârî muşanna tezhipli musavver kitaplarla, kitabı yazanın kendi el yazma nushalarıyla bir müze haline getirirdi. Meşhur hattatların yazdıkları Mushaf-ı Şerifler, *murakkaa*'larla kıymetleri büsbütün arttırılırdı. Kitapçı efendinin konakta kendine mahsus müstakil bir odası vardı. Her akşam bir tabla mükemmel yemek verilirdi. Kendisi de misafir çağırabilir, hane sahibi ile görüşmesini istediğini ulemadan birini de yemekte bulundurabilirdi. Ağalardan biri hizmetini görürdü.

Böyle fazilet erbabından seçilmiş kitapçı efendilere dairede herkes tarafından hürmet gösterilir, kıymet verilir. Hane sahibi tarafından derece-sine uygun aylık verildiği gibi evinin odunu, kömürü alınır. Ramazanlarda ihtiyacı karşılanır, arada ve bayramlarda atıyye verilerek, elbise vb. şeyler yapılarak da taltif olunurdu.

İmam Efendi: Vüzera ve diğer ekâbirden memurların dairelerinde imam olan efendiler, hane sahibi ve daire halkına sabah, akşam, yatsı namazını konağın selamlık tarafındaki büyük sofada kıldırırdı. Hane sahibi ve misafirler için sırmalı müzeyyen ve kıymetli seccadeler serilir, diğerleri için uzun halı *saf seccadeleri* döşenirdi. Cemaat ile namaz kılınırken ağalardan biri müezzinlik vazifesini yapardı. Hane sahibi, sabahdan vazifesine gittiği için, öğle ve ikindi namazlarını imam efendi yine cemaatle evde kıldırırdı. İmam efendilerin mutlaka *hâfız-ı Kur'an*, güzel sesli, kıraati düzgün ve *mücevvid* olması da şart idi. İmam efendi dairenin muhterem erkânından olduğu için kethüda veya mühürdar efendi ile beraber yemek yerdı. İmamlık hizmetine alınanlar oldukça tahsil görmüş ve sohbet edilebilir kimselerden seçildiklerinden, hane sahibi ekseriya imam efendiyi yanına çağırır, sohbet eder, musikiden anladıkları için de na't-ı şerif ve ilahiler okumasını da rica edebilirdi. Hane sahibinin evladları yoksa veya ölümüşse imamlık yaparken Kevser suresini⁴¹ okumamaya, ev sahibi pek din-

40 Pozitif ilimler ve ilahiyatla ilgili.

41 Kür'an-ı Kerim'in 108. suresi; 3 ayettir. Hz. Muhammed'in oğlu Kasım ölünce Aas bin Vail'in, Hz. Muhammed'e "ebter" (nesli, soyu tükenmiş) diyerek hakaret etmesi üzerine indirilmiştir. Bu surede Hz. Muhammed'e her çeşit hayır ve bereketin bol bol verildiği anlatılır: *Kür'an-ı Kerim*. Arapçası, Türkçesi, Okunuş ve Anlamı. Milliyet Yayınları, İstanbul 1982, s. 137.

dar fakat henüz Hacca gitmemiş ise Haccın farzına dair indirilmiş âyetleri de namazda okumamaya dikkat ederlerdi. Eğer hane sahibi çok sert tabiatlı ve acımasız bir kimse ise, yine namaz sırasında zalimler hakkındaki âyetleri okumaktan çekinmesi, bütün aklı başında olanların titizlikle dikkat ettikleri hususlardandı.

Kübera daireleri imamlıklarında bulunanlar ilmiye sınıfında *Dersaadet müderrisliği*'ne⁴² kadar yükselebilirdi. Bu rütbeden daha yükseğine geçenler artık imamlık yapamazlar, yerlerine bir başkası tayin edilirdi. Bu ilmi payeye ulaşanlar ancak *Selâtin-i izâm*'a imamlık yapabilirlerdi.

Bu gibi daire imamlığı yapanlar içinde henüz evlenmemiş fakat hizmette kıdem kazanmış olanlar, kendisini hane sahibine sevdirmiş ise, evlendirilebilir, hatta bir ev de satın alınır, eşyaları tedarik edilir ve düğün masrafları karşılanırdı. Ev bark, çoluk çocuk sahibi olanları da nadir değildi. Bu gibi efendilere aylık maaş verildiği gibi elbiselik çuka, atıyyeler, bayramlarda da elbise ve çamaşır takımı ve atıyye verilerek gözetilir, taltif edilirdi.

İlm-i musiki erbabından olan imam efendilerin öğretmeye kabiliyeti olanları bulundukları dairede hizmet eden gençlerden heveslilerine bildiği bestelerden nefes, semai ve kârlarla ilahi ve şarkı gibi şeyler talim ettirir ve böylece bir hayli adam yetiştirirlerdi. Ses ve "usul-i musiki"ye hevesliler içinde el ve ağız sazlarına meraklılar da çıkardı. Bu sebeble ekâbir dairelerinde musikiden anlayanlar çoktu. Ramazanda cemaat ile teravih namazı kılınırken, aralarda *tevşihler* okur, mükemmel müezzinlik yaparlardı. Hane sahibi olan zat dairesinde böyle musiki ustaları bulundurursa, halk arasında musiki erbabına "Falanca zat filanca paşanın imamlığından geçmiştir" diye önem verilir, bu suretle hane sahibinin namı da imamının şöhreti ile birlikte anılırdı.

Kaftan Ağası: Büyük dairelerde vazifeli olup eski gedikli ağalar denen ağaların en saygı değeri bu kaftan ağası idi. Hane sahibinin en yakın adamı olarak her vakit onunla birlikte bulunurdu; sırdaşı, diğerlerinden ayrı tuttuğu seçilmiş birisiydi. Ekserisi okuryazar kimselerdi. Ağa denmesine rağmen efendiden, aklı başında, zeki, kabiliyetli, dürüst, sadık insanlardı. Hane sahibinin itimadını kazanmış oldukları için de hususi ve en mahrem işlerinde bulunurlar, küberadan biriyle çok özel bir işi varsa muhaberatı *kaftan ağası* yapardı.

42 Müderrisler önceleri İstanbul'da medreseler sayısınca olduğu halde sonraları sayıları arttığı için birincisi İstanbul (Dersaadet), ikincisi Bursa ve Edirne müderrislikleri olmak üzere ikiye ayrılmıştır (OTDTS II). 19. yüzyılın ikinci yarısında müderrislik daha çok bir paye durumuna getirildi (TCTS).

Hane sahibi sokağa gidecekse, giyeceği resmi kürkünü veya *harmanı*'sini giydirip çıkartmak, ayakkabılarını vermek ve kaldırmak, selamlıkta duran mevsime ve kibar âdetlerine göre günde birkaç defa değişerek giyilen kürkleri verip almak ve bunları muhafaza etmek, yüzyıllardır süregelen usullere göre her sınıf rical mahsus özel sarılmış sarıkları bu işle uğraşan *sarıkcılar*'a sardırıp muhafaza etmek ve değiştirmek, *yazma el çevre*'lerini muhafaza etmek gibi şahsi işler hep kaftan ağalarının vazifelerindendi.

Vekilharç Ağa: Bu vazifeyi yapanlar yalnız vüzera ve ekâbir dairelerine mahsus değildi. Diğer rical ve orta halli kibar hanelerinde de vekilharç denen ya ayrı bir kimse bulunur ya da adamlarından biri ilaveten bu işte kullanılırdı. Vüzerâ ve ekâbir-i rical hanelerinde ise yalnız bu hizmeti yapmak üzere ayrı bir vekilharç bulundurulurdu. Bu zatın böyle büyük konaklardaki vazifesi konağa lazım gelen bütün mutfak harçlarını, sebzeyi, eti ve kiler malzemesiyle kahve, şeker, kömür, odun gibi şeyleri zamanında düşünüp seçerek almaktı. Mevsimine göre konağın selamlık ve harem tarafına verilen çeşitli meyveleri satın alır, kilerci ağaya ve haremden kilerci kalfalara verir, ahırda kullanılacak âlet ve levazımatla gerekli arpa, saman satın alınmasını temin eder, daire içinde, ahır ve mutfakta tamir edileceklerin tamirini yaptırır, noksanlarını tamamlar, tablakâr, ayvaz ve seraydarların vazifelerinde kullanılmaları, değiştirilmeleri zorunlu ise çıkarılıp yerlerine yenilerinin alınması ve onların da devamlı teftişi, *mahiyeler*'inin verilmesi işleriyle uğraşırdı. Bu hizmete alınanların şahsi durumu, hal ve tavırları incelenmiş, güvenilir, doğru, tecrübeden geçmiş kimseler olması şart idi. Vekilharç ağaların maiyetine oldukça okuryazar ve hesap tutabilen *vekilharç kâtibi* de verilirdi. Vazifesi *vekilharç*'ın defterlerini tutmak, şuraya buraya gönderilmek, esnaf ve tüccarı dolaşarak mal fiyatlarını öğrenmek, mal alırken miktarını kontrol etmek, malın değiştirilmemesine dikkat etmektir. Bunların mahiyesi de konaktan ödenirdi.

Vekilharç ağalar da dairenin diğer gedikli ağalarından sayıldıkları için, gelen yemekleri beraber yerler, *zobu* denen hademeler bunlara hizmet ederlerdi. Ekserisi evli olduklarından geceleri evlerine gider, sabah erkenden konağa dönerlerdi. Bu ağalara evleri için lazım gelen odun, kömür, Ramazan harcı, bayramlık elbise ve çamaşır verilirdi. Arada sırada gerek hane sahibi, gerek hanımı ve hanehalkından diğer bey ve hanımlar tarafından da atıyyeler verilerek taltif edilirler, hürmet görürlerdi. Bu ağaların sakal koyvermeleri, kürk giymeleri kendi arzularına bırakılmıştı.

İç Ağaları: Vüzera ve ekâbir-i ricalin şahsi hizmetine bakarlardı. En az dört kişi olurdu. Konakta, dairede, misafirlikte daima hane sahibinin

yanında ve maiyetinde bulunurlardı. Üstlerine giydikleri esvab koyu renk olurdu. Fakat onun içinde bulunan boy entarisinin geçen yüzyıllardan beri devam eden âdete göre temizliklerini göstermesi bakımından kış-yaz beyaz renkte olmasına, bu entarinin ön *peş*'lerinin birer ucunu kuşağa sokmaya ve beline bağladığı kuşağın iki ucunu uzunca bırakarak aşağı sarkıtmaya, bir ucu kısmen görülecek şekilde göğsüne daima temiz ve beyaz bir *çevre* sokmaya mecbur tutulmuşlardı. Bunların bıyıklarını çok uzatarak gezmeleri, tırnak ve tıraşlarının uzaması, ellerinin, yüzlerinin kirli oluşu, hane sahibine yüksek sesle cevap vermeleri çok ayıptı. Hane sahibinin önünde dururken dahi, sağ ellerini göğüslerine koyup, sol ellerini aşağı sarkıtır, bir iş için emir verilince temenna ederek odadan çıkarlardı. Eski âdetlere göre bel kuşağının ön tarafına bir nevi muhafız gibi bir hançer sokar ve sapını dışarda bırakırlardı. İkisi hane sahibinin oturduğu odanın kapısı dışında dururdu. Yine eski usule göre hane sahibi “el vurup” çağırıldığı zaman içeri girerek durur, emrini alırlardı.

Hane sahibi selamlıkta iken abdest alacak olursa futasını beline bağlamak ve abdest havlusunu tutarak beklemek, havluyu vermek, odasına secadesini sermek, kaldırmak, bir yere gideceği zaman mutlaka maiyetinde dördü beraber gidip gelmek, çubuğu söndüğü zaman ateş vermek, kahve veya şerbet istediği vakit kahvecibaşı veya kilercibaşıya haber vermek gibi şahsi hizmetlerini yaparlardı. Bir misafir gelip hane sahibinin yanına girdiğinde, mutlaka onunla odaya girer, kapının sağ tarafında durur, misafire çubuk, kahve getirilmesi emredilirse, emri alıp iletirlerdi. Her gireni göz hapsinde tutmak başlıca vazifelerindendi. Vüzeradan bir zat mülakat için geldiği zaman, o gün nöbetçi olmayan ve konakta bulunan diğer iç ağalarından ikisi koltuğuna girip yukarı çıkarırlar, giderken ise nöbetçi olan ağalar koltuklayıp indirirlerdi.

İç ağaları evlenmezler, bekâr kalırlardı. Hane sahibi bunlara daima “ağa” diye hitap ederdi. Diğer orta hizmetinde bulunanlardan üstün tutulurlardı. Onlarla birlikte yemek yemezlerdi. İç ağalarına ayrı yemek çıkar, hepsi beraber yerlerdi.

Kahvecibaşı Ağa: Ekâbir dairelerinin gedikli tabir edilen ağalarındandı. Hane sahibinin kahvesini bizzat kendisi pişirir verir, konağa vüzeraya da ekâbir-i ricalden bir misafir gelirse yine kahvelerini kendisi götürür, akşam sabah her yemek sonunda konakta vazifeli kimilerin, gedikli ağalarla diğer ev hademelerinin kahvelerini pişirtir, odalarına gönderir, kahve içmek üzere kahve ocağına gelenlere kahve verdirirdi. Ev sahibinin kahvesini nezareti altında kavurtur, döğdürür, içersine münasip kakule koyar, ona mahsus olan kavanozlarında saklar, kahve ocağına ait takımların çok kıymetli olanlarını kendi dolabında kilit altında tutardı.

Kahve ocağı denen oda konağın alt kat sofasında bulunur. İçinde mermerden oymalı tepeli, altı taş, yanları çini döşeli, altına *ot taşı* konmuş olan dört gözlü bir ocak vardır. Sıcak su bulundurmak için gözlerden birine bakırdan altı musluklu büyük bir güğüm konur. Diğer üç göz de kahve cezvesi sürmeye mahsus ateşliktir. Ocak yanında yıkanan cezve ve fincanların suyunu dökmek için büyükce kalaylı bakırdan *badya* bulunurdu. Bu oda boyunca, gelenlerin oturup kahve içmeleri için üzeri kabaca halı mihlanmış peyke yapılırdı. Ocağın bir yanında duran kilitli bir dolapta hane sahibine mahsus kahve fincanı ve zarfları vüzera ve ekâbir-i ricale verilecek çok kıymetli zarf ve fincanlarla sırmalı pek çok kahve örtüsü, müzeyyen kahve tepsileri saklanır, dolabın anahtarı kahvecibaşında bulunurdu. Ocağın öbür tarafına ise diğer misafirlerle, ocağa gelenlere verilmek üzere muhtelif cins fincan, zarf ve tepsiler konurdu.

Hane sahibine ve hanedekilere gelen vüzera ve küberadan ricale üzeri kadife kaplı ve gümüş pafta mıhlı veya sırf gümüştan bir tepsiye fincan ve zarflar dizilir, ortasına bir ufak nihâlî üzerine kahve cezvesi konur. Bu tepsiyi götüren ağa sağ omzuna müzeyyen ve sırmalı bir örtü atar, odaya girer, kapı yanında durur beklerdi. Kahvecibaşının bizzat kendisi kahveyi fincana koyar, sağ eline alır ve sol elini göğsünden beş parmak aşağıda tutar, fincana ve gideceği yere bakarak ağır ağır götürür, kahve verilecek zatın tam önüne gelince biraz durur, hane sahibi veya gelen muhterem zat kahveyi almak üzere elini uzatınca, yarı eğilir, fincanı verir ve bir-iki adım geri çekilir, sonra döner, kapı yanında durur. O zat fincanı uzatınca gelir, alır geri döner. Diğer misafirlere kahveyi kahvecibaşı ağa götürmez, gelenlerin derecelerine göre takımlarla emrindeki kahveci ağalardan ikisi götürüp geri gelirler. Gedikli ağalardan başka diğer ağalar da bu kahveci ağalar derecesinde kapı yoldaşı olduklarından sabah ve akşam yemekten sonra kahveleri onların hizmetini yapan zobu denen koğuş uşakları tarafından bir tepsiyle getirilip verilirdi.

Tütüncübaşı Ağa: Dairenin gedikli tabir edilen önde gelen ağalarındandı. Hane sahibiyile onun getirmesini emrettiği misafirlerine çubuklarını kendisi götürür, diğer rical ve misafirlere derecelerine göre verilecek çubukları ise, refakatindeki ağalarla gönderirdi.

Tütüncübaşı ağaya mahsus konağın alt kat sofasında bir oda bulunurdu. Bu odanın bir tarafında yer alan kilitli bir dolabın içinde murassa veya altın üzerine mine işlemeli ve diğer çok çeşitli kıymetli *çubuk imamları*, hane sahibine mahsus *göbek* ve *bohça* denen kıyılmış tütünler, yine hane sahibine ait *çubuk lüleleri* saklanırdı. Bir başka dolapta da, diğer misafirlere mahsus ve yine her biri kıymetli *kehrîbar çubuk* takımlarıyla misafir tütünleri bulunurdu. Bu odanın yan duvarı önünde boydan boy

yüksekçe bir sandık yer alırdı. Sandığın kapağı yukarı doğru kaldırılırdı. Buraya çubuklar çarpılmasın diye boydan boya yatırılarak konurdu. Bir tarafa da hemen götürülmek üzere tütün doldurulmuş hazır lüleler dizilirdi.

Hane sahibi, vüzera ve ekâbir-i ricale çubuk verileceği zaman, çubuk-çubaşı ağa çubuğu, yanındaki ağa da tütün tablasını alır, odaya girerler. Ağa elindeki tablayı, çubuk uzunluğunu hesap ederek odanın uygun bir yerine koymak için bir dizini bükerek, diğer dizini yere dayar, tablayı yavaşça yere koyar, çekilir. Tütüncübaşı ağa da çubuk lülesini adı geçen tablaya koyar ve çubuk imamesini tam ağız hizasına gelecek şekilde aksı üzerinde çevirerek verir. Ekâbir dairelerinde, hane sahibinin odası dışında emir bekleyen iç ağaları bulunurdu. Buyurulursa derhal tütüncübaşı ağaya haber verir, o da gelir, çubukları değiştirirdi. Aynı çubukların tekrar getirilmesi ekâbirce pek ayıp sayılırdı. Her çubuk istenilince, çubuk ve imamelerini değiştirmek tütüncübaşının vazifesiydi. Gerek hane sahibine gerekse ekâbir-i ricale verilen çubuk imamesinin aşağı yukarı oynatılmadan tam dudak hizasına gelmesi için çok dikkat ve tecrübe gerkeli idi. Tütüncübaşı ağa odasında arkadaşlarını buna alıştırır, talim ettirirdi. Böyle büyük dairelerde hane sahibi ile hareme mahsus olan ve pek büyük vüzera ve ricalden misafirlere verilen tütün ile, dairede diğerlerine harcanan tütünler başka başka olduğundan, bunların cins ve nevini bulup almak, ayırmak, alınan tütünleri kıymak için özel tütün kıyıcıları getirmek, kıydırıp hazırlamak ve yerli yerinde saklamak en az haftada bir defa uzun tellerle çubukları ayıklayıp temizlemek ve bütün lüleleri usulüne göre istif etmek ve lüleleri hazır olarak yerlerine koydurmak tütüncübaşının vazifesiydi.

Hane sahibinin kendisi ya da misafirlerden bazısı nargile içiyorsa şişesi âlâ billûrdan, gümüş sarılı kalın telle örülerek yapılmış *marpuç*'u iki *ku-laç*'tan kısa olmayan nargileyi ve nargile tabağını hazır bulundurmak, lazım olunca götürüp emredildiğinde tıpkı çubuk verir gibi misafirlere takdim etmek, içilecek *tömbekiler*'i saklamak, doldurup verdirmek, değiştirecekse kibar usulünce eskisini götürmeyip yeni nargile vermek de tütüncübaşının yaptığı işlerdendi.

Kilercibaşı Ağa: Büyük dairelerin gedikli ağalarından, hatırı sayılır kişilerindendi.

Kiler dairesi de konakların birinci katında bulunurdu. Oldukça büyük olan bu odada süzölmüş su koymak için büyük boy birkaç tane İnoz⁴³

43 Enez; eskiden küp ve çanaklarıyla ünlü bir çömlekçilik merkeziydi (Kütükoğlu 1983: 74; 266).

küpü, öteberi yıkamak için bir çeşme veya musluklu iki büyük bakır su küpü, üzerinde öteberi hazırlamak için yarım adam boyunda bir dest-gâh⁴⁴ duvarlarda şişe ve diğer eşyayı koymak için kat kat birçok raf, kahvealtı ile konacak diğer yiyeceklerin saklandığı iki büyük dolap ve odaya ait başka lüzumlu eşyalar bulunurdu.

Kilercibaşıya, dairenin büyüklüğü ve ev halkının sayısına göre iki üç muavin ağa verilirdi. Ekâbir konaklarındaki kilerlerde mevsimlik her çeşit meyvelerden zamanında yapılmış reçeller, *luablar*, çevirmeler, *gölbeşeker*, sakız, limon çiçeği ve fulya tatlıları, ...⁴⁵ ve karanfilli iftar şerbetlikleri ve tereyağlar, ballar, sucuk ve pastırmalar, turşuların çeşitleri, lüzumu olan daha nice nefis şeylerin her türlü sü bulunurdu. Sarayda “nefs-i padişahi” ye mahsus olarak pişirilen “tatlı çörek”, “saray pidesi”, “saray *fodla*’sı” ve “sakızlı simit”, “has somun” ile kaymak, süt, günü gününe yapılmış tereyağ, taze yumurtanın her birinden yeteri kadar sadrazam ve şeyhülislam ile kubbealtı vüzerasına her sabah hususi adamlarla taltif olarak göndermek eski âdetlerdendi.

Kilere alman bu yiyecekler hane sahibi ile haremi ve ailesine sabah kahvealtısında verilmek üzere haremdaki kilerci kalfaya teslim edilirdi. Hane sahibi kahvealtısını haremda yerdı. Sabahları kethüda efendi, divan efendisi, mühürdar efendi, kitapçı efendi, imam efendi ve diğerleri ile gedikli ağalara, kilercibaşı maiyetinde bulunan ağalarla tepsiler içinde ayrı ayrı kahvealtılar gönderilirdi. Kilere başvuran diğer ağalara da bunlardan bir miktar verilirdi. Kahvealtılar için gerekli çeşitli boylarda ipekli ve sırma başlı havlular ve gümüş ve *pulad*’dan her boyda tepsiler vardı. Kiler takımının hepsi kilercibaşı ağaya teslim edilmiş olurdu. Sucuk, pastırma ve salamura peyniri gibi pek tuzlu olanlar kahvealtı tepsisine konmazdı. Yemek zamanı gelince sofracıbaşı ağa eliyle icab eden sofralar kurulduğu zaman, kilerden büyük tepsiler içinde tabaklarla salatalar, çerezler, turşular getirilir ve sofralara konarak tertip olunurdu. Yemeğin sonunda, yine o tepsilerle alınıp kilere götürülürdü. Böyle büyük kilerlerde her türlü kıymetli çini, fağfurî ve *mertebanî* tabaklar ve kâseler ve pancar turşusu konmaya mahsus billûr tasların envâ’ı vardı.

Karakulak Ağa: Dairelerde zabıt gibi muamele gören ve hatırı sayılan gedikli ağalardandı. Dairelerde böyle karakulak ağası kullanma, sadrazamlarla emirlerinde bulunan *havass-ı vüzerâ*’ya mahsustu. Diğer rical konaklarında karakulak ağası bulunmazdı. Karakulak ağanın maiyetine

44 Tezgâh.

45 Okunamadı.

daire ağalarından nöbetle üçer ağa verilirdi, yine dairede bulunan *kavaslar*'dan dört kişi, yirmidört saat karakulak ağasının emri altında bulunurdu. Bu yedi nöbetçinin yerini, devamlı yeni nöbetçiler alırdı. Ayrıca konakta eyerlenmiş olarak sekiz at daima hazır olarak karakulak ağa emrinde beklerdi. İstanbul'un herhangi bir yerinde gece veya gündüz, vakitli vaksiz bir yangın çıkarsa derhal "yangın nöbetçisi" gelir, konak kapısından girer, "Nöbetçi ağalar, filan yerde" diye nara atarak yangını haber verirdi. Vakit ne olursa olsun derhal atlar çekilir, gece ise ellerinde büyük muşamma fenerler bulunan iki ağa öne düşer, karakulak ağa hayvanla yangın yerine gider, orada maiyetindekilerle icab eden yerlere tulumbalar getirtir, sakaları çevirir, su taşır, gereken yerleri yağın söndürmeye yardımcı olmak üzere yıktırırdı. Yangında kimlerin hane ya da dükkânı yamış ise, adedini gösteren listeyi hane sahibine vermesi de başlıca vazifeleri arasındadır.

Bu ağalara, yangın memuru oldukları için kulakları bu cins korkulu haberleri beklediğinden "kara haber bekleyen" anlamında karakulak ağa adı verilmişti.

Kavasbaşı Ağa: Ekâbir dairelerinin esaslı daimi hademesinden yani, gedikli ağlarından olup zabıt addedilen hizmetlilerdir. Vükela dairelerinde bulunan otuz kadar kavaşın başıdır. Bu kavasların bellerinde her vakit kılıç ve tabanca bulunur, hepsi gayet güçlü kuvvetlilerden seçilmiş kimselelerdir. İlk bakışta çok heybetli ve bahadır görünmeleri için bıyıklarını büyütür ve çenelerinin iki tarafından "yasdık" tabiriyle bıyığa sakal ilave ederlerdi. Gerek oturuş gerek yürüyüşleri vakur ve yiğit tavrılıydı. Kavasbaşının, "*kavasbaşı*"nın ikincisi" denen bir de yardımcısı vardır. Bu adamlar, hane sahibinin silahlı muhafızlarıdır. Her gün nöbetle on ikisi hane sahibi ile *Kapı*'ya⁴⁶ gider gelir. Kavasbaşı ile altısı atın sağında ve ikinci kavasbaşı ile diğer altısı atın sol tarafında tek sıra yürürlerdi. Hepsinde sırmalı kayış ile gümüşlü eğri kılıç ve yine bu kayışa bağlı sırma kapaklı *kubur* denen tabancalıkla bir çift doldurulmuş tabanca taşırlandı. Maiyette giderken sol elleriyle kılıcın kabzasından tutar, sağ ellerini vakurane sallayarak yürürlerdi. Başlıca vazifeleri bir nev'i muhafızlıktı. Ayrıca hane sahibi bir adamı azarlamak, ihtarda bulunmak ya da cezalandırmak için çağırırtaksa kavaslar vazifelendirilirdi. Bunlar gidip gelirken ellerinde fil derisinden yapılmış kırbaçlar taşırlandı. Hane sahibi adamın dövülmesini emrederse bu kırbaçlara ceza yerine getirilirdi.

46 Bkz. Vüzera ve Büyük Devlet Ricalinin Atla Kapıya Gidişleri veya Sokağa Çıkışları, s. 237.

Birinin bıyığı ve saçları ağarırsa görünüşlerine uygun düşmediğinden doğru bulunmaz derhal boyarlardı. Kavasbaşının ayrı odası, diğerlerinin de koğuştaki özel yerleri vardı. Hepsinin yatakları, şahsi ayrı dolabı ve zobu denen hizmetkârları bulunurdu. Yemekleri ayırdı. Ekserisi vüzere maiyetinde taşrada çok gezmiş ve çok şey görmüş olduklarından, konuşmalarının konusunu çoğu zaman kahramanlık serüvenleri teşkil eder, birbirlerine uzun uzun hep bunlardan bahsederlerdi. Boş zamanları eski usul üzere “keçeye kılıç vurmak” ve “çelik kestirmek”le geçerdi. Kılıç vurma talimlerin en zoru bazı⁴⁷ kuvvetine bağlı olan “asılmış ibrişimi” kesmekti. Bu hareketleri aralarında devamlı talim ederlerdi. İçlerinde son derece mahir olanları vardı.

Harem Kâhyası Ağa: Dairenin gedikli denilen sınıfına dahildir. Yaşlı ve sakallı olmaları lazımdır. Dışardan tayin edilmezler. Uzun müddet dairede hizmet etmiş, emniyetli, itimada layık, namuslu, dini bütün olan kimselerden seçilirler. Büyük dairelerin harem tarafında orta kapıyı lüzumunda bizzat açar ve kilitler, hareme odun, kömür ve diğer eşyalar taşınırken kapıda durup nezaret ederler. Harem ve selamlık arasındaki duvar içinde münasip bir yerde bulunan, içerisi raflı, dönmesi için alttan ve üstten demir bir mile bağlı olup dönme dolap tabir edilen ve lüzumunda elle vurulduğunda çıkan sesle adam çağırmakta da kullanılan tahta dolaba⁴⁸ harem tarafından cariyelerden biri veya bir başkası vuracak olursa harem kâhyası ağa dolabın önüne gelir, istenen şeyi bizzat öğrenir, böylece kimsenin haremle konuşmasına meydan vermez. Dışardan hareme gelen şeylerin zararlı ve tehlikeli olup olmadığını muayene eder, harem bahçesindeki çiçeklerin bakımı için giren bahçıvanlara nezaret eder, hanımının emriyle kâhya kadın bir şey almak için sokağa çıkarsa, beraberinde giderdi. Kâhya kadın evine gitmiş ise ve kendisine bir haber gönderilecekse, haberi götürmek, cevabı getirmek yine harem kâhyası ağaların vazifesiydi. Harem tarafında bir tamirat olursa, işçilerin yanında dururdu. Cariyelerden biri bir yere gidecekse onunla beraber gidip gelmek gibi diğer ek vazifeleri yine harem kâhyaları yaparlardı.

Daire Kapıcısı Ağa: Vüzere ve ekâbir-i rical konaklarının ekserisi duvarlar içindeydi. Sokak kapısı konaktan oldukça uzak olurdu. Sabah-akşam açıp kapamak için, kapının tam yanında ayrı bir kapıcı odası bulunurdu. Kapıcı ağa daima bu odada otururdu. Böyle vüzere dairelerinin konak kapılarının bir kanadı gündüzleri akşam ezanına kadar açık tutulur ve ezanda kapatılırdı. Kapıcı ağa hatırlı bir misafirin geldiğini görürse, karşı-

47 Pazu.

48 Karş. s. 169.

lamak için nöbette bulunan ağalara “el urarak” haber verir, böyle misafirler gelip giderken kapının yanında durarak selamlar, hane sahibi gelince kapının iki kanadını açar, sonra kapardı. Yemek çıktığı zaman kapıyı boş bırakmamak için geçici olarak konaktaki ağaların koğuş hizmetçilerinden bir zobu gelir, kapıyı bekler, kapıcı ağa gelince yine ona teslim ederdi.

Gidiş Ağaları: Eskiden vüzeradan ya da ekâbir-i ricalden biri bir yere gitmek için, sokağa çıksa, altı kişiden ibaret olan gidiş ağalarından üçünün atın bir tarafında, diğer üçünün de öbür tarafında *rıkâbında* yürümesi kübera âdetlerindendi. Bunların boylu poslu endamlı, yakışıklı, güçlü, kuvvetli olmaları ve güzel ve kıvrak giyinmiş bulunmaları şart olduğundan böyleleri seçilirdi. Çok önceleri kavuk, sarık giyildiği zamanlarda sağda gidenler entarilerinin sağ tarafındaki *pîş*inin⁴⁹ ucunu, solda gidenler de entarilerinin sol taraftaki pîşinin ucunu kuşaklarına sokar, ellerinde üzeri kırmızı kadife kaplı, alt ucu demirli ve baş tarafı beyaz madenden yuvarlak başlı değnekler tutar, hepsi birden kaldırıp indirirlerdi. Gidiş ağaları yalnız âdetten olan bu merasimde hizmet ederlerdi, başka bir vazifeleri yoktu. Bu ağaların dairede bulunması çok eski usule göre bir kibarlık gösterisinden ibaretti. Kıyafet değişikliği olup fes giydikten sonra gidiş ağaları atlara binerek, bellerinde sırma kolanlı eğri kılıç taşımaya başladılar. Bunlardan ikisinin, içinde Kapı’ya götürülmek üzere resmi evrak bulunan, ruganlı meşinden, üzeri sırma işleme, kapaklı çantaları kayışla boyunlarına asarak hane sahibinin atının arkasından gitme usûl olmuştu.

Emir-i Ahur Ağa: Asrın başlarında vüzerâ ve ekâbir-i rical konaklarındaki ahırlarda altmış, yetmiş kadar binek ve araba beygiri, hergele⁵⁰, katır ve merkep bulunurdu. Bunlara bakmak üzere bulundurulun seyis, *tavla uşağı* ve *tımarcı* denilenlerin başı ve bu ahırın âmiri, *emir-i ahur ağa* idi.

Evvelce vükela, vüzerâ ve ricalden başka bütün Osmanlılar ata çok rağbet ederdi. Yüksek fiatlarla ve çok zorluklarla Arabistan’dan ve iyi at çıkan ülkelerden atlar getirtilir, ihtimamla bakılırdı. Kübera dairelerinde ve hatta halk arasında bile meşhur cins atlar, Kıbrıs katırları ve merkepleri, Mısır’ın meşhur beyaz merkepleriyle Merzifon ve Kayseri’nin merkepleri, adaların *midilli*lerini besleyenler vardı. Hepsine iyi bakılır ve çoğaltılmasına çalışılırdı.⁵¹

49 Halk dilinde yaygın kullanış şekli “peş”tir. Eteklere bolluk vermek üzere yanlarına eklenen parçalara denir.

50 Binilmeye ve yük taşımaya alışmamış hayvan (at, kısrak, katır, merkep): (KT)

51 Bkz. Vüzerâ, Ekâbir ve Diğer Osmanlı Hanelerinde Beslenen Hayvanlar bölümü s. 232.

Kübera ahırlarında her cinsten at bulundurulur, ata bakmak, beslemek yürüyüşe alıştırma usullerini çok iyi bilmek gerektiğinden, büyük konaklardaki seyislerin çoğu Şam, Halep, Beyrut ve civar halkından seçilirdi. Seyisler sabahları hayvanları tımar sırasında kendilerine mahsus *maval* denen makamda Arapça nameler söyleyerek kaşağıyı hayvanın sırtında gezdirdikçe kaşağıya takılı halkaların çıkardığı şıkırtılı sedayı da kendi namelerine uydurur ve hoş bir ahenk içinde hayvanları tımar ederlerdi. Her sabah hayvanlar tımar edilirken, emir-i ahur ağa da ahırın her yerini gezer, kaşağıdan sonra, hayvanın derisinden çıkan toz ve kepeklerin alınması için kullanılan *gebre*'nin yoluyla kullanılıp arpa vb'nin nasıl ve ne kadar verildiğini ve tavla uşağı denen adamların ahır usulünce süpürüp, süpürmediklerini, temizliğine dikkat edip etmediklerini teftiş eder ve daha başka işler varsa yapmasını emreder, ahıra lazım olan arpa, saman, yulaf, kepek gibi şeyleri aldırır, zamanında anbarlara koydurur, kaşağı, gebre, köstek, belleme, çul, yular, başlık, sünger, su vermek için kullanılan gerdel, kova, sepet, kürek, süpürge, kandil gibi lüzumlu malzemeyi de toptan satın aldırır, lüzumlu kadarını verir, gerisini saklardı. Ayrıca hane sahibinin mahdumu veya damadının bindikleri atların ağır sıрма ile işlenmiş haşelerini, bunların gümüş özengi, gümüş *reşme* ve başlıklarını ve pazubendlerini⁵² ve diğer önde gelen hanehalkına ait at takımlarını saklamak ve diğer ağaların eğer, palan gibi şeyleriyle yük hayvanlarının *semer* ve *yamçılar*'ını yoluyla kullanırmak, hayvanların talimi, hastalananların bakım ve tedavisiyle ilgilenmek, kısaca ahırda seyislere, *at uşakları* ile arabacılar nezarret etmek, işlerini gereğince yapmalarını sağlamak emir-i ahur ağanın tek başına sorumluluğu altında idi.

Hane sahibi bir yere giderse, emir-i ahur ağa da beraberinde atın sağ tarafında gider, gelirdi. Hane sahibinin mahdumu veya damadı hayvana binmek isterse, icab eden atı hazırlatır, beraber gidecek seyisi tayin ederdi. Yazın hayvanlar, otlatılmak üzere çayıra çıkarılacağı zaman otlak yerine gider, lazım olan çadırları kurdurur, hayvanları oraya naklettirir, sık sık gidip nezaret ederdi. Doğuranlar varsa tayların iyi bakımını ve beslenmesini sağlardı. Maiyetindeki 30-40 kişiye varan seyis, arabacı, tavla uşağı, tımarcılardan gerekenleri işten çıkarıp yerlerine yenilerini alma, icabında tekdir ve ihtar etme hakkı yine emir-i ahur ağaya verilmişti. Yalnız hane sahibinin seyisbaşısı bunların dışında kalırdı.

Emir-i ahur ağa arkasına kolları aşağı sarkık sırmalı cepken ve ayağına *sıkma potur* giyer ve beline Cezayir veya Trablus kuşağı bağlardı. Diğer seyis ve arabacılar da daha hafif cepken ve kılabledanlı potur giyerlerdi.

52 Bkz. s. 166, not 25.

Emir-i ahur aa maiyetinde emrine verilmiş birçok hademesi bulunduğu ve içinin ehli olup atlarla ilgili her türlü muameleden anladığı için, ekâbir konaklarında saygı görür, hatırı sayılırdı.

Aşçıbaşı: Kibarane yaşamak ve hayatın lezzetlerinden nasibini almak ve ekâbir akrasının hayat tarzından aşağı kalmamak için vüzera ve ekâbir-irical, aşçıbaşlarına pek ehemmiyet verirdi. Yemek içmek, hayatı devam ettirmenin ve bilhassa korumanın çok önemli bir yönünü teşkil ettiğinden, yüzyılın başında büyük küçük herkes yemeğe ve pişirilmesine önem vermiş, itina göstermiştir.

Büyük dairelerde aşçıbaşı idaresinde bulunanlar, matbah hademesi, kebabçı, hamurcu, tatlıcı, kuşhaneci, pilavcı, ocakçı, çırak, bulaşkıcı adlarıyla sekiz kısıma ayrılabilir. Herkesin vazifesi ayrıdır. Bunların toplamı vüzera ve ekâbir konaklarında on beş kişiden az olamaz. Daireye seçilmeleri ve alınmaları, yaptıkları işlerin teftişi ve nezareti, yemeklerin nefaseti, matbahın devamlı temizliğinin gözden geçirilmesi, aşçıbaşların vazifeleri içindeydi. Temizliğe aykırı olduğu için, aşçıbaşların ellerinde yüzük bulunmaz, tırnakları her vakit kesilmiş olurdu. Elbise ve peştemalların temiz olmasına, matbahdaki bütün eşya ve letlerin yıkanmış ve temiz tutulmasına, hiçbir zaman matbahta süprüntü bulundurulmamasına, kirli paçavra kullanılmamasına aşçıbaşı dikkat ederdi, aksini yapanları azarlar veya değiştirdi. Böyle büyük konak matbahlarında bulunan kazanlar⁵³, tencereler, kuşhaneler, lengerler, sahanlar, taslar, kevgirler, süzgeçler hane sahibi ile ailesine ait ve hatırlı misafirlere mahsus olan büyük küçük Saksonya yemek takımları, tatlılar için ini, fağfurı, mertebanî tabaklar aşbaşıya teslim edilmiş olduğundan bunların saklanması, gerektiğinde kırılıp dökülmeden kullanılmaları, sayıca eksilmemeleri, bakır eşyanın icab ettikçe kalaylanması, hurdaların değiştirilmesi de aşbaşının vazifelerine dahildi. Büyük dairelerde pişirilecekler bir gün önce aşbaşı ile vekilharç ağa arasında müzakere edilerek tayin olurdu. Erzak bir gün öncesinden matbaha verilirdi. Hane sahibi, hanımı ve ailesinin pişirilmesini isteyip emrettikleri yemek ve tatlı varsa onlar da hazırlanırdı.

Büyük konaklarda öyle her olur olmaz adamın matbaha girmesi ve hele hazırlanmış yemek ve tatlılardan alıp yemesi, şurayı burayı karıştırması imkânsızdı. İçeriye kedi kesinlikle sokulmazdı. Yüzyılın başında kübera konaklarında selamlık ve harem dairesine mahsus yemeklerden artanların tamamen matbaha iade edilmesi usuldendi. Evli olan matbah hademeleri varsa bu artan yemeklerden münasip miktarda evlerine gtrrlerdı. Geri kalanı da çevredeki fakirlere, bekâr hammal ve renberlere tahsis edildi-

ğinden bunlar için matbahın bir tarafına tahta sofralar konurdu. Matbahın sabunundan başka aşçılara çamaşırları için ayrı ayrı sabun dağıtılırdı. Kendilerinin içmesi için de her ay herkese dövülmüş kahve alınırdı.

Tabla taşıyanlar: Büyük konaklarda tabla taşıyanların üç ismi vardır. Anadolu'dan gelenlere tablakâr veya seraydar (saraydar), Şam ve Halep havalisi ahalisinden olanlara⁵⁴ akkâm, Van, Bitlis havalisi Ermenilerinden olanlara da ayvaz⁵⁵ denirdi. Bunlar yemek vakti matbaha gelir, sahanları tablalara yerleştirir, tatlıları ayrı tablaya koyar, yemeklerin açıkta götürülmemesi için sepet örgü, dışı siyah veya kırmızı meşin kaplı kapaklarla tablaları kapatır ve başlarında konağa taşırlar, icab eden yerlere koyduktan sonra beklerler, yemek bitince tekrar alır, matbaha getirirlerdi. Konakta kullanılan sarı yemek sinilerini ve sarı leğen ibrikleri, pirinç tütün tablalarını daima siler, temizler, parlatırlar, dairede yakılan bütün kandilleri yıkar, fitillerini takar ve yağlarını koyup hazırlar, akşam yerlerine götürürlerdi. Haremden verilen bohçaları taşımak, konakta beslenen tavuk, hindi, kaz ve piliçlerin yem ve suyunu vermek, bakımlarını yapmak, yumurtalarını alıp, vekilharç ağaya vermek, kümesleri temiz tutmak da bunlara ait vazifelerdendi. Bunlar zorunlu olarak harem dolabına⁵⁶ giderek kadınlarla konuşacaklarından ve lüzumunda harem kethüdasının nezareti altında hareme gireceklerinden dürüst, namuslu olmalarına son derecede itina gösterilir, her halleri tecrübe edilirdi. Genç yaşta olanlar zaten bu işe alınmazdı.

Bahçevanbaşı: Esas işi küberanın yazın taşındığı sahilhanelerin bahçeleridir. Orada maiyetindeki bahçevanlarla beraber, bahçeyi her vakit düzenli, bakımlı tutarak mevsimine göre her türlü çiçeklerin yetiştirilmesi, bir kısmının kaldırılıp yerine yenilerinin dikilmesi, vakti gelmişse ağaçlara ve çiçeklere aşı vurulması, kışın çiçeklerin, limon ve portakalların camekânlara alınarak korunması, yazın çıkarılarak yerlerine konması ve bahçedeki havuzların temizliği, içindeki elvan renk balıkların korunması, taşınmadan önce sahilhane bahçelerinin sebzelik kısmında yetiştirilen her nevi sebze veya meyvelerin konağa gönderilmesi ve arasına mevsim çiçeklerinden güzel demetler ve buketler yaptırarak yine konağa hane sahibine

54 Konaklarda hizmet edenlerden olan akkâm, taranan kaynaklarda sadece "surre alayı"nda görevli hizmetkâr olarak tanımlanmaktadır (DIA II; KT; OTAL; OTDTS I). Yazar akkâmları bu görevleriyle arkada ayrı bir bölümde ele almıştır. bkz. Akkâmlar s. 319 vd.

55 Pakalın'a göre ayvazlar Van yöresi Kürtlerinden de olurdu. Kâhya bulunmayan konaklarda vekilharçlık da yaparlardı. Ayvazlar renkli bir sarık sarar, salta, yelek, şalvar, renkli çizgili yün çorapla siyah yemeni giyer, önlerine geniş yollu futa takar, omuzlarına beyaz bir havlu atarlardı (Pakalın, OTDTS I: 127).

56 Söz konusu olan dönme dolaptır; bkz. s. 169.

gönderilmesi, yaz sebzelerinin mevsiminde dikilmesi gibi işleri yerine getirir. Bahçevanbaşı ve maiyetindekilerinin asıl vazifesi sayfiyelerdeki sahilhanelerde olduğu için hep orada otururlardı. Fakat ekâbirin İstanbul'daki konaklarında da büyük bahçeler vardı. Buralardaki pek çok ağaç kışın yaprak dökmeyen ve kışın çiçek açan cinstendi. Bunların tımarı, gerektiğinde yerlerine başkalarının dikilmesi, aşılınması için bahçevanbaşı ara sıra konağa gelir, yapılacak bahçe işlerini götürdü.

Bahçevanbaşı ve maiyeti kış aylarında da sayfiyede sahilhanelerde oturdukları için adetlerine göre ihtiyaçları olan kışlık erzak, odun, kömür, sabun, kahve ve gerekli tohumluklar vekilharç ağa tarafından gönderilirdi.

Harem Ağaları: Büyük, kibar konaklarında icabına göre bir-iki veya dört-beş harem ağası bulunur. Bunlar Sudanlı zencilerden olup hadım edilmiş adamlardır. Hadım edilmelerinin sebebi harem dairelerine girebilmeleri içindir. Harem ağaları hanımın, ailesinin ya da haremde iken hane sahibinin bir emirleri, bir istekleri olursa emri selamlığa götürüp icab edenlere bildirirlerdi. Geceleyin hane sahibi hareme döneceği zaman bir cam fener içinde mum yakar, önüne düşer, hareme götürürdü. Hanımla ailesi sokağa çıktıkları zaman, arabacının yanına oturur ya da bir hayvana biner, arabanın arkasından giderdi. Gece hane sahibi hareme girdiği zaman hareme girilen kapının anahtarını alır, sabah çıkacağı vakit açardı. Hareme birisi hastalanırsa, çağrılan hekimi alır, beraberinde götürür, yanında durur, dışarı çıkarırdı. Haremden, hamamda, külhanda ve diğer bir yerde tamire muhtaç bir yer varsa yapacak adamla girip çıkar, selamlıktan hareme gönderilecek şeyleri alır, kalfa ve cariyelerin dışardan alınacak bir siparişleri varsa, selamlığa çıkar, aldirtır, kendilerine getirirdi. Hanımın dışta görülecek bir işi varsa o işi yerine getirirdi.

Bu ağalar, yaradılıştan tertipli ve temiz insanlardı. Üstleri ve başları daima temiz ve yeni bulundurulurdu. Dairede harem ağalarına hürmet gösterilir, imtiyazlı muamele edilirdi. Bu ağalar selamlıkta yatarlardı ve kendilerine mahsus odaları vardı. Odalarına zobulardan hizmetkârlar bakar, hususi yemek tablaları gönderilir, çamaşırları yıkanır, ütülenirdi. Her ay maaş alırlardı. Bayramlarda ve kış yaz elbise çamaşır yapılır, atıyye verilirdi. Sokağa ve uzak bir yere gideceklerse ahırdan altlarına bir hayvan çekilirdi.

Zobular: Vüzera ve ekâbir-i rical konaklarında çalışırlardı. Bunlar konaklardaki ağaların koğuşlarındaki yataklarını yapıp kaldırmak, sofralarını kurmak, yemek ve kahvelerini vermek, çamaşırlarını yıkamak, aşçı ve kavasların sofralarını kurup kahvelerini vermek, haremde hamam külhanına odun taşıyıp yakmak, ağaların sokaktan alacaklarını alıp getirmek, kahvecibaşıya kahve dögmek, konağın selamlık tarafındaki mangalların kömürünü yakıp, yerlerine götürmek gibi hizmetlerde kullanılırdı. Bunlara

mahsus ayrıca yemek çıkarılır, her ay her birine aylık ile elbise verilir, bayramlarda atıyyelerle taltif edilirlerdi.

Kandilci Kalfa: Kandilci kalfa da diğer kalfalar gibi kendi nöbet hizmetine dahil olan cariyeler vasıtasıyla her gün ikindi vaktinden sonra konağın kaç odasına kandil ve mum konacaksa önce hane sahibi zatın, hanımının ve ailesinin odalarından başlayarak fanuslu büyük şamdanlara mumlar dikilmesine nezaret eder. Mumlar, bir kayışla boyuna asılan ve mum boyuna göre yapılmış tahta kutularda bulundurulur. Cariyeler kutuları boyunlarına asılı olarak odalara getirir. Kutudan alınan mumlar şamdanlara dikilir, şamdanlardan çıkarılan yanmış mumlar da bu kutuya konur. Sofalarda asılı avizelerin mumları da gerekiyorsa değiştirilip yenilenir. Diğer ufak boy el şamdanlarıyla gece yatarken yakmaya mahsus olan kandiller, konak oda sayısına göre hazırlanıp cariyeler tarafından kenarı yüksek bakır tepsiler içinde odalara götürülür, yerlerine konur. Sabahları da aynı şekilde alınıp kaldırılır. Bu kandiller, ufak billûr kadehler içinde biraz su ve üzerinde zeytinyağı ile şamdanlara takılı pamuktan mamul idare fitilinden meydana gelir. Sofa ve neredüban başlarında bulunan kurburlu olup *tam*⁵⁷ tabir edilen büyük saatlerin gece görünmesi için üstlerinde asılı olan büyük kâse kandillere de yağları konur. Bu kandiller bir parmak boyundaki süpürge çubuklarına bir miktar pamuk sararak yapılan fitillerin, telden mamul şamandıralara takılmasıyla hazırlanır. Gece mum ve kandiller, odanın bir köşesinde yer alan yaklaşık yarım metre yüksekliğinde dört ayaklı bir iskemle üzerindeki bağa tepsiye konur. İskemle kenarları zihli kırmızı çukadan ya da işlemeli bir kumaştan iskemlelik olarak yapılmış yuvarlak örtü ile örtülüdür.

Konakta kandilci odası namıyla ayrı bir oda tahsis edilmiş idi. Kandilci kalfa bütün malzemesini burada muhafaza eder, kandillerin yıkanıp temizlenmesi, fitillerin yapımı, her ay büyük kilerden alınan zeytinyağlarının küpte saklanması için bu oda kullanılırdı.

Kâhya Kadın: Kâhya kadınlar oldukça yaşını başına almış, kübera dairelerinde terbiye görmüş kimselerdi. Küberanın yaşayış tarzını, mizacını iyi bilen, kibar ailelerin çoğunun tanıdığı, işbilir, becerikli, ev idaresinin kibarane usullerine vâkıf hanımlardan seçilirlerdi.

İcabında hane sahibi zat ve hanımlara bazı hususlarda düşüncesini bildirir, onlar da fikirlerinden istifade eder, ihtiyaç olursa nasihatları dinlenirdi.

Kâhya kadınlar konağın iç hizmetlerinin daima yolunda gitmesine dikkat ve nezaret ederlerdi. Bu sebeble de kalfalar ve cariyeler arasında özel bir yerleri vardı. Emir ve yasaklarına uyulur, onlar hakkında verdiği karar-

lar yerine getirilirdi. Şayet kalfalar arasında kavga ve birbirinden şikâyet olursa, meseleyi inceler, işi halleder, icabında hanıma da haber verirdi. Cariyelere hekim çağırılması, hastalananların bakımı, ilaçlarının verilmesi, hane sahibi ile hane hanımlarının şahsi hizmetlerine bakan cariyelere nezaret, cariyeler ve kalfaların hanımdan istekleri olduğunda onların bildirilmesi, aldığı emirlerin yerine getirilmesi, cariyeler, ayvazlar ve seraydarların işlerine dikkat ve itina olunması akşam-sabah harem ve *mabeyn kapıları*'nın vaktinde kilitlenip açılmaları, çarşıdan hanımın istediği kıymetli şeylerin tarifine uygun olarak pazarlıkla satın alınması, ziyarete gelen hatırlı misafirlerin derecelerine göre karşılanmaları ve uğurlanmaları, sayfiyeye gidip gelirken lüzumlu eşyaların ayrılıp hazırlatılması, hanımlardan bir isteği bulunup da yanlarına girmeleri uygun olmayanların isteklerinin bildirilip ve alınan cevabın onlara tebliği gibi işler kâhya kadınların sorumluluğuna verilmiş vazifelerdendir.

Kâhya kadınlara aylık verildiği gibi, yılda birkaç elbise, düğünlerde ve cemiyetlerde giyeceği esvapları ve kışın kürkleri yapıldı. Arasıra, hane sahibi ve hanımı tarafından bahşişle de taltif edilirdi. Bazı kübera hanımlarına hediye götördükleri zamanlarda da yine atıyyeler verilerek ikram görürlerdi. Bayramlarda yine ayrı ayrı elbiseler dikilir ve paralar verilir. Kâhya kadının kendi hanesinde kerimesi, gelini varsa onlara da bayramlarda elbiseler yapıldı. Ayrıca Kurban bayramlarında kurbanlık koyunları alınır, Ramazan'da hanesinin harç ve masrafları karşılanırdı. Kışın odun, kömürleri konaktan gönderilirdi. Kalfa kadın hastalanıp hanesine gitmek isterse yerine konakta bulunan en kıdemli kalfa vekâlet ederdi. Hastalığı boyunca hekimi ve ilaçları, süt, tavuk ve diğer gerekli ihtiyaçları konaktan yollar, ara sıra hususi bir adam gönderilerek atıyyeler verilir, hatın, sıhhati sorulurdu. Konakta şahsına mahsus bir oda tahsis olunur, acemi cariyelerden biri oda hizmetçisi olarak tayin edilir, şeker kahve, ve tütün verilir.

Kâhya kadınlar, hanımlarla beraber sofraya oturup yemek yeme hakkına sahiptir, ancak hanımın yanında çubuk içemezlerdi. Hanımın nedimesi olan ve ekseri vakitler konakta bulunan hanımlar da kâhya kadınlar gibi hanımın yanında çubuk içemediklerinden çubuk müptelaları için büyük konaklarda müsait bir kahve odası vardır. Orada döşeme bulunmaz. Yere keçe yayılmış, camlara ve kapıya perdeler asılmış, ortaya iki-üç şilte, büyük bir mangal, çubuk silkmeye mahsus takatuka konmuştur. Kahve takımlarıyla tütün ve çubuklar bulunan bu odaya kâhya kadınlar ve nedime hanımlar arada bir girerek istedikleri gibi kendi elleriyle pişirdikleri kahveleri ve kendi kendilerine çubuklarını içerler, sonra yine hanımının odasına dönerlerdi. Yazın yalılarda da aynı surette odalar tahsis edilirdi.

Böyle büyük konaklarda bulundurulmuş cariyeler için lazım olan elbise-

lik kumaşlar, ayaklarına giymek için terlikler, başlarına bağlanacak yemeniler ve elbiseler için lüzumlu astar, hırka dikmek için pamuk, selamlıkta vazifeli kethüda ve ağalardan biri tarafından esnaftan külliyyetli miktarlarda alınır, mesela yüz top kumaş, 150 çift terlik, 200 kadar yemeni, 20-30 top astar, 20-30 okka pamuk getirilir ve hareme verilir. Bu eşyalar geldiği zaman kâhya kadın tarafından cariyelere gösterilir, herkes lazım olanı görerek ayırır, terlikler kimin ayağına uyarırsa ikiye üçer çift alınır, pamuklular da hesap edilip bırakılırdı. Bu işler sırasında kâhya kadın hazır bulunur, herkesin ayırdığı kendisine verilir, geri kalanlar da selamlığa iade edilirdi. Hareme gönderilenlerin paraları yapılan pazarlık üzerinden ödenir, artan mallar da sahibine geri verilirdi.

Kâhya kadın bazen hanımla beraber misafirlığe gider, hastalara hanım tarafından gönderilerek hatırlarını sorar, bazı yerlere hanımın yolladığı hediye ve atıyeleri götürüp verir, hanımın küçük kerimesi varsa arada bir beraberine alarak gezdirmek üzere çarşıya çıkarır, Ramazanlarda bu küçük hanımları alıp kadınlara mahsus olan camilere götürür. Bazı konaklarda ince dikiş dikerek geçinen kadınlarla dikileceklerin pazarlığını yapmak, yaz günlerinde bir cariyeye ile hanenin küçük hanımlarını alarak, yalının arkasındaki koru ve bahçeye çıkarıp beraberinde “ezinti bastırmak” üzere ufak bir el sepeti içinde bir miktar ekmek ve peynir gibi şeyler götürerek çocukları gezdirmek vazifeleri arasındaydı. Boş vakitlerinde de hanımla konağın idaresi ile ilgili hususları konuşup yapılması lazım gelenleri tasarlayarak bunların yerine getirilmesine nezaret ederdi.

Musahibe ve Nedime Hanımlar: Hepsi yaşını başını almış, ekseri vakitlerini kübera konaklarında geçiren, nerede rahat eder, ikram görür, hürmet edilirse orada haftalarca hatta aylarca kalan haneberduş⁵⁸ kadınlardı. Kibarlara mahsus bir âlemde mesuliyetsiz ve tasasız yaşarlardı. Aralarında vaktiyle hane ve aile sahibi iken nasılsa onları kaybetmiş, böyle konaklara alışmış olanlar bulunduğu gibi hanesi ve ailesi olduğu halde sırf kübera arasında hoş vakit geçirmek, aile galesinden uzak kalmak isteyen kimseler de vardı. Bunlar zaten şuhmeşrep oldukları için eğlenceye meyilleri dolayısıyla bir yolunu bulup her türlü eğlencenin bol olduğu kübera konaklarına girmiş, kendilerini sevdirek kabul ettirmiş hanımlardı. Bazıları haylice yaşlı, yaradılışça da saf, hatta aptal bulunup şaka ve latifeye müsait görüldükleri gibi saflıklarıyla da eğlenmek için kabul edilmiş kimselerdi. Bu hanımların konakta herhangi bir vazifeleri yoktu, yalnız hane nin hanımlarıyla sohbet ederek onları eğlendirirlerdi. Bunlar beylerinin ismi ile beraber anılır, “Subaşı’nın Zekiye Hanım”, “Tuz Emimi’nin Zü-

beyde Hanım”, “Sarrac’ın Hanife Hanım” gibi isimlerle eğlenilirdi. Bazılarına da görünüşlerine göre “Uzun Saçlı Nefise Hanım”, “Çilli Tevhide Hanım” gibi isimler verilirdi. Bu hanımların içlerinde güzel sesli, musikiye oldukça aşına olanlar da vardı. *Bozuk* denen bir nevi saz ile usta def çalanları da bulunur, bunlar da mesela “Bozukçu Atiye Hanım” “Bozukçu Şerife Hanım” diye isimlendirilirlerdi. Ekserisi güzel masallar ve hikâyeler, eğlendirici manzumeler bilir, konaklardaki küçük bey ve küçük hanımlara geceleri masal ve hikâyeler anlatır, bu hikâyelere konu olan çeşitli toplumlardan insanların taklitlerini yaparlar, büyük hanımlar da dikkatle dinlerlerdi. Bu arada yüzük oynanır, yemişler yenir, hoşca vakit geçirilirdi. Bir kısmı kalfa ve cariyelerin odalarına da gider, hikâye ve masal söyleyerek onları da neşelendirirlerdi.

Bir kısmı hoşmeşrep, yaradılıştan komik, saf hatta korkak, her şeye kolay kanan kimselerdi. Bazı hanımlar ekseriya da küçük bey ve küçük hanımlar, bazen de bir sırasını bulan kalfa ve cariyeler bir şey uydurup bunları korkutur, herkes gültüp eğlenirdi. Bazen de çok kızdırdıklarında ötekine berikine “Aa yabanın kaltağına bak, ayol ne utanmaz şeymişsin”, “Aman öyle söyleme, üstüme iyilik tu, tu, yüreğim koptu” ya da “Başından büyük halt etmişsin, beni bunak yerine mi koyuyorsun yelloz” gibi sözlerle çıkışmaları herkesi eğlendirirdi. Konağın hanımları tarafından elbiseleri, harçlıkları, tütünleri verilir, diğer ihtiyaçları karşılanırdı. Konaklarda bunların ayrıca bohçaları yapılır, kendilerine ayrılmış yatak, havlu ve kaşıkları bulunur, hizmetlerine cariyeler bakar, çamaşırları yıkanır, yerine konurdu. Bulundukları konakta hastalanıp yatarlarsa iyileşinceye kadar güzel bakılır, ilacına ve yemeğine dikkat edilir, şayet ölecek olurlarsa lazımlı gelen hizmet ve masraflar karşılanırdı. Musahibelerin küçük bey ve küçük hanımları eğlendirmek için söyledikleri bir manzume:

Kedimindir adı Pamuk
Hırsızlığa eli çabuk
Bir gün öldü hele o bok
Başından defolup gitti
Fareyi görşe aldırılmaz
Tutsan elinde saldırmaz
Başını da hiç kaldırmaz
Başından defolup gitti
Bir köşede yatar uyur
İşin yoksa karnın doyur
Öyle yer ki sanki obur
Başından defolup gitti

Kedi değil baş belası
Ne miskindir kör olası
Ciğerin çok budalası
Başından defolup gitti
Sokmaz yanına saldırır
Pençesini de kaldırır
Tırnaklarını daldırır
Başından defolup gitti
Meskenidir ocak başı
Otuz gelmiştir yaşı
Kafasına hırsız taşı
Başından defolup gitti

Kime verdimse almadı
 Sırtında da tüy kalmadı
 Gördü köpek de salmadı
 Başından defolup gitti
 Miskin amma hile yapar
 Tencereden eti kapar
 Yeyip eti gelip yatar
 Başından defolup gitti
 Etraf şikâyet ettiler
 Hatta kadıya gittiler
 Bilmem orada nettiler
 Başından defolup gitti
 Aç kalırsa mırlar gezer
 İnsan canından bezer
 Döğmek istesen de sezer
 Başından defolup gitti
 Kedileri toplar eve
 Yerler eti geve geve
 Öyle uyuzu kim seve
 Başından defolup gitti
 Yavrular hem altı tane
 Mandıraya döner hane

Bakıp getirmez meydana
 Başından defolup gitti

Böylesi yok boysuz kedi
 Olmaz öyle huysuz kedi
 Çünkü cinsi soysuz kedi
 Başından defolup gitti

Duramaz daim pirelenir
 Kavga eder berelenir
 Yine döner eve gelir
 Başından defolup gitti

Duymaz bağırсан hiç sesi
 Aldırmaz öyle pisi pisi
 Yüzü gözü ocak isı
 Başından defolup gitti

Kapalı yerleri açar
 Ne bulsa hep döker saçar
 Birini gördükçe kaçır
 Başından defolup gitti

Hak kurtardı beni ondan
 Pek bıkmıştım o hayvandan
 Çok sevindim şimdi candan
 Başından defolup gitti

Musahibe kadınların eğlendirici manzumelerinden, horoz hakkındaki de ilgi çekicidir:

Horozum vardı çaldılar
 Gece görmeden aldılar
 Beni bu derde saldılar
 Kuyruk santur süslüm
 Geh bilibilim gayboldu

Horozum hep tünelerdi
 Tavuklar da pineklerdi
 Sansar anı beklerdi
 Kuyruk santur süslüm
 Geh bilibilim gayboldu

Horoz sanur beni görse
 Kabarırdı yem verilse
 Atlar kümesese girilse
 Kuyruk santur süslüm
 Geh bilibilim gayboldu

Horozların serdarıdır
 Rengi dahi hem sarıdır
 Yediği de hep danıdır
 Kuyruk santur süslüm
 Geh bilibilim gayboldu

Kaldı bütün tavukları
 En sevdiği yayukları
 Boş kaldı ah follukları
 Kuyruk santur süslüm
 Geh bilibilim gayboldu

Horoz değil katır idi
 Hamamlarda natır idi
 Kümesde hep yatır idi
 Kuyruk santur süslüm
 Geh bilibilim gayboldu

Horozumu elden aldı
Mahalle çapkını çaldı
Şimdi dilde adı kaldı
Kuyruk santur süslüm
Geh bilibilim gayboldu

Horozlarındır eşbehi⁵⁹
Kaldı kümesi hayfa tehi⁶⁰
Yadeylerim anı gehi⁶¹
Kuyruk santur süslüm

Geh bilibilim gayboldu
Horozumu iç ettiler
Çalmağı iş güç ettiler
Böyle büyük suç ettiler
Kuyruk santur süslüm
Geh bilibilim gayboldu

Böyle horoz ele geçmez
Kimse de hiç paha biçmez
Söylemekle vasfı bitmez
Kuyruk santur süslüm

Horoz hakkındaki manzumenin diğer bir çeşitlemesi:⁶²

Horozumu uçurdular
Damdan dama kaçırdılar
Suyuna çorba pişirdiler
Gitti benim çil horozum
İbiciği al horozum
Kuyruk santur süslüm
Geh bilibilim gayboldu

Horoz değil natır idi
Yan üstüne yatır idi
Paşalara satır idi
Gitti benim çil horozum
Horoz değil turna idi
Hamamlara kurna idi
Bir düğümlü zurna idi
Gitti benim çil horozum

Sahilhaneler, İç taksimatı ve Döşenişi

Eskiden vüzerâ ve ekâbir yazın Boğaziçi'ndeki sahilhanelerine taşınırdı. Anadolu tarafında Beylerbeyi, Kandilli, Anadoluhisarı, Kanlıca; Rume-
li tarafında Beşiktaş, Ortaköy, Bebek, Boyacıköy, Mirgün⁶³ civarı sahilha-
neler için en rağbet edilen semtlerdi.

Kübera sahilhanelerinin bir kısmı deniz kenarındadır, umuma mahsus
yol arkadan geçer. Bir kısmı sahilden geride yer alır, yol önden rıhtım üye-
rinden geçer. Bu sahilhanelerin hepsi, müstemilatlarıyla beraber iki bin *ar-
şın kare*'den aşağı değildir. Hepsinin arkasında, dağ, orman, içlerinde ikişer,
üçer odalı ayrı köşkleri, pek büyük sebze bostanları, her çeşit çiçek dikili
çok geniş ve bakımlı bahçeler, tanzim edilmiş meyve ağaçlıkları, pek çok
havuz, sakız dolapları, kışın çiçekleri korumak için camekânlı limonluklar,

59 Eşbeh: Kabadayı, yiğit edalı (KT).

60 Hayfa: Ne yazık (KT); tehi: boş (KT).

61 Gehî (kâhi): Arada bir, bazen (KT).

62 Bu kıtalar küçük bir kâğıt parçasına yazılmıştır. Sadece ilk kıtanın sonunda nakarat vardır. Birincisi ya ayrı bir manzumedir ya da mûsvedde yazıldığı için diğerlerine nakarat eklenmemiş olabilir.

63 Emirgân.

her cins kuş için kuşhaneleri, limoniye⁶⁴ ve çadır köşkleri vardır. Tavuk, hindi, ördek, kaz kümesleri, dağ tarafında taze süt için inek, keçi, koyun damları, ihtiyaca göre dağa çıkarken veya şuraya buraya giderken veya pazara gönderilen hademelerin bindiği büyük beyaz Mısır, Kıbrıs ve Kayseriye merkepleri için ahırlar bulunur. Yalıların arkasındaki arabalıktaki hanımların gezmesine mahsus yaldızlı münakkaş öküz arabaları vardır. Hane sahibi vüzeradan ise onun bindiği iki tane *beş çifte*, harem için dört adet kadar *üç çifte*, ailenin diğer fertleri için dört adet kadar *ikişer çifte*, hademelerin bir yere gitmesi, bir hizmete gönderilmesi için üç adet kadar *birer çifte*, yük taşımak için iki üç büyük sandal bulunur. Bunların çekildiği kayıkhanelerin çoğu sahilhaneye bitişik olarak ayrıca yapılır, üstüne *hamlacılar* denen kayık çekenlerle, ayvaz ve tablakârların oturmaları için büyük ve geniş koğuşlar, odalar inşa edilmiş bulunur. Kayık çekilen kayıkhanelerin deniz tarafında, alt kısmı demir parmaklıklı iki kanatlı kapıları vardır. Zeminine kapıdan itibaren sonuna kadar yarımşar arşın aralıklı *felek* tabir olunan basamak şeklinde kalınca tahtalar mihlanır. Üstlerine kayık çekildiği zaman kayması için zeytinyağıyla karıştırılmış yağ mumu sürülür. Kayıkları içeri almak için kayıkların eninde iki tarafı ağaç, başları birbirine bağlı bir kızak kayığın altına sürülür. Küçük kayıklara üç-dört hamlacı koşularak çekilir. Büyük kayıklara ucu çengelli halatlar takılır, yukarıda bulunan dolap aracılığıyla halatlar çekildikçe ip dolaba sarılır, kayık da böylece çekilmiş olur. Kayıkların üstlerine de kalın bezden örtüler örtülür. Balık avı için sepet, serpmme, ağ, *sürüütme*, çeşitli oltalar, zıpkın gibi diğer malzeme bu kayıkhaneye asılır, saklanır.

Vüzera ve kübera sahilhanelerinin iç taksimatı kışlık konaklarınkine pek benzerse de yalılar genel olarak iki katlı ve alanları daha geniştir. Mefruşatı da yaza göre seçilir. Yalı kapısından girilince ulaşılan havlı⁶⁵ ekseriyetle beyaz mermer döşenmiştir. Odalar, sofalar, her yer beyaz boyalı olur. Sofaların denize ve karaya bakan cepheleri daima pencerelidir.

Sofalar ve odalar en iyi cins *Nif hasırı* ile döşenir. Sofalarla büyük odalarda avizeler asılıdır. Avizelerin en makbulü Fransız malı avizelerdir. Sultan Abdülmecid Han Hazretleri'nin saltanatı⁶⁶ başlarında, etrafı yine bilûrdan yapılmış, elvan renkli çeşitli şükûfeler⁶⁷ ve boru çiçekleriyle sarılmış, fanuslarının bir kısmı düz kırmızı veya elvan çiçekli Avrupa avizeleri moda olmuştu. Çok yüksek paralar ödenerek getirilen bu avizeler vüzera arasında

64 Ulaşılabilen hiçbir kaynaktaki rastlanmadı. Yazar yeniden "limonluk" anlamında kullanmış olmalı.

65 Avlu.

66 Abdülmecid'in saltanatı 1839-1861 yılları arasındadır

67 Çiçekler.

kibarane bir moda haline gelmişti. Büyük ve resmi sayılan odaların tavanlarına bez gerilir, oymalı göbek ve kenarlar konur, çok açık renklere boyanır, göbek ortası büyük, etrafı ufak aynalarla süslenir. Oda ve sofalara çok büyük aynalar ve konsollar yerleştirilir. Sofa ve misafir odalarına bahçeden yapılmış musanna çiçek buketleri koymaya, oturma odalarında Hindkâr veya Saksonya çiçeklikler içinde hususi cins kış çiçeklerinin bulundurulmasına itina edilir. Sofa ortasındaki masalara da büyük billûr kaplar içinde yüzen kırmızı balıklar konması âdetidir. Sahilhane döşemelerinde yün kullanılmayıp genellikle pamuk kullanılır, yüzleri de yünlü kumaştan olmaz, pek açık renk ipekli kumaşlardan, çoğunlukla da Venedik, Leh, Kıbrıs, *buzlu*⁶⁸ denilen basmalardan yapılır. Bu döşemelere ayrıca yüz veya gılaf geçirilmeyip umumiyetle üstlerine beyaz keten örtüler örtülür. Pencerelelerin perdeleri ya enli patiskadan veya tül den yapılmış olur. Bu perdeler pencere enindeki demirlere halkalarla asılır. İki tarafına gaytan geçirildiği için hangi taraf çekilirse, perde o tarafa toplanır ve böylece odalar güneş aldırılırdı.

Sahilhanelerde biri hane sahibi ve ailesine, diğeri nedime hanımlarla cariyeleere ait olmak üzere iki hamam vardır. Taksimâtı konaktaki hamamların benzeridir.

Böyle sahilhanelerde oturan vüzera memuriyetten azledilirse mevsim kış bile olsa kesinlikle İstanbul'da oturmaz, Boğaziçi'ndeki yalına taşınır. Orada da deniz tarafındaki pencerelerini kaldırmayıp perdeleri kapalı oturmak asrın başında uyulan garip âdetlerdendi. Eğer İstanbul'a inmesi lazım gelir, ya da devlet tarafından bir iş için huzura çağrılırsa, artık beş çifte kayığa binemez,⁶⁹ üç çifte ile giderdi. Sahilde bulunan sarayların yakınından geçemez, uzağından dolaşırdı. Eski usule göre saray tarafına bakmadan geçmek mecburiyetindeydi.

Yalılarda oturanlar mümkün olduğu kadar dışarının dikkatini çekmemeye dikkat ederler, misafir davet edildiği zaman yakılan avize ve duvar fanuslarının gelip geçenlerin merakını uyandırmaması için geceleri mümkün mertebe yalının kara tarafındaki oda ve sofalarında otururlardı. Mehtaplı geceler dışında odaların tül ve patiska perdelerinin indirilmesine dikkat edilir. Mehtap varsa güzel manzarayı seyredebilmek için oturan oda ve sofalara çok sayıda mum ve şamdan konmaz, loş tutulurdu. Gece pencereler açık oturulduğu için rüzgârdan mum ve şamdanlar söneceğinden asrın başında kübera hanelerinde ortada yanan yüksekçe şamdanlara dıştan yere kadar incek tarzda bir "gılaf" gibi billûr fanuslar geçirilirdi.

Yaz mevsiminde Boğaziçi'nde oturan vüzera sahilhanelerinde her

⁶⁸ Yararlanılan kaynaklarda rastlanamadı.

⁶⁹ Bkz. s. 241.

vakit taze balık ve taze mevsim meyveleri bulundurulmasına özen gösterilirdi. Geceleri misafirlere, misafir olmadığı günlerde hanedekilere *karlık*'lardan buz ve sıkma usulünce yapılmış şerbetler, incir dışında çilek, kayısı, armut gibi meyveler çıkarılırdı.

Vüzera yalıya taşınınca, maiyetlerinde bulunan kavaslarına seyislerle kapıcı gibi hademelere, Boğaziçi'nde lüzum olmadığından bunlar İstanbul'daki konakta kalırlar. Her gün hane sahibinin, ne vakit, **hangi** iskeleye geleceği de bilindiğinden, kavaslar ve hayvanlar o saatte o iskeleye iner, gelişini beklerlerdi. Usulüne uygun olarak refakatle, memuriyet yerine götürürlerdi. Akşam yine konağa döneceklerinden, konakta bunlar için bir miktar erzak bırakılırdı.

BAZI GÜNDELİK EŞYALAR

Minderler

Odalarda bulunan minderler kullanıldıkları yere göre ad ve şekil alırlar. Odada, pencere önüne gelen tarafa boydan boya konan uzun mindere *sedir minder*i, bunun yanına ayrıca konan ve diğerine göre daha ufak olanına *yan minder*i ya da *yer takımı*,⁷⁰ uzun minder baş tarafına konan bir kişilik mindere *köşe minder*i, bu minderlerin uç taraflarına yere konan bir kişilik ufak, dörtköşe mindere *erkân minder*i, herkesin oturacağı kadar yapılmış sofra etrafına konan yuvarlak minderlere *yemek minder*i denir. Kayığa binildiğinde kullanılan *kayık minder*i, seyre giderken götürülen *seyir minder*i, öküz arabaları için yapılan *araba minder*i çeşitleri de vardır. Yan minderinin dışında diğerlerinin yüzleri her türlü şeyden yapılırsa da çoğunlukla pamuklu yollu *Şam kumaşı*'ndan veya ipekli kutnî ya da diğer ipeklilerden olur. Köşe minderinin yüzü ekseri çukadan, pek büyük zevata mahsus olanları ise şaldan yapılır.

Uzun minder'in içine yün doldurulur, üstüne boydan boya pamuk dolu şilte konur, onun da üstüne al, kırmızı, güvez veya mavi düz renk, ufak tüylü Trablus ihramı örtülür, önüne makat denen ipek püsküllü örtü çekilir. Bunun yan tarafında bulunan ve yer takımı veya yan minder deneni iki kalın şilte birbiri üstüne konur, kibarların usulünce, Tunus battaniyesi denen düz beyaz yünden battaniye ile sarılır, etrafına da yazma yastıklar konur.

Seccadeler

Her hanede seccade bulunması tabii ve mecburidir. Vükela ve rical üç vakit namazı hane ve konaklarında cemaatle kıldıklarından, buralarda ce-

70 Yazar konaklardaki harem dairelerini anlatırken sözünü ettiği, aynı yere konan minder için koltuk minder terimini kullanmıştır; bkz. s. 169.

maat için mihraplı yapılmış *saf seccadeleri* vardı. Muhterem misafirlere se-
rilmek üzere zarif ve musanna seccadeler tedarik edilirdi. Bunlar Gördes,
Uşak, Avanos, Selanik, Kula, Mısır, İsfahan, Şiraz, Kırşehir, İzmir, Kürd
halı seccade ve oda halılarıdır. Minderlere Trablusgarp, Cezayir ve Rodos
ihramları örtülürdü. Bunların bir de *cicim* denen cinsi vardır, kış günleri
pencerelere perde olarak asılır. *Kilim* denilen havsız yani tüysüz bir cinsi
de elvan renk yün ile dokunmuştur.

Bir de koyu renk çuka zemin üzerine yine renkli çuka parçaları dikilerek
çiçek şekli verilen bu parçaların etraflarına ince gaytan çevrilmiş bazen ara-
larına sırma tel konarak tezyin edilmiş *Manyaluka* denilen seccadeler var-
dır. Bunların saf seccadesi olarak yapılmış çok ağır işlemelileri bulunur.
Arakiye denen bir cins seccade de, Bursa'da beyaz ve şeker renk tiftikten
dövme suretiyle yapılır, üzeri elvan renk ipek veya sırma karışık veya som
sırma ile işlenir. Hafif olduğu için ekseri hanımların kullandıkları yazma
seccadeler de vardır. Bunlar uygun bir renk zemin üzerine elvan renk ka-
lemkârî çiçeklerle süslü olur. Bu cins seccadeler, yorgan gibi pamuk ve as-
tarla haneli dikildikten sonra yazma, seccade üstüne kaplama olarak dikile-
rek geçirilir. Yazma seccadelerin etrafına baş oyası gibi elvan renk ipek ya
da pamuktan örme saçaklar dikilir. Arakiye seccadelere de düz renk ipek ve
som sırma saçak dikilir. Yazın serin tutar diye, Mekke'de ve Yemen'de hur-
ma dallarından örülmüş bir kişilik seccadeler tercih edilir. Mavi ve kırmızı
renge boyanmış tiftik keçisi postu da seccade gibi kullanılır.

199

Yorganlar

Herkesin kullandığı yorganlar bulunabilen her şeyden yapıldı. Çok
zarif ve kıymetlilerini kibarlar kullanırdı.

Kullanılan yorganların ekserisi yazmadan olurdu. Bu işle uğraşan yer-
lere *kârhane* denirdi. En meşhur ve kibarları *kandilli yazması* idi, diğerle-
ri *Üsküdar*, *Samatya*, *Kadıköy*, *Rumelihisar yazmaları* olarak tanınırdı.
Yazma yorganlar, *kalemkârî* ve *fabrika yazması* diye iki türlü idi. *El yaz-
ması*, fırça ve kalemle, tezgâha kurularak yapılır; fabrika tipi, basma gibi
imal edilirdi. Bir de ekseriya sarı ve siyah dallar basılı *Kıbrıs basması* cinsi
vardı. Diğer kıymetli yorganlar düz şal ve telli ipekli kumaştan veya *sevai*
denen ipekliden, kutnî denen diğer değerli kumaştan, *diba*, *serenk*,
*buhara*⁷¹ adlı eski ipeklilerden olurdu. Atlas üzerine kasnakta, canfes ve-
yahut suzenî, lahurakî veya buhuralî⁷² üzerine gergefte, elvan ipekli çi-

71 Atkısı ve çözüğü ipek, ya da çözüğü ipek atkısı pamuk olarak dokunan, ikat
teknisiyle desenlendirilmiş çok değerli bir kumaş: (Yağan 1978: 123 vd).

72 Burada bir yazım yanlışlığı söz konusu olabilir. Kürk odası bahsinde bkz. s. 164.

çekli dallar işlenir veya bu ipek dallar arasına sırma veya pul konurdu. İşleme yorganların nakışları sarma, *tırtıl*, yatırma, *atki*, *hesap*, *kanaviçe* adları ile anılırdı. Som sırma ipekle işlenmiş *abanî* denen sarı işleme yorganlara da *darphane işi* denirdi. İçlerinde elvan ipek, sırma tırtıl ve altın pul kullanılmış gayet müzeyyen ve musanna olanları da vardı.

Bunlardan başka düz kumaş yüzölçümlü yorganlar da yapılırdı. Bunların yüzleri ya pamukla beraber dikilir veya yüz üzerine kaplanır.

Herkesin kullandığı yorganlar ise adı basmadandır. Hatta basma parçaları birbirine dikilerek yapılmış yorganlar da vardır. Bu basma yorganların bir kısmı *Galata basması* denen kalın bir cins basmadan yapılır. Yazları kullanılan düz beyaz ketenden yorganlar da vardır. Eskiden kullanılan yorgan cinslerinden biri de *çivit* olarak anılırdı. Bu isim bir cins boya olan çivitten gelmektedir. Çivitle kaynatma suretiyle yorgan yüzlerine, çarşaflara, perdeliklere nakışlar yapılırdı. Halk arasında ehven fiyatından dolayı çok rağbet görür ve kullanılırdı.

Sandıklar

Konak ve hanelerde her zaman kullanılan ve içine çamaşır ve diğer şeyler konan çeşit çeşit sandıklar olduğu gibi cihaz için yaptırılan sandıklar da vardı.

Konak ve hanelerde kullanılan sandıkların üzeri cilalı olur ve iç kenarında ufak bir göz bulunur. *Ceviz sandık*, üzeri iyi rendelenmiş, tabii rengi bırakılmış *silme sandık*, yine üzeri kendi renginde cilalı *ıhlamur sandık*, *çam*, *servi*, *ardıç sandıklar*, içi tamamen basma, dışı sepet örülerek meşin kaplanmış *sepet sandık*, kibar dairelerinde içine yorgan yastık konan, güzel koku versin diye servi ağacından yapılan yüksek geniş kapaklı, kapağının ön tahtası öne doğru açılabilmesi için menteşeli olan *yatak anbarı*, içi tahta, üzeri tüylü deri kaplı, çemberler takılarak kuvvetlendirilmiş *sahhare*, köseleden yapılma *yol sandığı* başlıca sandık cinslerindendir. Ayrıca bir evden diğerine taşınırken içine yatak takımları basılan ve aşağıdan yarıya kadar deriden, yukarısı kıl, çuvaldan büyük geniş *harar* vardır.

Çekmeceler

Çekmece denilen bir nev'i küçük sandıklar, her hanede bulunurdu. Bunların kibarlara mahsus olanlarının çok sanatkârane yapılmış olanları

kürklerle kaplanan kumaşlar arasında buhur-u şalî geçmektedir, o da kaynaklarda bulunamamıştır. Belki de yazarın bu iki yerde farklı yazılışlarla verdiği bu kumaşlar aslında aynı kumaş da olabilir (*Buhuraki*, *buhuri şal* ya da *buhara* gibi). Müsvedde şeklinde acele kaleme alınmış bu eserde böyle çok sayıda yazım yanlışlarıyla karşılaşmıştır.

vardı.⁷³ Bu çekmeceler ya *yazı takımı* ya da öteberi koymak için yapılır. Yazı takımı için olanların yan tarafında veya önünde hokka koymaya mahsus gözler, kapağın arkasında ise kafesli bir tahta ile bölünmüş kâğıt koyacak yer vardır. Öteberi koymak için olanlar içinde çok sanatlı yapılmış ve ancak sahibi tarafından bilinen ve yalnız onun açabileceği gizli ufak gözler de bulunur. Bu çekmeceler ya sırf maundan veya ceviz ya da kendi renginde cilalanmış ıhlamurdan imal edilir. Hanımlara mahsus olanlarının üzeri kadife kaplanır, gümüş veya sarı pirinçten oyulmuş paftalar mihlanır. Yine hanımlar için yapılmış, maundan, üzeri ekseriya kadife kaplı ve gümüş paftalı olan ufarak dikiş çekmeceleri vardı. İçleri de kadife kaplı olan bu çekmecelerde gümüş veya sedef saplı makaslar, örgü tığları, tire, çile ipliği vesaire için ayrı ayrı yerler bulunurdu.

Yazı takımı için yapılanların kapağının üstü yuvarlak, içi tuğralı, üzeri boyalı ve elvan çiçekli çok musanna olanları vardır. Bunların Edirne ve Üsküdar'da yapılanları pek meşhurdur. Kibarların kullandığı kıymetli çekmeceler ya som sedef ve bağa kaplıdır veya sedef, bağa ve fildişi ile işlenmiş olur. Bu çekmecelerin anahtar ağızlığı, tutup kaldıracak düğmesi, iki tarafındaki kulplar gümüşten yapıldı. Cevizden ya da maundan mamul çekmecelerin üst kapağının ortası ile dört köşesi siyah ve beyaz ağaç parçalarıyla çiçek işlenmiş olanları vardı. Sırf gümüşten, Çerkes kabağı biçiminde büyükçe, yuvarlak, üstü oluklu, kendinden kabartma çiçekli, tepesinde kabak sapına benzeyen kulbu bulunan *cihaz-çekmece* adı verilen ve ziynet eşyası olarak kullanılan çekmeceler de bulunurdu. Bunlardan başka tahtadan iki yumruk büyüklüğünde armut veya elma biçiminde yapılmış ve meyve rengine boyanmış kilitli çekmeceler vardı.

Yazı Takımları

Yazı yazarlarca hokka vesair şeyleri bulundurmak vazgeçilmez bir mecburiyet olduğundan kibarlar yazı takımlarının en âlâsına sahip bulunmayı servetlerinin gereği sayarlar ve bu konuya aşırı bir düşkünlük gösterirlerdi. Vükela, devlet ricali ve servet sahipleri tarafından kullanılan yazı takımlarının en makbul ve kıymetlileri eski maden gülâbdanlardan yapıldı. Gülâbdanların başları kırılmışlarından birbirinin aynı olanları tedarik edilir ya da birbirinin aynı fakat sağlamsalar sırf yazı takımına çevirmek için başları ustaca kırdırılırdı. Böyle altı adet gülâbdanın üstüne ve ağız yerine altından kapak ve ağızlık yaptırılır, altına da oturtmak için bir altın çerçeve konurdu. Kapak etrafı ve tutacak olarak yapılan kapak düğmesi yerleştirilen mücevherlerle yükseltildi. Altından yaptırılan yerler gümüş de olabilirdi. Böylece

73 Bu konu hakkında bkz. *Çekmeceler* 1956; Şehsuvaroğlu 1987: 16 vd.

sağlanan altı adet hokkadan birinin ağzı büyük tutularak *süngerlik*, biri emzikli *sı ibriği*, biri de üstü delikli *rikdanlık*⁷⁴ olarak hazırlanırdı. Bu cins eski maden hokkaların rengi beyaz üzerine mavi çiçekli, yahut devetüyü tonunda kahverengi veya düz lacivert olur. Yazı takımları, etrafı zihli kırmızı veya yeşil çuka örtü örtülmüş som gümüş veya üzeri sedef kakmalı ceviz ya da boya nakışlı *pulat* tepsilere konur. Yazı takımı önüne de kalemtraş, *mak-ta*, *kâğıt mıkırâzi*⁷⁵ ve kalemler yerleştirilir, kalemlerle kalemtraşların başlarına üzeri yaldızlı ince meşin gılaflar takılır. Takıma dahil olan ibriğe, mürekkebi parlak tutması ve sulandırması için asmalardan süzülen asma suyu koymak kibarlar ve yazı meraklılarıncâ âdet idi. Rikdanlıklara konan *rik*'ler de *altın rik* tabir olunan ve hakikaten altına benzeyen sarı madeni bir toz veya *bakır rik* denen, bakıra çok benzeyen bir maden tozu olurdu. Yazı takımlarının süngerliğine yazı yazdıktan sonra kalemleri silmek için Sombeki Adası'nın ıslatılmış ince beyaz çuka süngeri, hokkalardan birine ekâbir memurların evrak havale etmeleri ya da bir müsveddeyi düzeltmeleri veya kâğıda "yazıla" yazmaları için kırmızı renk *lâl*⁷⁶ denilen mürekkep konurdu. Diğer hokkalarda bulunan siyah mürekkepler ise sair yazıları yazmak içindir. Bu hokkaların bir cinsi de Saksonya denilen porselenden tek renk zemin üzerine musanna çiçek işlenmiş olur. Kapağı, ibrik ve rikdanlığı, süngerliği aynı cins porselenden yapılır ve takım yine altı adetten meydana gelir. Bu takımların gümüşten aynı şekilde yapılmışları yanı sıra billûrdan, ağızlığına gümüş çember geçirilmiş olanları da bulunurdu. Ağız çemberleri ve kapakları gümüşten yapılmış düz siyah abanoz yazı takımları yanında gümüş konmayarak her tarafı, kapakları ve hatta tepsi dahi abanozdan yapılmışları vardı. Bunlar kibar takımları olarak kullanılırdı.

Yazı takımları arasında bir de *divitler* vardır. Divit, kalem ve mıkırâz koyacak uzun ve tepesi kapaklı bir zarf ile baş tarafına yapışık bir hokkadan ibarettir. Hokkası bir veya iki kısma ayrılmış ve her birine ayrı ayrı kapaklar yapılmış olur. Divitler bel kuşağı arasına sokularak beraber taşınırdı. Divitlerin gümüşten yapılmış olanları yanı sıra *kalemdanlık* yerini kapayan kapağın üzerine yakut veya elmas konmuşları da bulunur. Gü-

74 Doğrusu *rikdan*'dır; Farsça "kum kabı" demektir. Türkçe'de de yaygın kullanımı *rih-dan*'dır, "dökecek alet" anlamına gelir. *Rikdanlık* ve *rihdanlık* şeklinde kullanımı ise yanlıştır. Rik (veya riħ), mürekkebi henüz ıslak yazının üzerine kurutulması için ser-pilen bir cins kumdur. Bir tür kurutma kâğıdı görevini yapan bu kum siyah, mavi, pembe renge boyanarak rihdana konur: Yazır 1981: 149, not.

75 Kâğıt makası; bkz. Derman 1987b:38; Yazır 1981: 172.

76 *Kırmızı böceği*'nden çıkan kırmızı renkte bir boya olan lâl, burada yazar tarafından "kırmızı mürekkep" (lâl'i mürekkep) karşılığında kullanılmıştır. *Lâl mürekkep* için bkz. Derman 1967a: 103 vd.

müş divitlerin meşhur ustalar tarafından yapılmış müzeyyen ve musannaları o ustaların namlarıyla anılırdı. Bunlar arasında “Mehmet işi” denilen ve fevkalade şöhrat kazanmış bir divit vardı. Bu divitin yapımına ilm-i nücum ile bulunan bir *vakt-ı sa’d*’de başladığından bunu kullanan kişinin vezirlik rütbesine kadar yükseleceğine, fakat sonunda şehit olacağına dair halk arasında yaygın bir inanç vardı. Fakat garip bir hırsla bu divite çok heves eden ve ısrarla arayanlar bulunurdu. Bunların sırf abanozdan ve fildişinden yapılmış, gümüş çemberlerle bağlanmış ve tezyin edilmiş olanları da vardır. Divitlerin üç kollusu da yapılmış olup Darü’s-saade yazıcılarına mahsustur. Üç kollu divit, eskiden divit imalinde çok meşhur olup eserleri çok aranan ustalardan Beyazıd’taki ünlü Kuloğlu Mustafa Çelebi’nin icadıdır. Mustafa Çelebi Darü’s-saade ağalarının kâtibi idi ve “Yazıcı Efendi” diye yad olunur, evkafla ilgili işlere bakardı.

Ekâbir memurlardan başka hemen hemen herkes divit kullandığından sarı pirinçten çeşitli boylarda divitler de yapılmıştır. Divitler boylarına göre *kâtîp diviti*, *battat diviti*, *kassam*⁷⁷ *diviti* adlarıyla ayrılırlar.

Divitler, Süleymaniye Camii avlu duvarı önünü baştan başa kaplayan dükkânlarda durmadan divit yapımıyla uğraşan ustalar tarafından imal edilirdi. Bu dükkânlar yakında yıkılıp kaldırılmıştır.⁷⁸

Divit çeşitleri arasında İran’da yapılan üzeri elvan boya ve çiçeklerle sanatkârane süslenmiş parlak kalemdanlıklar vardır. Bunların üzerindeki kapak sürmedir, çekilerek açılır, sürülerek kapanır. Kalemdanlık ucunda bir de hokka bulunur. İrankârî kalemdanlıkların bir de yuvarlak biçimde yapılmış olanları vardır. Bunların tepesine geçme kapak geçirilmiş, alt ucuna da bir hokka sokulmuş olur. Kubur adıyla ün yapan bu kalemdanlıkların üzeri elvan boya ve çiçeklerle nakşolunmuştur. Kuburların en meşhurları “Edirne işi”⁷⁹, “Üsküdar işi” namlarıyla bilinenlerdi.

⁷⁷ Şer’i yoldan miras paylaştıran memur. Vefat eden şahsın askeri sınıftan, beratlı sınıftan ya da reaya veya halktan oluşuna göre mirasın bölüştürülmesi bu sınıflara ait kassamlar tarafından yapılır; askeri sınıftan olanlara kassam-ı askeri denirdi. Diğer sınıfların kassamları vilayet ya da sancak kadılarının yanında bulunurdu. İstanbul’da ayrıca bir “kassam mahkemesi” vardı. Kassamlık 1924’te şer’iye mahkemele-ri ile birlikte sona erdi (Sakaoğlu 1985: 68; Uzunçarşılı 1988: 230 not 2).

⁷⁸ M. Zeki Pakalın bir de Üsküdar’da şimdi Kazasker Ahmet Efendi mahallesi adını taşıyan, eskiden Divitçiler denilen mahallenin yerinde Divitçiler Çarşısı bulunduğundan söz eder: *OTDTS*: 468. Divitçiler adı bugün halen oradaki bir cadde ile yaşamaktadır.

⁷⁹ Edirne işi kuburlar meşhur olup genellikle kalın mukavvadan yapılmış ve üzerlerine lakı nakışlar işlenmiştir: C.E. Arseven *SA III* 3: 1147. Kuburların madeni olanları, üzerleri lake tarzı tezhip edilmişleri yanı sıra fildişinden oyularak hazırlananları da vardır: Derman 1987: 27vd.

Yazı takımının tepesinde bulundurulmuş ve kalem *kat*'ına mahsus olan makta,⁸⁰ kemikten ve fildişinden olur. Musanna oymalıları içinde en makbulü "Bursalı Fahrî", "İstanbul Fennî Dede"nin işleridir. Yazı takımlarında kâğıt kesmek için bulunan mikrâzların Prizren'de imal edilen ve taban demiri üzeri altın kakma işlenmiş pek zarif ve sanatkârane olanları en rağbet edilenleri idi. Prizren işi kalemtraş ve makta da bulunurdu. Bunlar da altın kakmalarla müzeyyendi.

Yazı meraklısı kibarların yazı takımlarında bulundurdıkları kalemle-
rin⁸¹ seçimi ve ıslahı da çok önemliydi. Alınacak kalemlerin renginin tamamen siyah ve her boğum arasındaki uzunluğu 2 *sere* kadar olması lazımdır. Bu kalemlerin içi önce *fare kuyruğu* tabir edilen ince bir törpü ile güzelce ayklandıktan sonra beş-on gün gübre içinde tutulur, sonra birkaç gün de zeytinyağına yatırılır, daha sonra kalemlerin alt ve üst taraflarına sicim bağlanır, alttaki sicime uygun bir taş ağırlık bağlanarak diğer ucundaki ip ile matbah ocağı içine asılır. Burada beş-altı gün bırakıldıktan sonra indirilir, çuka kenarıyla iyice silinir, kesilir ve kullanılır. Böyle ıslah olmuş kalemlerle pürüzsüz yazı yazıldığı yazı erbabının tecrübeleriyle sabittir. Mürekkeplerin⁸² de herhalde en makbulü bezir isinden yapılanıdır. Hokkaların içine konan *lika*⁸³ tabir edilen lif, çok kullanılmaz, meraklılarınca ayda bir defa değiştirilip yenilenirdi.

Kullanılan kâğıtlara⁸⁴ gelince *İstanbul tabakı*, *Bosna tabakı*, *Yunderkânî tabakı* pek meşhurdur. *Ali Kurna*, *Elek*, *Hind abadisi* hat-tatlar içindir. *Aherli*, *yumurta aherli*, *elvan meşk kâğıdı*, *vezir kâğıdının* bir tarafı parlaktır.

Mumlar ve Kandiller

Eski zamanlarda hane ve konaklarda başka aydınlatma vasıtası olmadı-

80 Makta için bkz. Derman 1967b: 173 vd.; 1987: 45 vd.; Yazır 1981: 147 vd.

81 Kalemler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Derman 1967b: 161-176; 1967c: 255-261; 1987c: 40 vdd.; Serin 1982: 89 vdd.; Yazır 1981: 137-145.

82 Mahmut Bedrettin Yazır, mürekkep çeşitleri ve yapma usulleri hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir: Yazır 1981 151-155; ayrıca bkz. Derman 1967a: 97-112; 1987a: 77-80; Nefesizade İbrahim 1938: 113-118.

83 Bir tutam ham ipekten oluşan lika hokkanın içinde mürekkebi sünger gibi çekerek kaleme rahatça ve lüzumu kadar alınmasına yarar. Kalem ucunun hokka içinde şuraya buraya çarparak bozulmasına da engel olur. Bu arada hokka baş aşağı düşse bile lika, mürekkebi içinde tuttuğundan dökülmez: Derman 1987a:27; Yazır 1981: 150 vd.

84 Eskiden kullanılan kâğıtlar, kâğıt aharlama ve mühreleme usulleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Derman 1968: 338-347; Yazır 1981:156-171; ithal edilen kâğıtlar, Türkiye'de kâğıt imali ve eski Türk kâğıtlarındaki filigranlar hakkında ayrıca bkz. Ersoy 1963.

ğından mum yakılırdı. Herkesin haline göre alıp yaktığı epey mum çeşidi yapılmıştı. Bunların her birinin bir ismi vardı: Kibarlara mahsus olan *balık nefesi*, yine ekâbirin kullandığı büyük *balmumu*, *şişe mumu*, camilerde mihrap kenarına konan *mihrap mumu*, kırmızı dipli *Varna mumu*, Eyüp'te yapılan yerli *sırık mumu*, siyah *arap mumu*, büyük ve ince *divanhane mumu*, dökme *iç yağı mumu*, kalın kısa *fener mumu*.

Aydınlatmada mumlardan başka, tenekeden, şamdan şeklinde yapılmış, içine yağ konmuş, yakıldığı zaman içindeki pamuk fitile yağ veren, ekseriyetle ilmiye talebelerinin gece dersleri yaparken kullandıkları *tulum-balı kandil*⁸⁵, yine pamuktan fitil yapılarak bir tabak içindeki zeytinyağına batırılıp yakılan *suhte kandili*⁸⁶, geceleri konak sofalarında billûr kâseler içindeki bardak gibi şeylere biraz su, üzerine zeytinyağı konan ve fitili yağın ortasındaki şamandıraya takılan *şişe kandili* kullanılırdı.

Şamdanlar

Eskiden haneler yalnız mum veya zeytinyağı kandiliyle aydınlatılırdı. Mumların dikildiği şamdanların kibarlara ve halka mahsus olanları farklıydı.

Şamdanlar pirinç, gümüş, billûr ve bronzdan yapılırdı. Kübera dairelerindeki gümüş veya bronz şamdanların her biri ya çift ya dört beş kollu olup her koluna bir mum dikilirdi. Bir kısmının üzerine de düz veya çiçekli billurdan *fanuslar* takılırdı. Fanusların beyazı, kırmızısı ve renkli çiçeklisi de vardır. Şamdanların bronzları, gümüşten sonra en makbul olan cinsidir. Bunlar sarı maden üzerine altın yaldızlı ve musanna çiçekli çok zarif şamdanlardır. Sarılara yalnız bir mum dikilir, uzun veya kısa olup dökme yapılırlar. Şamdanların bir de elde gezdirilen çok kısa, bir tarafında parmak geçirecek kulpu olanı vardır. Bunlara *fiske şamdanı* denirdi. Pek eski zamanlarda pamuk fitil üzerine mum yağı sardırarak uzun fitiller yapılır, bu fitil gövdesine sarılır, baş tarafı da bir maşa gibi bir yere kısıtılır, ucu açık bırakılırdı. Ufak ve gayet kısa yapıp yazı hokkasının bulunduğu tepsiye konana ise *yazı şamdanı* denir. Bunların çoğu gümüşten dir. Gümüş, bronz ya da dökme pirinçten yapılan gayet uzunları yemek sofralarına mahsus olup *yemek şamdanı* adını alır. Bir de gece tandır üzerine konan ve etrafında oturu lan kısa ve kalın *tandır şamdanı* vardır.⁸⁷

85 Medreselerle ilgili bölümde (bkz. s. 76), sadece *tulumba* olarak adlandırılmıştır.

86 Böyle bir kandil adına rastlanmadı. Suhte: Softa, medrese talebesi (KT; OTAL) anlamına geldiğine göre onların kullandığı kandil olabilir. Öte yandan Osman Ergin, bazı dil bilgilerinin "softa"nın Farsça "suhte"den geldiği yolundaki açıklamalarını kabul etmemekte ve "yanmış" anlamındaki suhte ile bu bağlantının kurulmasını yanlış bulmaktadır: Ergin 1977: 98vd.

87 Bkz. Tandır bölümü s. 214.

Bütün şamdan tiplerinin bakır üzerine gümüş yaldız sürülmüş *arjan polad* denen madenden yapılmışları da bulunur.

Konaklarda ziynet olarak tavana asılan ve *avize* denen *askılar*, uçlarındaki deliklerden geçirilmiş sarı tellerle birbirine bağlı traşlanmış ufak bilyelardan ve uzun billûr kollardan meydana gelir. Büyük çaplı ve çok süslü olan bu askıların kollarının uçlarında çaplarına göre dört ilâ beş adetten kırk ilâ elli adede kadar varan mum dikilen yerler bulunur. Bu müzeyyen *yanar askılar*'ın mumları eskiden fanussuz olarak yakılırken sonradan bunlara da billûr fanuslar koymak âdet olmuştu.

Buhur ve Buhurdanlar

Hane, konak ve tekkelerde *Kur'an-ı azîmü'ş-şan* ve Mevlid-i Şerif kıraatı esnasında, *libye-i saadet* ziyaretlerinde, hafızlık icazeti ve ketebe alma cemiyetlerinde, Ramazan ayında ezana bir çeyrek kala iftar edilecek odalarda buhurlar yakılırdı.

Misk, *kitre*, *pelesenk* ve ödağacı yağı, gül yağı, kömür tozuyla yapılan buhurların saf anber kabuğu, anber, ardıc tohumu, günlük, sandal tozu gibi cinsleri vardır.

Buhurlar ufak, tepesi kapaklı, ayaklı, içine ateş konan, altın, gümüş, bakır üzerine tombak ya da sarı pirinçten *buhurdan*'larda yakılır.

Aynalar

Eskiden konak ve hanelerde bulunan aynalar, en önemli tezyinatın biri idi. Hanımlar aynaların yardımıyla giyinip süslandıkları gibi, erkekler de sarık sarmak, sarığı düzeltmek, *libaslar*'ının arkadan duruşlarını gözden geçirmek için aynaya ihtiyaç duyarlardı.

Ayrıca büyük ve müzeyyen aynalar sahibinin kudret ve zenginlik derecesini gösterdiği gibi itibarlarını da arttırırdı.

Konak aynalarının en önemlileri dört arşın kadar yükseklikte ve o kadar ende, yaldız çerçevesi *endam aynaları*'dır. Büyüklükleriyle orantılı uygun konsolların üstüne konan bu aynalar, konağın zaten yüksek olan tavanına yaklaşırlardı. Bu endam aynalarının bir diğer çeşidi, süslü ve cilalı iki direk arasına, iki tarafından demir çivilerle tesbit edilmiş aynalardır. Direkler ikişer kollu ayakla yere oturtulur. İstendiği zaman bu aynalar öne arkaya eğilebilir. Önündeki kimse de kendisini iyice görüp inceleyebilirdi. Bu aynaların çerçevesi ile direkleri ve ayakları cilalı maun ağacından olurdu. Bir diğeri etrafı cilalı ceviz çerçevesi ve yaldızlı çiçek oymalı tepelik konmuş büyük aynalardır. Bunlar ya konsol üzerine yerleştirilir ya eski zaman konaklarının oda kapılarının iki tarafında yer alan ve bazen iki yanında hücreler bulunan çiçeklik denen altı mermer oyuk mahallere konurdu. Konak aynalarının bir

kısmı da kesme kenarlarında, yine aynadan yapılmış kendinden kabartma çiçekli çerçeveleri olan aynalardı. Bazen bu kabartma nakışlar içinde elvan renk çiçekler bulunurdu. Bu aynalar da istenirse konsol üstüne konur, ya da duvara asılırdı. Bir de *yastık aynası* denilen bir ayna cinsi vardır. Çapı yarım arşından az olan bu yuvarlak aynaların tahta çerçevesi kırmızı kadife kaplıdır, kadife üstüne de gümüş çiçekli paftalar mıhlanmıştır. Bu cins aynalar odalarda koltuk yastığı denilen yastıkların üzerinde bulundurulurdu. Yine bu tipte saf gümüşten çiçek kabartmalı, yuvarlak çerçeveli, hanım odalarındaki koltuk ya da yastık üstlerinde duran *cihaz aynaları* vardır. Böyle yuvarlak aynaların saplarının üstü sedef ve bazen sedef ve bağa ile işlenmiş olanlarına *berber aynası* denir. Bunların ceviz çerçevesi de bulunurdu. Küçük saplı aynaların bir çeşidine de *seyir aynası* denir. Bu da beyzi biçimli, gümüşten veya sarı madenden çiçekli küçük bir aynadır. Hanımlar seyre giderken beraberlerinde götürür, ihtiyaç olursa bununla kendilerine çeki düzen verirlerdi. Eskiden meraklı gençlerin kullandığı el ayası büyüklüğünde, yuvarlak ve kapaklı, cepte taşınan, fildişi ve bağadan *cep aynaları* vardı. Ayrıca enfiye kutularının kapağına konan icabında sarık düzeltirken yararlanan aynaları da saymak gerekir. Bazı kibar konaklarında da rub-ı metro⁸⁸ çapında, yuvarlak ve kubbeli olup eğlence için yapılmış, biri insanı pek büyük, diğeri pek küçük gösteren aynalar bulunurdu.

Saatler

Halktan vüzeraya kadar herkesin, özellikle Müslümanların ibadet zamanlarını tayin için saat taşınması, konak ve hanelerde saat bulundurması tabii bir ihtiyaçtı.

Konak ve evlerde kullanılan büyük ve müzeyyen saatler, hanelerin başlıca ziyneti idi. Avrupa'dan getirilen bu saatlerin çok çeşitleri vardır. Pek musanna ve kıymetlileri çok yüksek fiyatlarla satılırdı. Bu işle uğraşan saatçi esnafı arasında hayli iktidar ve servet sahibi olanlar bulunurdu. Bir kısmı da tamir işlerinde şöhret kazanmış kimseler olup dükkân açarak geçimlerini sağlamaktaydılar. Sonradan Dersaadet'te de saat yapılmaya başlandı. Yapılan altın saatler Avrupa saatlerinin ayanında çok sanatkârane saatlerdi. Fakat bütün parçaları bir elden çıktığı için yapımı uzun sürüyor ve pek pahalı oluyordu. Bu saatlerden tamiri gerekenleri, altın üzerine mine işlenmiş olanlardan bazı yerlerinde nasılsa minesini sıçramış bulunanları dahi hiç belli olmayacak şekilde mükemmel tamir eden sanatkâr kimseler vardı. Üste taşınan altın saatlerden başka her cins gümüş *köstek* tamamen Dersaadet kuyumcuları tarafından yapılırdı.

88 Dörtte bir metre.

Hanelerde bulunan saatlerin bir kısmı konaklarda sofalara konurdu. Büyük, yüksek, ceviz veya maun ya da üzeri elvan renk boyalı çiçekli veya bütün gövdesi aynadan yapılmış uzun *kuburhu* “İngiliz” nam saatler, her saat başı çalan cinstendir. Diğer hane saatleri, *oturtma*⁸⁹, *konsol*, *çiçeklik saatleri*⁹⁰ dir. Konsol ve oturtma denilenlerin çok çeşitleri vardır. Bunların bir kısmı yaldızlı madenden yapılmış, üzerleri bronzdan zarif ve sanatkâ-rane çiçek ve resimlerle tezyin edilmiş olur. Her saat başı çalan bu saatler çalgılı, yani *rehavili*⁹¹ dirler. Yanlarında yapma zarif çiçekler konmuş iki yu-varlak Saksonya vazo yer alır. Hepsi saatle beraber boydan boya yuvarlak camlarla mahfuz bulunur.

Bu cins konsol ve çiçeklik saatlerinin bir kısmı safi kesme ve nakışlı bil-lurdan, bir kısmı da maun direkli ve tepeli olur, üzerlerine gümüş ve yal-dızlı, çiçekli paftalar konur, bunlar da yine yuvarlak uzun bir şişe içine alı-nır. Bir kısmı burmalı direk şeklinde ayakların ortasına oturtulur, bu bur-malı direklere de ince sarı madenden çiçekler sardırılır. Bu saatlerin bir başkası porselen yani Saksonyadan yapılır; üzeri elvan renk çiçeklerle ya da Saksonyadan kabartma ve oymalarla ve renkli çiçeklerle süslü olur. Bir kısmı da saksı biçimindedir, saat ortada bulunur, saksı üstüne de vazo gi-bi yapma çiçekler konarak tezyin edilir. Oturtma denilen saate gelince ebad bakımından hepsinden büyük olduğu için odalardaki çiçeklik deni-len yerlere konurdu. Bu saatin arkası kapalı ve iki tarafı yaldızlı maden ka-fesli yapılır, ön tarafına saatin levhası, üzerine saniye tablası konur, önü cam kapakla kapanır. Saatin dışı bronzdan yaldızlı çiçeklerle müzeyyen, her tarafı bağa kaplı, tepesi billûrdan veya altından yuvarlak kubbeli olur. Saat başlarında içinde bulunan küçüklü büyüklü pek çok çan “musikimsi bir ahenk” meydana getirirdi. Bu *oturtma* cinsinden saatlerin, dışı ve te-pesi ağaçtan, boyalı, üstüne renkli çiçekler işlenmiş olanları yanı sıra billûr kubbelileri de vardır. Hanelerde bazen *guguklu saat*’lere de rastlanır. Sa-atin makinası tahta kabı içine alınmıştır. Saat duvarın yüksekçe bir yerine asılır, aşağı sarkan iki ipek kordonun biri çekilerek saat kurulur. Her saat başı, saat zarfının yukarısında bulunan bir ufak kapak açılıp içinden yapma bir küçük kuş çıkar, “guguk, guguk” dedikten sonra yerine çekilir, açılan kapak da kapanır. Kübera konaklarında rastlanan eğlenceli bir başka saat daha vardır. Büyük yuvarlak cam içinde, atlastan yapılmış bir deniz resmi, üzerinde bir gemi, ufukta görülen dağlık ve kayalık kısımda da saatin lev-hası bulunur. Saat başı gelince hem çalgı başlar, hem de gemi dalgalar üzerinde hareket eder.

89 Taradığımız kaynaklarda oturtma saat terimine sadece Leyla Saz’ın anılarında, Çırağan Sarayı Harem Dairesi’nin döşenişi anlatılırken rastlanmıştır: Saz 1974:79.

Cep te taşınan saatlerin de pek çok cinsleri ve isimleri vardır. En meşhur ve makbul saat fabrikaları Loroh⁹⁰, Dent⁹¹, Brege⁹² idi. Osmanlıların pek rağbet ettikleri bu saatlerin üzerleri şeffaf mine ile kaplı, kapaklarının kenarları çok sayıda ufak dairelere bölünmüş, ortasında bir göbek bırakılmış, daireler ve göbek elvan renk musanna çiçeklerle resmedilmiş olur. Bazılarında aralar ve kulp, mücevherlerle tezyin edilmiş, kapakları bazen düz renk zemin üzerine çiçek işlemeli, bazılarının kapakları *şeshane*⁹³ tarzında bölünmüş, her bir parçasının üstüne yine elvan renk musanna çiçekler nakşolunmuştur. Düz renk mine zeminler siyah, yeşil, mavi yanı sıra diğer renklerde de olur. *Tirşe* renklisi pek makbul addedilmezdi. Böyle mineli saatlerin bazıları iç içe giren iki, üç mahfazaya konarak yapılmış ve her biri mine ve çiçeklerle süslenmiştir. Bunların bir tarafı mutlaka açık olur. Mineli saatlerin, kapakları *keler*⁹⁴ denilen hayvanın rengini taklid eden düz mine ile münakkaş olanları da vardı. Ender olarak da bir yerin haritasının yer aldığı saatler görülürdü. Minelilerin bir kısmına “soğuk mineli” denir. Minelileri taklid ederek kapakları porselenden yapılan, âdetta mineli gibi elvan çiçeklerle nakşedilmiş ve etrafları pirinç çerçeveli olan bu saatler de mineli saat heveslilerine ehven fiyatla satılırdı. Sultan Mahmud Han’dan sonra tahta çıkan padişahların isimlerini taşıyan saatler de icad edilmiştir.

Cep saatlerinin bir cinsi de yine birbiri içine konacak şekilde mahfazalı ve gümüşten olur. Bir tarafı açık bulunur. Dış kapağının üzeri bağadan ya da keler denilen hayvanın kabuğundan yapılırdı. İki tarafı kapaklı, yalnız bir tarafı kapaklı, rakamlı tarafı açık ve camlı olanları yapıldığı gibi birbiri içine giren iki veya üç kubbeli zarflı ve çiçeklerle müzeyyen olanları da vardır.

90 “Loroh” ile bir Fransız saatçi ailenin adını taşıyan ünlü “Le Roy” saat markası kastedilmektedir. Julien Le Roy (1686-1759) Fransa Kraliyet Saatçisiydi. Büyük oğlu Pierre Le Roy (1717-1785) saatçilikte önemli yenilikler yapmış yine ünlü bir saat sanatçısıydı. Firma, torunları tarafından 20. yy’a kadar sürdürülmüştür. İstanbul’da da Le Roy saatlerini ithal eden firmalar vardı. Topkapı Sarayı Müzesi’nde seçkin örnekleri bulunmaktadır (Meyer: 14).

91 O dönemde rağbet gören bir İngiliz saat markası (Büngül 1939: 53).

92 Burada sözü edilen Breguet saat firmasıdır. Paris’te bulunan ve halen faaliyette olan firmanın kurucusu İsviçre asıllı, Abraham Louis Breguet (1747-1823) adında çok ünlü bir saat sanatçısıdır. Topkapı Sarayı Müzesi’nde çok nadide Breguet saatleri bulunmaktadır: Meyer: 15 vdd.

93 Şeshane: Altı dilimli, altı yivli ya da köşeli (*Rh*; SA IV). Meyer’in *Topkapı Sarayı Müzesi Saatler Kataloğu*’nda da “şeshane saat” terimi geçmektedir: “sim zarflı şeshane saat” (Meyer: 8); “şeshane billür paftalı çalar piştanta saati” (Meyer: 9).

94 Sürüngeçler sınıfının “kelerler” takımından olan hayvanların genel adı; en iyi bilineni kertenkele cinsidir; *keler* derisi saat kabı vb. yapımında kullanılır (*K7*).

Bunlardan *kornometre*⁹⁵, *İngiliz Piriyo*⁹⁶ *Pesendide*,⁹⁷ *İngiliz karavanası*, *Norveziya*, *mahfazalı Piriyo* adlı meşhur saatlerin bir kısmının iki tarafı, bir kısmının yalnız bir tarafı kapaklı olup altın ve gümüşten yapılmışlardır. Cep saatlerinin bazıları kulbuna basıldığında saatin kaç olduğunu çalarak bildirir, dakikasını dahi verir. Mine rakamlı tarafından açılacak şekilde yapılmış olanlar Piriyo, *maşalı*, *dolaplı* olarak anılır⁹⁸ ve anahtarla kuruluurlar.

Böyle zarflı saatlerin bir cinsine de *yastık saati* denir. Yaklaşık 15 cm büyüklüğünde, iki zarflı olan bu cins saatler koltuk yastığı üzerine konarak kullanılırdı. *Koyun saatleri*'nin bir cinsi sarı madenden yapılmış olup *helâli* ve *tombak* adı verilir. Bunları ekseriya ulema ve dervişler kullanırdı.

Cep saatlerini taşımak için kullanılan köstekler ya boyundan atma veya sarkıtma olur. *Sarkıtma köstekler*, altın veya altın üstüne mineli veya altın ve mine ile mücevher ve inciler konmuş olarak yapılırdı, pek musanna yapılanlarına Hindkârî denirdi. Boyundan asılana gelince esnaf ve halk içindir, mutlaka gümüşten örme olarak yapılmıştır. Bunun diğer bir cinsi de yine boyundan asılarak kullanılır ve ipekten örme yapılır. Bu ipek kaytanı ekseriya ulema ve dervişler kullanırdı.

Hanım saatleri küçük olur, altından veya mineli yapılır, yandan sarkıtılarak kullanılır.

Kahve Fincanları ve Zarfları

Kübera arasında her türlü süs eşyasına gösterilen rağbet bir zamanlar aşırı bir düşkünlük ve iptila derecesine kadar varmıştı. Bu isteklere uyarak kullanılan kahve fincan zarflarının da birçok çeşidi yapılmış ve çok pahalıya satılan cinsleri ortaya çıkmıştır. Küberadan kimseler akranlarında gördüklerine kendilerinin de sahip olabilmelerini bir haysiyet meselesi yaptıklarından bunların aynı tedarik etmek âdeti bir mecburiyet haline gelmişti. Bunlar birçok söylentilere yol açmaktaydı. Bir kısmı da akrasına üstün gelebilmek için yeni bir şeyler yapmaya kalkışmış ve bu suretle ortada her şeyin pek çok nevi çoğalmıştır. Bu gibi eşya bir taraftan zerafetin, bir taraftan da servetin bir deliliydi.

95 Kronometre. Saniyeli hassas saat. Fransa yapımı olan bu saatler İngiliz "Dent" saatleri gibi değerli saatlerdendi: Büngül II:53.

96 Söz konusu olan Georg Prior (1782-1830) ve Edward Prior (1800-1868) adlı iki ünlü ustanın elinden çıkma değerli cep saatleridir. Her ikisi de özellikle Türkiye için hususi saat imal etmekle ün kazanmıştır. 19. yy. sonuna kadar Kapalıçarşı'da satılan "Prior" saatleri ekâbir arasında çok revaçta idi. Nadide örnekleri Topkapı Sarayı Müzesi saat koleksiyonunun önemli eserlerini oluştururlar: Büngül II:51 vd.; Meyer: 14.

97 Ulaşılan kaynaklarda böyle bir saat adına rastlanamadı.

98 Bu adlar sözü edilen cep saatlerinde tablanın salınımını düzenleyen mekanizma olan eşapmanın değişik biçimlerini ifade eder; bkz. Meyer: 35, şek. 1-7.

Kahve fincan zarflarının eskiden mevcut olan neveleri şunlardır: Altın üzerine mine ve mücevherli, altın ve çiçekli mineli, sırf altından üzeri oyma çiçekli, gümüş ve üzeri oyma çiçekli, Manastır ve Prizrenkâri gümüş tel örme, yıldız taşından, yeşim taşından, kan taşından, *zergerdan boynuzı*'ndan, abanozdan üzeri gümüş kakmalı, safi abanozdan, Saksonyadan, tombak denen, altı bakır üstü altın yaldız kaplamalı ve kabartma çiçekli cinsleri, *kuka* denilen ağaçtan, ödağacından, bakırdan üzeri soğuk mineli. Adi dökme pirinçten yapılmış olanlar yanı sıra murassa ve mineli tarafların içine ufak boyda mızika konmuş, kahve içildiği zaman altındaki düğmesi çevrilip kurulan ve elde tutulduğu sırada mızika çalan cinsleri de vardı. Böyle değerli zarfların minelileri daima çift çift alınır, satılırdı.

Kahve fincanlarına gelince en makbulu eski madenden, Saksonyadan düz beyaz veya beyaz üstüne çiçekli, kahverengi ve devetüyü renginde olanlardı. Zehir tutmaz diye meşhur zergerdan boynuzundan, bilhûrdan fincanlar da vardır. Adi kahve fincanlarını da bu arada eklemek lazımdır.⁹⁹

Kahve tepsileri

Üzeri kalemkârî işlenmiş gümüşten veya Manastır ve Prizren işi ince gümüş tellerle örülerek yapılmış kahve tepsileri yanı sıra tahta üstüne kadiife kaplanmış, kenarlarına kabartma gümüş çekilmiş veya sarı pirinçten ya da bakırdan veya bağadan mamul tepsiler vardır. Kibar konaklarında kahveler bu tepsilerle ikram edilirdi.

Kibar konaklarında kahveyi getirenlerden tepsiyi tutan adam, omuzuna atlas veya kadiife kumaş üzerine sırma ve pul veya ipekle işlenmiş, yuvarlak, etrafına sırma yahut sim saçak çevrilmiş bir örtü atarak kahve içinceye kadar karşıda ayakta durur. Kahve getirenlerin diğeri ise yine kübera âdetine göre elinde üç zincire asılı, kahve cezvesi koymaya mahsus, gümüşten veya madenden mamul kâse şeklindeki sitili tutar.

Bardaklar, Seyir Tasları, Maşrapalar

Bardakların bir kısmı kulplu, kapaklı ve tabaklı düz beyaz porselen, bir kısmı kulplu, kapaklı ve tabaklı Saksonya cinsi üzeri elvan çiçekli, bir kısmı yine kulplu, kapaklı ve tabaklı, orta derece kendinden nakışlı billur, bir diğeri *İngiliz billûru*'ndan kesme ve musanna nakışlı, kulplu, kapaklı ve tabaklı olur. Orta değerde yine *İngiliz kesmesi* olarak musanna yapılmış tabaklı, kulplu veya kulpsuz yayvan kâse gibi su tasları da vardır. Billûr bardakların bir cinsi de kendinden dökme olarak elvan nakışlı veya renkli çiçekli olur. Bunların dışında orta derece *kesme billûr*'dan kulpsuz ve ta-

baksız olarak yapılmış yer yer yaldızlanmış düz bardaklar da vardır. Su içilen bardaklar düz billûrdan olur. Bir de Kütahya işi üzeri mavi renk çiçekli, çini Kütahya bardağı vardır. Seyir mahallerine götürülen yayvan, tas biçiminde, kulplu *seyir tasları*, gümüş, pirinç ya da bakırdan olur.

Küpten su almak, çamaşır yıkarken leğene su koymak için bakırdan yapılmış büyük kulplu maşrapalar kullanılır.

Havlular

El silmek için kullanılan havlular, Dersaadet'te ve evlerde dokunan yerli havlular, Bursa'da yapılan iki tarafı tüylü ve başları ipekli olanlar, Selanik'te yapılan "kırmızı minare" denilenler, Cebel-i Lübnan'da yapılan, ipekle ve sarı ketenle dokunmuş ve sırmalıları bulunan havlulardan ibarettir. Bunların bazılarının bir, bazılarının iki tarafı tüylü olur. Havluların başları sarı veya beyaz ipekle işlenmiş ya da düz yahut som halis sırma veya sim denen yaldızlı bakır telden yapılmış olanlarına *cihaz havlusu* denir.

Hamam takımları da omuz, baş ve arka havlusuyla silinilen ve bele bağlanan peştemal ile değişmek için silecek peştemaldan ibarettir. Bir de adi cinsten ufak boy ayak havlusu olur.

El Yıkama Leğenleri

Ekseri hanelerde yemekten sonra ellerin abdesthanelerdeki musluklarda yıkanması usulü yaygın ise de leğenlerde el yıkama alışkanlığı olan kübera ve tabiat sahibi kimseler için safi gümüşten yapılmış leğen-ibrikler vardır.¹⁰⁰ Bunların bakır üzerine âdeta kaplama tarzında kalın altın yaldızla yaldızlanmış tombak denen cinsleriyle, sarı pirinçten ya da bakırdan yapılmış olanları en çok kullanılanlardır.

Kibar çevrelerde leğenlerin altına kırmızı çukadan kenarları zihli yaygı serilmesi âdettendir. El yıkanırken elinden sabunu kaçırmak, kırmızı yaygı üzerine ellerinden su akıtmak, leğene tükürmek ekâbir arasında çok ayıp sayılırdı. Teşrîn-i sâni'den sonra¹⁰¹ ibriklere mutlaka ılık su konurdu. Kullanılan sabunlar da yerli Misk, Girit, Edirne saray ve Arap sabunları idi.¹⁰²

100 Metin içinde leğen-ibrikle ilgili bilgi yukarıdakinden ibaret olduğundan yazarın küçük bir kâğıt parçası üzerine el leğeni kullanımına ilişkin yazmış olduğu bir notu kaybolmaması için burada vermeyi uygun bulduk: "Divan-ı hümayun yemeğinden sonra vezirlere leğen-ibrik, ulemaya sabunlu dest-mal getirilmesi çok eski bir âdet iken 985'te (M. 1577) Şeyhülislam Kadızade Şemseddin Ahmed Efendi ulemaya da leğen-ibrik verilmesini emrettirmiştir."

101 Kasım ayından sonra.

102 Yazarın küçük kâğıt parçaları üzerindeki ek notlarından birinde yukarıda adı geçenler dışında şu sabun çeşitleri yer almaktadır: Seng-i Musa sabunu, miheng sabunu, Edirne'nin mis sabunu, enderun sabunu, Halep sabunu, hünkâr sabunu, kasap sabunu.

Çamaşır Leğenleri

Her hane ve her yerde kullanıldığından çok çeşitleri vardır. Yüzde doksanbeşi bakırdan ufaklı büyüklü, kenarları yüksek olarak yapılır. Bu leğenlerin pek küçükleri yaşımak yıkamak içindir. Ekâbir konaklarında çamaşır leğenlerinin sarı madenden yapılmışları yanı sıra bazen bakır üzerine altın yaldızlı kabartma çiçeklileri de bulunur. Bunların içinde yalnız efendi veya paşanın gömlek, sarık gibi eşyaları yıkanır. Leğenlerin cihaz için gümüşten yapılmış olanları da vardı. Bunlar pek büyük zevatın keremelerinin cihazına konurdu.

Bazı hanelerde mermerden oyulmuş çamaşırılık, bazı hanelerde ise adi tahtadan yapılmış çamaşır teknesi bulunur, çamaşır buralarda yıkanır. Yıkanan çamaşırlar güneşte kurutulurdu.

Mangallar

Eskiden haneler mangalla ısıtırdı. Mangalların çok çeşitleri yapılmıştır, her birinin ayrı bir adı vardır. İçlerinde pek nadideleri ve musannaları olduğu gibi safi gümüşten yapılmışları bile bulunur. En çok pirinç ve bakır mangallar kullanılırdı. Pirinçten yapılanların çok değişik tipleri vardır. Kısa ayaklı, etrafı şeshaneli, beyzi ve sarı tablalı, hanımlara mahsus, ufakça, *erkân minderi mangal*; büyük ve yuvarlak, kenarları düz, *sarı mangal*; yine sarıdan, büyük, kalın dökme, kenarları oluklu, *Süleymaniye dökmesi orta mangal*; yüksek, yuvarlak biçimde, etrafı kabartma sarı paftalı büyük *Edirne mangal*; *Selanik yapması* büyük, çiçek saksısı biçiminde dilli, *yüksek orta mangal*; etrafı sarı kalın tellerle yemiş sepeti tarzında yapılmış *büyük sarı mangal*; bakırdan saksıya benzeyen altı yuvarlak, içi tavalı *oda mangal*; içine ateş tavası konan, gövdesinin altı pirinç, *kısa bakır mangal*; yaz günlerinde çubuk ateşi bulundurmak için yapılmış gayet *küçük sarı mangal* etrafı ceviz çerçevesi ve kısa ayaklı, içine sarı veya bakır ateş tavası konan *Edirne mangal*; uzun, üstü çift kapaklı, üzerine sahan konarak yemek ısıtmak üzere boydan boya demir çubuklu sacdan *yemek mangal*; altı üç ayak üzerine oturtulmuş arkası sac kaplı bakır *kahveci mangal* çeşitleri vardır.

Büyük konakların geniş ve tavanları yüksek odalarına konan pirinç mangalların tavası çok ateş alacak şekilde pek büyük yapılmıştı. Bu cins mangal tavaalarının yanlarında dört halka bulunur, ateş konduktan sonra dört sarı zincirin çengeli bu halkalara geçirilir, tepesindeki halkaya da sırık sokulur, iki kişi ateş dolu tavayı omuzlarına alarak mangalın bulunduğu yere götürürlerdi.¹⁰³

¹⁰³ Eski İstanbul evlerinin ısıtılışını anlatan Münevver Alp da mangal cinsleri hakkında bilgi verir: Alp 1992:88 vdd. Mangallar için ayrıca bkz. Kayaoglu 1985/7: 14-21; 1985/8: 19-23.

Tandır, Tandır Başı Sohbet ve Eğlenceleri

Kışın pek şiddetli günlerinde mangallardan başka harem dairelerine mahsus olmak üzere odalarda bir de *tandır* kurulurdu. Eskiden İstanbul'da kışlar bazen pek şiddetli olur, her tarafı kar kaplar, bazen günlerce sokaklarda gidip gelmek zorlaşır, çarşı ve pazarlar bile kapalı kalır, yalnız fırınlar açılabilirdi. Halk evlerinin, dükkâncılar ticarethanelerinin önündeki karı kaldırmaya, yol açmaya çalışırdı. Damlarda biriken karın ağırlığı tehlikeli ölçülere varır, süpürülerek kaldırılması bir zorunluluk halini alırdı. İstanbul'un mutedil iklimine rağmen kışın bazen böyle soğuklar bastığında bundan en çok etkilenen hanımlar olduğu için evlerinde tandır denen bir ısınma aracı icad etmişlerdi. Hemen hemen her hanede tandır vardı. Kış gecelerinde bunun altına girer, hem ısınır, hem vakit geçirirlerdi. Tandır, hanehalkının bir araya toplanmasına vesile olmakla aile arası iyi ilişkilerin gelişmesine, uzun kış gecelerinin sohbet ve eğlence ile geçmesine büyük katkıda bulunurdu.

Tandır, büyükçe dört ayaklı olup altı üstü tahta kaplıdır. Üç yanı, etrafında oturanların ayaklarını dayamaları için yerden bir karış yükseklikte ufak parmaklıklarla yarı yarıya kapalıdır. Bir tarafı ise içine bakır veya ufak toprak mangal konmak üzere açık bırakılmıştır. Mangal konan tabanı bakır ya da teneke ile kaplı olur.

Tandır, odanın daima yan minderi önüne köşeye, çuka bir yaygı üzerine kurulur. Tandırın iki tarafına ufak erkân minderleri konur veya şilte yayılır. Tandır üstüne de yuvarlak özel bir yorgan örtülür. Ekâbir konaklarındaki tandırın üzeri kırmızı çuka ile kaplanmış, etrafına sarı şerit çekilmiş, sarı kabara denilen çiviler mihlanarak süslenmiş olurdu. Özel olarak yuvarlak dikilmiş yorganları da atlas, canfes, lahuraki ve çuka üstüne ipekle işlenmişti. Sırma koymak âdet değildi. Yorganın üstüne ve tandırın ortasına gelen yere de etrafına zih örülmüş kırmızı çuka örtülürdü. Geceleri bu çukanın üzerine yuvarlak bir bağa tepsi ile devrilmeyecek kalın gümüş veya pirinç şamdan konmuş bulunurdu. Halkın kullandığı tandır, adi tahtadan yapılır, daire biçimindeki yorganı da adı *Kıbrıs* veya *Leh basması*'ndan dikilir, üstüne koyu renkte bir örtü örtülürdü.¹⁰⁴

Gündüz ve özellikle uzun kış gecelerinde tandırda otururken hem ısınılır, hem de hanehalkı birbirleriyle sohbet eder, eğlenirdi. Tandır toplanmalarına halk çok önem verirdi. Böyle gecelerde her evde bir tepsi üzerinde çeşitli tabaklarda fındık, kestane, hurma, kuru incir, diş badem, kavrul-

¹⁰⁴ Celal Esat Arseven'de çizimle tandırın anlatımı yer alır: SA IV: 1909; d'Ohsson'daki bir gravürde de konakta tandır başı canlandırılmıştır: d'Ohsson 1790: pl. 83; tandır için ayrıca bkz. Paşaoğlu 1992: 96-103.

muş mısır gibi yemişler bulunur, güzel bardaklarda boza ile kâse içinde iki kavrulmuş leblebi veya sıcak sahlep getirilir, tabaklarda sabunlu ufak ıslak bezler bulundurulur. Hanehalkına göre, odanın diğer köşesine bir tandır daha kurulur. Hanehalkı tandırda otururken güzel hikâyeler, masallar anlatılır, bilmece sorulur, aile konuları konuşulur, latifeler yapılır, diğer tandırda oturanlara güzel ve zarif sözler atılır, tuhaf tuhaf hikâyeler anlatılarak eğlenilir.¹⁰⁵ İçlerinde gün görmüş hanımlar başlarından geçen ibret alınacak olaylardan, yetiştikleri zamandan, gördükleri tarihi olaylardan söz eder. Böylece hem eğlenir, hem de geçmiş zamana, tarihe ait şeylerden istifade edilir.

Kübera konaklarında kurulan tandırlar oldukça külfetli olur ve çok önem taşırdı. Konakta gece kurulan tandıra girmek hakkı belirli bir teşrifat usulüne bağlıydı. Hane sahibi hanımın tandırına evvela kerimleri, küçük yaştaki mahdumları, gelinleri, hemşireleriyle elti ve görümceleri ve pek hatırlı misafir hanımlar oturabilirdi. Diğer hanımlar, kâhya kadın, nedime ve musahibeler odanın diğer tarafındaki tandıra otururlardı. Kibar dairelerinde eski ve kıdemli kalfalarla, چراغ olmuş bulunan kalfalar, bu tandırdaki erkân minderine oturmak imtiyazına sahipti. Eğer tandırda küçük beyler, küçük hanımlar varsa, bunları eğlendirmek için güzel masal anlatan hanımlar bulunur, küçüklerin hatırı için bu masalcı hanımlar da mecburen tandıra alınırdı. Hoş sohbet hanımlar tarafından çeşitli masal ve hikâyeler anlatılır, taklitler yapılır, saatlerce eğlenerek vakit geçirilirdi. Asrın başında ekseri konak ve hanelerde bazı geceler tandır üstüne bir tepsi ve bir çift şamdan konur, okuma bilen bir hanım, *Muhammediyye, Kara Davud, Envarü'l-Âşıkîn, Ahmediyye, İlm-i hal, Hulviyyat, Kırk Su-al* gibi vaaz ve nasihate dair dini eserleri okurdu. Genç hanımlar başka bir odadaki tandır etrafında toplanır, hafif sesle türkü söyler, *fiske, daire* çalar, eğlenirlerdi. Böyle şiddetli kışlarda konağın diğer hizmetli kalfa ve cariyelerine de tandırlar kurulurdu. Onlara da yemiş, sahlep verilirdi. İçerisine ateş konmuş tandırın etrafına oturup *tandır yorganı*'nı dizlerine örtenlerin, özellikle çocukların sıcaktan vücutları gevşer, rehabet gelerek tandırda uyuyakalırlardı. Küçük çocukları taye ve dadıları usulca kucak-

105 Halk arasında kullanılan bir tandırname terimi vardı. Ekseriya hanımların yadıkları, güvenilirliği ve aslı astarı bulunmayan söz ve hikâyeler için halk tandırname der, geçer ve asılsız şeylerden söz ederken de bu terimi kullanırdı (yazarın notu).

Çıkardığı *Çaylak* adlı gazete dolayısıyla Çaylak Tefvik olarak anılan Mehmet Tefvik'in (1843-1893) kaleme aldığı sözlü halk kültürü ürünleri arasında tandır başında anlatılanlar da yer alır; *İstanbul'da Bir Sene* adlı eserinin (1882-1883) ilk kitabı *Tandırbaşı* adını taşır: Mehmet Tefvik 1987: 16-43 (yay. haz. notu).

larına alarak, daha büyükleri koltuklarından tutarak evvelce sıcak mangal kapağı ile cariyeler tarafından ısıtılmış yataklarına götürüp yatırılırdı. Büyükler de saat 6-7'ye¹⁰⁶ kadar bir arada ısınıp vakit geçirdikten sonra birer birer kalkar, keza mangal kapakları ile ısıtılmış yataklarına yatarlardı. Böylece herkes yattıktan sonra konak kalfaları camları açarak odaları havalandırır, tandırın içindeki ateşi kahve ocağına götürüp döker, tandır yorganını kaldırır, sonra onlar da yerlerine gidip yatarı.

SAHİLHANE BAHÇELERİ

Vüzera ve ekâbir sahilhanelerinde bulunan bahçenin bir kısmı yalının iki tarafından, sahile kadar uzunırdı. Bu kısım çok geniş ve müzeyyen idi. Bahçenin esas büyük bölümü ise sahilhanelerin arkasında ve dağ tarafında bulunurdu. İhtimamla tertip ve tanzim edilmiş olan bahçe, hanehalkının dolaştığı, vakit geçirdiği, gezip eğlendiği başlıca yerdir. Bu çiçek bahçesinin oldukça gerisinde her mevsime göre sebze, meyve ve fide yetiştirmeye tahsis edilmiş sebzevatlık bulunurdu. Böyle üçe ayrılmış olan bahçelerin her biri maksada uygun şekilde tertip ve tanzim edilmişti. Bu cins büyük bahçelerin etraf duvarları daimi kalan sarmaşık sardırılmış olurdu. Bahçenin müsait yerlerine çevresi mermerden beyzi, dikdörtgen, yuvarlak havuzlar yapılır, içlerine düz kırmızı, kırmızılı beyazlı, siyahlı kırmızılı balıklar konur, havuzların ortalarında değişik şekillerdeki fiskiyelerden sular fişkırılırdı. Bahçenin münasip yerlerine ağaçtan, demirden üzeri kubbe şeklinde yuvarlak, oda gibi kameriyyeler yerleştirilir, etrafları yasemin, hanımeli, boru çiçeği ile sardırılırdı. Kış günleri limon, portakal gibi soğuğa dayanamayan çiçek saksıları, üzeri ve etrafı camekânla çevrili limonluk içine alınır, şiddetli kış yaparsa *limonluğa* ateş konurdu. Ayrıca oba,¹⁰⁷ ekin yığını şeklinde veya dörtköşeli ufak köşkler de yaptırılır, içleri lüzumu kadar tefriş ve tanzim edilirdi. Bu küçük köşkerin ekserisi havuzların yanında yer alırdı. Ayrıca bahçelerde ensiz, masnu¹⁰⁸ dere gibi yerler yapılır, sular akıtılır, üstlerinde ufak ufak köprüler bulunurdu. Böyle havuz başlarına, sık ormanlık ve yüksek yerlere oturmak için uzun kanape gibi boyalı tahta sedirler yerleştirilir, üstlerine açık renk *buzlu*¹⁰⁹ denilen basmadan pamuk şilteler ve yastıklar konurdu. Bu döşemeler gerekmediği zaman köşkte saklanırdı. Yazın ve mehtapta bu köşlerde sazlar çalınır, fasıllar yapılır, eğlenilirdi. Köşkerin içine, bahçede her vakit

¹⁰⁶ Söz konusu olan alaturka saat 6-7'dir.

¹⁰⁷ Oba: Bölmeli büyük göçebe çadırı (TDKTS).

¹⁰⁸ Masnu: Yapay.

¹⁰⁹ Böyle bir basma adına rastlanamadı.

oturulan yerlere değişik sesli kanarya kafesleri asılır, sahilhanelerin alt hav-
lısıyla¹¹⁰ sofa ve nirdüban¹¹¹ başlarında kanarya kafesleri bulundurulur-
du.¹¹² Böyle büyük bahçelerde gezintinin daha da hoş olabilmesi için
tavus kuşları gezdirilir, havuzlarda yeşil baş ördekler, angıdlar¹¹³ yüz-
dürülür, seyredilirdi. Adalardan özel olarak getirtilen bembeyaz tavşanlar
salıverilir, koşuşmalarının, ürküp kaçışmalarının seyriyle eğlenilirdi. Ak-
şamları bahçeleri sulamak için bellerinde önlükler bağlı, ellerinde ren-
gârenk süzgeçli kovalarla dolaşan pek çok bahçevanın bir bir çiçeklere su
vermelerini seyretmek bile hoş bir manzara teşkil ederdi. Büyümüş şimşir
ağaçlarını budayarak servi, koni ya da küp biçimi verilmesine böyle bah-
çelerde çok itina gösterilirdi. Büyük konak ve sahilhane bahçelerinde, bir
cins kokulu çiçek açan gülbrişim ile kırmızı çiçek veren, kışın yaprağını
dökmeyen zakkum ağacı bulundurulması uğursuzluk addedilirdi. Serviye
bahçelerde hiç rağbet edilmez, kötüye kullanılabilecek sedef otu da
bulundurulmazdı.

Çok büyük ve pek güzel tanzim ve tezyin olunmuş bahçeler yalnız
erkeklerle mahsus değildi, hanımlar da gezerlerdi. Ekseri ikindiden sonra
güneş çekilince veya mehtaplı gecelerde hanımlar da bahçelere çıkarak
dolaşır, münasip yerlere sağlam iplerle kurulmuş salıncaklara biner, tür-
küler, maniler söyleyerek, birbirlerine latifeler yaparak salıncaklara kolan
vururlardı. Vakit vakit sazlar tertip edilir, mükellef sofralarda yemekler
yenir, zarif sohbetler edilir, nedime ve musahibe hanımlar tarafından
yüksek sesle konuları çiçeklere uygun beyitler okunarak, maniler söylene-
rek neşelenir, saatlerce eğlenilirdi. Bahçelerdeki bu gezinti ve eğlenceler-
den cariyeler de nasiplerini alır, sabah ev işlerini bitirdikten sonra bahçe-
ye serbestçe çıkar, gezer eğlenirlerdi. Sabah kahvealtılarını bahçede yer-
ler, salıncaklara kolan vurur, hoş vakit geçirirler, yaz günlerinden onlar
da yararlanırlardı.

Bahçe sahipleri sabahları ahabplarının istediği çiçek ve yemiş ağacı
aşılarını verirler, bahçevanların nefis bir şekilde hazırladıkları çiçek buket-
lerini ahabplarına göndererek ikramda bulunurlardı. Vüzera bahçelerinde
yapılan çiçek demetleri şekillerine göre *vezir tuğu*, *nahl demeti*, *sorguç*,

110 Avlusuyla.

111 Merdiven.

112 Yazar bu kuşların cinslerine ayrı bir bölümde ayrıntılarıyla değinileceğine ilişkin bir
not koymuşsa da elimizdeki metinlerde bu konu ile ilgili herhangi bir bilgiye rast-
lanmamıştır.

113 Angut: Ördöğe benzer, tüyleri kiremit renginde, evcilleştirilebilen bir yaban kuşu
(*Casarca ferruginea*) (TDKTS).

*civan yelpazesi, peykî*¹¹⁴, *efkende*¹¹⁵ namlarıyla anılırdı. Nikâhı kıyılmış, fakat güveyi girmemiş olanların göndereceği yemiş ve şeker tablalarına konan çiçek demetlerinin yürek biçiminde yapılması eskiden beri âdeti.

Böyle bakımlı bahçelerde gezerken her beğendiği çiçekten koparmak, havuzlardan balık tutmak, hayvanları kovalamak, çimlere basmak, çiçekler arasında gezinmek çok ayıp, terbiye dışı ve yasaktı. Bu bahçelerdeki yemiş ağaçları ve çiçekler çok nadide, seçilmiş nebatlardı, her biri mütehasısları olan kimselerin hususi bahçelerinde yetiştirilmiş, oralardan alınarak dikilmişlerdi. Böylece seçkin ve güzide cinsler elde edilmişti. Lüzum görül-
dükçe yine o hususi bahçelerden getirtilirdi. Meyve ve çiçeklerin sadece bir veya birkaç cinsi ile uğraşan ve o cinsi ile isim yapmış, şöhrete kavuşmuş hususi bahçeleri bulunan kimseler vardı. “Filanın gülü”, “falanın lâlesi”, “sümbül” ya da “falanın armudu, nar eriği, kayısı” diye söz edilirdi. En meşhur bahçelerden Üsküdar’da bulunanlar “Çömlekçi Hafız’ın bahçesi”, “Fideci Abdullah’ın bahçesi”, “Arap İsmail’in bahçesi”, “Meraklı Süleyman’ın bahçesi”, “Aşçı Şakir’in bahçesi”, “Turfandacı Ali’nin bahçesi”, “Hatip Mehmet Efendi’nin bahçesi”, “Su yolcu filancanın bahçesi” diye ün yapmışların isimleri yakın zamana kadar kübera arasında anılmaktaydı. Bahçelerinde yalnız çiçek yetiştiren mütehasıs kimselerden çiçeklerinin isimleriyle anılanlar arasında “Laleci Muhiddin”, “Gülcü Hacı”, “Sümbülcü Aziz”, “Karanfilci Ziya”, “Elvancı Sabri”, “Zerrinci Köse Muhtar” sayılabilir. Hususi çiçek bahçeleri de en çok Üsküdar, Eyüp, Topkapı dışı, Ortaköy, Topçular’da yer almaktaydı. Aynı ayrı mevsimlerde açan çiçekler seçilip ekilerek bahçede her mevsimde açmış çiçek bulundurulurdu. Bu da sanat ve maharet isteyen bir iş olduğundan bahçevan seçiminde bilgili ve sanatkâr kimseler aranırdı.

Yetiştirilen Çiçekler

Gül, sümbül, zerrin, ful, yasemin, katmer, lale, arı çiçeği, çiğdem, zülf-i nigâr, susam, şekayık, şebboy, menekşe, karanfil, amberbuy, hüsnü-yusuf, nergis, yonca, leylak en çok yetiştirilen çiçeklerdi. Bunların değişik adlarla anılan birçok cinsi vardı:

Gül (13 cins): Muska, kayısı, Edirne, sakız, yediveren, Rânâ, Zibâ, tarçınî (sarı olur), Nâsir, Sadberk, Van, Mısır.¹¹⁶

Sümbül (21 cins mavi): Reyhanî (çivit mavi, uzun lüleli), aksak (çivit

114 “Peyk başlığı” biçimi kastdedilmiş olabilir; bkz. Giyim-Kuşama Dair Bazı Bilgiler bölümü, s. 224, not 7.

115 Efken (efgende): Yıkılmış, düşürülmüş, yere atılmış; dağınık (KT; Rh).

116 Yazar gülün 13 cinsi olduğunu belirtmiş, ancak 12 cinsinin adını yazmıştır.

renkli), madrabaz (çivit renkli), Silivri (üç çeşit, biri mavi benli, ikisi siyah yakın çivit renkli), Kandilli (mavi renkli), sürme (mavi renkli), sulak (mavi renkli), bağcı (çok açık mavi), karabacak (koyu mavi), baldırı kara, saçaklı, bozyürek (boz renkli), katırcı (çok çeşidi vardır), babras (çok çeşidi vardır), Kürdî (çok çeşidi vardır), Manisa (açık ve koyu mavi olmak üzere iki çeşit), Ereğli (açık mavi), acemî (bir cins), piç (büyük ve küçük iki cins), Bosna (kırmızımtrak mavi), Bursa katmeri (mavi çividi; “yüz kandilli”, “safir katmer” de denir).

Sümbül (12 cins beyaz ve pembemsi): Sofya, Kavala, Manisa, Şam, Bakras-ı Kürdî, firenk, taberî, kebir huffaz, Bosna, Habeş, Arab, Karagöz. Bunların çoğu beyaz, bazıları pembemsi olup diğerlerinden daha kıymetlidir.

Leylak (7 cins): Sultanî, kırmızı, beyaz, sarı (diğer adıyla katır kuyruğu), sarı Hindî, Acem ve Mısır leylakları.

Ful (3 cins): Mısırî, katmer, Bahrî.

Yasemin (7 cins): Beyaz, sarı, katmer, gülнар, şeftali, katmer badem, katmer erik.

Zerrin (18 cins): Lâ’lin sarısı, Süleymanî sarısı, şems-i cihan sarısı, arslan sarısı, lâ’li-zâde melukîsi, lâ’li-zâde süleymanîsi, beyaz livr¹¹⁷, damgalı sarı, hilâliyye (nohudî renk), Hüseyinî sarısı, Hurşîd-i atik sarısı, Deli Ahmed sarısı, iri göz sarısı, keçi pây’ı sarısı, mercimek sarısı, bâlâ sarısı, menfur sarısı, beyaz mercan.

Katmer (6 cins): Ada, altıntaş, Kıbrıs, Tunus, Fas, Girit katmerleri

Lale (20 cins): Devekabağı, beyazlı sarılı kabak, turende kamış, kefe, pertezene çeşitleri pek çoktur. Eşek lalesi (diğer adı parmaklı katmer fi rengi), piç lalesi (sekiz çeşidi vardır: Kebir, numan sarısı, kebir numan, beyazlı, allı alaca, beyaz molla, turende, diğer turende), morlu ablak, siyah lale (nadirdir, başı eğiktir), esved Şahî, yeşil lale (başı eğiktir, rûy-i şahî, mor lale (başı eğik), beyaz lale (başı eğik), benli lale (pek makbul ve nadir), beyaz Numânî, tuğ-ı Şahî, akburun (Bursa lalesidir), turuncu lale (nadirdir), sade sarı, katmer turuncu, kandilli lale (Kıbrıs lalesi; nadir ve makbuldür).

Arı çiçeği (13 cins): Tutya (iki çeşit, biri Bursa’nın diğeri Erzurum’undur), sa’leb, kınalı, şemsi, civan bôrkü, yer arısı, dürr-i yekta, karga peşmağı, Priori, İshordine, İskorçine. Son ikisi Avrupa’dan getirilmiştir.

Çiğdem (14 cins): Sarı kabak, sarı turende, son çiğdem, Pirid çiğdemi (martta açar), peyk-i şita (mavi, beyaz iki çeşit), Habeşi, peyk-i bahar (beyaz, siyah, iki çeşit), lâ’li çiğdem (sarı, siyah, sarı nebati, İsa çiğdemi, Karagöz borusu tabiriyle yad olunan beş çeşidi vardır).

Zülf-i nigâr (3 cins): Al firengî, ebru, akbaba zülf-i nigârı.

Susam (17 cins): Nevruz susamı (birisi kadim Nevruz susamı, diğeri firengî Nevruz susamıdır), rizanî susam (Erzurum'undur), kadife susamı, deve boynu, altın susamı (2 çeşidi vardır, biri beyaz diğeri mavidir), beyaz ve alaca susam, Beç¹¹⁸ susamı (mavi, beyaz, nebatî), firengî susamı (iki defa verir), Habeş, beyaz, çividi, bodur susamı, herdemtaze, kuşkonmaz.

Şakayık (5 cins): Gülgûnî, katmer kırmızı, katmer gülgûnî, sade kırmızı, sade kokarika (firektir, Avrupa'dan getirilmiştir).

Şebboy (13 cins): Davar şebboyu, menekşe şebboyu, Cezayir menekşesi, al katmer, aksade, misk-i beyaz, mor katmer, mor sade, gülgûnî katmer, sade sarı, katmer sarı, sade beyaz katmer, beyaz sade (iri olur, Avrupa'dan gelmedir).

Menekşe (11 cins): Al karışık, mor sade, beyaz katmer, beyaz sade, Cezayir menekşesi, yârim menekşesi, katmerî menekşe, kırmızı karışık, hercaî, Mısır.

Karanfil (17 cins): Rengi güzel, bozuk al, Cafer gülgûnîsi, berber moru, beyaz Çin, Hind, sarı alaca, arabacı karanfili, kazzaz karanfili, pirinççi karanfili, şebkûşa, adi karanfil, konak karanfili, katmerli, sakız karanfili, nergis karanfili.

Amberbuy (4 cins): Sarı cedid, sarı atâk, beyaz cedid, hurda.

Hüsniyusuf (5 cins): Al, beyaz, kırmızı başlı, alaca başlı, gülâşık.

Gelincik (6 cins): Beyaz katmer sade, al katmer sade, gülgûnî katmer sade, kırmızı katmer sade, renksiz katmer sade, mor katmer sade.

Nergis (10 cins): Katmer sade, salkımlı nergis, haşhaş nergisi, katmer al, gülgûnî nergis, beyaz, kırmızı, mor, hezariye (al, beyaz mor olarak üç çeşit).

Yonca (üç cins): Hünkârî, pesend, zeban-ı pisi.

Bunlardan başka eski İstanbul bahçelerinde bulunan diğer çiçeklerin isimleri de aşağıdadır:

Ayçiçeği, papatya, yıldız çiçeği, karabaş, sarmaşık, kahkaha, reşk-i şeb, küpeli, kadife çiçeği (turuncu, sarı, katmerli ve sade olmak üzere 4 cins), karçiçeği, beyaz haşhaş, kartopu, payîmâl, anber çiçeği, sa'ter (anberî ve ûdîsi olurdu), mercanköşk, dilber perçemi, ayn-ı safa, sedef, pelin, kâfur, turunc rûy, sinirli yaprağı, fesleğen-i atik, fesleğen-i cedid, kıvrıcık, yapraklı fesleğen, büyük yapraklı fesleğen, ıtırşâhî, şimşir, zülf-i arûs, kına çiçeği, zerrin, fulya, buz çiçeği, boru çiçeği, kehriba, pulya, sîm çiçeği, behram, nûr-bahş, sultanî deveboynu, ağustos buhuru, Kâğıthane zencebili,¹¹⁹

118 Beç, eskiden Viyana'ya verilen ad.

119 Kâğıthane zencefili.

Kâğıthane tırfılı, çarh-ı felek, küstürme çiçeği, şakâyık-ı numaniye, anber çiçeği, güzelhatun, ipekli, beyaz zambak, sarı zambak, çayır çiçeği, gece sefası, kasım çiçeği, fulbahar¹²⁰, çadır çiçeği, minâ çiçeği, hanım sultan çiçeği, nilüfer, sarı nilüfer, koyungözü, düğün çiçeği, muhabbet çiçeği, gün çiçeği.

Sarmaşıklar: Yasemin, hanımeli, boru çiçeği, sarmaşık, asma.

Çiçek açmadıkları halde eskiden bahçelerde bulundurulmuş meşhur bitkiler: Melisa,¹²¹ biberiye, sedefotu, susam adi, firenk inciri, saksı güzeli, erguvanî ıtır, kırmızı ıtır, beyaz ıtır, oğulotu,¹²² misk otu.

Çiçek veren ağaçlar: Defne, mazı, çam, mersin

Eski zamanlarda İstanbul bir ara eğlenceye, yiyip içmeye aşırı ölçüde kendini kaptırmıştı. Küberanın bütün meşgalesi bahçe tanzimi ve nadir çiçek sahibi olmaktı. Bu konuda birbirleriyle yarış halinde idiler. Uzak mesafeler arası seferler ve nakliyat için tek vasıtanın yelkenli gemiler olduğu zamanda bile Hind'den, Fas'tan, Cezayir'den, çeşitli uzak Avrupa ülkelerinden binbir zorlukla çiçek getiren, bütün vakitlerini çiçek cinslerini çoğaltma ve ihya etmekle geçirenler bile vardı. Çok para ve emek harcanarak büyük bahçeli haneler, sahilhaneler yapılmış, pek çok yerde, bilhassa Boğaziçi ve Kâğıthane'de o zamanın zevkine göre bahçeler, *seradib*¹²³ ve havuzlar ile köşkler inşa edilmiş, buralarda saz ve söz âlemleri tertipleme merakı alıp yürümüştü. Sultan III. Ahmed zamanında¹²⁴ bu cins eğlenceler o güne kadar emsali görülmemiş çiçeklerle müzeyyen bahçelerde yapılmıştır. Sultan III. Selim devrinde¹²⁵ vüzerâ ve küberada bir lale merakı başlamış, bu merak halkın da çoğunu sarmıştır. Lalelerin nev'i ve cinsinin 481'e çıktığı, bunlardan 149 adedini yalnız Girit ve Kıbrıs lalelerinin teşkil ettiği bizzat gördüğümüz bazı risalelerde kaydedilmiştir.¹²⁶ Çok nadir olup pek zorlukla ele geçirilen cinslerden lalelerin bir tek soğanının kübera arasında 1.500 kuruşa kadar alınıp satıldığı, tarihlerde yazılıdır. Böyle lale ve diğer çiçeklerin varlığı zamanın verdiği kıymete ve rağbete bağlı olduğu için yüzyılın inkılâp ve değişik-

120 Filbahar (filbahri; *Philadelphus*) söz konusu olmalıdır.

121 Halk hekimliğinde kullanılan melisanın (*Melissa officinalis*) Türkçe karşılığı oğulotudur: Baytop 1963: 338; Demirhan 1975: 111.

122 Bkz.yukarıdaki dipnot.

123 Taranabilen kaynaklarda bu sözcüğe rastlanmadı.

124 III. Ahmed'in saltanat yılları 1703-1730 arasındır.

125 III. Selim'in saltanatı 1789-1807 yıllarına rastlar.

126 Yazar bu kaynakları belirtmemiştir.

liklerinin tesiriyle çiçeğe rağbet azalınca birçokları kaybolmuş, üretilmelerine çalışılmadığı için de bugün yüzde 95'i ortadan kalkmış ve bütün bütün unutulmuştur.

Büyük bahçelerde, hususi olarak ayrılan bölümlerde ve İstanbul'un sebze bostanlarında her cins sebze yetiştirildiği halde domates, patates, yerelması, ufak frenklahanası, kuşkonmaz, kırmızı salata, toparlak biber, kavata,¹²⁷ kavun şeklinde toparlak patlıcan eskiden bilinmezdi. Bunlar gibi daha pek çok sebze sonradan getirilmiş, yavaş yavaş tanınmış ve aranmaya başlanmıştır.

127 Daha çok turşusu yapılan acımsı ve sertçe bir domates (KT).

GIYİM-KUŞAMA DAİR BAZI BİLGİLER

KAVUKLAR, TAKKELER

Yüzyılın başında giyilen *kavuk*'ların şekli ve cinsi herkesin sınıf ve mesleğine göre değişirdi. Kavuğun şekline bakarak o kimsenin mensup olduğu sınıf herkesçe tanınırdı. Böylece kavukların her biri bir sınıfın âdeta alamet-i farikası haline geldiği için bir kimse bir başkasının giydiği şeyi giyemezdi; mesela birinin eline kendisinininkinden başka bir sanata mahsus bir kavuk geçmiş olsa bile giymesi yasaktı. Kavuklar kendilerine mahsus renklerde çukadan ve kadifeden yapılır, üzerine sınıfına göre mutlaka *sarık* sarılırdı. Yeşil renk sarık, *şürefâ* ve *sadât-ı kirâm*'a mahsus bulunduğundan bu sınıf mensubu olmayanların yeşil sarık sarmaları ve bununla gezinmeleri şiddetle yasaklanmıştı. Vüzera ve halkın ileri gelenleri dahil olmak üzere diğerleri beyaz sarık sararlardı.

Sarıklar yerli boyaması yeşil dülbend ile vüzera ve küberanın sardığı *altın baş* tabir edilen, sarı tel işlenmiş iyi cins dülbend ya da *ipek baş Hind dülbendi* denen pek makbul bir dülbendden yapılmış olurdu. Resmi günlerde giyilen kavukların sarıkları bu işe mahsus dükkânlarda sarıkçılar tarafından sarılırdı. Vükela ve ricalin giydiği kavuklar, sarıkları sarılmak üzere bu dükkânlara gönderilir ya da adamlar konak ve saraylara getirilir, özel şekline göre sardırılırdı. Halkın sardığı sarık ise bildiğimiz dülbenddendi. Şam, Gelibolu, Halep, Hama'da üstüne sarı ipekle çiçek işlenmiş *abanî* denen dülbend sararlardı. Sarıkların başkaları da vardı. Tarikat mensuplarının sardığı sarıklar *tac* veya arakiye üzerine sarılırdı. Yeşil sarık *Tarîk-i Kâdiri*, siyah renk sarık *Rıfai* ve kırmızı renk sarık *Tarîk-ı Bedevi* dervişlerine mahsustu. *Mevlevî* derviş ve şeyhlerinin sarıkları yeşil ve beyaz olurdu. Diğer *Turûk-ı alîyye* dervişleri beyaz sarık sararlardı.¹ Sarık sarılış biçimi de büyük makam sahiplerinin ve ulemanın memuriyetlerine has şekilde olurdu, mesela *Turûk-ı alîyye* şeyhleri, tarikatlarının usullerine göre iki

1 Tarikat mensuplarının sarık renkleri için karşı. Dervişlerin Kullandıkları Terim ve Deyimler bölümü, *destar* maddesi, s. 407 (c. 2).

parmak eninde ve uzun olan sarıklarını birbiri üstüne gelecek şekilde ve kafes şeklinde sararlardı. Sair halk ise adi surette ve *dolama* tarzında sarardı.

Giyilen kavukların cins ve şekillerine göre de ayrı ayrı isimleri vardı:² Büyük Osmanlı sultanlarından bazılarının giydiği kadifeden sivri tepeli ve dilimli *yusuflî* tarzı, ileri gelen makam sahiplerine mahsus kavuklardı. Vezirlere mahsus olanlar *kallavî*, küberaya mahsus olanlar *horasanî*, kâtipler sınıfına ait olanlarınkiler *kâtibi*, muhsır'ların giydikleri *mücevveze*³ adını alırlardı. Ayrıca *selimî*, *kalensüve*, *perişanî*, *kubadî*,⁴ *azamî*,⁵ *örfî*, *kafesî* adlı kavuklar vardı. Bunlardan başka diğer kavuklar, kabartmalı ve çöktürme tarzında dikilmiş *ulema kavuğu*, *esnaf kavuğu*, *Saray-ı Hümayun'da Hasoda kavuğu*, *Enderun* efendilerine mahsus *Enderun ağası kavuğu*, *iç oğlan kavuğu*, *pirpırı kavuğu*,⁶ *peyk kavuğu*,⁷ Kübera hademesine mahsus *iç ağası kavuğu*, ulema hademesine mahsus *çukadar kavuğu*, *Enderun* cücelerine mahsus *cüce kavuğu*, tepesi inci düğmeli *zadeğân kavuğu*, yeniçerilerin arasında bulunan soytarıların giydiği *soytarı kavuğu*, yeniçerilere mahsus *börk kavuğu*,⁸ *kalafat kavuğu*, yine yeniçerilere mahsus *sarıköz*

- 2 Kavuklar ve diğer Osmanlı Devri baş giyimi hakkında toplu bilgi ve karşılaştırmalar için bkz. Kumbaracılar. Gerek bu kaynakta gerek C. E. Arseven'de bellibaşlı kavuk vb çizimleri de yer almaktadır (SA I: 183); ayrıca bkz. Sevin: 1973.
- 3 Mücevveze, kaynaklarda bazı memurlar yanı sıra padişahların, sadrazamların, devlet erkânı ve hattâ askeri *ümerâ'nın* merasimlerde giydikleri resmi başlık olarak tanımlanmaktadır. (OTDTS II; SA III; TGKSS). Padişahlarınkiler sorguçlarla süslenirdi. Sadrazamların ve vezirlerinki ise dilimli ve daha uzundu (TCTS).
- 4 Ulaşılabilen kaynaklarda rastlanamadı.
- 5 Taranan kaynaklarda bulunamadı.
- 6 Bu adda bir kavuğa rastlanamadı. Pirpırı, başvurulana kaynaklarda farklı biçimlerde açıklanmaktadır. Pakalın'a göre pirpırı, yeniçerilerden inzibat görevi yapan "salma neferleri"nin arkalarına giydikleri kırmızı çuhadan bir cübbe (OTDTS II); bu kimseler pirpırı ile beraber başlarına etrafı siyah kuzu derisinden, tepesi yeşil çuhalı bir kalpak giyerlerdi (OTDTS III). H. E. Koçu ise Pakalın'ın açıklamasını kabul etmeyerek baldırıçıplak gürhunun, ayaktakımının, külahtan üstlük, çamaşır ve pabucca kadar bir bütün teşkil eden kılığı olduğunu ileri sürüp *pirpırı kıyafeti* terimini kullanmaktadır (TGKSS).
- 7 Peyk: Osmanlılar'ın ilk devirlerinde yaya postacı ve muhafızlar; son zamanların padişah alaylarında görkemi artıran özel tören birliklerindeki askerlerin adı. Gösterişli kıyafetleri zaman içinde değişikliklere uğramıştı. 16. yüzyılın son yarısında başlarında üsküf denilen uzun sivri ve gümüşlü külahları vardı; bazen yaldızlı veya değerli taşlarla da bezeli olabilen tüylüğe sorguç denilen renkli kuştüyü takılırdı. 18. yüzyılın ikinci yarısında başlarında tunçtan altın yaldızlı, siyah sorguçlu miğfer taşırlardı (OTDTS II); resmi için bkz. Kumbaracılar res. 84.
- 8 Börk kavuğu terimine rastlanamadı; kaynaklarda yalnız börk olarak geçmekte ve beyaz keçeden yeniçeri başlığı olarak tanımlanmaktadır (Kumbaracılar: 16 vd.; OTL; SA I; TGKSS).

pirpırı kavuğu ve *sarkıtma üskûfî kavuğu*,⁹ silahtarbaşının giydiği *üskûf-i gülşünü*,¹⁰ tepesi düz dikişsiz *ahad-ı nas- kavuğu*,¹¹ uzun tiftikten Bursa ve Konya'da yapılan¹² beyaz, şeker renk, devetüyü, koyu devetüyü, sivri ve düz tepeli, uzun *Mevlevî sikkesi*, dilimli beyaz çukadan tepesi dügmeli şeyh kavuğu, Bektaşî dervişlerinin giydiği, keçeden on iki dilimli *Bektaşî kavuğu* namlarıyla bilinirlerdi.¹³ Ayrıca *Kadirîyye* tarikatı şeylerine mahsus ekseri yeşil ya da kırmızı renkte çuka üzerine, mihraplı olarak dört kısma ayrılmış, ipekle işlenmiş *Kadiri tacı*, çoğu samanî, tırşe, darçınî açık renk çuka üstüne serpmeye olarak ipekle işlenmiş musanna *Nakşî tacı*, diğer dervişlerin sarıklı veya sarksız giydikleri yün veya tiftikten beyaz, şeker renk ve devetüyü renklerinde Bursa'nın meşhur arakiyesi vardı.

Çoğunlukla kavuk, *sikke* ve tacların altına pek ince ve musanna dikilmiş, *dikişli takke* giyilirdi. Küberanın hanelerinde giydikleri takkeler, *dîbâ*, *şîb*, *zerbaf*, *niğârpare*¹⁴ gibi kumaşlardan yapıldı.

Tatarlarla gayrimüslimler de *samur*, *balık dişi*¹⁵ denen kürklerden *kalpak* giyerlerdi. Bu kalpaklar Kesriye, Florina, Serfice taraflarında Rum ahali tarafından imal olunup İstanbul'a gönderilirdi. İstanbul'da yapılan adi cinsleri de vardı.

Hristiyanlar gök renk, Museviler sarı renk takke giyerken, sonradan 1000 tarihinde¹⁶ Hristiyanlar siyah, Museviler de kırmızı giymeye başladılar. Bir müddet sonra Musevî takkeleri mora dönüştürüldü, Hristiyan ileri gelenleri de *samur kalpak* giymeye başladılar.

9 Başvurduğumuz kaynaklardan yalnız İzzet Kumbaracılar'da üskûf kavuğu terimi yer almakta, diğerlerinde sadece üskûf şeklinde geçmekte ve yeniçeri zabıtlarının giydikleri, alt tarafı sırma işli, üst tarafı giyenin rütbesine göre değişen bir sorguçla bezeli bir çeşit külah olarak açıklanmaktadır (OTL, SA I). Kumbaracılar'a göre üskûf kavuğu, sarı çuhadan yarısı arkaya sarkmış, baş tarafına isabet eden kısmı kırmızı, bunun üstü de yeşil çuhadan olup yeniçeri ortalarından "avcı" diye tanınan ustaların resmî günlerde giydikleri bir serpuştur (Kumbaracılar: 24, res. 81); ayrıca üskûf adı altında, "kırmızı çuhadan yarısı arkaya sarkmış, başa giyilecek yerin üstü sırmalı olup Silahtar Ağalar'ın resmî günlerde giydikleri bir serpuş" tanımı vardır (a.g.e. 10, res. 15).

10 Gül renginde üskûf.

11 Ahad-ı nas: Halk. Halkın giydiği çeşitli başlıklar için bkz. Kumbaracılar: 29 vd. res. 138-154.

12 Bursa'nınki daha meşhurdur (yazarın notu).

13 Yazarın arkada topladığı bazı derviş terimleri arasında geçen Bektaşî külahları için bkz. s. 408 not 11 (c. 2).

14 Bu adda bir kumaşa rastlanamadı.

15 Başvurulan kaynaklarda böyle bir kürk adına rastlanamadı.

16 Miladi 1592 tarihinde.

ÜSTE GIYİLENLER

Yazın ipek *atlas* veya keten üzerine büyük emek harcanarak yapılmış, gayet ince musanna dikişli *Şam birkası*, renkli *Ankara sofı* veya *şal cübbe*, Arabistankârî ipekli ince beyaz *maşlah*, *Diyarbakır maşlahı*, *Gazze maşlahı*, *Halep*, *Şam*, *Kürdistan*, *Acem maşlahı*, *Van maşlahı*, *Trablusgarp burnus'u*, istenilen renkte ince *kazmir cübbe* giyilir. Kış günlerinde giyilenler ise hırka veya kürk üstüne keçeden yekpare *Manisa yağmurluğu*, çoban kepenegi, *İslimye abası*, *Balıkesir abası*, *Filibe abası*, *Yanbolu abası*, deve yününden yapılma *Bağdat maşlahı*, keçi yününden mamul siyah *Van maşlahı*, Bursa malı tiftikten dövme olarak yapılan *Bursa arakiyye hırkasıdır*.

İÇE GIYİLENLER

İç gömleklerinin yumuşak ve ince dokunmuş olması gerektiğinden kibarlar arasında pek makbul olan ipek kenarlı helâlî denilen gömlekti. Bütün olarak dokunmuş, dikişsiz, musanna helâlîler vardır. Fakat bunlar çok güç yapılır, yapanlar da maharetlerini göstermek için yapardı. Zarif ipek bürümcekten gömlek, *Trabzon bezi* gömlek yazın yine kibarlar tarafından giyilirdi. Makbul olanlardan biri de *çözme gömlek*'ti. Ak kenarlı *İstanbul*, *Dırama*, *Serfice*, *Kalamata bezleri* gömlek yapılan diğer makbul bezlerdir. Bunlardan başka herkesin kullandığı ve çoğu evlerde dokunan *destgâh bezi*, yine ev dokuması *pamuk bezi*, İstanbul'da da benzeri dokunan *Kastamonu bezi*, ipek kenarlı yerli imalat *kayıkçı helâlîsi*, ucuz ve dayanıklı olduğu için bekârların kullandığı *Amerikan bezi*, hanımların kullandığı *mermersahî*, *tül*, ince *Hindkârî ipek* gömlekler vardır.

Dersaadet'te dokunan bezler *tekfuri*, *burucî*, *hatayî*, *şamî*, *ahmedabad*, *mahmudî* bezleridir.¹⁷ Bir de *Sakız kemhası* ve *Sakız dimisi* vardır.¹⁸ Bezlerin dokunmasında kullanılan aletler *destgâh*, *çıkırık*, *öreke*, *masura dolabı*, *mekik*'tir.

17 İstanbul'da dokunan bu bezlere kaynaklarda ulaşamadık. Osmanlı kayıtlarında Hindistan'ın pamuklu dokuma merkezlerinden olan Buruc (Broach) ve Ahmedabad'dan gelen pamuklu kumaşlar yer almaktadır (Kütükoğlu 1983:65). Yukarıda *burucî*, *ahmedabad*, *şamî* adlarıyla geçen bezler, bu merkezlerin ve yine kumaşlarıyla ünlü Şam'ın dokumalarının taklitleri olabilir. Nitekim R. E. Koçu alaca denen çizgili kumaşın Şam'da dokunan ve *Şam alacası* olarak ün kazanmış ipekli cinsinin İstanbul'da taklitlerinin dokunduğunu yazar (TGKSS:10). Bezler arasında geçen hatayî ise, ipek ve kılattan ile dokunan eski ünlü kumaşlardır; R. E. Koçu da Şair Nedim'in bir beytine dayanarak hatayînin iç gömleği olarak kullandığını ifade eder (TGKSS:10).

18 Burada yine çok değerli ipekli bir kumaş olan kemha ile gömleklilik kaba pamuklu

Hanımlar günlük elbiseleriyle başlarına *ıçı dolu*, yani ortası çiçekli *yazma yemeni* bağlar, saçlarını bu yemeninin içine alır. Saçı uzunsu iki-üç örgü yapar, arkasına salıverir. Sirtına da eskiden Şam-Halep malı olup *alaca* denen iplikten dokunmuş kumaş entari giyer, beline beyaz çevreden ya da ipekten örme iki parmak eninde kuşak bağlar, üstüne de entarisinin kumaşından hafif pamukla uzun, yol yol dikilmiş bir hırka, ayağına ökçesi kenarsız, *sırsı* denen, ekserisi kırmızı renkli *sahıtiyan* terlik giyer. Pek ihtiyarları ucuz olsun diye aldıkları, *Anadolu sakosu* denilen cinsten kürkü, kazmir veya lahuraki ile kaplatıp giyerlerdi. Hanımlar, genç, ihtiyar, kına otunu sirke ile ezer, gece asma yaprağı ile el tırnaklarına, avuç ortasına sarar, yatar, sabah çıkarır, kınanın bıraktığı kırmızı rengi süs kabul ederlerdi. Genellikle yaşlılar ağarmış saçlarını da hamama gidince kına koyarak boyarlardı.

KUŞAKLAR

Bel kuşaklarının birkaç çeşidi vardır. Kibar erkek ve hanımlarının bel kuşakları her cinsten şaldan yapılmakla birlikte en makbul olanları Hind, sonra Şam, Halep şallarından ve Gelibolu'dan getirilen, keten üzerine sarı ipekle işli abaniden olur. Düz beyaz dülbendden uçları ipek ve sırmalı büyük *fevre*'lerden kuşaklar, esnaf ve esnaf gençlerinin kullandıkları elvan ipekli, yollu dokunmuş Trablus şalı, çok yaşlıların ve dervişlerle yaşlı ulemanın kullandığı beyaz yün kuşak, yine bazı esnafın kullandığı kırmızı renkli yünden, beyaz ve kırmızı ipek ve sırma telle işlenmiş *Cezayir kuşağı* ve ince renkli ipekle örülmüş "bel kuşağı", büyük yazmadan yapılmış kuşaklar da vardır.²⁰ Hanımların kullandığı kemerler arasında ise sırma kolanlı ve mücevher tokalı kemer, sade veya üzeri firuze ve bazen de sıra taş elmalı, aşağı sallanan *hacalı*²¹ büyük gümüş kemer ile ipek veya kolanlı köçek kemeri cinsleri vardır.

bez olan dimi, bir arada geçmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun ipekli dokuma merkezlerinden olan Sakız'ın kemhası gibi dimisinin de ünlü olduğu Osmanlı kayıtlarından anlaşılmaktadır (Kütükoğlu 1983; 48, 62, 116, 170).

19 Bu bilgileri yazar günlük hayatı anlatırken (bkz. Halkın Oturduğu Evler s. 161) vermiştir. Giyimle ilgili tüm bilgileri bir araya toplayabilmek için yayına hazırlayanlar tarafından bu bölüme aktarılmıştır.

20 Yazar arkada Dervişlerin Kullandıkları Terim ve Deyimler bölümünde dervişlerin kullandıkları kemer ve kuşakları yazmaktadır; bkz. "kemer" maddesi s. 410; "şed" maddesi s. 413 (c. 2).

21 Ulaşılabilen kaynaklarda rastlanamadı.

MENDİLLER

Kibar erkeklerin kullandıkları el mendilleri genellikle beyaz veya uygun renkte bir zemin üzerine çiçek işlenmiş olur. Diğer mendil cinsleri *serkizkârî*²² adıyla ün salmış *yazma mendiller*, elvan renk çiçekli yumuşak ipek *Hind mendili*, ekseriyetle halkın kullandığı kırmızı *pazar mendili*, düz beyaz ve uçları ipek veya kılardan veya sırma işlemeli çevre, diğer adıyla *yağlık*'lardan ibarettir. Eskiden çevrelerin en kıymetlileri *Kaya Sultan* ve *Saray çevresi* adıyla ün yapmış olanlarıydı.

ENFİYE MENDİLLERİ, ENFİYELER, ENFİYE KUTULARI

Çoğu yerde olduğu gibi Osmanlılarda da ve özellikle her yaştaki ulema sınıfından kimselerde, kübera ve halk arasında enfiye kullanılması pek yayılmıştı. Hele ulema sınıfında enfiye kullanımı herkesten çok artmış, genç yaştakilerde de bayağı vazgeçilmez bir ihtiyaç haline gelmiştir. Kullanılan enfiyelerin cinsleri ve çeşitleri sayılı ise de en meşhurları *Fransız*, *Hind rendesi*, *ince Felemenk*, *menekşe*, *gül enfiyesi*'nden ibarettir. Enfiye çekerken kullandıkları mendiller de zemini düz siyah veya koyu lacivert renk, etrafı beyaz çiçek su yapılmış küberaya mahsus *enfiye mendili*, ipekten renkli, yumuşak *Hind mendili* yanı sıra "Zindan Kapısı" enfiyecilerinde bulunan kırmızı, beyaz hareli saf ketenden, büyük, renkli Hind mendili ve diğer bir tabirle *papaz mendili* cinsleri de vardı. Bu enfiyelere bir damla limon yağı damlatmak veya enfiye kutularının içine bir ufak limon kabuğu koymak ya da pek az bergamut esansı akıtmak âdetti, bu da buruna güzel bir koku verirdi. Enfiyelerin pek sert ve çok hışırta ve *Suud* denen cinsi ise nezle salgını zamanlarında kullanılırdı. Yine bu türden sert *İmam-ı Gazalî enfiyesi* adında bir cinsi daha vardı.

Enfiye kullanımının çok yayıldığı İstanbul'da küberanın kullandığı enfiye kutularının pek çok çeşidi ve isimleri vardı. Bu kutuların çoğu Dersa-adet'te yapılır, birkaç cinsi Avrupa'dan getirilirdi. Ekâbirin kullandığı enfiye kutuları içinde pek musanna, zarif ve kıymetlileri kırk-elli bin kuruşa kadar alınır, satılırdı. Bu cins kutulardan birbirlerine hediye edenler de olurdu. Enfiye kutuları iki şekilde kullanılırdı. Ya yanlarında taşınır, pek kıymetliyse ayrıca şal kese içine konurdu. Ya da pek zarif ve nadide oldukları için kübera hanelerinde bir ziynet eşyası gibi kabul edilerek oturan odanın minder köşesinde duran, içi kırmızı ve yeşil, etrafı *ziyçeli*²³ *çuha* kaplı çekmecenin üstünde, saat, tesbih, sakal tarağı ve sürmedanlık gibi

22 Böyle bir terim bulunamadı.

23 Zihli anlamında; ancak yukarıdaki yazım biçimine hiçbir sözlükte rastlanmadı.

eşyaların yanına konurdu. Nefis musanna ve murassa enfiye kutuları bu eşyalar arasında altın ve mine üzerine murassa, yalnız altın ve mine, yalnız altın ve çiçek oymalı, gümüş ve çiçek oymalı, gümüş ve savat işlemeli, iki tarafı akik ve çerçevesi altın, safi mineden çerçevesi gümüş, kapakları kan taşı, çerçevesi altın veya gümüş, kapakları yıldız taşı, kenarları altın veya gümüş, kapakları necef taşı, kenarları altın veya gümüş, kapakları yeşim taşı, kenarları altın veya gümüş, kendisi abanoz üzeri gümüş kakmalı, bakır üzerine çiçekli soğuk mineli, safi fildişi, siyah manda boynuzu, safi abanoz ve zeytin kökünden yapılmış olanlar sayılabilir. Altın ve mineli murassa enfiye kutularının sanatkârane yapılmış çok kıymetlileri vardı. Bunlardan birinin kapağı üstünde kutu açılıp kapandıkça kendi kendine açılıp kapanan diğer bir kapak içinden yeşil tüylü çok ufak bir kuş çıkar, hafifçe öttükten sonra yuvasına çekilir ve kapak kapanırdı. Kutuların pek küçükleri bulunduğu gibi ekseri tiryakilerin ve bilhassa ulemanınkiler hayli büyük ve derin, yaşlı şeyhlerin kullandıkları ise hepsininkinden büyük olurdu. Enfiye müptelalarının enfiye tiryakiliği ve titizliği, özellikle Ramazan akşamlarında tütün tiryakiliğinden çok daha fazla tesir eder, kavgâ ve münakaşalara yol açacak kadar etkili olurdu.

BOYUN ATKILARI

Kış günlerinde boyuna sarılan atkılardan adi veya kıymetli her cins şaldan yapılanları yanı sıra Arabistan'da kullanılan ipek ya da pamuklu, yanları renkli yollu, ortası tek renkli ve *kûfiye*²⁴ adıyla anılan sargı ve Ankara tiftiğinden beyaz ve devetüyü renkli boyun sargıları vardır.²⁵

KESELER

Keselerin pek çok adları ve cinsleri mevcuttur. Çoğu al renkli düz kumaştan veya atlastan içi astarsız olan para kesesi ve yine al ipek ve iplikten örme para kesesi, Mushaf-ı Şerif koymak için çuka, kadife ve şaldan yapılan keseler, çocukların ilk başladıkları gün alayla mektebe giderken boyunlarına asılan som sırma Mushaf-ı Şerif kesesi, üstte taşınan En'am-ı Şerif için şaldan veya kumaştan düz ya da meşinden üzeri sırmalı kese ve yine şal veya kadifeden bir kısmı sırma işli sakal tarağı kesesi, çoğunlukla şal veya kadifeden ağzı oymalı ya da *güderi* den yapılmış saat keseleri, abdesthanelerde musluk başına asılan ekseriya beyaz kumaştan misvak kesesi, yemek odasının bir tarafına asılan uygun bir kumaştan kaşık kesesi, şal-

24 Söz konusu olan *kefiye*'dir.

25 Arkada Dervişlerin Kullandıkları Terim ve Deyimler bölümünde *şemle* adını taşıyan bir boyun atkısı daha geçmektedir (c. 2).

dan düz ya da sırmalı, kadifeden düz veya sırmalı ya da ipek işlemeli, yahut çuka ve benzeri bir kumaştan tütün kesesi, keçi kılından yani *sof*tan yapılmış sarı-siyah renkte hamam kesesi sayılabilir.

NALINLAR

Hanelerde hamamlarla matbahlarda nalın giyilir. Hanelerdeki hamam, gusulhane, abdesthane, matbah ve havlılarda kullanılan nalınlar, tahtadan iki rakamı²⁶ gibi yapılır, üzeri düz, ayak biçiminde olur, ayağın takıldığı tasma köseleden yapılır. Hamamlarda kullanılanlar evde giyilenlere benzerse de hamam sahibesinin, natır ve hademelerin nalınlarının ayakları yaklaşık iki karış yüksekliğindedir. Sim işlemeli tasması üzerinde kırmızı ufak püskülü bulunur. Bu nalınların cevizden yapılmış, üzerine ve ayaklarına gümüşten çiçekler mıhlанmış, tasması sırmayla işlenmiş ve püskül konmuş olanına *gelin nalını* denir ve yalnız gelinler tarafından kullanılır. Bunun bir de “arabkârî”si vardır. Ayakları epeyce yüksek, som sedef kakmalı, tasması kadife ve sırmalıdır. Ayrıca cevizden üzeri oyma çiçekli, tasması rugan denen parlak köseleden olanları da vardır.

TARAKLAR

Taraklar da birkaç çeşittir. Kadınların hamamda kullandıkları taraklar dörtgen şeklinde bir tarafı sık, bir tarafı seyrekçe dişli olup fildişinden yapılır, *dirhem*’le satılır. Evde ise boynuzdan yapılmış uzun saç tarağı ile şimşirden yine dörtgen şeklinde hamam tarağı kullanılır. Kibarlar tarafından kullanılan ve şal veya sırma işlemeli kadife kesede taşınan, ödağacı veya bağadan, bir tarafı dişli sakal tarağının üzeri sedef ve gümüş kakmalıdır. Ayrıca şimşirden bir tarafı dişli sakal tarağı vardır.

YELPAZELER

Yaz günleri havalanıp serinleyebilmek için kullanılan yelpazelere halk çok rağbet ettiğinden pek sanatkâraneleri, gerçekten çok kıymetli ve ustalıklı yapılmış olanları vardı. Saraylara ve ekâbire mahsus yelpazelerle sinek kovmak için yapılan sineklik adı verilenlerin de pek süslüleri, nefisleri olurdu. Dört türlü yelpaze vardı: Biri Saray-ı Hümayun ve küberanın kullandığı, sapları murassa olup beyaz kuş kanatlarından veya tavus kuyruğuyla şahin, cige, turna, balıkçıl, hüma kanatlarından sorguç yapılır, ortasına mücevher konurdu. Diğeri altın üzerine mine işleme saplı olur, yine sorguç takılır veya tavustan yelpazesi bulunurdu. Diğer bir çeşidi ise fildişinden ve somdan gayet sanatkârane oyulmuş ve sapına nakışlar yapılmış

olur, yine adı geçen kuşlardan birinin kanadı konurdu. Diğer de oymalı abanoz saplı ve genellikle yuvarlak olurdu. Bir çeşidine de ufak bir som takılır, katlanır, devşirilir, gerekirse cebe bile girerdi. Hicazdan gelme hurma dallarından hasır gibi örülmüş, boyalı, nakışlı sap takılmış olanı da vardı.

Sapı murassa olanlarını kuyumcular yapardı. Som ve fildişinden yapılanları, oymacı esnafının hünerlilerinin eseri idi. Bunların dükkânları ekseriyetle Süleymaniye civarındaki Uzunçarşı'da idi. Bu sapları yapan en ünlü ustalar "Kasımpaşalı A'rec"²⁷ Ömer Usta", "Hezarfen Ali Efendi", "Müezzinzâde Salih Efendi" idiler. Yaptıkları, çok yüksek fiyatla satılırdı. Sapın bir tarafına isimlerini de kazırlardı.²⁸

SÜRMELER VE GÖZ BANYOLARI

Gözlere *tutya*²⁹ denen sürme çekilirdi. *İsfahan sürmesi*, *eşmid sürmesi* en çok kullanılanlarıydı.³⁰

²⁷ A'rec: Topal, aksak (KT).

²⁸ Bu ustalar balık dişinden, somdan, fildişinden, abanozdan, boynuzdan, şimşirden çok nefis işlemeli ve oymalı arka kaşağıları da yapmışlardır (yazarın notu).

²⁹ *Tutya* (Farsça *tutiya*), göze çekilen sürme anlamındadır. Eyüboğlu sürmenin ilk kez İran'da İsfahan ilinde bir köy olan Tutiya'da bulunup oradan yayıldığı, zamanla da köyün adıyla anılır olduğu savını aktarır: "Tutya", *TDES*.

³⁰ Süslenme yanı sıra göz sağlığını koruma amacıyla da sürme kullanılırdı; bkz. Sağlık bölümü, s. 353 (c. 2).

BİNEK VE YÜK HAYVANLARI, ARABALAR VE KAYIKLAR

VÜZERA, EKÂBİR VE DİĞER OSMANLI HANELERİNDE
BESLENEN HAYVANLAR

Bundan yüz yıl öncesine kadar hükümet ve bütün devlet dairelerinin işleri, askerî hareketler, savaşta malzeme ikmali, ulaşım ve posta işleri hayvanlarla yapılırdı. Bu sebeple hayvan yetiştirmeye, çoğaltmaya ve cinslerinin ıslahına büyük ihtiyaç olduğundan Osmanlı ülkesinin pek çok yerinde hem devlet, hem halk tarafından güçlü ve cins hayvan yetiştirilirdi. Böylece bütün ihtiyaca yetecek hayvan bulunur, ayrıca bu iş çok kâr getiren önemli bir ticaret konusu da olurdu.

Dersaadet'te vüzera ve ekâbir kış-yaz memuriyet yerlerine hayvanla gidip geldikleri ve o vakitki teşrifat icabı beraber götürdükleri hademeleri de hayvanlara bindikleri için ahırlarında mevkilerine göre 70-80 baş hayvan bulundurmaya mecburdular. Ahalinin çoğu da yük taşımak ve binmek için hayvan beslerdi. Eskiden Dersaadet'in uzak mahallelerinde oturan esnaf, çarşı pazardaki dükkânlarına çoğunlukla katır, midilli ve merkebe binerek gider gelirdi. Bu yüzden Dersaadet'te pek çok hayvan beslenirdi.

Hayvanların alınıp satılabilmesi için Fatih Camii çevresinde "At Pazarı" denen yerde, her birinde otuz-kırk hayvan bulunan ahırlar ve *canbaz* tabir edilen tüccarlar vardı. Belli günlerde burada pazar kurulur, her taraftan getirilen hayvanlar müzayede ile satılırdı. Âdet üzere hayvanı alanla satan birbirlerinin ellerini tutup sallarken "var hayrını gör" diyerek varılan anlaşmayı uğurlu, hayırlı sayarlardı. Hayvanlar için gerekli takımlar *saraç* denilen esnaf tarafından dört tarafı duvarla çevrili, içinde yüzden fazla dükkân bulunan, kapıları sabah açılıp akşam kapanan, Fatih yakınındaki "Saraçhane Çarşısı"nda yapılırdı. Burada çalışan ustalar pek çok da şakird yetiştirirdi. Hayvanların ayaklarını nallamak ve hastalıklarını tedavi etmek

için Dersaadet'in birçok yerinde na'l-bend¹ dükkânları açılmıştı. Bunlar sanat ve ustalık derecelerini göstermek için ufak çivilerle küçük nal mihanmış yumurtaları dükkânlarına asarak teşhir ederlerdi. Hayvanların gece ahırlarda sırtlarına ve ayaklarına vurulan *çul*, *köstek*, *belleme* ile *yular* gibi malzeme imaliyle meşgul olan esnafın dükkânları At Pazarı'na yakın Çarşı-yı Kebir içinde ve Çemberlitaş yakınında bulunurdu. Bu malzemeler mavi boncuklarla ve aralarına kurdele gibi konmuş elvan çuka parçalarıyla süslenmiş olurdu.

Ekâbir dairelerine ait hayvanların yürüyüş ve hareketlerini talim ettiren, koşuya alıştırılan ekseri Bağdat ve civarı ile ve aşiretlerden getirilmiş, hayvan taliminde tecrübeli, meşhur eğitimciler vardı. Bunlar hayvanları Dersaadet içinde düz ve geniş yerlerde veya kırlara çıkararak dizginler, gezdirir ve talim ettirirlerdi. Vüzera ve kübera hayvanlarına bakan seyislerin pek çoğu Şam, Halep ve civar ahalisindendi. Bu mahallerin halkı at bakımını en iyi bildikleri için tercih edilirdi. Hayvan tımar ederken ellerindeki kaşağıyı hayvanın üstünde gezdirir ve kaşağı içindeki halkalar şı-kırtılı bir ses çıkarırken onlar da buna seslerini uyduurup Arapça vezinli ve kafiyeli mavalları okurlardı. Konakta uzun süre bağlı kalmaktan dolayı hayvanların *sarınlamaması*² yani ayaklarına tutukluluk gelmemesi ve sokaklarda olur olmaz şeylerden korkup ürkmemeleri için çoğunlukla öğle vakti üzerilerine boncuklarla süslü çullar örtülür, Arap seyisler biner, herkesin toplandığı yerlere çıkarıp gezdirerek talim ettirirlerdi.

Meşhur At Cinsleri ve Uğurlu-Uğursuz Sayılan Nişaneleri

Yüzyılın başında Osmanlıların kullandığı atlar, kübera ve halk arasında meşhur olan at renkleri ve cinsleriyle at alınıp satılırken dikkat edilen ve uğurlu ya da uğursuz sayılan nişaneleri aşağıda verilmiştir.

At Renkleri: *Kır, öbek kır, bakla kır, demir kır, bulut kır, doru, al, kestane dorusu, kızıl doru, safi kestane, kula, yağız, kara yağız, fil, geyik tüyü, ödağacı rengi, harmani.*

“Alma alı, sat yağızı

Sakla kır, bin doruya”

deyişinden de anlaşılacağı gibi en makbul renk kır ve doru idi.

Cins Atlar: Halk arasında aranan en pahalı saf cins atlar *seylavî*,³ *kühbeyli*, *kühbeylet'ül-acuz*, *Horasan*, *Mahmudî*, *Sa'ad*, *Bağdat*, *Gazze*, *Basra*,

1 Nalbant.

2 Sözlüklerde “sarınlama” sözüne rastlanamadı.

3 Seylavî (Saklavî), bir kabile adıdır. Bu cins, Arap atlarının en önemlisidir (Çınar: 58).

Şam, Çukurova ile Adana'nın kolukıası, Konya'nın belikıası idi. Bunlar içinde en meşhurları Gazze ve Seylan cinsleriydi.

Atların ufak bir cinsine midilli denir. Bunlar küçük boylu oldukları için güzel, sırmalı takımlar vurularak kibarzade çocuklarının mektebe giderken bindikleri hayvanlardı. Bunları halk ve bilhassa esnaftan olanlar da kullanırdı. Fakat bu hayvanların çoğunun başı sert, haşarı, tekme ve kapması çok olduğundan önce denenir, yumuşak huylu ve usluları satın alınırdı.

Yüzyılın başında at yetiştiriciliği ve binicilikte maharet kazanmış olan Sivas'ta da cinsi ıslah edilmiş, düzgün yapılı atlar bulunurdu. Ahım-satım-da bu hayvanlar da rağbet görürlerdi. Bunlardan başka ufak çaplı, çok güçlü, hızlı ve çevik Çerkes atları da ün yapmıştı. Boynu kalın, kısa, çok etli, yuvarlak yapılı, hızlı ve çoğu rahvan yürüyüşlü Bosna bargirleri⁴ de beğenilen atlardandı.

Rumeli'de yetişen ve *Rumeli hergelesi* denen cinsi bozuk hayvanlar ise yük taşımada, şurada burada kullanılırdı. Böyle yük bargirleri daha ziyade Anadolu'dan getirilirdi.

Çeşitli Nişaneler: Osmanlıların atlarda pek uğurlu addeddikleri nişane ve işaretlere gelince, harmanî renkte atlar diğer atlardan daha kuvvetli kabul edilir. En makbul atlarsa, boynu uzun, kirpikleri uzun, kık sinirleri ve bilekleri kalın ve kısa, karın altı yassı, kuyruk yatağı geniş, kulakları ince ve uzun, turnakları değirmi, yüz, göz ve bakışı güzel olanlardı. Böyle olan atlara “yüzünde bâd-ı sabâ var”⁵ denirdi. İki kulak arası geniş ve açık, dişleri ufak, alnı yumru, yüzündeki elmacık kemikleri ufak, omuzları yüksek, göğsü açık, yassı ve ayakları birbirinden açık basan ve sudan geçerken önce sağ ayağını atan atlar pek makbuldü. İlk sol ayağını basana “solak” denir ve makbul sayılmazdı. Kık tarafındaki kasları çok belirgin ve boynunda bulunan tüyden buruşuk mühür şeklindeki nişan sağ kulağına yakınsa *eşkin*'inin, yani yürümesinin çabuk ve açık olduğuna delil kabul edilir, makbul addedilirdi. Atın yelesi ve kuyruğu⁶ ince uzun olursa değer verilir, ön ayağının sağında ve ard ayağının solunda *seki*'si bulunanlar zarsız sayılır, fakat yalnız sağ ayağında seki varsa uğursuz kabul edilirdi. Alnında ufak bir *gurru*'si olanlar ise çok makbuldü. Atların alnında *akıtma* denen beyaz leke, burnunu geçerek alt dudaklarına kadar uzanırsa “mühürlü” tabir edilir, makbul sayılmazdı. Nişan denen kıvrıkcık tüy ön ayağının özengi degecek yerinde ise uğursuz addedilir, hatta böyle atlar tavlaya

4 Bargir: Beygir.

5 “Yüzünde sabah rüzgârı var”.

6 Bu cümle “atın yelesi, yani kuyruğu ince olursa...” şeklinde yazılıysa da bir yazım hatası olduğu kabul edilerek yukarıdaki gibi düzeltilmiştir.

bile konmazdı. Bu tür seki boynunda ise değerli idi. Atların saçlarını gece örülü bırakmamaya dikkat edilirdi.

Arap atlarının bir cinsi Cuma geceleri yem yemez, su içmez, yemlik önünde durur, yalnız ayaklarını yere koyup kaldırarak ve etrafına sık sık bakınarak vakit geçirirdi.⁷

Katırlar ve Merkepler

Katırların ünlüleri ve en çok arananları Kıbrıs, Kayseri, Erzurum, Sivas katırlarıdır. Merkeplerin en meşhurları da Merzifon, Kayseri, Bağdad'ın beyazı, Mısır'ın beyazı, Semadirek Adası'ndan çıkan küçük ve kısa ayaklı nevileridir.

Eğer Takımları

Haşalar: *Haşa* ve takımlarının çok değişik şekilleri vardı. Hayvan üstüne vurulan haşa çoğunlukla çuka ve nadiren kadife üzerine sarı işlemeli, bazen de beyaz sırma işlemeli olurdu. Hayvana eğer konduktan sonra üstüne enli, dokuma kolan atılarak karnından bağlanır. Uçları sivri olan ve hayvanın ardayak tırnağına kadar sarkan haşaları vüzera ve ekâbir-i mülkiye ricali, sarkan uçları yuvarlak olan haşaları da ilmiyye sınıfının sudûr ve ricali; kullanırdı. Bunlar yalnız resmi günler içindi. Diğer günlerde küberanın kullandığı haşalar, sırmadan enli kenarlı, köşeleri de büyük sırma çiçekli olurdu. İlmiyye ricalinin haşaları aynı biçimde, fakat köşeleri yuvarlak olurdu. Alaylarda mülkiye ve ilmiyye sınıfının kullandığı haşalar lacivert renkli çuka üstüne rütbeye göre işlenirdi. Ümera-yı askeriyeye üzeri işli kırmızı çukadan haşalar vurulmuş atlara binerdi.

Kamçılar: Fil derisi, kayış örme ve ortasında bükülebilen saç örgüsü şeklinde gümüşten, *savatlı Çerkes kamçısı*, ipek gaytandan örülü, ucu ufak püsküllü, sapı gümüşlü *alay kamçısı*, ucuna demir halkalar takılmış ve arasına başı sivri bir demir konmuş *merkep kamçısı* gibi çeşitleri vardı.

Özengiler: Hayvan eğerlerine takılan ve ayağa geçirilen özengilerin üç cinsi vardır. Ayak basacak yeri enli ve iki tarafındaki kulpları geniş, ortası az kalkık olanına *Osmanlı özengisi* ve *gaziler özengisi* denir. Bunları vüzera ve ekâbir-i rical ile ilmiyye ricali ve *taşra vüzerası* kullanırdı. Ayak basacak yeri üç parmak eninde, arası delik ve ayak basacak kadar geniş, çoğu gümüşten olan diğer özengi cinsi mülkiye ricali ve askeri zabitan tarafından kullanılırdı. Üçüncüsü de ayak basacak yeri yuvarlak, ortası açık,

7 Şeriflerden Ahmed Adnan Paşa merhumun böyle bir atı vardı ve ben de görmüşüm. Bu atı Hakan II. Abdülhamid'e takdim etmiş, o da atı Plevne Gazisi merhum Osman Paşa'ya hediye etmişti (yazarın notu).

kenardaki kulpları çok ince ve yuvarlak gümüşten savatlı olarak yapılır, buna da *Çerkes özensi* denirdi.

Bu özensilerden Osmanlı özensi ya gümüşten ya sarı pirinçten ya da bakır üstüne altın yaldızlı olur ve hepsi kabartma çiçekli yapıldı. Padişahın bineğine vurulanı ise saf altından idi. Başkasının kullanması kesinlikle yasaktı.

Eğerler: Ön ve arka kaşı yüksek *Osmanlı eğeri*; ötü arkası az yüksek ve ufak boy, içine pamuk yastık konmuş sahtiyan, kolan atılarak altından bağlanan cinsine *Çerkes eğeri*; ortası çukurca, kenarları ve binilecek yerleri oldukça düz olanına *Bosna eğeri*; oldukça geniş, üzeri batırma olarak yapılmış, kenarları püsküllü ve yassıcasına *Maraş eğeri*; siyah sahtiyan, ortası meşin yastıklı, yamçılı ve çifte kolanla bağlananına *Tatar eğeri*; sarı kalın köseleden üzeri düz ve yassı, ufak olanına *firenk eğeri*; üstü düz ve yumuşak, ön kaşları kalkık *alay eğeri*; etrafı püsküllü ve yanlarından iki ayrı püskül sarkan, ön kaşları gayet yüksek olanlara *Arap eğeri*, yine püsküllü, üzeri çok yumuşak, düz olanına *Bağdat eğeri*; yanları çok sarkık ve üstü düz ve içi pamuk konmuş sahtiyan olanlara da *çizme eğeri*; siyah meşinden, altına yine düz siyah yamçı konmuş ufak boyda olanına *sarraş eğeri* denirdi.

236

Mülkiye erkânının at eğerlerinin önünde tabanca koymak için *kuburluk* vardı. İlmiye ricalininkilerde ise kuburluk bulunmazdı.

Palan ve Semerler: Merkeplere vurulan palanlar da *Bağdat*, *Kayseri*, *Şam palanları* olarak adlandırılırdı. Yük hayvanlarına vurulan esas ağaçtan, beyaz sahtiyanla yapılmış olanlarına *semer*, adı siyah meşin ve sahtiyanından yapılan diğer cinsine de kaltak⁸ denirdi.

Başlıklar: Hayvan başlıklarına gelince siyah köseleden, sarı pirinçten döğme pullu veya sahtiyan üstüne sırma işleme, kadife şerit geçirilmiş ve çene altına gelen kısmına sırma ve ipek püsküller konmuş olanı *Osmanlı başlığı*; ince siyah sahtiyan üzeri gümüş, savatlı yuvarlak düğmelerle bezenmiş *Çerkes başlığı*; yalnız düz elvan renkli yün veya ipekten örülmüş ve halkalarının uçlarına sahtiyan konmuş, altına ve alınına ipek ya da sırma püsküller takılmış *Arap başlığı*; siyah sahtiyan şeritten saç örgülü olanı *Tatar başlığı* adını alırdı.

Yularlar: Düz siyah köseleden veya yün gaytandan örülü *merkep şebeşi*

8 Burada bir semer cinsi gibi anlaşılan kaltak, sözlüklerde "eyer; eyerin tahta kısmı" (KT; OTDTS II); "hayvanın kuyruğu altından geçirilen 'kuskun' denen kayışı bulunmayan eyer" (TDKTS) olarak tanımlanmaktadır. 1640 tarihli Narh Defteri kayıtlarında ise iyi bir eyer cinsi olarak "İstanbul işi kaltak eğeri" ifadesi geçmektedir: Kütükoğlu 1983: 240.

ve yuları vardı. Yük bargirlerine takılan sırf kalın ipten yapılanlarına da yine yular denirdi.

VÜZERA VE BÜYÜK DEVLET RİCALININ ATLA "KAPİ"YA GİDİŞLERİ

Vüzera ve büyük devlet ricalinin Kapı'ya gidişleri veya sokağa çıkışları belirli usul ve merasime tabi idi. Eskiden sadrazam ile memuriyette bulunan vüzera, Kapı'ya ya da başka bir yere giderken mutlaka hayvana binmek zorundaydılar. Pek büyük bir zaruret olmadıkça arabaya binilmezdi. Hele yayan gitmek mümkün değildi. Binecekleri atın cins ve makbul renkte Arap atı olması şart idi. Başka bir hayvana binilmesi ayıptı ve sahibinin cimrilğine, seviyesizliğine hükmedilirdi. Bu hayvanlara vurulan som sırma işlenmiş haşanın uçları sivri olur, hemen hemen atın tırnağına kadar sarkardı. Önlerinde sağlı sollu tabanca koymaya mahsus yine sırmalı kurburluk bulunurdu. Özengi gümüşten olurdu. Takılan başlıklar da yine gümüşlü ve püsküllü idi. Eğerin ön kaşına ucundan bağlanarak asılan meşinden örme kamçının başı gümüşlü, ortası kadifeliydi. İpekten hacvari örülü *dizgin*'in ucu hayvanın başındaki *gem*'e bağlı olurdu.

Hayvana binen kişi eski tabirle *üç tuğlu vezir*⁹ ise resmi alamet olarak üç adam ellerinde üzeri kadife kaplı uzunca sırkılar taşırıldardı. Sırkların tepesinden aşağıya at kuyruğu gibi sarkıtılmış püsküllerin rengi birinde kırmızı, diğerinde beyaz ve ötekisinde ise yeşil olurdu. Sırkların tepesinde gümüşten yapılma birer topuz bulunurdu. Bu tuğları çeken adamlar öne düşer, atın önünde ve tuğcuların arkasında *selam ağası* yürürdü. Atın sağında kolları aşağı sarkan *sırmalı cepken* giymiş, omuzunda kırmızı ipek gaytanla asılı pala denen bir cins kılıç, belinde *silahlık*'a sokulmuş bir çift tabanca bulunan, heybetli bıyıklı, kavasbaşı,¹⁰ onun solunda benzer kılıklı *ikinci* denen diğer kavas, bunların arkasında ve sağında, yine sırmalı cepken giymiş olan seyisbaşı ve solunda aynı biçimde giyinmiş, omuzlarına hayvanın örtüsünü atmış olan *ikinci seyis* gelirdi. Bunların ardından, arkalarına kırmızı cübbeler, başlarına kenarları siyah kuzu derisinden, tepeleri kırmızı çukadan kalpaklar giymiş, yarısı atın sağında, diğer yarısı atın solunda olmak üzere yirmi kadar *gidiş çavuşu* yürür, sağdakiler sağ ellerinde, soldakiler sol ellerinde omuz hizasına kadar gelen, üzeri kadife kaplı,

9 Eski Türk geleneklerinden sayılan ve bağımsızlık, yetki simgesi olan *tuğ*, Osmanlılarda da hükümdarlık, vezirlik, beylerbeyilik, sancak beyliği ve daha genel bir ifade ile askeri görev ve memuriyet işareti idi, sayısı görevin önem ve derecesine göre değişirdi; örneğin sancakbeylerinin bir, beylerbeylerinin iki, vezirlerin üç tuğu olurdu; padişahın tuğları (*tuğ-ı hümayun*) ise altı adetti (17.-18. yüzyıllar): Uzunçarşılı 1984: 262 vdd.

10 Bkz. s. 183.

tepelerinde ufarak gümüş topuzlar takılı değnekler taşırlardı. Daha arkadan, atın yine sağında ve solunda olmak üzere bellerinde kılıçlar ve birer çift tabanca bulunan ve *sırmalı salta* giymiş on kadar kavas yürürdü. Atın tam arkasında ise tek başına at üstünde paşanın kaftan ağası gelir, onu yine ata binmiş tütüncübaşı, *çamaşır ağası*,¹¹ hazinedar ağa ve *silahtar ağa*,¹² daha sonra da yine atlı olarak paşanın yaklaşık altı gidiş ağası¹³ takib ederdi. Bunların da arkasında sırmalı elbise giymiş birer seyis, Paşanın maiyette yürüyen yedek atlarını başlarından tutarak çekerdi. Bu yedek binek atlarının üstlerine gayet ağır sırmalı haşalar ve gümüşlü takımlar vurulmuş, üstlerine üç tuğlulara mahsus kırmızı örtü örtülmüş, alttaki haşanın kuyruk kısmı görülecek şekilde kırmızı örtünün ucu haşa üstüne atılmış olurdu. Sadrazam ve *havass-ı vüzerâ* bu tarif edilen usulle ve alay halinde gider gelirlerdi. Vüzeranın önüne *üç tuğ*, *Rumeli Beylerbeyi* payesine ulaşanlara *iki tuğ*, *mir-i mirân* rütbesine ulaşanlara da *bir tuğ* çekilirdi. Bunların maiyetinde kavas ve gidiş ağaları ve yedek atları yoktu. Dersaadet'te bulunan sadrazam ile diğer vüzerâ ve paşalar böyle alayla ve ağır ağır geçerken, onlara rastlayan halk sokağın bir tarafında selam makamında el kaldırır, bekleyenler de yere kadar eğilerek ve temenna ederek selam alırlardı. Taşrada bulunan vüzeranın kendisinin selam verme âdeti yoktu. Selama duranlara, önde giden selam ağası, paşa adına el kaldırarak selam verirdi. Paşa selama duranlardan birine atıyye vermek isterse, eliyle o adamı gösterir, arkasından at üstünde gelen hazinedar ağa evvelce eşit olarak sayıp hazırlattığı para çıkınlarından münasip miktarda paşanın işaret ettiği adama verirdi.

ARABALAR

Koçu (*koçi*) tipi arabaların içi küçük bir oda gibidir. Etrafı kırmızı çu-ka kaplı ve iki tarafı pencereci olur. Pencereciin perdeleri indirilip kaldı-

11 Kaynaklarda bulunamadı. Yazar da Konaklardaki Vazifeliler bölümünde (bkz. s. 171 vd) çamaşır ağası hakkında bilgi vermemiştir. İ. Hakkı Uzunçarşılı, 18. yüzyıl ortalarında, saraya ait bazı hizmet bölüklerinden biri olan *hassa çamaşırcıları*'nın başındaki *çamaşırcıbaşı*'ndan söz eder (Uzunçarşılı 1984; 461). M. Z. Pakalın ise Harem'de hizmet edenlerden çamaşır işleriyle uğraşan *çamaşırcı usta*'ya ver vermiştir (OTDTS I).

12 Konaklardaki Vazifeliler bölümünde *silahtar ağa* da yer almamıştır. Saray (Ende-run) ağalarının en önemlileri arasında geçen silahtarâğa, padişahın silahlarını muhafaza eder, törenlerde at üstünde kılıcını taşır, padişaha en yakın yüksek memurlardan sayılırdı. M. Z. Pakalın sadrazamlarla vezir, beylerbeyi gibi ileri gelenlerin de bu adda adamları olduğunu, bunların Sultan II. Mahmud tarafından yasaklandığını yazar (OTDTS III).

13 Karş. s. 185.

rılabilir. Bu pencerelere gaytandan kafes örülmüş ve içine yaşmak düzeltmek için iki küçük ayna konmuştur.¹⁴ Bu tip arabaların yanı sıra vekillerin bindiği, iki tarafı cam pencereli, ikisi önde, ikisi arkada dört büyük fenerli, *kupa* denilen kibar arabası; gezintilerde kullanılan iki tarafına boydan boya kabartma çiçekler oyulmuş, boya ve yıldızla süslenmiş, tepesine kırmızı ihram çekilmiş, içine şilteler konmuş ve bir çift öküz koşulmuş *seyir arabası*; şekli kayık gibi, altı yuvarlak ve kayışla asılı, içi şilteli *kâtip odası* denen araba; yüksekçe, dört tarafı kapalı, iki yandan binilen Rumeli tipi *talika*; Edirne’de kullanılan yüksek, dört kişilik ... araba;¹⁵ yük taşımak için öküz koşulu *sırık arabası* ve yine yük, ev eşyası nakline mahsus *manda arabası*; yakın ve hafif yük için bargir koşulan *yük arabası* sayılabilir.¹⁶

VÜZERA VE VÜKELANIN ARABA İLE “KAPI”YA GİDİŞLERİ

Vüzera ve vükelanın Kapi’ya ya da başka bir yere atla gitme mecburiyeti, Sultan II. Mahmud zamanının ortalarına ve *Asâkir-i Nizamiye*’nin¹⁷ kuruluşundan bir-iki yıl sonraya kadar devam etmiştir. O tarihten sonra kış mevsimlerinde arabaya, yazları da yine ata binilmesi usulü getirilmiştir.

14 Bazı kaynaklarda *koçu* (*koçi*, *koşi*) adı altında sadece öküz koşulan yaygın bir araba tanımlanmaktadır (Gülersoy [(1981)]: 33 vdd; SA III). Abdülaziz Bey’in yukarıda tarif ettiği koçu ise, çeşitli kaynaklardaki at koşulan koçu tanımlarıyla uyumaktadır (Gökay 1978: 367; KT; OTDTS II). Leyla Saz da zamanın arabalarından söz ederken “Pek eski zamanlarda *koçi* denilen araba ile çıkılmış; *koçi*’yi görmedim, fakat *öküz arabaları*’nın tantanasına yetiştim” demektedir (Saz 1976: 241 vd.). Sonuç olarak öküz koşulan eski koçular yanı sıra yine koçu denilen, at koşulan daha farklı binek arabalarının da bulunduğu anlaşılmaktadır. Musahipzade Celâl’de yer alan at koşulu koçu arabası çizimi de bu tanımları destekler (Musahipzade Celâl 1946: 166). Söz konusu çizim, Jean Brindesi albümünde “Üsküdar İngiliz Mezarlığı’nda koçu araba” altıyazılı resimden alınmıştır (Brindesi [~1860]: res. 5). Brindesi’nin bu resmi Gülersoy’da yanlışlıkla *kâtip odası* denilen araba resimleri arasında verilmiştir. Abdülaziz Bey öküz koşulan bir arabaya da değinmekte, bunu da *seyir arabası* olarak tanımlamaktadır. Hanımların mesirelere gidişinin ele alındığı bölümde (bkz. s. 291 vd) ayrıntılarıyla tarif ettiği bu arabayı sadece öküz arabası olarak adlandırmıştır. Leyla Saz da Fenerbahçesi mesiresine gittikleri bir ahbablarına ait öküz arabasını Abdülaziz Bey’in anlattığı şekilde tarif etmektedir: (Saz 1976: 241 vd.).

15 Arabanın adı okunamadı, ulaşılabilen kaynaklarda da bu tanıma uyabilecek bir araba adına rastlanmadı.

16 Arabalar hakkında fazla bilgi için bkz. “Araba, Arabacı...” İSTA 2; Gülersoy [1981].

17 II. Mahmud’un saltanatı 1808-1839 yılları arasını kapsadığına göre yazarın yukarıdaki ifadesinden ortaya çıkan tarih 1825 civarı olmaktadır. Bu tarih Sultan II. Mahmud’un Yeniçeri Ocağı’nı kaldırdığı ve yerine kaynaklarda “Asâkir-i Mansure-i Mu-

Binilen bu arabalar Dersaadet'te yapılamadığından Avrupa'dan getiriliyordu.. Bu arabaların kapılarının üzerindekiilerden başka öne ve arkaya konmuş dört feneri vardı. Fenerlerinin iki yüzü camlı idi. Arabanın sandığı zamanımızdaki saltanat arabaları gibi dört tarafından kayışlara asılı, içe-risi atlas kaplı, tekerlekleri ve sandığın münasip yerleri yıldızlarla tezyin edilmiş olurdu. Hayvanlarının koşumlarına beyaz madenden *pafta*'lar konmuş, arabacının oturacağı iskemlenin altına uzun çukadan saçak gibi kırma eteklik çekilmiş, büyük ve muhteşem arabalar idi. Vüzera ve vükela böyle bir arabaya bindiği zaman, önünde at üzerinde bir *kılavuz*¹⁸ gider, onun arkasından omuzlarında rugan denenen parlak siyah meşinden üst kapları som sırma işlemeli çanta taşıyan iki *çantacı*,¹⁹ ellerinde *filinta* adı verilen ufak tüfekler bulunan ve yine at üstünde iki asker çavuşu ile, biri piyade, diğeri bahriye subaylarından iki yaver giderdi. Subayların da belle-rinde sırmalı kayışlara bağlı kılıçlar vardı. Onları at üzerinde altı adet *iç ağası* takip eder ve en arkadan da yedek bir at çekilirdi.

KAYIKLAR VE DİĞER DENİZ VASITALARI

Binilen ya da yük taşınan kayıkların birçok çeşitleri ve değişen adları vardı.²⁰ Vüzera ve devlet memurlarının sınıf, memuriyet dereceleri ve itibarlarına göre bindikleri kayıkların şekli de ayrılarak tespit edilmiş olup, diğer kişilerin ve halkın bindiği kayıklardan farklıydı.

Büyük Osmanlı sultanlarına mahsus olan *saltanat kayığı*'nda padişah hazretlerinin oturacağı yerin üzeri ufak kubbeli, etrafı açık, perdeli, tepesi güneş topludur. Kayık on ikişerlik iki sıra halinde oturan ve her birinde bir kürek olan yirmi dört *hamlacı* tarafından çekilirdi.²¹ Kayığın içiyle dış

hammediye" adıyla geçen (OTDTS I; OTL; TCTS) yeni düzenli bir ordu kurduğu tarihtir. Yazar da Asâkir-i Nizamiye terimiyle bu orduyu kastetmiş olmalıdır. Asâkir-i Nizamiye adı ise kaynaklarda, 1869'da Abdülaziz zamanında kurulan askeri teşkilatta kara ordusuna verilen ad olarak geçmektedir (OTL; TCTS).

- 18 Gerek padişah, gerekse sadrazam alayla giderken yol açan memur da *kılavuz çavuşu* adını taşımaktaydı: Uzunçarşılı 1984: 419.
- 19 Vezirlerle vekillerin alayında çanta taşıyan çantacılar hakkında bilgi bulunamadı. Uzunçarşılı ve Pakalın saray dışına çıkan padişahın alayında yer alan çantacıdan söz etmekte, padişahın içi altın ve gümüş para ile dolu çantasını taşıdığını, Enderun hazinesi memurlarından olduğunu yazmaktadır. (OTDTS I; Uzunçarşılı 1984: 316, not 5).
- 20 Kayıklar ve kayıkçılık hakkında fazla bilgi için bkz. Gülersoy 1983; Orhonlu 1966; Tezel-Çalikoğlu 1983.
- 21 Deniz Müzesi'nde teşhir edilen köşklü saltanat kayıklarından Sultan Abdülmecid (1839-1861) ile Sultan Abdülaziz'e (1861-1876) ait olanları (env. no. 222, 223) on üç çifte, Sultan V. Mehmed Reşad'a (1909-1918) ait olanı ise (env. no. 227) on

tarafının üst kısmı ve kürek başları altın yaldızlıydı. Yine *rükub-ı şaha-ne*'ye mahsus²² olan tebdil kayığı da teker kürekli altı çift hamlacı tarafında çekilirdi. Baş tarafında altın renkli bir kuş resmi bulunan kayığın dışı beyaz renge boyanır, yukarısına altın zih çekilmiş olurdu.

Diğer kayıklar arasında dışı beyaz boyanmış, kenarına sarı zih çekilmiş *beş çifte süfera kayığı*,²³ efendiden olan vükela ile azledilmiş vükela, ulema sınıfından kazaskerler ve ikinci dereceden sayılan *rüsumat nazırı*, *düfter emini* gibi zevata mahsus, dışarısı siyah *üç çifte kayık* vardı. Ulemadan kazaskerlerin bindiği üç çiftenin içerisinde oymalarına yaldız vurulmaz, oturma yerinin iki yanı oldukça yüksek olur, kayık başı diğerleri gibi sivri yapılmayıp yuvarlak, yani *baltabaş* denilen biçimde olurdu. Kayıktaki zatın maiyetindeki *ağa'sı*, onların tabiriyle *çukadar*'ı efendinin arkasındaki yere oturur, o şekilde giderlerdi. Üçüncü dereceden sayılan *müsteşar*, *amedci*, *beylikçi efendiler* ise dışı siyah, *iki çifte* teker kürekli *kibar kayığı*'na binerlerdi. Kibar yalılarında bulunan *yalı sandalı* ile gece mehtap gezintilerine çıkırdı. Yine yalılarda bulunan *kik sandal* yarışta kullanılırdı.²⁴ Bunun bir başka cinsi olan *baltabaş sandalı*²⁵ sırf keyif için binilen, yelken açarak gezilen, ambarı geniş, güvertesi düz olan kotradan başka bir şey değildi.

Halkın bindiği kayıklara gelince, Üsküdar, Eyüp ve Kadıköy gibi yerlerden müşteri alıp İstanbul'a getiren dört çifte tek kürekli *dolmuş kayığı*; Boğaziçi köylerinden ve iskelelerinden sabahları müşteri alıp, dönüşte müşteri ile gidecek yük alan ve kış günleri yalılardan taşınırken ev eşyalarını yükleyen gayet kalın ve çifte kürekli *pazar kayığı*;²⁶ Boğaziçi'nde, pa-

çifte'dir. Dolayısıyla hamlacı sayısı değişebilmektedir. Ayrıca köşksüz olarak yapılmış *yedi çifte*, *beş çifte*, *dört çifte* saltanat kayıkları da (env. no. 228, 235) vardır: Tezel-Çalıkoğlu 1983: 14; 50-55.

22 Padişahın binmesine mahsus.

23 Süfera: Sefirler. Elçilerin bindiği kayıklar için bkz. Gülersoy 1983: 141 vdd.; Tezel-Çalıkoğlu 1983: 17 vd.

24 Cengiz Orhonlu'ya göre II. Abdülhamid zamanının (1876-1909) ortalarında bir alâfranga moda geleneği olarak ortaya çıkan kikin bir *yarış*, bir de *binek kiki* olmak üzere iki cinsi vardı (Orhonlu 1966: 130). Abdülhak Şinasi Hisar da kikten söz eder: "1900'den sonra dümenli sandallar çoğalmaya başlamıştı; en zengin yalılarda ve bilhassa Mısırlı aileler arasında ise yeni, zarif, rahat oldukları kadar da ince kikler *rağbette idi*" (Hisar 1954: 22). Tezel-Çalıkoğlu, eskiden Türk Bahriyesi amirallerinin görevlerine gidip gelirken kullandıkları birer kiki olduğunu, kiklerin baş omuzluklarındaki yıldızların sahibinin rütbesini gösterdiğini yazarlar: Tezel-Çalıkoğlu 1983: 16.

25 Burnu su yüzeyine dikey olan sandal.

26 C. E. Arseven'e göre pazar kayığı adının verilmesi, Boğaziçi köylerinde haftanın

zar kayıklarının hareketinden sonra, İstanbul'a müşteri götürmek üzere iskeleye gelen dört tek kürekli *geçici kayığı*; yine yolcu taşımaya mahsus *ateş kayığı*;²⁷ ayrıca bir yere erzak, odun, eşya, hayvan, araba gibi yük taşıyan ikişer çift kürekli çok sağlam ve kalın, karnı geniş yapılmış, mauna²⁸ denilenlerden *Arap maunası*, *salapurya*, *at maunası*, içi teneke kaplı *cephane maunası*; yelkenle seyreden, çoğunlukla odun, kömür, soğan taşıyan *Şile kayığı*; bazen Boğaziçi'ne ve ekseriya Büyükkada'ya, Heybeliada'ya ve buralardan ve diğer yakın adalardan İstanbul'a müşteri götüren, icabında yelken açan, geniş karınlı *ada yavrusu kayığı*; yine icabında yelken kullanılabilen balıkçılara mahsus *alamana kayığı*; yine balıkçıların iki tek kürekli büyükçe *balık kayığı* ve *erip kayığı*;²⁹ dalyanlarda ve sığ yerlerde sahile balık taşıyan, altı düz *çurnık kayığı* sayılabilir. Bunların dışında pek eskiden Osmanlıların kullandıkları deniz vasıtalarının adları da unutulmaktan kurtarmak için aşağıda yazılıdır: Devletin deniz kuvvetini teşkil eden donanmasında üç ambarlı, iki ambarlı *firkateyn*, bir ambarlı olan *korter*, küreklerle çekilen *kadırğa*, *kalyon* bulunurdu. Osmanlı sahillerinde ahalinin kullandığı mal ve mahsul taşıyan *şayka*³⁰ ve *karamürsel* vardı. Farklı

belirli günleri kurulan pazarların esnafını ve eşyalarını taşımalarından idi: "Kayık" maddesi, SA II. Leyla Saz da anılarında pazar kayıklarına ayrıntılarıyla değinmekte, kendisinin de katıldığı bir gezintiyi anlatmakta, kürekçi sayısını da on adet olarak vermektedir (Saz 1974: 249-254). Musahipzade Celâl ve Pakalın da bu kayıkların beş-yedi çifte (Musahipzade Celâl 1946: 181; OTDTS II), Gülersoy ise üç-dört çifte kürekli olduklarını yazar (Gülersoy 1983: 153; res. s. 164, 165). C. Orhonlu kâr amaçlı muhtelif kişilerin pazar kayığı işlettikleri gibi hayırsever kimselerin de gelirini cami, mektep vb hayır eserlerine bırakmak üzere pazar kayığı işlettiklerini ifade eder (Orhonlu 1966). 1640 tarihli Narh Defteri'nde de vakıf pazar kayığı geçmekte ve ücretleri verilmektedir (Kütükoğlu 1983: 284). Pazar kayıkları, iskeleleri, kayık işletmeciliği ve ücretleri için ayrıca bkz. Orhonlu 1966: 117 vd.; Pretextat Lecomte: 209; Tezel-Çalıkoğlu 1983: 10 vd.

- 27 Deniz ulaşım araçlarının anlatıldığı bu bölümde ateş kayığı geçmemektedir. Ancak yazar daha önce Mektep Seyirleri bölümünde mesirelere giderken binilen pazar kayığı yanı sıra ateş kayığından da söz ettiğinden (bkz. s. 64) unutulduğu düşünülmektedir yukarıya tarafımızdan eklenmiştir. Üç çift kürekle çekilen ve pazar kayığından daha dar ve hafif yapıldığından daha hızlı gidebilen bu kayığın adı, çok önemli bir başka işlevinden kaynaklanır. Özel olarak Eminönü'nde bekleyen dört-beş ateş kayığı yangın çıktığında tulumbacıları ve yangın tulumbalarını hızla olay yerine yetiştirirdi (Lecomte: 209; OTDTS I).
- 28 Mavna. Osmanlı donanmasında kürekle yürütülen eski savaş gemilerinden biri de mavna adını taşırdı: Uzunçarşılı 1988: 460.
- 29 Metinde "erip" şeklinde yazılmışsa da aslı ırıp (= ıgrip) olmalıdır. Şemsettin Sami'de ıgrip (ırıp): Büyük balık ağı, ıgrip (ırıp) kayığı: Beş çifte balık kayığı olarak geçer: KT
- 30 Uzunçarşılı, Osmanlı donanmasının kürekle işleyen hafif savaş tekneleri arasında şaykayı da saymaktadır: Uzunçarşılı 1988: 458.

biçimlerde yapıldıkları için yapanın adıyla da anılırlardı. *Oçeli Hacı Ali şaykası*, *Fırtoğlu şaykası*, *Cideli Ali şaykası*, *Kosviçeli Mustafa şaykası*, *Abacıoğlu şaykası*, *Kalafatoğlu şaykası* gibi. Karamürsel denenler de *Kat-ranoğlu karamürseli*, *Aşçı karamürseli*, *Çıçıcı karamürseli*, *Zerteba karamürseli* adlarıyla meşhur olmuşlardı. Bunlardan başka *Karadeniz baltaba-sı*, *Şile çekdirmesi*, *İzmit çekdirmesi* vardı.³¹

Saltanat kayıklarıyla diğer vükela kayıklarını çeken hamlacıların arka-sında ipekle dokunmuş bol yeneli *penbezar* denen gömlek, önde ve baş ta-rafta oturan zatın karşısına gelen *baş hamlacı*'nın ayağında *edna fuka* şal-var, diğerlerinde beyaz keten şalvarlar bulunur. Beş çifte kayıktaki zatın karşısına gelen hamlacıların arkasındaki altı kişiye *kürekçi*, kürek çekenle-rin en başındakine *çevirmeci* denir. Böyle beş çifte kayıkların arkasında dümen vardı. Dümeni idare eden *reis* arkasına mavi çukadan bol biçimli, sırma ve kılbadan işlemeli kıyafet giyerdi. Diğer kayıkçılar ise ipek kenarlı pamuk bezi gömlek ve beyaz şalvar giyerlerdi. Yolcu kayıkçılarının giydik-leri ise çeşit çeşit olurdu.

Kayıkların döşemelerine gelince, saltanat kayıklarınıninkiler eskiden şal-dan yapıldı.³² Ekâbire mahsus kayıkların döşemeleri kırmızı kadifeden veya atlastan, kenarları sırma ve kılbadan dikili, ipleri kırmızı ipek gay-tandan olur, inerken binerken kayığın reisi ucu kayığa bağlı kalın ipek bir gaytan tutardı.³³ Kayığın dışı genellikle siyah boyanırdı, beyaz boya yalnız saray ve süfera kayıklarına mahsus idi. Beş çiftelerin küreklerinin baş tarafındaki elle tutulan topuz gibi kalın kısım yaldızlı olur ve on kişi bir-den hareket edince güneşte parlayarak göz kamaştıran ihtişamlı bir görünüm verirdi.

Sultan II. Mahmud saltanatının sonuna kadar beş çifte kayıklarda çift kürekçi âdeti varken, Sultan Abdülmecid Han tahta çıkınca bir hamlacı iki küreği çekmeğe başlamış, küreklerdeki yaldız boya kaldırılmış, reislerin

31 Eskiden ulaşımda ve hafif yük taşımada kullanılan deniz araçlarından biri de *pereme* idi; iki, dört ve en çok altı çifte olabilen peremeler yelken de açabilirdi. Peremelerin yerini sonraları pazar kayıkları aldı: Ahmet Refik 1931:20; Gülersoy 1983: 125 vd; Orhonlu 1966: 111-117, 121-125; Tezel-Çalıkoglu 1983: 10 vd.

32 Saltanat kayıklarının döşemeleri, hamlacı kıyafetleri hakkında fazla bilgi için bkz. Saz 1976: 170 vd. Leyla Saz tanık olduğu, Sultan Abdülmecid'in (1839-1861) kızı Münire Sultanefendi'nin düğününü anlatırken gelinin bulunduğu, iki elleri bir kürek-te *ondört çift hamlacı* tarafından çekilen *köşklü saltanat kayığı* ile gelin alayına katılan, saraya ait diğer kayıklardan da söz etmektedir.

33 Kayıkları "yalnız Türk ve İstanbullu, Boğaziçi zevkinin bir hülâsası, başlıbaşına bir sanat eseri" olarak tanımlayan Abdülhak Şinasi Hisar, yalıların bir parçası olan bu kayıkların zarif döşemelerine, kayıkçı kıyafetlerine de değinmektedir: Hisar 1954: 21.

giydikleri sırmalı, kılabledanlı elbiseler yalnız saray kayıkçılarına ait bir imtiyaz olarak bırakılmıştır. Kayıklara vezirlerden biri bindiğinde arkadaki yüksek yere ellerinde filinta denen kısa namlulu tüfek bulunan iki asker çavuşun oturması âdeti başlamıştı.

Ulema dışında vüzera ve kübera İstanbul'dan uzaklaştıktan sonra kayık içinde *terkeş* denilen kısa çubukla³⁴ tütün içebilirlerdi, fakat meyve, şeker gibi şeyler yemek ayıptı. Vüzera ve kübera beş çifte veya üç çifte ile Boğaziçi'nde gidip gelirken denizde benzer bir kayığa rastlarsa ham-lacılar aralarında yarış eder, birbirini geçmeye çalışır ve bunu bir övünme vesilesi yaparlardı. Kayıktaki kimse de buna kızmaz, tabii karşılardı. Hatta kendi kayığı diğerini geçerse memnun olur, ham-lacılarına da mem-nuniyetini ifade ederdi.

Hanımların Bindığı Kayıklar

Harem-i Hümayun'un binmesine mahsus olan beyaz boyalı, yaldızlı *saray harem kayığı* beşerden tek kürekli on hamlacı tarafından çekilirdi. Saray-ı Hümayun'un *harem kalfaları*'na mahsus olan *harem saray kayığı*'nın dışı siyah olurdu.³⁵

Vezir haremli teker kürekli *üç çifte harem kayığı*'na binerlerdi. Hanımların karşısına gelen hamlacı ayağına şalvar giyerdi. Kayık hanımlar için hazırlanırken kayığın arkasına ve kış üstü denen sed gibi yüksekçe yere, etrafı sarı-beyaz sırma saçak çevrili, al, fes, mor, mavi, veya lacivert renkli, dört ucuna kendi renginde çukadan uzun püsküller dikili ihram serilir ve buraya bir harem ağası otururdu. Kayıkçılar hanımın yüzüne bakmazlar, o da kibar davranışına uyarak onlara karşı elinde bir yelpaze tutardı. Kayığın döşemesinin de mutlaka serilen ihram renginde olması bir zenginlik işaretiydi. Bu arada renkler sık sık değişirdi, aynı renk ihram ve döşeme ile tekrar tekrar çıkmak ayıp sayılırdı. Vüzera haremli dışındaki kübera haremli öyle üç çifteye binmeyip *iki çifte*'ye binerdi. Kayığın arkasına da ihram seremezlerdi. Memur hanımları ise ancak *bir çifte* ile gidip gelirlerdi. Kübera ve memur hanımları, denizde bir vezir hanımına rastlarsa, yanlarındaki kürekçiler, küreklerini denizden çıkarır, yüksekte tutar, kayıktaki hanıma bu şekilde selama dururdu. O kayık yanlarından geçtikten sonra kürek çekmeye başlar ve yollarına devam ederler-

34 Ali Rıza Bey, bu çubukların vezirler ve ileri gelenler tarafından kayıklarda, hususi odalarda kullanıldığını, resmî yerlerde ise yine uzun çubuklar'la içildiğini yazar: Ali Rıza Bey: 72.

35 *Saray harem kayığı* terimi ile *harem saray kayığı* terimi arasındaki fark anlaşılama-makla birlikte yazarın yazdığı şekilde bırakılmıştır.

di. Hanımlar kayıkla, sahilhanede oturan bir ahabab ziyaretine giderse, ziyaret bir saatlik bile olsa, kayık mutlaka o yalının kayıkhanesine çekilir, giderken tekrar indirilirdi. Bu dikkatle uyulan eski bir âdetti. Böyle bir yalıdan olan bir hanımla beraber gelmiş veya başka bir vasıta ile gelip misafir kalmış olanların gidecekleri yere kayıkla götürülmesi ev sahibi hanım tarafından emredilirse kayıkçıların misafirden bahşiş kabul etmeleri kesinlikle yasaktı. Bunun aksine hareket edenler haneden çıkarılırdı. Öte yandan ev sahibi hanım kayıkla bir yere gider döner de bahşiş vermezse bu da çok ayıp sayılırdı ve kayıkçılar arasında laf edilmesine yol açardı. Vüzera hanımları kayıktan inerken daha önce rıhtıma çıkan harem ağası hanımın elinden tutar, yardım ederdi. Harem ağası bulunmayan kübera hanımlarının karşısında oturan cariye rıhtıma çıkar, o hanımın elinden tutar, kayıktan çıkmasına yardım ederdi.

Hanımların her zaman giydikleri yüzü dar ve kenarsız pabuç, kayığa binmeye ve kayıktan inmeye elverişli olmadığından ve kayıktan kayma ihtimali bulunduğundan sırf kayığa binmek için yapılmış sarı sahtiyandan *kayık pabucu* denilen kenarlı bir ayakkabı giyilirdi.

DİNİ GÜNLER, BAYRAMLAR, HACCA GİDENLERİ UĞURLAMA, KARŞILAMA VE TEBRİK (TEHNİYE)

SENEBAŞI OLAN MUHARREM AYINDA AŞURE PİŞİRME

Hicret senesinin başı olan Muharrem ayının onuncu gününden başlamak üzere Muharrem sonuna kadar İstanbul'un bütün evlerinde iki kâse de olsa aşure pişirmek uğur ve bereket sayılırdı. Her sınıftan kimseler buna özen gösterir ve özellikle onuncu gün pişirmeye dikkat ederdi. Aşure pişirilmesi Nuh Peygamber'in sünneti olarak da herkesçe kabul olunmuş ve İslam'ın ortaya çıkmasından sonra da buna uyulmuştur. Ekseriya hayır sevenler aşure pişirip halka ve bilhassa fukaraya dağıtmak için imaretler ve vakıflar yapmış ve masrafı karşılayacak gelir bırakmışlardı..

Aşureye bir nevi tatlı, yemişli bir çorba denebilir. İçine konanlar buğday, pirinç, nişasta, nohut, fasulye, ceviz içi, badem gibi şeylerdir. Bazıları bunlara kuru incir, bir cins kuru beyaz hurma, çekirdeksiz üzüm de ilave ederler. Bunun *süzme* denen kibar bir nevi de vardır. Bu yalnız döğülmüş buğday, biraz pirinç ve badem, bir miktar nohut ile pişirilir. Soğumaya başlayınca içine yeterince *misk* eklenir. Her iki tip aşurenin buğday ve diğer malzemesi ayrı ayrı pişirilir, sonra birbirleriyle karıştırılır, yeterince şeker ilave edildikten sonra tekrar pişirilerek hazırlanır. Bu suretle yapılan aşure pişince hane sahibine haber verilir. Evden bazıları mutfağa iner, kazanın etrafında oturur, bir Yasin suresi ve bir Mülk suresi okunur, hasıl olan sevabı o haneden gelmiş geçmiş ölmüşlerin ruhlarına hediye edilir. Kazanın üzerine kapatılan tepsi kaldırılır, herkes buhar suyunu uğurludur diyerek gözlerine sürer. Bir tabağa alınan ilk aşure dışarı gönderilmez, bereket getirsin diye hanede alıkonur. Daha sonra aşure, elvan renk Saksonya testilere, kapaklı ve tabaklı kıymetli kâselere boşaltılır, üstlerine şam fıstığı, çam fıstığı, kuş üzümü, mevsimi ise bir miktar nar tanesi serpilerek kapakları kapatılır, her birinde birer çift kâse olmak üzere süslü tepsilere konur, tepsilerin üstü

beyaz örtü ile bağlanarak kibar ahabplara gönderilirdi. Getiren adama bah-
şış verilir kaplar iade edilir. Geri kalanı büyük kâselerle yakın ahab ve
komşulara dağıtılır. Kâselerin yıkanmadan geri verilmesi ayıp sayıldığından
güzelce yıkanıp öyle verilir. Eve ayrılan aşureden ilk defa hane sahibine
ufak bir kâse konur. Hane sahibi yedikten sonra aşureyi pişiren aşçıbaşı ve
çıraklarına bahşış gönderir. Böyle Muharrem’de pişirilen aşureden şayet ilk
kaşığa bakla tanesi isabet ederse bunu pek çok kimse “bereket getirir” diye
ayırır, siler, para kesesine koyardı. Bakla tanesi bir yıl kesede kaldıktan son-
ra hükmü geçmiş sayılır, bir yere gömülürdü.

EKÂBİR KONAKLARINDA KIBAR USULÜNCE MEVLİD OKUNMASI

Mevlid-i şerif musiki makamıyla ve özel bir tarzda okunduğu için Mev-
lid okutmak isteyen kimse musiki bilen ve mevlid okumada ün yapmış bir
mevlidhan efendi ile yine musikişinas ve *Na’t-ı şerif* ve ilahiyatta şöhret sa-
hibi *tevşih-han* denen beş-altı kişi seçerdi. Gün kararlaştırıldıktan sonra ak-
raba ve ahabplardan istenen kimseler, tezkereler yazılarak davet edilirlerdi.
“Menkîbe-i Velâdet-i Cenâb-ı Peygamberi”¹ daima geceleri okunduğu için
o gece misafirlere mükellef yemekler hazırlanır, sofralar kurulur, her çeşit
mevsim meyvesi bulundurulurdu. Ev halkı ile misafirlere yetecek sayıda kü-
lah gibi sarılmış renkli kâğıtlar içinde elvan şekerler hazırlanır ve şerbetler
yapılırdı. Konağın üst kat sofasının iki yanına pamuk şilteler serilir, üzerle-
rine kenarları sırma saçaklı kırmızı Trablus ihramları örtülürdü. Ortaya ko-
nan ve sırma işlemeli örtülerle örtülmüş bulunan iki küçük iskemle üzerin-
de gümüş buhurdanlar yer alırdı. Sofa ortasına üzerine şal geçirilmiş ufakça
bir minderle önüne sedef işlemeli, üstü düz, ufak bir rahle konur, rahle
ağır ve kıymetli bir şal ile örtülür, iki tarafına iki büyük gümüş şamdan yer-
leştirilirdi. Sofanın karşısına, hanımlar için boydan boya kafes çekilir, arkası-
na yine ihramlar serilir, şilteler konurdu. Sofa tavanında asılı olan avize ve
etraftaki billûr asma kandiller yakılırdı. Akşama doğru davetliler geldikçe
takım takım odalara alınırlar, önce kahve ve çubuk verilir, sonra yemeğe
kaldırılır, ikram edilerek yedirilirdi. Yatsı namazı vakti gelince erkekler için
sofanın ortasına süslü ve kıymetli seccadeler serilir, hanımlar için de benzer
hazırlık yapılırdı. Misafirler hane sahibi başta olmak üzere derecelerine gö-
re saf saf yerlerini alırlardı. Cemaatle namaz kılınır, sonra hane sahibi ile
misafirler evvelce konmuş şilteler üzerine, Mevlid-i şerif okuyacak zat rahle
önünde hazırlanan mindere, tevşih-han efendiler de yarım daire halinde,
Mevlid okuyacak zatın önüne otururlardı. Hanehalkı ile hanımlar da yerle-
rini alırlar, iskemlelere konan gümüş buhurdanlar yakılır ve Mevlid-i şe-

1 Peygamber Efendimiz’in doğum hikâyesi.

rif'in kiraatına başlanırdı. Mevlid'in ara verilen yerlerine geldikçe öndeki tevşih-han efendiler orta sesle ve hep bir ağızdan Na'at-ı şerif ve ilahiler okurlar, bunları sonuna kadar herkes diz çökmüş durumda sessiz ve saygıyla dinlerdi. Sıra *tevellüd-i samî*'ye² gelince hürmet ifadesi olarak ayağa kalkılır, *Salât ü Selam* getirilir, tekrar oturulurdu. Sonra konağın hizmetinde bulunan ağalar gümüş gülâbdanlardan herkesin eline sıra ile gül suyu serper, yine ağalar önlerine bağladıkları elvan renkli kıymetli futalar içine koymuş oldukları şeker külâhlarını herkesin önüne ikişer ikişer bırakarak dağıtırlardı. Bu da bitince Mevlid okunmasına devam edilirdi. Bu arada müzeyyen tepsilerde kapaklı *elmastraş* bardaklar içinde herkese şerbetler dağıtıldı. Haremdeki hanımlara da kalfalar aracılığıyla aynı şekilde şeker ve şerbetler verilirdi. Bu sırada Mevlid okunması da son bulurdu. Mevlid okuyan efendi yüksek sesle duaya başlardı. Hasıl olan sevab mübarek zatlarla, hane sahibinin ailesinden vefat etmişlerin ruhlarına hediye edildikten sonra hep beraber selamlığa geçilir, kahve ve çubuklar ikram olunurdu. Sonra da herkes evlerine dağılırdı. Mevlid-i şerif okuyana ve tevşih-hanlara ayrı ayrı atiyeler verilir. Bunlardan uzakta oturanlar hürmeten o gece konakta misafir edilir, ertesi sabah veya isterlerse yemekten sonra dönerlerdi. Mevlidhan efendiye atıyyeden başka sırma başlı bir beyaz çevre ile bir mintanlık kumaş verilmesi de kibar âdetlerindendi.

EKÂBİR KONAKLARINDA LIHYE-İ SAADET ZİYARETİ

Cenab-ı Risalet Penah Efendimiz'in³ öteden beri eski büyüklere intikal etmiş Lihye-i Saadet'lerinin muhafazası için kübera konaklarının en üst katında özel olarak yaptırılmış ayrı bir daire vardı. Lihye-i Saadet dairesi,⁴ bir odadan ibaret olabildiği gibi büyükçe ve cami gibi yapılmış diğer bir odası ile ona uygun bir sofası da bulunabilirdi. Lihye-i Saadet odasının tavana yakın, ışık alacak iki-üç penceresi olur, içi tamamen yeşile boyanırdı. Oda da kapakları işlemeli içi yeşil kadife kaplanmış bir dolap, ziyaret sırasında üstüne Lihye-i Saadet'i koymak için yeşil boyalı ve yaldızlı bir sehpa ve muhafaza için kadife üzerine gümüş *kabara*'larla süslenmiş bir çekmece bulunurdu. Lihye-i Saadet'in kendisi ya altın çerçeveli akikten yapılmış ufak bir kutu ya da özel yapılmış ufak silindir biçiminde billûr bir zarf içine konur, en iyi cins şaldan veya üzeri sırma işli ve iç astarı beyaz canfesten, kenarlarına sırma saçak dikilmiş, birbirinden ufak otuz kadar bohçaya, önce en ufağından başlamak üzere, sıra ile sarılır. Sonra da hepsi birden

2 Yüce peygamberin doğumuna.

3 Allah'ın elçisi olan Efendimiz'in.

4 Karş. s. 165.

Harem-i Şerif püside'sinden⁵ bir parçaya sarılarak adı geçen çekmece içinde dolaba kaldırılırdı. Odanın etraf duvarlarının birkaç yerine sarı ince zincirlere bağlı billûr kandiller, kapısına atlas üzerine ipek işlemeli süslü bir perde asılırdı. Cami şekline sokulmuş olan odada kibleye gelen tarafa âdeti cami mihrabesi gibi bir mihrab yapılır, yere en iyi cins halı, mihrabın iki yanına büyük ve yüksek, kalın balmumları dikili iki şamdan ve bu mihrabın içine kıymetli bir imam seccadesi, arkasına boydan boya kırmızıya boyanmış tiftik keçisi postları serilir, duvarlara sarı zincirlere asılı çok sayıda billûr kandiller ve üç tarafın duvarlarına da müzeyyen çerçeveler içinde meşhur hattatların çeşitli yazı levhaları asılırdı. Sofa etrafında ise en büyük levhalar bulunurdu. Hane sahibi cemaatle namaz kılmaya alışıkta akşam ve yatsı namazlarını burada kılar, *Hatm-i Şerif* duası burada yaptırılır ve bazı günlerde oraya çıkıp ibadet eder ve Kur'an-ı Kerim okurdu. Diğer günler, oda daima boş ve kapalı tutulurdu. Lihye-i Saadet ziyareti mübarek gecelere mahsus olduğundan böyle gecelerde daha önce çıkılır, Lihye-i Saadet odasındakilerle, cami şeklindeki odanın ve sofanın bütün kandilleri ve mihrabın iki yanındaki büyük şamdanların mumları yakılırdı. Cami odasının uygun bir yerine de buhurdanlar konur ve buhur veya ödağacı veya anber yakılarak hazırlanırdı. Yatsı namazı zamanı gelince, hane sahibi, evlad ve yakınları ve konağın hatırlı hizmetkârları ve o gece misafir varsa hepsi o daireye çıkar, hane sahibi ilk safın başına geçer, muhterem misafirlerini kendi hizasına soluna alır, evladları ve diğerleri sıra ile saflar halinde dizilirlerdi. Daire imamı olan efendinin imamlığı ile cemaatle yatsı namazı kılınır, dua edilir, sonra başta hane sahibi olduğu halde Lihye-i Saadet'in bulunduğu oda kapısına gelinir. Önce hane sahibi ve imam efendi olmak üzere misafirlerle evladları ve ellerinde müzeyyen şamdanlar bulunan kâhya efendi ve mühürdar efendi içeri girer, ağır ağır Salât ü Selam getirilerek Lihye-i Saadet çekmecesi dolaptan alınır, üstü en iyi cins bir şalla örtülü olan ortadaki sehpa üzerine konur, yine Salât ü Selam getirilerek saygı içinde bohça çekmeceden çıkartılır. Boş çekmece uygun bir tarafa konduktan sonra ellerinde mum tutanlar sehpanın iki tarafında yer alırlar. Sonra ekseriyetle hane sahibi veya imam efendi tarafından bohçalar açılmaya başlanır ve hazır olanlar da hafif sesle Salât ü Selam getirmeye devam eder. Bu arada buhurdanlar da yakılarak bohçalar saygıyla yavaş yavaş açılır, tam sıra Lihye-i Saadet'in bulunduğu zarfa gelince önce açan zat tarafından büyük bir saygı ile öpülür, sonra yine hane sahibinden başlayarak sıra ile herkes ellerini göğsüne koymuş olduğu halde Salât ü Selam getirerek huşu içinde öper, ziyareti bitirenler bir taraftan arka arka yürüyerek

odadan çıkarken diğerleri girerdi. Bu şekilde ziyaret sürerken yüksekçe sesle Salât ü Selam getirmeye devam edilirdi. Herkes ziyaret ettikten sonra sofada hazırlanan leğen ve ibrik ile hazır bulunanların her biri yüzlerini yıkarlardı. Bunun sebebi duyulan büyük saygıdan dolayı Lihye-i Saadet'e değen yüzlerin başka bir yerde yıkanarak suların şuraya buraya dökülmesini önlemektir. Leğenlerin suyu doğruca bahçede ayak basılmayacak bir yere dökülürdü. Bu suretle ziyaret son bulunca erkekler selamlığa geçer ve sıra hanımlara gelirdi. Açılan bohçalar birbiri üstüne muvakkaten kapatılırdı. Ziyarete gelecek hanımların hepsi saygı ifadesi olarak başlarına birer namaz bezi örtterek Lihye dairesine çıkarlardı. Bu hanımlardan ikisi evvelce yapıldığı gibi ellerinde iki müzeyyen şamdan tutarak sehpanın iki yanında dururlar, dairenin hoca hanımı veya yaşlı ve muhterem birisi geçici olarak örtülen bohçaları açmaya başlar, yine herkes hafif bir sesle Salât ü Selam getirerek sıra ile ziyarete başlardı. Ziyaret sırasında Lihye-i Saadet'i elinde tutan hanım yanında bulundurduğu temiz bir tülbentle arada bir Lihye-i Saadet zarfının üstünü siler, ziyaret edenler de erkeklerde olduğu gibi sofaya konmuş leğen ve ibrik ile yüzlerini yıkardı. Sonra cami odasına girilir, teker teker yatsı namazı kılınır, nihayet Salât ü Selamlar arasında buhurlar yakılarak büyük bir saygı içinde ve titizlikle ağır ağır bohçalar sarılır, kapanır, Lihye-i Saadet çekmecesine konur, kilitlenir ve saklandığı dolaptaki yerine yerleştirilirdi. Önce dolabın perdesi indirilir, sonra odanın kapısı kapanır, perdesi indirilip çıkılırdı. Herkes namazını kıldıktan sonra dairenin bütün kandil ve şamdanları söndürülür, hareme geçilirdi. Leğendeki sular yine konağın bahçesine ayak basılmaz bir yere dökülerek ziyaret tamamlanmış olurdu.

RAMAZAN HAZIRLIKLARI, CAMİLERDE KURULAN SERGİLER VE KÜBERA

Bütün İslam dünyasında ve Osmanlı ülkesinde Ramazan ayına çok önem verilirdi.⁶ İki-üç ay kala her evde hazırlık ve tedarik başlar. Halk sair günlere ait erzak ve ev ihtiyaçlarına ek olarak, imkânları nisbetinde reçeller, sucuk veya pastırma, zeytin, peynirler, şerbetlik şekerler, şuruplar, kâfi miktarda şeker ve hoşafıklar, güllaç, çorbalıklar alır, ayrıca hanedeki sahan, tencere, sini gibi bakır kapların hepsi kalaylanır, hallaçlar çağrılır, yatak takımlarının yün ve pamukları attırılırdı. Kübera yeni kürkler, elbiseler ve seccadeler alır, hanımlar Ramazanda giymek için kendilerine ve

6 Bu bölümde yer alan konuların çoğuna Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey de ayrıntılarıyla değinmiştir. Ali Rıza Bey: 125-181. ayrıca bkz. Mehmet Tevfik 1991:126-131; Musahipzade Celâl 1946: 93 vd.

cariyelerine elbiseler yaptırırlar, hatta kibarların bazıları oda döşemelerini bile yeniletirlerdi. Yine herkes kudretine göre Ramazanda kullanılmak üzere zarif kahve zarf ve fincanları, su bardakları, kıymetli kaşıklar alır, çocukların hoşlarına gitsin diye sapı düdüklü kaşıklar tedarik edilir, elbiseler diktirilirdi. Çarşı pazarlarda bakkallar demet demet renkli bağlara bağlanmış güllaçlar, sucuk veya pastırmalar asar ve her türlü erzaklarını teşhir eder, şekerçi dükkânlarında türlü reçel numuneleri birer ufak tabak içine konur, dükkânlar envâi şerbetlik şekerler⁷ ve *haması*⁸ denen şerbetliklerle tezyin edilirdi. Tütüncü dükkânları Ramazan ayı için âlâ *boğça*, *Yenice* ve *Samsun* tütünleri kıyar, elvan kâğıtlara koyup hazırlarlardı. Bütün mahallelerdeki kahvehaneler silinir, camları temizlenir ve hayalciler ve zuhuri kolları icrayı sanat etmek için Dersaadet'in kalabalık yerlerindeki büyük kahveleri kiralarlardı. Kibarların çoğu hoş a gidecek bazı şeyler almak, oturup vakit geçirmek üzere Bedestan denen yere gidecekleri için, oralarda da ne kadar nefis eşya varsa dükkânlarda teşhire konurdu. Dolap denen dükkânlarda küberanın oturması için ufak minderler bulunurdu.

Camilere, hangi vakfın hayratından ise o vakfın *nâzır-ı umûr*'u olup *mütevellî* denen kimseler aracılığıyla mumlar, zeytinyağları verilir, caminin kandil, süpürge gibi diğer noksanları tamamlanırdı. Büyük selâtin camilerine ait tezyinat ve eksikler için *Evkâf Nezareti* tarafından memurlar tayin edilir ve Şaban ayının on beşinci günü iki minareli olan camilere geceleri kandilden yazı ve çiçek yapmak için *mahya* ipleri kurulurdu. Böyle büyük selâtin camilerinin havlularına ve özellikle Hazret-i Halid,⁹ Fatih Sultan Mehmed, Sultan Beyazıd, Ayasofya camilerinin havlularına sergiler kurulurdu.¹⁰ Bu sergilerde tesbihçiler tesbihleri ve *sahaf* denen kitapçılar, çeşit çeşit nefis *mesâhif-i şerifeler*'i¹¹ el yazması ve nüshası çok değerli ve nadir olan nefis kitapları geçici olarak avluya getirdikleri camlı dolaplara koyarlardı. Gelenlerin oturması için cami havlularında geçici olarak dükkân şekline sokulan yerlerde, eski maden, Saksonya ve çini avanileri, bazılarında çok hoş ve tuhaf eşyalar, diğerlerinde nefis şallar, kumaşlar, bir kısmında da türlü çubuk takımları teşhir edilirdi. Havlular da böyle rağbet gören daha birçok şeyle donatılmış olurdu. Bir tarafta da çorbalara ekmek için çeşitli baharat sergilenir, Kur'an-ı Kerim okunurken yakmak üzere ödağacı, kurs, anber kabuğu gibi buhurlar, tablalar üstünde ağzı pamukla kapatılmış olan

7 Şerbetlik şeker çeşitleri için bkz.s. 151.

8 Ulaşılabilen kaynaklarda rastlanamadı.

9 Eyüp Sultan.

10 Sergiler için bkz. Ali Rıza Bey: 158 vdd.

11 Kur'an nüshalarını.

çok sayıda küçük şişeler içinde *bumbar* denen yemekle beraber yenen *hardallar*, iftarda oruç bozmak için hurma ile çeşit çeşit baharlı elvan renk şekerler¹² bulundurulurdu. Yine bu cami kapılarının dışında tablalarda çeşit çeşit simitler, çörekler, en âlâ Ramazan pideleri yer alırdı.¹³ Bu camilere gelen küberanın bindikleri at ve arabaları da kapılarda durur, dönüşlerini beklerlerdi. Camilerin içinde namaz vakitlerinde camide hizmet etmek için gelen musiki erbabından güzel ve parlak sesli zevat tarafından namazdan önce *devirler*¹⁴ okunur, yüksek sesle *iç ezanları* verilir, *kâmet*'ler getirilirdi. Caminin asıl görevlilerinden başka dışardan gelen meşhur hafızlar ve *kurra*'dan olanlar *imamet*'e geçerek namaz kıldırır, üstadane *mihrabîye*'ler¹⁵ okunurdu. Namazdan sonra güzel sesli hafız-ı Kur'an'lar caminin *maksure*'leri içinde ve münasip yerlerinde Kur'an kıraat ederler ve herkes huşû ile onları dinlerdi. Hükümet tarafından görevlendirilmiş olan veya arzu eden ulema Kur'an-ı Kerim'in manasını açıklayarak tefsir eder, din terbiyesi üzerine vaaz verir, nasihat eder ve herkes etrafına oturarak dinlerdi. *Mabed-i ilahî*¹⁶ olan bu camilerde her sınıf halk eşit hak ve hürriyetlere sahipti. Orada ekâbir ve halktan kimseler arasında sınıf farkı olmadığından herkes istediği yerde, en büyük addolunan adamın yanında oturabilir ve namaz kılar-
dı. Cemaatin hepsi kudretine göre temiz ve düzgün elbise giyer, abdestli olur, eli yüzü temiz olur, birkaç yüz kişi camide her vakit bulunduğu halde pis kokular duyulmaz, her an gerçek bir temizlik görülürdü. Ramazanlarda camiye gelen vüzera ve kübera ile her sınıf halk, mali kudretine göre camilerde bulunan hafızlara kıraat sonunda gizlice uygun atıyyeler, dışta cemaatin para yardımını bekleyen fukaraya sadakalar, rastlarsa kimsesiz çocuklara "şeker parası" namıyla para verir, cami dışında simit, çörek alır, hoş sözlerle gönüllerini yaparlardı. Camilerde rastlaşan ahbablar birbirlerini iftar yemeğine davet eder, çoğu misafirlerini camiden beraberinde evine götürürdü. Kübera da camilerdeki hafız ve vaiz efendileri, ağaları vasıtasıyla akşam iftar etmek üzere konaklarına davet eder ve dönüşlerinde de atıyyeler verirlerdi. Gündüz vüzera, ekâbir-i rical ve memurlarla meşhur zevat bir müddet camide kalır, hafız ve vaizleri dinler, herkes gibi caminin maksure tabir olu-

12 Eskiden satılan şeker çeşitleri için bkz. s. 151.

13 Pide çeşitleri için bkz. s. 154.

14 Söz konusu olan devir *hatmî*'dir.

15 Namaz bittikten sonra imamın mihrapta okuduğu Kur'an-ı Kerim'den bir bölüm; genellikle Bakara Suresi'nin son âyetleri olur (Orhan Şaik Gökyay, sözlü görüşme). Ulaşılabilen kaynaklardan yalnız Redhouse 1921: s. 1760'da "mihriba ait" açıklamasıyla yer almaktadır.

16 Allah'ın evi.

nan parmaklıklarla bölünüp ayrılmış yerlerinde kendi kendine Kur'an-ı Kerim okuduktan sonra cami avlusuna çıkar, evvelce anlatılan sergi denen *meşher-i nefâis*'i¹⁷ dolaşır, sonra oturup biraz vakit geçirir, alışveriş etmiş olmak için sergiden de bir şeyler satın alırdı. Vüzera ve kübera, Ramazan keyfi ve oruç haliyle gözlerine her şey hoş görüldüğü için pek çok eşya satın alırlardı. Her seferinde üç-beş bin kuruş harcadıkları bile olurdu. Bu arada rastladıkları yoksul kişilere ağaları aracılığı ile gizlice yeterli miktarlarda atıyyeler vererek taltif ederlerdi. Küberanın camide ve sergilerde birlikte oturmaları pek çok sebeble de önemli idi. Vüzereden olup azledilmiş bulunanlar oralarda gördükleri ekâbir sınıfından memurlarla gayri resmi görüşmelerinde açık olan veya açılacak olan memuriyetlere tayin edilmelerini hatırlatırlardı; tayinde bu buluşmanın etkili olduğu görülmüştü. Ramazan günlerinde küberadan, servet erbabından olanlar ikindi namazından evvel, bazıları da ikindi namazından sonra Bedestan denen çarşıya gider, oradaki dükkânlarda vakit geçirmek üzere otururlardı. Bedestan'da çok nefis ve kıymetli eşyalar bulunur ve dükkânlarda teşhir edilirdi. Her gün dükkân sahipleri bunları gûya hariçten satılmak üzere getirilmiş gibi dellallara vererek müzayedeye çıkarır, Bedestan'da oturan küberaya, müzayededen çok ehven alıyormuş intibasını vererek pek fahiş ve yüksek fiyatlarla satarlardı. Fukaradan olan dellallar da bu işten nasibini alır, hayır dualar ederlerdi. Hatta darda kalan kimseler de bazı eşyalarını satarken, küberanın bu satışlara gösterdiği rağbetten istifade ederlerdi.

Ramazan'da Ekâbir Konaklarında İftar Yemeği

Yüzyılın başında Ramazan geceleri iftar yemekleri, İstanbul'un bütün evlerinde herkesin kudretine göre birer *darü'l-tabak*¹⁸ haline gelirdi. Herkes akraba ve ahabablarını evine iftara davet eder, ikram ederek kudretince ziyafet vermeye çalışırdı.

Vüzera ve ricalden olan kübera hanelerinde hususi davetler verildiği gibi, kapıları her gece isteyen ahabab ve misafirlerine açık olurdu. Misafirlerden başka fakir halk için de üç-beş sofraya hazırlanır, gelen geri çevrilmez içeriye alınır. Tatlılarıyla her türlü yemek verilerek iftar ettirilir, her birine "diş kirası" adıyla uygun miktarda atıyyeler verilirdi. Vezirlerle pek büyük rical konaklarında Ramazan akşamları önemli hazırlıklar yapılır, süslü ve mükellef sofralar kurulurdu. Büyük konaklarda ev sahibi için hazırlanan sofradan başka, her günkü gibi kâhya odasına, *divan efendisi*, kitapçı, mühürdar ve imam efendi odalarına da zengin sofralar kurulur, gelen misafir-

17 Nefis, pek güzel şeylerin gösterildiği, sergilendiği yer.

18 Ziyafet evi.

ler rütbelerine göre buralara alınır. Hane sahibinin her akşam kurulan sofrasına Ramazana mahsus olan ekmeklerden başka uzun yumuşak pide-ler, yine iftarlık olarak çeşitli ufak halka çörekler, yine iftar için gümüş veya değerli bir *pulad* tepsie çeşitli meyvelerden yapılmış reçeller, sucuk, pastırma, peynirler ve özellikle hurma ile türlü türlü zeytinler konduğu gibi ortasına da saplı, kulplu ve kapaklı elmastıraş denilen billûrdan çok küçük se-kiz-on kadar bardak içinde *Mekke-i Mükerrreme*'den getirilmiş *zemzem-i şe-rif* konurdu. En ağır kıymetli takım ve tabaklar, sırmalı havlular, gümüş le-ğenler hazır edilirdi. İftar vaktine, yani oruç bozmaya yarım saat kala oda-nın uygun bir köşesine konmuş buhurdanlarda ödağacı veya buhur, pek ki-bar ailelerde anber yakılır, odanın kapısı çekilirdi. Akşam ezanına tam bir çeyrek kala hane sahibi yemek odasına girer, ayakta kendi sofrasına alınacak misafirlerin gelişini bekler, karşılar, herkes sofrada yerini alınca daire imamı efendi derhal Kur'an-ı Kerim'den bazı *âyât-ı celîle*¹⁹ okumaya başlar, hazır olanlar sessizce dinlerlerdi. Bu arada vaktin geldiğini bildiren top da atılmış olurdu. Önce zemzem-i şerif içilerek oruçlar bozulur, iftarlık denen reçel-ler ve önlerindeki çöreklerden yemeğe başlanırdı. Yemekte mutlaka iki çeşit çorba ve saraykârî yumurta, en az üç çeşit tatlı, iki çeşit börek ve hoşaf ile beş-altı türlü sebze bulundurmamak kibarlar için zorunlu idi. Her yemeğin hazırlanmasına dikkat edilir, nefasetine özen gösterilirdi. Eskiden iftarda kibar sofralarının pek meşhur tatlıları baklava, samsa, revani, şekerpare, dil-ber dudağı idi. Ramazan'da iftar yemeğinde *gaziler helvası* denen un helva-sı, soğuk paça ve sebzelerden lahana ile zeytinyağlı yemek bulundurulması kibarlar arasında ayıptı.

Konağa davetlilerin dışında gelen misafirler de derece ve itibarlarına göre kâhya ve divan efendisi ve mühürdar gibi zatların odalarına alınır, if-tar ettirilir, onlara da mükellef iftarlıklar, tatlılar, börekler ve her türlü ye-mek verilirdi. Gedikli ağalarla diğer ağalara, kavas ve aşçılara ve evdeki di-ğer hizmetlilere ayrı ayrı sofralar kurulur, her birine börek, tatlı konurdu. Konağın alt katına da iftara gelen mahalle bekçisi, sakası, amele ve diğer fakirler için onar kişilik en az üç-dört sofrâ hazırlanır, bunlara da birkaç çeşit reçel, simit, büyük bir kap ile çorba, mutlaka bir tatlı ve sebze yanı sıra büyük bir lengerle bolca pilav verilirdi. Beraber getirdikleri tütünleri-ni ve evden verilen kahvelerini içerler, sonra hazineदार ağa tarafından diş kirası namıyla bir miktar atıyye verildikten sonra giderlerdi. Evdeki diğer misafirler kahve ve çubuklarını içer, bir kısmı yatsı namazı vakti yaklaşıncâ gitmeye başlardı. Bunlar arasında mahallenin imamı, müezzini ve muh-tarı gibi kimselerle diğer komşu ve mahalle ahalisinden atıyye verilmesi la-

zım gelenlere de yine ayrı ayrı diş kiralari verilirdi. Ev sahibinin geri kalan misafirlerine ikinci defa ikram edilen kahve, kakule denen baharla birlikte pişirilirdi. Daha sonra bunlar da evlerine dönerlerdi. Hane sahibi tarafından maiyetinde bulunanlara veya arzu ettiklerine Ramazan hediyesi adı altında saat bile verildiği olurdu. Yatsı namazı vakti gelince hane sahibi ile kalanlar hep beraber teravih namazı kılarlar, daha sonra geç saatlere kadar sohbet ederler ve dağılırlardı.

Ramazan'da Ekâbir Konaklarında Teravih Namazı

Kibar konaklarında adi günlerde de imam bulunur, sabah akşam ve yatsı namazlarını ev halkı cemaatle kılar, ağalardan uygun biri müezzinlik ederdi. Ramazanda ise çoğunlukla konak imamı teravih kıldırılmazdı; dıştan musikişinas bir imam ve güzel sesli müezzinler tutulması âdetti. Teravih namazını kılmaya kalan misafirlerle hane sahibi ve hanehalkı için ya sofaya veya mevsim kış ise cami haline konmuş büyük bir odaya gayet uzun dokunmuş halıdan saf seccadesi yayılır, misafirlere arakiye üzerine sırma işlenmiş veya atlastan, ipek ve sırma ile süslenmiş ayrı ayrı seccadeler serilir, hane sahibi ve imama da yine ayrı ayrı ağır işleme seccadeler konurdu. İmamın iki yanına kalın balmumları dikilmiş büyük ve yüksek iki şamdan, mevsim yaz ise sofanın orta avizesi yakılırdı. İmamın sesine dokunmaması için uzağına konan iki buhurdanda öd ya da anber yakılırdı. Hane sahibi en muhterem misafirini yanına ve kendi seccadesine alır, namaza başlarlardı. Müezzinler bu cemaat saflarının en gerisinde oturur, her dört rekâtte hep bir ağızdan ilahiler, tevşihler okurlardı. Namazın sonunda imam efendi Kur'ân-ı Kerim'den yine yüksek sesle mihrabiye okur, bu suretle teravih namazı son bulundu.

Ramazan Geceleri Konaklarda Sahur

Gündüzleri oruç tutulacağı için Ramazanda her gece belirli zamanlarda *sahur* olarak adlandırılan yemek yenmesi gereklidir. Her sınıftan halk kendi mali gücüne göre sahur için yemek hazırlar. Vüzera ve ekâbir-i rical konaklarında da geceleri matbahlarda hazırlanan yemekler tablakârlar tarafından harem ve selamlığa taşınırdı. Yine gündüz gibi sofralar kurulursa da akşam yemeklerinde olduğu gibi iftarlık, çorba, salata, börek, hamur tatlısı konmaz, sahur yemeği suyu alınmış söğüş et veya ızgara köftesi ve donmuş paça, özel yapılmış simidden makarna, hafif tatlılardan sütlaç, muhallebi, ayva ve elması tatlısı, hoşaf ile uygun sebzelerden ibaret olurdu. Sahurda yemeğe kalkma bütün çocukların hoşuna gittiğinden validelerine, kibar çocukları dadılarına ya da tayelerine uyandırmaları için akşamdan rica ederlerdi.

Bu büyük konaklara geceleyin de sahur yemeği için fukara gelir, onlara ayrılan sofralarda yemekler yedirilirdi. Ancak gelen fakirlerin çoğu İstanbul'un uzak semtlerinde oturdukları için sahur yemeğini konakta yemez, matbaha gider, arkasında taşıdığı zembilindeki kaplara akşamdan kalan yemeklerden koyup dönerlerdi. Yakında oturanlar sahura kalırdı. Kışın sahur vakti çok geç olurdu. Böyle zamanlarda misafir gelecekse sahura üç-dört saat kala gelir, ev sahibi ve ev halkı da üç-dört saat kadar biraz uyurdu. Kış günleri uykudan kalkarak soğuk odada yemek yemek zor olduğundan yemek yenecek odalar daha önce mangallarla ısıtılırdı.

Ramazanda Vüzera ve Küberanın Kâğıtçı ve Tütüncü Dükkânlarında Vakit Geçirmeleri

Vüzera ve memuriyetinden azledilmiş olanların hizmet ve meşguliyetleri bulunmadığından öğle namazlarını cemaatle camide kılmak için erkence konaklarından çıkar, namaz kıldıktan sonra bir süre camide kalır, ikinci namazına epeyce vakit bulunduğu için de hoşça vakit geçirmek, gelen geçeni görüp eğlenmek üzere Beyazıd'da halen Maliye Nezareti olan yerin²⁰ karşısındaki baştan başa süslü ve temiz cam dolaplı oturacak yeri de bulunan kâğıtçı dükkânlarına girer, oturur, gelen geçenlere bakarlardı. Bu arada kâğıt, kalem, mürekkep, altın *rîk* ve lâ'l mürekkebi gibi şeyler alarak bir süre oturup vakit geçirirlerdi. Buralarda tütün ve bilhassa afyon tiryakisi arkadaşlarına rastlarsa usulü dairesinde latifeler yapar, bazı şaka kaldıranları kızdırır, tiryakilik haliyle damarlarına basarlardı. İçlerinde fakir halli olanlara atıyyeler vererek yardımında bulunurlardı.

Bu zatların bazıları ve özellikle tütün meraklıları Ramazanda tütüne daha ziyade özen gösterdiklerinden konaklarında tütünün her cins ve en iyi kalitelilerini bulundurdıkları halde, oruç haliyle dükkânlarda gördüklerine imrenirler, kendi elleriyle alması daha zevkli olduğundan konağa gelip tütün satan, tütün kıyan tanıdık tütüncülerin dükkânlarına girer, çeşit çeşit tütünleri görünce dayanamayıp beğendiklerinin her birinden birkaç okka alır, ağalarıyla konağa gönderir, içmek için akşamı sabırsızlıkla beklerlerdi. Bu tütüncü dükkânlarının içi çok temiz tutulur, ortada bir şey bırakılmaz, cins cins tütünler dükkânın yanlarında bulunan çekme sürmelerdeki gözlere konur, sarı zincirle bağlı altın şeklinde yapılmış ve basılmış mangır denen pullarla donatılmış, sarı parlak terazilerde tütünler tartılır, elbise şeklinde dikilmiş elvan renk kâğıtlar içine konur, müşterilere öyle verilirdi. Ramazan günlerinde böyle dükkânlarda oturmak âdetti.

Beyazıd'da bugün *Darü'l-Fünun*²¹ binasının bulunduğu yerde, *sudûr-ı ulema*'dan *nakibü'l-eşraf* Tahsin Bey'in pederi Kıbrıs *muhassillîği*'nde bulunmuş Kıbrıslı Mehmed Ağa'nın konağı altında bir tütüncü dükkânı vardı. Sultan II. Mahmud bile bazen Ramazanda gelir, oturur, gelen geçeni seyreder ve halinden tiryakiliği belli olanlara yanındakiler aracılığı ile takılır, latife ettirir, eğlenir ve her birine atıyyeler verdirirdi. Padişahın orada olduğunu anlayınca korkup telaşlananlar da padişahı güldürürdü.²²

Bu dükkânlardaki tütüncüler yüzyılın başlarında ufak boyda samur kalpak, arkalarında koyu renk çukadan kısa *câmadan*, bellerinde elvan renk ipek kuşak, ağı topuklarına kadar inmiş uzun ve beli kırmalı çuka şalvar, mavi diz çorapları ve ayaklarında halk arasında pek ünlü olup *tütüncü terliği* denen, evlerde hafif olduğu için ihtiyarların rağbet ettiği, yüzü ve altı ince, siyah meşinden yapılmış terlikler giyerlerdi. Bunların hepsi Rumdu. Sözü edilen bu dükkân sahiplerinin ve ustalarının yanında çalışanlar genç ve yaşları dolayısıyla yakışıklı olduklarından süslüce gezer, saçlarını uzatır, kıvrak ve edalı yürürlerdi. Bunlar için *sühanveran*'dan²³ bazıları zengin şirler, belîğ *gazeller* ve anlamlı kıt'a ve *rubâîler* söylemişlerdir.

Ramazan'da Darbuka, Zurna Çalan ve Muamma Asan Tulumbacı Kahveleri

257

Tulumbacılar Ramazan geldiği zaman kendi mahallelerinde işlek bir yerde ya da caddeye bakan işlek bir sokakta yer alan büyükçe bir kahveyi sahibinden bir aylığına Ramazan için kiralarlardı. Kahvenin içini, tavanını, oturacakları yerleri, ocak yerini, kapısını, kapısının dışını ve etrafını elvan renkli kâğıtlardan kesilerek yapılmış ve zincir gibi birbirine takılmış gül şekilleriyle süslerler, tavan ve duvarlarının uygun yerlerine yine bunlardan

21 Yazar, Darülfünun'un 21 Ağustos 1909'da taşındığı ve bugün yerinde İstanbul Üniversitesi Fen ve Edebiyat fakültelerinin bulunduğu Zeynep Hanım Konağı'nı kastetmiş olmalıdır. Darülfünun buraya taşınmadan önce 1869'da ikinci Darülfünun binasında (bugün Basın Müzesi olarak kullanılmaktadır) faaliyet göstermekteydi. İlk Darülfünun binası ise yapılışından kısa bir süre sonra fazla büyük olduğu için Maliye Nezareti'ne devredilen ve 1933'te Adliye Nezareti iken yanan yapı olup Ayasofya'nın güneydoğu tarafında yer almaktaydı (DBİA 2: 559 vd.).

22 Yazar, II. Mahmud zamanını (1808-1839) yaşamadığı halde kendisi görmüş gibi yazmaktadır. Başkalarından duyduklarını nakletmiş ya da adlarını vermediği bazı kaynaklardan alıntılar yapmış olmalıdır. Ali Rıza Bey de tütüncü dükkânlarıyla ilgili bölümde II. Mahmud'un rağbet ettiği tütüncü dükkânından da söz etmekte, ancak dükkânın altında bulunduğu konağın adı yukarıdaki gibi Kıbrıslı Mehmed Ağa değil Necip Paşa Konağı olarak geçmektedir. Ali Rıza Bey de bizzat kendisi tanık olmuş gibi yazmaktadır (Ali Rıza Bey: 74).

23 Sühanver (çoğulu sühanveran): Söz bilen, hakkıyla söz söyleyen (KT).

yapıştırıp aralarına yaldızlı kâğıtlar ve *şamata telleri* asarlardı. Tulumba ile ilgili aletlerinden bazılarını duvara arma gibi asarlardı. Kendileri özel yapılmış bir set üzerinde oturlar, ellerine topraktan testi biçiminde, altına def gibi deri geçirilmiş *darbuka*'larını, *kırnata*²⁴ ve üç kollu *zilli maşa*'larını alırlardı. Bu zilli maşa mangal maşasının iki-üç katı uzunluğunda demirden, her bir başı üç kollu olur ve başlarına karşılıklı köçek zilleri takılır, bunlar birbirlerine vuruldukça ses çıkartırlardı. Ayrıca üstünde deri geçirilmiş iki bakır tastan ibaret olan ve yuvarlak başlı ufarak iki değnekle vurulan *çifte nâra* vardı. Bunları hep birden özel bir tarzda çalarlar, yüksek sesle kendilerine has bir eda ile "Adam aman" diyerek *manî*'ler, *koşma*'lar söylerler, *divan*'lar okurlardı. Kahveciler kapının dış tarafında durur, "Buyurun ağalar, buyurun" diyerek müşteri toplarlardı. Girenlere boncuklu *marpuçlu nargile* ve kaba *imameli çubuk*'lar ve birbiri içerisinde, devetüyü renginde, bakır fincan taklidi büyük fincanlarla kahveler verirlerdi. Söyledikleri maniler kendi tabirlerince "kitaptan" ve "kafadan" idi. Birinciler ecdad eserleri, ikinciler de "karîha"²⁵ dan olanlardı.

Bu kahvelerde bir de *muamma* denen bir mani asılırdı. Bunu bir kâğıda yazar, kırmızı tülle bağlar, üzerini mühürler, oturdukları yerin üstüne bir yere asarlardı. Etrafını kırılmış renkli kâğıtlarla süslerlerdi. Kahveye gelen müşterilerden mani bilenler de asılan muammayı bulmak üzere mani söylerlerdi. Ancak sayısız muamma içinden asılı olana rastlatmak imkânsızdı. Asıl maksad merak uyandırmak, müşterileri eğlendirmek, Ramazan'ı hoşça geçirtmek ve bu suretle para kazanmaktı. Muammayı bilen olursa karşılığı olarak konan para, kumaş ve elbiseliği alırdı.

Ramazan Davulcuları

Ramazan-ı şerif gecelerinde sokakları gezip davul çalan, manzumeler okuyarak evlerden bahşiş alan Ramazan davulcularının çoğu Kıptî, bazıları da tulumbacı delikanlılardı. Biri boynuna ufak boy bir davul asar, diğeri eline bir cam fener alır, mahalleleri dolaşır, büyük ev ve konak kapısı önlerinde durur, kendilerine has bir ritm içinde davul çalar, şiir okur, bahşiş beklerlerdi. Çocuklar da bunları çok sevdiğinden manzumelerini daha fazla dinlemelerini temin için bahşişler geç verilir, gerekirse ayrıca ricada bulunulur, bu arada dinlemek isteyen herkes pencerelelere koşardı. Beyler ve büyükler bile rağbet ettiği için Ramazan'a mahsus eğlencelerden sayı-

24 Başlıkta zurna, burada ise kırnata çaldıklarını yazmaktadır; ikisi başka başka müzik aletleridir.

25 Karîha: İnsanda kendiliğinden oluşan düşünce, niyet; fikir, düşünce yolu ile birşey ortaya koyabilme gücü (K7).

lırdı. Ekâbir ve kübera konaklarında bahşişin açıktan verilmeyip bir çevre ucuna bağlanması, en azından bir kâğıda sarılarak verilmesi kibar âdetlerindendi. Bu gezgin Ramazan davulcuları bayramda da gelecekleri için sırma uçlu bir çevre ucuna bağlı bahşişleri ve kâğıt içinde ve yine çevreye sarılı şekerleri ayırılır, hazır tutulurdu.

Söyledikleri manzumeler:

Davulu alup çıktım yola
Selam verdim sağa sola
Benim devletlû efendim
Sıhhat ile hep sağ ola

Halaylıklar halaylıklar
Ocak başında sayıklar
Davulun sesini işitince
Pirincin taşını ayıklar

Çıktım Eyûp'tan dışarı
Çocukları pek haşarı
Enseme bir taş attılar
Çıktı gözlerim dışarı

Şekerim var ezilecek
Tülbentlerden süzülecek
Bahşişimi gönderiniz
Çok yerim var gezilecek

Davulumla çıktım yola
Selam verdim sağa sola
Geldi davulcu kulunuz
Devletlû efendim sağ ola

Davulumu patlattılar
Çocuklar taşlar attılar
Bahşişimi ver efendim
Çok kapıdan atlattılar

Çok yerim var gezilecek
Sırasına dizilecek
Sahur için şekerim var
Gidip evde ezilecek

Arkadaşım vırlanıyor
Avdet için dırlanıyor
Şunun verin atıyyesini
Zira herif zırlanıyor

Fenerde mum hiç kalmadı
Arkadaş da mum almadı
Bereket versin efendim
Hayvanlar bize salmadı

Arkadaşım açgözlüdür
Hem de sıkılmaz yüzlüdür
Bakkaldan çaldığı peynir
Hiç yenmiyor pek tuzludur

Baş ağrıttık geldik sizi
Ayağıma geldi sızı
Ağalar hep bekliyorlar
Kovacaklar artık bizi

İşte geldim kapunuza
Selâm verdim hepinize
Selâmımı almazsanız
Günahım hep boynunuza

Portakallar kan kırmızı
Bu yıl yemedim karpuzu
Arkadaşımı sorarsanız
Camilerde pabuç hırsızı

Merdivenden ineyorlar
Al terlikler giyeyorlar
Merak etme a fenerci
Bahşişimi viriyorlar

Tesbihimin ucu mercan
Yetişmedi nice bir can
Efendim kahve içiyor
Elinde fağfuri²⁶ fincan

Yeni Cami direk ister
Söylemeye yürek ister
Benim karnım toktur amma
Arkadaşım börek ister

Fenercide para yoktur
Fakirlikten derdi çoktur
Aç kalmış bu obur herif
Kulunuzun karnı toktur

Olmuş bize her olacak
Halimizi kim soracak
Fenerci pek sırnaşıktır
Sabaha dek hep duracak

Geldim size davul çaldım
Bahşişimi çokça aldım
İzninizle gidiyorum
Sizi Hıfz-ı Hakk'a saldım

Tiryakiler afyon bulmuş
Kahvelere anlar dolmuş
Ürkütmüşler tiryakiyi
Beyni donmuş sersem olmuş

Davul çalıp geziyorum
Fakat candan beziyorum
Bahşışsiz savulmadım
Keremkârî²⁷ seziyorum

Çocuklara çattım yine
Kan terlere battım yine
Arkasından kovaladım
Birbirine kattım yine

Haylaz çocuk ne de çokmuş
İçlerinde uslu yokmuş
Fenerci dün dayak yemiş
Başı çok derde sokmuş

Uzun Çarşı çamur olmuş
Baklavalara hamur olmuş
Eğer beyim sorarsanız
Tiryakiler mahmur olmuş

Arkadaşlarımdan birisi
İster somunun irisi
Davulcuyu sorarsanız
Yelkovanın pek delisi

Geldi yine oruç ayı
Böreklerden yok mu payı
Arkadaşım Mehmed Dayı
Yelkovanın pek delisi

Doymaz yese on beş çörek
Tatlılara yakar yürek
Rüyada gördüğü börek
Yelkovanın pek delisi

Davulumu çalmak için
Bahşişimi almak için
Bekliyorum kapınızda
Semtimize varmak için

Davulumun ipi kırmızı
Bu yıl yemedim karpuzu
Arkadaşımı sorarsanız
Camilerde pabuç hırsızı

Borçlu kaldım davul aldım
Davulumu size çaldım
Bahşişimi ver efendim
Yolum uzak geçe kaldım

26 Fağfuri: Çin porseleni (KT).

27 Keremkârî: Cömertlik.

Emeklerim gitti hiçe
Çok zahmetler çektim hiçe
Çapkınlar sardı dün gece
Bahşış ile savun beni

Ağa beni atlatacak
Davulumu patlatacak
Tokadı da şaplatacak
Bahşış ile savun beni

Arkadaşım çalçenedir
Dediğini hep yine dir²⁸
Verin bahşışı efendim
Gitmez yapışmış kenedir

Davula çok ettim merak
Ustalara oldum çırak
Bahşışı hemen atın
Ruhsat verin yolum ırak

Beyim çok günler göresin
Her dem safalar süresin
Çok yıllar bahşış veresin
Davulcunuz eyler dua

Geze geze tere battım
Aşçılara fakat çattım
Açık kapı bulup girdim
Yemekleri heman attım

RAMAZAN BAYRAMLARINDA

EKÂBİR KONAKLARINDA MERASİM VE TEBRİK

İslam'da Ramazan ayı ile sonundaki bayramın çok önemi olduğundan herkes kudretince bolluk içinde yiyip içmek, eğlenmek için elinden geleni yapardı. Davetler, ziyafetler tertiplenir, hele çocuklar Ramazan geceleri hayale²⁹ gitmek, sokaklarda akranlarıyla gezmek, bayramda yeni elbiselerini giymek, İstanbul'un her yerinde kurulan eğlence yerlerine giderek eğlenip hoş vakit geçirmek hevesiyle bu bayramı dört gözle beklerlerdi.

Ramazan Bayramı'na beş-on gün kala bayram için gerekli olanlar alındığı gibi erkekler ve hanımlar da bayramlık elbiseler diktirir, çocuklara da kendi isteklerine göre yeni elbiseler yaptırırlardı. Kübera dairelerinde herkes kendine ağır ve kıymetli elbiseler hazırlardı. Kâhya, divan efendisi ve mühürdar efendi gibilerine hane sahibi tarafından elbiselik çukalar, şallar, hanım tarafından bütün ev halkına süslü iç çamaşırları, aşçıbaşıya som ipek bel futası diğer aşçılara da ipekle karışık futalar konur, hepsi bohçalara sarılarak ayrı ayrı dağıtılırdı. Bunların hanımlarına ve konaktan çırağ çıkarılmış ve evlendirilmiş kalfalara da süslü bayram elbiselikleri, çocuklarına çamaşırlar alınır, ev ve konaktaki cariyelere yine kendi arzularına göre elbiseler dikilir, çocukların ebeleri olan hanıma, konaktaki gedikli ağalara ve diğer tüm hizmet eden hademelere de icabına göre elbiselik çukalar ve iç çamaşırları hazırlanırdı. Ev ve konaklarda bulunan cariyelerin elbiseleri bayramdan önce biçilir, dikilir, hazırlanır, verilecek iç çamaşırları da her-

²⁸ Dediğini hep yine der.

²⁹ Bkz. Seyirlik Oyunlar bölümü s. 398 (c. 2).

kesin kıdem ve derecesine göre ayrılır, birer bohça içine konup hazır edildirdi. Bu iç çamaşırları ve içlerine konan bahişler bütün selamlık halkına hanım adına bayram gecesı ayrı ayrı dağıtılırdı.

Konaklarda aşçıbaşı bu gece için özel olarak un kurabıyesıyle, un helvası yapar, süslü bir tepside üstü sarı varaklarla bezenerek ve tepsinin kenarlarına balmumundan *şema*'lar yapıstırılıp yakılarak hareme gönderılırdı. Kurabiye ve helva içerde alıkonur, tepsiye kırmızı kese içinde aşçıbaşıya ve sakankurlar içinde de diğer aşçılara bahşışler konarak tepsi iade edildirdi. Herkes halince Ramazan Bayramları'na böyle itına gösterir, her sınıf halk bayramın sevincine kudretince katılırdı.

Vüzera, ekâbir-i rical ve diğer memurlardan *Rikâb-ı Hümayun Resmi* denen Padişah Hazretleri'ne tebriklerini arz etme merasimine³⁰ dahil olanlar sabah erkenden rütbelerine göre resmi merasim elbiselerini giyer ve Saray'a giderlerdi. Dönüşte doğru hareme gelir, resmi kılığını değıştirir, biraz kahve, çubuk içer, azıcık dinlenir, önce haremi, evladları, gelin ve damadları, varsa kayınvalidesi gelir, evladları elini, diğerleri eteğini öperler ve bayramını tebrik ederlerdi. Onlara saat, yüzük, elmas iğne gibi hediyeler ve kırmızı atlas kese içinde bahşışler verir, evladlarını yüzlerinden öpererek bayramlaşırđı. Hanehalkı önlerinde kâhya kadın olmak üzere önce varsa dadı, taye, süt nine huzura çıkar, sonra kalfalar, daha sonra bütün cariyeler gelir, sıra ile etek öpererek bayramını tebrikle şükranlarını arz eder, hürmet gösterirlerdi. Ev içi tebriklerinden sonra hane sahibi selamlığa geçer, önce kâhya efendi öne düşer, divan efendisi, kitapçı efendi, mühürdar efendi sıra ile gelir, etek öperlerdi. Sonra dairenin gedikli ağaları, her biri maiyetlerindeki ağalarla beraber gelir, evvela ağanın kendisi etek öper, odanın bir yanında ayakta durur, ağaları da birer birer içeri girerek etek öpüp, tebrik merasimini yerine getirirlerdi. Sonra emir-i ahur ağa maiyetiyle, aşçıbaşı da yine idaresindeki aşçı ustalarıyla gelir, onlar da öncekiler gibi tebriklerini arz ederlerdi. Hane sahibi de onları tebrik ederdi. Daha sonra bütün hanehalkı, efendiler ve ağalar, kâhya efendiyi tebrik eder, ardından herkes birbiriyle bayramlaşırđı. Hane sahibi bunların hepsine ayrı ayrı bahşışler verirdi. O gün evin hanımı, ebe hanımın, nedime hanımların ve çocuklarının mektep hoca ve halifelerinin, çırak olup evlendirilerek konaktan çıkmış olan eski kalfaların evlerine süslü sepetler içinde elvan renk şekerler gönderir, bu su-

30 *Muayede resmi* de denilen Saray'daki bu tören için bkz. Ünüvar 1964: 97-103. Daha çok Sultan V. Mehmed Reşad (1909-1918) zamanını kaleme aldıgını tahmin ettiğimiz yazar Abdülaziz Bey ile aynı döneme ait bazı saray anılarını anlatan Safiye Ünüvar, Sultan Reşad zamanında Saray'da sultanlara hocalık yapmış olup adı geçen kitabında "Beşiktaş Sarayında Muayede Merasimi" başlığı altında bizzat bulunduğu bu törende gördüklerini yazmıştır. Ayrıca bkz. Saz 1974: 128 vd.

retle hatırlarını sormuş olurdu. Bütün bunlardan sonra hane sahibinin bayramını tebrik için misafirler gelmeye başladılar. Gelenler vüzerâ ve devlet ricalinden ise karşılayan ağalardan başka bizzat kâhya efendi bulunur, gelenin koltuğuna girer, hane sahibinin odasına götürürdü. Bu misafirlere kilercibaşı ağa ve maiyeti tarafından son derecede süslü gümüş tepsilerle tabaklara konmuş yalnız sakızlı ufak râhat-ı hulkum denen şeker, badem ezmesi ve miskli akide şekeri ikram edilir, misafir hangisinden isterse bir tane alır, bir tabak içinde duran ıslak dülbend ile ağzını siler, yerine koyardı. Sonra tütüncübaşı ağa ve maiyeti olan ağalar, gümüş tütün tablalarıyla elmaslı imamelî nefis çubuklar getirirler, kahvecibaşı ağa ile maiyetindeki ağalar sırma örtülü gümüş tepsilerle, altın mineli veya gümüş zarflı fincanlar içinde kahve ikram ederlerdi. Misafirler gideceği zaman yine kâhya efendiye haber verilir, gelişlerindeki gibi uğurlanırlardı. Misafirler tarafından dairede vazife görenlere verilmek üzere de orta bahşîşi denen bahşîş bırakılırdı. Tebriğe gelen diğer rical ile meşhur zevatı yine ağalar karşılar, önce kâhya efendinin odasına götürürler, biraz aradan sonra hane sahibinin odası tenhalaştıkça kâhya efendinin işaretleriyle bir ağa gelir “Buyurun” der, önlerine düşer götürürdü. Hane sahibi emrederse bu misafirlere de çubuk, kahve ikram edilir, aksi halde yalnız şeker ve kahve vermekle yetinilirdi. Bir kısım misafirlere yalnız kâhya efendinin odasında kahve, çubuk ikram edilir, onlar da “Paşa Efendimiz’in eteklerinden öper ve hürmetlerimizi arz ederiz” der, dönerlerdi. Ramazan Bayramı’nda tebrikler bu suretle üç gün sürerdi. İlk günü gelmek hürmet ifade ettiğinden büyükler o gün gelir, memurlar ve diğer zevat ikinci gün, ötekiler üçüncü gün gelebilirlerdi. Bu üç gün boyunca misafirlere kakuleli kahve, sonra şerbet verilmesi eski kibar âdetlerdendi.

Ramazan Bayramı üç gün olduğu için büyüklere hürmeten ilk gün gidilir, akraba ve teklifsiz ahabaplar diğer günlerde de tebrik edilebilirdi. Kübera haremeleri de bayramlarda aynı şekilde misafirlerinin tebriklerini kabul ederlerse de Osmanlı hanımları arasında tebrik bir hafta sürerdi. Yine de herhalde ilk gün tebrik etme bir hürmet gösterisi idi.

KURBAN BAYRAMLARINDA YAPILAN MERASİM

Kurban kesmek İslâm vecibelerinden olduğu için, *zilhicce* ayı yaklaşıncâ hane sahibi, kendisine, haremi, evladları ile gelin ve damad gibi yakın akrabasına, merhum olan peder ve validesine ve yine vefat etmiş zevce ve evlatlarına birer güçlü ve büyük koyun alır, bu koyunlar üç-beş gün hane-nin ahır bölümünün bahçesinde beslenirdi. Bunların *marya* olmamalarına, gözlerin sağlam olmasına, boynuzlarının kırık veya herhangi bir azasının noksan bulunmamasına dikkat edilirdi. Konak için koyun alındığı gibi hane sahibinin konak dışında kerimesi, damadı ve torunları, kayınpeder

ve validesi, hemşiresi, biraderi, eniştesi varsa onlara da ayrı kurbanlıklar alınıp gönderilirdi. Bunlardan başka hane sahibinin herhangi bir tarikat tekkesi ile bağlantısı, ilgisi varsa, oraya da *nezir* adıyla gereği kadar koyun alınarak verilir. Eğer hane sahibinin kendisinin, çocuklarının hocası, ebesi, dadısı, tayesi hayatta ise onlara ve varsa çırağ çıkarılıp evlenmiş kalfalara, selamlık tarafındaki kâhya, kitapçı, mühürdar, imam efendilere, evli ağaların evlerine biri kendisi, diğeri hanımı adına ikişer kurbanlık koyun gönderilirdi. Hane sahibi ile ailesinin kurbanlıkları güzelce yıkanır, tüyleri taranır, boynuzları zeytinyağıyla yağlanır, temiz otlar üstüne yatırılarak bayram gününe kadar bakılıp beslenirdi. Mahdumu ya da kerimesi evlenecekse nikâh kıyılmış, düğün yapılmamış ise, gelin ve damada bayramdan bir gün önce koç alınır, yıkanır, taranır, boynuzları sarı altın varaklarla süslenir, tüylerinin üç-beş yerine kurdele bağlanır, özel adamlarla evlerine gönderilirdi. Hanede bulunan koyunlardan ölümlere kesilecekler, boynuzlarına kurdele bağlanarak ayrılırdı. Eskiden kendi, evladı ve hanımı için kesilecek kurbanları hane sahibinin bizzat kesmesi âdeti vardı. Her ne kadar evde her çeşit ve miktarda varsa da keserken beline kuşanmak üzere yeni bir ipekli futa alınırdı. Kullanılacak bıçak, satır, balta, çarka bilemeye verilir, hane sahibine mahsus olup bu iş için saklanan bıçak da bilenirdi. Hayvanların gözünü bağlamak için beş-on parça astar hazırlanırdı. Kurban Bayramı'nın arifesinde, yani bayramdan bir gün önce ölmüşlerin ruhu için kesilecek kurbanlara bahçede bir çukur kazılır, yanına bir buhurdan konur, evvelce hazırlanan bezlerle gözleri bağlanan hayvanlar çukur başına getirilir. Hane sahibi kesecek olana vekâlet verdikten sonra kimin namına kesileceğini birer birer söyler, o adam da "Tekbir" getirerek "Besmele" ile keserdi. Bu şekilde ölmüşlere ait kurbanlar kesildikçe ruhlarına "Fatiha"lar okunurdu. Bu kurbanların etinden veya herhangi bir azasından tek parça bile evde alıkonmaz, tamamı civardaki medreselere, cami hademesine, mahalle ve civar fakirlerine ve bekâr amele ve acizlere dağıtılır, postları da talebeye ve civar karakol neferlerine verilir. Ertesi gün bayram olduğu için hane sahibi Padişah ile muayede resmine³¹ dahilse, sabah oraya gider, değilse evin erkekleriyle civar camilerden birinde *salât-ı ıyd ederek*³² eve dönerdi.

Namazdan sonra hane sahibi doğru bahçeye, kurbanlar için açılmış çukurların başına gelir, beline ipekli bir futa bağlanır, ona mahsus olan bıçağı verilir, çukurun yanına bir buhurdan konur, yakılırdı. Efendi "Tekbir" getirerek kurbanı bizzat keser ya da hayvana eziyet etmekten korku-

31 Bkz. s. 262, not 30.

32 Bayram namazını kılarak.

yorsa oradakilerden birine vekâlet verir, aile adları teker teker söylenirken kurbanları kesilirdi. Aileden kurbanı bizzat kesmek isteyenler de bu arada keserlerdi. İlk kesilen kurbanın kanından evin en küçük çocuğunun alınma bir miktar sürülmesi ve o hayvanın postunun bir tekkeye yollanması âdeti. Kurbanların hepsi kesildikten sonra hane sahibinin konağa girip şükranını ifade etmek üzere iki rekât namaz kılması eski âdetlerdendi. Daha sonra doğru hareme geçer, önce varsa validesinin, kayınvalidesinin, büyük hemşiresinin ellerini öper, sonra evlatları, gelini, baldızı varsa gelir, elini öperlerdi. Kâhya kadın öne düşer, *nedime hanımlar* kıdem sırasıyla kalfalar, cariyeler gelir, etek öperek tebrik ederlerdi.

Kakuleli bir kahve ile çubuğunu içtikten sonra selamlık tarafına çıkar, *divan odası* denilen gayet büyük bir odada oturur, sıra ile kâhya efendiden başlayarak bütün hanehalkı derecelerine göre gelirler, etek öperek hane sahibini tebrik eylerlerdi. Daha sonra dairedaki hizmetliler, emrinde çalıştıkları ağayı, sonra da birbirlerini tebrik ederlerdi.

Hane sahibine hususi ufak bir kâse içinde et suyuna pirinç çorbası, kendi kurbanının böbreğinden yapılmış külbastı, et suyuyla güveçte pişirilmiş pirinç pilavı ve hoşaftan ibaret bir yemek getirilirdi. Kurban etleri üçe pay edilir, birinci kısım evde alıkonur, diğer ikisi medreselerdeki talebelere ve karakoldaki neferlere, yakındaki dul ve kimsesiz kadınlara, mahalle bekçilerine, tulumbacı koğuşuna ve kapıya gelen bütün fakirlere dağıtılırdı. Koyunların ayak, işkembe, bumber ve ciğerleri evde kalır, işkembe çorba, ciğerden kavurma, ayaktan paça ve bumbardan dolma, başlardan da suyu alınarak söğüş yapılırdı.

Hane sahibini tebrik için misafirler de gelmeye başladılar. Bayramlarda gelen kibar misafirler gelecekleri zamanı yemek vaktine rastlatmamaya dikkat ederlerdi. Bu vakitte gelenlere yine de yemek verilmesi tabii ise de Kurban Bayramı'nda sofralarda külbastı bulundurmamak pek ayıptı. Bu bayramda kurban etinden başka et bulunmayacağı için külbastı yedirilmesi tasarruf olarak değerlendirilir, harislik ve bayağılık sayılırdı. O gün sofrada mideyi düzeltmek için turunç reçeli bulundurmamak kibar âdetlerindendi.

Bayram akşamı ahçıbaşı evin hanımına akşam yemeği için kapaklı kıymetli kâselerle tepsiler içinde üzeri tül ile bağlanmış özel işkembe çorbası gönderirdi. Hanımın da aşçıbaşıya ve aşçılara ayrı ayrı bahşişler koyarak kâseleri iade etmesi kibar âdetlerindendi.

O gün tebrike misafirler geldikçe misafirlerin geldiğini haber vermek üzere *binék taşı*'nda duran nöbetçi ağa el urarak diğer ağayı haberdar eder, vüzera ve pek büyük ricalden olan misafirleri kâhya efendi inerek karşılar, diğerlerini ağalar orada karşılayıp yanına düşerek doğru hane sahibinin odasına kadar götürür, perdeyi açarlardı. Başka misafirler oda kapısına gel-

dikçe oradaki nöbetçi ağa odanın kapısını açardı. Bir kısmı hane sahibinin yanma girmez, kâhya efendinin odasında kalır, kahve, çubuk verilir, onlar da hane sahibine tebrik ve hürmetlerinin arz edilmesini rica ederek dönerlerdi. Hane sahibinin odasına giren zevattan hangisine çubuk ve kahve verilmesi emredilirse, uzun ve mücevherli kehribar çubuklar ve sitil ve sırma örtü ile kahveler verilir, dönüşlerinde derecelerine göre hane sahibi bazılarını oda kapısına, diğerlerini merdiven başına kadar teşyi eder, bazılarını da yalnız ayağa kalkarak taltif ederdi. Böyle tebrik için gelen vüzera ve ekâbir-ı rical ile büyükçe memuriyetlerde bulunan misafirler, orta bahşişi namıyla uygun miktarda para bırakırlardı. Bu para *orta sandığı* denen bir çekmeceye konur, bayramın sonunda ağaların aralarında âdetlerine göre eşit olarak bölüşülür ve her birinin payına bir hayli para düşerdi.

İLMİYE RİCALİNİN BAYRAMLARDA VE DİĞER ZAMANLARDA EKÂBİR-İ RİCALİ TEBRİK VE ZİYARET MERASİMİ

Bundan yaklaşık yüz elli sene kadar önce ulema sınıfının hizmet yerine, ziyaret ya da bayram tebriki için bir zatın hanesine giderken ata binmeyip katırla gidip gelmeleri usuldendi. Sebebi şuydu: Ulema sınıfı şeriatın hizmetinde kimselerdi, daima hak ve adalete riayet etmeleri, günah ve yasaklardan sakınmaları lazımdı. At ise harb edenlere mahsus olduğu için atları hanede beyhude ve gereksiz tutmak adalete uymadığından, merkebe binmek de ilme hürmet ile bağdaşmadığından bunun ikisi ortası olan katırı tercih etmişlerdi. Ulema sınıfından biri gene kendi sınıfından birini gidip görmek veya bayram tebrikine gitmek istediği zaman, izin alınmadan birinin yanına girilemeyeceği hakkındaki Kur'an emrine uyarak, önce gideceği yere bir adam gönderir. Görünüşte yerinde olup olmadığı soruşturulursa da gerçekte ziyaret için usulen bir nevi izin alınmış olurdu. Bundan sonra bineceği hayvana haşa (haşe) örtülürdü. Haşanın alt uçları, mülkiye ricalininkiler gibi sivri ve aşağıya kadar sarkık ve uzun değildi, uçları yuvarlak ve ağır sırma işlemeli olurdu. Eğer ilmiyenin *haremeyn payesi*'nde ise yanına bir seyis dört çukadar, yani hademe alır, öyle giderdi. Rütbesi *İstanbul*'dan³³ olanlar yine bir seyis, altı çukadarla giderdi. Giden zat, ulemanın ulaşabildiği en üst rütbe olan kazasker ise hayvanın iki tarafında iki seyisle altısı sağında altısı solunda olmak üzere on iki çukadar yürüyerek ağır ağır giderdi. Gidilecek konağa varılınca misafirin

33 İstanbul ile, ilmiye sınıfında mevleviyet derecesinin en yüksek rütbesi olan İstanbul Kadılığı kastedilmektedir. Onun üzerinde ise Anadolu Kazaskerliği vardır. 19. ve 20. yüzyıllarda önce İstanbul payesi alınır, sonra bizzat kadılığa tayin olunur ya da Anadolu Kazaskerliği payesi verilirdi (Uzunçarşılı 1965: 280).

geleceğini bekleyen nöbetçi ağa el urarak diğer ağalara haber verir, gelen *sudûr*'dan ve hane sahibi mülkiyeden ise konağın aşağısına kadar iner, ilmiyyeden ise nerdüban başına kadar gelir, karşılar ve iki ağa veya çukadar gelen efendinin koltuğuna girerek çıkarırlardı. Kazaskerlerin önünde ağanın biri, elinde hane sahibi mülkiyedense gümüş, ilmiyyeden ise tombak denen veya çok nefis eski madenden bir buhurdanlı taşıyarak odanın kapısına kadar gelir, orada durur, koltuğuna girenler de orada dururlardı.

İlmiyye sınıfından olan kimseler nereye gitseler âdet üzere mutlaka arkalarına kolları çok geniş olup kol altı dikişsiz, ferace veya biniş denen bir elbise giyerlerdi. Bu zat odaya girince mülkiyeden olan hane sahibi hademesine “Gel, efendi hazretlerinin binişini al” emrini verir, ardından misafirin binişi alınırdı. Bu bir hürmet ifadesi addolunurdu. Misafir oturunca bir ağa veya çukadar elinde eski madenden gülabdanla girer, usulünce önüne gelir, gülsuyu serper, geri geri çekilir, kapıdan çıkardı. Sonra âdet olduğu üzere şeker tepsisi ile şeker getirilir, daha sonra sitil ve sırmalı kahve örtüsü ile kahvecibaşı kahve verir, daha sonra bir ağa veya çukadar misafirin yanına kıymetli eski maden veya billûr tabak içinde bayat ve yumuşak *peynir şeker*i koyar. Bir müddet sohbet edilir, sonra hane sahibi ağalardan birine şeker tabağını almalarını emrederdi. Bu tabağın alınması misafir için hiçbir şekilde, artık kalk git, anlamına gelmezdi, misafirin sıklıkla kalmasını, kalkmak veya dönmekte kendisinin serbest bırakıldığının bir ifadesiydi.

Ekâbir, ulema konaklarında bayramlarda tebrike veya sair günlerde birbirleriyle görüşüp konuşmaya gelmiş bulunanlara sırf hürmet için gümüş *evani* kullanılmaz, buhurdan, gülabdan, fincan, nargile gibi şeylerin hepsi ya beyaz madenden veya bakır üzerine yaldızlı tombaktan yapılmış olurdu. Hatta eskiden ulemanın giydiği elbiseler bile som ipekten yapılmaz, arasına pamuk iplik katılarak dokunmuş kumaşlar seçilirdi. Som ipek giyme burnu büyüklük sayıldığından yalnız ulemaya değil, giyebilecek durumda olanlara da yasaktı. Ulemanın bindiği hayvanların özengisi ve kullandıkları saatler ve enfiye kutuları dahi gümüş olmaz, maden veya pirinç denilen sarı bir madenden yapılmış olurdu. Eski yüzyıllarda bu hususlara çok dikkat edilirdi.

RAMAZAN VE KURBAN BAYRAMLARINDA ÇOCUKLARIN GEZME VE EĞLENCELERİ, BAYRAM ZİYARETLERİ

Ramazan ve Kurban Bayramları çocukların en çok eğlendikleri, neşelendikleri günlerdir. Ramazan gecelerinde hayale gidebilmek, çarşılarında gezip istediğini satın almak, akranlarıyla buluşup eğlenmek için daha Ramazana iki-üç ay kala peder ve validelerinden her gün el harçlığı olarak alıp arala-

rında *gündelik* adını verdikleri paradan mümkün olduğu kadar tasarruf yaparak Ramazan'a para biriktirmeye çalışırlardı. Ayrıca bayramda peder ve valideleri ile akraba ve yakın ahabablardan alacakları bahşişi de bayramlarda kendileri için hazırlanan eğlence yerlerinde harcamak üzere bu iki bayramın gelişini sevinç içinde dört gözle beklerlerdi. Ramazan bayramlarında herkes kudretine göre ve mümkün olduğu ölçüde çocukların istediklerine uygun elbiseler hazırlardı. Çocukların çoğu bu elbiseleri yataklarının yanlarına koyar, gece öyle uyurlardı. Bayram sabahları pek erkenden kalkarak giyinir, hazırlanırlardı. Camiden dönen pederinin, validesinin, teyzesi, halası, yengesi ve tayesi varsa onların da ellerini öper, bayram bahşişlerini, verdikleri yemeni ve çevreleri alır, ikram ettiklerini de yedikten sonra hane dışındaki yakın akrabalarını tebrik ve ziyarete çıkarlardı. Kibar çocukları *mürebbi*'leri olan lalalarıyla birlikte Ramazan Bayramı için süslü sepet ve kutulara konarak hazırlanmış şekerleri alarak yakın akrabaları yanı sıra ebesi hayatta ise ebesine gider, elini öper, ebeveyninin selamlarını götürür, şekerlerini bırakır, verilen ipekli veya sırma başlı yemeni ve çevreleri alır. Daha sonra mektep hocasına, hanelerinden çıkarak evlenmiş iseler süt nene, taye, dadı ve bacılarına, yani cariyelere gider, ayrı ayrı hazırlanmış şekerlerini vererek ellerini öper, onlar da yemeni ve çevreler verirlerdi. Halk çocukları ise pederleriyle birlikte akrabalarından pek yakınlarına bayram tebrikine gider, onlar da gene Ramazan Bayramı ise yemeni, çevre ve mendil vermek suretiyle çocuğu sevindirirlerdi. Bayramın ilk günü böylece ziyaretlere ayrılırdı.

Bayramın ikinci günü ise artık bayramlarda toplanarak eğlendikleri yerlere giderlerdi. Her iki bayramda da İstanbul'un çeşitli semtlerinde, Fatih Camii havlusu, Unkapanı ve Cinci Meydanı,³⁴ Davudpaşa, Eğrikapı ve mahalle aralarında bulunan diğer büyükçe meydanlarda çocukların eğlenmeleri için sallanmak üzere beşikler, iplerle kurulmuş *kolan salıncakları*, dönmek üzere *dolaplar*, *atlı karacalar*³⁵ kurulurdu. Bayezid, Fatih, Bahçekapısı ve Aksaray'da erkek çocukların binip koşturmaktan pek hoşlandıkları, kırmızı başlık ve kırmızı yamçılarla süslenmiş kira bargirleri ve merkepleri, merkep koşulu, iki çocuk binecek kadar ufak, alçak, *çekçek arabası* denilenler ve sahibi tarafından çekilen yine bu cins arabalarla kız çocuklarının binmesi için ya öküz veya hayvan koşulmuş, etrafı açık, tepesine kırmızı ihram örtülmüş arabalar hazır dururdu. Yine buralarda çocuklar için *kuş lokumu*, tablalar üzerinde çeşitli şekerler, kırmızı şekerden

34 Kadırga'da bugün halen aynı adı taşıyan meydan.

35 Atlı karınca olarak bilinir. Eski kaynaklarda atlı karaca olarak geçer: KT; Saz 1974: 127; Musahipzade Celâl 1946: 97.

yapılıp hasır çöplerine saplanmış horoz biçiminde şekerler, içine çok küçük çingirdak konmuş kırmızı boyalı *çingirdak şekeri* bulunurdu. Şekerciler kırmızı renkli şeker tablalarını sepet biçiminde donatırlardı. Bu bayram yerlerinde simitçiler, anasonlu gevrekçiler, kuş lokumcuları, sucular, sapı uzun, altı topuz şeklindeki şişelerde kırmızı üzümden yapılmış şerbetler satan *çalabora*³⁶ denen şerbetçiler yanı sıra çocukların oynaması için küçük davul, kursak geçirilmiş düdük, küçük boy def, çevirdikçe cızırtılı ses çıkaran *kaynana zırlıtısı*, küçük boy beşik oyuncaklar, kâğıt yelpaze, yan yana getirilmiş ve üfledikçe ses veren *miskal*'ler, yanlarına para büyüklüğünde aynalar yapıştırılmış, kırmızı boyalı küçük testiler ve çocukların hoşuna gidecek daha pek çok şey yapan oyuncakçılar çocukların gelişini beklerlerdi.

Bayram yerlerine lalalarıyla birlikte gelen kibar çocukları yalvar yakar salıncaklardan birine yahut dolaba bir-iki defa biner, heveslerini alırlardı. Yine lalalarının izniyle horozlu veya kuşlu şekerler veya kuş lokumu, simit gibi şeylerden satın alır, dolaşarak diğer çocukları seyredereklerdi. Oradan diğer bayram yerlerine de uğrar, böylece eğlenip vakit geçirirlerdi. Halk çocukları da buralardaki eğlencelerin hepsine katılır, dolaplara, salıncaklara biner, şeker ve simit yiyerek serbestçe gezinirlerdi. Kız çocukları da aynı şekilde eğlenir, üzeri tenteli arabalara biner, karşılıklı iki sıra halinde otururlar, arabacı, çocukların ellerine topraktan desti biçiminde yapılmış ve altına ince deri gerilmiş darbuka denilen çalgı ile büyük mutfak maşasını andıran, uçlarına karşılıklı üçer zil takılmış, birbirine çarpınca ses çıkaran zilli maşalar verir, araba gittikçe yüksek sesle hep bir ağızdan türküler söylerlerdi. Arabacı bir-iki sokak gezdirdikten sonra yine başlangıç yerine getirip bırakırdı. Onlar iner, diğerleri binerdi. Erkek çocuklar da arabaya binerlerse de en çok ata binip koşturmaktan hoşlanırlardı. At koştururken beygirci de arkalarından gelirdi. Kısaca çocuklar Ramazan ve Kurban bayramlarında İstanbul'un her tarafında şeker, simit, kurabiye, lokum alıp yiyerek neşe içinde eğlenip vakit geçirirlerdi.³⁷

BEYTULLAH ZİYARETİ İÇİN HACCA GİDENLERİ UĞURLAMA, DÖNENLERİ KARŞILAMA VE TEBRİK MERASİMİ (TEHNIYE)

Mekke-i Mükerreme'yi ziyaretle hac vazifesini yapmak isteyenler, önce kendilerine yol arkadaşı seçerlerdi, sonra yol hazırlığı başlardı. Bazı eşya ve çamaşırları için kalın köseleden sandık biçiminde *sabhare*, su koymak

³⁶ Çalabora terimine ulaşılabilen kaynaklarda rastlanamadı.

³⁷ Bayram yerleri ve çocukların bayram eğlenceleri bkz. Musahipzade Celâî 1946: 96 vd.; Saz 1974: 127 vd.

için yine köseleden yapılmış su matarası, mevcut parasını koyup beline bağlayacağı meşin kemer, bozulmadan bir müddet dayanabilecek köfte, tavuk, söğüş, peksimet, gevrek, zeytin ve peynir gibi azık tabir edilen yiyeceklerini hazırlardı. Bineceği gemi ile sözleştikten ve arkadaşı ile gidecekleri günü tayin ettikten sonra götürülecek geminin hareket günü yakın ahabplarına bildirilirdi. Cuma günü olan o gün, yakınları tarafından sahhare, sandık ve yiyecekleri gemiye götürülürdü. Gemide oturup yatacağı yeri hazırlanır, seccade ve şiltesi yayılır, sandıkları uygun bir yere konur, gelişi beklenirdi. Yolcu, hanesi halkına veda edip ailesiyle helalleştikten sonra hanesinde uğurlamak için toplanmış yakınları, yolcuyla ortalarına alır, imam efendi tarafından sağlık ve selametine ve hac vazifesini yerine getirip salimen geri dönmesine ve ailesinin afiyetine dua edilir, hazır olan herkes “Âmin!” der, şerbetler içilirdi. Diğerlerinden ayrılması için başına Arapların sardığı kefiye ve arkasına yeşil renk bir cübbe giymiş olan yolcu uğurlayanların ortalarında olmak üzere haneden hareket edilir, beş-on kişi yüksek sesle “Tekbir” ve “Salevat” getirerek önden gider, diğerleri etrafını alırdı. Yolda bunlara rastlayanlar durarak selametine dua edip kendilerine de böyle hacca gitmenin nasip olması temennisinde bulunurlardı. Nihayet iskeleye varılınca yolcu, ahab ve akrabaların almış olduğu beş-on simidin yarılarını birer akraba ve ahabına verir, diğer yarılarını da kendine alıkoyardı. Bundan maksat yarım simidleri yolda yedikçe, kendini onlarla berabermiş gibi hissedeceğini ve akrabalarını unutmayacağını belirtmektir. İskeleye yine imam efendi tarafından yüksek sesle selametine dua edilir, geri dönülürdü. Gidişinden üzüntü duyarak gözleri arkada kalmış anlamına gelmemesi için uğurlayanların arkalarına bakmamaları çok dikkatle uyulan bir âdetti. Bu arada gemi de artık hareket ederdi.

Hacılar dini usullere göre ihrama girecekleri yere gelince, elbiseler çıkarılır, ihrama gireceği zaman tıraş olunurdu. Tüylerin bir miktarını ailesine yazacağı ilk mektubun içine koyup göndermek de bir âdetti. Bu suretle vücudundan bir parçasının evine gelmesi kendisinin de salimen geri döneceğine hayırlı bir işaret sayılırdı.

Hacca gidenlerden gelen mektuplardan dönüşlerinin yaklaştığı anlaşılmınca, tahminen birkaç gün evvelden akrabadan bir-iki kişi nöbetleşe iskeleye iner ve beklerdi. Geldiği gün, zaten dönüşünü beklemekte olan akraba ve ahablarına derhal haber verilir ve onlar da iskeleye koşarlardı. Mahallesi halkı ve imam efendi de acele iskeleye inerlerdi. Bu arada civar tekelerden zilsiz defe benzeyen *mazhar* ile *nevbe* ve ziller çalınarak, yüksek sesle tekbirler getirilerek, sırtında yeşil cübbe ve başında kefiye sarılı olan hacı çok yavaş bir yürüyüşle hanesine kadar götürülürdü. Kapının önünde

herkes toplanmış olduğu halde imam efendi Allah'a şükrederek sağlığının devamına, ailesinin mutluluğuna, tekrar hacca gitmesine, gitmeyenlere de hacın nasip olmasına dualar ederdi. Hazır bulunanlara şerbetler dağıtılırdı. Hacı, birkaç gün istirahat edip yorgunluğunu alması için hanesine bırakılıp dönülürdü.

Hacının dönüşünden önce hanesindekiler gayet iyi cins iç çamaşırlarını, ağır kumaştan entarisini, cübbesini, ayakkabısını hazırlarlar, kudreti yerinde olanlar çok kıymetli kürk alırlardı. Ayrıca hanenin uygun bir odası yeniden tefriş edilir, her şeyleri yenilenirdi. Hacının dönüşünü tebrik için belirlenen kabul gününe, *tehniye cemiyeti* adı verilirdi. Tehniye cemiyetine gelenlerce hacı hanesi olduğu anlaşılsın diye evin kapısı da yeşile boyanırdı. Geldiğinin üçüncü günü icab eden akraba ve ahbablar davet edilir, hanımlar iki gün sonra çağırılırdı. Bu cemiyet için ayrılan büyük bir odanın bir tarafına bir masa konur, üzeri âlâ bir top şalla örtülür. Onun üzerine büyük tepsi içinde, özellikle gümüşten, fıçı gibi, altı musluklu ve sehpa üzerine konmuş *zemzemlik* yerleştirilirdi; içinde hacının Mekke'den getirdiği zemzem suyu bulunurdu. Etrafına zemzem içmek için ufak boyda kesme billûrdan kulplu zemzem bardakları konur, onların etraflarına da ya kıymetli eski madenden veya yine kesme billûrdan ufarak boyda altı kadar kabın içine kenarları zihli yeşil çukalar konur ve çukaların üstüne de ödağacı yağı, ıtır yağı, ...³⁸ yağı, gül yağı, *misk yağı* ve *kalemis yağı* dökülürdü. Birkaç tabak içersine temiz dülbendler konur, sun'î çiçeklerle tezyin edilmiş bir *misk yağı takımı* da bulundurulurdu. Kahvelerin içine kakule konur, bir büyük dövme bakır kap içinde yalnız şekerden ya da baldan yapılmış şerbetle tavla zarı büyüklüğünde dörder köşe yapılıp fırında kurutulmuş *hacı lokumu* hazır bulundurulurdu.

Tehniye cemiyeti günü misafirler geldikçe hanehalkı tarafından karşılanır, *tehniye odası*'na götürülürdü. Hac etmiş olmasına hürmeten hacının, gelenleri karşılamak için aşağıya inmesine müsaade edilmezdi. Gelen misafirler, hacı olan zata *resm-i hoş amedi*'yi³⁹ yerine getirdikten sonra, çubuk ve kahveler ve biraz sonra da şerbetler ikram olunur. Misafirler ikişer- üçer hazırlanmış olan tepsi önüne gider, önce bir miktar zemzem içer, tabaklardaki itriyata parmaklarının ucunu batırarak sakal ve üstlerine sürünür, gelip yerlerine otururlardı. Sonra evvelce tarif edilen şeker şerbetiyle hacı lokumu, çok kıymetli ufarak kâselere konarak kaşıkla beraber küçük tepsilerle misafirlere ikram edilirdi.

38 Zirced/ zircek gibi okunuyorsa da böyle bir sözcük bulunamadığından boş bırakıldı.

39 Hoş geldiniz merasimini yerine getirdikten sonra.

Hacca giden zat, Mekke-i Mükerrreme'den uğur olarak herkese bir miktar ödağacı ve küçük meşin keseler içinde kına ve ödağacından sakal tarağı ve gümüştten halka şeklinde yüzük, ufak kutularda hurma ve ödağacından veya sandal ağacından yapılmış tesbihlerden birer-ikişer hedıye ve ikram eder, sonra misafirler geri dönmeye başlarlar, hacı olana da tekrar hacca gitmesi temennisinde bulunurlar. Bu şekilde takım takım misafirler gelir, tehniye cemiyeti üç gün sürerdi. Sonra sıra hanımlara gelir, onlar da anlatılan şekilde hacı haremi olan hanımı tebrike ve tehniyeye gelirler, bu da yine üç gün devam ederdi.⁴⁰ Orta halli hacı ailelerinin tehniye cemiyeti ile meşgul olmaları yüzünden yemek pişirmeye vakit bulamayacakları düşüncesiyle hacı olan zata hürmeten yakınlardaki kibar dairelerinden veya komşularından üç gün süreyle haneye akşam sabah yeteri kadar ekmek ve yemek gönderilirdi. Böylece komşuluk vazifesi yerine getirilirdi. Eskiden tehniye günü gelen misafirlere yemek çıkarmak da âdet değildi.

40 Hacı tehniyesini benzer şekilde anlatan Leyla Saz bazen mevlid de okunduğunu, hatim duası yapıldığını yazar: Saz 1974: 155 vd.

OSMANLI TOPLUM HAYATI

ESKİ OSMANLI ADAB-I MUAŞERETİ

Müslüman ve Hristiyanlar arasındaki İlişkiler, Uyulan Karşılıklı Kaideler

Kübera, tüccar ve esnaf İslam olsun, Hristiyan olsun, bütün ahabplarına Ramazanda büyük tepsi ile baklava, kandil geceleri şeker, çörek gönderirdi. Hristiyanlar da Paskalya'da İslam ahabp ve komşularına kırmızı yumurta, paskalya çöreği ve portakal yollardı. Paskalya'dan üç gün önce evlerde pişirilmiş, üzerine badem, şeker ve bahar dökülmüş, kiliselerde okunmuş buğdaydan da İslam olan ahabp ve komşularına gönderirlerdi.

273

Düğünlerde İslam ve Hristiyanlar kendi ahabplarını ve komşularını gündüz işleri olur diye, akşam yemeğe davet ederlerdi. Hristiyanlardan birisi kızını evlendirirse, İslamları da nikâha çağırır, nikâhtan bir-iki gün sonra damadı yanına alır, tanıdığı İslam ekâbirine el öptürmeye götürür, onlar da damada hediye verirlerdi.

Kadınların da aralarında benzer âdetleri vardı. Bayram ve paskalyalarda birbirine gitmek, tebrik etmek, sene başı gelince Hristiyan ahabpları evinde ziyaret etmek, yolda karşılaşuklarını “nice yıllara yetiştirsın” diye kutlamak herkesin uyduğu âdetti.

Ölüm olduğunda İslamların ve Hristiyanların birbirine taziye gitmesi de usuldendi. Kibar konaklarında Hristiyan kilerciler, arabacılar, kayıkçılar, ayvazlar hizmet ederdi. Özel olarak konağa hizmet eden kürkçü, terzi, oya-cı, yemenici, haffaf, çamaşır yıkayıcı, tahta silici, tatlı kaynatıcı Hristiyanlar da vardı. Bunların düğün ve nikâhlarında konaktan hediye gönderilir, hastasının hatırı sorulur, para bırakılır ve her çeşit yardımda bulunulurdu.

Hristiyanlar bir İslam hocasına başvurup kendilerini okutturabilirler, muska yazdırır, rüya yorumlatabilirlerdi. İslamlar da ayazmalara giderler, su içerler, papazlara okuturlardı. Yılbaşı gecesi Hristiyanlar fenerlerle sokaklarda gezer, ekâbir dairelerine uğrar, o gece için hazırlanmış olan helva ikram edilir, bahşış verilir. İslam olsun, Hristiyan olsun birbirinin

cenazesi geçerken hürmeten sokağın bir kenarında cenaze geçinceye kadar dururlardı.

Mahalle erkekleri yolda birbirine rastlarsa ya selam verir veya “merhaba” demeden geçmezdi. Mahalle gençleri sokakta bir ihtiyaç kadına rastladıklarında önüne geçmez, sokağın bir kenarına çekilir, önlerine bakarak bekler, “Geç kızım” derse yollarına devam ederlerdi. Çocuklar yolda bir ihtiyara rastlarsa koşar, elini öperlerdi. Gençlerden biri bir ihtiyarın elini öptüğünde “El öpenlerin çok olsun, ömürler gör, Allah’ın birliğine emanet” ya da “Oh benim toramanım çok yaşa, kırk bir kerre maşaallah” gibi sözler sarfedilirdi.

Sabah Kahvesi

Komşular sabahları birbirine sabah kahvesine gider, kapıyı çalmadan “Hu! Ayol evde misin?” diye seslenir. Feracesini ve başörtüsünü kapının kol demirine asar, biraz oturur, kahvesini içer, evine dönerdi. Bir süredir görmediği bir ahababının evine misafirlğe giderse birkaç saat oturur, dönüştü merdiven başında durarak ayak üzeri başka yerlerde olan akrabalarından haber sorar ve yeniden sohbeti derinleştirir, “Ne olur, alçakgönüllülük edip siz de bize buyursanıza” diye davet ederlerdi. Hanımların aralarında kocası hacca gitmişlere “hacı haremî” denir, daha çok saygı gösterilir, geldiğinde baş köşeye oturtulurdu. Bunlar pek eski âdetlerdendir.

Hasta Ziyareti

Hastaların sık sık hatırını sormaya pek dikkat edilirdi. Bu hususta İslam ve Hristiyan ayırımı yapılmaz, herkes hastalığını haber aldığı ahabablarını ve mahalle halkından olanları ziyaret eder, gevrek, ayva, portakal gibi şeyler götürürdü. Ayrıca hasta fakirse yastığı altına gizlice para bırakır, hatta İslam olsun, Hristiyan olsun hekim tayin eder, ilaç parasını bile verirlerdi. Hastaya, hareminden başka bakacak kimse yoksa, yalnız kocası ile meşgul olabilmesi için mahallece özel yemek gönderilirdi. Hastaya piliç, et suyu ile çorba yollanması âdetti.

Mektep çocuklarından biri hastalanırsa bir miktar portakal alınır, mektep halifesi ile hasta çocuğa gönderilirdi. Halife, hocanın selamını söyleyerek çocuğun hatırını sorardı. Eğer hastalık uzarsa hoca bizzat çocuğun evine gider, “Artık iyi oldun, bunu sana getirdim” anlamında yarım kıyye kadar anasonlu gevrek götürür, gizlice Kur’an’dan âyetler okur, çocuğa üflerdi. Sonra da çocuğu her üç günde bir evinde yoklar ve yine okurdu. Bu gidişlerinde gevrek götürmezdi. Hoca ya da halife rahatsızlanırsa çocuklar adına ilahici başı gider, çocukların tedarik ettiği gevrek, ayva, portakal ile birlikte karanfille yapılmış kırmızı loğusa şekerini takdim eder, çocukların ellerinden öptüklerini söyleyerek hatır sorardı.

Nezaket, Edep, Terbiye ve İyi İlişkilere Aykırı Davranışlar

Osmanlılarda nezaket kaidelerine, edep, terbiye ve iyi ilişkilere adab-ı muaşerete aykırı görülen ve yapmamaya son derece itina edilen bazı hareketler şunlardı:

- Sokakta elleri arkasına bağlı yürümek
- Sokakta tesadüf ettiği ihtiyarları omuzlayarak önlerine geçip yürümek
- Ahabplarına sol elle temenna etmek
- Küberadan birinin selamını gülümseyerek beklemek ve selamdan sonra elini tutmak
- “Baksana bana” diye bir adamın arkasından bağırarak
- Sokakta rastladığı ahabbını yüksek sesle “Filan efendi” diyerek adıyla çağırarak
- Sokakta rastladığı küberaya “Nereye gidiyorsunuz?” diye sormak
- Sokakta tesadüf ettiği ve konuşmak zorunda olduğu bir kadının yüzüne dik dik bakarak söz söylemek
- Küberadan olanların fakirlere ve diğer kimselere vereceği parayı ağasına verdimeyip bizzat kendisinin vermesi
- Cariyelerin hanımlarla eş ve aynı renk elbise giymesi
- Misafirliğe gidilen bir yerde daha ev sahibi gelmeden ve kendisine teklif edilmeden odanın üst başına geçip oturmak
- Gidilen evde ev sahibinin gösterdiği yere hemen ilk teklifte oturmak
- Misafir gidilen yerde odaya boynunda şal, atkı ve eldivenle girmek
- Misafir bulunduğu evde ev sahibinin karşısında odanın etrafına göz gezdirmek veya kalkıp duvardaki levha ve resimleri gözden geçirmek
- Misafire gecelik elbisesiyle çıkmak
- Misafir yanında başı açık oturmak
- Misafirler otururken iki yanına dönüp bir süre sokağa bakmak
- Misafir otururken gerinmek, esnemek ve ikide bir kahkahayla gülmek
- Misafir yanında parmaklarını çılatmak
- Misafirle konuşurken iki elini koltukları arasına sokmak
- Misafirle konuşurken misafirin sözünü sık sık kesmek
- Misafirle dik ve yüksek sesle konuşmak
- Başını öne eğip yere bakar gibi misafirle konuşmak
- Söz arasında ikide bir “Öyle değil mi, filan efendi?” diye hitap etmek
- Bir hikâye veya bir olayı birkaç toplantıda tekrar etmek
- Tuhaf bir hikâye anlatırken hem gülmek, hem söylemek, güldürecekmiş diye hikâyede söz konusu olanların taklitlerini yapmak
- Söz arasında cesarettten, ilimden veya bir konudaki maharet ve bilgisinden bahsederek övünen bir tavır takınmak

- Kübera meclisinde alışverişten ve masraflardan bahsetmek, hanımı hakkında konuşmak
- Konuşurken kendi evinden “konak” olarak söz etmek
- Söz arasında sık sık “Efem, efem” demek
- Ev sahibi konuşurken başka bir tarafa bakarak cevap vermek
- Bir şey anlatırken elleriyle başını kaşımak
- Birisine birşey anlatırken eliyle karşısındakini dürtmek veya elini başına götürmek, elini dizine koyarak konuşmak
- Konuşurken eliyle birtakım hareketler yapmak
- Söz arasında hareminden bahsetmek, gerektiğinde “Bizim hanım” demek
- Misafir yanında yüksek sesle adam çağırarak
- Misafir yanında çocuğunu dizine alıp sevmek
- Çocuğuna misafirlerin ellerini öptürmek
- Misafir varken kitap okumak, yazı ve sair işlerle uğraşmak
- Misafirlere icabından fazla karşılama uğurlama ile aşırı nezaket göstermek
- Misafir kalkarken “Acele buyurdunuz, teşerrüf ediyordum” gibi uygun bir söz söylemeden “Ya! Gidiyor musunuz?” ile yetinmek
- Ev sahibinin misafiri ile yanış ederek oda kapısından önce kendisinin girmesi ve misafirden önce sofraya oturması
- Misafirle sofrada otururken küçük çocuğunu alıp yanına oturtmak
- Yemeğe ev sahibinden önce oturmak, ondan evvel kalkmak
- Yuvarlak sofralarda kapıya karşı gelen yer en muhterem kimseye mahsus olduğundan kendisine teklif edilmeden oraya oturmak
- Ev sahibinden evvel yemeğe el uzatıp yemeye başlamak
- Misafirlikte hatta kendi evinde yemeği çiğnerken şapırdatarak yemek ve yemek yerken geçirmek
- Ekmek ve yemeği büyük lokmalar halinde almak
- Yemek yerken kaşığı sonuna kadar ağzına sokmak
- Yemekte eliyle ekmek ufaklarını toplamak
- Sofradâ durmadan şunun bunun yüzüne bakmak
- Yemek sırasında eliyle alıp diğerine vermek
- Yemekte herkes elini çektiği halde yine yemeğe uzanmak
- Hoşaf içerken kaşığı önüne yakın bir yere silkmeden tekrar kâseye sokmak
- Yemekten kalkıp el yıkarken yüzünü de yıkamak, leğene tükürmek, sümkürmek, misafir yanında genzini çekmek
- El yıkarken dikkatsizlikle sabunu elinden kaçırmak
- Elini yıkadıktan sonra havluya silmeden suları yerlere serpmek

- Ellerini havlunun tam ortasına silmek
- Yemekten sonra eliyle dişlerini ayıklamak
- Eliyle burnunu karıştırmak
- İkide bir bıyıklarını burmak
- Kahve veya şerbet geldiği zaman ev sahibinin ikram ediyorum düşüncesiyle misafiri eliyle gösterip hademeye evvela ona verilmesini söylemesi
- Kahve fincanını alırken tepsinin üzerine aksırmak
- Kahveyi içerken ağzıyla ses çıkarmak suretiyle süzerek içmek
- Fazla vakit geçmeden misafirlere ikinci bir kahve ısmarlamak
- Şerbet içerken birazını da çocuğuna içirmek
- Suyu çok hızlı, şerbeti de sonuna kadar içmek
- Çubukları sağ elle tutmak

BAZI ESKİ ÂDETLER

Hüsn-ı tabiat sahibi Osmanlı ricalinin ve hanımlarının benimsedikleri güzel âdetlerden bazıları şunlardı:

- Hamama girerken ve çıkarken sıcağa ve soğuğa alışmak için bir müddet dış soğukluğunda dinlenmek, sonra sıcağa veya soğuğa çıkmak
- Hamamda ve sıcaklığında bulunulduğu zaman kaynatılıp soğutulmuş süt içmek, hamamdan çıkınca tatlı elma yemek
- Hamamda bir sefer kese sürülürse diğer sefer yalnız sabunla yıkanmak, keseyle sabunu beraber kullanmamak
- Çamaşır bohçalarının içine ufak astar keseyle anber, yonca, *tefarik*, adaçiçeği,¹ misk veya *misk kuyruğu*, sandal ağacı tozu koymak
- Yatak takımlarını servi anbar içinde bulundurmak
- İç gömleğini yıkadıktan sonra leke yapmasın diye ip yerine kalın kaytana asmak
- Yeni dikilmiş gecelik entarisini yıkadıktan sonra giymek
- Eskiden bahçelerde çok yetiştirilen şimşir ağacının yapraklarını toplayıp yazın çok sıcak gecelerde yatak çarşafının altına serin tutsun diye döşetmek. Bunlar her gece değiştirilirdi.
- Akşam iftara üç-beş dakika kala odada biraz ödağacı yakmak
- Tesbihlere ara sıra ödağacı yağı sürmek
- Para keselerinin içinde lazım olabilir düşüncesiyle bir miktar panzehir bulundurmak
- Enfiye kutularının içine ufak bir parça limon kabuğu koymak
- Çekilmiş kahveye biraz dövülmüş kakule koymak
- Paşa kahvesi denen usulde kahve pişirmek, yani cezveye su ve kahve-

1 Başvurulan kaynaklarda bulunamadı.

yi aynı anda koyarak birlikte kaynattıktan sonra içine biraz kül katmak, telve çökene kadar bekledikten sonra içmek²

- Kahve içileceği zaman fincanı yakılmış anber dumanına tutup buğulandırdıktan sonra kahveyi koyup içmek veya anberi, fincan içine, kafes şeklinde bir mahfazaya koymak, sonra fincanı kahveyle doldurup içmek²

- Kahve içileceği zaman içine bir miktar çiçek suyu koymak

- Nane yaprağıyla birlikte ezilmiş limon kabuğundan yapılma limonata içmek. Kibarlar limonata yaparken şekeri, içine koydukları limon kabuğunu taze nane yaprağı ile birlikte sıkıca ezer, iyice kokuları çıktıktan sonra yeteri kadar su ilave eder, bir dülbendden süzerlerdi. Hafif yeşil renkli olan bu limonataya çiçek suyu gibi şeyler eklenmezdi.

YENİ EV ALAN VEYA YAPANLARI TEBRİK

Yüzyılın başlarında Osmanlılar arasında “Evlenen ile ev yapana Mevla yardım eder” tabiri çok yaygındı. Buna içten inandıkları gibi sonucunu da görürlerdi. Bu konularda birbirine yardım edilir, hatta tereddütte olanlar teşvik edilir, yardım vaadinde bulunulur ve bu vaad yerine getirilirdi. Böylece bu konuların bir insan için taşıdığı hayati önemi takdir ederek bütün akrabalar yardım için her türlü gayreti gösterdikleri gibi örnekleri nadir olmayan hayır sahibi varlıklı kimselere başvurulduğunda da asla kötü karşılanılmazdı. Hatta böyle hayır sahipleri bu konuda aracılık yapanlara memnuniyetlerini bildirerek teşekkür bile ederler, ellerinden gelen para yardımını hiç tereddüt etmeden, vakit geçirmeden severek yaparlardı. Böylece nakden ya da aracılık yaparak para teminine yardım edenlerden başka diğer yakınlar da yeni hane alan ya da yapanların çok masrafa girdiklerini ve borçlanmış olabileceklerini düşünerek *tebrik-i menzil*³ adı altında ev eşyasının bir kısmını tedarik etme yoluna giderlerdi. Bu amaçla eş dost aralarında toplanarak sarı pirinç mangal, sarı leğen ibrik, tepsisi ile bakır sahanlar ve bakır kazan, bakır çamaşır leğeni, bir çift sarı şamdan gibi eşya alırlar ve elvan renkli tüllere sararak gönderirlerdi. Hane alan veya yapan kişi kibar ve mevki sahibi ise amiri en iyi cins Saksonya yemek sahanları, endam aynası, kanepa takımları gibi eşya hediye ederdi. Pek büyük devlet ricalinden biri konak veya sahilhane alır ya da inşa ederse nefis hat ile müzehhep ve musanna lihye-i şerif veya bu gibi kıymetli yazı levhaları takdim edilirdi. Zamanının şairleri tarafından da haneyi metheden

2 Ya da eski zamanlarda kahve kavanozu dibine vidalanmış kafes gibi düğme içine anber konur, kavanoz içindeki kahveye koku geçer, fincandan içilirken anber kokusu da verilmiş olurdu (yazarın ek notlarından).

3 Ev tebriki (Menzil: Oturulan yer, mesken, ikametgâh, hane: K7).

manzum *tarih* veya *kaside*'ler takdim olunurdu. Bunlara hane sahibi tarafından karşılık olarak *caize* namıyla atıyyeler verilirdi. Bazı defa da böyle hane alan veya inşa eden zatın ahibapları arasında hukuku eski olup samimiyetleri latife yapmaya uygun olanlar tebrik-i menzil yerine, renkli tülle-re sarılı, elvan renk kurdelelere bağlı paket içinde büyük bir baş lahana, birkaç demet pırasa, birkaç şalgam koyup gönderebilirlerdi. Bu da ahibaplar arasında hoş sözlere ve çeşitli latifelere yol açar, sevgi gösterisine vesile olurdu. Bazen de o zatın şairlerden bir ahibabı, yapılan veya satın alınan haneyi övmek için çok mübalağalı hoş kelime ve tabirler kullanarak yazılmış kasideler gönderir, hane sahibini kızdırır, bu yolla da muhabbet gösterilip latifeler yapılmış olurdu. Bunun arkasından da yine uygun hediyeler gönderilirdi.

Şairlerin vüzera ve ekâbir için tertip ettikleri tarihler ve kasideler sonradan şairlerin bütün şiirlerinin toplandığı divan denilen kitaplara yazılır, nüshaları çoğaltılır ve böylece o zatın adı da ebedileşirdi. Böyle tarih ve kasideler adi bir kâğıda yazılarak verilmezdi. Bir hattata *ta'lik* yazı ile ve levha halinde yazdırılır, bir müzehhibe verilir, tezyin ve tezhip ettirilir, çerçeveye konur, bir hayli masraf edilerek vüzera ve ekâbire takdim olunurdu. Karşılığında alınan atıyye ve caize de o ölçüde yüklü olurdu. Şairlerin bazıları sırası düştükçe takdim ettikleri tarih ve kaside karşılığında aldıkları atıyyelerle bayağı geçirirlerdi.⁴

VÜZERA VE EKÂBİR KONAKLARINDA HİZMET ETME USULLERİ

Yüzyılın başlarında Osmanlı ekâbir konaklarının harem ve selamlığının da hizmet edenlere vazifeleri önceden belirlenerek öğretilirdi. Bu sebeple herkes kendine ait işi vaktinde ve usulüne uygun olarak yapar, iş sırasında yeniden tarife ve hatırlatmalara lüzum kalmazdı. Böyle büyük dairelerde hizmet ederken kimse birbirini yüksek sesle çağırmazdı. Hizmet sırasında koşuşup gürültü, patırtı yapmak, telaşlı iş görmek, hatta yürürken ayakbıların ses çıkarması kübera arasında pek ayıp sayılırdı. Bu usullere uymayan davranışlar sağda solda dedikodulara sebep olur, “dairelerini bile yoluna koyamamış” diye ayıplanırdı.

Hane sahibi sabah kalktığı anda oda hizmetine bakan kalfalar mevsim kış ise, semavere ateş koyarak abdest alması için su hazırlardı. Daha sonra,

4 Şairler yalnız yeni hane için tarih ve kaside yazmakla yetinmezlerdi. Eski âdetlere uyarak sakal koyuverenlere, çocuğu olanlara, evlenenlere, hayrat ve mirastan bir şey yapanlara, vefat edenlere, memuriyete geçenlere, harp ya da sulh gibi önemli vak'alara, yeni sene, bahar, kış, Ramazan Bayramı'nın gelişine tarih ve kasideler tanzim ederlerdi (yazarın notu).

efendinin beline futasını bağlar, sonra havlusunu verir, seccadesini odaya yayardı. Namazdan sonra kilerci kalfa tarafından kahvealtı getirilir, sonra kahveci kalfa tarafından kahve ve çubuk verilirdi. Hane sahibi devlet memuru ise, idaresinde bulunduğu daireden kırmızı atlas torba ile akşam gönderilen resmi evrak müsveddelerine bakar, “yazıla” işaretini koyar ve tashihi ederdi. Evrakın yazıları üzerine döküleceği sarı altın rık elbisesine dökülmesin diye kalfa, efendinin beline ipekli bir futa bağlardı. Gelen evrakın incelenmesi ve tashihi bitince kalfa evrak torbasını harem ağası vasıtasıyla mühürdar efendiye verilmek üzere selamlığa gönderirdi. Daha sonra Kapı’ya gitme zamanı yaklaştığı için, hane sahibi yemeği haremde yiyecekse daha önce selamlıkta hazırlanmış olan yemek, kalfa tarafından içeriye alınır, hane sahibine götürülür, yedirilirdi. Şayet hane sahibi sabah yemeğini selamlıkta yemek isterse, yemek hazırlatmak üzere kalfa selamlığa haber verir. Selamlıkta yemek isteyen hane sahibi yetişmiş mahdumları veya damadı varsa onları ve o sırada konakta bulunan misafirlerle, yanına alması lazım gelenleri de kendi sofrasına oturtur, birlikte yerlerdi. Yemek sırasında üzerinde yemek sahanlarının taşındığı tablalar, yemek odasına alınmayıp oda kapısının dışına konur, kapının yanında duran iki ağa sahanları alıp verir, lüzumunda su ve ekmek vermek üzere diğer bir ağa da bulunurdu. Ekmek isteneceği zaman yalnız ağanın yüzüne bakmak yeterdi, su isterken de bir şey söylemeden suya delalet eden bir işaretle bulunmak kibarlarca kafi addolunurdu. Yemek alan veren ağalar sofrada bulunanların yüzlerine bakmaz, yalnız önlerine bakarak hizmet görürlerdi. Aynı şekilde ekmek su verenler de oturanların yüzlerine bakmadan, telaş göstermeden hizmet ederlerdi. Ağaların, kübera yanında bulunurken ve her türlü hizmeti yaparken dik dik yüzlerine bakmaları, şiddetle öksürmeleri, aksırmaları, elbiseleriyle oynamaları, rahat rahat bir yerlerini kaşımaya kalkmaları yasaktı ve çok ayıp karşılanırdı. Gerek hane sahibine ve gerek yanındaki muhterem misafirine su verilirken bardağın ağzına beraber doldurulması, bardağın tabağı içinde bulunan kenarı zımbalı kırmızı çukanın ıslatılması ayıptır. Tabak üzerine konmuş ve kapağı kapanmış olan bardak sağ elde tutularak içeri girilir, ağır ağır hareket edilerek verilecek zatın önüne bir adım kala durulur, kapağı sol elle kaldırılır, alacak zat elini uzattığı zaman yine önüne bakarak bir adım daha ilerlenir, bardak verilir ve yine önüne bakarak bardağın iadesi beklenir. Bardağı alınca, kapağını kapar, geri geri iki adım attıktan sonra dönerek odadan çıkar. Kahve de aynı şekilde verilir. Namaz kılmak üzere seccade getirilmesi emirini alan ağanın sükûnetle seccadeyi icab eden yere serip seccadenin üst sol ucunu biraz kıvrması, giydirmek üzere elbise tutan ağanın önce elbisenin sağ kolunu vermesi, odaya girerken daima sağ ayak atılarak girilmesi hizmet

adabındandır. Herhangi bir iş istendiğinde önce kısa bir temenna edip, sonra çıkmak, yemek hazırlanması emrini alan ağanın yemeğin hazır olduğunu bildirmek üzere odaya girdiği ve hane sahibi, ağanın yüzüne baktığı zaman hiçbir söz söylemeden yalnız bir temenna ederek emrin yerine getirildiğini bildirmesi terbiye icabıdır. Hane sahibi vüzeradan veya ekâbirden ise odada bulunduğu zaman iç ağalardan her gün iki kişi odanın kapısı önünde nöbet tutardı. Önemli bir misafir gelirse ağalar tarafından kapı perdesi açılır, gelenin kim olduğu bilinmiyorsa ya da kethüda efendi yanına birisini vermemiş ise bu gibiler kapının önünde durdurulur, ismi, ziyaret arzusu hane sahibine bildirilir, kabul ederse, yine perde açılarak buyur edilirdi. Hane sahibi nöbetçi ağalardan birini isterse, yani içeriden el vurursa, eski âdet üzere kaftan denen beyaz, önü pîşli entarisinin ön sağ tarafını kaldırıp kuşağına soktuktan sonra içeri girmek, çıktıktan sonra yine eteğini indirmek, hane sahibi selamlıkta ve odasında iken orada sık sık gezip dolaşmamak, elden geldiğince hane sahibini yalnız bırakmak da hizmet adabındandı. Hane sahibi vüzeradan ise, yerine gideceği zaman, kethüda efendi ile divan efendisi ve mühürdar ve bütün gedikli ağalar konağın sofasına çıkar, iki saf olarak dizilir. İmam efendi, kitapçı efendi, seyyis, aşçı ve tablakâr gibiler hariç kalmak üzere bütün hanehalkı bu divana iştirak ederdi. Hane sahibi odasından çıkınca kethüda efendi ile kaftan ağası birer koltuğuna girer, hane sahibi konağın *divanhane*'sine, yani sofasına dizilenlere sağlı sollu birer kere temenna yerine hafifçe el kaldırdığı zaman her iki taraftakiler hep birden temenna ederdi. Ata binerken seyyis-başı atın sağ özenmesini eliyle tutarak basar, koltuğuna girenlerden sağ taraftaki çıkar, soldakinin yardımıyla ata binerdi. Bunlar hep vüzeraya mahsus çok eski merasimdi. Konaklardaki sofaların büyük olması ve divanhane denmesi yapılan bu merasimden dolayı idi.

VÜZERA VE EKÂBİR-İ RİCÂLİN HANEHALKINA VE DAİRESİNDE HİZMET EDENLERE DAVRANIŞLARI

Kübera arasında her iş ve hizmette incelik ve kibarlık aranırdı. Bu yüzden kendi aralarında olduğu gibi hanehalkına ve diğer kimselere karşı davranışlarının da kibarlığa ve büyüklüğe uygun olmasına itina etmeleri ana kuraldı. Eski bir aileye mensup olan, küçükten beri bu şekilde terbiye görmüş nazik ve kibarca büyütülmüş ve bir mevkiye gelmiş bulunanların her hareketinin ve sözünün o aileye yaraşır şekilde olması hanesindekilere tevazu ve nezaket göstermesi lazımdı. Asıl kibarlık bu gibi şeylerde belli olacağından aksi hareketler, kibirli davranışlar, kaba hitaplar, kalp kırıcı sözler herkesin dikkatini çeker, nefret uyandırır, saygısızlığa sebep olur ve bu kişiler kötü ahlaklılıkla suçlanırdı.

Hane sahibi haremine, evlatlarına, damat ve akrabalarının hepsine daima lazım gelen hürmette bulunur, sevgi ve sanimiyet gösterir, üstünlük ve kibirden kaçır, resmi tavır takınmaz, güleç yüzle, tatlı sözle, nazik ve kibar muameleye dikkat ederdi. Haremine daima “hanım” diyerek hitap ederdi. Ne kadar yüksek rütbede olursa olsun amca, hala, teyze, dayı, enişte, kendi muallimi, sütnesi ve varsa kayınvalidesinin resmi günlerde ellerini öper, yanına girdikleri zaman hürmeten ayağa kalkarak “Buyurunuz efendim” diye karşılardı. Yetişmiş olan evlatlarına yalnız adlarıyla değil, “filan efendi” ve “falan hanım” diye hitab eder, bunlardan biri sırası gelir de eteğini öperse “Esağfirullah yapmayınız” derdi. Ağa ve cariyelere bir emir verirse ve onlardan bir şey isterse, yalnız “Filan şeyi söyle veya getir” diyerek amirane bir tavır almazdı. Ağa veya cariyelere, “filan ağa”, “falan kalfa” diye hitap eder, bir şey istediğinde ismini söyleyerek “Filan ağa veya falan kalfa, bana falan şeyi verir misiniz” derdi. Dairesi mensuplarından birinin çocuğu gelip de yanına gирerse, “Maşaallah oğlum, gel bakayım” diye okşayarak kabul eder, yanına oturtur, mektebinden, dersinden münasip kelimelerle konuşur, sever, yüzünü okşar, giderken “Al oğlum şeker alırsın” diye çocuğa mevkiine uygun bir bahşış verir, “Yine gel oğlum” diye hatırını alırdı. Bayram ve diğer resmi günlerde hanehalkı tebrike gelince kethüda ve divan efendisi, mühürdar ve kitapçı ve imam efendilerle gedikli ağa, haremdeki kâhya kadın, nedime ve musahibe hanımlara, dadı ve taye kalfalara ayağa kalkar, her birinin ayrı ayrı tebrikine cevap verir, onlara da bahtiyarlıklar temenni ederek tevazu ve nezaket gösterirdi. Bunlardan hasta olan kethüda ve divan efendisi, mühürdar ve kitapçı efendilerden hastalıkları uzamış olanlar varsa bizzat hanelerine kadar gider, hatır sorar, dönüşte fark ettirmeden baş yastığı altına yeterli miktar atıyye bırakır, hafif hasta olanlarına da hekim ve para göndererek insanlığını gösterirdi. Dairesinden önemli birisi birkaç gün hanesinde kalır da dönerse hal hatırını, ailesi ve çocuklarının sağlığını sorardı. Bunlardan veya gedikli ağalardan birisi evlenmeye kalkarsa, bütün düğün masraflarını verir, odasını döşetmeyi, haremine vereceği yüz görümlüğü denen hediyeyi, elbiselerini, el harçlığını da üstlenirdi. Eski küberanın pek itina ettikleri bir husus da kendisinden sonra dairesi emekdarlarını başkalarına muhtaç etmemekti. Bu maksatla mal mülk ve para sahibi olmalarını, kimseye el açmadan geçinecek halde bulunmalarını sağlamak için gerekli yardımlarda bulunurdu. Böyle davranmak efendilik ve kibarlık vazifelerinin başında gelirdi. Kübera ve ekâbir sokakta kendisini selamlamak için durarak bekleyen ulema ve ihtiyar komşularına, mahalle imam ve muhtarlarına rastlarsa durur, selamlaşır, hal hatır sorar, çocuklarına atıyyeler verir, pederlerine selam gönderirlerdi. Bu kibarlık meziyet-

lerindendi. Eski ekâbir ne kadar kızsâ kötü ve ağır sözler kullanmaz, çok hiddetlendiklerinde bile “küstah”, “terbiyesiz”, “habis”ten başka laf sarf etmez ve terbiyelerini bozmazlardı. Hanehalkından uygun olanlara hoş sözler ederek, latifede bulunarak gönül alır, sevgi gösterir, bunlara ara sıra hediyeler de vermek suretiyle hatırlarını hoş tutmaya çok dikkat ederlerdi.

Dersaadet’te vazifeli olan vüzera, konaklarında da işi olanları kabul ederek dinler, gereken emirleri verirlerdi. Halkın kendi dairesini ilgilendiren arzıhallerini almak, şikâyetlerini ağızlarından dinlemek üzere böyle vüzera, Kapı’ya gitmeden önce konağın divanhane denen sofasında oturup bekleyenleri bazen yarım saat hatta daha fazla ayrı ayrı dinler, aldığı arzıhalleri, mühürdar efendiye, kendisine Kapı’da öncelikle verilmek üzere emanet eder, Kapı’ya varıldığında mühürdar efendi her şeyden evvel bunları takdim eder, emirleri alırdı; gereğinin bir an evvel yapılması da yine eski ekâbir âdetlerindendi.

KÜBERA KONAKLARINDA VERİLEN ZİYAFETLER

Ziyafetler genellikle kış mevsiminde yapılırdı. Ziyafetlere karşılık verilir ve bu birbiriyle yarış halinde zenginlik ve ihtişam gösterisi halini alırdı.

Bu mükellef ziyafetlerin bir kısmının mevsimi de vardı. Bir kısmı kışın şiddetine göre hesap edilen *erba’in* bitiminde, bir kısmı da *erba’in*den sonra gelen *hamsîn* denen zaman sonunda olmak üzere kibarlar tarafından kışın selamete bittiğine şükran olarak birbirlerine karşı dostluk gösterisi halinde tertiplenirdi. Zaten kibar konakları muntazam döşeli olup lüzumlu her şeyin en nefisleri mevcut bulunduğundan ziyafet için konakta hiçbir şey eksik olmazdı. Yemeklerin çeşidine ve nefasetine fevkalade dikkat ve itina gösterilirdi.

Davetliler ve hane sahibi içki içiyorsa önce bir gümüş veya pulad tepsiyle kıymetli tabaklarda çeşitli meze, meyve ve çerezler getirilir ve içki takımı odanın uygun bir yerine konmuş olurdu. Yalnız misafirler arasında içki içenler varsa, oturulacak odaya bitişik bir odaya içki takımı hazırlanırdı. O oda da mangalla ısıtılır ve şamdanlarla aydınlatılırdı. Bu ziyafetlerde mutlaka bulunması âdet olan yemeklerin başlıcaları hindi derisinden işkembe tarzında çorba, sırt sırta getirilmiş hindi tulumbası,⁵ güveç, toprak tencerede pişirilmiş tavuklar, köfte, kuşbaşı et, tavuk ciğerinden dışına yufka sarılarak özel olarak yapılmış “yedi kardeşler” adı verilen et yemeği, elvan renkli, araları kaymaklı elmasiye ve sırf yumurta sarısıyla yapılmış revanidir.

Bunlar, kibarlar arasında pek rağbet edilen yemeklerdi. Ayrıca seçilmiş

5 Nasıl bir yemek olduğu bulunamadı.

en az dört çeşit tatlı, pişirildikten sonra usulüne göre içine canlı olarak serçe kuşu konmuş ve sofraya dalkavuklarının maskaralıklarına yol açsın diye onların önlerine getirilerek çevrilip konan puf böreği ile diğer üç çeşit börek, asma yaprağı salamuraşından yapılmış emir dolma da sofrayı süslerdi. Yemekten sonra eller yıkanır, kibarca ellere gümüş gülabdanlarla yağaltı denen halis gülsuları serpilir, sonra odaya geçilirdi. O gece konakta oturan odanın avizesinden başka büyük beşer-altışar mumlu ve fanuslu gümüş şamdanlar da yakılırdı. Sanatkârane yapılmış büyük ve yüksek sarı mangallar ağızlarına kadar kömür doldurulur ve üzerlerine kesilmiş limon kabukları konurdu. Kibar usullerine göre misafirlere boyları dokuz karıştan az olmayan elmaslı veya altın üzerine saçak mineli, kehribar takımlı çubuklar ve mevkiine göre altın, mine veya gümüş zarflarla kahveler verilir, çubuklar arada hane sahibinin emriyle değiştirilirdi. Aralarında biraz sohbetten sonra, özel olarak getirilmiş, taklit yapan, hoş söz bulma ve eğlendirme kabiliyeti olan kimselerden biri içeri girer, terbiye ve saygı ile kapıdan temenna eder ve odanın bir köşesine ve misafirlerden uzakça bir yere otururdu. Hane sahibi tarafından “Ooo! Filan efendi, buyur bakalım” diyerek karşılanır ve misafirler de kısa bir temenna ile karşılık verirdi. Bu kimseler arasında oldukça önemli bir iş ve memuriyeti bulunduğu halde böyle vüzerâ ve küberâ meclislerinde misafir eğlendirip para yansıra iş ve memuriyeti açısından da yarar sağlayanlar ender değildi. Sırf dalkavukluk ve *mukallitlik* yapanlar da pek çoktu. Bu kimseler misafirleri biraz eğlendirir, hazır olanların bazıları kendisine takılır, böylece bir müddet vakit geçerdi. Bu arada yine çubuklar, kahveler ve şerbetler içilir, aralarında yine bir miktar sohbet ettikten sonra odanın uygun bir yerine boydan boya kırmızı ve kenarı sırma saçaklı ihramlar serilir, önceden konağa gelmiş, hazırlanmış ve sazlarını başka bir odada akord yapmış bir takım *hanende* ve *sazende*’ler gelir, her biri temenna eder ve ihram üstündeki yerlerine oturur, sazla münasip bir makamdan fasıl ve ahenge başlarlar. Bir iki fasıl sonra yine selamlayarak çekilirlerdi. Yine çubuk, isteyenlere kahve ikram edilerek biraz ara verilir, sonra önlerinde maskaralık yapan ve *yoğurtçu* denen adamla beraber bellerine işlemeli ve sırma saçaklı eteklikler giymiş ve saçlarını arkaya dökmüş, “şuh-edâ” ve “dil-rübâ” *köçek*’ler⁶ girer, her biri oradakileri selamlar ve raksa başlarlardı. Böyle büyük ziyafetlerde ve misafir davetlerinde eskiden köçek oynatma çok doğal kabul edilirdi ve ayıp sayılmazdı. Köçeklerin pek meşhurları da vardı. Rakkaslar bir müddet raks eder, hazır olanlardan bahşişler alır ve çıkarlardı. Sonra tekrar şerbetler dağıtılır ve toplantı sona ererdi. Raks sırasında konağın

merdiven başında ve sofasında ağalardan kimse bulunmazdı. Dağılan misafirlerin atları ve hademeleri hazırlatılırdı. Misafirler de konak ağalarına dağıtılmak üzere orta bahşişi denen atıyyeler bırakılırdı. Her misafirin atının önünde iki büyük *bosnakârî muşamma fener*⁷ bulundurulur ve hepsi saygı ile uğurlanırdı. Uğurlama, rütbelerine göre yapılr ve misafirler konaktan topluca çıkar, sonra semtlerine göre sokaklarına ayrılarak konaklarına giderlerdi.

VÜZERA VE KÜBERA KONAKLARINDA BULUNDURULAN SAZENDELERLE OYUNCU CARİYELER

Çalgı ve oyun takımları bulundurmamak ancak vüzera ve ekâbir-i rical konaklarına mahsustu. Asrın başında diğer kimselerin zenginliği ve mali kudreti yeterli olsa bile hanelerinde sazende ve oyuncu bulundurmaları yakıştırmayıp haklarında dedikoduya yol açtığından çekinilirdi. Sazendeler ve oyuncular özellikle seçilerek alınmış cariyelerden ve kırmızı saçlı olmayanlardan tertip edilirdi. Alınan cariyelerin bir takımı sazende, diğeri rakkase olurdu. Hanende olacaklarda öncelikle sesinin güzel, gür, kıvrak olması aranırdı. İki çeşit ses vardı: Kalbî ve genzî. Oynak nağmeler için gırtlığın uygun olmasına da dikkat edilirdi. Raks için alınacak cariyelerin ise şişman olmaması, süratli hareketlere uygun vücutlu, uzun saçlı, güleç yüzlü olması gerekiyordu. Çalgı takımına seçilenler de ikiye ayrılırdı. İçlerinden en güzel sesli olanlarına haftanın belirli iki günü konağa gelen, namuslu olduğu denenmiş, zamanında musikide şöhret kazanmış yaşlı ustalar tarafından *kâr*, *nefes*, *semaî* ve *şarkı* öğretilirdi. Fakat erkeklerin sevdiği pek ustadane ve dinleyenlere hüznün veren ve kendinden geçiren çok ağır besteler, *fihrist* ve uzun taksimler, kârların zor ve pek süslü olanları öğretilmez neşelendiren, kıvrak *yörük besteler* ve *köçek havaları* ve ferahlık veren şarkılar gösterilirdi. Sazende olacak cariyelere de kabiliyetli sazendelerden imkân nisbetinde âmâ olanlar seçilirdi. Bunlar belirli günde mutlaka bir harem ağasıyla birlikte gelir, saz ve musiki talim ettirirken ağa yanlarında bulunurdu. Raks için ayrılanlara da çengi denen oyuncu kadınlar ve ekseriye Kıptî taifesinden kadınlar tarafından raks usulleri talim ettirilirdi.

Saz takımı ekseriye def, *sinekemanı*, *ud*, *adi keman*, *santur* ve *tanbur*⁸dan meydana gelirdi. *Kanun*, *mandolina*, *lavta*, *gitare* gibi sazlar eskiden konaklara girmemişti.⁸

İçinde saz ve musiki usullerinin talim edildiği oda, hane sahibi ile hareminin, mahdum ve kerimelerinin bulunduğu yerlerin uzağında olur,

7 Bkz. Fenercilik, s. 148.

8 Müzik aletleri için bkz. Musiki bölümü, s. 383 (c. 2).

hele küçük çocuk varsa onun odasından uzak bir yerde seçilirdi. Usul-i musiki ve saz talimi oldukça yoluna girip dinlenebilecek bir hale geldiği zaman sazendeler hane sahibinin oturduğu odanın sofasına alınır, özel olarak saz çalınır ve hane sahibinin düşünce ve görüşleri varsa isteklerinin yerine getirilmesine çalışılırdı. Bunların talimleri sırasında konağın küçük, büyük hanım ve beylerinin gelip seyretmesine ve dinlemelerine izin verilmezdi. Saz ve raks talim ettirenlere münasip miktarda maaş verilirdi, ayrıca ara sıra bahşiş ile de taltif edilirdi. Her talim gününün akşamında cariyelere ve muallimlere şerbet ve yemişler ikram edilir ve bu cariyeler konağın diğer işlerine iştirak ettirilmezdi. Resmi dairelerin tatil günlerinde, hane sahibi arzu ederse, ekseriya akşam yemeğinden sonra bu çalgıcı ve oyuncu kalfalar için hane sahibinin bulunduğu odanın dışına ufak minderler konur, çalgı takımı oraya alınır, hane sahibi ile haremi ve beraberine aldığı ailesi fertleri odadan icra-yı ahengi dinlerlerdi. Raks etmeleri arzu edilirse ya hepsi o büyük odaya alınır ya da onlar sofaya çıkarak oturup seyrederlerdi. Sonunda ayrı ayrı bahşişler dağıtıldı. Köçek usulünce raks sırasında rakkaselere pul, ipek ve kılardan işlemeli ve etekleri sırma saçak çevrili elvan renk canfes eteklikler ve ayaklarına, altına tebeşir sürülmüş, ince zarif *filarlar*⁹ giydirilir, saçlar arkaya dökülür, renkli kurdelelerle bağlanırdı. Çalgı da oyun ve köçek havaları çalar ve raks devam ederdi. Sonunda her birine bahşişler verilirdi. Ortada raks edileceği zaman sazendeler ve rakkaseler hane sahibi ve ailesi önünde hep beraber eğilerek yerden temenna ederler, hanendeler yerlerine oturur, rakkaseler raksa başlardı. Raks, ya teker teker veya birbirini omuzundan ya da her biri diğerini belinden tutmak suretiyle bir halka teşkil ederek icra kılınırdı. Böyle büyük konaklarda saz ve rakslar, büyük ve muhterem aileler davet edildiği veya düğün olduğu zaman yemekten iki saat sonra icra edilirdi. Ekseriya

9 Yazar, Köçekler bölümünde (bkz. s. 390 (c. 2) fiları daha ayrıntılı tarif ederek, "üstlerinden kurdele ile ayaklarına bağlı, ince altlı terlik" olarak tanımlar. Leyla Saz astarsız, ökçesiz, gayet yumuşak bir pabuç olarak tarif ettiği bir cins fiları "oyun fiları" olarak adlandırır. İşlemelisi ve düzü olduğunu, tavşan ve köçek oyunlarında da giyildiğini yazar. Leyla Saz'a göre bir çeşidi de arkalı terlik gibi fakat yüzü küçük ve sivri, içi astarlı, ökçesiz olup tabanı da aynı deriden yapılan bir ev pabucudur. Her renk deriden olabilen hafif filarlar saraylarda çok tutulmuş, uzun yıllar giyilmiştir. Eskiden Beşiktaş'la Çırağan arasında Paşa Mahallesi Caddesi'nde sıra sıra filarcı kavaflar bulunmaktaydı: Saz 1974: 230. *Filar, Kamûs-ı Türkî*'de eski bir cins terlik olarak geçer. Hüseyin Kâzım, Büyük Türk Lûgatı'nda "şıpsıp cinsi hafif ve ökçeli ayakkabı" açıklamasına yer verir: Reşat E. Koçu bu açıklamalara tamamen karşı çıkarak fiların 18. yüzyılda tulumbacılar tarafından giyildiği için "tulumbacı yemenisi" adını aldığını, daha sonra da gemicilerin, kayıkçıların, bıçkın delikanlıların giydiğini ileri sürer: TGKSS.

evin hanımı tarafından misafirlere ikram olarak çalgı çaldırılır, pek ziyade ikram ve hürmet göstermek lazım geldiğinde yine hanım tarafından raks edilmesi emredilirdi. Âhenk bitince gerek sazandeler, gerek raksedenler hep beraber yere kadar eğilerek temenna ile hazır bulunanları selamlar, oyun yerinden arka arka giderek çıkarlardı. *Muganniye* olan kalfaların her birine sesleri bozulmasın diye her sabah çiğ yumurta, çalkalanmış ve *nöbet şekeri* konmuş süt içirildiği gibi arada da hatmi denilen nebat kaynatılır verilirdi.

Raks sonunda tabii terleyeceklerinden göğüs nezlesine tutulmamaları için derhal gömlek değiştirilir veya icabına göre arkalarına ve göğüslerine ikişer katlı dülbend sokularak terleri alınır, rutubetten saç renkleri bozulmasın diye yine beyaz temiz dülbendlerle iyice ovup kurularak başlığı alınırdı. Oyuncu kalfalarına, lüzumundan fazla şişmanlayıp hantallaşmalarını için çok hamur işi, pilav yedirilmez, gömleklerinin üzerine gayet dar ve kopçalarla iliklenmiş kısa *zıbın*'lar giydirilirdi. Saz ve oyun takımlarının mübarek gecelerde ve Ramazan sonuna kadar ve hanede ya da civarda bir ölüm olduğunda, kesinlikle icra etmemeleri riayet edilen âdetlerdendi. Hele haneden bir yere gitmek üzere bir yolcu çıkarsa en azından on-on beş gün sonrasına kadar raks ve *saz* tatil edilirdi. Aileden biri keyif-sizlenirse *gereği gibi iyi olana kadar yine saz ve raks geri bırakılırdı*.

KÜBERA VE RICALIN MEHTAP SEYRİ

Yazın Boğaziçi'nde yalı tabir edilen sahilhanelerde oturan vüzera ve küberanın geceleri mehtap seyrine çıkmaları üç surette olurdu.¹⁰ Biri gizlice külfetsiz bir geziydi. Sevdiği, teklifsiz görüştüğü bir veya iki ahababını alır, yemekten sonra iki çifte bir kayık hazırlanır, kayığa *karlık* ile soğutulmuş su, terkeş denilen çubuk ile tütün, çakmak ve kav alınırdı. Yalıdan kayığa binilir, Boğaziçi'nde iki saat kadar dolaşılırdı. Sazlarla mehtaba çıkan diğer kayıklar biraz durularak dinlenir, ayın güzelliğiyle keyiflenilir, gece kürek çekerken sulara yakamoz tabir edilen, denizin fosforlu parlaklıkları seyredilirdi. Yalıya dönünce mevsimine göre kavun, karpuz, üzüm gibi meyveler yenir, kahve ve çubuklar içilirdi. Diğer gezinti şeklinde ise bilhassa sözleşilip davet edilen ya da tesadüfen toplanan ahabaplar, hazır bulunan sazandelerden bir def, iki saz ile iki hanende alır, önce yalıda yemekler yendikten, kahve ve şerbetler içildikten sonra iki çifte bir kayığa saz takımı, misafirlerden üç kişi ile hane sahibi, yani dört kişi, diğer iki çiftteye binerlerdi. Artan misafir varsa onlar da bir başka iki çiftteye alınırdı.

10 Boğaziçi'nde mehtap gezileri için bkz. Abdülhak Şinasi Hisar 1954: 22 vd.; 1956: 85 vdd.; 230 vd.

Kayıklarda *başaltı* denen ve kürek çeken hamlacıların arkasına gelen yere iyi su doldurulmuş karlık ve bir teneke dondurma, tabaklar, yeteri kadar tütün ve kısa çubuklar, kav ve çakmak takımı alınır, gece düşen çiğden korunmak için dizlere şallar örtülür, denize çıkılır. Saz takımı bulunan kayık arkada, hane sahibinin kayığı önde, fazladan misafir kayığı varsa o da yanda gider, saz takımı ağır ve pesden icrâ-yı ahenk ederek ve hafif sesle şarkılar söylenerek soğuk sular ve çubuklar içilir, durulan yerlerde dondurmalar yenir, birkaç saat kibarca mehtap seyredilirdi. Diğer mehtapçıların sazları ve şarkıları da dinlenirdi. Bu sırada rastlanan ahbap ve akranlardan uygun olanlarla ara sıra konuşulur, latifeler yapılırdı. Yolda pek sevilen ve teklifsiz görüşülen ahbapların sahilhanelerinin önünden geçerken davet olursa bir müddet yalıya çıkılır, kahveler, şerbetler içilir, orada da sazla bir fasıl yapıldıktan sonra dönülür ya da vakit uygunsa biraz daha dolaşıldı.

Mevsim dolayısıyla geceler kısa olduğundan yatma vakti gelince misafirler için yüzleri yazma veya ufak çiçekli *soğuk bezi* ya da saray usulü düz beyaz yorganlar, bir enden beyaz keten çarşaf ve keten beyaz örtüler örtülmüş ince yüz yastıkları konur, müzeyyen işlemeli bohçalar içinde abaniden veya açık renk Hind kumaşından veya düz beyaz ketenden gecelik entarileri ve keten beyaz bel kuşakları, gecelik terliği hazırlanmış olurdu. Sırma başlı ketenden mamul olup bohçası arasına yonca veya *tefarik* veyahut *misk göbeği* konarak kokulandırılmış yüz ve abdest havlularından etrafa çok hoş bir koku yayılırdı. Ayrıca gece mumu ile su konurdu. Mide rahatsızlığı olursa yemek için bir ufak tabak içinde kakule de ihmal edilmezdi. Bu arada misafirler bu şekilde hazırlanmış yatak odalarına istirahat çekilirlerdi. Sabah olunca hane sahibi selamlığa çıkarak yalının ya kara tarafındaki, yani arkadaki bahçe ve ormana nazır odaya oturur, misafirler teklifsiz iseler gecelikleriyle bu odaya gelirler, bahçedeki bülbülleri dinlerlerdi. Sabah kahvealtısı için kıymetli, çiçekli bağa tepsiler içinde eski maden veya Saksonya tabaklarda tereyağı, bal, yahut iki çeşit reçel, bir miktar peynir, bir miktar has ekmek ve bir bardak şekerli sıcak süt, yanlarında ufak boy, başları beyaz ipekle işlenmiş havlularla beraber kahve tepsileri her misafirin önüne ayrı ayrı konurdu. Kahvealtı edilirken bülbül dinlenir ve sonra kahve ve çubuklar gelirdi. Bazen bülbül dinlemek için sabah erkenden kahvealtı yapılır, hane sahibi misafirlerini arka bahçenin ormanlık kısmına yakın yapılmış kameriyeye götürür, burada oturulur, biraz sohbetten sonra bülbül dinlenirdi. Kahve ve çubuklar buraya getirilirdi. Sonra yalıya dönülür, hane sahibi hareme geçer, misafirler iki saat kadar kendi odalarına çekilir, bir müddet daha uyuyarak ya da istirahat ederek vakit geçirirlerdi. Daha sonra hane sahibi tekrar selamlığa döner, yalı-

nın büyük sofasına oturur, giyinmiş, elbise değiştirmiş olan misafirler de yavaş yavaş bu sofaya alınırlardı. Kübera yalılarına mahsus bu sofanın bir tarafı denize, diğer tarafı da hemzemin olan bahçeye nazırdı. Dikdörtgen şekilli bu çok geniş sofanın tavanında gayet büyük avizeler asılı olurdu. İki tarafı döşeli sofada biri ortada, diğerleri iki başta yer alan keten örtülü yuvarlak masaların üstünde bahçevanlar tarafından elvan renk ve cins çiçeklerden bağlanmış değişik şekillerde buketler, büyük, kıymetli, eski maden küpler ve büyük boy kâselerle içlerinde kırmızı balıkların yüzdüğü billûrdan mamul özel kaplar bulunurdu. Sofanın yeri hoş bir kükürt kokusu veren beyaz ince telli Nif¹¹ hasırıyla döşeli olup, iki tarafına, minderlerin hizasını geçmemek üzere, beyaz zeminli şal örneği dokunmuş kıymetli büyük boy İran seccadeleri serildiği gibi minder önlerine sedef, bağa ve arusekten ufak iskemleler konur, tül perdeler asılırdı. Kısacası sofa tezyin ve tefriş edilmiş idi. Sofada da yaklaşık bir saat kadar sohbet ve muhabbet edilir, bu arada yemek zamanı da gelmiş olurdu. Yalının bahçeye bakan içi beyaza boyanmış odasına geçilir, düz beyaz keten takımlarla hazırlanmış mükemmel sofralara oturulur, yaz mevsimine mahsus tavuk kızartmaları, taze kuzu, sakız veya asma kabağı dolmaları, taslarda kaynatılmış ve kaymak tutmuş sütler ve sonunda buzlu hoşafarla yemekler yenir, yine yalının büyük sofasında kahveler, çubuklar içilirdi. Daha sonra misafirler odalarına çekilir, gündüzlük elbiselerini giyerlerdi. İçlerinde hane sahibinin yalıda daha bir veya iki gece kalmasını arzu ettiği misafirler varsa onlara ikram olarak akşam yemeğinde neler istediği sorulur ve o yemeklerin pişirilmesi emredilirdi. Eğer memuriyet yerine gidecekler varsa, gideceği yere kadar götürülmeleri; kalacaklara ise akşama kadar gezip eğlenmeleri için kayıklar hazırlanır, hane sahibi tarafından istedikleri “tenezzühgâhlar”^a götürülüp gezdirilmeleri emredilirdi. Hane sahibi de onlarla beraber olacaksa bir yer kararlaştırılır, kayıklar hazırlattırılır, hep beraber oraya gidilir, akşama kadar gezilip eğlenilir ve dönülürdü. Sipariş edilen yemekler yenir, yine mehtaba çıkılır, anlatıldığı gibi Boğaziçi âleminde pek hoş ve kibarane vakit geçirilirdi.

Mehtaba çıkmanın bir üçüncü şekli de vardı. Sırf mehtap seyri için misafir davet edilir. Özel saz takımları ve misafirler için yemekler hazırlanır, ziyafetler tertiplenirdi. Bu maksatla da yalıda bulunanlardan başka büyük, *alamana* denen kayıklar tedarik edilir, böylece çok tantanalı bir şekilde mehtap alemleri yapılırdı. Mehtap zamanı tayin edildikten sora hane sahibi eski ahabalarını, teklifsiz görüştüğü kimseleri, akrabalarından istediklerini ya da bunlardan mehtap seyretmek isteginde bulunanları belirli bir

11 Bugünkü Kemalpaşa; İzmir’e bağlı ilçe merkezi.

günde davet eder. O gece genellikle ziyafetlerde bulunan ve parayla tutulan sazende ve hanende takımları çağırılır ya da ahabplar arasında musikişinaslar varsa, onların isteklerine göre saz takımı hazırlanırdı. Ziyafet için gerekli yemeklerin çeşitleri belirlenir, Boğaziçi'ne mahsus ve sepetle tutulan taze mevsim balıkları, kuzu dolmaları, taze sebzeler ve börekler, yaz tatlı ve sütlüleri, buzlu hoşaf lar, çeşitli dondurma ve şerbetler hazırlanır, karlıklara buzlar konur, her şey tamamlandıktan sonra içki içenler için de çeşitli çerez ve salatalar yapılırdı. Böyle merasimli mehtap eğlencelerinde yemek yalılarda yenmezdi. Boğaziçi'nin üç şöhretli yerinden biri seçilirdi: İç Göksu, Paşa Bahçesi, Kalender mesire ve çayırıkları. Seçilen yere, o akşamki yemek ve takımlar yalıdan gündüzden taşınır ve uygun bir yerde de sofralar kurulurdu. İçki takımları, mezeler hazırlanır, karlıklarda sular soğutulurdu. Kiremit üzerinde taze taze kebab edilmiş kefal balığı ile yeşil salata durmaya gelmediğinden içenlere yeneceği zaman pişirilirdi. Akşama doğru yalıya gelen misafirler mesire yerine kayık ve sandallarla götürülürdü. Davetlilerin hepsi ve saz takımı tamamlanınca akşam da yaklaştığı için saz takımı kısa bir fasıl geçer, bu arada içki içenler kadeh tokuşturarak içmeye başlarlardı. Bu bir saat kadar devam ederdi. İçki içmeyenleri uzun müddet bekleterek rahatsız etmemek için bu arada mehtap da çıkmış bulunduğundan neşe içinde yemek yenmeye başlanırdı. Bu zevk u safa da son bulunca kahve ve çubuklar içilir, önce alamana içine büyük halı seccade ve şilteler ve gerekirse defleri ısıtmak için ufak bir mangal, karlıklar, tütün, terkeş denen kısa çubuklarla diğer lüzumlu şeyler konur, sazende ve hanendeler bindirilir, denize açılırlar. Hane sahibi en yakın misafirlerinden üç kişiyi kendi kayığına, diğer misafirleri de hazırlanmış diğer kayıklara bindirir, hepsine soğuk su karlıkları ve terkeş denilen kısa çubuklar, tütün ve kavlar konur, denize açılırlar. Hane sahibinin kayığı ortada, diğer misafir kayıkları yanlarda, saz takımının bulunduğu kayık arkada, yavaş yavaş ve hafif kürekle hareket edilirdi. Saz takımı da çalmaya başlardı. Kayıklar birbirinden uzaklaşmazlardı. Boğaziçi'nde Kanlıca Körfezi, İncirliköyü, Yeniköy, İstinye özellikle şarkıların çok nefis akisler yaptığı meşhur koylardı ve Bebek Körfezi ile Yeniköy arasında uzanan kıyılar da sazlı mehtap âlemi yapılan yerlerdi. Böyle gecelerde Boğaziçi yalılarında oturan küberâ da mehtap boyunca sazlarla ya da tek başına mehtap seyrine iştirak ederlerdi. Böyle mehtaplara en çok Sultan III. Selim zamanında rağbet edilmiştir. Boğaziçi'nin iki kıyısının en dar yeri olan Kayalar ile Kandilli arasında mehtapı seyre çıkan kayıkların Boğaz'ı doldurduğu, kayıklardan atlaya atlaya karşıya geçilebildiğini gözleriyle görenlerden duymuştum. Çok güzel sesle şarkılar söylendiği ve taksim yapıldığı zaman yalıdaki sazlar derhal susar, bitene kadar dinlerlerdi. Yine bu akşamlarda

hafif ve laubali “Yaşa”, “Ömrüne bereket”, “Eksik olma yahu” gibisinden sesler duyulmazdı. Herkes derin bir zevk ve terbiyeyle kibarca dinler, seyreder, sazlar çalınır, şarkılar söylenirdi. Pek yakında bulunanlar ancak teşekkür edebilirdi. Mehtapçıların yanlarına aldıkları barutla yapılmış *havaî, dahme, salkım, kandil* denen fişekler ya en öndeki ya da en arkadaki kayıklardan atılır, *çanak mehtapları* yakılarak neşelenilirdi. Deniz üstünde birbirine yakın ve bir kayak kümesi halini alan mehtapçılar saatlerce süren seyirden sonra teker teker kendi yalılarına dönmeye başlardı.¹² Her sahilhanede misafirlerden gece kalacak olanlara yalının büyük oda ve üst sofa-larında gerekli hazırlıklar yapılırdı. Herkese ayrı ayrı gecelik ve şam hırkalar da konurdu. Misafirler yataklarına yatarak istirahat çekilirlerdi. Sabah olunca tepsilerle kahvealtılar ve sıcak sütler, çubuk ve kahveler verilir, hane sahibi teşekkür ve memnuniyetini nezaketle ifade eder ve mehtap cemiyeti de sona ererdi.

KÜBERA HANIMLARININ YAZIN MESİRELERE ÇIKMALARI

Ekâbir sınıfına mensup hanımların yazları mesirelere gezmeye gitmeleri oldukça külfetli hazırlıkları gerektirirdi. Bu işlerin usulünce yapılabilmesi için de hademe ve hizmetkârlara ihtiyaç bulunduğundan böyle gezmeler tabii ancak kübera sınıfından olanlara mahsustu. Elbette halktan kimseler de yazın gezmek, mesirelere gitmek istediğinden bu sınıfın gezilerine de lüzumu kadar yer verilecektir.

Rical sınıfına mensup olan aileler ikiye ayrılabilirlerdi: Boğaz’da yalı-
larda, sahilhanelerde oturan *tabaka-yı ülâ ricali* hanımları, diğerleri de yalısı bulunmayan ve İstanbul’da oturan orta dereceden kibar aile hanımları idi.

Yalıda oturan ekâbirden aileler kır ya da belli bir mesire yerine gitmek isterlerse, evdekilerden başka yakınlarından ve ahabplarından beraber bulunmalarını istedikleri hanımlara bir gün önceden yalıda bulunmak üzere haber gönderirler ve geziyi kararlaştırırlardı. Gelecek misafir sayısına göre yalının kayıkları yetecekse ve mesela yalının on kayığı varsa her küreğe bir kürekçi hesabıyla otuzdan fazla hamlacıya ihtiyaç olabilirdi. Mesela on-beş-yirmi hamlacı varsa eksikler sahilhaneye yakın iskelede müşteri taşıyan kayıkçılardan *aylakçı* denen adamlar tedarik edilerek adet tamamlanırdı. Eğer davetli hanımların sayısı fazla olup da yalının mevcut kayıkları yetmeyecekse, iskeleden ikiye çifteli müşteri kayıkları tutularak yine eksik kapatılırdı. Harem dairesinde ikamet eden ve hanımın musahibelerinden

12 Leyla Saz da anılarında Sultan Abdülmecid’in kızı Fatma Sultan ile Boğaziçi’nde katıldığı bir-donanma gecesini anlatmaktadır: Saz 1974: 150 vd.

olan nedime tabir kılınan hanımların hepsi, güngörmüş ev kadınları idi. Kimin hangi yemeği en iyi pişirdiği bilindiğinden, her biri kendi maharetini ortaya koyardı. Bu hanımlardan ikisi, kır yemeği olarak taze yalancı yaprak dolmasını, diğerleri irmik helvasını, bir takımı sütlüleri, bir kısmı peynirli pideyi ve bir bölümü de suyu donarak pelteleşmiş gerdan söğüşünü yapmayı üzerine alırdı. Lazım gelen malzemeyi selamlıktan vekilharç ağa içeriye verirdi. Onlar hazırlık ve pişirme ile meşgul olurlarken selamlıkta aşçılar da kuzu dolması, zeytinyağlı bakla ve enginar pişirirdi. Kilerden salata, hazırlap yumurta, sirke, zeytinyağı, limon, gerektiği kadar bıçak, kaşık tabak, ekmek ve su karlıkları tedarik olunurdu.

Kuzu dolması ve süttten yapılmış olanlar dışındaki yemekler büyük sarı madenden altı gözlü sefer taslarına¹³ konur, kiler takımları büyük, iki taraflı ve iki kapaklı örme sepetlere yerleştirilir. Havlu, sofa ve yaygılarla ihramlar, çukadan yapılmış, etrafına kalın gaytan geçirilmiş, büyük yuvarlak *seyir çantaları*'na konurdu. Gaytanlar çekilerek seyir çantası büzülür ve bağlanırdı. Yine bu tip seyir çantalarına haremde misk sabunları, elbezleri, gümüş saplı *seyir aynaları*, gümüş saplı su tasları ve pek çok, kenarları oyalı beyaz dülbend baş örtüleri ve hanımların sayısına göre mesire yerinde giymek üzere ve halen *yeldirme* denen, eskiden *gürde* tabir edilen elbiseler konurdu. Her şey hazırlandıktan sonra eşyalar, şilteler bir kayığa, yemek takımları ve yemekler diğer bir kayığa konur, hizmet edecek aşçılarla ayvazlardan yeteri kadarı da diğer kayıklara bindirilirdi. İçlerine, ipek yüzleri geçirilmiş şilteler serili, kış üstüne ise sırma saçak çevrilmiş kırmızı-mavi-fes rengi ihramlar örtülmüş olan üçer ve ikişer çifteli kayıklara hanımlar biner, karşılına cariyeler oturur, mesireye doğru yalıdan hareket edilirdi. Daha önce mesire yerine giden aşçı ve hizmetçiler tarafından ateş yakılmış, yemek sofraları uygun bir yere kurulmuş, çayırın denize bakan uygun bir yerine de şilteler, ihramlar serilmiş olurdu. Beraber götürülen salıncak ipleri hanımların oturdukları yerin biraz uzağındaki ağaçlara bağlanır ve salıncakların oturacak yerlerine tahtalar konarak hazırlanırdı.

Hanımların kayıkları geldikçe kıyıda bekleyen harem kâhyasının yardımcıyla kayıktan çıkarlar, serili şiltelere oturur, biraz dinlenirlerdi. Cariye ve hizmetçiler de hanımların arka tarafında kendileri için hazırlanan yerlere yerleşirlerdi. Birer kahve ve çubuk içtikten sonra cariyeler tarafından getirilen ve içinde herkes için ayrı ayrı bohçalara konmuş olan gürdeleri giyerler, yaşmak, ferace ve *iclik*'leri yine bohçalara konur, uygun bir yere

13 Sefertasları gümüş, billûr, bakır, kalaylı bakır ve pirinçten yapılır, ayrıca meşinden kılıf ve kayışları olur (yazarın notu).

kaldırılırdı. Artık yemek zamanına kadar hanımlar ikişer-üçer kırlara dağılır, kır çiçeklerini toplar, demetler yapar, gülüp eğlenirler, aralarında şakalaşırlar, istedikleri gibi gezerlerdi. Cariyelerin de aynı serbestlikle terbiye dahilinde gezip eğlenmelerine, isteyenlerin arkadaşlarıyla ya da arzu eden genç misafir hanımlarla salıncaklara binmelerine, kolan vurmalarına, türkü ve mani söylemelerine izin verilirdi. İki saat kadar serbestçe gezip eğlendikten sonra yemek zamanı da gelmiş olurdu. Çayırın uygun bir yerine serili şilte ve sofralara takım takım oturulur, neşe içinde, iştahla hazırlanan yemekler yenir, eller yıkanır. Cariyeler de kendilerine ayrılan sofralarda yemeklerini yerlerdi. Sonra hanımların kahve ve çubukları verilir, yine herkes başına buyruk istediği gibi akşama kadar gezerdi. Bu arada çalgılar çalınır ve raks edilirdi.

İstanbul yakınında böyle dört mesire yeri vardı: Kâğıthane Çayırı, Beykoz Çayırı, Veliefendi Çayırı, Fener Bahçesi.

Kırmızı, yeşil, fes rengi, mavi zemin üzerine yaldızlı kabartma çiçeklerle süslenmiş ve bir çift öküz koşularak başlarına ve boyunduruklarına boncuklar ve sarı mangırlarla püsküller takılmış, tepelerine sim saçaklı, kırmızı ihramlar çekilmiş, içlerine pamuk şilte ve yazma yastıklar konmuş öküz arabalarına¹⁴ binilir, birkaç saat etraf dolaşırdı. Yahut Beykoz'dan Yuşa Tepesi'ne çıkıp inmek için de uygun bir ücretle seyirlere mahsus olan bu arabalar tutulurdu. Bunların arabacıları da başlarına içi dolu yazma yemeni sarılı, büyük mavi püsküllü, açık kırmızı fes, ayaklarına mavi *dizlik*, kırmızı yemeni, arkalarına mavi *kılabdanlı cepken* giyer, bellerine kırmızı kuşak sararlardı.

Yalılardan mesirelere çıkan kübera hanımları evvelce anlatıldığı gibi akşama kadar mesirelerde kalır, yemekler yenir, oyunlar, çalgılar ve salıncaklarla eğlenirlerdi. Taze mısırlar pişirilir, şerbetler içilir, dondurmalar yenir, akşam olunca eğer mehtap varsa, aşçılar, hizmetçiler sahilhaneye dönerler, hanımlar mehtap seyri için ezandan üç çeyrek sonra kayıklarına biner, cariyelerini de beraber alır, denize açılırlardı. Sandallar çok yavaş hareket eder, etraf ve mehtap seyredilerek yalıya dönülürdü. Yalıda karşılayanlar tarafından hepsinin yaşmak ve feraceleri alınır, birer kahve ve çubuk verilir, müzeyyen tepsi ve tabaklar içinde kavun, karpuz, üzüm gibi meyveler çıkarılır, daha sonra herkes için ayrı ayrı hazırlanmış muntazam ve müzeyyen yatakların bulunduğu odalara alınırlardı. Sabah kahvealtı olarak sıcak süt, gevrek, kahve ve çubuk takdim edilir, öğleyin kurulan mükellef sofralarda nefis yemekler ikram edilirdi. Mesireye çıkmak, mehtap seyretmek yazları beş-altı defa tekrarlanırdı. Birkaç sefer de sırf carie-

14 Arabalar bölümünde (bkz. s. 238) seyir arabası adıyla geçmektedir.

lere mahsus olarak kır yemekleri ve mesire eğlenceleri tertip edilirdi. Bu suretle cariyelerin de istedikleri gibi serbestçe eğlenme ve gezmelerine itina ve ihtimam gösterilirdi.

İstanbul'da oturup da yalısı ve sayfiyesi olmayan hanımlar seyir için gerekli hazırlıkları evlerinde yaparlardı. Rumeli tarafından Anadolu taraftaki mesirelerden birine gidilmek istendiğinde mecburen kayıkla gidilirdi. Rumeli tarafında oturanlar Kâğıthane'ye, Veliefendi Çayırı'na, Anadolu tarafında, Üsküdar ve Kadıköy'de olanlar mesela Fener Bahçesi mesiresine gitmek isterlerse öküz arabalarından bir-ikisini günlüğüne kiralarlardı. Akşamdan taze zeytinyağlı üzüm yaprağı dolması, ırmık helvası, bir hayli et söğüşü pişirilir, mevsimine göre meyveler, salatalar hazırlanır, yumurta, taze soğan, peynir, sardalya, çiroz gibi şeyler de unutulmazdı. Sabahleyin erkenden arabalar gelir, içlerine *buzlu basma*'dan özel olarak seyir için yapılmış boydan boya şilte, üzerine kırmızı ihram, iki tarafına da yastıklar yerleştirilir, yemeklerin konmuş olduğu sefertasları, araba yüksek olduğu için, altında bulunan çengellere asılır, sular ve su takımları da diğer arabada bulunanların yanlarına verilirdi. Hanımların pabuçları da arabanın arkadan binilecek yerinin altında bulunan sürmeye konurdu. Bu arabaların her biri altı hanımla iki çocuk alabilirdi. Arabacı öküzlerin önünde onları çekerek yürür, arada bir haylar,¹⁵ pek yorulursa arabanın önünde bulunan yerine oturur, arada hayvanları dinlendirerek yola devam ederdi. Seyir yerine gelindiğinde arabadan hanımlar iner, şilteler de indirilip mesirenin uygun bir yerine yayılarak üzerine ihramlar serilir, bu arada yemeklerle diğer malzemeler de indirilirdi. Arabalar bir kenara çekilir, öküzler de bir tarafa alınarak saman verilirdi. Bu gibi mesirelerde hanımlar bir tarafta şilte ve yaygılar üzerinde oturdukları gibi erkekler de mesirenin haremlere uzak bir tarafında, oralara gelen seyyar kahvecilerin getirdikleri iskemlelerde veyahut kayıkla gelmiş küberadan iseler kayıktan çıkarılmış minderler üzerinde otururlardı. Mesire yerlerine kâğıt helvası satan Arnavutlar, ufak değnek parçası üzerinde şekerden yapılmış horoz şekeri satan şekerciler, kendi yaptıkları susam helvasını satan siyahi kadınlar,¹⁶ çocuklar için çeşit çeşit oyuncak satanlar, sucular, şerbetçiler, koz helvası, mevsimine göre kavun, karpuz, marul, pişmiş mısır, kestane satanlar gibi pek çok satıcı gelirdi. Çocuklar bunlardan arzu ettiklerini alarak kırlarda gezer oynarlardı. Erkekler de mesireleri dolaşan seyyar çalgıcıları çağırıp saz dinler, yine seyirleri gezen Kıptî kadınları¹⁷ oynatıp seyrederek eğlen-

15 Haylamak: Hay, huy diyerek hayvanları gürlütle ile sürmek (K7).

16 Bkz. Susamcı ve Dolmacı Kadınlar, s. 321 vd (c. 2).

17 Bkz. Kıptî Kadınlar, s. 329 vd (c. 2).

mek için Kıptî kadınlara fala baktırıp etrafı, kırları dolaşır, öğleye kadar bu şekilde eğlenip vakit geçirirlerdi. Yemeği ile gelmiş erkek ve kadınlar öğle vakti artık sofralarını yayıp havlularını koyarlar, salatalar yapılır, meyveler kesilir, kaşıklar, sular hazırlanır, bir tarafta da kahve için çalı çırpıdan muvakkat bir ateş yakılırdı. Yanlarında getirmiş oldukları söğüş et, dolma, helva, iki takım olup biri hanım veya beylere, diğeri maiyette bulunan uşak veya *halayık*'lara mahsustu. İki tarafa yayılan sofralara yemeklerden, salata ve meyvelerden ne varsa hepsinden konur, birlikte oturulup yenilir, artan yemekler orada bulunan fukaraya verilirdi. Bu şekilde akşama kadar vakit geçirilir, akşam üstü yemeklerin ikinci takımı yenip kahveler içilerek dönüş hazırlığına başlanır ve evvelce anlatıldığı gibi araba ve kayıklarla herkes bulunduğu semte geri dönerdi.

İstanbul mesirelerinin yeri itibarıyla en latif ve hoş olanı Kâğıthane mesiresidir. Ortasından dere geçtiği için kayıkla içerilere kadar girmek mümkündür. Buraya denizden gidildiğinde çeşitli biçimde, rengârenk sandal ve kayıklar içinde şarkı ve mani söyleyenler, darbuka ve maşalı zil¹⁸ ve saz çalanlardan meydana gelen kalabalık, dere üzerinde alaylar halinde gidip gelerek hoş bir manzara yaratır. Ayrıca çayırda ve dere kenarında gezip dolaşmak, oraya mahsus olan Alibey Köyü yoğurdundan yemek çok hoş olup diğer yerlerle karşılaştırılmaz. Özellikle ayaklarında sarı pabuçlar ve çoğunlukla sarı renk basmadan *dökme şalvar*, arkalarında mai dimiden gürde denilen cübbemsi yeldirme, başlarında gelişigüzel arkaya doğru atılmış *gazbezleri* üzerine takılı çayır çiçekleri olduğu halde ellerini birbirine vurarak, “Peynirli, maydanozlu şarkı söyleyelim” tabiriyle gezen ve arzu edildiğinde derhal karşıya yan yana dizilip oturarak, bülend avaz¹⁹ ile şarkı söylemek suretiyle ve bazen de kalkıp oynayarak eğlendiren Kıptî kadınları ve diğer mesirelere göre gidiş-geliş kolaylığından dolayı Kâğıthane mesiresi en önde gelen ve en çok tercih edilendir.²⁰

Yaz mevsiminde hanımlar gezip eğlenmek için kırlara çıkarlardı. İstanbul'da oturanlar daha çok cuma ve pazar günleri, ekseriyetle de akşama doğru evlerinden çıkarak gezmeye giderlerdi. Mesireye gitmek üzere kararlaştırdıkları gün ya bir hane halkı ya da komşular birleşir, yemekleri

18 Zilli maşa kastedilmektedir.

19 Bülend avaz: Yüksek ses (KT).

20 Ali Rıza Bey de Kâğıthane mesiresini ve yapılan eğlenceleri uzun uzun anlatmıştır: Ali Rıza Bey: 204-213; ayrıca bkz. Musahipzade Celâl 1946: 121-128. Mehmet Tevfik'in *İstanbul'da Bir Sene* adlı eserinin *Kâğıthane* (Bahar Âlemi) adını taşıyan III. bölümü tamamen Kâğıthane eğlencelerine, ilgili şiir ve hikâyelere hasredilmiştir: Mehmed Tevfik 1991 : 76-123.

alır, öküz arabalarına binerek yakın mesirelerden birine giderlerdi. Arabanın şilte ve ihramları yere yayılır, üzerinde oturup etrafı seyredерlerdi. As-kısını veya tablasını müzeyyen tabaklarla donatmış muhallebicilerden ken-dilerine ve çocuklarına muhallebi, dondurmacılardan dondurma, tablalar-la gezen şekercilerden elvan şeker ve çocuklara şekerden yapılmış kuş ve horozlar, simitçilerden simit, ayrıca kurabiye, kuş lokumu, kâğıt helvası, taze mısır, marul alırlar, getirdikleri yemek ve meyveleri yerler, akşam yi-ne öküz arabasıyla evlerine dönerlerdi. Bir diğer gezi şekli de şuydu: Halktan hanımlar ikindiden sonra hane halkından biriki kişiyi, varsa ço-cuklarını alır ya da yakın komşularından isteyen hanımlarla birleşir, evden bir su tası ve bir sürahi su alarak evlerine yakınsa Eğrikapı yakınında Tok-maktepe, Bayrampaşa Çayırı, Çobançeşmesi, Kazlıçeşme gibi yarı mesire olarak bilinen yerlere gezmeye giderlerdi. Ayrıca buralara civarın erkekleri de gelirdi. Boynunda taşıdığı sırığın bir ucunda saçtan mamul kahve mangalı, diğer ucunda da bir ayaklı askı içine konmuş kahve fincanlarını taşıyan, tedarik edebildikleri birkaç hasır iskemleyi koyarak müşterilere kahve pişiren kır kahvecileri de bulunurdu. Adamlar şöyle bir dinlenip, yorgunluk gidermek için bir kahve içer, kalkıp etrafı seyredер, böylece ak-şam gezintisi yapmış olurlardı.

296

Hanımlar buralardan başka gezip eğlenmek için İstanbul içinde veya civarında bulunan sebze bostanlarından birine, ekseriyetle Langa, Narlı-kapı, Yedikule, Kadirga, Tahtalı, Tekfur Sarayı, Yeni Bahçe, Eyüp, Def-terdar bostanlarına da giderlerdi. Yanlarında getirdikleri yaygıyı, döner-ken acayip bir gıcırta çıkaran bostan dolabının yanındaki havuzun kenarı-na yayar, kucakta çocuk varsa ağaç arasına ip gerip salıncak kurarlardı. Mevsime göre bostandan marul, hıyar ve dut, şeftali, ayva, erik gibi mey-veler satın alır, evden getirdikleri ekmek ve peynirleri yer, arada rastladık-ları diğer komşu ve tanıdıklarla sohbet ederek iki ilâ üç saat külfetsiz bir şekilde eğlenmiş olurlar, yaz günlerini böylece geçirirlerdi. Yine böyle yerlere giderken komşuların her biri bir türlü yemek yapıp getirirdi. Kısa-ca arifane²¹ denen bu kır yemeği bu bostanlara götürülür, hep beraber yenir, meyveler alınır, bir miktarı da gece yemek üzere evlere götürülür-dü. Akşamları yapılan bostan gezilerine erkekler de iştirak ederlerdi, hatta bazıları bostanda akşamcılık yaparak içki de içerlerdi.

21 Bkz. s. 298. Konu komşu ve ahabpların, evi müsait olanın evinde yaptıkları ye-mekli sohbetlerde yenecek yemekleri önceden aralarında bölüşüp her birinin payı-na düşeni pişirip getirerek katıldığı ziyafet, arifane ziyafet olarak tanımlanır: Mu-sahipzade Celâl 1946: 99 vd. Şemsettin Sami'de harifane yazım biçimiyle şöyle ge-çer: "Eğlenceye giden esnaf gibi her bir masrafın kendi payına düşenini vererek..." (K7).

İSTANBUL'DAKİ BAŞLICA MESİRELER

Adalar Tarafı:

Büyükkada'da: Çamlıklar ve tepesi

Heybeli'de: Çam Limanı

Üsküdar ve Kadıköy Tarafları:

Kadıköy'ünde: Kuşdili Çayırı, Yoğurtçu Çayırı, Fener Bahçesi, Kalamış, Haydarpaşa Çayırı

Erenköy'ünde: Çiftelhavuzlar, Mama²²

Kayışdağı'nda: Su menbâi

Alemdağı'nda: Orman

Çamlıca'da: Büyük Çamlıca Tepesi, Küçük Çamlıca Tepesi, Libade

Üsküdar tarafında: Şemsipaşa Köşkü yeri, İbrahim Ağa Çayırı, Susuz Bağı, Alay Köşkü yeri, Duvardibi

Boğaziçi'nin Anadolu Tarafı:

Beylerbeyi'nde: Havuzbaşı

Vanıköy'ünde: Top mahalli

Anadoluhisarı'nda: Göksu, Küçüksu çayırıları

Anadoluhisarı tepesinde: Kavacık

Anadoluhisarı arkasında: Hekimbaşı Çiftliği

Kanlıca civarında: Paşabahçesi, Sultaniye Çayırı, Çubuklu Çayırı, Kanlıca Tepesi'nde Mihrabad, Kanlıca arkasında Göztepe su menbâi

Beykoz'da: Meşhur çayır, Karakulak Suyu menbâi, Beykoz Tepesi'nde Yuşa Tepesi, Beykoz civarında Tokad Kasrı Çayırı, Anadolu Feneri.

Boğaziçi'nin Rumeli Tarafı:

Sarıyer'de: Fırıldak Bahçesi, Hünkâr, Çırçır, Fındık, Kestane, Otuzbir suları mevkileri

Tarabya civarında: Kalender; Tarabya'da Çayır

Mirgün'de²³: Koru

Boyacıköy'ünde: Fıstıklı

Rumelihisarı'nda: Baltalimanı Çayırı, Rumelihisarı tepesinde Şehitlik Tepesi

Bebek'te: Köşk yeri

Beşiktaş'ta: İhlamur, Beşiktaş arkasında: Zincirlikuyu

22 Musahipzade Celâl, Mama'nın yerini "Göztepe'de Merdivenköyü'ne giderken" şeklinde tarif eder: Musahipzade Celâl 1946: 95.

23 Emirgân'da.

İstanbul ve Civarı:

Kâğıthane'de: Kâğıthane Mesiresi, Silahtarğa Çeşmesi
Kasımpaşa'da: Ayine Kavak²⁴ Köşkü yeri; Kasımpaşa üstünde: Ok Meydanı

Eyüp'te: Fulya Bahçesi, Türbe Bahçesi, Bahariye Köşkü yeri
Makriköy²⁵ tarafı: Söğütlüçeşme, Sakızağacı, Siyavuş Paşa Çiftliği, Veli Efendi Çayırı, Bayram Paşa Çayırı

Ayastafanos²⁶: Florya

Bu mesirelerin her birinin belirli bir günü vardı.²⁷

ESNAFIN MESİRELERE GİDİŞİ

Her sınıf esnaf yaz mevsiminde arifane tabir edilen, aralarında topladıkları para ile seyrir yerlerinden birine gider. Çıracılar hariç olmak üzere usta ve kalfalardan toplanan bu para ile 15-20 kuruşluk pirinç, 15-20 kıyye şeker, 15-20 kıyye kadar un ve lüzumu kadar yağ alınır, çadırcı esnafı tarafından da bir esnaf dayanışması olarak ihtiyaca göre bedelsiz çadır verilir. Mesireye iki takım halinde nöbetleşe gidilir. Önce bir takım gider, üç-beş gün mesire yerinde kaldıktan sonra geri dönerler. Bu sefer diğer takım gider, onlar da üç-beş gün gezip eğlenirler.²⁸

Mesireye gidince önce çadırlar kurulur, yemek takımları çadıra konur. Bir kısmı götürülen kuzulardan birini, kalabalıklarsa ikisini kurban eder. Bir kısmı da helva, pilav pişirir, salata yapıp meyveleri kesip hazır eder. Beraberlerinde götördükleri döşekler yatak çadırına konur. Bu türlü hazırlıklardan sonra artık eğlenmeye bakarlar. İçlerinde tuhafıklar yapanlara, çeşitli kimseleri taklid edenlere gülerek, aralarında mesela orta oyunu oynayarak eğlenirler. Kızlarda adım atma, esir alma oyunları oynarlar. İçlerinde saz bilenler çalgı çalar, sesi güzel olanlar şarkı ve türküler söylerler. Kısacası her türlü eğlenceyi tertip ederek serbestçe eğlenir, birbirlerine türlü latife ve şakalar yaparak gezip dolaşır, pek hoş vakit geçirirler. Böylece dört-beş gün eğlendikten sonra bunlar döner, diğer arkadaşları gelir, onlar da böyle eğlenip gezerler. Bunların mesirelerde tertipledikleri

²⁴ Aynalıkavak.

²⁵ Bakırköy.

²⁶ Yeşilköy.

²⁷ İstanbul'un gezme yerleri ve âdetleri için ayrıca bkz. Ahmed Refik 1931: 18-26; Ali Rıza Bey: 211-222; Saz 1974: 234-241.

²⁸ Usta çıkan yetişmiş kalfalara dükkân açma izni verilmesi dolayısıyla yapılan tören de (bkz. s. 96) bu mesire günlerine raslatılırdı: Musahipzade Celâl 1946: 46; Ziyaoglu 1985 295..

eğlenceler o kadar güzel, seyretmesi o kadar hoş olur ki İstanbul'da, "Fılan esnaf filan mahalle gitmiş" diye haber alan pek çok kimse sırf bunların seyre değer hallerini, oyun ve eğlencelerini görmek üzere özel olarak bu-
lundukları yerlere giderlerdi. Bu şekilde yaz mevsimlerinde her sınıf esnaf
bir yerde gezip tozar, eğlenirdi. Bu gezi ve eğlencelere hali vakti yerinde
olmayan esnaf da katılır, genç esnaf da tatil zamanında olur olmaz kimse-
lerle temas etmeden, kötü hallere, terbiye dışı davranışlara sürüklenmesi-
ne fırsat kalmadan gençlik günlerinin saflığını korumayı başarabilirlerdi.

Bu gibi esnaf arasında tuhaflıklar ve taklitler yapmakla nam salmış
olanlar kibarlar tarafından çağrılır, sohbet meclislerinde ağırbaşlılıkla eğle-
nilir, bahşişler ve atıyyeler verilir. Bunlar arasında "Yağcı İzzet", Mü-
rekkebeci Salih", ...²⁹ Şakir", "Külahçı Mehmed", "Divitçi Said", "Del-
lak İsmail", "Mutaf Hasan" gibi meşhur kimseler yetişmiş ve zamanların-
da hayli nam ve şöhret kazanmışlardır. Bunların her biri tulumba kaldır-
ma, sırk hamallarının çeşili insanlar arasından köprüden geçişi, her sınıf-
tan kimselerin bir dolmuş kayığına binmesi gibi birçok şeyin taklidini ya-
parlardı.

KÜBERANIN İCABINDA ÇARŞI HAMAMLARINA GİDİŞİ

Dersaadet'te oturan vüzera ve ekâbir-i rical'den başka orta dereceden
memurlarla itibarlı tüccarların bile ekserisinin hanelerinde hamamları bu-
lunursa da yine birçoğu çarşı hamamlarına giderdi. Mahallenin itibarlı ve
efendi takımı'ndan olanlarının çoğu da dışardaki hamamlarda yıkanır-
lardı. Bu kimselerin hamamda aradıklarının başında tatlı su bulunması, baş-
larını çarpmamaları için hamamın yeterince geniş olması, oturulan semte
yakın olup özellikle bekârların oturduğu yerlerde bulunmaması ve renç-
ber, amele gibi müşterilerin gelmemesi, içinin ve havlu takımlarının tem-
izliğine itina gösterilmesiydi.

Böyle çarşı hamamlarına gidecekler kullanacakları havluları ya beraber-
lerinde götürürlerdi ya da hamamın çıkaracağı havluları kullanırlardı. Ha-
nesinden takım getirenler de kibar usulünce başları düz beyaz ipekle iş-
lenmiş iki silecek, iki omuz veya baş havlusu, iki ipekli peştemal, hamam
kesesi ve çamaşır takımını siyah renkli atlas bir bohça içinde bir uşakla ön-
ceden hamama gönderirlerdi. Biraz sonra gelen efendi, hamam hademe-
sinden bazıları tarafından karşılanır, koltuğuna girilirdi. Esasen hamam-
larda böyle muhterem müşteriler için yapılmış ve tefriş edilmiş, kış günleri
başa vurmasın diye, külhandan odun ateşi konmuş büyük bir mangalla
ısıtılan odalar vardı. Efendi bu odaya alınır, burada bulunan ve *peyke nö-*

betçisi tabir edilen hademe ile efendiye refakat eden ağası, efendinin elbiselerini çıkarırlar, elbiseler hamamcı tarafından açılan bohçaya konur, getirilen havlu ve peştemalla sarılır, ayağına temiz bir “pâpûş”³⁰ giydirilir, nerdübanlara yaygılar serilir ve iki koltuğundan tutularak indirilir. Ayağına üzeri kırmızı çuka kaplı ve sarı *kabara çiviler*’le tezyin edilmiş yüksekçe bir nalın giydirilir ve *sernöbet* denen adam koltuğuna girerdi. Hamamın iç kapısının önüne gelindiğinde, bir hademe kapıyı açar, hamamın soğukluk denen ilk kısmında, üzerine yün minder, onun da üstüne pamuk şilte ve beyaz havlu örtülmüş, etrafına da yine üzeri havlular sarılı yastuklarla çevrili yüksekçe ve tahtadan yapılmış bir *serir* üstüne oturtulur, ayağından nalınlar çıkarılır, bir yana çekilirdi. Adı geçen sernöbet yanında durur ve çubuk, kahve, nargileden birini emredip etmediğini sorar, derhal dışarı çıkar, ağasına bilgi verir, evden getirilmiş tütünle bir çubuk doldurulur, çubuğu sernöbet getirir verir, kahveyi de hamamın destgâhdar tabir edilen baş hademesi getirip efendiye verir, fincanı almak için ayakta beklerdi. Sonra yine sernöbet tarafından uygun bulunan ve müşterileri yıkama hizmetini yapan, dellâk³¹ denilen adam gelip uzanmış yatan efendinin dizleri ve kollarını bir müddet ovalar ve böylece yarım saat kadar geçerdi. Aynı dellâk kurna hazırlama emrini alınca, efendinin koltuğuna girer, nalınlar çevirerek giydirir, hamamın esas sıcaklığına ve sıcaklıkta oda şeklinde yapılmış, iki kurnası ve ayrı kapısı bulunan ve halvet denen bölüme girilir. Musluktan su doldurmak ve oradan alıp dökünmek için, mermerden yapılmış olan kurnanın arka duvarına önceden havlu gerilmiş, yere yine beyaz bir havlu serilmiş ve sarı tas konmuş olur. Sernöbet tarafından hazırlatılmış yere efendi oturtulur, giydiği çukalı nalınları alınır, sarı madenden lif taşı ve yıkamak için bir lif getirilir, yavaş yavaş yine dizlerine basılarak bir müddet oğuşturulur. Ter gelmeye başlayınca dellâk dışarı çıkar, kibarlar için Halep şehrinden gelen çok beyaz ve gül ile terbiye edilmiş bir cins kil,³² sarı tasta sıcak su ile güzelce ezildikten sonra bu eriyik başına, vücuduna, bacaklarına bolca, iyice sürülür, çeyrek saat beklenir, sonra su ile yıkanır, bu işlem yine tekrarlanırdı. Daha sonra kokulu, kireç-

30 Pabuç. Farsça olup “ayağı örten” anlamına gelen “pâpûş” halk dilinde “pabuç” şeklinde biçimlenmiştir (TDES). Leyla Saz’ın anılarını düzenleyen Sadi Borak, Leyla Hanım’ın da pâpûş yazıp yanına yanlış söylenişine kızarak “papus değil” diye bir not düşüğünü yazar: Saz 1974: 149.

31 Tellâk.

32 Kuyulardan çıkan veya madenden alınan, krem renginde bir toprak nevi olan kil, vücudun ilk temizliğinde çok yararlı bir madde olduğu gibi sağlık için de çok faydalıdır. Vücutta ve başta kepek denen kabukları giderir, yağları alır, derinin mesamelerini açar (yazarın notu).

siz sabunla başın yıkanmasına sıra gelirdi. Başı dellâk su dökerek ve sabun sürerek dört-beş defa yıkar, ardından sert beyaz softan yapıp sarıya boyanmış olan hamam kesesini eline geçirerek efendinin vücudunu güzelce keseler, sonra dışardan getirdiği büyük, sarı lif tasına sıcak su koyar, lifi bolca sabunla köpürtür, vücudun her yerini yıkar, sonra bu sabunlu suyu döker, bu işlemi iki defa tekrarlar. Lifi yine büyük tas içinde sabunla köpürtür, efendinin yanına koyar, dışarı çıkar, bir sağlık tedbiri olarak bir bardak sıcak süt getirip efendiye verirdi. Efendi yanına bırakılan tastaki sabunla vücudunun geri kalan yerlerini kendi yıkar. Artık halvetten çıkmak istiyorsa nöbetçiye çağırmak için el urur,³³ bu sesi duyan sernöbet ile hamamcının kendisi, efendinin silinmek için getirdiği havluları, omuzlarına alarak gelir ve bir çift çuka kaplı nalın da getirirler. Kurna başında efendinin peştemalını değiştirir, havlularla vücudunu ve başını sarar, koltuğuna girerek soğukluk denen yere götürür ve daha önce oturduğu mindere oturturlardı. Sonra yine bir sağlık tedbiri olarak bir tabak içinde dört-beş tatlı elma ve bir bıçak getirilir, bırakılırdı. Efendi, sıcaktan birden dışarı çıkmaz, beş-on dakika orada dinlenirdi. Arkasındaki havlular tekrar değiştirilir, başı güzelce kurulanır, yine koltuğuna girilerek dışardaki odaya çıkartılırdı. Bizzat hamamcı tarafından kahve ve çubuk verilir, tam teri kuruyuncaya kadar beklenir, gerekirse havlular tekrar değiştirilir. Efendinin yanına abanozdan sakal tarağı ile sedefli ve sapı yuvarlak bir ayna bırakılırdı. İkinci defa kahve isterse, bu sefer kahveye bir miktar çiçek suyu da ilave edilirdi. Artık elbiselerini giymek istediğinde yanında hamam hademelerinden kimse bulunmaz, kendi ağası tarafından evden getirilen çamaşırları giydirilir. Havluları ve peştemallar bohçasına konur, hâzırlanır. Efendinin gideceği haber alınınca bizzat hamamcı ile peyke nöbetçisi koltuklarına girer, aşağı indirirler, yanaşma denen adam kundurasını çevirir ve bu suretle efendi hamamdan çıkar. Arkada kalan ağası, efendinin belirlediği miktarda, destgâha, yani hamamcıya, peyke nöbetçisine, sernöbete, kahveciye, yanaşmaya, kafesçiye, yıkayan dellâka ayrı ayrı hamam ücreti ve bahşış verir, bohçayı alır, haneye gelip havluları harem daïresine teslim ederdi.

MAHALLE KAHVELERİ, BERBER DÜKKÂNLARI, GENÇLER KAHVELERİYLE DİĞER KAHVELER VE TULUMBACI KAHVELERİ

Dersaadet'in her mahallesinde o mahalle halkına mahsus bir *mahalle kahvesi* vardı, ayrıca yine her mahallede *gençler kahvesi* de bulunurdu. Bunlardan başka şehrin işlek bir yerinde *uşaklar kahvesi*, iskele başlarında

*hamallar, maîneciler*³⁴ *kahvesi* ve herkesçe yeri bilinen *seyisler, tablâkar-lar, binek arabacıları, yük arabacıları, aşçılar, ayvazlar, seraydar kahvesi* gibi her sınıf ve her sanat koluna mahsus çok sayıda kahve vardır.³⁵ Boşta olanlar oralara devam ederler ve bir iş bulmak için beklerlerdi. Esasen esnafın üsulen birer kâhyası ve zabitleri yerinde *yiğitbaşı'sı*, bazılarında ise *bölükbaşı'sı, köşe ustası, değnekçi'si* bulunurdu. Her birinin kötü bir hali bulunup bulunmadığı onlardan tahkik edilir, bir hizmete çağrılan kimseyi onlar seçer ve gönderirlerdi. İtimat edilen, mesuliyet alan ve bir nevi kefil olan bu kimseler, bu seçimlerini de kıdem ve sıraya dikkat ederek yaparlardı. Böyle hususi esnaf kahvelerinden başka birçok yerde halkın oturup dinlendiği, çubuk ve kahve içerek vakit geçirdiği pek çok sayıda küçük, büyük kahvehaneler de mevcuttu.³⁶ Bunlar arasında gelenleri tıraş eden, sakalını kesip düzelten, bazı bekârların başlarını yıkayan berber dükkânları olanlar da vardı. Bunlar tüccar ve ileri gelen kimseler için ayrılmış, içi çok temiz ve güzel yerlerdi. Rençber, amele ve bu seviyedekiler için de hususi berberler bulunurdu. Eskiden her sınıf halkın oturması için açılan, müşterisi çok değişik ve çok kalabalık olan, Tahtakale semtinde halk arasında “Avur Zavur’un kahvesi” diye yad edilen kahve, pek şöhret kazanmıştı.³⁷ Bir yerde çok kalabalık ve değişik kişiler toplanırsa “Artık burasını Avur Zavur’un kahvesine döndürdüler” ifadesi, darbimesel haline gelmişti. Böyle kahveler nadir değildi. Yine halk arasında, karışık kimselerin toplandığı yerlere, “*ey-yühen-nâs* kahvesine döndü”, derlerdi.³⁸ Bunlardan anlatılması gerekli olan en önemli ve önde gelenleri şüphesiz mahalle kahveleridir.

Her mahallenin mutlaka mahalle kahvesi namıyla, o mahallenin imamı, muhtarı ve ileri gelenlerine mahsus, o zamana göre âdeta bir kulüp niteliğinde olan bir kahvesi vardı. Kahveci oldukça yaşlı, mahalleden evli, çoluk-çocuk sahibi, emniyetli, dürüst, üstü başı, eli yüzü temiz, hitab edi-

34 Mavnacılar.

35 Oyuncu loncaları kahvesi de bu kahvelerden biri idi: Musahipzade Celâl 1946: 45. Ramazanlarda açılan tulumacı kahveleri bir önceki bölümde anlatılmıştır: bkz.s. 257.

36 İlk kahvehanenin Kanuni zamanında 1554’te açıldığını ancak III. Murad (1574-1595) zamanından sonra kahvehanelerin çoğaldığını yazan Ahmed Refik, kahve ve tütünün ortaya çıkışı, içenlere zaman zaman uygulanan şiddetli cezalara rağmen yayılışı hakkında bilgi verir: Ahmed Refik 1931 : 28-42. Süheyl Ünver, ressam Ali Rıza Bey’in karakalem resimleriyle belgelediği 19. yüzyıl sonu, 20. yüzyıl başlarındaki yazlık, kışlık kahvehaneleri ve eşyalarını bir kitapçıkta toplamıştır: Ünver 1967.

37 Reşat Ekrem Koçu, 1901-1902’lere kadar devam ettiğini kaydettiği bu kahveyi *İstanbul Ansiklopedisi*’nde ayrı bir madde halinde ele almıştır: İSTA 3: 1363.

38 “Tam halk kahvesine döndü” anlamına gelir. Nas: Halk, insanlar (KT).

lebilir bir kişi olurdu. Kahvede oldukça genç sayılabilecek, tecrübe edilmiş, dürüst, iyi halli, aklı başında temiz bir berber de çıraklık ederdi. Kahvenin içi temizce silinir, mermer döşeli kapı önüne tahta talaşı dökülürdü. Gelenler talaşla ayakkabılarını silerler, taşları kirletmezlerdi. Oturulacak peykeler güzel halılar döşenirdi. Her vakit camlar silinmiş, içerisi yağlıboya ile boyanmış olurdu. Havlu konacak ufak bir cam dolabı, sarı ve altı musluklu sitil ile iki-üç tane berber leğeni, üstü sedef işlenmiş bir berber âyinesi³⁹ ve sitil asmak üzere oymalı, iki tarafı hareket eden kol, para atmak için bir köşeye konmuş, üstü sedefli ve para deliği bulunan bir çekmece, meşin ve üstü sırmalı bir usturalık, havlu dolabı yanına asılı bir şişe kekik yağı bulunurdu. Kahve pişecek yerde de mermerden, oymalı, münakkaş bir kahve ocağı vardı. Kahvecisi ise ayağına alçak topuklu bir nalın, koncu kopçalı, *serhadlik* denilen mest, *elifi* tabir edilen çuka şalvar giyer, belinde *Acem şalı*'ndan kuşak, (kudretli olsa bile Acem şalından başka kuşak uygun görülmezdi) sırtında çuka *salta* bulunur, önüne ipekle karışık dokunmuş elvan renk bir futa kuşanırdı. Ekseriya para çekmecesinin yanında kolları yarı sıvanmış olarak otururdu. İleri gelenlere kendisi, diğer müşterilere çırağı kahve pişirirdi. Kahveye gelen mahallenin itibarlılarının her birine tahsis edilmiş ayrı çubuk ve nargileler vardı. Bunlar da duvara asılı tabaka tabaka yapılmış çubukluğa, nargileler de temiz silinmiş ve yıkanmış olarak raflara dizilirdi. Marpuçlar özel olarak yapılmış dolabına asılır, kahve fincanları da daima temiz bulundurulur, üstlerine beyaz örtüler örtülerek temizliğe dikkat edilirdi. Kahve ocağının içi çini kaplı idi. Sıcak su bulundurmak üzere altı musluklu bir bakır güğüm hep ateş üstünde durur, kahve cezveleri, ocak yanındaki çivilere büyüklüklerine göre sırayla asılır ve üstleri bir bezle örtülürdü. Bu kahve öyle geçici bir kahve değildi. Buraya mahallede oturan efendi ve ağa takımından olanlar da gelir, imam efendi arandığı zaman bulunabilmesi için zamanının çoğunu kahvede geçirirdi. Mahalle ahalisinden hizmet ve memuriyette olanlar geceleri yatısı namazından evvel kahveye gelir, namaza kadar oturur, namazdan sonra yine gelerek zamanın müsaadesine göre üç ilâ dört saat kalır, konu komşu ile görüşüp sohbet ederlerdi. Dönüşlerinde çırak fenerlerini yakar, ellerine verirdi. O vakitler mahalle kahveleri bir kulüp gibiydi, devam eden mahallenin itibarlılarının bir kısmı daire kalemlerinde çalışan hulefa ve ketebe, bir kısmı da vaktiyle taşrada memurluk yapmış, önemli tarihi işler ve savaşlar içinde yer almış ya da vali ve vüzerâ maiyetinde vilayetlerde bulunmuş, pek çok olayı yaşayarak konulara hakim olmuş, gün

görmüş kimselerdi. Aralarında eski sanat ve ticaret erbabından zengin ve mesleğinde, işinde şöhret kazanmış kimseler, hatta vezirlik, divan efendiliği yapmış olanlar, nesir ve şiir yazarlardan, ediplerden pek çok eser bırakmışlarla ilim ve fazilet sahibi kimselerden divan ve *münşeat*'ı bulunan ve hâlâ adları yad edilen meşhurlar da vardı. Ayrıca müderrislik yapmış, talebesine izin ve icazet vermiş, *Huzur-ı Hümayun dersi muhataplığı*'nda bulunmuş kimseler de kahveye devam ederlerdi. İşi ve meşguliyeti olanlar sabahları uğrar, bir kahve ve çubuk içer, diğerleri kahveden camilere gider, öğle, ikinci namazını kılar, ahbablarını ziyaretle vakit geçirirlerdi. Akşamları kahvede toplanırlar, ilmi, edebi konuşmalar, tarih sohbetleri yapılır, hatta şiir ve manzumeler okunur, herkes istifade ederdi.⁴⁰ Hikâyeler anlatılır, ince latifeler yapılır, zarif edebi sohbetler olurdu. Akşamları gelmesi mutad olduğu halde bir-iki gece görünmeyen biri olursa berbere ve yakın komşularına sorulur, aranır, şayet keyifsiz olduğu anlaşılırsa hatır sormaya gidildiği gibi lüzumunda hekim çağrılır, ailesi teselli edilir, sık sık yoklanarak halinden haberdar olunur, iyileşmesi için yürekten dualar edilir, görülecek bir işi, alınacak bir şeyi varsa yerine getirilir, her türlü yardımda bulunulur, yakınlık gösterilirdi. İçlerinde uşağı bulunmayanlar varsa, hariçten alınacak şeyleri alıp hanesine götürmek üzere mahalle bekçisine akşam-sabah evine uğraması tembih edilirdi. Kısaca bu kahveler “sosyal dayanışma ve yardımlaşma kulüpleri” idi. Mesela müdavimlerinden birinin evi yenilenecek, tamir edilecekse, hali de müsait değilse, kendisine haber verilmeden gerekli masraflar tahmin edilir, verebilecek olanlar arasında bu para toplanır, hepsinin münasip gördüğü birine para verilir. O da utandırıcı hiçbir söz ve tavır takınmadan münasip bir fırsat bulur, “Birader, senin hanenin tamirine, yenilenmesine lüzum vardır zannederim. Benim elimde şu kadar fazla param var, al, işini gör, sıkılma, eline geçtikçe yavaş yavaş ödersin” der, güler yüzle, tatlı sözlerle borç verilir. Para ödenirken adamın kudretine göre taksite bağlanır, en zengininin parası en son verilmek üzere alman paralar teker teker sahiplerine iade edilirdi. Eğer biri borçlanır ve miktarı da önemli değilse, ahbabları aralarında parayı toplar, biri parayı vermeye memur edilir, sıkıntıdan kurtarılırdı. İçlerinden birinin diğeriyle ihtilafı ve dava konusu bir meselesi ortaya çıkarsa, yine araya girilir, mahkemeye düşürülmez, iki taraftan soruşturulur, bir ortası bulunurdu. Bir alacak işi ise, kefalet edilerek veya borç verilerek araları bulunur, bir hal çaresi imkânı sağlanırdı. Mahalleliden birinin ra-

40 Mehmed Tevfik “encümen-i zurefâ” olarak tanımladığı böyle bir kahveyi orada anlatılan fıkraları ve hikâyeleriyle *İstanbul’da Bir Sene* adlı eserinin ikinci kitabına konu yapmıştır: Mehmed Tevfik 1991: 53-73.

hatsızlığı uzar, hanesinde ona bakacak ufak çocuklar ve hanımından başka kimsesi yoksa, bir miktar para verilerek münasip bir kadın tutulur, iyileşinceye kadar hanımına yardıma gönderilirdi. Mahalleliden biri yetmiş mahdumunun bir kaleme ya da bir tüccar yanına girmesi için istekte bulunursa ya da komşular durumu haber alırlarsa, tanıdıkları kalem reislerinden bir alibaba gidip söylerler, “Elimizde büyüdü, ırz ve edebini hepimiz biliriz” diye genç hakkında şahadet eder, kaleme ya da tüccar yanına kabulüne aracılık yaparlardı. Yine birinin kerimesi birine verilecekse, fakat halleri fazla masraf yapmaya müsait değilse, hemen aralarında bir defter açarlar, yarış edercesine para verirler, yardıma koşarlardı. Düğünde hanımları eliyle de hediyeler verdirek gönül alırlardı. Bir kaleme ya da bir ticarethaneye devam eden bir komşu çocuğunun istenmeyen bir hali görülürse, pederine haber vermeden münasip bir şekilde nasihat edilir, hatta tekdir ve tehdit edilir, yakınlık gösterilirdi. Kaleme gidenler o vakitlerin âdetine uyarak sakal bırakırdı ve kalem efendisi haline girerdi. Bunlar da arada bir kahveye gelir, münasip bir yere oturur, ilmi, edebi konuşmaları dinler, tarihi ve siyasi olayları yaşayanların ağzından öğrenirdi, bu suretle yeni girdiği devlet hizmetinde daha başından eski usuller hakkında bilgi edinmiş olurdu.

Kısacası, mahalle kahvesi denip geçilen yerler, *Encümen-i Dâniş*, şeklen ilim, irfan yuvaları, sosyal yardım cemiyetleri idi. Daima sosyal yapıyı sağlamlaştırmaya hizmet eden, halk arasındaki bağları güçlendirme gibi çok önemli bir vazife gören mahallerdi. Hatırladığım zamana kadar bu böyle devam etmiş, ne yazık ki, pek çok hayırlı işimiz gibi bunlar da yakın geçmişte önce toplumdaki yerini kaybetmiş, sonra da unutulmuş ve bilinmeyenler arasına karışıp gitmiştir.

Mahalleli ve ileri gelenler bu kahvede tıraş olur, kibarlar da berberi kollarına çağırır, tıraş olurlardı. Berber tıraş için gelenleri oturtur, temiz bir havlu bohçası açar, önüne Bursa ipeklisi futa bağlar, omuzuna ipek başlı havlular örter, sonra başucunda, duvardaki kolda asılı musluklu, sarı pirinçten tertemiz ovulmuş *berber sitili*’ne sıcak su koyar, güzelce başını ıslatır, usturalıktan aldığı usturayı bir ucu kendi beline sokulu, diğer ucu aşağı sarkan ustura kayışına birkaç defa yukarı aşağı sürer, Besmele ile tıraşa başlardı. Sakalı mikrazla düzeltir, tıraş bitince başı üşüyüp nezle olmasın diye duvara asılı şişeden biraz karanfil yağı avucuna döker, tıraş edilen başı ovarak yağı güzelce sürer, sonra dökülen kılları ayak altına itmeyip kahvenin bir köşesinde duran kutuya silkerdi. Dolan kutunun denize boşaltılmasına eskiden çok önem verilirdi. Tıraş bitip de havlular kaldırılacağı zaman müşterinin yanına saplı ve sedef işlemeli ufak bir el âyinesi bırakılır, âyineye bakarak sakalında düzeltilmesini istediği bir yer varsa dikkatle düzeltilirdi. Ora-

da bulunanların “Sihhatler olsun” demesi eski âdetlerdendi. Tıraş olan kimse tıraş için kaç kuruş bırakması münasip ise o miktar parayı yanındaki âyine üstüne koyar berber çırağına da ayrı bahşış verir, berber de elini sabunla iyice yıkar, gelir yerine otururdu. Kullanılan havluları bir başka müşteriye vermez, ayrı bir bohçada biriktirir, sonra evine götürür, yıkattırır. Temizliğe son derecede dikkat edilirdi.

Mahallede evlenme ve sünnet düğünleri olursa, mahalle kahvecisi kahve pişirme işini üzerine alırdı. Düğünde herkes kahveciye bahşişler verirdi. Herkesin ayrı ayrı verdiği bahşişlerden başka hane sahibi tarafından da kahveciye uygun bir atıyye verilirdi. Eski mahallelilerden ve kahveye devam edenlerden biri önemli bir memuriyete tayin edilir ve kibarlar sınıfına girerse, mahalle kahvecisine bayramlarda bahşış, Ramazan’larda *harç ve masraf* vermek, ara sıra elbise yaptırmak suretiyle ikramda bulunurdu.

Mahallelerde birer de *tulumbacı kahvesi* vardı. Tulumbacılar akşamları kendilerine mahsus olan bu kahvelerde toplanır, sohbet eder, maniler söyler, *dillidüdük* çalar, vakit geçirip eğlenirlerdi. Kahveci de tulumbacılıktan yetişmiş yaşlı biri olurdu. Bu kahveye hariçten birinin girmesi hoş görülmezdi.

MEYHANELER VE AKŞAMCILARIN MEYHANE ÂLEMLERİ

Eski zamanlardan beri İstanbul’da meyhanelere *şerbethane* denir, pencerelerine kafes konurdu. Geceleri o zamanın zabıtasının tayin ettiği vakte kadar açık kalır, sonra mutlaka kapatılırdı. Meyhaneler Kumkapı civarı, Çarşıkapı civarı, Samatya, Unkapanı, Cibali Kapısı, Ayakapı, Fener Kapısı, Balat civarı, Hasköy, Ortaköy, Arnavudköy, Yeniköy, Üsküdar, Kadıköy, Galata semtlerinde daha sıkı. İçlerinde *gedikli meyhane* denilen, üç-dört yüz senelik olanları vardı.⁴¹ Ekserisi ve bilhassa gedikli olanları sağlam, kârgir binalardı.⁴² Çoğunun arkalarında bahçeleri de vardı. Gedikli meyhanelerin en eski ve meşhurları “Gümüş Halkalı”, “Müsellim”, “Taş-

41 Eskiden her işin *gedik* adı verilen bir usul ile tahdid edildiği, her cins esnaf için işyeri ve dükkân sayısının sınırlandırıldığı devirde, devlet izni ile açılmış meyhanelere gedikli meyhaneler denirdi. Esnafa zanaatlerini uygulayabilmeleri için verilen izin ya da ayrıcalık belgesi olan *gedik*, babadan oğula miras olarak kalır, oğlu yoksa ya da esnafılık yapmayacaksa kıdemli kalfasına verilirdi. Aynı usul *meyhane gedikleri* için de geçerliydi. II. Meşrutiyet’ten sonra *gedik* usulü kaldırılmıştır: “Gedikli Meyhaneler”, İSTA 11.

42 Önceleri dükkân ve mağazalara adını ve ne sattığını yazan bir levha asma âdeti olmadığından bir fener, bir püskül, gemi modeli gibi işaretler koyarlardı. Satılan malın hangi dükkândan alındığı, “fenerli dükkân”, “gemili dükkân” diye belirtilirdi. Gedikli

han", "Iskilip Hanı", "İskender Boğazı", "Sahrınçlı",⁴³ "Tomruk arkası", "Kalyoncu", "Nerdübanlı",⁴⁴ "Filburnu", "Sırmakeş Hanı", "Langa Kaledibi" namındakilerdi.⁴⁵ Bunlara devam edenler içinde nesir ve şiirde meşhur olmuş ediplerden ve "zurefa"dan⁴⁶ pek çok kimse vardı. Aralarında meyhanelere "Ferah-feza", "Dilrûba", "Savruk", "Tekke-i irfan", "Meşreb" adlarını takmışlardı. Meyhane sahiplerine *pîr-i mugan* ve hademesine *muğbeçe* derlerdi. Şiirlerine de bu adlar girmişti. Şiirde içki adı *ba-de, mey* idi. Diğer akşamcılar meyhane sahibine *başeski*, hademesine *miço* derlerdi. Eski şairler mey, meyhane, pîr-i mugan, muğbeçeler için gayet nefis her çeşit şiir, kaside, şarkı, kıt'a, rubailer yazmış, divanlarını bunlarla doldurmuşlardır. "Ehl-i iştret"⁴⁷ üç sınıftı: Bir kısmı kübera ve ricaldendi, konaklarında içki âlemi yaparlardı. Kalemlere devam edenler veya tüccardan ya da evlerinde oturan eskilerden efendiler, akşamları ya semtinde bulunması dolayısıyla ya da ahablarıyla buluşmak için meyhaneye giderdi. Bir kısmı zaten ayyaş ve harabati olduğu ve meşhur tabiriyle "şaribü'l-leyli ve'n-nehar"⁴⁸ olduğundan meyhane meyhane gezer, her girdiği meyhanede "destgâh başı" denen, ayaküstü bir-iki kadeh atar, meze olarak bir parça turp ya da haşlanmış fasulye piyazını bitirmeden diğer meyhanenin yolunu tutar, destgâh başı yap yap semti nerede ise son o meyhanede karar kılar, bir kısmı evlerine giderken yolda düşer, sızarlardı. Zabitâ tarafından oturduğu semt öğrenilip çoğu da zaten bilindiğinden bir arka küfesine konarak evlerine götürülmeleri ender değildi.

Gedikli meyhaneler arasında herkesin tanıdığı büyük meyhanelerin akşamdan sonraki halleri de görülmeye değerdi. Her akşam gelen akşamcılar çilingir sofrası denen, adi tahtadan yuvarlak ufarak sofraların etrafında birer birer toplanırlar, meyhanenin genişliğine göre yirmi-otuz sofa ku-

meyhanelere de dışardan meyhane olduğunu bildirecek işaret olarak bir hasırlı eskişi asılırdı: Mehmed Tevfik 1991: 160. (Hasırlı: Dışı hasırla kaplanmış şişe vb).

43 Sarnıçlı.

44 Merdivenli.

45 19. yüzyılın meyhane ve meyhane âlemleri Mehmed Tevfik'in *İstanbul'da Bir Sene* adlı eserinin *Meyhane Yahut İstanbul Akşamcıları* adını taşıyan beşinci bölümünde ayrıntılarıyla anlatılmaktadır: Mehmet Tevfik 1991: 154-186. Bu konu hakkında ayrıca bkz. Ali Rıza Bey: 287-297; Sevengil 1993: 144 vd. Jak Deleon da 20. yüzyıl başlarındaki meyhaneleri, içki satılan yerlerin adlarını toplamıştır: Deleon 1993: 119-125.

46 Zurefa (zarifin çoğulu): Zarif kimseler.

47 İçkiciler.

48 Gece gündüz içen.

rulur, meyhaneci ve çıraqları, yani “miço”ları yüzer dirhem tek üç-dört şişe rakı ile oturanların sayısına göre su bardağı, kadehler ve meze olarak ciroz, sardalya, turp, kuru fasulye, yeşil salata gibi harcıâlem şeyler getirirlerdi. Ayrıca müşteriler mevsimine göre sokaktan taze üzüm, karpuz, şeftali, kayısı, hıyar alır getirir, yıkatır bir tabakla sofralarına konurdu. Böyle eski ve büyük meyhanelerde taze taze pişirilmiş cızbiz köftesi pek hoş giderdi. Ekserisinde köfte yapıldı. Köfte pişirenlere meyhane tabiriyle *felek* denirdi. Köfte ısmarlayanlar üç-beş yerden birden “hani ya köfte” diye bağırırlardı. Halkın ekserisi felek tabirini dünya anlamında da kullandıklarından şikâyet makamında “Ah gözün kör olası felek, kanburu yere geçesi felek” diye söylenirlerdi. “Daha köfte gelmeyecek mi?” diye meyhanenin beş-on yerinden ayrı ayrı bağırışılır, miçolara “Hani ya su, nerede kaldı, meze getirmedin, gel şu şişeyi doldur” sedaları yükselir, çıraqlar hızlı hızlı “Ha geldi paşam” diye koşuşur, istenenleri yetiştirmeye çalışırlardı. Bu arada sarhoşlar “Adam aman” diye mani okumaya, kimi “Ah imanım yandık be” naraları atmaya başlar ve her kafadan bir ses çıkardı. Bu, gece ikiye kadar devam ederdi. Orada bir saat kadar kalarak çakır keyf olup biraz kafayı dumanlayanlar çoktan gitmiş bulunurdu. Kapanma saati geldiği halde meyhaneden çıkamayan ayyaşlar, zabitanın eskiden *hostancı* denen, sonraları kavas adı verilen adamları eliyle çıkartırdı. *Mest*’ler sokakta kâh buraya, kâh şuraya sendeleyerek, iki tarafa “boca atarak” “olta urarak” evlerine dağılır, fazla yükünü tutmuş ve sokakta düşenler de birbirinin koltuğuna girer, güç hal ile yıkıla kalka evlerini bulurlardı. Bu meşhur meyhanelere devam eden ve ayyaşlar arasında “ehl-i dil” denen eski ayyaşlardan evine hep küfe ile götürülen meşhur “Bekrî Mustafa”⁴⁹ ile yarış eden “Manastırlı Sîneçak Baba”,⁵⁰ “Kütahyalı Kalender Baba”, “Erzurumlu Hacı Safa Baba” gibi *bekrî*’ler, meyhaneye geldi mi, “Vay baba, hoş geldin imanım” diye karşılanır, daima her vakitki yerlerine oturtulur, hemen etrafını alırlar, rakı, meze ısmarlarlar. Bu sebeple meyhaneciler de kâr ettikleri için ara sıra rakı götürüp ikram eder, “Cümbüşlen baba bakalım” diye hatırşinaslık yaparlardı. Bazen meyhane duvarlarına asılı meyhane şairlerinin kıt’aları, rubaileri bulunurdu. Yazarlardan zamanına yetiştiğim “Hafız Müşfik Efendi”, “Âli Efendi”, “Zarîfî Ahmed Bey”, “Kaymakam Şair Raşid Efendi”, “Gülşen Celâli Efendi, *Divan hülefası*’ndan “Eşref Efendi” gibi şair ve kalem erbabı ünlüler vardı. Bunların meyhane şiirleri *mecmua*’lara yazılmış idi.

49 Mehmed Tevfik de Bekrî Mustafa’dan söz etmekte ve onunla ilgili bir de hikâye anlatmaktadır: Mehmed Tevfik 1991: 165 vd.

50 Sîneçak: Gönü yaralı (K7).

Nasılsa kendini işrete vermiş olanların çoğu Ramazana hürmet eder, meyhaneden el ve ayaklarını çeker, tövbe kâr olur, ibadete koyulurlardı. Bu suretle de olsa üç ay bu felaketli hayata bir ara verirlerdi. Meyhanelerin Galata semtindekiler de çok meşhur olup kârgir ve büyük binalardı. Ekseriye her çeşit içkiden başka sazandeler, mutripler, hanendeler, köçekler bulunur, çeşitli rakslar ve fasıllar yapılırdı. Müşteri çekmek için her çareye başvurdıklarından çeşitli rezalet çıkaranlar olurdu. Hademeler ve sâkîlerin hepsi çok güzel gençlerden, köçekler de seçme rakkaslardandı. Meyhanelerde yapılan ikramdan ve adı geçenlerin güzelliğine kapılarak eldeki mevcudunu orada yediriş bitirmiş ve soyulmuş mirasyedilerin, sonradan meyhaneye kabul edilmeyip yüzlerine bile bakılmadan kovuldukları çok görülmüştür. Buralardaki köçekler başka yerlere gidip oynamazdı. Bu şekilde bunlara tutkun olanların aynı yere gelmesi sağlanmış olurdu. Bu meyhaneler karşı tarafta⁵¹ ve ecnebilerin oturduğu yerlerde bulunduğu için de çok geç vakitlere kadar açık kalırdı.

Galata, Balat, Hasköy, Kuzguncuk'ta bulunan Yahudi meyhaneleri biraz değişti. Saz ve raks gibi şeyler bulunmadığından buralara devam edenler sınırlı sayıda belirli kimselerdi. Taze ve seçme hademeler kullanılırdı. Müşterilerine ikram edilen halis üzüm *cibre*'sinden yapılan Yahudi rakısı, meraklısı tarafından çok aranırdı. Bu meyhanelerde pek eski ve meşhur şaraplar da bulunurdu. "Kehribar renk şarabı", "Ankona şarabı", "Kenkuş şarabı", "Budın, Sarakoza,⁵² ⁵³ şarabı", "Mora şarabı", "Rakoza şarabı", "Cebel-i Lübnan şarabı" ile "Sakız, Kıbrıs komandiresi",⁵⁴ "Mürefte, Darıca, Yeniköy şarapları" gibi. Geçen yüzyılda bir başka Yahudi meyhanesi daha vardı. Balat yakınında pek kenar ve "Lonca" denen, mahalledeki bazı evlerin üst kat odaları meyhane şekline sokulmuştu. Oralara özel müşterileri kabul ederler, kadın sakîyeler hizmet eder, birkaç saat içilirdi. Her türlü gizli zevklere uygun yerlerdi.

Eskiden keyif için yalnız alkollüler değil, keyif verici sular, macunlar, habblar⁵⁵ da kullanılır ve yapılırdı. Bunları yapan esnaflar da vardı. Hatta herkes evinde de bulundururdu. Satanların çoğu Tahtakale ve Mısır Çarşısı civarıyla, Bayezid, Aksaray semtlerinde olurlardı. Bu keyif vericiler, "şarabiye", "benklik", "tetüne", "badiyan", "mahlep", "piyod", "şarabı nab", "şınab", "hurma şarabı", "dut şarabı", "köknaz şarabı",

51 Galata semti kastedilmektedir.

52 Siracusa (Sicilya).

53 Okunamadı.

54 Kıbrıs adasının "Komandarya" olarak geçen meşhur bir şarap cinsi (KT) söz konusu olmalıdır.

55 Haplar.

.....⁵⁶ “salma şarabı”, “Maduza şarabı”, “Bedrine şarabı”, “Müselles şarabı”,⁵⁷ “Misket şarabı”, “fiş fiş şarabı”,⁵⁸ “hemil şarabı”, “gül-fiş(?) şarabı”, “horlaka(?) şarabı”, “elma suyu şarabı”, “bal suyu şarabı”, “arpa suyu şarabı” adlarıyla meşhurdular.

“Bal şarabı” yapılması kolay olup herkesin elde etmesi de mümkündü. Hem keyif verici, hem de kuvvetlendirici olduğundan çok rağbet edilirdi. İyi baldan su ile bilinen şekilde şerbet yapılır, içine uygun miktarda hemil⁵⁹ kökü atılır, dört gün bırakılır, süzülürdü.

Keyif verici macunlar: “Macun-ı kakunç”, “macun-ı cihanbahş”, “macun-ı cevaris”, “macun-ı dilsad”, “macun-ı kaysun”, “macun-ı mesir”, “macun-ı felasife”, “macun-ı pirhayat”.

Habb olarak kullanılan keyif vericiler: “Afyon”, “Bayram Paşa habbı”, “Kara Pehlivan”, “habb-ı uşşakî”, “habb-ı rahikî”, “habb-ı safayî”, “habb-ı çilevar”, “habb-ı cedvar”, “habb-ı şifa”, “habb-ı şahî”, “habb-ı ferah” namlarıyla ünlüydüler ve erbabı tarafından aranırlardı.

56 Okunamadı.

57 Üç kere tasfiye olunarak çekilmiş bir cins şarap (OTAL).

58 Köpüklü şarap olabilir.

59 Sarı sarmaşık da denilen bir bitki (KT).

OSMANLI ÂDET, MERASİM VE TABİRLERİ

İKİNCİ KİTAPTA YER ALAN BÖLÜMLER

Osmanlı Toplumundan Çeşitli Kesimler

Mahalle bekçileri, tulumbacılar, esir ve esirciler, akkâmlar, goygoycular, susamcı ve dolmacı kadınlar, kabakçı Araplar, tersanelerde kereste salı çözen Araplar, külhanbeyleri, tiryakiler, Kıpti kadınlar, âlûfteler

Sağlık

Ebe hanımlar, tabibler, eski sağlık kuralları, koruyucu tedbirler ve halk ilaçları, hasta tedavisi için başvuruhanlar

Çeşitli İnanışlar

Uğurlu, uğursuz sayılan davranışlar, tefe'ül, istihare etme, muabbirler, müneccim, remmal ve bakıcılar, "karışık faniler", cinciler, büyücüler ve okuyucular, niyet kuyuları, şerbetlenmek, hortlak

Spor, Oyun ve Eğlence

Okçuluk, arlanma, pehlivan güreşi ve hayvan döğüşleri, satranç, tavlâ, dama ve benzeri oyunlar

Musiki

Musiki aletleri, saz fasılları, ünlü musikişinaslar

Seyirlik Oyunlar

Çengi kadınlar, köçekler, ip canbazlığı ve diğer bazı seyirlik oyunlar, meddahlar, mukallitler, hayal oyunu, zuhuri kolu

Dil ve Edebiyata dair Bilgiler

Çeşitli terim ve deyimler, eski Osmanlı şairlerine dair bazı bilgiler, vezirlere ve ekâbire sunulan manzumeler, karşılığında alınan atıyyeler, muhallebici manzumeleri, seyyah dervişler ve okudukları manzumeler, Osmanlı hanımları arasında atasözü gibi kullanılan bazı vezinli sözler, bilmeceler, durub-ı emsal

Sonsöz

Sözlük

Dizin

OSMANLI TOPLUMUNDAN ÇEŞİTLİ KESİMLER

MAHALLE BEKÇİLERİ

İstanbul'da her mahallede en az iki, büyük mahallelerde üç kişi bekçi olarak çalıştırılırdı. Bu bekçilerin çoğu Kürd olup Şırvanlı, Harputlu, Malatyalı idiler. Ayaklarında şalvar, arkalarında abadan salta, bellerinde kırmızı kuşak, başlarında büyükçe adi fes ve abani sarık sarılı olurdu. Ayaklarına da kırmızımsı yemeni, uzun konçlu beyaz yün çorap giyer, kırmızı bağ, yani *rozluk bağ*ı sararlardı. Çok sayıdaki bu bekçilerin birisi bıyıklı olsa bile diğerleri sakallı ve kırı saçlıydı, zira evlere hizmet için girip çıktıklarından yaşlı ve olgun olmaları lazımdı. Geceleri meşeden özel yapılmış, kalın ve ucu demirli sopayı ellerine alır, nöbetleşe birer-ikişer saat mahallenin her tarafını, bütün sokaklarını dolaşırlar, şayet bir hırsıza rastlarsa, birinin bir yeri karıştırdığını görürlerse, ellerindeki sopayla kendilerini savunarak adamı tutar, zabı-taya teslim ederlerdi. Gece evlerden birinde yangın çıkarsa, hemen ev halkını uyandırır, mahalleyi ve tulumbacıları haberdar ederlerdi. Diğer arkadaşlarıyla o evin eşyasının başka bir yere taşınmasına yardım etmek hepsinin vazifelerindendi. Mahallelerinde otururken başka bir mahalleye taşınacak kiracıların ücretle eşyalarını taşır ve gerektiğinde güvenilir hamallar bulurlardı. Mahalledeki dul kadınlara, hizmetçisi olmayan komşulara civar çeşmeden bir ücretle su taşır, gidecek veya getirilecek yükleri varsa götürüp getirirlerdi. Adamı ve hizmetçisi olmayan mahallenin kız, erkek çocuklarını toplar, mekteplerine götürür, akşamları getirirlerdi. Hamama gidecek kimsesizlerin bohçalarını hamama bırakır, akşam alıp evine götürtürlerdi. Az miktarda odun alanların odunlarını baltayla kapısı önünde yarar, içeri taşır, istif ederlerdi. Mahalle halkından birisi, yazın sayfiyeye gittiği zaman evini ve geride bıraktığı eşyasını beklemek üzere geceleri bir arkadaşıyla evde yatar, evi beklerdi. Mahallede dul, ihtiyar kimsesiz kadınların sabahları ek-meklerini getirir, bir şey lazımsa gider alır, evine bırakırlardı. Mahallede stünnet cemiyeti veya düğün varsa, sopasını alır, kapının iç tarafına oturur,

misafirler geldikçe sôpasını vurur, karşılamaları için ev halkına haber verir, gelenlerin ayakkabılarını kaldırıp saklar, giderlerken kendilerine teslim ederdi. Ramazan geceleri sahur vaktini haber vermek, uyuyup kalan varsa uyandırmak üzere boynuna taktığı büyük davulu çalarak mahalleyi dolaşırlardı. Bunlar mahalle imamı efendinin ve mahalle muhtarlarının emir ve idaresinde idiler. Geceleri kalmaları için kendilerine tahsis edilmiş bekçi kulübesinde olurlar ve arayanlar tarafından orada bulunurlardı. Bekçilere ma-aş olarak her evden kudretlerine göre para toplanır, aybaşında ne toplanmışsa aralarında pay edilirdi. Kış günleri kömürleri ve gece yiyecekleri içi tüylü kurt derisi, dışı kalın abadan *gocuk* denen kışlıkları halk tarafından temin edilirdi. Ramazan bayramlarında ellerinde uzun bir sırık ve boyunlarında davul ile dolaşarak evlerin önünde çalar, her evden uçlarına bahşiş bağlanmış çevre, yazma ve bazı evlerden de mintanlık basma, daha kıbarlardan ise bohça ile gecelik çamaşır ve bahşiş verilir, bunların hepsini sığın üstüne asarlar, bu suretle mahalleden hayli şey toplarlar, odalarına döntüşte, aralarında pay ederlerdi. Kurban bayramlarında da arkalarında zembille evleri dolaşır, "kurban payı" namıyla hayli miktarda kurban eti toplar, uzun zaman bunlarla geçinirlerdi. Mahalle bekçilerin çoğu haşin tavırlı ve pek söz anlamaz kimselerdi. Birtakımı da açıkgöz olur, mahallenin fakir kadınlarından borç para verir, pek fahiş faiz alırdı. Mahallede fukara ve aceze takımından köhne ve harap evi olup da yıkmak isteyenlerden çoğunlukla evin enkazını ele geçirir, yıkar, çıkan malzemeyi cinslerine göre ayırır ve yine böyle zavallı fukaralara odun olarak çok fahiş fiyatlarla satardı. Bu yoldan çok para kazanarak mahallede ev satın alan ve hammallık edip yavaş yavaş mahallenin bayağı zenginleri sırasına geçenleri nadir değildi.

TULUMBACILAR

Çarşı ve pazarlarda ve özellikle hükümet dairelerinde yangınlar için çok sayıda tulumba ve idare edecek kadar tulumbacı vardı.¹ Bunlar sair günlerde öteberi satmak, yük götürmek, sırık hamallığı yapmak ve küfe taşımak gibi işlerle geçinip giderlerdi. Yangın olduğunda hepsi işini bırakır, toplanır, tulumbalarını kaldırır, yangın yerine koşarlardı. Geceleyin bir kısmı resmi dairelerde, diğerleri mahallelerde halkın yardımıyla yaptırılmış özel binalarda kalırlardı. Akşamları ise kendilerine mahsus tulumbacı kahvelerinde

1 Yazar, Ramazanlarda Darbuka Çalan, Muamma Açan Tulumbacı Kahveleri başlığı altında önce adı geçen kahveleri, sonra da tulumbacı teşkilatını anlatmıştır. Ramazan'a özgü olduğundan söz konusu kahveleri, Ramazan'la ilgili diğer bilgilerin yer aldığı Dini Günler, Bayramlar bölümüne özgün başlığı ile birlikte aktarırken tulumbacılar hakkında verdiği diğer bilgileri, küçük kâğıt parçaları üzerine aldığı notları da katarak burada "Tulumbacılar" başlığı altında topladık.

otururlardı. Akşam olunca kahvenin duvarına tulumba hortumu, tulumba borusu, yangın feneri, kırbaç, *harbi tulumba* vidasını çevirecek demir anahartlar arma şeklinde asılırdı. Gece yattıkları binaların alt katında da tulumbalı dururdu. Kanca baltadan başka içi su dolu yirmi-otuz kadar tahta kova da hazır bulunurdu. Tulumbacılara halk ayda bir miktar aylık da verirdi. Kışın tulumbacılara aba, reis denen tulumbacıbaşıya içi kuzu derisi, dışı abadan gocuk alınır, kömürleri de verilir. Gündüzleri kendi iş-güçleriyle uğraşırlar, akşamları kahvelerde toplanır, vakit geçirip eğlenirlerdi. Bunların kendilerine mahsus söz ve tabirleri vardı.² Aralarında ekseriya bu tabirleri karıştırarak konuşurlardı. Mahallede ya da yakınarda bir yangın çıktığını gündüz haber alırlarsa, her işi bırakır yetişirlerdi. Yangın uzakta da olsa gidilir, yardım edilirdi. Yangına giderken, kendi tabirleriyle "takım kalktığı" zaman, gece ise önlerinde dışı zincirlerle bağlı, pullu ve çingiraklı iki büyük muşamma fener, arkada elinde tulumbanın borusunu tutan biri ve sandığın etrafında çoğu yalın ayak veya özel *tulumbacı yemenisi*'ni giymiş, başları açık ya da bir yemeni sarılı tulumbacılar, arkada *tulumba hortumu*'nu yüklenmiş iki kişi, ata binmiş tulumbacı reisi, köseleden yapılmış *su kırbalı* yüklenmiş üç-dört beygir bulunurdu. Tulumbacılardan biri yangında yaralanırsa, mahalle bakar, sakatlanırsa ve iş yapamaz hale düşerse, halkın topladığı para yardımıyla memleketine gider, bir-iki tarla satın alır, ailesi yanında bakılmasına ve geçinebilmesine çalışılırdı. Halk tarafından aralarında yine para toplanır, o tarafa gidecek adam bulunup gönderilirdi.

Tulumbacılar mahallede oturdukları için mahalleye, özellikle kadın ve çocuklara bir yerde saldırı olur da görür ya da işitirlerse, her fedakârlığı göze alır, korumaya çalışırlardı. Bunlar ocak eskilerine saygı, mahalleliye hizmet, zayıflara yardım, birbirlerine sevgi ve bağlılıkla vakitlerini geçirirlerdi. İçlerinden ev-bark sahibi ve ağadan adam olanlar da ender değildi.³

Tulumbacı kıyafetleri eskiden etrafı siyah, tepesi kırmızı çukadan yapılmış, ucu arkaya sarkan *kalpak* ile önleri kılbadan, kesme kadife parçalarıyla işlenmiş camedan, Amerikan bezinden kısa, beyaz don, siyah abadan bir saltadan ibaretti. Baldırlar çıplak olduğu halde ayaklarına ökçeleri baskık, yangında giyildiği zaman kaldırılan siyah yemeni giyerlerdi. Diğer

2 Tulumbacılara özgü terim ve deyimler yazar tarafından arkada ayrı bir bölüm halinde verilmiştir.

3 İstanbul'da tulumbacılık teşkilatının 1719 yılında Yeniçeri Ocağı'nın bir şubesi halinde kurulduğunu yazan M. Z. Pakalın da tulumbacılar hakkında geniş bilgi vermiştir: "Tulumbacı" OTDTS III. Ali Rıza Bey de tulumbacılardan söz etmiş, ancak yalnız başiboş külhanbeyi takımından *tulumbacı* ve *kışklı* tiplerini yansıtmıştır: Ali Rıza Bey: 95 vd. R. E. Kaçu'nun *İstanbul Tulumbacıları* (1981) adlı eseri, eski yangınlar ve tulumbacılarla tulumbacılık hayatından ilginç kesitler

günler başlarına siyaha çalan ufak fes giyer, gayet uzun bir püskül takar, fes üstüne kırmızı ya da mavi ipekli bir mendil bağlarlardı. Salta içine ve omuza doğru bir ucu sokulan, bir ucu açıkta bırakılıp aşağıya sarkıtılan, başı işlemeli beyaz bir çevre ve boynundan aşma kalın gümüş saat kösteği, belde renkli *Trablus kuşağı* bağlı olurdu. Kuşağın yanına da ucu geniş, sapı eğri *ayak yemenisi*'ni giyerken kullanılan pirinç çekecek ile bir de ufak bıçak sokarlardı. Birbirleriyle kavga ettikleri zaman diğerine karşı kullanılmak için yanlarında meşe ağacından ucu yumru biçiminde *lobud*, ince meşinden örme *usturpa*, *saldırma*, *kama* bulundururlardı.⁴

ESİR VE ESİRCİLER

Çok eski toplumlarda görülen ve devam edip gelen cariyeye, köle kullanma âdeti Osmanlılar'da da vardı. Köle ve cariyeye tedarik edilen yerler çoğalınca esircilik işi, bir ticaret halini almıştı.⁵ Dersaadet ahalisinin çoğunun evlerinde bulunan köle ve cariyeler iki kısımdı: Beyazlar ve zenci denilen siyahlar.⁶ Beyazlar hemen hemen yalnız Kafkasya taraflarından getirilirdi. Siyahlar ise Sudan'dan Vaynu ve Bornulular⁷ ile Habeşistan'dan getirilenlerdi.⁸ Kafkasya'dan, yani Çerkezistan'dan getirilen köle ve cariyeler çeşitli kabilelere mensuptular. "Ubih", "Şapsih", "Abizah", "Kabar-tay", "Beslinay", "Lazki", "Abaza", "Bultifay", "Hatufay" (Katufay), "Memsuhay", "Bozedok", "Tekakuzana", "Şifake", "Gürcü" adlarıyla ayrılırlardı.⁹ Bunların içinde en makbul ve arananları, hatta kendi aralarında bile en çok methedilenleri "Ubih", "Şapsih", "Abizah"lardı. Bunlar yaradılışları, güzellikleri bakımından diğer kabileler arasında da pek kıymetliydi. Bu üç kabile mensupları ahlaken birbirlerinden farklıydı. "Ubih-

- 4 R. E. Koçu tulumbacılık teşkilatının geçirdiği değişikliklere paralel olarak tulum-bacı kıyafetlerini ele almıştır: "Tulumbacı Kıyafeti", "Tulumbacı Üniforması" TGKSS.
- 5 Osmanlı köle ticareti hakkında Princeton Üniversitesi'nde (ABD) yapılmış ve kitap haline getirilmiş bir doktora tezi Türkçe'ye çevrilerek Tarih Vakfı Yayınları arasında çıkmıştır; bkz. Toledano 1994.
- 6 Leyla Saz da bu konuda ayrıntılı bilgi vermektedir; Saz 1975: 43-74.
- 7 Müslüman Bornu Sultanlığı, Orta Sudan'da kurulmuş bir devletti. Osmanlı İmpara-torluğu ile Bornu Sultanlığı arasında diplomatik ilişkiler bulunduğunu 16. yüzyılın ikinci yarısına ait bazı belgelerle ortaya koyan Cengiz Orhonlu, Bornu'dan yapılan ihracatın başında esir geldiğini, 20. yüzyıla ait kayıtlarda kervanlarla yılda 4.000'in üzerinde esir gönderildiğini belirtir; Orhonlu 1969: 112 vdd.
- 8 Habeşistan'dan getirilenler için bkz. Orhonlu 1974: 100-102
- 9 Yer ve kabile adları değiştirilmeden metinde yazıldığı şekilde bırakılmıştır. Adı geçen yerler, farklı yazım biçimleri ve karşılaştırma için bkz. "Çerkezler", IS 3: 377 vdd.

ler sert ve dürtüst, Şapsihler ise mert ve iyi huylu, yumuşak tabiatlı ve becerikli, Abizahlar ise zeki ve muharip olarak şöhet kazanmışlardı.

Asrın başında Çerkezistan kabilelerinden Dersaadet'e gönderilenler o kabilelerin düşmanlarından aldıkları esirlerden doğmuş kızlara münhasırdı. Sonradan ise, İstanbul'a giderek bir aile sahibi olmak ve yavaş yavaş ekâbir sınıfına girmek düşünce ve arzusuyla akrabalarını da Dersaadet'e yollama âdeti yerleşmişti. Böylece memleketlerinde asilzade ve tanınmış ailelere mensup bulunan kızların da bu düşünce ve niyetle Dersaadet'e getirilmesine izin verilmeye başlanmıştır. Bu cümleden olarak oraların *zâdegân* ve pek tanınmış hanedan takımından olan mensuplarının bey ve reis sıfatıyla hürmet gördükleri Ubihler'den "Gogo" ve Şapsihler'den "Haddur" gibi meşhur ve muteber kabilelerden kızlar da akraba ve yakınları tarafından Dersaadet'e getirilir, almak isteyenlerin hal ve durumlarına bakılır ve çok defa getirdikleri kızların da rızaları alınarak verilir. ¹⁰ Diğer köle ve cariyelere gelince ya esircilerin kendileri ya da o havaliyi ve kabileleri dolaşan adamları tarafından alınarak Dersaadet'e getirilirlerdi.

Köle ve cariyelerin herkesçe bilinen alışılmış yeri Tophane'de Karabaş denilen mahalle idi. Bu mahalledeki esircilerin ellerinde bir hayli Çerkez bulunurdu. Almak isteyenler oralara gider, götür veya oradan getirirlerdi. Bu esircilerin ellerindeki cariyeler arasında Dersaadet'te çok rağbet ve itibar gören, güzel, çekici ve güzel endamlı olan varsa, ikinci bir esirci sınıfı olan ve yalnız bu işle uğraşmakla şöhet kazanmış kibar esirciler tarafından hanelerine alınır, Türkçe öğretilir, sağlıklarına dikkat edilir, vücut teravetinin gelişmesine itina gösterilirdi. Bunlardan sesi ve hevesi olanlara musiki ve saz öğretirek hatta okuma-yazma göstererek bu gibi kadın meziyetlerine sahip olmalarına önem verilir. Böyleleri aşırı derecede yüksek bir bedelle de kübera ve evlatlarına *odalık* olarak verilirlerdi. ¹¹ Çerkez cariyeler üç sınıfa ayrılırlardı: Birinciler küberadan bir haneye veya aileye hanım olmak üzere alınan ve odalık tabir olunanlar, ¹² diğerleri orta hallilerin kendilerine harem olarak aldıkları, üçüncü sınıf ise hane ve konaklara yalnız orta hizmeti için alınanlardı. Orta hizmeti görmek üzere alınan cariyelere eskiden *molade* denirdi. Bunlarda aranan sağlığının tam, güçlü,

10 Saz ve Toledano da aynı noktaya değinmekte, çeşitli nedenlerle gönüllü olarak gelenlerin de bulunduğunu yazmaktadır: Saz 1975: 43 vd.; Toledano 1994: 15 vd.

11 Böyle 3.000 altın bedelle verilen cariyelere bu satırların acız yazarı şahit olmuştur (yazarın notu).

12 Yazarın burada "odalık olarak seçilenlerin nasıl alınıp, ne surette tutulduğu kitabın başında tafsilatıyla açıklanmıştır" şeklinde bir ifadesi varsa da metinlerde böyle bir açıklama yer almamaktadır.

kuvvetli olmalarıydı. Huysuz olmamalarına dikkat edilirdi. Dersaadet'te hanelerinde seçme, değerli cariyeler bulunduran, büyük sermaye sahibi olanlar arasında Dizdariye'de Hacı Zekiye Hanım, Sofular'da "Konyalı Ali Ağa", Gedikpaşa'da "Ali Ağa", Gedikpaşa'da "Pencikçi Mehmet Ağa", Langa'da "Hüsrev Ağa", "Üsküplü Şehime Hanım", "Üsküplü Latif Ağa", Şehremini'nde "Şerife Hanım", "Cellad Çeşmeli Çerkez Emine Hanım", Yüksek Kaldırım'da "Moralı Sadık Ağa" o vakitler pek meşhurdur. Bunlardan alman veya bunların aracılığıyla bulunan cariyeler pek kıymetliydi. Sermayesi bulunmayan, dellâl gibi şurada burada cariyeler alıp veren, bu işlerde aracılık yapanlar da vardı. İstanbul'un eski âdeti gereği debdebe ve ihtişama çok önem verildiği için kibarlık en başta kullanılan cariyelerin çokluğu ile gösterilirdi. Vezir ve kübera konaklarında elli-altmış cariyeye tedariki önemli bir konu halini almıştı. Hanelerinde pek çok cariyeler bulunduranlar çoğalmıştı. Bu sebeble de Dersaadet'in birkaç yerinde "esir pazarı" denilen özel yerler açılmıştı. Buralarda cariyelerin alınıp verilmesi âdeti müzayede ile yapılırdı. Bu pazarların en ünlüleri Aksaray'da Hubyar semtinde "Avret Pazarı" denen yerle, Çemberlitaş civarında Sandıkçılar Çarşısı bitişiğinde "Esir Pazarı" denen yer ve Fatih'te Fatih Cami-i Şerifine yakın "Esir Pazarı" denen semt pazarları idi. Alınan beyaz cariyeler işe yaramaz veya huysuzluk yapar ya da fena bir hali görüldürse "pazara çıkarmak" adıyla satılmak üzere bu işle uğraşanların hanelerine gönderilirdi. Bu gibiler için "pazara kaldırılmış" ve "kapı çıkmış" tabirleri kullanılırdı. Satılığa çıkarılan cariyeler ve bu işle uğraşan hanelerde yevmiye ödenerek bulundurulur, birisi satın alırsa bedelinden yevmiyesi çıkarılır, ayrıca dellâliyesi de ödenirdi. Fakat bu suretle "pazara çıkarılan" ve "kapıdan kalkmış" denen cariyelere "İyi bir şey olsaydı, ilk sahibi kaldırmazdı" düşüncesiyle pek çok kimse rağbet etmezdi. Böylece cariyelerin bedeli yevmiyelerinin yarısını bile karşılamazdı. Fakat bunların birçoğu hanımı tarafından kocasını kuskandığı ya da şüphelendiği için "kaldırılmış" ya da ahlaksızlığı ve kötü huyları bulunmadığı halde hanımının huysuzluğu yüzünden "çıkarılmış" olurlardı. Bunlar arasında bakire olmayanlar da, bunu bir kusur olarak kabul etmeyenler tarafından alınırlardı. İçlerinde iyi huylu ve ahlaklı olanlar pek çoktu. Esasen Çerkeslerin hemen hemen hepsi yaratılışlarından dürüst ve inanılır insanlardı. Hane halkını her yönden korur, ırz ve namuslarını muhafaza eder, bir saldırı olursa şiddetle savunurlardı; son derece yürekli ve cesur olmalarıyla meşhurdular. İçlerinden pek çoğu bir aile reisesi olma istidadına sahipti.

Cariyelerin alınıp verilmesi hükümet tarafından tayin edilmiş memurlar vasıtasıyla yapılır, bir nevi tasdikli sened mahiyetinde olan, satan ile alanın sakladığı *pencik* denen bir kâğıt tanzim edilirdi. Pencik bedeli ola-

rak az miktarda ayrı bir para verilmesi de kaideydi. Eğer cariye kaçarsa, başka birine giderse, sahibi çıktığı zaman elindeki pencik senedi karşılığında tutulurdu. Cariyelerin bulunduğu yerlere tayin edilmiş, bu kâğıtları soran pencikçiler vardı. Cariyeler arasında hamile olanlarla pek küçük çocuğu bulunanlar muayene ile sağlık durumları kontrol ettirilir, dayelik yapmak, yani doğacak veya yeni doğmuş bulunan çocuklara süt vermek üzere kübera tarafından satın alınırlardı.¹³ Böyle dadılar çocuğun “rıdaen valide-si”¹⁴ olduğundan her zaman saygı görürlerdi, farklı bir yerleri olurdu. Kendi çocuğuna da ev sahibi tarafından maaşla bakmak üzere bir kadın bulunur, ona süt verdirilirdi. Sütten kesilince çocuk validesinin yanına getirilir, hanede uygun bir cariye-nin korumasına verilir, çocuk süt kardeşiyle beraber büyür, birbirlerinden ayrılmadan kardeş gibi yaşarlardı.

Zenci cariyelere gelince bunlar da siyahi ve Habeşi olarak ikiye ayrılırlardı. Siyahiler, Banyanî, Bornu, Aknu, Berberistan, Sudan, Karmanki, Bekaneski, Denklevi, Senarî, Narnartenî, Zili zencileriydi. Ekseriya büyük dairelerde kendi cinslerinden olan ve kibarların *perhiz yemekçisi* dediği cariyelerin yanlarına verilir, onlara da yemek pişirme usulü öğretilirdi. Bu perhiz yemekçisi denen kalfalar ev sahiplerinden biri rahatsızlanıp orta tamına iştirak edemeyecek olursa onlara hafif ve perhize uygun yemek yaptıkları gibi bazı hanımların pişirdikleri ve nefasetiyle meşhur oldukları yemekleri de öğrenirlerdi. Kübera arasında “Falanın evinde yapılan dolma veya samsa veyahut filan şey” diye birbirlerine methederlerdi. Teklifsiz kimseler ev sahibinden pişirilip kendilerinin de çağrılmaları ricasında bile bulunurlardı. Günün diğer zamanlarındaki vazifeleri çamaşıra yardım etmek, ütü yapmak, çocuk dadılığında bulunmaktı. Çok defa da hane sahibi hanımlar dairelerindeki diğer cariyelerin, paşa, bey ve efendilerine hizmet etmesini istemezler, onları kıskandıkları için zenci cariyeleri hizmetlerine verir, onlara baktırırlardı. “Kapıdan kalkma” denerek esircilerin hanesine gönderilen, bu şekilde hane ve konaklardan çıkarılan cariyelerin bir haylisi, ev sahiplerinin böyle kıskançlığı yüzünden yol verilmiş, kabahati bulunmayan kimselerdi. Zenci cariyeler arasında gerçekten yemek pişirmede üne kavuşmuş, güzel ahlakıyla kendini sevdirmiş, ev ve eşyasıyla çırağ edilerek evlendirilmiş olanlar da vardı. Bir çocukları olduğunda eve ziyarete geldikleri vakit hane halkı “bacı” tabiriyle karşılar, hepsi ayrı ayrı hürmet eder, günlerce salıverilmez, alıkonulurdu. Bu siyahilerin diğer çok yararlı takımı olan Habeşiler pek makbul, aranan kişilerdi. İçlerinde çok açık renklileri de bulunduğundan çok rağbet görürlerdi. Bunlardan “Keş-

13 Bkz. s. 25.

14 Süt annesi.

mirî" tabir edilenleri âdeta esmere yakın açık renkli olurdu. "Hataî"¹⁵ tabir olunan diğer açık renkli bir cinsleri ise aşırı derecede makbuldu ve pek nadir bulunurdu. Çok yüksek bedel ödenerek alınırdu. Bu cins Habeşiler pek nazik yaradılışlıydılar. Ufak bir şeyden ve bilhassa soğuktan hemen etkilendikleri için diğerleri kadar İstanbul'un hava şartlarına dayanamadıklarından çoğalamamışlar ve çoğu gençken ölüp gitmişti. Meraklıları tarafından keselerce akçe verilip alınır, bir tane elde edebilmek için bulundukları yere kadar vasıta tedarik edilip gidilir, hayli külfetler göze alınırdu. Bunlar gayet güzel, dilâver, cazibeli ve endamlıydılar.

Bu zenci cariyeleri alıp verenlerin hemen hepsi Trablusgarp ve Bingazi ahalisinden olup Fatih Sultan Mehmed ve civarında otururlardı. Hanelerinde siyah cariyeye bulunduran bu adamlar cariyelere reva gördükleri insanlık dışı muamelelerinden dolayı da nefretle karşılanırlardı. Bunlar cariyeleri ölmeyecek kadar besler, ancak çıplak kalmayacak kadar giydirir, en ufak bir meseleden dolayı şiddetle döver, ceza olarak da ağır işlerde kullanırlardı. Bütün bunlar onlar için pek tabii hallerdi. O semtte bulunan, hâlâ eski adıyla anılan "Esir Pazarı"nda müzayede günleri her biri bir dellal arkasına verilir, halk öntünde müzayedeye çıkarılır, en çok kim verirse ve sahibi de muvafakat ederse hemen satıcıyla müşteri el ele verir "Her ayıbı ile ve şu kadar kuruş bedel mukabilinde filan isimli cariyenin hayrını gör" diye satılır ve yukarıda sözü geçen, sened makamında geçerli olan pencik, alana ciro suretiyle verilir, o da cariyeyi arkasına takarak evine götürürdü. Zavallı zenciler böyle adamların elinden kurtularak gittikleri yerlerde gördükleri rahat karşısında cansiperane hizmet eder ve senelerce çok iyi ve sadıkane çalışırlardı. Bunların içinde çok soysuz ve kötü huyluları nadirdi. Böyleleri ne yapılırsa yola getirilemez ve adam olmaları için ne kadar çalışılırsa da muvaffak olunamazsa yine satılır ya da eline *itkname* tabir olunan azad kâğıdı verilerek evden çıkarılırdı. İçlerinde yemek pişirmeyi oldukça öğrenmiş bulunanlar kendi cinslerinden olan kolcu kadınlar aracılığıyla bir yere açılığa girer, oradan çalıp kolcuya getirdiği erzak farkedilinceye kadar durur, fark edilince def edilip savulurdu. Bir müddet de susamcılık, dolmacılık ile vakit geçirirlerdi.¹⁶

Hizmette kullanılan cariyelerden başka bir de *köle* denilenler vardı. Bunlar da ya Çerkez ya da zenci olurlardı. Zenciler, mahallinde hadım edildiklerinden Dersaadet'te kübera dairelerinde hareme ve selamlığa girip çıkarak hizmet eden harem ağaları olurlardı. Çerkez kölelerin ekserisi vüzerâ dairelerinde hizmet eder ve paşa ya da beyin muhafızlığını yapar-

¹⁵ Ulaşılabilen kaynaklarda rastlanamadı.

¹⁶ Bkz. s. 321.

lardı. Bunlar yaradılıştan cesur ve sadık oldukları için koruma hizmetinde kullanılırdı. Kübera dairelerinde yaşım başını almış olanlara sakal bırakma izni verilir, harem kâhyası hizmeti yaptırılırdı. Böyle kübera dairelerinde bulunmuş harem kâhyaları içinde pek çoğu ev ve aile sahibi olmuş, refah içinde yaşamış ve çoluk çocuk yetiştirmişlerdi. Küberadan bazıları bunlara beyaz cariye vererek evlendirirlerdi. Melez denen evladları çok zeki, kabiliyetli ve gözüpek kişiler olarak ün yapmışlardı. Zenci köleler halktan kimselerin evlerinde ve ekseri ulema hanelerinde de hizmetçi olarak kullanılırdı.

AKKÂMLAR

Osmanlı sultanlarının Mekke ve Medine civarında bulunan urban şeyhleriyle bu iki yüce yerin halkına her yıl muayyen miktarda göndermekte oldukları *surre* yani atıyye ile şeyhlerin her birine ayrı ayrı yolladıkları entari ve diğer hediyeleri Dersaadet'ten alıp oralara götürerek sahiplerine teslim etme vazifesi *surre emini* tabir olunan memura verilirdi. Surre, önceleri Dersaadet'ten Şaban'ın 15. günü alay ile Üsküdar'a geçirilir ve geri kalan ihtiyaçlar tamamlandıktan sonra yola çıkılırdı.¹⁷ Surre eminine yollarda akkâm denilen kimseler hizmet eder, çadırları kurup kaldırır, deve ve hayvanlara bakardı.¹⁸ Belli sayıdaki akkâmların bir de *akkâmbaşı*'ları vardı. Surre emininin maiyeti ve hizmetinde bulunacak olan akkâmlar, lisan bilmeleri ve geçilecek yolları iyi tanımaları dolayısıyla Suriye, Halep, Beyrut, ve civarı ahalisinden seçilirdi. Bu kimseler Dersaadet'te ekseriye belli başlı dükkân ve destgâh sahibi olmayan, tabla ile şunu, bunu satarak geçinen esnaftandı. Şaban'ın başında bunlar artık işlerini bırakarak bir yerde toplanırdı. İki kişi, surre emininin yollarda binmesine mahsus olan *mihaffe*'yi, üzerine etrafı meşinli çuka örtülmüş ve her köşesine birer sarı topuz ve devekuşu tüyleri sokulmuş olarak, iki tarafındaki kollarından kayışlarla sedye taşır gibi omuzlarına asarlar, akkâmbaşı da omuzuna etrafı yazılı büyük bir yeşil sancak alır, akkâmlardan birkaçı ellerinde *kudüm* denilen, üzerine deri çekilmiş ufak bakır tas gibi yapılmış olup kalın bir meşin parçası darbesiyle çalınan musiki aletlerini, bir takımı da boyunlarına astıkları dümblekleri çalarak İstanbul sokaklarını dolaşır, mihaffe'yi (*mahaffe*) her evin kapısı önünde indirir, bu sırada kudümlere vurularak hep bir ağızdan "Allah ziyaret-i Beytullah nasip etsin" duasıyla velvele koparılır, o evden para alındıktan sonra

17 Surre alayı hakkında bkz. Musahipzade Celâli 1946: 104; OTDTS III; d'Ohsson II, 1790: lev. 47.

18 Yazar, yemek tablalarını taşıyan hizmetkârlardan Şam, Halep tarafından gelenleri de akkâm olarak adlandırmıştır; bkz. s. 188.

mihaffeyi kaldırıp öbür hanenin önüne koyarlardı. Yine kudümler ve dümbelekler çalarak “Allah ziyaret-i Beytullah nasip etsin” duasını tekrar ederlerdi. Elinde sancak bulunan kişi bir önceki hanenin önünde tekrar tekrar “Ya efendi, herkes aldı, sancaktar ikramınızı bekliyor” diye bağırdı. Ona da ayrıca para verildikten sonra o da arkadaşlarına katılır ve böylece beş ilâ on gün İstanbul’un belli başlı mahallelerini sokak sokak dolaşıp para toplarlardı. Şaban’ın 14. günü oda ya da büyük sedye tarzında olan, etrafı *üstrüfe* (*istüfe*) ve kırmızı atlaslı, tepeleri devekuşu tüyleriyle süslü mihaffeler iki deve üstüne konur,¹⁹ Şamlı, Halepli, Beyrutlu bir hayli akkâm etrafını alır, kudümler ve dümbelekler çalarak, bir kısmı da ellerinde yalın kılıç ve kılıç siperi olan kalkanlarla Bâb-ı Âli’ye gelir, Maliye Nezareti, Evkaf Nezareti dairelerini gezer ve bu şekilde artık veda etmeye geldiklerini göstererek mutad olan *avaid*²⁰ ve atıyyelerini alır, Evkaftan refakatlerine verilen memur ile beraber develeri Saray-ı Hümayun’a götürüp ertesi günü yapılacak surre alayı için orada bırakırlardı.

GOYGÖYÇULAR

Kanuni Sultan Süleyman, mahdumu Şehzade Sultan Mehmed için yaptırmış olduğu meşhur Şehzade Camii’nde İstanbul’daki fukara ââmâların iskân ve işesi için tavhane²¹ namıyla bir bina inşa ettirmişti. Burada iskân ettirilen ââmâlara sabah akşam imareten taam verilirdi. Bunlar her sene Muharrem ayında başlarına sarık sarar, arkalarına *boy abası* giyer, omuzlarına birer beyaz torba takar, ellerinde değnek olduğu halde yedişer-sekizer kişilik kafileler halinde elleriyle birbirlerinin omuzlarına tutunarak ve Muharrem ayında şehit olan Hazreti Hüseyin hakkında aşağıdaki mersiye²² okuyarak, İstanbul mahallelerini dolaşır, her kapının önüne geldikçe bir çeşit ilahi olan bu mersiye kendine mahsus bir makam ile hep bir ağızdan tekrarları. İstanbul’da aşura (aşure) denilen, muhtelif cins erzaktan şeker ile yapılan bir nevi tatlı çorba, Muharrem ayında her hanede pişirildiği için hanelerden bunlara aşura harcı olmak üzere bir miktar pirinç, buğday, fasulye ve nohud gibi şeyler verilirdi. Onlar da bu verilenleri omuzlarına asılı torbalarına koyar, bir ay bu şekilde mahalleleri sokak sokak dolaşırlardı. Ayın sonunda bu erzakın bir miktarı ile imarette

19 Bkz. d’Ohsson II, 1790: lev. 48-49.

20 Akkâmlara devamlı olarak verilmesi âdet olan para; *avaid*-i *mutade* olarak tanımlanan ücretlerdendir. (OTDTS I).

21 Tav, Türkçe “besi” manasınadır (yazarın notu).

22 Yazar bu mersiye yazmak üzere açık bıraktığı yeri dolduramamış. Goygöyçular ve okudukları mersiye için bkz. İSTA 11: 7056; OTDTS I: 675.

aşure pişirerek İmam Hüseyin Hazretleri'yle *eshab-ı kiram*'a dua eder, geri kalan erzakı satıp bedelini aralarında taksim ederek el harçlığı yaparlardı.

SUSAMCI VE DOLMACI KADINLAR

Bunlar genellikle zenci olup bir evden azad edilip evlendirilmiş, ya velileri ya da eşlerinin vefatı üzerine yoksullaşmış kimselerdi. Susam ya da zeytinyağlı yaprak dolması veya lahna dolması yapıp satarak geçinirlerdi. Çoğunun evi bile yoktu. "Salmatomruk", "Karagümrük", "Çukurbostan", "Arasta" denen yerlerdeki evlerin bir odasını kiralar, otururlardı. Bu kadınlar arkalarında bir çarşaf, belllerinde dıştan bağlı bir kuşak, başlarında boyunlarına sarılı başörtüsü, altına ve üstüne bağlanmış *kışbasta* denen yemeni, ellerinde susam sepeti ve başlarında dolma tenceresi olduğu halde evden çıkarlardı. Sattığı dolma ile esnaf ve bekârlara yakın olsun diye çoğunlukla çarşı kapıları civarındaki yerlerde, çok defa da Bayezid Camii'nin Kaşıkçılar tarafındaki çarşı kapısında durur, dolma tenceresini beraberinde getirdiği ufak bir iskemle üstüne koyar, kapağını tencere altına yerleştirir, kendisi de yanına oturur, müşteri beklerdi. Susam satıyorsa sokakları dolaşır, ekseriya çarşı hamamlarının kadınlar tarafına girip *ana kadın* denen hamam hizmetçisinin yanında uygun bir yerde oturur, haber alabildiği düğün evlerine gider, her iki yerde de bunları çocuklara satarak geçinmeye çalışırlardı. Susam denen şeyi şöyle yaparlardı: Bildiğiniz susamı ağdalanmış şekerle bir kataif tepsisinde güzelce karıştırır, baklava şeklinde keser ve içi kâğıt kaplı örme şeker sepetine koyarlardı. Bu kadınlar, kadınları ve özellikle küçük çocukları çekebilmek için kendilerine mahsus tabirlerle şakalaşır, küçük hanım ve beylere de "Hu, ben senin anana da susam sardım, dadı kadını unuttun mu? Haydi bakalım marın dadı susam getirdi" diye eskiden tanıdıklarını anlatırlardı. İçlerinde pek çoğu tütüne düşkün olduğundan hep yanlarında bulundurdıkları ve her yere götürdükleri kısa ve son derece zifirlenmiş çubukları da halk arasında "Kurabiyeci çubuğuna benziyor" tabiriyle ün salmıştı. Susamcı kadınların aralarında pirinç unu ve şekerle yapılmış ve bilinen tarzda un ve yağla pişirilmiş kurabiye yapıp satanları da olurdu. Onlar da adı geçen yerlerde kurabiyelerini satarak vakit geçirirlerdi.

KABAKÇI ARAPLAR

Çoğu konaklarda köle olarak hizmet etmekteyken kendisinden hoşnut kalınmamış, çırağ olup çıkamamış ve kendisine uygun bir iş bulamamış kişilerdi. Yaradılışları da bir işe pek yatkın olmadığı için sermayesiz bir geçim yolu olarak işi kabakçılığa döker, her gün başka bir tarafa giderek mahalleler arasında dolaşır dururlardı. Kabakçılar zenci olduklarından ev ve

konaklardaki zenci cariyeler, kendi hemcinsleri olduğu için bunlara pek rağbet ederler ve evdeki çocukları teşvik ederek çağırtıp seyredelerdi. Çaldıkları kabaktan ve oynadığı zenci oyunlarından zenci cariyelerin de seyir sırasında çoğunlukla kendilerini tutamayıp farkında olmadan omuzlarını oynatıp kendilerinden geçtiği görüldü.

Bu kabakçıların ayağında bir kırmızı yemeni, mavi bezden bir şalvar, belinde kırmızı kuşak, arkasında yine kırmızı bir yelek olur, başına da tepesinden aşağıya doğru sallanan uzun koni şeklinde sivri bir kılâh giyer, kılâhı çene altından bağlarlardı. Kabağının teknesi kursak geçirilmiş kuru su kabağından yapılır, çok uzun bir sap takılır ve teller gerilirdi. Kabağını çalıp türküstünü söylerken bir ayağını kaldırıp diğerini basarak oynar ve arada bir seyreden çocukları güldürmek için tuhaflık olsun diye kendine has bir biçimde dilini çıkarır ve çocukları güldürürdü. Bazı kereler de yüzünü ve burnunu oynatarak çocukları eğlendirirdi. Hele söylediği türküyü, oynadığı oyun ve gösterdiği hareketler pencerelerden seyreden zenci cariyeleri kendilerinden geçecek hale getirirdi. Bahşış aldıktan sonra yerlere kadar eğilerek temenna eder, başka bir semte giderlerdi. Bunların oyun sırasında söylediği türküler aynen aşağıda yazılmıştır:

Kabağı boynuma takarım
Mihneti gamı ben atarım
Lütfederseniz gel hanım
Size kabak çalarım

Vay dinigale dinigale
Dinigale kabak dinigale
Ayşe kadın dostum var
Dinigale kabak dinigale

Ayşe'sinin yüzün gören
Ayrılır mı kadrin bilen
Ayşem'den dün mendil aldım
Mecnun olur gönül veren

Vay dinigale dinigale
Ah dinigale dinigale
Ayşe kadın dostum var
Dinigale kabak dinigale

Duysa bülbul cylerdi zar
Kabağım her havaya uyar
İşte ben bunu çalarım
Gelince bana çok efkâr

Vay dinigale dinigale
Ah dinigale dinigale
Ayşe kadın dostum var
Dinigale kabak dinigale

Bundan sonra da bir müddet kendi memleketine mahsus sevda tür-
küleri söyleyerek zencileri zevkten kendinden geçirir, âdeta raksa götü-
rürlerdi.

TERSANELERDE KERESTE SALI ÇÖZEN ARAPLAR

Eskiden Tersane-i Âmiri'de²³ ve İzmit'te²⁴ Donanma-ı Hümâyûn için
yapılan gemilerin hepsi ahşaptı. Gemi yapımına elverişli keresteler Karade-
niz civarındaki ormanlardan devlet namına kesilen ağaçlardan sağlanırdı.
Bu keresteler birbiri üzerine konup halatlarla bağlandığında gemi büyüklü-
ğünde ve yüksekliğinde olurdu. *Sal* tabir edilen bu keresteler birer yelkenli
gemiye bağlanır, üzerine bir sancak dikilir, hava müsait oldukça yelken aç-
arak Dersaadet'e kadar getirilip tersaneye alınır. Bu salların çözülmesi ve
ambarlarına nakli hizmeti o devrin usulünce Dersaadet'te bulunan siyah
kölelere mahsustu, yalnız onların yaptığı bir işti. Bu kölelerin çoğu birta-
kım kimselerin hanelerinde çalışmış oldukları halde ya efendilerinin vefatı
ve vârislerinin arayıp sormaması yüzünden veyahut yaptıkları kötü bir şey-
den dolayı kovulmaları sonucu açıkta kalmış kimselerdi. Bunlar salın tersa-
neye geldiğini duyunca ellerine uçları sivri birer demir çengel alarak toplu
haldе salın bulunduğu yere gelirlerdi. Kendi memleketleri lisanıyla garip
söz ve nağmelerle hepsi bir ağızdan türkî söyleyerek salı çözmeye ve am-
barlara taşımaya başlarlardı. Birbirlerine türlü şakalar yaparak, latifeler ede-
rek, şevk ve şetaret göstererek keresteleri taşımaları gerçekten seyre değer
ve orası eğlence yeri olurdu. Bu sebeple etraftan çoluk-çocuk, kadın-erkek
toplanarak onları seyrederek ve sal tamamen sökülüp nakledilinceye kadar
birkaç gün orası adeta bir mesire yerine döner, çocuklara öteberi satmak
üzere şekerciler, koz helvacılar, oyuncakçılar gelirdi. Bu siyahı salcılar tersa-
neden belirli ücret ve atıyyelerini aldıkları gibi her birine bir çift ayakkabı

23 Osmanlı Devleti'nin İstanbul'da Haliç'teki gemi yapım tezgâhları. İstanbul tersane-
si, Yavuz Sultan Selim tarafından 1515'te kurulmuş, Kanunî zamanında olağanüstü
genişletilerek çok büyük bir tersane haline getirilmişti. Daha önce Haliç'te Fatih
Sultan Mehmed'in yaptırttığı basit bir tersane vardı. İstanbul tersanesi Osmanlı
Deniz Kuvvetleri'nin merkezi konumundaydı (Uzunçarşılı 1988: 396 vdd.)

24 İzmit'te Osmanlılar'ın ilk zamanlarından beri mevcut olan tersane; Kocaali ter-
sanesi de dahil, basit tezgâhlara sahip küçük bir tesis olmakla birlikte
gerekliğinde Osmanlı Donanması'nın gemi ihtiyacı buradan da sağlanmaktaydı
(a.e 390; 405).

ve birer top iplik alacası²⁵ entarilik verilmesi de âdetti. Bu salcılar taşıma sırasında kendilerini seyre gelen kibarzadelere türlü türlü tuhafıklar yaparak, şaklabanlıklar göstererek bahşigler de alırlardı. Dersaadet'te bityük bir yoksulluk ve sefaletle düşmüş, belli başlı bir iş tutamayarak çarşı ve pazarlarda küfecilik yapmak, bohça taşımak suretiyle geçinmeye çalışan pek fakir bir sınıfı teşkil ederlerdi.

KÜLHANBEYLERİ

Bu sınıfı teşkil edenlerden bir kısmı peder ve validesi ve kendisine bakan ve işe eden kimsesi olmayan ortada kalmış çocuklar ile pederi vefat edince sonradan aldığı üvey validesi elinde kalan ve onun tarafından bakılmayıp evden kovulan veya peder ve validesi olduğu halde bir türlü zapt ve idare olunamayan, nasihat, tekdîr ve dövmek ile uslanmayıp idaresinden aciz kalan ve artık adam olması mümkün görülmeyp ebeveyni tarafından red ve tard edilen çocuklardır. Tabii başlarını sokacakları ve oturacakları yerleri ve koruyucuları olmadığı için ortada ve sokakta kaldıklarından merhametli ve iyiliksever hamam sahipleri bu çocukları kış günleri hamamların külhan mahalline kabul ederek kış geçirmelerine izin verirler, çocuklar da böylece korunmuş olurlardı. Bu gibi külhanlara kabul edilip yatıp kalkmalarına izin verilenlerin riayet ettikleri kaideye göre kudemliler, yani en eskiler, külhanın ateş konulan yerinin pek yakınına pösteklerini serip yatarlardı. Diğerleri de kudem derecelerine göre yer alır, en yenileri bu tertibe göre külhan kapısının yakınına kadar yayılırlardı. Ancak içlerinde hasta ve hastalıklı olanlar varsa bunların da külhan ocağına yakın bir yerde yatmasına izin verilirdi. Bu çocuklar yazları hamama kütükleri parasız taşırlar, arada bir külhandan çıkarılıp bir köşeye biriktirilen ocak külünü nöbetleşe dışarı atar, ortalığı temizlerlerdi. Külhanâ atılacak kütükler çok büyük olup yardım gerektiriyorsa külhancıya yardım etmek de vazifeleri arasındaydı. Bunların pek küçüklerini bayramlarda bazı iyilikseverler bayramlık elbise verir, bazı merhametli kimseler de çocukların eskilerini, ayakkabılarını bu biçarelere gönderirlerdi. Ramazan'da civardaki konaklardan arta kalan fazla ekmek ve yemeklerle de beslenmelerine yardım edilirdi.

Külhanbeylerinin kış günlerini geçirdikleri külhanlar arasında en kalabalığı ve çeşitli vukuatı dolayısıyla en ünlüsü Gedik Paşa Hamamı idi. Bunlar "Gedik Paşa külhanından çıkma" diye ayrıca şöhret salmışlardı.

Külhanbeyleri yazları genellikle külhanlarını terk eder, pösteklerini alır, sahillerde ve daha çok "Yenikapı", "Kumkapı", "Çatladikapı", "Un-

25 Pamuklu bir kumaş olan alacanın bu ad altındaki çeşidine kaynaklarda rastlanmadı.

kapanı", "Salıpazarı", "Fındıklı", "Üsküdar", "Sâmatya" gibi odun yığınları bulunan yerlere dağılırlar, geceleri odun yığınları üstünde yatarlardı. Bunların büyüklüğü gündüzleri İstanbul'un pazar kurulan yerlerine giderek arka küfesiyle onun bunun aldığı sebzeleri evlerine götürür, yaşı küçük olanlar da hanım ve efendilerin eşya bohçalarını taşır, 5-10 para alarak geçirirlerdi. Bunların içlerinde güçlü, kuvvetli, çevik ve hızlı olanlarından bazıları mahalle tulumbacılarıyla ilişki kurar ve mahallelerdeki tulumbaçı koğuşlarına alınır, yangına gider, toplanan bahşişlerden pay alırlardı. Zaten tulumbacıların çoğunu bu sınıf teşkil ederdi. İçlerinde hiçbir iş görmeyerek yankesicilik ve hırsızlıkla geçinenler sebeb oldukları olaylardan dolayı tutulur ve hapisanelerde beslenirlerdi. Bunlar ahlak dışı hareketleriyle de mahalle zabitasını özellikle meşgul ederlerdi.

Her nasılsa küllhanbeyliğe düşmüşler arasında yaradılıştan iyi kabiliyetleri sayesinde sonradan kendini toparlayarak adam olanlar da vardı. Bunlar o semtin mahalle mektebine giderek okumaya heves eder, zamanla mahalle camisinin müezzininin mazereti çıktığında ezanı okur hale gelir, cami kandillerini yakma, camiye süpürme gibi hizmetlere katılır, mahalleli uygun görüp seçerse çocukların yemek takımlarını taşırlardı. Müezzinelik boşalınca içlerinden müezzini tayin edilip iş gücü sahibi olanlar da bulunurdu. Bu gibilerin bazıları kira ile tuttıkları bargirlerle üç-beş kuruş yevmiye ile bargir sürücülüğü yapar, akşamları da bargir sahiplerinin ahırlarında yatar, bargirlere de bakarlardı. Küllhanbeylerinin çoğu Nizam-ı Cedid ilk teşkil edildiği zaman askere yazılmış, içlerinde zabitan ve ümera sınıfına girenler, hatta liva ve ferikliğe yükselenler olmuştur.

Küllhanbeylerinin eskiden aralarında kullandıkları kendilerine mahsus tabirleri vardı. Aynı ses ve edayla konuşma tarzlarından dolayı halk arasında *küllhanbeyi tabiri* ve *küllhanbeyi ağzı* diye de adlandırılırlardı. Bu tarz, küllhanbeyi sınıfından olanlarla mahalle tulumbacıları arasında konuşulur, sedalar basıkça ve boğazdan çıkarılırdı. *Küllhanbeyi terimleri* zamanımıza kadar devam edegelmiş olup halen *bıçkın ağzı* denmektedir.²⁶

TIRYAKİLER

Osmanlıca'da müptela manasına tiryaki kullanılırdı. Keyif vericilere alışanlara "afyon tiryakisi", "enfiye tiryakisi", "tütün tiryakisi" derken söz konusu keyif vericilerden birine müptela olduğu kastedilirdi. İçkiye müptela olanlara ise bekrî denir, "Filan adam da işi bekrîliğe döktü" tabiri kullanılırdı.

26 Yazar küllhanbeyi terimlerini, bıçkın terimleri adı altında tulumbaçı ve Kiptî terimleriyle bir arada vermiştir; bkz. s. 442.

Afyon Tiryakileri

Her yerde olduğu gibi vaktiyle Dersaadet'te de "afyon tiryakisi" adı altında bir sınıf vardı. Dersaadet halkının eskiden yüzde 80'inin afyon kullandığına, cami ve tekkelerde bulundukları zaman bile ceplerinde taşıdıkları kutulardan hab halinde yapılmış ve "gıda" tabir ettikleri afyonu çikanp kullandıklarına bakılırsa tiryakilere tam bir serbesti verildiği ve sayılarının bu yüzden çoğaldığı anlaşılmaktadır. Tiryakilerin başlıca toplantı yeri olarak bir de "Tiryaki Çarşısı" ortaya çıkmıştı.

Afyona mercimekten daha küçük bir miktarla başlanır, yavaş yavaş iri fındık büyüklüğüne kadar yükseltilir. Zamanla birkaç misline çıkaran, bu miktar afyonla bile keyiflenemediği için içine "ak sütlümen" denen zehiri katmaya mecbur olan tiryakiler görülmüştür. Edimekapsı dışındaki Hale-bî Efendi kabrinin az ötesinde ve Mustafa Paşa Tekkesi'ne sapılacak sokağın sol tarafında, yol üzerinde hâlâ mevcut bir kabir taşında yazılı olan ibareyi kaybolmaması ve bizden sonra gelecek olanların okuması için ay-nen alıyorum:

Yevmiye elli dirhem sülmen ve
afyon ekleden²⁷ yüzotuzdört
yaşında fevt olan²⁸
Zehavî Esseyyid el Hâc Ahmet Efendi
senç 1214²⁹

326

Bu kabir taşındaki yazı bile bir vakitler İstanbul'da afyon tiryakiliğinin ne derecelere vardığını ve insanın yavaş yavaş her şeye alışarak öldürtücü bir zehiri bile kullanmaya istidadı olduğunu göstermektedir.

Afyon tiryakilerinin pek çoğu Süleymaniye Camii Şerifi karşısında ve medreselerin altında otuz beş dükkândan ibaret sıra kahvelere deyam ederdi. Her biri ancak on beş kişi alabilen bu kahveler her gün ağzına kadar tiryakilerle dolardı. Bu tiryakilerin bir kısmı vaktiyle esnafılık yapmış, ihtiyarlayınca işten çekilmiş kimselerdi. Bir kısmı da vezirlerin ve valilerin maiyetinde taşralarda gezmiş, iç ağalık veya kavalılık hizmeti görmüş, yaşlandıktan sonra evlerinde oturan kimselerdi. Bunlar eline her geçeni burarlarda harcayarak afyona alışmış, hepsi çok yaşlı tiryakilerdir. Afyon, kul-

²⁷ Ytlen.

²⁸ Vefat eden.

²⁹ Zehavî, aslında Rehavî olmalıdır. Ancak metinde r'nin üzerinde nokta bulunduğu için "zehavî" olarak okunmaktadır. Rehavî, Urfa (Reha) şehrine mensup olan anlamına gelir (KT). Rehavî Ahmet Efendi, İSTA 1: 228'de "18. yüzyılda yaşamış ünlü tiryakilerden 'Afyoncu Bâba' olarak geçmektedir." Mezar taşındaki yazı, aynen yukarıdaki gibi verilmiştir, yalnız tarih 1214 değil 1216'dır.

lananlara uyku ve uyuşukluk verir, ayrıca önemsiz şeylerden bile ürküp korkmalarına sebep olur. Afyonun kötü tesiriyle çok zayıf, çelimsiz ve çoğu da çok ihtiyar olduklarından en ufak bir gürültü ve şamatadan ürküp, telaşa düştükleri için afyon kahvelerinde çok sakin, sessiz oturulur, her türlü hareketten kaçınılırdı. Tiryakilerin kendi şemtlerinde de devam ettikleri pek çok kahvehane vardı. Fakat Süleymaniye'deki Tiryaki Çarşısı halkı gece ikilere kadar bu kahvelerde otururdu. Evi uzak olduğundan erken gitmeye mecbur kalanlar arkalarında bir ufak zembil, ellerinde bir değnek, ufak muşamma fenerle suratları asık, gözleri uyur gibi, benizleri soluk, sesleri kısık, düşkün bir halde kızgın ve öfkeli tavırlarla kahvehanelerden çıkarlardı. Beli iki büküm, sendeleyerek, birkaç dakikada güç bela adım atarak yola düşerlerdi. Uzun bir yolu olan fakat bu müddet zarfında da afyonsuz ve kahvesiz duramayan tiryakiler tenhada münasip virane bir köşe bulup zembilini indirir, zembiline koymuş olduğu ufak tahta parçaları, kuru yaprak ve çırayla bir ateş yakar, yine zembilinden cezve ve fincanını çıkarp kahve pişirir, zembilinin üstüne oturur, kahve ile bir de afyon yutar, keyfini yeniler, sonra da yine güçlütikle öteberisini toplar, yoluna devam ederdi. Semtindeki evine ulaşınca bir defa daha keyfini yeniler ve bir lokma yemek yiyerek sızar kalırdı. Ertesi gün aynı şeyler tekrarlanırdı. Afyon tiryakileri sarhoşlar gibi koşup saldıрма, taş atma gibi davranışlarda bulunmazlardı. Çok halsiz, bitkin, ihtiyar, güçten düşmüş kimseler oldukları için kızgınlıkları bile herkesin pek hoşuna giderdi. Çocuklar da bu tiryakilere ilişmeyi, takılmayı âdet haline getirmişlerdi. Yolda rastladıklarında yavaşça arka eteğine yapışarak yolundan alıkoyar ya da yüzlerine su püskürtür veya önüne aniden bir teneke atarak ürkütür, eğlenirlerdi. Tiryaki de bunlara bir şey yapamaz, olduğu yerde bağınp tepinir ya da düşüp bayılır, bunu gören çocuklar da zevklenirlerdi. Afyon tiryakilerine tatlı bir şey vermek kendi tabirlerince “keyiflerine cila” kattığından çocuklar koyun ciğerini ufak ufak doğrar, şekere bulayarak lokuma benzetir, yolda rastladıkları tiryakilere ikram ederlerdi. Tiryaki de bilmeden yer ve sonra da işin farkına varırsa ağzından atarak tükürmeye başlar, çocuklara küfürler eder, onlar da eğlenirlerdi.

Esrar Tiryakileri

Öldürücü, mahvedici olduğu halde keyif vericilerden addedilen esrar, geçen yüzyıllarda İstanbul'da bir hayli yayılmış, gerçekten gizli tutulmuş, kübera ve ileri gelenler tarafından da gizlice kullanılmıştır.

Esrar içmeye mahsus yerler açılmış ve sayıları oldukça çoğalmışsa da bunlar kahvehaneler gibi her yerde olmayıp serbest de değillerdi. “Tavuk-pazarı”nda, “İskilip Hanı” civarında, “Vezir Hanı” içinde, “Binbirdirek”

semtinde, Aksaray'ın تنها yerlerinde, pek çoğu da "Tahtakale"de bulunuyordu. Bunlar da herkese açık değildi. Ancak oralarca bilinen tanınmış esrarkeşler gider ve içeriye gizlice sokulurlardı. Dersaadet'in bazı dairelere yakın yerlerinde de esrar içmeye mahsus yerler vardı. Pencereleri içerisi görünmeyecek kadar kirli, bir-iki kepengi yarım açık bırakılır, diğerleri kapalı tutulurdu. Esrar, kurutulmuş nebati bir maddeydi, nargileye konarak içilirdi. Esrara mahsus nargileler vardı. Nargilenin gövdesi hindistan cevizinden olur, marpucu yerine de yarım arşın uzunluğunda bir kamış takılırdı. Nargile yere konur, kamış elde tutularak içilir, birkaç nefes çeken adam yanındakine verir, sıra ile içerlerdi.³⁰

Esrarkeşlerin içinde Dersaadet ve diğer yerlerden kimseler varsa da çoğu Halep, Suriye, Beyrut ve havalisindendi. Bunlar İstanbul'un çok eski âdetine göre kibar konaklarına seyis ve tablakâr olarak gelmiş, ihtiyaçla yınca ya da boşlayınca sarhoşluğu esrarkeşliğe döndürmüş, işi *harabâtli-ğ*e dökmüş kimselerdi. Esrar içenlerde görülen haller diğer keyif vericilerinkine benzemezdi. Esrar vehim ve hayallere sebep olduğundan esrarkeş su görse deniz sanır, derhal soyunmaya kalkışır, yüzmek ister, önüne bir değnek konsa suskun ve şaşkın bir halde bakar, bir hayli düşünür, üstünden atlayıp geçemez, gereksiz yerde yüksek sesle kahkahalarla gülmeye başlar, sanki birisiyle konuşuyormuş gibi kendi kendine bir sürü anlamsız sözler söyler, arada bir sebebsiz hiddet fırtınalarına kapılır ve gültünç hallerে düşerlerdi. Kibarlar da nedimlerine ve dalkavuklarına içine esrar koydukları yaş veya kuru incir yedirir, bunun sebep olduğu tuhaf ve garip hallerine bakarak eğlenirlerdi. Bir şey içine konarak yedirilmiş esrarın miktarı şayet fazla olur ve telaşa düşülecek kadar sağlık yönünden korkutucu belirtiler ortaya çıkarsa, derhal çok miktarda ekşimiş yoğurt yedirilir, durum daha ağırlaşırsa bir miktar hayvan gübresi su ile karıştırıldıktan sonra süzülerek içirilirdi. Bunların etkili olduğu tecrübe ile bilindiğinden sırf eğlenmek için farkına varmadan fazla miktarda esrar yedirilmiş kimselere bu tedavi usulleri uygulanırdı. Esrarın garip tesirlerinden biri de kullananların soğuktan fazla müteessir olmamalarıydı. Zaten esrar tiryakileri serseri, harabâti ve işsiz takınından olduklarından esrar kahvesi kapandıktan sonra İstanbul'un çeşitli yerlerinde, sokak ortalarında düşüp kalır, cami avlularına kadar girerek sızıp yatarlardı. Böyle bir hayli çınıçplak esrarkeş gece gezen güvenlik kuvvetleri tarafından bulunur, evleri olanlar

30 Bugün (1920'ler olmalı) bu zümreye ait kimse kalmamış gibidir diyen Ali Rıza Bey, İstanbul'un özel konularından biri olarak tanımladığı esrarkeşler hakkında bildiklerini yazarken aynı adı taşıyan bir de kitapçık yayımlandığından söz eder: Ali Rıza Bey : 77 vdd.

evlerine, evsizler de o vakitki “Tevkifhane” olan ve “Kulealtı” denilen yere götürülürlerdi. Esrarkeş takımı arasında afyon tiryakilerinde olduğu gibi efendiden ve ağadan kimseler bulunmazdı. Ötedenberi serseri gürûhundan oldukları için devam ettikleri esrarhanelere borçları bulunur, veremeyenler esrarhanelerin usulüne göre içeriye sokulmazlar, kapıdan kovulurlardı. Bunlar ekseriya hükümet rical ve memurlarının geçeceği yollarda durup dilenir ya da ayık zamanlarında çarşı pazar dolaşır, bir yerden bir şeyler çalıp çıkarır, bir başka yerde çaldıklarını satarak borçlarını ödemek zorunda kalırlardı. Bu adamları hal ve tavırlarından tanıyan dükkâncılar dükkânlarının önünden kovarlardı. Esrarkeşler hem kendilerine, hem de başkalarına zarar veren insanlardı. Esrar düşkünleri devam ettikleri yerlere mutlaka kendine mahsus bir nargile götürür ve nargilenin bir tarafına renkli bir bez parçası bağlayarak işaret koyarlardı.

Esrarkeşlerin hepsinin vücutları kurumuş, benizleri sararmış, gözlerinin feri kaçmış olduğu halde, kuvvetleri yerinde dinç ve canlı adamlardı. Diğer tiryakiler gibi hiddet ve şiddet gösterip saldırmazlardı. Dalgın, başları eğik, neşeli kimselerdi.

KIPTİ KADINLAR

İstanbul kadınları arasında en serbest tarzda gezen ve alışveriş eden Kıptî kadınlarıdır.³¹ Bunların İstanbul’da semt ve mahalleleri ayırdır. Şehir dışında ya da pek tenha yerlerde otururlardı. Bunların oturdukları yerler, İstanbul’un Yeni Bahçe deneni semtinde Sulukule, Balat civarında Ayvansaray, Üsküdar’da Selâmsız ve Fener tarafında Lonca deneni yerlerdir. *Hristiyan Kıptîleri* İstanbul’da oturmaz, muvakkaten Rumeli’den gelir, bir müddet burada kaldıktan sonra Anadolu içlerine gider, bir süre oralarda kalıp şehir şehir dolaşırlar.

İstanbul’da oturan Kıptî kadınların giydikleri elbiselerin hemen hepsi bir örnektir. Bunlar arkalarına ekseriyetle kırmızı veya kırmızısı çok miktarda basmadan bol yenli *mintan*, ağı uzun ve ayaklarına kadar inen, ekseriyetle sarı renk basmadan büyük bir *dökme şalvar*³² ve ayaklarına çorap ve sarı pabuç, sırtlarına da mavi renge boyalı kalınca Amerikan bezinden cübbe tarzında yapılmış *gürde*³³ dedikleri şeyi giyerlerdi. Gençlerin ekseri-

31 Bu konuda fazla bilgi için bkz. Alus 1992: 144-151; Martínez 1992.

32 Dökme şalvar terimine rastlanamadı; bol, dökümlü geniş bir şalvar söz konusu olmalıdır.

33 Metinde yanlış olarak “küre” şeklinde yazılıdır; Kâğıthane mesiresini anlatırken yazarın kıyafetlerine değindiği Kıptî kadınların giydiği cübbemsi yeldirme, *gürde* olarak geçtiğinden (bkz. s. 295,) burada da o şekilde düzeltilmiştir.

si saçlarını açık bırakır, sıkı sıkı sarıp kapamadan gelişi güzel bir başörtüsi örter, sokakta giderken etraflarına şuh bakışlarla, elleri daima böğürlerinde, başörtüleri arkaya doğru atılarak edalı edalı yürür, etraftan yapılan latifelere münasip cevaplar verirlerdi. Bu kadınların hemen hemen hepsinin sesleri gür ve güzel, okuyuşları gevrek ve kıvraktı. Gençleri ve bazı orta yaşlılarından üç-beş tanesi birleşir, yazın mesirelerde gezer, hafiften el çırparak gezinirken şarkılar söyler “Beyler, hanımlar türkü söyleyelim” diye edalar ve şiveler göstererek dolaştıkları sırada çağınırlarsa hemen orada yere oturur, yüksek sesle el çırparak bir müddet şarkı söyler, arzu edilirse içlerinden biri kalkar, kıvrı kıvrı oynar, sonra bahşişlerini alır, yine “şarkı çağıralım” diyerek etrafı gezmeye başlarlar. Bunlardan en sık rastlanan isimler “Eda”, “Maile”, “Yosma”, “Firdevs”, “Safinaz”, “Gülistan”, “Güllü”, “Nazlı”, “Vesile”, “Naile” dir. Bunların bir kısmı yanlarında bir gençle İstanbul mahallelerini gezer, latife ederek “Naneli, maydanozlu fala bakayım” tabiriyle sokakları dolaşır, bir taraftan çağınırlarsa ve çağırın hanım ise hanenin kapısından girer, çağırın vereceği parayı avucu içine koyar, o da parayı cebine yerleştirdikten sonra, hanımın haline ve simasına bakarak çıkarabildiğince uygun sözler söyler, düşmanı olduğunu ve ona fenalık yapmak istediğinden söz eder, uydurabildiği kadar düşmanın şeklini ve halini tarif eder. Kendisine bazı şeyler vereceğini, yanında taşıdığı takdirde isteğinin olacağını bildirip koparabildiği para mukabilinde zavallının eline mesela bir küçük deri parçası, ufak bir kök parçası gibi şeyler sıkıştırırdı. Çoğu defa da ekmek, su isteme bahanesiyle o hanımı yanından savınca hemen oralarda ayakkabı, terlik gibi bulabildiği şeyleri çalar, aceleyle kapıyı çekip defolup giderlerdi. Bu Kıpti kadınların bir kısmı da kiş günleri kirlardan ve duvar diplerinden bulup toplayabildiği kendi kendine biten ebegümeci, labada, kuzukulağı, hindibayı bir ufak sepetle arkalarından taşıyarak “Kıvırcık, ebegümeci, labada” diye bağırarak evleri dolaşırlardı. Yazın da kirlardan ve bakla tarlalarından topladıkları gelincik çiçeği, papatya, şahtere otlarını yine bir sepetle mahalleleri gezerek satarlardı. Rumeli tarafından gelen Kıpti kadınları da bol bir şalvar ve kısa bir *salta* giyer, ayaklarında kundura olur, boğazlarına mavi boncuklar, parmaklarına da yüzük tarzında bir takım halkalar takar, saçlarının örgüsti arasına boncuk ve para şeklinde mangırlar koyarak, pek açık, serbest ve âlûtfekârane tavırlarla sokaklarda şunun bunun falına bakarak gezer, yollarda şarkı söyleyerek zorla para toplar, bir müddet sonra taşralara çıkarlardı.

Kıptiler’in erkekleri evlerinde maşa, ızgara, ateş küreği, tahta küp ka- bağı ve ufak yemek tablası, et tahtası, çamaşır kurutmak için çamaşır kafe- si, seyyar küçük merdiven gibi şeyler yapar, büyüüklerini arkalarına alır, gezdirdiği şeylerin isimlerini yüksek sesle sayarak mahalleleri dolaşıp sa-

tarlardı. Bunların çoğunun ismi “Mestan”, “Çavuş”, “Çakır”, “Cebbar”, “Tosun”, “Durmuş” olurdu.

Bazı Kıpti kadınları da evlerine gelenlerden fal açma bahanesiyle iğfal edebildiği kadınları fuhuş yolunda sermaye olarak kullanırdı. Evlerinde fuhuşa müsait olanlar da vardı. Bir kısım Kıptiler de gençliklerinde dolaştıkları mahallelerde tanıdıkları kadınlar aracılığıyla kadın hamamlarını akşam silip süpürme, müşteri hanımların ayakkabılarını silerek kaldırma, giderlerken çıkarıp verme gibi işler görürlerdi. Hamamlarda sokaktan istenen şeyleri satın almak üzere *hamam anası* denilen hizmeti yaptıkları gibi çoğu defa da müşteri yıkayarak *hamam ustası* yaparlardı. Eli yüzü düzgün ve güzel sesli olanları çengilik ve rakkaslık yapmak suretiyle girip çıktıkları konaklarda bazı hanımlarla yakınlık kurar ve takdirlerini kazanırlardı. Edalı yürüyüşleri ve hoş giden konuşmaları sayesinde yavaş yavaş hanımlarla dost olmuş, kibarlar arasına girmiş ve kendini o suretle kabul ettirmiş fettanlar da nadir değildi. Bu yoldan zenginlik ve refaha kavuşmuş olanlar da görüldü.

ÂLÜFTELER

İslam terbiyesiyle yetişmiş ve yaşamış hanımların nazarında namusun değeri çok yüksektir. Bazı namussuzların bayağı zevklerine namusunu feda eden, ayaklar altında çiğnetebilen kendini bilmezlerin İslam topluluğunda varlığı düşünülemezse de her memlekette olduğu gibi bizde de yolunu şaşırmış ve saptırılmış, sefalete düşmüşler elbette vardır. Giyiniş şekilleri ve dış görünüşleri, kendilerine mahsus sefil hal ve âdetleri ve ayrı isimleri, gelenleri kabul etme usulleri, kullandıkları tabirler, aldatma usullerinin bilinmesi ve iğrenç hayatlarının nasıl geçtiğinin anlaşılması için burada zorunlu olarak kendilerinden de söz edilmektedir.

Âlûftelerin Kullandıkları Takma İsimler: İsmetini bozmuş olan âlûfteler o çirkin yola düştükleri zaman kendi esas isimlerini kullanmaz, başka bir ad alırlardı. Bu suretle bir ölçüde kimliklerini ve mensup oldukları ailelerini saklamak isterlerdi. Bu takma isimlerden birçoğu aşağıda yazılmıştır:³⁴

Âfet, Bahriye, Cenab, Cenân, Ceylan, Dilaşub, Dilbaz, Dilber, Dürdane, Ebru, Efken, Elmas, Feleknaz, Ferdane, Ferhunde, Gonca, Güllüpek, Gülşen, Güzide, Handan, Hediyye, İfakat, İşve, İşvebaz, Kamer, Lem'an, Melek, Mehpare, Mehtap, Mestnaz, Müzeyyen, Nadir, Nalende, Nasip, Nazlı, Neş'e, Nezaket, Niyaziment, Pembe, Pesend, Rahşen-

³⁴ Bu isimlerden bazılarının diğer kadın isimlerinin benzeri olması yüzünden özür dilemek zorundayım (yazarın notu).

de, Refakat, Remziye, Sadberk, Servet, Sevda, Seza, Suzide, Şahin, Şaziment, Şemsîşeb, Şivekâr, Şöhret, Şuride, Tabende, Tarife, Ülfet, Vissâl, Vuslat, Zîşan, Zîynet.³⁵

Âlûftelerin bazıları da isimlerine birer sıfat eklenerek çağırılırdı: Ayine-li Refakat, Benli Eda, Bûlbûl Efkende, Candayanmaz Zîşan, Cihanyandı Pesend, Cilvekususu İfakat, Gümüşgerdan Ülfet, Hokkagûlü Remziye, Kamerî Visal, Kartopu Şöhret, Kaymaktabağı Servet gibi.

Âlûftelerin Malum Yerlerde "Muhibban-ı Muvakkat"³⁶ Olanlara Hitab Ederken Kullandıkları Bazı Özel Tabir ve Kelimeler: "Eşim"; "Yosmam"; "Sevdalım"; "Belâlım"; "Güzelim"; "Ömr ü hayatım"; "Yaradana kurban olayım"; "Canımın içi"; "Cicim nerde kalmış"; "Canını sevsinler"; "Aman bayılırım"; "Kölen olayım"; "Nerde idin a hıyanet"; "Gözümün bebeği"; "Gözümün nuru"; "Gönlümün, canımın canı"; "Artık bittim civanım"; "İfakat kurbanın olsun"; "Ah beyim, ömrüne bereket"; "Bu naza can olsun da dayansın"; "Affet ihtiyarım, gitti meleğim"; "Pesend de senin, emir de senin beyim"; "Sen sağ ol da cihan benim neme lazım"; "Keşke canımı alsan da gönlümü versem a zalim"; "Gönlüm sende olduktan sonra ben nerede olursam olayım"; "Gül üstüne gül koklanmaz güzelim", "Başıma bu sevdayı nereden getirdin meleğim", "Gözüm ağlıyor, gönlüm yanıyor a zalim", "Beni ah ne yaman derdlere saldın a beyim"; "Bir bade daha vereyim mi civanım"; "O mahmur gözlerini sevsinler"; "Gözden uzak olan gönlülden de uzak olurmuş"; "Öyle âfetsin, ah benim civan beyim"; "Kusur ediyorum biliyorsun, ah meleğim bana acımaz mısın?"; "Rabbim ne de güzel yaratmış"; "Ah o senin dudaklarını ısırayım"; "İlahi sana göz dikenin gözü aksın"; "Ömrümün ömrü"; "Ömrümün varı"; "Ah bittim, kendimi alamıyorum"; "İlahi sana göz dikenin gözünde dikenler bitsin".

Âlûftelerin Bulundukları Semtler: Çivizade, Sena Yokuşu, Yüksek Kaldırım, Haseki, Eğrikapı, Salkımsöğüt, Samatya, Karagümrük, Mollaaşkı, Zindanarkası, Çukurbostan, Acıçeşme, Kocamustafapaşa, Odabaşı gibi mahallelerle ancak devam edenlerce bilinen şehrin daha başka yerlerinde ikamet ederlerdi.

Âlûftelerin Bulundukları Meşhur Haneler: Âlûftelerin bulundukları haneler de sahiplerinin isimleriyle anılırdı. Bunların meşhurları şunlardı: "Acem'in hanesi", "Mumcu Ahmed'in hanesi", "Alaycı Kadri'nin hane-

35 Yazar bu isimleri aklına geldikçe yazıp sayfa kenarına "huruf-ı heca üzerine tertip olunacak" notunu koymuştur. Biz de o not uyarınca burada alfabe sırasına göre düzenleyerek verdik.

36 Muhibban-ı muvakkat: Geçici dostlar

si", "Keseci Hürmüz'ün hanesi", "Kaymaktabağı'nın hanesi", "Langa Fatma'nın hanesi", "Dönme Ahmed'in hanesi", "Gülüpek'in hanesi", "Arnavut Samiye'nin hanesi", "Kör Emine'nin hanesi", "Langalı Şöhret'in hanesi", "Ebe kızı Zehra'nın hanesi", "Kibarnazlısı Şahende'nin hanesi", "Cami gelininin hanesi", "Altıparmak İfakat'ın hanesi", "Saksı güzeli Hediye'nin hanesi", "Pazarıcı Ziyne'tin hanesi" namlarıyla bilinmiş ve tanınmış yerlerdir. Böyle şöhret salmış hanelerin bulundukları semtin neresinde yer aldığı oralarla ilişkisi olanlarca bilinirdi. Bunların dışında bazı mahallelerde de bu cins haneler var idiyse de bunlar *koltuk* olduğundan gayet gizli tutulur, öyle herkese ve her gelene açılmazdı. Herhalde elden geldiğince hükümet ve zabıtabadan da saklanmaya çalışılırdı. Meşhur haneler ise yakın zabıtaba bir dereceye kadar kontrol altında tutulur ve gözetlenirdi. Bunlar civar ahali ve o mahallede oturanlarla ilişki kurmaktan son derece çekinir ve pek yüz vermezlerdi. Âlûftelerin bulunduğu bu iki cins hanelere devam edenler ve onların tanıdıkları kimseler için iki tarafça kararlaştırılmış zamanlarda aracısız gidilmesi ve kararlaştırılmış usule göre girilmesi mümkündü. İlk defa gidecek ve henüz yeni tanınacak olanlar önce tedarik ettikleri "vasıta" "muhabbet dellalı", "gönül postacısı", "dert ortağı", "sırdaş", "delil-i uşşak", "hevenkçi" adı verilen araçlarla belirlenen gün ve zamanlarda eve birlikte girerlerdi. "Vasıtalara" verilmesi münasip para ödenir, "vasıta" gittikten sonra haneye yeni gelen ekseriya alt katta ve arkada bulunan "meclis odası", "meydan-ı muhabbet", "gönül pazarı", "tekke-i uşşak" denen ilk buluşma yerine götürülürdü. Ev sahibi erkeğe kendisi ya da o mahallerce "teyze" denen kadın girer, gelen adam zaten bildiği ve tanıdığı ise büyük bir sevinçle ne zamandan beri onları unuttuğundan söz açar, uzun zamandan beri şiddetle beklendiğini, oradaki seçtiği "refika-i muvakkate"sinin de gûya her an onu hatırlayıp özlemekte olduğunu ve her gün böyle sözler edildiğini söyleyerek birçok yeminlerle inandırmaya çalışırdı. Eğer o geçici misafir yeni ise ve tanışmıyorlarsa hitap ettiği adamın önemsemesi için bu hanenin öyle rastgele insanlar için olmadığını, aracılık eden adamın hatırı için ve ona olan özel saygıları dolayısıyla kabul edildiğinden bahsederek birtakım yalanlar uydurur, fakat orada kalıp kalmayacağını anlamak ve her iki surette de hanedeki misafiriklik usûlü ücretini anlatmak üzere bazı sözler söyleyip bir ara dışarıya çıkardı. Sonra hanenin mevcut sermayelerinden oldukça temiz ve zamanın modasına uygun giyinmiş³⁷ biri veya ikisi mütebessim ve kısa bir

37 Çarşıda her vakit alışveriş yaptıkları zenneciler esnafından birinin dükkânından hazır, kullanılmış elbiseler uygun bir bedelle kiralanır, zaman zaman yenileriyle değiştirilerek âlûftelere giydirilirdi (yazarın notu).

hanım temennasıyla odaya girerdi. Ekseriya sol eli sağ koltuğu arasına sokulu, sağ eli ile hafifçe çenesini tutarak manalı bakışlarla karşısına geçip otururlardı. Gelen adamın haline, mesleğine ve derecesine göre şuradan buradan söz açar ve her vakit gelmesini sağlayacak tabirleri tercih ederlerdi. Eğer oraya yeni düşen adam onların tabiriyle “hışır” ve “handaval” takımından ise laf ona göre başlar, böyle olmayıp da onların “gözü bağlı, sığircık kuşu” dedikleri genç, yeni hevesli, tecrübesiz toy birisi ise ona da münasip bir tuzak kurup gönül avlayıcı sözler sarfederek bağlamaya çalışırlardı. Artık zavallıyı tamamen avlamak üzere vargüçleriyle dil dökerlerdi. Adam ilk defa geliyorsa ve bir müddet sonra da dönmek niyetindeyse odada bulunanlardan birini seçince diğerleri odadan çıkarlardı. İçeride kalan artık herifin şahsına, istidadına, arzu ve mizacına göre birtakım şive ve işveler gösterir ve o günlük misafirini böylece başından savardı. Eğer gece kalacaksa akşam yemeğinin tedariki sözüntü açar, pek çok şeyin lüzumundan bahseder, kendisi için de canının istediği yiyeceklerden söz ederek alabildiği kadar parayı veya onların tabirlerince “vurabildiği vurgunu” alıp çıkar ve derhal teyzeye verir. Bir taraftan bunlar tedarik olunurken o ilk misafiri gereği gibi “yerli malı” yapmak maksadıyla sözü edilen “içtima odası”na alırlar. Yine misafirin hal ve şahsına göre ya fasulye piyazı ile biraz kırmızı turp, bir-iki sardalya ile bir-iki portakal veya elma bulunan karışık tabaklar ve birbirine uymayan bardaklarla okkası üç-beş kuruşa alınmış ispirotodan yapılmış rakı ve bir sürahi su eskice bir tepsi ile ortaya getirilir. Bu zehir saçan rakı ile ve yapmacık yaldızlı sözler, yeminlerle adamı bir an evvel sarhoş etmek için oyalarlar. Vakti pek boşa geçirmemek ve yemek adı altında tedarik edilen şeylerin misafir tarafından farkına varılmaması için birçok naz ve şiveler yapılır, birbiri arkasına sıraladıkları yeminlerle ısrarla herife kafayı gereği gibi tutturur, sonra gıya neşelendirmek için ellerine pörsütmüş bir def alır, çatlak sesle Lonca semti ve Yenibahçe civarı şarkıları okuyup birkaç da mani söyleyerek vakit geçirirlerdi. Aldıkları paranın dörtte birine bile mal olmayan ve yemek adı altında ortaya konanları misafire tükündürdükten sonra herkes yerlerine çekilirdi. Eğer gelen adam tüylüce ve yolunmaya alıştırılmış, istekli, hoppa bir bey ise iş ona göre ayarlanır, bir evvelki gece giyilmiş olup buruşukları alelacele elle sıvayarak düzeltilmeye çalışılmış bir gecelik hiç olmazsa bir yazma bohça içinde getirilir, para kesesiyle saat, mühür gibi eşyalarını koyacak bir yer gösterilir dolabın anahtarı verilir, sonra neşeli sözler sarfedilip işveli edalarla misafir bey, eğer arkadaşı varsa o da onunla beraber meclis odasına alınır. Bu sefer oldukça güzel bir tepside hiç olmazsa birbirine benzeyen tabaklarda balık yumurtası, ezme hayvâr, çeşitli peynirler ve birkaç türlü turşu ve ızgarada pişirilmiş kaşar peyniri, taze pişirilmiş balık, bulunabilir-

se kirevis,³⁸ bulunabilen ve mezeye uygun birkaç meyve *kalfa* denen bir kadın tarafından getirilir. Meze takımı ile billûr sürâhi ve bardak, mevsim yaz ise bir de karlık bulundurulur. Eğer o gece hanede başka misafirler varsa ve birbirlerini tanıyorlarsa onlar da bu eğlenceye iştirak eder, hepsi bir odada toplanır ve artık defler çalar, aşıkâne ve âlûftekârane şarkılar söylenir “Adam aman” diye atılan maniler dinlenir, vur patlasın çal oynasın curcuna başlar. Artık ortadan utanma ve her türlü mevki kalkmış bulunduğundan hepsi birlikte ve herkes “aftos”u³⁹ koltuğunda raksa kalkar. El ve dil ile edep dışı şakalar, taşkınlıklar yapılır, coşulur ve sonra “Şişelerde bulunmaz bir katra şarab” türktüstyyle coşulur, en sonunda “İki de turlanam gelir allı kareli, birini şahin vurmuş biri yareli” ile köçek havasına döktülür. Bu arada yemek vakti de gelir, hazırlanan yemek beraberce yenir, her biri birer parça bir şey alır, soğukluk varsa biraz da ondan yenirdi. Bir kısmı fazla içtiğinden dolayı bir tarafa çekilip kusmaya başlar. Bu sefil içki cemiyetine güçlükle son verilir. Kimi koltukla, kimi sendeleyerek ve duvarları tutarak güç hal ile odalarına çekilir ve sabah birbirlerine “Güzel eğlenti yaptık, doğrusu doyulur şey değildi” diyerek de memnuniyetlerini gösterirlerdi. Bu mahallere devam ederek birbirlerine rastlarsa nereye gittiklerini sorarken “Yine ceylan avına mı”, “Masum gönül yine ne istedi”, “Derneğe gidiyorsunuz galiba”, “Felekten yine gün kapmak istediğin anlaşıyor”, “Yine coşkunluğun üzerinde” gibi manası ancak onlarca bilinen tabirler kullanırlardı.

Bu hanelerdeki kadınların onda ikisi Dersaadet Kiptîleri’nden, onda ikisi Siroz, Edirne ve Manastır Kiptîleri’nden, onda ikisi İzmir ve Aydın havalisi kadınlarından, geri kalan onda dördü de Dersaadet ahalisindendi. Dersaadet kadınları arasında da oldukça tanınmış kibarca ailelere mensup iken bir ara baştan çıkarılmış ve nasılsa o yola döktülmüş olanları da vardı. Şu birkaç sınıfın hangisinden olursa olsun, oralarda düşmüş takımın kendi isimleri söylenmez, daha evvel söz edildiği gibi başkaları ve hele ailelerinin tanınmaması için takma bir isim kullanır ve bu isimlerin de mümkün olduğunca namuslu kadın isimlerine uymaması için neşeli manaları olanlar seçilirdi. Bu isimler, işitenlerde görme hevesini uyandırmak için bulunabildiği kadar zarif ve manalı idiler. Bu tarzda isim seçilmesi bir kaide olup eski usullerdendir.

Bu yola düşmüş bu cins kadınların mutlaka bir dayanağa ve koruyucuya ihtiyaçları vardı. Kendilerini olur olmaz yerlerde ve özellikle bulundukları hanelerde rahatsız eden, bir bela çıkarmak suretiyle korkutup tamamen

³⁸ Karides.

³⁹ Bkz. Terim ve Deyimler, s. 415.

kendilerine mal etmek, böylece serbestçe buluşup görüşmek emeliyle musallat olan bazı eşirranın saldırılarından korunmak ihtiyacıyla aralarında "Onikiler" denen, sayıları belki de 20-30'a varan "Arap Abdullah", "Kahraman Bey", "Halil Bey", Kadaifçi Rıza", "Suhte Niyazi", "Osman Pehlivan", "Arnavud Reşid", "Sulu Tahsin", "Tosun Bey", "Hacı Rıza", "Anber Ali", "Hisarlı Ahmed", "Camcı Muhiddin", "Çeşme Meydanlı Rifat", "Fermeneci İzzet" gibilerinin muhafızlığına sığınır, onlara itaat ederler, her vakit emirleri altında bulunur, böylece diğer eşirranın saldırılarından korunurlardı. Bu adamlar yiğitlik, dayak atma, düşmanını yaralama gibi şeylerde ün yapmış takımdan oldukları için bir ölçüde etkili kabadayılardı. Bu adamların o hanelere serbestçe girip çıkma imtiyazları vardı. Hanede bulundukları zaman kadınlar başkasına çıkamaz, kendi malları gibi muamele görür, ev sahibi hürmet eder, yanlarında ahabplarını getirmişse onlara da hürmet gösterilir, özel muamele yapılırdı. Senebaşında ve bilhassa bayramlarda her birine oldukça değerli hediyeler verilirdi. Bu "Onikiler", adı geçen hanelerde bir olay çıkarsa ayık ve akli başında olmak için içki içmezler, kabadayılıklarını zayıflatmamak ve vekarlarını bozmamak için hoppalık, onların tabirince züppelik göstermezler, ağırbaşlı, sağlam tavırlı ve bir ölçüye kadar da şakaya gelmez korkunç adam tavrını takınırlardı.

Bu sefalet yoluna sapan ve bu yola düşen âlütfelerin aradığı da kudretli bir adam bulmaktır. Bu yoldan istediğini soyup yolmak, refah içinde vakit geçirmek ve hem de "Fılan zat filanın dostudur" dedirtmek, bu suretle böbürlenmek, rakiplerinin fenalıklarından korunmak için böyle kabadayılardan muhafazasına girmek zorundaydılar. Bu kadınlardan bazıları bulundukları hanelerde gördükleri ve çektikleri zahmet ve uğradıkları sefalette, kendini bilmez, beş-on kuruşuna mağrur, mayası bozukların hakaretinden bıkıp bu işin sonunun bulunmadığını ya da çağı ve güzelliğinin geçeceği zamanı düşünüp bir çare olarak haneye devamlı geldikleri için hal ve ahlakını öğrendikleri bekârlara kendisinin kurtarılmasını, böyle bir lütuf ve himaye görürse her şeye tövbe edeceğini, Allah'tan af dileyeceğini, namuslu ve seviyeli davranarak her şeye razı olup katlanacağını söyler, adam da acır ve inanırsa o gibi yerleri terk ederlerdi. Aralarında gerçekten muhabbet ve ismetle geçinenler vardı. Bu yoldan avladığı saf adamla çıktıktan sonra yine bildiğinden dönmeyen ve yine gizlice sefalet ve sefahet mesleğini devam ettiren ya adamın serveti bittikten ya mel'un hareketi anlaşıldıktan sonra büyük bir kavgayla ayrılan ve yine eski felaket yerine dönenler de görülmüyordu. Bu halde ömrünü geçirmiş ve yüzüne bakılmaz hale gelmiş olanların birtakımı hamamlara, *natur* denen, müşteri yıkayan hamam hademeliğine girer veya işi ebeliğe veya evinde falcılığa dökerek vakit geçirme yolunu tutar, ya da içlerinden akli başında olup da vaktinde

geleceğini düşünmüş, eline geçen parayı israf etmeyerek bir tarafa koyup sermaye yapmış olanlar o para ile elde ettiği bir malı getirdikleriyle kanat eder, evine çekilir veya ihtiyarlayınca o da bir umumhane açar, bulabildiği biçarelerden çelip işgal edebildiği birkaçını sermaye olarak kullanır, yine eski mesleğine işi döker, kâh soyma, kâh soydurma yolunu izlerdi. Bu yollardan hiçbirini yürütemeyenler, bilhassa taşralıların pek çoğu, sokaklara düşer, *zeybek*⁴⁰ adı altında pazar yerlerinde ve halkın toplu olarak bulunduğu mahallerde açık saçık gezen, alenen kendisini şuna buna takdim edenler sınıfına katılır, rağbet edenlerin götürdüğü han veya odalarda veya ahır ve mahzenlerde oturarak hayatı sona ererdi. Hastalandığı zaman bir köşede nefesini tüketmiş olanlar da çok görülmüştür.

Bunun bir de aksi hali olanlar vardı. Oralara devam ederek eline geçen miras malı yemiş, nadir de olsa vaktiyle iyi kazanan bir tüccar iken böyle bir yere kapılmış, kendisini alamayarak sermayesini sefalet ve sefahet yolunda mahvedenlerden bir haylisi de artık oralara giremezdi. Gücü kalmadığı için de eskiden çok hoş muamele ile yüzüne gülen, hatta uğruna ölmeye hazır olduğunu bildirenlerden ters muamele görür, yüzüne bile bakan bulunmazdı. Bu adamlardan bir söz açılrsa, zarurette olduğundan bahsedilse “Allah Allah, hayvan değildi ya, kendisi düşmemeliydi, malum ya kendi düşen ağlamaz, malını elinden zorla kim aldı, yaptığını çekiyor, oh olsun öyle âdemlere” diye karşılık görenlerin pek çoğu sonunda pazar yerlerinde bohça taşır veya tedarik ettiği bir olta ile deniz kenarlarında tutabildiği balıkları dizerek satar, bu yollarla ekmeğini sağlamaya çalışırdı. Veya bir çaresini bulabilirse taşrada ve gümrüklerde *mubassırılık* yapar ya da okur-yazar takımından ise resmi daire civarlarında ve sokakların uygun taraflarında oturup önüne bir hokka koyar, yazıcılık yaparak geçinmek zorunda kalırlardı.

Koltuk Denen Yerler

Böyle evler İstanbul’un pek uzak ve tehna yerlerinde dar sokaklarında bulunan sessiz ve gizlice işletilen çok aşağı yerlerdi.⁴¹ “Arap Meserret’in hanesi”, “Koltukçu İdris’in hanesi”, “Dellal Abbas’ın hanesi”, “Dolmacı Zeyneb’in hanesi” böyle yerlerdendi. Bu hanelere girmeye aracılık edenler çarşılarda kese, yazma ve çevre satan bazı kadınlarla şurada burada gezinen kadın ve erkeklerdi. Bu mahallerdeki sermayelerin pek çoğu o hanede ika-

40 Ulaşılabilen sözlüklerde bu anlamına rastlanamadı. Bir dönemin argosunda “Sokaklarda dolaşan fahişe” anlamında kullanılmış olabilir.

41 Koltuk terimi, izinsiz, kaçak açılmış gizli meyhaneler için de kullanılırdı: İSTA II: 6064; Mehmed Tefvik 1991: 158.

met etmeyen, gündüzleri birkaç saatlik kaçamak gelen, evlerince oralara gittikleri bilindiği halde nasılsa ses çıkartılmayan ve bilmemezlikten gelinen, oralara düşmüş kadınlardı. Bu hanelere ekseriyetle geceleri ve çok gizli verilen işaretle veya aralarında kararlaştırılmış parola ile girilebilinirdi. Buralarda yüksek sesle konuşulmaz, sokak üzerindeki odalarda oturulmaz, arkada ses almaz odalarda kalınırdı. Evin içi çok sefil bir durumdaydı, mesela bazı camlara kağıt yapıştırılır, odanın bir kenarına yerli dokuması pek eski ot minder konur, ayak dayamaktan dolayı kenarları eğrilmiş, iç tavaşız ateş konan bir mangal bulunurdu. Yırtık pencere perdeleri yerli dokuması olur, yanına bakar maşrapa konmuş toprak testiler, kırık bir şamdana dikilmiş mum, basma parçalarından dikili içi bez kırpıntılarıyla doldurulmuş iki minder bulunurdu. Kadınların feraceleri kapının kol demirine asılırdı. Ayağında çok eski kanaviçe bir terlik ile üstünde yıkana yıkana eskimiş pek mahallevari bir entari, hiç uymadığı halde üzerine giydiği ufak *tenteneli*, etrafı kurdeleli hırkamsı bir şey, belinde ince bezden örülmüş ucu püsküllü bir kuşak, başında ipekten yapılmış bir hotoz ve iğne ile yana iliştirilmiş bir çiçekten ibaret bir kılıkla çalımı, güzelliğine mağrur ve kibirli bir tavırla odaya giren kadın gelen misafirine hanımvari “Hoş amedi” derdi. Sonra tabağı kendisine uymayan bir fincanla kahve verilir, yanına kırık bir fincan tabağı sigara tablası olarak konurdu. Misafir sigara sararsa hemen koşar, bir kibrit getirip yakar, şiveli bir tavırla karşısına oturur, misafir beraberinde içki getirmişse portakal şişeyle ortaya koyardı. İçki getiren mezesini de beraber getirmiş olacağından o da mutlaka çatlak bir tabakla içkinin yanına konurdu. Mezeye evden bir bardak suyla cabadan bir de domates salatası eklenirdi. Misafirle yapılan konuşmalarda kadın ekseriya kocasının kibarlığı ve zenginliğinden, yaşattığı kibar hayatından dem vurur, bir hayli felâket geçirdiğinden, pek çok önemli, gerçek efendi ve beylerin kendisine talip olduklarından, fakat gözü korktuğundan söz eder ya da başına gelen bir işten dolayı kazaya uğradığından, pek çok istekli bulunduğu halde kendisi ve akrabalarının pek tanınmış kimseler olmaları dolayısıyla onların yanında bu haliyle kocaya varırsa kötü sonuçlar doğabileceğinden, hâlâ bir karar veremediğinden bahseder. Sonra misafirini neşelendirmek için hem “Aman yosmam, buralardan geç güzelim”i söyler, hem de ağzında sakız çiğneyerek heriften bir buse alır, kolunu boynuna atar, yanağını uzatarak yakınlık göstermekle kalmaz şakalaşmaya başlar, “Bıyıklarını seveyim” diyerek adamın bıyıklarını çeker. Misafir “Of, aman” dedikçe fıkırdarak kahkahalar atar, arada bir latife olarak adamı çimdikler ve bütün bunlar onların nazarında işve addolunurdu. Biraz sonra yemek zamanı geldiğinde ortası kırmızı tuğla döşenmiş mutfağa geçilir, ocak yanına asılı tahta raf üstünde bir şamdanla ortaya serili bir kaba hasır ve yuvarlak tahta bir sofrta bulunur.

Üstünde lüzumu kadar ekmek, birkaç tahta kaşık, eski bir fincan tabağında tuz, kırmızı soğanla yapılmış domates salatası, bir tarafında birkaç uzun yeşil biber, kalaylı bakır maşraba ve ortasında sahan koymak için devşirilmiş bezden ibaret sofranın etrafına oturulur. Mutfağın bir tarafında tahta parmaklıklarla ayrılmış bir aralığa bir testi kırıyla su konur. İki besili kaz durmadan tıslar. Tahta sofraya altına giren yabancı bir dam kedisinin mırıldayarak sofraya atılması sırasında "Aman yok olası hayvan, musibetin hiç de sesi durmuyor" diye arada bir kediye vurulur, "Artık ev değil, imarete döndü, etrafta ne kadar aç kedi varsa buraya doluyor" şikâyetleri arasında bir taraftan hayvan kovulurken yanındaki kadına da "Aman, sen de kör müsün? Mutfak kapısını kapamıyorsun da dünyanın kedisini mutfağa doluruyorsun" diye devam eden konuşmalarla yemeğe son verilir. Bir bakır tas içine konmuş sabunlu sıcak suda ıslatılmış bezle eller silinir, sonra odaya çıkılır. Orada da birkaç yavan söz edilir, sık sık esnemelerle misafire uyku zamanının geldiği anlatılır. Gayet solmuş şal örneği basmadan kirli pamuk bir yorgan, soluk ve yamalı yüz geçmiş pide gibi bir şilte, başlarına renkli astar geçirilmiş ve yüzlerine birbirine uymayan *tente* dikili iki yastıktan ibaret olan hazır yatağa adam yatırılır, sabah edilir. Ayrılma zamanı gelince adamdan ne koparılabiliirse koparılır. İsteklerine uygun olur ve adamın hoşnut olduğu anlaşılırsa tatlı dil ve muameleyle kapıdan selametlenir. Böyle olmayıp da evdekiler adamı beğenmezlerse, oranın onun gibilerin ağız kaşığı olmadığını, oraya alınmaya layık bir adam olmadığını halinden bilmişlerse de onu adam yerine koyup içeri almakla kabahatin kendilerinde bulunduğunu, beraber sokağa çıkarılsa âleme rezil edeceklerini ve her nasılsa onu bir kabadayı hıvarda sandıklarını türlü şekilde anlatır, bir şeyler daha kopardıktan sonra savar veya koparamazlarsa adamın yüzüne kapıyı hiddetle çarparak kaparlar, eğer sokakta rastlarırsa ne yapacaklarını elbette bildiklerini söyleyerek tehdit eder, homurdanarak hanelerine çekilirlerdi.

Ertesi gün yine parayla gündelik ödünç aldıkları çarşaf, ferace ve elbi-seyle sokağa çıkar, kalabalık olan yerlere, çarşı pazara giderek bir başkasını arar, eve nasıl gireceğini anlatır, sonra hanede o gece yeni misafirin gelişini beklerlerdi. Eğer bir vasıta aracılığıyla bir başkasını da oraya düşürecek olursa, ona da hemen en yakın yerden bir diğeri tedarik edilir, her ikisi yukarda anlatıldığı gibi misafir edilerek işler sürdürülürdü.

Mahalle Baskını

Mahalleye biri kiracı gibi gelir, edep terbiye ve ahlaka aykırı hareketlerde bulunduğu, hanesine şunun bunun girdiği komşuları tarafından gözlenerek anlaşılır ya da sezilir veya önce mahalle delikanlıları duyar ve yakın komşulara bildirirlerse durum mahalle imamı efendi ile muhtar ve

ihthiyarına açılır. Onlar da eve yabancı birinin girdiği görülür veya anlaşılırsa derhal haber verilmesini bildirip önce o haneyi basarak giren adamı ve alan kimlerse onları hükümete teslim ve haneyi tahliye etme kararını alırlar. Bu işi bir an evvel bitirmek ve mahalleyi bu fuhuştan temizlemek için mahalle bekçisine, mahallenin delikanlılarıyla civardaki komşulara dikkatli olmaları tembih edilir. Böyle bir haneye gizlice bir adamın girdiği görülür veya haber alınırsa durum bütün mahalleliye bildirilir. Mahalle kahvesinde toplantı yapılır, evin basılması kararlaştırılır. Civarda bulunan zabıta kolluğuna haber gönderilir, oradan yollanan adamlar, imam efendi, muhtar ve mahallenin ileri gelenlerinden gerekenlerle bekçiler sopalarıyla, mahalle delikanlıları da ellerinde sopa hatta silah oluğu halde yola çıkılır. Öne fener taşıyan bekçiler geçer, arkada cemaat vardır. Önce hanedeki adamın kaçabileceği yerler gözaltına alınır, bütün halk hanenin önüne toplanır. Koparılan bir şamata ve gulgule⁴² ve her kafadan çıkan çeşitli seslerle mahallede böyle şeye razı olunamayacağı, mahalleye şimdiye kadar böyle bir leke ve ayıp getirilmediği, ırz ve namus erbabının yeri olan bu kibar mahallesinde böyle namussuzluk yapılamayacağından, şöyle kırıp böyle keseceklerini yüksek sesle bağırışlarken bir taraftan da bekçi hanenin kapı halkalarını çalar, hemen kapının açılması söylenirdi. Bu sırada hanedeki en yaşlı kadınlardan ikisi pencerelerden uzanır “Yahu efendiler, burası öyle sizin bildiğiniz haneden değil, kendi halimizde ırz ve namusumuzla geçinmekte, kendi yağımızla kendimiz kavrılmaktayız. Bize bu türlü iftiralarda bulunurken Allah’tan korkun, biz de vaktiyle iyi gün görmüş kibar insanlardık, düşkünlüğümüzden şimdi bu evlerde oturduğumuza bakmayın, düşmez kalkmaz bir Allah’tır, çekilin, namus ehline tecavüzde bulunmayın” diye bağırarak müdafaaya ve inandırmaya çalışırlar da kapı açılmazsa, imam efendinin “Kırınız” diye verdiği emir üzerine tekmelerle kapı açılır, herkes birbirini iterek içeri dolar ve içerdekiler vaveyla koparmaya başlarlar. Evin her tarafı, yük, dolap, kömürlük, musluk altı, merdiven altı, çatısı, minder, kerevet altları ve diğer şüpheli yerler aranır, eğer kaçmışsa ve kimse bulunamazsa, mahalleli birer-ikişer savuşup dağıldıktan sonra, geride kalan imam ve muhtar efendiler hanımlara “Bu gerçi çirkin bir şey ise de ahalice namusunuza bir defa daha inanılması yine de hakkınızda hayırlı oldu” gibi boş anlamsız laflar ederek özür dilerler ve onlar da ayrılırlardı. Hane halkı ise uğradıkları ağır suçlamaya ve rezalete karşı ellerinden bir şey gelemeyeceği için hazmeder ve susmaya mecbur kalırlardı. Eğer böyle olmaz da o hanede bir adam yakalanırsa her

42 Gürültü, her ağızdan bir ses çıkmasıyla meydana gelen karışık gürültü (KT).

tarafından biri tutar, buldukları kıyafetle, don, paça, yalın ayak, baş açık, tarifi imkansız tecavüz ve hakaretlerle, pek heyecanlı tavırlarla “Bre işe yaramaz habis, mahallemiz senin gibi rezillere mesken olamaz, senin hakkından şimdi hükümet gelir” diyerek sürüklerlerdi. Her taraftan adamın yüzüne tükürülüp yapılmadık tecavüz kalmazdı. Kadınların da eşyasının sokağa atılacağı bağıra bağıra söylenirdi. Tutulan adam bekçilerin arasına alınır, baskına gidenlere çevreden olayı duyanların da katılmasıyla giderek artan bir kalabalıkla sokaklara düşülür, pencerelerden başlar uzanır, bakar, böylece adam en büyük zabıta memurunun bulunduğu daireye kadar götürülüp teslim edilirdi. Daha sonra ahali “Hey gidi, burası nasıl bir mahalledir, neresidir diye bir kere düşünüp taşınmadan girmek ne cesarettir, şimdi buldu belâsını” gibi sözlerle o hanenin bulunduğu yere geri döner, evdekilere, artık yarından tezi yok ne yapıp edip evden defolup gitmelerini, aksi halde lazım gelen her şeyi yapacaklarından pişman olacaklarını, eşyaların derhal sokağa atılacağını, etkili bir dille bildirip dağılırlardı.

Beyoğlu Tarafında Fuhuş Yapılan Hanelerin Bulunduğu Yerler: Şişhane Karakolu Caddesi, Kışla arkası Papaz Köprüsü, Humbaracı Yokuşu, Balık Pazarı, Derviş Sokağı, Timoni Sokağı, Laleli Çeşme, Küçük Balık Pazarı ve Tarlabası, Kuledibi, Yüksek Kaldırım, Kasımpaşa üstü, Yenışehir, Çöplük arkası ile Galata’nın doğru yolunda bulunan haneler de yoldan çıkmış ve fuhuşa düşürülmüş olanların bulundukları yerler olarak öteden beri oralara alışanlarca bilinirdi. Ya bilenler gider ya da bilen bir arkadaşla gidilir veya “Tüysüz Haçık”, “Sava”, “Musevi Mişon”, “Çorapçı Hırsto”, “Adalı Panayot”, “Köse Aleksi”, “Sırmacı Osep”, “Bakkaloğlu Yuvan”, “Musevi İzak”, “Boşboğaz Nihal”, “Musevi Hayım” gibi araçlara başvurulurdu. Ya da bunların pek açıkları ve ortaya düşmüşleri zaten kapıların önünde durur, sokaktan gelip geçenleri çevirerek davet ederlerdi. Bunların dışında ötede beride kendilerine “falcı”, “ebe”, “hizmetçi delali”, “çamaşırcı” adını verenler de gizli tutulmak şartıyla evlerine adam alırlardı. Bu evler de tanıyanlarca bilinen yerlerdi. Bunların içinde oldukça yüksek tabakadan olanlar da vardı. Bunlar herkesçe bilinmez, ancak kibar âlemine yaraşır şekilde gezen ve belli başlı araçları bulunanlar tarafından bilinir ve kendilerince tanınmış kimselere münhasır kalırdı. Bu tabakadan haneler epeyce büyük olup hizmetçi, hademe ve aşçıları bulunur ve mümkün olduğunca süslü döşenmiş olurdu. Bu gibi hane sahiplerinin en çok istedikleri yağlı müşteri tutmak ve kibarları elde etmektir. Buralara girildiği zaman göze çarpan süslü eşyalar aldatıcı bir etki bırakırdı. Bu aldatıcı dış görünüşe kapılarak önceden bırakmayı tasarladığı parayı gözünde büyüttüğü evin haliyle mütenasip görmeyerek utanıp bir hayli daha ilave etme

mecburiyetini duyanlar az değildi. Servet sahibi olmadığı halde her sınıftan hatta en aşağı tabakadan kimseler de yolunu bulabilirse bu gibi mükellef hanelere girebilirlerdi. Seviyelerine inip onlara da iyi muamele edilirdi. Bu hanelerde boş yere varını yoğunu kaybedip perişan olmuş kimseler de çok görülmüştür. Kibar gibi gösterilen bu hanelere ister doğrudan ister aracı ile gidildiğinde önüne prostela denen beyaz önlük bağlamış bir adam kapıyı açar, sonra bir zile basar, yukarıya haber verir, merdiven başından “Buyurun” diye davet olunur ve yukarıdaki “intizar odası” denen bekleme odasına alınır. İçeri alan kadın kapıda hafifçe başını eğerek “Hoş geldiniz” der, ayrılırdı. Misafir bir müddet odada yalnız bırakılır, odanın süslerine, duvarlara asılı tabloları, bir taraftaki piyanoya, müzeyyen kornişli tül perdelerle mefruşata, yere serili İran halılarına bakarak gereği kadar kibar bir yerde olduğu intibasını edinmesine fırsat verilmiş olunurdu. Bazıları için bunun çok etkili olduğu görüldü.

Bir müddet sonra odaya gûya gecikilmiş gibi telaşla “Affedersiniz, yalnız kaldınız” diyerek, çok ciddi direktör tavırlı bir kadın girer. Gelenin kim olduğunu anlamak için “Acaba kiminle müşerref oluyorum, bana tanımak şerefini bahşetmiş olur musunuz?” diyerek laf açardı. Sonra misafirini beraberine alıp yukarıdaki büyükçe bir salona götürür, piyano önünde ayakta duran oldukça zamanın modasına uygun giyinmiş, kibar görülmeye çalışan, çocuk doğurmadığı sürece ömrünün sonuna kadar “Matmazel” denen bir kadına misafiri takdim eder, o da başıyla temenna ederek birkaç adım atar, misafire el verip hûsn-i kabul gösterirdi. Misafiri uygun ve kendine yakın bir yere oturtur, biraz sonra bir hizmetçi müzeyyen bir tepsi ile güzel bir kabda kesme şeker, süslü kadehlerde konyak veya likör ya da bergamut veya gül *murabbâsı* ikram ederdi. Matmazel ayaklarını birbiri üzerine atarak oturur ve ikide bir elleriyle eteklerini silkip düzeltir, birkaç defa da kol ağzındaki tente kıvrımlarını açar ya da gereği yokken birkaç defa mendille hafifçe burnunu siler gibi yapar, elleriyle sık sık saçlarını toplar, böyle hareketlerle hem lafa ara vermeye hem de vakit geçirmeye, misafire de bunları aşırı nezaket diye yutturmaya çalışırdı. Yeni gelen hevesli ve kolay kapılır takımından ise nezaketle karışık kurnaz davranmak isteyen matmazel bir ara ayağa kalkar, pencere önüne kadar giderek dışarı bakar gibi yapar, “Müsaade ederseniz biraz başınızı ağrıtayım” der, piyanoya oturur, bir müddet baştan savma tıngırdattıktan sonra, piyanoyu uzun zamandır kullanılmadığı için çalamadığını söyler, misafirin yanına oturur “Siz de çalar mısınız, filan şeyi bilir misiniz?” gibi laflarla sözde güler yüz gösterir, bazı hafiflikler yapar, şakamsı tabirlerle laubali hareketlerde bulunurdu. Sonra da misafir “büyük” denen bir yere davet edilirdi. Odada bulunan lavabo ve kar-

yolayla esvab askısı, havlu, terlik gibi şeyler oldukça zarif ve temiz gibi görünür. Bir müddet sonra misafir ayrılma zamanının geldiğini düşünür ve kim bilir ne gibi hesaplara ve ne kadar paraya mal olan bu görüşme böylece son bulur. Biçare adam bunu bir zevk addederek hikâyesini başkalarına da hevesle anlatırdı.

Böyle hanelerin ikinci dereceden sayılanlarının çoğu bahsin başında sözü edilen mahalle ve sokaklarda bulunurlardı. “Darıcalı Kalyopi”, “Bursalı Despina”, “Hayırsız Matyo”, “Deli Eftalya”, “Langalı Agavni”, “Hacı Margaro”, “Kuledipli Takuhi”, “Şişman Sürpik”, “Kalafatçı Mari”, “Ortaköylü Güllük”, “Küçük Eftalya” adlı haneler tanınmış olanlardı. Buralardaki “sermaye” denen biçarelerin hemen yüzde yetmişi yerli, yüzde otuzu ise Nemçe,⁴³ Leh, Romanya, Fransız, İtalyan ve Yunan tebaalı idiler. İstanbullu olanların evleri, çoğunun anneleri ve belki de çocukları vardı. Bunlar haftada, on beş günde bir defa evlerine giderlerdi. Bu duruma düşenler bir daha başlarını kurtaramaz, hane sahibine borçlu oldukları gibi hariçten hiçbir şey almaya izin verilmezdi. Bütün giyecekleri, elbiselerine, ayakkabılarına hatta havlu ve terliklerine ve el mendillerine kadar hane sahibi tarafından alınır, yıkanacak çamaşırlarına varıncaya kadar umumhanece tarafından hesaplarına ykattılırdı. Bedelleri alış fiyatının üç-dört katı olarak hesaplarına geçirilirdi. Her gün bilinen fiyatlarından ellerine ne kadar geçerse, akşamları önce bu paradan akşam ve sabah yemeğine mahsuben para ayrılır, bir miktar da borcu için kesilir, geriye kalan da biçarenin eline verilirdi. Gelenlerin verdiği bahşişler hesaba katılmaz, kendine kalırdı. Bazen gezmek için bir yere gidilirse, gerekli olur da tedavi ettirilirse, bütün masraflar yine onlara yüklenirdi. Çocuklu olanlar varsa, çocuklar aylık münasip bir bedelle, başka yerlerdeki sütü olan kadınlara bırakılıp baktırılırdı. Süt nine parası da ayrıldıktan sonra bu felaketzedelerin nasıl geçinecekleri ve ne halde oldukları düşünülümeye değerdı. İçlerinde kendisini oradan alıp kurtarmayı, hatta borcunu da ödemeyi, başka bir yere götürüp beraber yaşamayı teklif eden hayırsever kimselere bile razı olmayan, o perişan durumdan ne olursa olsun kurtulmak istemeyenler de vardı. Bu kadınlar gelebilecek misafirleri beklemek üzere gece yarısına kadar uyumazlar, olur olmaz hastalık hali, baş ağrısı gibi durumlarda istirahat de edemezlerdi. Gelenleri âdete göre kabul etmeye, misafir gece kalacaksa boyun eğmeye mecburdular. Gündüz de olsa işrete katılma zorunda idiler. Kısaca misafirin her arzusuna uyar ve reddedemezlerdi. Misafir kabul edilirken önce bir odaya alınır, “direktör” denen hane sahibi ya da vekâlet eden bir kadın gelir, misafirle biraz oturarak gece kalıp kal-

⁴³ Nemçe: (Slavca) Almanya, Avusturya.

mayacağı sorulurdu. “Sermaye” kadınların hanenin devamlı müşterilerinden olup belirli geceler gelen “dostlar”ı vardı. O gece dostu geleceği bilinen sermaye, yeni gelene gösterilmezdi. Direktörün gece kalıp kalmayacağını sorması sırf bu yüzden. Gece kalıp kalmayacağı anlaşıldıktan sonra evde bulunan münasip sermayelerden birkaçı ev içinde giymeye uygun bir elbise ile omuzlarında örme atkı, ayaklarında terlik, yüzlerine düzgün ve pembe pudra, gözlerine sürme, kaşlarına rastık, bazen yüzlerine de iki yapma ben kondurmuş olarak çıkarılırlardı. İçeri girerken evvela misafire görünür ve bir tarafa otururlardı. Girenler hangi milletten olursa olsun Rumca sabah ise “Kalimerasas” akşamsa “Kalisperasas” der; adamın karışına ekseriya elleri koltuk altına sokulmuş halde otururlardı.

Misafirin halinden oldukça paralı, yapmacık muhabbet ve edaları yutar takımından olduğu anlaşılırsa, karşındakilerin hepsi kendini seçtirmeye ve dikkat çekmeye çalışırlardı. Biri seçilir, diğerleri dışarı çıkardı. Seçilen kadın diğerlerine ben bu adamı pek sevdim manasında Rumca “Polituna kapisa” ya da ne güzel adam anlamında “Ti e murkas antropos” der, diğerleri de “Bak sana ne diyor?” diye tercüme ederlerdi. Böylece adamda karşılıklı bir sevgi uyandırmaya gayret edilirdi. Sonra hepsi çıkar, ikisini yalnız bırakırlardı. Misafir muvakkat refikasıyla biraz oturur, sonra “kamara”nın⁴⁴ nerede olduğunu sorar ve oraya kalkıp gidilirdi. Sonra ya kadına ya da bazı yerlerde hane sahibine para ödenir ve ev terk edilirdi.

İkinci derece addedilen ve sakinleri Lehli kadınlardan ibaret olan yerlerde genellikle ev kıyafetleri çınlıçıplak denecek derecede olur, sırtlarına yalnız bir “dekolte”⁴⁵ ve ayaklarına siyah uzun bir çorap giyer, saçlarını olduğu gibi omuzlarına atar, arkadan kırmızı ya da mavi bir kurdele bağlar, yüzlerini umumiyetle pudra ve alılık, sürme ve rastık ile süslerlerdi. Misafirleri karşısında pek açık ve serbest hareket eder ve ahlak ve terbiye dışı latifeler yaparlardı. Böyle bir yere gidilirse ev sahibinin misafiri aldığı odaya evdekilerin çoğu bu kıyafetle dalar, aralarında şakalaşır, birtakımı da oda kapısı önünde birikir, laf atarak içeriye bakışırlardı. Bunların üçüncü sınıfı ad-dolunanlar da Galata’nın ara sokaklarında bulunurlardı. Bu gibi âlûftelerin çoğu başlangıçta Beyoğlu’nun bir derecede itibarlı mahallerinde iken sonradan yavaş yavaş buralara kadar düşmüş kimselerdi. Her ne kadar içlerinde yaşı küçük olanlar da bulunursa pek çoğu 35-40 yaşlarında, vücutça düşkün, yıpranmış kimselerdi. Hepsi sokağa bakan alt kat odaların pencereleri önünde, bir kısmı da bir entari ya da kısa bir fistanla saçları dökük, yüzleri alabildiğince boyalı, allanmış, çoğunun ellerinde, ağızlarında sigara, hatta

44 Odasının.

45 Boyun, omuz, kol, göğüs ve sırtın bir kısmını açıkta bırakan kadın elbisesi (TTS).

sarhoş halde sokaktan geçenlere şarkıntılık eder, “Mösyö” veya “Sakallı” veya “Haydi paşam, içeriye gel” diye müşteri çekmeye çalışırlardı. Bu sokaklarda “latarina”⁴⁶ çalınır, naralar atılır, yüksek sesle birbirleriyle konuşulurdu. Kısaca çok gürültü ve şamata vardı. Hanelerin içi çok pis, kokmuş, karanlık yerlerdi. Hemen hepsi *illet-i efrenci*’ye müptela idiler. Buralara gidenlerin para kesesi, saati ve diğer eşyalarının çalındığı olurdu. Buralarda haneye dıştan saldırı, yaralanma, dayak, kavga, dövüş, pencerelerden bağrışmalar, zabıtaya müracaatlar sık sık görülen şeylerdi.

Hane halkından yaşları daha ilerlemiş ve elliye varmış olanların bazılarının ayrılıp İskenderiye’ye kadar gidenleri, bir kısmının da bekâr çamaşırcılığı, bulabilirlerse hane hizmetçiliği yaparak geçinmeye çalışmaları veya nadiren birini bulup çekildikleri ve mesleğe son verdikleri de olurdu.

SAĞLIK

EBE HANIMLAR

Ebelik, yani *kabilelik* gibi hayırlı bir hizmet yapan hanımlar, *Saray-ı Hümayun ebesi, kibar ebesi, ahad-ı nas ebesi*¹ olarak üç sınıfa ayrılırlar.

“Saltanat-ı Seniyye”nin² aile ve hanedanının kabilelik hizmetinde bulunma şerefine sahip hanımlar gerektiğinde dıştan da çağırılabilirlerdi. Saray-ı Hümayun’da kabilelik valideden valideye devredilegelen çok eski bir hizmettir. Bu hanımlar kerimeleri, dolayısıyla halefleri bulunmadığı zaman bu şerefi elden kaçırmamak için yakın akrabasından uygun gördüğü bir hanımı hep beraberinde saraya getirip hizmette bulundurmak suretiyle çevresine tanıtır, “daire-i âlîyye”³ ile temas kurdurarak kendisine bir halef yetiştirirdi. Saray-ı Hümayun’a hizmet eden kabile hanımların konakları, carie ve uşakları bulunur ve pek kibarane bir hayat sürerlerdi. Bunların sarayca tahsis edilmiş maaşları, “çiğ tayınları”,⁴ ayrıca *Ramazan harcı, bayram atıyyesi* vardı. “Hatır sormak” tabiriyle arada bir hediyelik alıp içeri girdikleri zaman doğumlarında hizmetleri geçmiş sultanların ve “aile-i âlîyye”nin diğer fertlerinin iltifatlarına mazhar olurlardı.

Kibar ebeleri (kabileleri) de yine oldukça müreffeh yaşarlardı. Onların da hanelerinde carie ve hizmetçileri ve kibarca vakit geçirecek kadar servetleri vardı. Bunlar kerime ya da gelinlerinden heves edenleri doğumlara beraberinde götürerek eğitir ve halka tanıtırlandı. Böylece mesleğe girenler gösterdikleri maharet ve bu meslekte pek lazım olan terbiye, nezaket ve temizliğe verdikleri önem ölçüsünde şine kavuşurlardı. Vaktiyle İstanbul’da isim yapmış olan kabile hanımlarının her biri bir sınıfla şöhrat olmuşlardı. “Gümüş çakılı ebe”, “Eli güzel ebe”, “Sallabaş ebe”, “Çantalı ebe”, “Küpelı ebe”, “Fuçulu ebe”, “Moralı ebe”, “Kizebe”, “Şehreminli Hacı ebe”,

1 Halk ebesi

2 Saltanat-ı Seniyye: Yüce Saltanat.

3 “Daire-i âlîyye” (= Yüce Daire) ile saray kastedilmiştir.

4 “Çiğ tayın” burada erzak anlamında kullanılmıştır.

“Ladinli ebe” gibi lakaplarla yad edilirlerdi. Bu sınıf kabile hanımların hemen hepsi yaşlı başlı, terbiyeli, son derecede temiz ve zarif kimselerdi. Pek çok kibar aile ile yakın ilişkileri vardı. Ekâbirin çoğu ellerinde dünyaya gelmiş ya da valide ve cedleri böyle meşhur zevatın ebeliğini yapmış olduğundan eskiye dayanan bu köklü ilişkileri dolayısıyla ekâbir ailelerine karışmış, böylece kazandıkları bilgi ve anılarıyla tarihe geçmiş hanımlardı.

O vakitler doğum yapacak hanımlara nasıl ebe tutulduğu doğumla ilgili âdetler bahsinde daha önce etraflıca anlatılmıştı.⁵ Böylece eski usule göre ebe tutulduktan sonra doğumun yaklaştığı anlaşıncaya vakit geçirmeden ebe hanıma haber gönderilir. O da çuka torbası içinde hazır olan iskemlesiyle içine öte-berisini koyduğu, yine çukadan yapılma, ağzı gaytanla bağlanan çanta yerine kullandığı şeyi birisiyle hemen doğum olacak haneye gönderir. Kendisi de bir dilim ekmeği bir dülbende sarar, cebine koyar, yaşmak ve feracesini giyer, eline de ebelere mahsus olan sedefli asâsını alır, davet edildiği haneye giderdi. Doğum iskemlesi dört ayaklı, üst kısmı da dört ufak direkli ve araları parmaklıktır. Oturma yerinin öntü yarımaya şeklinde oyulmuş olur. Her tarafı sedef, kadife ve fildişi ile işlenerek süslenmiş bulunan bu iskemle surf ebeler için imal edilirdi. Çukadan yuvarlak biçimde yapılmış, etrafına geçirilen kaytan çekilerek bütüldüğünde ağzı bağlı yuvarlak bir bohça haline gelen şeye de gerektiğinde gittiği haneden istememek için bir kat gömlek, entari ile hurka, yemeni yanı sıra kendisine ve sınıfına ait diğer lüzumlu şeyleri koymuş bulunurdu. Elindeki sedefli asâsının başı somdandı, uzunluğu boyuna yakın olurdu. Ebenin ne zaman çağırılacağı bilinemediğinden ebe hanımlar gece saat 6-7,⁶ hatta daha geç saatlerde sokağa çıkmak zorunda kalabilirlerdi. Gidilecek yer çok uzakta olabilir. Eskiden Dersaadet’in sur kapıları geceleri kapatılırdı, halbuki şehirden dışarı çıkmak ya da içeri girmek gerekebilirdi. Geçtiği sokaklardaki karakollar ebe hanımı elindeki sedefli asâsından tanır, gerekirse kale kapılarını açar, kaparlardı. Feneri sönmüş ya da kazaya uğramışsa çaresine bakarlar, gereken her yardımı yaparlar, her türlü kolaylığı gösterirlerdi. Bu hizmetlerin yerine getirilmesini sağlayan, hükümet tarafından yalnız ebelere tahsis edilerek ellerinde taşıma ruhsatı verilmiş olan asâları idi. Ebe hanımlar gerektiğinde devlet kurumlarının yardımını isteyebilmek için asâlarını gündüz de taşırlardı.

Ebe hanımın torba ile gönderdiği iskemlesi evin kapısından Besmele ile içeri alınır, gerekli odaya götürülür. Hanede kocasından boşanmış bir hanım varsa onun, yoksa bakire bir kızın yardımıyla yine Besmele ile is-

5 Bkz. s. 11.

6 Söz konusu olan alaturka (ezanî) saatidir.

kemle torbadan çıkarılır ve odanın kibleye karşı olan tarafına konur. Sonra bakire kız ya da dul hanım hemen odayı terk eder. Ebe doğum yakınsa, hanımı iskemleyle oturtur, sonra da çantasından kendisinin dikip, inandığı bir zatın türbesine bıraktıktan sonra aldığı takkeyi çıkartır, doğum yapacak hanımın başına giydirir. Yine kendi getirdiği, uğur addedilmiş olan iki kiremit parçasını hanımın ayaklarının altına koyar, kiremitlere sıkı sıkı basmasını tembih eder. Koynunda getirdiği bir dilim ekmeği de odanın münasip bir köşesine koyar, doğumdan sonra İslam usulüne göre bu ekmeği sokaktaki hayvanlara veririrdi.⁷

TABİBLER⁸

Hasta tedavisi beş-on Musevi hekimin elinde idi. Müslüman tabibler, *Ser Etibba-yı Şehriyârî*'nin yanında bulunurlar, onlardan öğrenebildikleri fen derecesinde tabiblik yaparlardı. Bilinen meşhur tabiblerin hemen hemen hepsi, hatta bütün *Etibba-yı Sultânî*, ilmiye sınıfından yetişmiş, hünerli, maharetli, bilgili tabiblerdi. Ulema arasından tabib yetişmesi ve bu fennin onların inhisarında oluşundan sonra vaktiyle nasıl ilmiye medreseleri yanı sıra *ulûm-ı ri'yaziyye* tahsili için de medreseler kurulmuşsa memlekete tabib yetiştirmek maksadıyla tıp ilmini öğretmek üzere *Darü't-tıp* adıyla birçok özel medrese de kurulmuştu. Her birine o yüzyılın en meşhur tabiblerinden muallimler tayin olunmuş ve bunların hepsi *Ser Etibba-yı Sultânî*'nin nezaret ve idaresine verilmişti.¹⁰ Müslüman tabiblerin hepsi ilmiye sınıfından ve ricalden sayılan zevattan olduklarından herkesin onlara müracaatı ve gerektiğinde hastaya çağırılmaları zordu. Ayrıca bu tabiblerin sayıları da az olduğundan hekimlik hizmetlerini her nasılsa birkaç Musevi eline geçirmişti. Musevi tabiblerin tercih edilmelerinin bir sebebi de kendilerine ne verilirse kabul etmeleri ve kanaatkâr davranmaları idi. Bunların arasına, bir yönüyle hekimlikle ilişkileri vardır inancıyla ebe hanımlar da karışmış, ebelerden de hastalar için ilaç sorulmaya başlanmıştır. Onlar da bilmediklerini itiraf edecek yerde ilaç tarifine girişmişler ve zamanla halk ara-

- 7 Osmanlılarda doğum yardımı, ilgili gelenekler ve bu konudaki diğer kaynaklar için bkz. Arsan 1980: 12 vdd.; 75 vd.
- 8 Yazarın hekimler hakkında Eski Sağlık Kuralları bölümünde karışık bir şekilde verdiği bilgiler yayına hazırlayanlar tarafından ayrı bir alt bölüm halinde Tabibler başlığı altında toplanmıştır.
- 9 Darü't-tıp hakkında bkz. Ergin 1, 1977: 143-146; Uludağ 1991.
- 10 Fatih Sultan Mehmed'den II. Mahmud'a kadar saray baştabipleri için bkz. Bursalı Mehmed Tahir III, 1975: 243-247. Aynı eserde belli başlı Osmanlı tabiblerinin biyografileri de yer almaktadır (a.e. 197-238). Adnan Adıvar da 14. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Osmanlıların tıp alanında ortaya getirdikleri eserleri derlemiştir. (Adıvar 1982).

sında “kocakarı ilaçları” ile yapılan bir tababet ortaya çıkmıştır. Gerek Muşevî tabiblerin, gerek ebelerin tertipledikleri ilaçlar zararlı ve zehirli maddelerden değildi, zaten bilinen bitkilerden elde edilenlerdi.

Yüzyılın sonuna doğru yabancı ülkelerden tabib getirilmeye başlanmış, sonra devlet *Mekteb-i Tıbbiye*'yi¹¹ açarak bu yabancıları muallim tayin etmiş ve o zamandan şimdiye kadar gerçekten memleket ihtiyacına yetecek ve her türlü bilgiye sahip kabiliyetli Müslüman tabibler yetişmiştir. Fakat hâlâ eski ilaçlardan bazılarını bilir bilmez şuna buna tarif ve tavsiye edenler de vardır. Eski tıp sağlam usullere ve tedavi belirli yasalara tabi idi. Hastalık teşhisi ve ilaç tertipleri de eski tıbbın önemli bir kısmını teşkil ediyordu. Sağlık kuralları çerçevesinde ve mükemmel bilgi ile uygulandığı zaman eski tıbbın ilaçları ile fevkalade sonuçlar alınıyordu. Her memlekette olduğu gibi herkesin rağbet ettiği bu önemli konuya ne yazık ki şunun bunun sokulmasına meydan verilmiş ve pek câhilce yapılan birçok fenalıklar görülmüştür.¹²

ESKİ SAĞLIK KURALLARI, KORUYUCU TEDBİRLER VE HALK İLAÇLARI¹³

Geçmiş yüzyıllarda halk arasında aşağıdaki kurallara çok dikkat edilir-di. Tedavi için kullanılacak gerekli ilaçlar, eski usul ve eski tıp kaidelerine göre tertiplenir, hafif rahatsızlıklarda şöhretli tabiplere başvurulmaz, birbirlerine tarif ve tavsiye ettikleri ilaçlarla yetinirlerdi. Halk arasında “kocakarı ilacı” adı verilen bu cins ilaçların zararlıları da vardı. “Mücerrebât-ı etibba”dan¹⁴, tabiriyle ayrılan diğer ilaçlara gelince eski tıp kitaplarından alınmış, defalarca denenmiş, herkesin benimsediği ilaçlardı. Her biri kullanılacağı zaman usulüne göre hazırlanırdı.

349

- 11 Sultan II. Mahmud tarafından orduya yeterli hekim yetişmesini sağlamak amacıyla (1242) 1827'de *Tibhane-i Âmirâ* ve (1247) 1831'de *Cerrahhane-i Ma'mûre*'nin açılışı ve (1252) 1836'da ikisinin birleştirilerek *Mekteb-i Tıbbiye*'nin oluşturulmasından sonra sivil doktor yetiştirmek üzere (1283) 1867'de *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye* kurulmuştur; bu konuda fazla bilgi için bkz. Ekdal 1982; Ergin 1940; Ergin II, 1977: 649-658; Gürkan 1967; İstanbul Üniversitesi 1973: 68-82; *"Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye"*, OTDTS II; Uludağ 1991; Unat-Samastı 1990.
- 12 Sarayda bir süre hekimbaşılık yapmış Hekim İsmail Paşa'nın (1812-1871) kızı olan Leyla Saz, saray ve saray dışında hasta tedavisi ve hekimler hakkında bilgi verirken haremde câhil bir *hekim hanım*'ın, bir kadın efendinin hayatını bilinçsizce nasıl tehlikeye soktuğunu anlatır: Saz 1974: 116-121.
- 13 Yazar, “Eski Sağlık Kuralları” ile “Bazı Sağlık Tedbirleri ve Halk İlaçları”nı iki ayrı bölüm halinde yazmışsa da içeriklerindeki tekrarlar dolayısıyla bu iki başlık altında anlatılanlar, yayına hazırlayanlar tarafından tek bir başlık altında birleştirilerek yeniden düzenlenmiştir.
- 14 “Doktorlarca denenmiştir” demektir.

Sağlık kurallarının en önde gelenlerinden biri mayıs ayında herkesin mutlaka ya kan aldırması ya *hacamat ettirmesi* veyahut sülük tutturmasıydı. Çok eski zamanlardan beri süregelen inanışa göre yaz başlarında kan eskimiş ve koyulaşmış olurdu, bu yüzden kanın yenilenmesi için kan aldırılması gerekliydi. Bu işi yapmasını bilenler, belirli dükkânlarda otururlardı. Bunların esas mesleği berberlikti. Hepsi de nedense Ermenilerdendi. Başvurulanların sağ kolunu dirsek üstünden boğup bağladıktan sonra, büküm yerinden nişter¹⁵ adı verilen aletle yüz dirhem kadar veya vücuduna göre kan aldırır, akan kan yeterli bulunursa, kolu boğan şerit çözülür, kan alınan yere bir miktar yanmış pamuk konur, sıkıca bağlanırdı. 5-10 saat sonra bağ açılırdı. Sülük için yine berbere başvurulurdu. Orta boy 11-15 sülük, ekseriya makada yapıştırılırdı. Bunun için de oturma yerinde büyük bir deliği bulunan sandalyeye oturtulur, altının iki tarafına sülükler yapıştırılırdı. Sülüklerin kanla şişip kendiliklerinden düşmeleri beklenirdi. Kan emilen yerlere yine yanık pamuk kütü kontir, üzerine keten tohumu lapası vurulurdu. Bu tedbire, basur memesinden ızdırap çekenler de baş vururdu. Bir başka usul de hacamat ettirmektir. Bu iş için *zemberek* denen ve kurulduğu zaman, içinden pek çok ufak bıçak çıkan alet kullanılırdı. Hacamattan evvel, vurulacak yere dana boynuzundan şekerci külâhı gibi yapılmış, küçük ucuna bir parça meşin bağlanmış boynuz yapıştırılır, deri şişip kabarduktan sonra hacamat aleti şişen yere vurulur, sonra tekrar boynuz yapıştırılırdı. Bu suretle daha çok kan alınmasına çalışılırdı. Bu berberler kan almaktan, sülük vurmaktan ve hacamattan başka diş de çeker, tıraş da ederlerdi. Aralarındaki Müslüman berberler de sünnetçilik yaparlardı. Özetle eskiden berberler memleketin cerrahlık görevini de görürlerdi.

Baharda ve özellikle mayıs ayında başta kadınlar olmak üzere herkes, vazgeçilmez bir âdet haline gelmiş olan bazı sağlık tedbirlerini almaya ve bazı ilaçları mutlaka uygulamaya büyük özen gösterirdi.

Bunlardan biri kaplumbağa kanıdır. Çoğu mahallelerde "tosbağacı" denen kadınlar vardı. Bunlar evlerinin bahçelerinde kış boyunca kaplumbağa beslerlerdi. Mayıs ayı gelince, başvuranlarla en az ayda dört defa için pazarlık yapılırdı. Her hafta bir kaplumbağa alır, onun evine gider, hayvanı su ile güzelce yıkar, temiz kalaylı bir tepsi üzerine koyar, hayvanın arkasından iğne ile dokunur, hayvan acı ile başını çıkarınca kafasını tutar keser, akan kanı bir başka kaba koyar, sonra kaplumbağayı bir balta ile karnından ikiye ayırır, bir parçasını külbastı gibi pişirerek, yedirir, kanını da içirirdi. Bu işlem anlaşılmaya uygun olarak tekrarlanırdı.

Diğer bir sağlık tedbiri olarak da mayısa kırk gün kala bahçelerde ve

özellikle gül ve fidanlarda biriken küçük kabuklu stümüklüböceklerden bir kıyye toplanır, bir kaba konur, mayısa kadar kırk gün dikkatle akşam-sabah taze na'na¹⁶ yaprağı yedirilir, beslenir. Kırk gün tamamlanıp da mayıs gelince, su dolu bir tencere ateşe konur. Hayvanlar bu suda iki saat kaynatılır, ateşten indirilir, süzülür, hayvanlar atılır. Bu suya bir miktar *tarçın çiçeği*¹⁷, bir miktar *ravend-i çini* ve bir miktar da *havlican* konur, tekrar ateşte kaynatılır, süzülür. Bu sudan akşam sabah birer büyük fincan içilirdi.

Halk ve hele kadınlar arasında büyük özenle uygulanan bahar mevsimi ilaçlarından biri de şudur: Bakla tarlalarından Çingene kadınların topladığı kırmızı çiçek açmış gelincik çiçeğinden bir kıyye alınır. Sapa gelen kısmındaki siyah yerinden bir makasla birer birer kesilir, yaprakları bir kaba konur, içine tarçın, ravend ve zağfiran¹⁸ konur ve biraz da şeker eklenir, kaynatılır. Macun kıvamına gelince bir kâseye alınır, akşam-sabah ceviz kadarı kullanılırdı. Bunun bir diğer şekli de "saray kırmızısı" adıyla meşhur olmuştur. Yine gelincik çiçekleri toplanır, uçları makasla evvelce tarif edildiği gibi alınır, bu çiçekler büyükçe bir kab içine konur, üzerine dolana kadar saf limon suyu dökülür, hafif bastırılır, iki-üç gün bu haliyle bırakılır. Sonra çiçekler sıkılır, ayrılan kırmızı suyun içine, döğülmüş tarçın, döğülmüş kimyon, döğülmüş ravend, döğülmüş yenibahar, döğülmüş havlican ve kırmız denilen ilaç, döğülmüş hindistancevizi, döğülmüş anason, suyun miktarına göre konur, biraz da şeker eklenir. Hepsisi büyük ve karınlı bir şişeye konur, ağzı bezle bağlanır, evin dışında kedi ulaşamayacak bir yere, güneşe konur, yazın sonuna kadar bırakılır. Yağmur yağar diye ağzına bir tabak kapatılır. Kışın içeri alınır, yazın yine altı-yedi ay güneşe konur. Üzerinden iki sene geçtikten sonra süzülür, bir şişeye alınır, soğuk algınlığında, sağlık bozulduğunda, kırıklık olduğunda, gece yatar-ken bir fincan içilir, çok yararlıdır. Eskiden saraylarda yapılırdı,¹⁹ oradan öğrenilmiş ve halk arasında da yapılmaya başlanmıştır. Sarayda tertiple-
nenle varlıklı kimseler tarafından yapılanın içine amber de ilave edilir.

Bir de Osmanlılarca ve bilhassa kibarlar arasında eskiden pek meşhur olup zamanı geldiğinde kullanılan, *surtika tertibi* denilen müleyyin bir

16 Nane.

17 Ulaşılabilen kaynaklarda bulunamadı.

18 Safran.

19 Sultan Reşad (V. Mehmed: 1909-1918) zamanında sarayda muallimlik yapmış olan Safiye Ünüvar, Harem-i Hümayun'da bu ilacın tertip edildiğini, terletici olduğunu, aynı zamanda asabi ağrıları giderdiğini yazmaktadır. Ünüvar 1964: 71. Ayrıca bkz. Musahipzade Celâl 1946: 113.

ilâç vardır. Bunu da kullanma zamanı mayıs ayıdır. Eskinin yadigârı olan bu meşhur tertip şöyle tarif edilir: 100 dirhem halis süt ara vermeden yedi akşam 60 dirhem kalıncaya kadar kaynatılır, daha sonra limon veya *kırım tartar* denilen ilaçla kestirilerek peyniri atılıp içine yarımsar dirhem *sina-meki*, ravend ve *ebegümeci çiçeği* konur, gece bırakılır, sabah erkenden süzülerek kullanılır. Surtika tertibi şöyle de yapılır: *Şahtere*, *kasıkotu*, *su tere-si*, *hindiba*, *kuzukulağı* dövülür, ezilir, suyu sıkılır, içine bir yumurta akı, bir dirhem ravend konur. Yüz dirhemden altmış dirhem kalıncaya kadar kaynatılmış süt, yarım dirhem kırım tartar ile kestirilir, ayrılan süt suyu ile diğerleri karıştırılarak hepsi beraber ateşte kaynatılır, süzülür. Sabah aç karnına kırk gün alınır.

Küberanın ilkbaharda müshil olarak kullandıkları diğer bir tertip de şudur: Bir gülün yaprakları alınır, uçlarındaki beyazları kesilir, ufak bir ibrik içinde büyük bir çay fincanı dolusu su ile bir miktar ödağacı ve yeterli miktarda nöbet şekeri ilâve edilerek kaynatılır, sabah erken içilir, hafif müleyyin etkilidir.²⁰ Her gece iki kahve kaşığı döğülmüş *karahalile*, su ile içilir. Çok meraklıları vardı, “İnsanı kuvvetten düşürmez, hatta alanların sakalı bile erken ağarmaz”, derlerdi.

Osmanlı kibarları mülayimlik verir diye sabahları bir miktar kelle şekeri alırlardı. Ayrıca yemek yedikten sonra *keylus*²¹ vaktine kadar su içilmezdi, buna çocuklar da alıştırlırdı. Keylus 124 dakika sürer, bu kelime-den hareketle *ebced* hesabıyla herkes süreyi bulabilirdi.²² Yüzyılın başında keyif verici olarak kullanılan berş macunu tabib Yusuf Sinan Rahikî ismindeki birisi tarafından icad edilmişti. Yeniçeri *ulufeci*’lerinden di. Ulufesi kesilince, darda kalmış, Mahmut Paşa Çarşısı’nda bir dükkân açmış, berş macunu satarak geçinmeye başlamıştır. Bu macunun kullanılması pek meşhur olmuş ve yaygınlaşmıştır. Rahikî 954’te vefat etmiş,²³ Beşiktaş’ta Yahya Efendi türbesi civarına gömülmüştür.²⁴ Tıbbî, Yahya

20 Mehmet Halit Bayrı ve Musahipzade Celâl de eski İstanbul’da halk arasında kullanılan ilaçlara geniş yer vermiştir. Bayrı 1947: 99-110; Musahipzade Celâl 1946: 110-118. Ecz. Ayşegül Demirhan’ın kitap halinde yayınlanmış *Mısır Çarşısı Drogları* adlı doktora tezi, aktarlarda bulunan çeşitli eski İstanbul halk ilaçlarını ve tıbbî bitkileri konu almıştır. Demirhan 1975.

21 Yemeklerin mide ve bağırsaklarda erylük halde lenf damarlarına geçişe hazır olması.

22 Keylus kelimesini oluşturan harflerin simgesi olan rakamlar toplanınca 124 sayısı elde edilir.

23 Miladi 1547. Berş macunu bu tarihlerden yüzyılın başına kadar kullanılmış olmalıdır.

24 Ali Rıza Bey bu zat hakkında aynı bilgileri aktarıken Yahya Efendi Dergâhı’nda gömülü olduğuna dair Hadikatü’l-Cevâmi’yi kaynak gösterir (Ali Rıza Bey: 143). Adı geçen eserin yazarı Hafız Hüseyin Ayvansarayî’dir. Biyografi yazarı olarak

Efendi'den öğrenmiş²⁵ olan bu zat çeşitli keyif vericilere düşkün olduğu için Rahikî lakabıyla anılmıştır.²⁶

Sağlığı korumak için yüzyıl başında bazı şeylere çok dikkat edilirdi; mesela yoğurt, peynir, kaymak gibi sütten yapılmış şeylerle balık, keza kavun ile bal birlikte yenmez, zeytinyağlılarla beraber vişne hoşafı içilmezdi.

Hamamdan çıkınca, çoğunluğu hamamların çok yakınında yer alan turşucu dükkânlarına girilir, biberli lahana turşusu suyundan bir bardak içilir, soğuk almadan koruduğuna inanılırdı.

Halk arasında dimağı kuvvetlendirici ve rutubet giderici olarak ödağacı tütüsü kullanmak çok yaygındı.²⁷ Hatta ulema dairelerinde misafire ödağacı tütüsü ikram edilirdi. Ekâbirî ödağacı buhurdanıyla karşılama âdeti resmi teşrifat usulleri arasına bile girmişti. Ayrıca dimağı kuvvetlendirmesi ve sinirleri güçlendirmesi için Osmanlı ekâbirinin yanında ve yazı tepsileri üstünde *semmane* denilen ceviz kadar amber bulundurması, arasına koklaması çok yaygın bir âdetti.

Cebinde kırmızı mühür mumu ile bir adet at kestanesi bulundurmak da nezle önleyici olarak tavsiye edilirdi.

Göz sağlığını korumak için sürme kullanmak pek eski bir âdettir. En çok kullanılanları İsfahan sürmesi idi. Esmid sürmesi de meşhurdur. Tutya denilen sürmenin²⁸ *koruk tutyası*, *çiçek tutyası* cinsleri de kullanılırdı. Göze cila veren ve şifalı olan limon damlatmak da âdetti. Ayrıca sade su, acı kuyu suyu, bir damla sirke eklenmiş su ve kırmızı şebboyun ezilerek çıkarılmış suyu ile gözle banyo yapılırdı. Ayrıca bazı damıtılmış sular içilirdi. Bu suları hazırlayan özel dükkânlar vardı. Bu sulardan bazıları *lisan-ı sevr*, *hindiba*, *köknar*, *nane*, *zater*'dir. Bu arada kullanılan yağlar da vardı. Badem yağı, servi kozalağı yağı, ceviz yağı, fındık yağı, hatmi yağı, *kantarón çiçeği* yağı, fare yağı, yasemin yağı, yayın balığı yağı gibi.

Hanımların çoğu evinin güneş gören penceresi dışına bir şişe içine zeytinyağı, içine de yeni doğmuş ufak fare yavrularını atar, güneşe asardı. Bunu kulak ağrısına karşı ilaç addederlerdi. Yine bir şişe zeytinyağına kır-

tanınan Ayvansarayî (ölm. 1787) ve eserî için bkz. Derin 1978: XIII-XVI; Bursalı Mehmed Tahir III, 1975: 64 vd.

25 Dönemin büyük müderrislerinden olan Yahya Efendi'nin ölüm tarihi 1570'dir. Levend 1973: 438.

26 Rahikî: Şarapçı. Afyon şurubu, keten yaprağı ile yapılan macunu, *berş-i rahikî* olarak da bilinir (OTDTS II).

27 Ödağacının halk tıbbındaki yerini inceleyen Demirhan, hasta olan kimsenin ödağacı dumanına tutulduğunu, bu dumanın hastadaki her türlü kötü nesneyi aldığına inanıldığını yazar: Demirhan 1976: 122

28 Bkz. Giyim-Kuşama Dair Bazı Bilgiler Bölümü s. 231, not 29.

muzu kantaron çiçeği atar, güneşe asar, yaralarda kullanırlardı. Bir şişe sirke içine gül yaprakları atıp yine güneşe asarlardı. Bu da soğuk algınlığında vücuda sürülürdü. Bu şişeler en az bir sene pencere dışında asılı dururdu. Bir hastalık olduğunda mahallenin ihtiyar hanımlarına ilaç tertip etmeleri için başvurulduğundan her evde papatya, pelin, ıhlamur, hatmi çiçeği, turunç kabuğu, nar kabuğu, mazı, çörek otu, zencefil, anason, üzerlik gibi bir hayli tıbbi bitki yedekte bulundurulurdu.

HASTA TEDAVİSİ İÇİN BAŞVURULAN DİĞER KİMSELER

İstanbul'da eskiden hastaları tedavi edenler arasında kadınlar birkaç sınıfa ayrılırdı. Bunlar *kırbacılar*, *alazıcılar*, *kelci kadınlar*, *korku damarına basıcılar*, *kurşun dökücüler*, *parpıcılar*,²⁹ *karışmış faniler*³⁰ idi. Hepsi kendi evlerinde beklerler, başvuranlar genellikle onların evlerine gelirlerdi.

Kırbacı Kadınlar: Karnı şişen ve ishale tutulan çocuklara, "Kırba olmuş" denir, kırbacı kadınlardan birine götürülürdü. Bu kadınlar İstanbul'da Bozdoğan Kemerı civarı ile Aksaray'da bulunurlardı. Yanlarında bir makas, bir tarak, bir koyun çene kemiği, kül, bir miktar da ufak kurt bulundurulardı. Güya çocuğun hastalığının cinsine göre arkası üstü yatırır, karnını açar, okuyarak külü azar azar döktükten sonra yine hastalığının cinsine göre kimine çene kemiğini karnı üzerine sürüp gezdirir, bu arada makası açıp kapayarak okur, kimine ise kemik yerine tarağı gezdirir, yine makasla okur, kimine de okuyarak döktüğü külün üstüne bir miktar kurt koyar, Eyyüb'un sağlık duasıyla üzerini bir bezle sarardı. Daha sonra çocuk evine dönerdi.

29 Yazar parpıcılar hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. İstanbul sağlık folkloru ile ilgili ulaşılabilen kaynaklarda da parpıcılara rastlanmamıştır. TDK Söz Derleme Dergisi'nde "parpilamak", Anadolu'nun çeşitli yörelerinden verilen örneklerle halk hekimliği sağaltım usullerinden biri olarak açıklanır: "*Parpıcılar* en çok kuduz, bazen kemik iltihabı ve verem gibi hastalıkların sağaltımı ile uğraşırlar. Kurşun dökmek gibi 'parpilamak' da ancak ocaklı ve izinli kimseler tarafından yapılabilir. Ocaklı olmayan bir kimsenin yapacağı 'parpilama'nın hiçbir etkisi olmayacağına inanılır. Hasta organa okuyup üfleterek gül ağacından bir değnek ile birkaç kez vurma, tüm vücuda okunmuş bir bıçak ile yavaş yavaş vurulurken okuyup üfleme gibi çeşitli 'parpilama' yolları vardır" (TDKSD). *Kamus-ı Türkî*'de ise "parpillamak" yazım biçimiyle geçer ve "Okunmuş su ile kuduza efsun yapmak" olarak açıklanır.

30 Bkz. Çeşitli İnanışlar bölümü s. 369. Yazar karışmış fanilere sağlıklı ilgili bu bölümde değinmiş, ancak daha sonra çeşitli inanışlardan söz ederken "Muskı Veren, Cın Çağırınlar" adını verdiği başlık altında karışık fanileri yeniden ayrıntılarıyla ele almıştır. Burada daha çok boşınanç söz konusu olduğundan verilen bilgiler Çeşitli İnanışlar bölümüne aktarılmıştır.

Alazcı Kadınlar: Tedavici kadınlardan biri de alazcılardı. Bunlar da ekseriya çocukların yanaklarında görülen, kadınların alaz dedikleri, kaşınıtlı ve kabuklu bir cins egzama ile uğraşırlardı. İstanbul'da alazcı kadınların evlerini herkes bilirdi. Güneş doğmadan okuması gerektiğinden çocuk ya çok erken alazcı hanıma götürülür ya da kendisi getirilirdi.

Bu iş için eski tüfeklerin çakmaklarına takılan ve çarpınca ateş çıkaran birkaç çakmaktaşı tedarik edilirdi. Alazcı, çocuğu arkası üstü yatırır, yüzüne kırmızı renk çuka örter, üzerine yer yer pamuklar koyar, bir taraftan okur, bir taraftan da çakmaktaşını çeliğe çarpar, ateş çıkartır, pamukları çukanın üstünde yakmaya başlar, okuyup alazladıktan sonra bu taşı su içinde yarım saat bırakır, daha sonra yüzüne sürer, şifası için dua ederdi. Ayrıca bir şişeye pamuk küllü alınır, su konur, bu küllü suyu sabah akşam çocuğun yüzüne sürmelerini tembihlerdi. Ev yakınsa alazlama tekrarlanırdı. Üç gün de çocuğun başında bir kıyye ekmek parçalanıp doğranarak kelpere verilmesini tavsiye ederdi.

Kırbacılık ve alazcılık evlattan evlada ya da bildiklerine nefes vererek geçerdi. Bunlara kendi inanışlarınca *ocak* denirdi.

Kelci Kadınlar: İstanbul'da oturan Musevilerde eskiden yalnız *sırlağan yağsı* yemelerinin etkisiyle kel hastalığı vardı. Kele yakalananlar kendilerince tecrübe edilmiş bir usulle başlarını yoldurarak tedavi olurlardı. Bu hastalığa tutulan diğer İstanbul halkı da Musevi kelcilere müracaat eder, aynı şekilde başlarını yoldurarak kendilerini tedavi ettirirlerdi. Sonraları bu usulde tedavi yapan Müslüman kadınlar da ortaya çıkmıştı. Kelci kadınlar adıyla anılan bu kadınların çoğu ebe kadınlardandı. Ayrıca yalnız kel tedavisi ile uğraşan kadınlar da vardı. Bu hastalık Kafkasya'dan Dersaadet'e gelen kadınlar arasında da görülürdü. Bunun da sebebi yollarda muntazam beslenememeleri, hep bir arada yaşamaları yüzünden korunamamaları, dolayısıyla da hastalığı birbirlerine bulaştırmalarıydı. Başta görülen bir nevi egzama olan kel, kalın kabuk yapan, daima kanayan, sulanan ve çok kaşıntı veren müz'ic bir iletir. Kelci kadınlar Dersaadet'te beş-on yerde bulunurdu. Tedavi için ekseriya onların evlerine gidilirdi. Cariyelerde ve bazı çocuklarda kel ortaya çıktığında kelci kadınlar kübera dairelerine çağırılırdı. Tedavi usulleri çok acı vericiydi. Önce beyaz veya yeşile çalan renkte, kil denen toprak sıcak suda koyuca ezilir, sonra hastanın başına her tarafını kaplayacak şekilde sürülür, bir çeyrek saat bırakılır, daha sonra ılık suyla yıkanır. Bu usule bir-iki gün devam olunur, baştaki kabuklar yumuşayarak temizlendikten sonra bir miktar zifte az miktarda çam sakızı, bir miktar yağmumu ve bir miktar da *havacına* denilen ilaçtan katılarak yoğrulur, takke gibi her tarafını kaplayacak şekilde hastanın başına geçirilirdi. Kalpağa benzeyen bu ilaç başta bir çeyrek kadar bırakılır, sonra bir tarafından tutulur, bir kişi hastanın omuzlarına

basarken ilaç hastanın başından çatır çatır kopararak alınır, bu suretle zalvalının başındaki kabuklar temizlenmiş olurdu.

Bu ameliye yapıldıktan sonra hastanın başından kanlar aktıkça feryat da başlardı. Derhal havacıva, sakız ve badem yağı karışımı bir ilaç yine kalpak gibi hastanın başına konur, baş sıkıca sarılır, üç gün bu halde olduğu gibi bırakılırdı. Üç gün sonra lüzum görülürse tekrar olunurdu. Kabuklar azaldıkça kil yerine *çöven* denilen kökün kaynamış suyu ile başın yıkanması usuldendi. Eğer kel, alınan bu tedbirlerle geçerse hamamda bir müddet başa sabun sürülmez, yalnız kil ile yıkanırdu. Hamamdan çıktıktan sonra *bitotu* denilen ilaç, saç getirmek için döğölmüş halde başa ekilirdi. Bu usulde tedavi çok zor, can yakıcı ise de sabredildiğinde şifa bulanlar nadir değildi.

Korku Damarına Basıcılar: Hepsi yaşlı kadınlardı, basılacak damarı ve nasıl basılacağını onlar bilirlerdi. Bir kadın veya çocuk bir şeyden korkarsa bu kadınlara gidilirdi. O da geleni arkası üstü yatırır, iki elini başının altına koydurur, dizlerini büktürür, kendi de sözüm ona kasıklarında basılacak yeri arar, bulur, o damarlara bir müddet hafif hafif basardı.

Kurşun Döktücüler: Yaşlı kadınlardı, evlerine gidilir ya da eve getirilirlerdi. Bu âdet çok yaygındı. Çocuklar gece uyumaz, uykuda sıçrarsa, nöbet gelirse, kırıklıkları varsa, yaşlı kadınlar sık sık esnerse, gerinirse, baş ağrısı, bulantı, sebepsiz iç sıkıntısı varsa “nazır değmiş” denir, hemen kurşuncu kadına başvurulurdu. Kadın ufak demir bir tavayı ateşe koyar, içine kurşun parçası atar. Hasta diz üstü oturur, başına konan büyük kalın bir bezi iki kişi iki tarafından tutar. Tavada eriyen kurşun hastanın başı ve bez üzerindeki su dolu yeşil çanağa dökölür. Kurşunun sudaki çatallaşan şekillerine bakarak kurşuncu kadın, nazarı değen adamı tarife başlar, “uzun boylu, koca kafalı, şişman” gibi. Kurşun dökme üç defa tekrarlanır. Kurşun dökülen sudan parmağıyla hastanın alına sürer, Eyyub’un sağlık duasını da unutmazdı. Kurşun döktüren erkekler de nadir değildi.

Hekim Hanımlar: İstanbul’da eskiden hekimlik yapanlardan başka ilaç tertibiyle uğraşan *hekim hanımlar* vardı. Bunlar yalnız illet-i efrenciye uzmanı olarak tanınıp şöhret yapmışlardı. Sayıları azdı, herkesçe bilinirlerdi. Sarayda bile her ihtimale karşı bir hekim hanım bulundurulurdu. Bu hanımlar kerimesi kerimesine talim ettiklerinden³¹ ocak tabir olunurlardı. Saraydan oturmaları için ev ve tayınları verilirdi. Senelik maaşları, *salıyye*³² ve *bayramıyye*’leri de vardı. Dışardan başvuranlara da giderlerdi. Hastanın

31 Yazar bu ifade ile bu işin anneden kıza öğretilerek geçtiğini anlatmak istemiştir.

32 Ulaşılabilen kaynaklarda bulunamadı. “Yıllık tahsisat ya da harçlık” anlamına gelen salıyane sözcüğüne rastlandığından (Rh) bir yazım hatası söz konusu olabilir.

evinde odalardan birine keçeden çadır, bir çeşit *oba* kurarlardı. Hasta sıkı perhize sokulur, kırk gün birkaç saat bu çadır içinde oturtulur, ağzında su tutarak tütstülendirilirdi. Hekim hanımların yaktıkları bu tütstü ancak kendilerince bilinir, ne olduğunu söylemezlerdi. Hastayı ayrıca ağızdan da bazı ilaçlar vererek tedavi ederlerdi.

İstanbul'da hastalıkları tedavi eden kadınların yanı sıra halk arasında *dalakçılar*, *sarılık ve dil altı kesenler*, *bunnak tesbihi verenler*, *ısıtma*³³ *bağlayıcılar* olarak anılan kişilere de hastaların iyileştirilmesi için başvurulurdu.³⁴ Bunların dışında, hastalara okuyan *emir* denen kimseler vardı. İstanbul'un birkaç işlek yerinde, Aksaray, Çemberlitaş, Bayezid, Hasır İskeleyi gibi yerlerde, büyükçe bir iskemlede oturur, gelen hastalara okurlardı. Hasta getirilemezse hastanın evine gider, üç gün okur, nefes ederlerdi. Bu kimselerin cediti muhterem ve yüce bir zata dayandığı için okuma ve nefeslerinden şifa umulurdu.

Dalakçılar: Karın su toplayıp şişince "dalak olmuş" derlerdi. Dalakçılar belli yerlerde kahvelerde oturur, kahve kapısına bir dalak asarak kendilerini bildirirlerdi. Bunlar da birbirlerine nefes vermiş, ocak olarak tanınmış kimselerdendi. Kendilerine müracaat eden adamı arka üstü yatırır, göbeğine bir hayli baskı yaparak okur, bu arada eliyle karını iki tarafından tutar, çalkalar gibi iki yana sallar, bir koyun dalağını okuyarak karını üstünde parçalardı. Hastaya, ister bir günde, ister yedi günde fakirlere yedi onluk sadaka vermesini, çok su içmemesini, hamama gitmemesini sıkı sıkı tavsiye ederdi.

Sarılık ve Dil Altı Kesenler: İnsanda safra fazlalığı görülürse "sarılık kestirilirdi". Keza bunlar da birbirlerine nefes ve okumaya icazet verdikleri için ocak tabiriyle tanınmış kimselerdi. Ancak bunlar, işleri yalnız *sarılık kesmek* olan özel bir sınıf değildi. Kâğıtçı, hakkâk, kitapçı gibi esnaftan olurlardı. Bunlara müracaat edilirken beraberinde bir sarı hamam tası, kırk iğne, biraz pamuk ipliği götürülmesi gerekirdi. Önce okurlar, hastanın iki kaşı arasını ustura ile çok hafif çizerek biraz kan çıkardıktan sonra getirilen iğneleri yine okuyarak pamuk ipliğe sarar, getirilen sarı tas içine atarlardı. Tekrar bir nefes eder, tasa su koyar, hastanın üç gün bu tasın içine gözünü ayırmadan bakmasını tembih ederlerdi. Eğer "dil altı olmuş" ve bu maksatla gelmişse, hastaya dilini yukarı kaldırmasını söyler,

33 Sıtma.

34 Yazar hasta tedavi eden kadınların dışındaki diğer kimseleri de "Hasta Tedavisi İçin Başvurulan Kadınlar" başlığı altında karışık olarak yazmış, bu kişiler yayına hazırlayanlar tarafından ayrılarak bir araya getirilmiştir. İstanbul'da halk hekimliği ve çeşitli sağaltım usulleri hakkında ayrıca bkz. Bayrı 1947: 91-99.

ufak bir çakıyla dil altında bir yeri çizer, az miktarda kan çıkarır, biraz pamuk koyar ve tekrar okurlardı.

Hunnakçılar: Boğazında, çenesinin sağ ya da solunda, dıştan ele gelebilen ufak bir beze varsa *hunnak olmuş* denirdi. İstanbul'un dört-beş yerinde, Edirnekapısı'nda, Sultanahmet ve Uzunçarşı'da ve daha bir-iki yerde başka işlerle uğraşan esnaftan, izinli ve nefes almış kişiler vardı. Hastayı karşılarına oturtur, boğazını iki elleriyle iki tarafından tutar, okur, nefes ederlerdi. Beyaz tahtadan çekilmiş tesbih tanesi kadar ufak bir parçanın deliğinden pamuk ipliği geçirip okur, sonra da bu ipliği boğazına bağlar. İplik kendi kendine kopup düşene kadar hamamda bile çıkarılmamasını tembihlerlerdi.

Sıtma Bağlayıcılar: 'Isıtma'ya tutulanlara okur, bileklerine bükülmüş pamuk ipliği bağlar, ip kendi kendine kopuncaya kadar çıkarılmamasını ve perhiz yapılmasını tavsiye ederlerdi.

ÇEŞİTLİ İNANIŞLAR

UĞURLU, UĞURSUZ SAYILAN DAVRANIŞLAR

Her toplumun benimsediği bazı hal ve alışkanlıkların pek çoğu eskiden beri nakledilerek gelmiş zan ve asılsız inanışlardan kaynaklanmıştır. Bunların nasıl başladıkları incelenirse kendilerini halka pek çok şey biliyormuş gibi gösterenlerin şu veya bu konuda tereddütler uyandırarak sokulup ilişki kurdukları muhterem ailelere fırsat buldukça “Aman şu işi böyle yapma”, veya “Fılan işi böyle yaparsanız size hayırlı olur, uğur getirir”, tarzındaki telkinlerinden ortaya çıktıkları anlaşılmaktadır. Böyle şeyler herkesi ilgilendirdiğinden menfaatlerini korumayı ve zarara uğramamayı elbette isterlerdi. Kullardan kulağa duyularak yayılan böyle hüküm ve asılsız inanışlar halk arasında etkili oluyordu. Hatta bu asılsız inanışlar, nereden çıktığı ve aslı anlatılsa bile bir kere herkese yayıldığı için devam edip gidiyordu. Uğurlu veya uğursuz addedilerek halkın kafasında yer etmiş bu evhamlar her millette olduğu gibi Osmanlılarda da kadınlar arasında daha sağlam olarak yerleşmiş, bir taraftan ilaveler, bir taraftan da abartmalarla bu asılsız inanışlar büsbütün artmıştı. İyilik ve kötülük söz konusu olunca belki zarar getirir korkusuyla kimse terk etmeye cesaret edemiyor ve hele şer getireceğine inanılanlardan kaçınılması her taraftan ihtar edildiği için de “Aman sakın şunu böyle yapma”, gibi yasaklar o işi yapanlara bir de korku veriyordu. Bu sebeplerle de asılsız inanışlar devam edip gidiyordu.

Yüzyılın başında Osmanlı hanımlarınca yapılmasına ve yapılmamasına itina edilen böyle vehim ve inanışlar aşağıda olduğu gibi ayrı ayrı yazılmıştır. Bunlardan bazıları dini açıdan sevap kazanmaya ilişkin oldukları için yapılmasına ya da kaçınılmasına son derece dikkat edilmesi tabii idi.

Osmanlı Hanımlarınca Uğurlu Sayılanlar

Yeni yapılan bir haneye taşınmadan önce bir hafız her gün eve gider, her odada Kur'an okuyarak Hatim yaptıktan sonra eşya taşınacağı gün de kapısı önünde kurban kesilir, hepsi fakirlere dağıtılırdı. Eşya gelmeden birisinin elinde bir dilim ekmek ve bir Mushaf-ı Şerif olduğu halde Besme-

le-i Şerife ile eve girmesi güzel âdetlerdendi ve uğur sayılırdı. Daha sonra eşya içeri alınırdı.

- Yeni yapılan hanenin ocağı ilk yakıldığı zaman tatlı bir yemek pişirmek ve yanan ateşe biraz kırmızı şeker atmak hayırlı addolunurdu.

- Her hanede âfetlerden korunmak için üzerinde yeşil bir asıcısı olan Hilye-i Şerif bulundurulurdu. Civarda bir yangın çıkarsa bu levha-yı şerife-nin yangına karşı asılmasıyla yangının hemen söneceğine dair bir inanış vardı.

- Odada Mushaf-ı Şerif bulunursa yatağın ayak ucu Mushaf-ı Şerif tarafına getirilmediği gibi hürmeten kibleye çevrili olmazdı.

- Gece yatağa sağ taraftan girmek hayır addolunurdu.

- Yorgani yatak üzerinde devşirirken bir ucu içeriye kıvrılarak devşirilirdi.

- Yazın mangallar kaldırılırken birinin içinde ertesi seneye kalsın diye bir miktar küt bırakılırdı.

- Bir ev satılacaksa bir âmânın değneği yavaşça alınır, yerine bir başka değnek bırakılır. Alınan değnek satılık evin damına konursa o evin çok çabuk satılacağına inanılırdı.

- Bir muradın olması için türbelere mum, zeytinyağı, sünger, kurban adanır, istenilen şey olursa vaad olunanlar türbelere bırakılırdı.

- Çocuğun selamete doğması için hazırlanan kundağı inanılan bir zatin türbe-i şerifesinde yedi gün bırakılır, sonra alınırdı. Doğumdan sonra türbeye kurban götürülmesi de ekseriya âdetti.

- Yeni doğan çocuğun ismi ve doğum tarihi Mushaf-ı Şerif'in kabı içine yazılırdı.

- Küçük çocukların bezlerinin yıkandığı yere haftada bir kere kırmızı şerbet dökülürse cinlerin şerrinden korunmuş olunacağına inanılırdı.

- Mektebe devam eden çocukların zihninin açılması ve güzel yazı yazması için türbelere çocuğa yedirmek üzere kara üzüm ve kalem bırakılır, üç gün sonra alınır, kullanılırdı.

- Gelin olacak kızların kısmeti açılsın diye kızın yemenisi camilerde cuma günü ezandan önce minareye çıkan salâcılara verilir, onlar da salâ sırasında yemeniyi sallardı. Sonra bu yemeni kızın başına bağlanır, böylece kısmetinin açılacağına inanılırdı.

- Ömründe başından ancak bir tek nikâh geçmiş bir adamdan alınan altın, hamamda kurnada kırk defa suya batırılıp çıkarıldıktan sonra gelin olacak kız o su ile yıkanırsa evliliğinin iyi geçeceğine inanılırdı.

- Gelin, duvağını kendi çocuğunun da kullanması niyetiyle saklardı.

- Savaş sırasında evlerde kese veya oya örmenin savaşı uzatacağı inançıyla savaş zamanlarında bu işler terk olunurdu.

- Kırlarda bulunan ve kuruyunca mavi renk alan dikenler oda kapılarının üstüne asılırsa göz değmesinden korunmuş olunacağına inanılırdı.
- Sokak kapısının iç tarafının yukarısına kurumuş tavşan başı asılırsa "Hane halkı sihirden korunmuş olur" denirdi.
- Dükkânın tizerine asılan yolda bulunmuş bir hayvan nalının müşteri çekeceğine inanılırdı.
- Birkaç çatallı sap asmanın, haneleri nazar değmesinden koruyacağına inanılırdı.
- Damağının iç tarafında mühür gibi siyah noktası olan kedinin hane- de bulunması uğur sayılırdı.
- Üzerinde bir miktar çörek otu taşınması ve evin bazı yerlerine çörek otu serpilmesi uğur kabul edilirdi.
- Cepte çörek otu taşınmanın nazar değmesine karşı koruyacağına inanılırdı.
- Üzerlik ve çörek otu tütüstü, nazara uğrayanlara şifa kabul edilirdi.
- Yedi dükkândan alman ve birbirine karıştırılan süprüntüyle tütüsülenin sihri yapılmışlara şifa olacağına inanılırdı.
- Kaplumbağa kabuğunu hamamda yıkanırken tas gibi kullanmak yine sihre karşı şifa addolunurdu.
- Cepheleri kibleye bakan yedi çeşmeden alınan suyla yıkanmanın sihri bozacağına inanılırdı.
- Beş vakit namazında birinin, abdest alırken dirseğinden akan suyu farketirmeden içkiye müptela birine içirmenin o kişiyi içkiden vazgeçire- bileceğine inanılırdı.
- Al renk bir kumaştan yapılmış para kesesi rızkın bereketine sebep olur diye hayırlı sayılırdı.
- Her sene ilk defa yediği aşureden çıkan baklayı senesine kadar para kesesinde saklamanın rızkı artıracağına inanılırdı.
- Sokak ortasına atılmış bir kâğıt görülürse *kütüb-i şerife*'nin¹ yazıldığı kâğıda hürmeten alınıp bir duvar deliğine sokulması sevap kabul edilirdi.
- Yeni bir elbise biçilirken yakasından çıkan parçanın doğranıp atılma- sının elbisenin sağlıklı giyilmesine sebep olacağına inanılır ve uğur kabul edilirdi.
- Yeni yapılmış elbiseyi mübarek kabul edilen cuma ve pazar günleri giymenin uğur getireceğine inanılırdı.
- Yeni bir elbiseyi ilk defa giyerken önce yere konup yakasına ayakla bastıktan sonra giymeyi uğur sayarlardı.
- Elbise giyerken her zaman önce sağ kol sokulurdu.

- Tırnak sırayla değil rasgele kesilir ve kesilen tırnak üç-dört parçaya ayrılarak atılırsa uğur getireceğine inanılırdı.

- Yeni çıkan ayı ilk gören kimsenin altına ya da güzel bir yitze bakmasının uğurlu geleceğine inanılırdı.

- Mart ayından sonra turşu yemek âdet değildi.

Osmanlı Hanımlarınca Uğursuz Sayılanlar

Eskiden Osmanlı hanımları tarafından uğursuz addolunan ve erkeklerin de pek çoğunun fikir olarak katıldığı birçok şeye nasılsa bir zamanlar dikkatle uyulmuştu:

- Eksik sayılı tesbih kullanmak
- ² denen tesbih kullanmak
- Mihraplı dokunmuş seccadeyi yere scrip üstüne basmak
- Düz yeşil renkli mindere oturmak
- Çok yeşilli yere keçe sermek
- Düz al renkli elbise giymek
- Kırmızı saçlı cariye almak
- Helâda iken konuşmak
- Terlikleri kapının öntüne gidecekmiş gibi çevirmek
- Ayakkabıları yüz üstü koymak
- Ayakkabıları yatağın baş ucuna koymak
- Çakı, kalemtraş ve makası yere konmadan birinin elinden almak
- Birinin elinden kılıç, tabanca, tüfek, benzeri bir şey almak³
- Yerdeki bir silahı üstünden atladıktan sonra kullanmak
- Oturan birinin dört tarafında dolaşmak
- Hanede düztaban bir adamın bulunması
- Yatağa ayak tarafından girmek
- Gece karanlığında yatmak ve kapıyı sürmelememek
- Merdiveni sokak kapısına karşı yapılmış evler
- Pirinç ve hamur suyunu bulaşık çukurundan ayrı yere dökmek
- Ayakta su içmek
- Suyu sol elle içmek
- Ağzı gece açık kalmış kaptan su içmek
- Ekmek ufağını yere dökmek

2 Okunamadı.

3 Uğursuz sayılanların yer aldığı defterde "her çeşit silahı yere kanmadan almak" şeklinde yazılıdır. Küçük bir kâğıt parçasına aldığı bir notta ise yukarıdaki gibi daha açık bir biçimde ifade ettiği bu inancı yazar şöyle açıklamaktadır: "Arada düşmanlığa yol açabilirdi. Hiçbir Osmanlı kendi eliyle silahını kardeşine bile vermez, önce yere koyar, oradan alınırdı".

- Sofradan dökülen ekmek ufaklarını eliyle toplamak
- Çarşıda herkesin gözü önünde durup helva, baklava gibi şeyler yemek
- Dizlerini dikip ellerini üzerine koyup kilitleyerek oturmak
- Parmakları çıtlatmak
- Ayakta don giymek
- Kısmeti bağlanır inancıyla bir adamın karşısında durup kuşak bağlamak
- Ahırda hayvanın saçını örmek
- Dört ayağı sekili, yani beyaz olan ata binmek
- Hayvana sol taraftan binmek
- Hanede nişansız, düz renkte kedi bulundurmak
- Evden sokağa kedi atmak
- Yatma zamanı odada kedi bulundurmak
- Evlerde köpek, güvercin, tavşan, papağan, maymun beslemek
- Tavşan derisinden kürk giymek
- Evde vakitsiz öten horoz bulundurmak
- Horoz kesmek ve yemek
- Seyahate giden birinin yolu üzerine tavşan, karga, baykuş, yılan, kö-

pek çıkması

- Köpeklerin gece derin derin havlaması
- Evlerde beslenen kazların birdenbire çırpınarak koşuşmaları
- Hane civarında baykuş, toy kuşu ötmesi
- Evlerde örümcek ağı bırakmak
- Ağaçlardaki kuş yuvalarını bozmak
- Sabahları ilk defa sakat, azası noksan birini görmek
- Sabahleyin gustül alması gerekli olan birinin yüzüne bakmak
- Görülen rüyayı herkese söylemek (kötü tabir ederler düşüncesiyle)
- Evde "İbn-i Haldun", "Nevres-i Kadîm Dîvanı", "Nefî'nin Sihâm-ı

Kaza"sı ve "Hümâyun-nâme" bulundurmak

- Salı günleriyle ayın ilk ve son çarşambasına tesadüf eden bir günde bir işe başlamak

Osmanlı Küberasının Uğursuz Saydığı Bazı Davranış ve İfadeler

Bazı güzel alışkanlıkları olan Osmanlı küberası birtakım davranışlardan kaçındığı gibi konuşma sırasında da bazı söz ve ifadeleri kullanmamaya dikkat ederdi. Bu alışkanlığın sebebi birtakım söz ve ifadeleri uğursuz saymalarıydı.

Böyle iyi sayılmayan bazı davranış ve ifadeler şunlardı:

- Fakir düşme korkusuyla su içtikten sonra ağız elle silinmez, mutlaka beyaz mendil kullanılırdı.

- Nefesle bir şey söndürülmezdi. Bu sebeple mum asla nefesle üflenecek söndürülmeyip mum makası kullanılırdı.
- Uğursuz sayılan “söndür” ifadesini kullanmamak için hizmetçiye “mumu dinlendir” denirdi.
- Uğursuz olan “kapa” yerine “kapıyı çevir” denirdi.
- *Harç* ve *masraf* alınacağı zaman “bitti, tükendi” gibi hoş olmayan, iyiye yorumlanmayan kelimeler kullanmamak için “harç gelecek” denirdi.
- Yemek yerken “al” demek hoş görülmediğinden “sahan götür” ifadesi kullanılırdı.
- Yine “sofrayı kaldır” yerine “sofrayı topla” demek daha uğurlu bir ifade olarak kabul edilirdi.
- Yatacağını söylemek gerektiğinde “yatacağım” kelimesi uğursuz sayıldığından onun yerine “uyuyacağım” demek âdetti.
- “Soyunacağım, çıkaracağım” sözleri uygun görülmediğinden elbise-lerin çıkarılacağı “esvabımı değiştireceğim” sözleriyle bildirilirdi.
- “Yatağı kaldır” demek iyi karşılanmaz, “yatağı topla” daha uygun görülürdü.
- “Sokağa gideceğim” yerine “çıkacağım” demeye daha alışılmıştı.
- “Tesbihin ipi koptu” yerine “tesbihin ipi eskidi” ifadesi kullanılırdı.
- Bir şey için hiçbir zaman “kes” denmez, elle gösterilir, “şunu yapı-ver” denirdi.

TEFE'ÜL

Evlenme, yola çıkma, uzun seyahat, birinin kızını istemesi halinde verip vermeme ya da bir işe teşebbüs edip etmeme gibi önemli işlerde han-gisinin hayırlı olacağı hususunda *tefe'ül etmek*, yani manevi yönden bir mana çıkartarak bir karara varmak isteyen kimse abdest aldıktan sonra Al-lah huzuruna yönelir, Mushaf-ı Şerif'i eline alır, hayır ve şerden hangisini tesbit etmek istiyorsa Mushaf-ı Şerif'in rasgele bir sayfasını açar, sağ taraftan baştan üç satır okur ve “mana-yı şerife”ye⁴ göre bir netice çıkarmaya çalışır, o işe dair deliller bulur, ona göre hareket eder. Mushaf-ı Şerif ile olduğu gibi *Mesnevi-i Şerif* ile de aynı şekilde tefe'ül edilirdi. Kadınlar tara-fından yapılan bir diğer tefe'ül şekli de şöyleydi: Yine abdestli olarak on bir kere *Salâvat-ı Şerife* getirir, ellerindeki tesbihin bir kısmını iki baştan tutar, hayırlı ise “tek” veya “çift” gelsin der ve sayar, sonuca göre hareket ederlerdi. Diğer bir garip tefe'ül tarzı daha vardı. Yatsı namazını kıldıktan sonra neyi tasarlamaktaysa o işin alameti belli olsun diye iki rek'at namaza niyet eder ve namaza başlar. İlk rek'atta ağır ağır *Fatiha sure-i şerifesi*'ni

okuduktan sonra *İhlas-ı şerîfe* başlar, eğer hâlâ bir işaret belirmezse okumayı yedi defa tekrarlar, rûkâa ve secdeye varır. İkinci rek'at için tekrar ayağa kalktığı zaman ilkinde olduğu gibi Fatiha'yı yavaş yavaş okur, yedi defaya kadar *İhlas suresi*'ni tekrarlar, yine hiçbir alamet görülmezse ikinci rek'atı tamamlar ve namazdan kalkar. O niyeti için bir işaretin görünmemesini işin yapılmasının hayırlı olmayacağı şeklinde yorumlayarak ondan vazgeçerlerdi. Eğer o iş hayırlı ise ya birinci ya da ikinci rek'atta Fatiha ve İhlas surelerinden birini okurken kendi kendine diz kapakları бүткүлтүр gibi olur ve ayaklarının birbirine dolıştığı görüldür. Denenmiş ve doğru olarak kabul edilmiş bu hal ile muhakkak hayırlı olacağına karar verilir, kalp huzuruyla o işe teşebbüs edilirdi.

İSTİHARE ETME

Teşebbüs edilecek önemli bir işin hayır veya şer olduğunu anlamak amacıyla yine maneviyata başvurulur, belirecek işaret için *sulehâ*'dan ve din adamlarından inanılan bir kimseye müracaat edilerek "istihare olunması" rica edilir. O da gece abdestli olarak gerekli şeyleri okur, istihare isteyen hakkında Allah tarafından kendisine rüyasında durumun ne olacağını gösterilmesi için dua eder, sağına yatar, sağ elini yanağının altına koyar, sol elini de yanına uzatır, bir müddet bu vaziyette Salâvat-ı Şerife okuyarak uykuya dalar. O gece gördüğü rüyadan girişilecek işin hayırlı çıkıp çıkmayacağı hakkında anlam çıkarırdı. Verilen hükme göre hareket edilir, hayırlı ise işe girilir ya da vazgeçilirdi. Böyle istihareye diğer tefe'üllerden daha fazla önem verilirdi. Eğer görülen rüya karışık ve yararı olmazsa istihare aralıklı olarak üç geceye kadar tekrarlanırdı.

365

MUABBİRLER

Rüyaya her millet ve her mezhep önem vermiştir. İslamlar arasında da rüya caiz görüldür, fakat İslamda her görülen rüyaya önem verilmez. Ancak sıhhati yerinde olmak, sıkıntılı olmamak, midenin fazla dolu bulunmaması, iyi huylu olmak, bunların dışında uykusunu tam almış olmak, sabah vaktine yakın görmek gibi şartların varlığına bağlı rüyalar dikkati çeker ve önemli sayılırdı. Böyle rüyalar için halk arasında "Esas mesele görmek değil, yorumlamaktır" denir, rüyanın anlatılacağı muabbirin de hali ve özellikleri dikkate alınırdı. Bu kişilerin iyi halli, özü sözü doğru, inanç sahibi olmaları, rüyaların tabirlerini doğru yapabilmek için yalan ve riya-dan uzak bulunmaları dikkat edilen hususlardır. Rüya anlatılan adama muabbir, muabbirin söylediği sözlere de *tabir* denir.

Görülen rüya, gören için dikkate değer ve önemliyse, ne manaya geldiği, neye delalet ettiği bilinmek istenirse muabbirlikte şöhret kazanmış,

halk tarafından tanınan, vaktiyle her birinin rüya tabiri doğru çıkmış olan “Muabbir Hasan Efendi”, Karababa türbedarı “Salih Efendi”, “Sahhaf Hacı Süleyman Efendi”, Kılıç Ali Paşa Camii müezzini “Tesbihçi Ali Efendi”, Selimiye imamı “Şakir Efendi”, “Cibalikapılı Hasan Efendi”, “Şeyh Yunus Efendi”, Piyale Paşa Cami-i Kadîm’inin yakınında “Alaiyyeli Şeyh İbrahim Efendi”⁵ gibi zatlardan kim varsa ve halen yaşıyorsa onlardan birine gidilirdi. Rüya anlatılmaya başlandığında muabbir “Rabbiyesir vela tuassır Rabbi temmim bilhayır” duasını okuyarak dinler, böylece rüya kendisine nakledilip anlatıldıktan sonra rüya hakkında kalbine ne doğarsa ve durumu nasıl anlamışsa “Şu görülen rüya Allahu a’lem bi’s-savab”⁶ diyerek rüyayı tabire başlar. Eğer anlatılan rüya kendisince bir kötülüğe, bir zarar ve felakete ve uğursuzluğa yoruluyorsa, bu düşünceleri de güzel tabirlerle ve “Allah’ın hayırlara tahvil etmesi” duasıyla en güzel kelimeler kullanarak tatlı sözlerle, uygun bir dille anlatır. Eğer tövbe istiğfarı, sadaka vermeyi, kurban kesmeyi ve mekruh bir işi terk etmeyi lüzumlu görürse tavsiye ederdi.

Böyle rüyalar hakkında şöhretli muabbirler tarafından yapılan tabirlerin çok kere isabet ettiği de tecrübeyle görülmüştür.

MÜNECCİM, REMMAL VE BAKICILAR

366

Ehl-i nücûm denen müneccimin, asrın başlarında pek büyük önemi vardı. Hükümet-i Seniyye’ce⁷ de resmi bir makam olarak *Ser-müneccim-i Sultani* namında ekseriya ilmiyye sınıfından bir zat tayin edilirdi. Önemli ve resmi bir işe veya devlete ait bir binanın yapımına başlanacağına *vakt-i mes’ud* tayini için *müneccimbaşı efendi*’ye *zayıfe* denilen bir hesap pusulası yaptırılır ve o suretle belirlenen vakit, saat, hatta dakikada o işe başlanır veya binanın ilk taşı konur, kurbanlar kesilirdi. Böyle uğurlu günleri bulma ve uygulama şekli pek aşırıya vurulmuştu. Saltanat değişmesinin dahi müneccimbashının belirlediği zamana tehiri ve o gün biat edilmesi eskiden pek dikkat edilen usullerdendi. Bu vakt-i mesud tayin edilmesi zorunluluğu yalnız saydığımız işlerden ibaret değildi. Halk da ev yapmaya başlarken, yola çıkarken, nikâh kıyılırken, evden sahilhaneye, sahilhaneden İstanbul’a taşınırken, önemli bir işe başlarken, tanyorsa müneccimbaşıya, tanımıyorsa bu işle uğraşan ve meşhur olan bir zata başvurur, ona göre hareket ederdi.

5 En meşhur muabbirdi, vefatı 1132’dir. (Yazar bu ek bilgiyi “muabbirler bahsine yazılacak” notuyla küçük bir kâğıt parçasına kaydetmiştir; verilen tarihin Miladi karşılığı 1719’dur.)

6 Doğrusunu Allah bilir.

7 Hükümet-i Seniyye (“yüce devlet”): Devlet-i Âliyye; Devlet-i Osmaniye.

Ayrıca saltanat değişikliğinde yüce tahta çıkan Padişah hazretlerinin hükümet ve saltanatının nasıl olacağı hakkında çıkarılan hükümler *zayıce-i tali-i Ali*⁸ adıyla yazılır, müneccimbaşı tarafından padişaha takdim olunur, birer nüshası vekillere hediye edilirdi. Karşılığında müneccimbaşı efendiye atıyye verilip bohça hediye edilerek ikramda bulunulurdu.

Böyle şahıslarla ilgili zayıce tertibi daha çok rağbet gördüğü için yaygınlaşmıştı. Bir vakitler yeni doğan çocukların doğdukları gün, saat, dakika, hatta saniyesine kadar hemen yazılır, tertiplenen bu pusula müneccimlerden birine verilir, çocuğun şahsına ve geleceğine ait ahkâm çıkarttırılır, zayıçeler tanzim olunurdu. Bu iş eski yüzyıllarda o kadar ileri götürülmüştü ki hemen hemen her şeyde, mesela önemli bir iş için bir zatla yapılacak konuşmada, pek çok alışverişlerde, hatta daha da ileri gidilerek, meraklılar ve bu işin müptelası olanlar tarafından yeni giyecekleri elbise, alacakları carie, evlerinin tamir ve döşenmesine kadar her şeyde uğurlu vakit aranır ve işler o vakitte yapılır olmuştur.

İmsak ve namaz vakti gibi ibadet zamanlarının saat ve dakikalarını, bayram namazlarının zamanıyla Arabî ve Rumî ayların başlangıçlarının tayin ve hesabı ile yıllık takvimlerin hazırlanması da müneccimbaşı efendi'nin vazifeleri arasındaydı. Onlar tarafından tanzim edilen ve ekseriya eski usule göre uzun tomar şeklinde ceylan derisine yazdırılan takvimlerin *serhat levhası*⁹ altınla tezhip ettirilir, vükela ve vüzeraya ve diğer ekâbire takdim olunurdu. Karşılığında caize, yani atıyye alınır. Böyle bir takvimin tertibi ancak *sermüneccim*'in selahiyeti dahilindeydi.

Şahısların durumlarıyla ilgili zayıçelerde müneccimin dayandığı hususlar ise şunlardı: Gökteki yıldızların her birinin dünyanın ve insanların durumuna hükmettiklerine, onlara tesir ettiklerine, yıldızların diğer burçlara katıldıkları ya da seyrederken rastlaştıkları zamanın bile dünya olaylarını, o sırada başlatılan işleri etkilediklerine inanıldığı için önemli işlere girişirken, başlama zamanının belirlenmesinde yıldızlara bakarak uğurlu veya uğursuz saatlere rastlama vakti, saat, dakika ve saniyesine kadar hesaplanır, bulunan vakt-i sa'd, zayıce denen hesap levhasına yazılır ve ona göre hareket edilirdi.

Şahısların durumları hakkında birtakım hükümlere varmanın bir başka yolu da *cifr* (*cefr*) idi. Cifr, ehlinin söylediklerine göre, Hz. İmam-ı Ali'nin gelecekte olacakların hepsini kapsayan ve ancak ehlinin mana çıkarabileceği bir hutbesiyle "Şeyh-i Ekber Muhyiddin-i Arabî" Hazretle-

8 Yüce sultanın talihinin zayıçesi.

9 Böyle bir terime rastlanmadı. Yazmaların ilk sayfasına yapılan tezhibli başlık olan 'serlevha' (OTDTS III) söz konusu olmalıdır.

ri'nin¹⁰ tertiplemediği hutbeden hesaplanarak çıkarılan hükümlerdir. Erbabı, isteyene öğretirdi, fakat çok gizli tutulur ve söz edilmezdi. Bileni ve anlayanı pek azdı. Halk arasında bilenin kendisini belli etmediğine, gizli kaldığına inanılırdı. Cifr ile şahısların durumunu anlamanın mümkün olduğuna inanılırsa da daha ziyade zamanın dünya olaylarının keşfine mahsus olduğu kabul edilirdi. Cifr ehli olduğu söylenen birisi bulunursa bin bir rica ve minnetle mana çıkartılır, o zat da gerçekten olayları keşfettiğine inanılırdı.

Geleceği açıklayıcı diğer bir yol da *remil* idi. Bir kâğıda ya da kolay olsun diye bir tahtaya kum konur, üzerine rasgele dört sıra nokta atılır. Noktalar ikiye ikiye birbirleriyle çizgi çizerek birleştirilir. Her sıranın sonunda açıkta tek nokta kalırsa bir tarafa bir işaret konur, açıkta nokta kalmamışsa bu sefer bir çizgi çizilerek belirtilir. Böylece bütün noktalar birleştirildikten sonra ortaya çıkan şekle göre remil usulünce anlam çıkartılırdı. Doğal olarak söylenen bir dolu sözün ve çıkarılan anlamların bir kısmı o kimsenin zihninden geçirdiği, kalben istediği şeylere uyacağından "Muvafik düştü" denerek hemen inanılırdı. Başvuran kişi söylenenleri uygulamaya, sabretmeye ve katlanmaya mecbur kalırdı. Remilin, "Danyal", "İzdah (Azdah)" "Ladah" denen üç ayrı usulü vardı.¹¹ Remmallerin her biri bu usullerden birine göre remil atar ve onun kurallarına göre yorum yapardı.

Yine bilinmeyenin gûya keşfi için başvurulın garip bir yol da şuydu: *Bakıcı* denen bazı kimseler çoğunlukla evlerinde, bazen şurada burada تنها sokaklarda oturup bir bez üzerine beş-on mavi boncuk, deniz hayvanı kabuklarıyla birkaç kuru bakla koyar, birbirine iyice karıştırır, sonra gûya bunların durumlarına göre anlam çıkartırlardı. Hoşa gidecek ifadeler, kelimeler kullanır, pek de ne olduğu anlaşılmazsa da "manasını artık sen anla" der, söze son verirlerdi. Bunların meşhur olanları evlerinde, başvuran hanımlara ve bazı erkeklere fal açarlardı. "Aynalı Bakıcı", "Pabucu Büyü", "Kibirli Kızlar", "Dalgın Bakıcı", "Tütsülü Bakıcı", "Kalaycı Kızı", "Eğrikaplı" ve "Şöhret Ablâ" adlı zenci bakıcı en meşhurlarından idi.

Bu gibi falcıların bir kısmı da ekseriya Rum olurdu. Bir kısmı ise İslam Kıptî kadınları idi. Kıptîler sokaklarda "Fal bakalım, peynirli, kıymalı fal açalım" gibi maskara sözlerle dolaşırlardı. Başvuran olursa önce parayı

10 Muhiyiddin-ı Arabî (1165-1240), İslam tasavvuf ve felsefe dünyasında ün yapmış önemli düşünürlerdendir. Eserlerinin sayısının 400'ü, hatta 500'ü bulunduğu ileri sürülür (A 8; Çubukçu-1977: 66-75).

11 Mehmet Zeki Pakalın'ın Agâh Sırrı Levend'den aktardığı bilgiye göre remilin İdris Peygamber ile ilişkisi olduğu söylenmekle birlikte bununla asıl uğraşan Danyal Peygamber imiş ("Remil", OTDTS III). Yukarıda adı geçen Danyal usulü bu peygambere atfedilmiş olmalı.

alır, paraya bakarak “İşte paşacığım” diye söze başlar, aklına geleni söyler, karşındakinin yaşına, haline göre tahminlerde bulunup hükümler çıkarır ve savuşur giderdi. Falın sonunda bir elbise veya ekmek ister, kapıdaki adamın içeri girmesini fırsat bilerek eve dalıp eline ne geçirirse çarpıp kaçar, mesele de böylece son bulurdu.

“KARIŞIK FANİLER”, CİNCİLER, BÜYÜCÜLER, OKUYUCULAR

Hastalık karşısında Allah’tan yardım isteyen ve bu yoldan şifa bulacaklarına inanan dünyadaki bütün dindar insanlar gibi Osmanlı ülkesinde de İslamlar maneviyata inanırlardı. Fakat zamanla bu inanç gerçek şeklini değiştirmiş, ruhlarla ilgi kuran veya cinlere hükmettiğini, onları etkilediğini iddia eden herkesin tanıdığı *cinciler*, her istediğini yapan *büyücüler*, *erbab-ı havâs* adı verilen *okuyucular*¹² ortaya çıkmış, bunların pek çok çeşitleri türemiş ve sayısız fenalıklar, hatta cinayetlere kadar varan olaylar görülmüştür. Bu inanış bazı muhterem kimselerin türbelerine kadar yayılmış, murad ve şifa için onlara da başvurulmuştur.

Kadınlar arasında bir zamanlar var olan bir inanışa göre herkesin yanından ayrılmayan, beraber gezen fakat göze görünmeyen bir perisi vardır.¹³ Peri kimi severse, o da onu sevmek, kimden hoşlanmazsa o da ondan nefret etmek zorundadır. Peri kırmızı elbise giyse, elbise sırtındayken keyifsizlikten kurtulmaz ve eğer perisinin hoşuna giden bir iş yaparsa işi rast gelir, talihi açılır, şansı yaver gider. Eğer perisi temizlikten hoşlanıyorsa o da temiz gezmeye, peri pis ve kirli ise, o da pis gezmeye mecburdur. Temiz gezerse perisini gücendirir, hastalanır, keyifsizleşir ya da başka düşman bir peri musallat olmuşsa hastalanır. İşte perilerle ilişki sağlamış ya da diğer bir başka deyişle “onlara karışmış” olanlar aracılığıyla periler davet edilir, hastalığın sebebi, tedavisi, perilerin tasullutundan kurtulma çareleri sorulur, onlardan yapılması gerekenleri, tedavi yollarını tarif etmeleri istenirdi. Böyle perilerin eline geçtikleri vehmine kapılarak maneviyatı bozulanların başvurdukları *karişık kadınlar*’ın çoğu zenciydi. Aralarında yerliler ve taşradan gelenler de bulunurdu. Bunlara da başvurulmakla beraber diğerleriyle aralarında çok fark vardı. O zamanki inanışa göre zenci olmayanlar özellikle lohusalıkları sırasında nasılsa perilere karışmışlar veya periler bunları çok sevdikleri için aralarına almışlardı.

12 Okuyup üfleyerek hastalıkları savdığını ileri süren kimseler; sözlüklerde “üfürükçü” olarak geçmektedir.

13 Mehmet Halit Bayrı, *İstanbul Folkloru* adlı kitabında cinler ve perilerle ilgili inanışlara, bunlara ilişkin halk arasında anlatılan hikâyelere de yer vermiştir: Bayrı 1947: 176-181.

Aslında karışık zencilerin her biri bir eve cariye olarak alınmış, sonra çırağ çıkartılmış kimselerdi.¹⁴ Çırağ çıkartılırken bir de usulen ev verilir. Bu kimseler zencilere oda kiralarlardı. Kiracı zencilerce hürmet edilen bu kadın, onların vasıtasıyla kendisinin karışık olduğu haberini yayardı. Bu araçlar kadının garip hallerinden söz eder, “filan adam şöyle hastaydı da onun vasıtasıyla iyi oldu, filan hanım perilere uğramış, azası bozulmuşken filanın daveti ve tertip ettiği ilaçla kurtuldu, eskisinden iyi oldu” gibi sözler ederlerdi. Bu kişiler o kadının ya kiracısı ya da kurmuş olduğu “Karışıklar cemiyetinin” üyesiydiler. İşleri de haber yaymak, her fırsatta ondan sitayişle söz ederek müşteri toplamaktı. Karışıklardan birisine “Benim için cinleri davet et” denirse peri ve cinin birbirinden farklı olduğunu kabul ettiklerinden “Bizim cinlerle ilişkimiz yok” derken onlar için periden başka bir de cin bulunduğunu göstermek isterlerdi.

İstanbul’da cin davet eden, cinler aracılığıyla istediğini yaptıran veya cinlerin şerrinden kurtarmak ve düşman kimselere sihir ve büyü yaparak çeşitli belalara uğratan, büyü yapılanların büyütüstü çözerek etkisiz hale getiren, bir kimsenin talihine bakan veya talihini açan, hırsızlık gibi konulara ilişkin bilgi veren aracı kimseler vardı. Böyle bakıcılık, büyütüstlük, *nushacılık*¹⁵ gibi saçma inanışları yayıp uygulayanlar Sudan ahalisinden olan zencilerden ve Mağrip ve civar ahalisindendi. Bunlar İstanbul’da her yere sokulurlardı. İstedikleri hurafeleri yaymaya o zamanların ilim ve irfan seviyesi de uygundu. Halkın benimsediği bu saçma değer yargıları ve büyütüstülerin sebep olduğu fenalıklar korkunç ölçülere ulaşmıştı. Burada bunları uzun uzadıya anlatmaktan vazgeçilmiştir. Bu hurafelerin bu kadar yayılmasının başlıca sebebi herkesin göremediğini gördüklerini, bilmediklerinden haber aldıklarını iddia etmeleriydi. Bir kısmı evlerinde, hatta bir kısmı esnaf gibi sokaklarda dükkân açarak müracaat edenleri kabul ederlerdi. Kendilerine başvuranların ne için geldiğini öğrendikten sonra konu kendisi ise onun, değilse kimin adına geldiyse o kimsenin ve anasının adını bir kâğıt üzerine karalar, hayli sahte yazılar ve noktalar yazıp döktükten sonra bazılarına “Tütsüye koyayım” diyerek ve sahte gösterişli hareketler yaparak tütsülendirir. “Seni de kabul ettiler, sen de karıştın” der, mutlaka senede bir defa tütsülenmeye gelmesi, aksi halde onların şerrine uğrayacağı korkusuna kaptırarak kendilerine bağlayıp soyarlardı. Bunlara gidenler de az değildi. Belli başlı erkeklerden bile yıllarca tütsü yaptıranlar vardı.

Zenci karışık kadınlar ekseriyetle Karagömrük, Salmatomruk, Eğrikapı, Edirne Kapısı, Şultanahmed’de Arasta denen yerle orada burada otururlar-

14 Cariyelerin çırağ çıkarılması hakkında daha önce bilgi verilmişti (bkz. s. 136.).

15 Muskacılık,

dı. Hizmetçi dellallığı da yaptıkları için ev ve konaklardan aşçı ve hizmetçi istendiğinde civardan ya da kendi evinde oturanlardan arar bulur, aracılık eder ve bu arada kendi aldatmacalarını da yayacak dellal sağlamış olurlardı. Bu gibi hizmetçi verenlere *kolcu*, karışıkların başındaki reiseye de *kolbaşı* denirdi. Hepsi bu kadına muhtaç oldukları için hürmet eder, evlerde hizmetçilikten aldıklarının çoğunu da bu kadınlara verirlerdi. Evlerden aşırıdıkları yağ, pirinç ve diğer erzak, hatta ufak tefek eşya bile bu yaşlı kadınlara götürülürdü. İşsiz kadınlar kolbaşının evine sığınır, masraflar bu gibi çalıntı erzak ve eşya ile karşılanırdı. Bu kadınlar neşeli ve eğlenceye düşkünlüler, kolbaşını eğlendirmek için darbuka çalar, zenci şarkıları söyler, arada nara- lar atarlardı. Pek yaşlıları dolmacılık ve susamcılığa çıkarlardı.¹⁶

Kolbaşların yaptığı üç şey vardı: Onların tabiriyle “baş alarak”¹⁷ perileri davet edip toplamak, sorular sorup onlardan fikir almak, açıklama istemek, başvuran hastayı tütsüye koymak ve senede bir defa da bütün zencileri kendi tabirlerince “ota koymak”tı. “Baş alıp” sorgu ve açıklamada bulunacağı zaman bir kap içine koyduğu şeylere bakarak tütsüye başlar- ken alnuna düz kırmızı bir yemeniden kendi tabirleriyle “kaşbastı çatar” ve odanın ortasına bağdaş kurup oturur, yerleri sıvayarak zaman zaman acayip sesler çıkarıp garip tavırlar alır, ikide bir diz üstü kalkıp ve hızla dizlerini yerlere vurup sıçrayarak yine elleriyle yerleri sıvar, ağzından köpükler saçar, bir takım manasız sözlerle perileri çağırır, konu hakkında onlardan açıklama ister. Sorduğu şey hırsızlık ise “boyu budur”, “vücu- du şöyledir, yüzü böyledir” diye birtakım tarifler yaparak ağzına geleni söyler. Başvuran kimse bu tariflere uygun tanıdıklarından birini teşhise çalışır ve haksız yere günahsız bir kimseden şüphe etmeye başlardı. Böyle- ce sonuç zarardan öteye bir şey sağlamazdı. Sorulan konu hastalık ise (ki zencilerin tercih ettiği de budur) başvuranı paraca daha da kolay soymaya başlar. “Bu hasta *iyi saatte olsunlar*”ın¹⁸ şerrine uğramış, ya bilmeyerek olmadık bir yere basmış veya tekin olmayan bir yere gece abdest bozmuş ya da falan şeyi yapmıştır” gibi sebebler uydurur. Adamın hali vakti yerin- de ise iş büyüye dökülür, ona “şöyle kılıklı birisi, falan sebepten dolayı, bu işi iyi bilen birine çok şiddetli bir sihir yaptırmış” der. “Bundan kur- tulmak mümkünse de çok çalışmak, uğraşmak gerekecek” yollu bir giriş yapar. “Kurtulmak için perileri, gerekirse padişahlarını ve yolu bulunabi-

16 Bkz. Susamcı ve Dolmacı Kadınlar s. 321.

17 Bu deyim Leyla Saz'da da geçmekle birlikte açıklaması yoktur. Yalnız bir yerde “bunların başlarına dokunulmaz” yolunda bir ifade yer almaktadır: Saz 1975: 56.

18 Cinler, periler kastedilmektedir. Cinlerin ve dolaylı olarak kötü kimselerin isimleri anıldığında “İyi saatte olsunlar” denir (K7).

lirse 'Rüktüş Hanım'ı da çağırıp çareyi onlardan yalvararak soracağız, ne derlerse ona göre hareket edeceğiz" gibi laflar eder, kan ter içinde garip tavırlar takınıp ızdıraplı hareketler yaparlardı.¹⁹ Şahsın para durumuna göre ya hiç beyazı bulunmayan kapkara bir koyun kurban edilir ya da kapkara bir horoz kesilirdi. Ayrıca tütsü için bir miktar anber ile ödağacı gibi bazı malzeme yanı sıra bir ilâ iki kıyye kırmızı şerbetlik şeker, nüsha yazmak için misk ve safran istenirdi. Bunlar yerine getirildikten sonra bir başka gün adam çağrılır, bir dolu martaval, yapmacık tavırlarla biçare oylanır, canından bezdirip terk ettirinceye kadar oyuna devam ederlerdi. Sonunda cinleri onun yanında davet edip ricada bulunmaya karar vererek hazır olan kişinin durumu tasdik etmesi için birçok sahte hale girer, adamın dayanabileceği kadar parasını sızdırır ve nihayet yapılması mümkün olmayan bir çare tavsiye eder. Bu yerine getirilmediği için de öte tarafın, yani cinlerin bunu yapamayacağını söyleyerek işi bağlar ve adamın elinden kurtulurdu. Yapılan bu gibi müracaatın şekli ve maksadı çok çeşitliyse de başlıcaları bir hastanın şifası yahut bir isteğin hızla ve kolaylıkla gerçekleşmesi yahut düşmanın kahrolması, karısının ya da kocasının sevgisini kazanmak veya karı-kocayı ayırmak gibi şeylerdi.

Bu gibi baş alan zencilerin her sene mayıs ayının ilk cumartesi günü "Ot toplama günleri" vardı. O gün İstanbul'da ne kadar zenci varsa üç bölük olur, bir bölüğü Veli Efendi çayırı civarına, diğeri Kasımpaşa mezarlığı arkasına, bir bölümü de Üsküdar'da Uzun Çayır civarına gider, gûya yalnız onların bildiği otu toplamak için çayıra ve kıra yayılırlardı. Hepsi türküler, maniler söyleyerek ot toplar, onları seyre gelenlerle şeker-ciler, koz helvacılar ve diğer satıcılar da onlara katılınca büyük bir kalabalık meydana gelir, ot toplama özel bir gün halini alırdı. Şarkı, türkülerle toplanan otları çuvallara doldururlar, herkes kendi kolbaşısının evine götürürdü. Bu otlar iyi saatte olsunlara, yani perilere arz olunur, sonra bu otlar belirli bir günde kaynatılır, kazanlara konur, içine girilerek perilerle ilişkiler yenilenirdi. Bu suyu hastalara da sürerlerdi. Karışık zencilere yapılan bu gibi müracaatları büyücü denen kimseler de karşılardı. Büyü yapılış şekli şöyleydi: Mesela hasmın saçından bir miktar alınır, sabuna sarılır, üzerine iğne veya benzeri bir şey saplanır, bir kör kuyuya atılırdı ya da buna benzer işlemler yapılırdı.²⁰

19 Leyla Saz, zenci cariyeleleri ele aldığı bölümde "perilere karışmış zenci kadınlar"a da değinmekte, "godya" dediği bu kimselerle bunların başı olan kadınlar, yaptıkları garip eylemler hakkında yukarıda yazılanlara benzer bilgiler aktarmaktadır: Saz 1975: 55 vd.

20 Mehmet Halit Bayrı çeşitli amaçlara yönelik 108 büyüü ayrıntılarıyla açıklarken

Bunlar arasında yalnız hastalara nefes eden veya getirilen elbisesini okuyan ve nusha yazarlar da vardı. Kendisini bir başkasına sevdirmek için *şirinlik nushası* yazdıran o nushayı boynuna takar veya döşçeği arasına sokar veya ezip suyunu o adama habersiz içirirdi. Bunların dışında veli olduğu zannedilen bir zatın türbesine gidilir, orada şifa için bulundurulanan gayet büyük daneli ve uzun tesbihten geçilir, tütsü için kâğıt alınır, verilen nusha taşınır ve isteği olursa en sonunda kurban götürülürdü.

NİYET KUYULARI

Dersaadet ahalisinden bazılarının zihnine nasılsa girmiş olan batıl inançlardan birisi de niyet kuyularıdır. Bu kuyular Hz. Halid'in Türbe-i Şerifesi'nin yukarısında Karyagdı denen yerde, Ayvansaray civarında bir kale burcunun yakınında, bir de Yenikapı civarındaydı. Bunların en meşhuru Eyüp'teki kuyudur. Dışarıda uzun zamandan beri haber alamadığı bir yakını olan, yaşayıp yaşamadığından endişe duyan bir kimse bu kuyulardan birinin yanına gider, kuyuya yakın evin sahibini bulup kuyuya bakacağını söyler. Bu adam da kuyunun başında garip, anlamsız bir şeyler yaptıktan sonra kuyuya bakılmasına izin verir. Bakan adam endişe ettiği kimse sağsa, suda onun yüzünü, sağ değilse, tabut gibi bir şeyin geçtiğini gördüğünü sanır. Zaten bu inançla ve endişeyle, acaba ne göreceğim telaşıyla baktığından ve suya bir dereceye kadar kendi yüzü de aksettiğinden hayalinde buna bir şekil verir ve hayaline göre yakıştırıp bir hükme varır. Bu kuyulara, çalınmış eşyanın hırsızını, o vakitki hanımların çoğuna tesir etmiş olan büyüğü kimin yaptığını ve yüzünün ne biçim olduğunu görmek üzere de gidilirdi. Kuyuya bakarak kendine göre bir hüküm verir, kuyu sahibine de bir miktar atıyye verip dönlürdü. Niyet kuyuları-na eskiden çok rağbet edilirdi.

373

YILAN, AKREP VE BENZERLERİNDEN KORUNMAK İÇİN ŞERBETLENMEK

Bazı tarikat ehlinin olağanüstü gösterileri arasında şiş ve kılıçla vurulduğu halde yaradan kan akmadığı ve hiç iz bırakmadığı kusaca zarar vermediği bilinmektedir. İşte bu inanışlara güvenerek *Kadiriye* ve *Rıfaiye* şeyhleri şerbetlenmek isteyen müritlerini karşısına alır, dizi üstüne oturur, bir elinde tuttuğu bir fincan zeytinyağını bir süre okur, üfler, sonra bu yağı şeyh efendi kendi ağzına alır, tekrar fincana döker ve talip olan

İstanbul'da uygulanmış olan büyülerin hepsini derleyebildiğini sanmadığına işaret etmekte, büyücülük, üfürükçülük ve diğer boşinançlarla ilgili uygulamaların H. 1341/M.1922 yılında yürürlüğe giren, tekke ve zaviyelerin kaldırılması ve kapatılması hakkındaki kanunla tarihe karıştığını yazmaktadır: (Bayrı 1947: 160-176).

müridine içirir. Bundan sonra kendisini yılan sokmayacağı gibi nerede bir yılan görse zarar vermedikten başka karşısında dilini çıkarıp yalvaracağını, gördüğü yılan ve emsalini kesinlikle öldürmemesini, isterse yılanı tutabileceğini ve zarar görmeyeceğini anlatır ve öğretirdi.

HORTLAK

Eskiden halk arasında “hortlak”, “vampir” adı verilen, vehim ve hayal ürünü bir cismin varlığına inanılıyordu. Bu hayalin esası ise ölenlerin ruhlarıydı. Batıl inanişâ göre ölenlerin bir kısmının ruhu kötü ruhlara karışarak ve onların şekline girerek bir süre sonra kabirlerinden çıkar, şuna buna ve özellikle kendilerinden farklı yaratılışta olanların geceleri hanelerine gelerek onlara musallat olur, fırsat bulursa boğarlarmış. Bunlar siyah kullu tulum şeklinde olup gidecekleri yerlere kimseye sezdirmeden yuvarlanarak giderlermiş. Ölülerin böyle hortlak şekline girmelerinde tamamen gömüldükleri yerin etkisi olduğuna inanılırdı. Bazıları kötü ruhlara karışmış bile olsalar hortlak olarak ortaya çıkmaz, kabirleri içinde kalırlarmış. Eğer toprağın cinsi ve kabrin şartları hortlamalarına müsait ise kabirlerinden çıkma kuvvetini bulurlar ve istedikleri yerlere kadar giderlermiş. Hortlak çıkan en müsait yerler Edirne ve Manastır civarı imiş. Edirne’de ortaya çıkanlara oranın tabirince hortlak, Manastır’da vampir adı verilirdi.

Bu hortlaklar götıldüğü zaman, yaratılıştan hünsa²¹ ve atıcılıkta mahir biri yolunu bekler, tesadüf ettiğinde tüfekte vurup öldürebilirse ondan kurtulunurmuş. İnanişâ göre vurulan hortlak veya vampirin vücudundan kan çıkmaz, şişirilmiş bir tulum gibi derhal söner ve ortadan kaybolarak bir daha geri dönemezmiş. Bunların saldırı ve kötülüklerinden korunmak için ocaklı tabir edilen birtakım okuyucılara da başvurulur, onların aldığı tedbirlerle kurtulmak mümkün olurmuş. Bu okuyucular kendilerince bilinen izleri takib eder, hortlağın hangi mezardan çıktığını kükürte benzer bir koku duyarak anırlarmış. Keşfedilen bu hortlak mezarına çok miktarda sönmemiş kireç ve su dökülür, üstüne kazıklar çakılır, çalılarla da örtülürse hortlağın bir daha çıkmasının mümkün olmayacağına inanılırdı. Bunlar çok garip ve cahilce inanişâlardı.

21 Çift cinsiyetli olan,

SPOR, OYUN VE EĞLENCE

OKÇULUK

Ok çok eskiden beri kullanılmıştır. Önceleri savaşlarda düşmana karşı okla savunma yapılır ve savaşılırken yavaş yavaş silahların pek çok çeşidi icad edilmiş, insan neslini yok etmek için her asırda yeni bir yol ve tarz bulunmuş, insanı yok etme tekniği son derece ilerlemiştir. Eskiden aylarca devam eden savaşlardaki kayıplar şimdi bir ayda, hatta duruma göre belki de bir günde gerçekleşmektedir.

Eski ve terk edilmiş silahlardan olan ok, Dersaadet'te uğur kabul edilmiş ve bütüştütün bırakılmamıştır. *Tirendâzlık* ve *kemânkeşlik* bir fen ve maharet haline gelmişti. Eski Osmanlı sultanlarıyla bütün hükümet erkânının okçuluğa gösterdikleri rağbet ile Dersaadet'te "Ok Meydanı" adıyla müstakil bir yer ve tahsisatı bulunan "Ok Meydanı Tekkesi" vardı. Bu tekke *tirendâzlar* toplanır, hüner ve maharet gösterenlere *kabza aldı* tabiriyle kemânkeşlikten icazet verilir, ayrıca ziyafetler tertip edilmesi için tahsisat ayrılırdı. Okçulukta hüner ve maharet gösterenlerin okları tekkeye asılarak teşhir edilir,¹ oklarının ulaştığı mesafeler tayin edilir, kendilerinden sonra geleceklere bir yadigâr olmak üzere mermî sütunlar dikilir ve bunlara musanna *tarihler söylenip* hakkettirilirdi.² Kemânkeşler "Ok Meydanı'na vakit buldukça gidip atış yaparlarsa da esas perşembe günleri bütün *tirendâzân* toplanarak ok atardı.³ İçlerinden maharet kazananlar varsa, katettikleri me-

- 1 Metinde bu cümle "... tekkeye ibraz-ı hüner ve maharet zevatın gösterdikleri sanatlarını tekkeye asarak teşhir olunduğu gibi ..." şeklinde geçmektedir. Birkaç cümle sonra "okların asıldığı" ifadesi kullanıldığından daha rahat anlaşılabilmesi için buradaki "sanatları" sözcüğü de "okları" olarak değiştirilmiştir.
- 2 Okçulara böyle taşlar dikilmesine "menzil dikmek", dikilen taşlara da "menzil taşları" denir (OTDTS II). Okmeydanı'ndaki kitabeli, kitablesiz "menzil taşları" ve bu taşların dikildiği okçular için bkz. Ayanoğlu 1974.
- 3 O. Ergin, Okçular Tekkesi'nin her yıl Mayıs'ın 6'sında Hıdırellez günü açıldığını, burada altı ay süre ile pazartesi ve perşembe günleri talim yapıldığını yazar (Ergin I, 1977: 226).

safeler ölçülür, icazet ve ruhsata layık görülenlere diğerlerinin tensip ve tasvibiyle tayin edilen bir günde mükellef ziyafetler tertiplenir ve *kabza* verilir. Fevkalade bir maharet gösteren olursa, diğer teşhir edilenler arasına onun da okunu asarlardı. Tekkede sarı pirinçten çana ok geçirmek, kalın tomruklara ok saptamak, oklara ve kılınlara siper olarak kullanılan kalkanları ok ile delmek, içi su dolu şişelere ok geçirmek, oku havaya atıp yere inerken düşürmeden eliyle tutmak gibi hünerler gösterilirdi. Kazandığı fevkalade maharetle okçulukta isim yapmış olanlardan, IV. Sultan Murad'ın kemânkeşlikte ustası olan Eski Saray imamı Sultan Selimli, "Sarı Kulak" namıyla anılan zat ile "Ayazzâde" namındaki zatlar, tîrendâzlar arasında asırlarca şöhretlerini korumuşlardı.

Atılan ince, uzun şeye *ok* veya *tîr*, oku çekerek atan şeye *yay* veya *ke-mân* denirdi. Yayların pek çok çeşitleri ve isimleri vardı. Bunlar *usta yayı*, *hurrem*, *şepcah*, *tozkoparan*, *deli ferhad* namlarıyla yad olunurlardı.⁴ Oklar da çeşitli isimler taşırdı.⁵ *Putu* ve *tirkeş* savaş oklarıdır. Ayrıca *hava gezi*,⁶ *torba gezi* gibi çeşitleri vardı. Çok eskiden kullanılan bu tîrleri yapan meşhur ustalar "Kırkçeşmeli" ve "İshak Efendi"dir. Okların sonradan *peşrev*, *yeksuvar* ve *zergerdan* çeşitleri⁷ ün kazanmıştır. Bunların dışında *çeki*, *az-mâyış*, *pelenk*, *hadenk*, *tarik*, *sehm*, *rızan*, *gez*, *pışar* adlı oklar vardı.⁸

Atılan okların arka ucuna kuşun kanat tüylerinin (*yelek*) takılması kaideydi.⁹ Bu gibi oklara takılan yelekler, *kartal yeleği*, *toy kuşu yeleği*, *kuşu kuşu yeleği* olurdu. Bu ok ve yayları yapan esnaf, Dersaadet'te Sultan Beyazıd Camii yakınında bulunurdu, yalnız ok yapanlara mahsus olduğu için burası Okçularbaşı¹⁰ adını almıştı. İmal edilen ok ve yayları muhafaza

- 4 Taranabilen kaynaklarda bu yay çeşitlerine rastlanmadı.
- 5 Yazarın küçük kâğıt parçaları üzerinde yer alan bazı notları arasında "Ok üç nevi'dir: *Tarz-ı has*, *kırış endam*, *şem endam* şeklinde ek bilgiye rastlanmıştır. Bu adlandırma, ok gövdesinin şekline göre yapılan bir ayırımdır. Oklar değişik görüşlerce malzemesine, yelek yapımına ve uç durumlarına göre de gruplara ayrılarak çeşitli adlar alırlar (Gözyayın 1976: 1 vdd.); bu ok cinsleri için ayrıca bkz. OTDTS II: 719.
- 6 Deneme atışlarında kullanılan bir ok olan hava gezi, burada ve ulaşabildiğimiz kaynaklardaki bu anlamından farklı olarak Ayanoglu'nda "okun düştüğü yer" şeklinde açıklanmaktadır (Ayanoglu 1974: 48).
- 7 Bu oklar da yelek çeşitlerine göre sınıflandırılarak adlandırılanlardır (Gözyayın 1976: 3).
- 8 Bunlardan *çeki*, *pelenk*, *tarik*, *pışar* adlı ok cinslerine tarayabildiğimiz kaynaklarda rastlanmadı.
- 9 Oka tüy takılması, okun havada düzenli ve kendi eksenini etrafında dönerek gitmesini sağlamak içindir. Tüyün gövdenin en son uç kısmına takılması, havanın direncini artırır ve bu da okun devrilmesini önler (Gözyayın 1976: 3).
- 10 Metinde eksik yazılmış olan bu bileşik kelimeye "okçular" sözcüğü, cümlelerin anlamına uyarak tarafımızdan eklenmiştir.

için münakkaş, altın yaldızlı, çiçek işlemeli, musanna mahfazalar, ok atarken ele takılan *yüksük*¹¹ ve *kepaze*¹² tabir edilen şeyler de vardı. Ok Meydanı'nda perşembeleri toplantı günü idi ve çoğu Çingene çocuklarından olan *haracılar*¹³ atılan okları toplarlar ve akşam bahşiş alırlardı.

AVLANMA

İnsanlar çok eski zamanlardan beri avcılık yapmışlardır. Avlanma usulleri asrın ilerlemesine uyarak gelişmiştir. Eskiden okla avlanılırken bir ara *dâm* kazıyarak hayvanı dâma düşürme düşünülmüş, bir müddet sonra da tüfek icad edilince av çok kolaylaşmış, avda köpek kullanma yolu da bulunmuştur. Köpeklerin yetiştirilerek avda kullanılması avı kolaylaştırmış, daha sonra atlar ve köpeklerle av bulunan ormanlar abluka edilmeye başlanmış, at ve köpeklerle avın etrafını sarma, hayvanı bulunduğu yerden ürktürerek geçiş için bir tek istikameti açık bırakma, oraya yönelince de tüfek ve köpeklerle avlama usulü bulunmuştur. Yine ava mahsus pek çok alet de yapılmıştır.

Başlıca üç türlü av vardır: Birincisi arslan, kaplan, fil, ayı, kurt, tilki, sırtlan, çakal, karaca, geyik, elik,¹⁴ ceylan, su sığırı, su porsuğu gibi kara hayvanları; diğeri keklik, sülün, kara tavuk gibi kanatlı hayvanlar; ötekisi de balık nev'inden su hayvanlarının avıdır. Kara hayvanları ve kanatlı hayvanlar ateşli silahlarla avlanırsa da yüzyılın başında uçan avları diğer kuşlara avlatma usulü bulunmuştur. Avda kullanılan kuşlara önceden tecrübe edilmiş belirli usullerle av talimi yaptırılır ve av yerine beraber alınıp götürülür, onların yardımıyla birtakım kuşlar avlanırdı. Bu yolda terbiye edilerek kullanılan kuşlar, *adıl doğanı*, *al doğanı*, *sungur*, *toygun*, *karçafa*, *şahindir*. Şahinin kır çilli cinsine *sekit* denir, bu pek makbul olanıdır. *Ragtus*, balaban, çakır, *taş tülek*, *karakuş*, atmaca, karagöz de avda kullanılan kuşlardandır. Bunlarla turna, turaç, sülün, keklik, çil ile hem karadaki hem sudaki ördeği avlarlardı. *Şerhab*, balıkçıl, toy, karabatak, *sığın* gibi kuşlar da avlanırdı.¹⁵

377.

11 Okçuların yay çekerken parmaklarına taktıkları, kemik, fildişi veya boynuzdan yüksük şeklindeki halkaya "zihgir" denirdi (OTDTS III; Ayançoğlu 1974: 49).

12 Kepazenin kılıfı gevşek bir yay olduğunu, ok atışlarına yeni başlayanlarca yeleksiz oklardan hava gezi ile birlikte kullanıldığını yazan N. Gözaydın aslının *kepaze* olduğuna, zaman zaman *kepaze* olarak da geçtiğine işaret eder (Özaydın 1976: 6).

13 Başka kaynaklarda havacı buradakinden farklı olarak "okların düştüğü yeri ("hava yeri") kontrol eden, hakem niteliğinde kimse" şeklinde geçmektedir (Ergin I, 1977: 226; K7). Ünsal da "okun düşeceği yerde bekleyip haber veren kişi" olarak tanımlar (Ünsal 1968:95, not 13).

14 Dağkeçisi (*Rupicapra tragus*) (TDKTS).

15 Yukarıda sayılan kuşlardan *adıl doğanı*, *toygun*, *karçafa*, *sekit*, *ragtus*, *taş tülek*,

PEHLİVAN GÜREŞİ VE HAYVAN DÖĞÜŞLERİ

Bir kuvvet müsabakası olan güreş¹⁶ çok eski zamanlardan beri bütün kavimlerde, milletlerde mevcuttu. Güreşe İran'da da çok önem verilmiş, Osmanlılar arasında da uzun zamandan beri büyük rağbet görmüştür. Güreşin esası bir kuvvet müsabakasıdır, yani karşısına çıkanı yenerek mağlûp etmekten ibarettir. Bunu kolaylaştırmak için ne şekilde güreşe tutulacağı, nasıl davranılacağı ve ne suretle hareket edilirse galip gelineceğinin tecrübelerle kazanılabilen usulleri mevcuttur. Pehlivanlar arasında her hareket ve mukavemet şeklinin bir adı vardır. Karşısına çıkanlara o usuller tatbik olunur. Ancak galibiyete ulaşabilmek için bir ustanın gösterip öğretmesi zorunludur. Heves edenlerin güreşe dayanabilecek bir vücut yapısına ve güce sahip olmaları, bekâr ve evlenmemiş bulunmaları, içki içmemeleri, aldıkları gıdanın kuvvet verici ve besleyici olması, endişeleri, tüzüntileri bulunmaması, çok sade yaşamaları, her zaman bir arkadaşıyla güreşerek idman yapması, kısaca zamanının çoğunu güreşle geçirmesi temel kaide, hatta vazgeçilmez bir şarttır.

Pehlivanların çoğu Rumeli'nden ve *Pomak* denilen ahalisinden olduğu gibi bazen Anadolu'dan ve özellikle İstanbul'un civar köyleri halkından çıkardı. Bunlar arasında asrın başında pek meşhur pehlivanlar yetişmiş, eskiden bu yolda nam ve şöhret salmış kimselerin isimleri uzun zaman yad edilmiştir. Kendilerine mahsus hareketleri ve vücut yapılarına göre isimlerine birer tabir eklenir, öyle anılırlardı. En meşhurları, "Kurdköylü Atmaca Emin", "Geğbuzalı¹⁷ Kantartopu İbrahim", "İzmitli Hantal Yusuf" idi. Bunların meşhur manevraları, oyunları *kurdakapanı*, *felme*, *göğüsleme*, *çapraz*, *koltuklama*, *kesme*, *şirazi*, *kemerbend*, *Cezayir sarması*, *karakuş*, *pişkabza*, *künde*, *enseleme*, *çembere düşürme* gibi adlarla bilinirlerdi.¹⁸ Pehlivan güreşleri *sâr-ı hümayunlar*'da, düğünlerde, bayramlarda, yazın seyir mahallerinde, özel olarak ayrılmış yerlerde yapılır ve etraftan seyredilirdi. Şöhretli pehlivanlarla güreşmek için civardan da pehlivanlar gelirdi. Bu müsabakaları seyrederek galibi belirleyecek usta da hazır bulunurdu. Gü-

karakuş, karagöz, şerhab ve sığına ulaşılabilen kaynaklarda rastlanamadı. Bunlardan sığın, alageyiğe verilen ad olarak geçmektedir (bkz. ZoTS). Aldoğan, kaynaklarda yer alan *kızıldoğan* (*Circus aeruginosus*) olabilir (ZoTS). Sungur, doğana benzeyen yırtıcı avcı kuşlardandır (TDKTS 1983); Ş. Sami'de "sunkur" yazım biçimiyle şahin karşılığı olarak geçer (KT). Diğer kuşlar için bkz. TDKTS; ZoTS.

16 Metinde *güleş* yazım biçimiyle geçmektedir.

17 Gebzeli.

18 Bu oyunlardan başka *dış ve iç tırpan*, *kaz kanadı*, *sarma şak*, *şak kündesi*, *boyunduruk*, *hëddük*, *kumkuma* vardır (yazarın ek notlarından).

reşte mağlup olan pehlivanın, hak edilen galibiyeti tasdik için galibi alın-
dan öperek *pes* tabiriyle teslim olması kaide idi. Böyle pehlivan çağırılan
düğünler ve cemiyetlerde galip gelen tarafa, kendi aralarında *öddül* tabir
edilen koyun, esvablık kumaş, şalvarlık çuka hazırlar, verirlerdi. Pehlivan-
ların boynunda gümüş zarf içine konmuş kuvvet nushası ve kolunda pa-
zubendleri vardı. Bunları hiç çıkarmadan taşımak âdeti. Güreş yaparken
tam soyunurlar, fakat belden diz kapağına kadar köseleden yapılmış kısa
kisvet denen don giyerler, vücutlarını tamamen zeytinyağıyla yağlar, öyle
güreşirlerdi. Güreşte rakibini tutabilmek için avucunu toprakla silmeye
izin vardı. Güreş bittikten sonra yakındaki bir hamama gidip yıkanır, son-
ra giyinirlerdi.

Bir ara resmi daireler içinde bile güreş yaptırılmıştır.¹⁹ Sadrazamlar ara-
sında dairesi halkından kimseleri ve kavasları Bâb-ı Âli'nin önündeki, eski-
den "Kum Meydanı" denen yerde güreştirenler olmuştur. Kendileri gü-
reşleri pencereden seyrederek ve güreşenlere bahşiş dağıtırlardı. Sadrazam
huzurunda deve ve koç da güreştirilmiştir. II. Sultan Mahmud, Sultan Ab-
dülmecid Han Hazretleri'nin zamanında birkaç defa sadrazam olan Rauf
Paşa, sadrazamlar arasında güreşe en meraklılardan biriydi. Resmî vazifesi-
nin imkân verdiği zamanlarda sık sık güreş tertip ettirip seyredirdi.

Güreş yalnız insanlar arasında yapılmakla kalmamış, giderek hayvanları
güreştirme merakı da başlamıştır. Deve, camus, horoz ve koç dövüştür-
meye merak sarılmış, bu hayvanlar da uzun zaman güreştirilmiştir. Hatta
horoz ve koç dövüştürme âdeti zamanımızda bile devam etmektedir. Pa-
dişah huzurunda yapılan hayvan güreşleri arasında aslan güreşi pek kor-
kunç olurdu. Bu hayvanlar etrafı demirlerle çevrili özel yerlere salıverilir,
birbirleriyle pençeleştirilir, seyredilirdi. Dehşet verici boğuşmaları ya bir-
birlerini öldüresiye sürerdi ya da uzun sırkalar ucuna üstü dariya bulanmış
ceylan eti takılır, bir ara hayvanın burnuna doğru sokulur, koku alınca
kavgayı bıraktıklarından böylece boğuşma sona erdirilirdi. Veya hayvan-
lardan biri karşısındakine teslim olarak mücadeleği terk ederse teslim ola-
na ilişmemek tabiatlarında mevcut olduğu için sakinleşirler ve güreş son
bulurdu. Eğer böyle olmazsa mutlaka biri diğerini öldürürdü.

SATRAŇÇ, TAVLA, DAMA VE BENZERİ OYUNLAR

Satranç: Aslında musanna ve kibarane bir oyun olduğu gibi ahabpla-
rın toplanmasına da güzel bir vesiledir. İstanbul'da ve büyük dairelerin

19 Osmanlı padişahlarının da güreş sporuyla yakından ilgilendiklerini, bu ilginin
güreşin ilerlemesine büyük katkısı olduğunu belirten Nail Tan, güreş sporu
hakkında ayrıntılı bilgi verir (Tan 1976: 57-61).

her birinde, hatta kahvehanelerde bile oynanan pek eski ve ünlü bir oyundur. Kudema²⁰ ve eski padişahlar arasında satranç oynama alışkanlığı asırlarca devam etmiş ve bu oyunda isim yapmış pek çok kimse görülmüş, hatta satranç birçok tarihi olaylara sebep olmuştur.

Satranç meraklıları, bu oyunda mahareti olanları kendi evlerine çağırır ya da o adamı arar bulur, tanışarak oyununu görürdü. Satranç oyunu pek çok kimsenin ekâbirle dostluk kurmalarına ve hatta aileye girmelerine, birbirlerine akraba olmalarına kadar varan ilişkilere vesile olmuştur. Bazen durum ve zamana göre resmi ve sîyasi işlere bile tesir etmiş, bazı memurların oyun sırasında lehinde ve aleyhinde bulunularak, sırasını düştürüp iltifat edilerek veya medhiyeler düzülerek memurların yükseltilmesine, tayinine veya atanmasına, hatta sürülmesine sebep olunmuştur. Bu gibi ilişkilerin şahsi emel ve maksatlara da hizmet ve yardımı olurdu. Bunları bir tarafa bırakırsak oyun hem hoş ve hem de kibar bir eğlence olarak kabul edilebilir. Ekâbir dairelerinde geceleri toplanmak ya da tatil günlerinde gündüz buluşarak sohbet ve muhabbet etmek için uygun bir zemin de teşkil ederdi. Tatil günlerinde toplanan satranççılar için, mükemmel ve mükellef yemekler hazırlanır, ziyafetler tertiplenirdi. Teklifsiz tutulanlara, taltif etmek üzere, ev sahibi tarafından "Akşama ne emir buyrulur?" diye istedikleri yemekler bile sorulur ve bunların yapılması ilgililere emrolunurdu.

Kübera ve vüzera konaklarında müzeyyen ve musanna oyun tahtaları, som ve fildişinden mamul oymalı oyun taşları, ipekliden yuvarlak pek çok oyun minderiyle tahtaların yanına konmak üzere ufak boy gümüş şamdanlar bulundurulurdu. Bazıları da selâmlığı bulunan kimselerin hanelerinde toplanır, oyun oynar, bu da eş dost toplantılarına vesile olurdu. Satranç, padişahların ve ekâbirin bir oyunu olduğu için bu sınıfa mensup büt yükler de aralarında toplanır, satrançla vakit geçirirlerdi. Ricalden ve devletin itibarlı yüksek memurlarından satrançta gösterdiği maharetle ün yapmış olanlar vardı. Böyle ricalden, Devlet Kethüdası²¹ "Köse İbrahim Efendi", Mevkufatı²² meşhur "Mehmet Efendi", dahi-i siyasi defterdar

20 Eskiler, kıdemleri bakımından ileri gelenler.

21 Sadrazam yardımcısı yerinde olan yüksek rütbeli memur ünvanı. Kethüdalar önce Sadrazamların özel adamları iken sonradan mevkileri yükselerek devlet hizmetine geçirilmişler ve "Kethüda Bey" ünvanını almışlardı. Kethüdalık 1835'de kaldırılmıştır (OTDTS II).

22 Osmanlı Devleti maliye teşkilatında bir daire olan "Mevkufat Kalemi"nin başındaki memur; mevkufatçı da denir. Bu memurluk 1838'e kadar devam etmişti (OTDTS II; Uzunçarşılı 1988; 348, 357).

“Üç Anbarlı Mehmed Efendi”, Darü’s-saade Ağası Kâtibi²³ “Galip Efendi”, *sudur*’dan “İshak Efendi”, “Reis-ül-küttâb Râşid Efendizade”, *sudur*’dan “Cafer Bey”²⁴, ulemadan “Mısır Mollası Râşid Efendi”, *mevâ-lî*’den²⁵ Ankaravî meşhur “Mustafa Efendi”, ulemadan “Kadıkıran” adıyla meşhur “Ali Efendi”, “Ders Vekili Yahya Efendi” eski satranççıların en bilinen ünlülerindendir. Onlardan sonra gelen “Sallabaş Behçet Efendi”, “Uzun Mehmet Bey”, “Buharalı Alim Can Efendi”, “Sahhaf Salih Efendi”, “Bedestan haccgilerinden Mısırlı Mehmed Efendi”, “Dağıstanî İbrahim Paşa”, “Hüsrev Paşa”, “Divan Efendisi Yahya Efendi”, *kurena*’dan “İbrahim Bey”, “Ser Kurena İzzet Bey”, “Ser Kurena diğer İzzet Bey”, “Mabeyn Kâtibi²⁶ Ziya Bey”, *Âmedi hulefası*’ndan “Emin Efendizade Mahir Bey”, yine hulefadan “Mahmud Bey”, “Hoca Fehmî Fevzî Efendi”, “Değirmencioğlu Salih Efendi”, Tomruk Başağa Kâtibi²⁷ “Fevzî Efendi”, *Defterhane ketebesi*’nden “Kâmil Efendi”, “Deliboşuk Kâmil” de bu oyunda gösterdikleri maharetle meşhur olmuşlardı. Adı geçen oyuncuların pek çoğu *ruh* ve *feres* denen taşları çıkarır oynar, *binek* denen harekette maharet gösterir, *paytak*’ları ustalıklı kullanır, *şah*’ı vurmak suretiyle oyunu kazanırlardı.

Tavla: Her vakit oynanan oyunlardan biri de tavladır. Bu oyun Dersa-
adet’te pek eski değildir, son yüzyılda yayılmış, kısa sürede her tarafta
rağbet ve revaç bulmuş, hatta Osmanlı hanımları arasında bile tavla oy-
nanmaya başlanmıştır. Bu oyun *Osmanlı, Küşad* adlarıyla²⁸ değişik şekil-

23 *Darü’s-saade* (“saadet evi”) “padışahın evi” anlamıyla, padişahın özel hayatının geçtiği mekân olan harem (Harem-i Hümayun) için kullanılan bir terimdir. Harem’in en yüksek rütbeli âmiri, “karahadımlar”ın reisi olan, “kızlarağası” unvanını da taşıyan *darü’s-saade ağası*’dır. Osmanlı sarayının bütün *Enderun* ve Harem-i Hümayun ağalarının en büyüğü olup, derecesi sadrazam ve şeyhülislamdan sonra gelirdi. Asıl görevi harem’in işlerine bakmaktı. Hicaz’daki bazı vakıfların da (“haremeyn evkafı”) yöneticisi idi (Ortaylı 1979: 140 vd.; Uzunçarşılı 1984: 172-183). “Darü’s-saade ağası yazıcısı” ünvanını taşıyan memurun da başlıca görevi Hicaz’daki bu vakıflara ait işlerdi. Maliyetinde başka kâtipler de vardı (OTDTS I; Uzunçarşılı 1984: 179, 433 vd.).

24 Bu zat satrançta düşünürken yüzünü kanatırdı. Uşağının yapıştırdığı pamuklarla yüzünün gözünün pamuk içinde kalışı meşhurdur. Kendisi Sultan Bayezid Kabristanı’nda gömülmüştür (yazarın notu).

25 Rütbece büyük olan kadınlar (*mevleviyet kadıları*) (Uzunçarşılı 1965: 110; 179; 332)

26 Sarayın yazı işleriyle meşgul olan memurlarından (OTDTS II).

27 *Tomruk ağası*, eskiden Tomruk Dairesi denilen tevkifhanenin müdürü yerine kullanılan bir terimdir. Tanzimattan sonra kaldırılmıştır (OTDTS II).

28 Yazar burada iki oyun adı daha yazmak üzere yer bırakmış, ancak dolduramamıştır.

de oynanırsa da Osmanlı oyunu diğerinden daha sanatlı olduğundan hep-sine tercih edilirdi. Bu oyunun en son ünlüleri: “Müşir Şakir Paşa”, Bâb-ı Askeri Levazım Müdürleri’nden “Tevfik Efendi”, “Miralay Şaban Bey”, “Doktor Kemaleddin Bey”, kurenadan “Galip Bey”, “Üsküdarlı İshak Efendi”lerdir.

Dama: İstanbul’da meşhur ve yaygın olan ve uzun zamandan beri bi-linen dama da çok ustalık isteyen bir oyundur. Dama oynanırken yapılan hareketlerde *kestirme*, *çevirme*, *kapım* denen duruma sokup dökülmeye mecbur etmek gibi maharet isteyen oyunlar vardı. Damada en sonüne kavuşanlar arasında yukarıda adı geçen, “Mabeyn Kâtibi Ziya Bey” ve yi-ne adı geçen Defterhane ketebesinden “Hacı Kâmil Efendi” bu oyunda da son derecede mahirdiler. “Eyüp Kadısı Esad Efendi”, “Kantar Müdürü Bedri Efendi”, “Kâğıtçı Münecim Ali Efendi”, mevaliden “Necmeddin Efendi”, *mülkiye kaymakamları*’ndan “Hafız Vahit Efendi”, “Sivashzade Ârif Efendi”, “Rıfkı Efendi”, “Şahap Bey” de şöhret sahibiydiler.

Peciç ve satranc-ı urafa:²⁹ İstanbul’da hanımlar arasında şöhret bu-lan ve kübera dairelerinde oynanan peciç³⁰ denen bir oyun yanı sıra sat-ranc-ı urefa namında bir başka oyun vardı. Mukavva üstüne satranç tahta-sındaki gibi birçok haneler çizilir, içlerine bazı kelimeler yazılır, bu hane-lerden birine ya başı ya da kuyruğu isabet etmek üzere birçok yılan resim-leri çizilirdi. Bunların üzerine atılan zar mesela yılanın başına isabet eden hanedeki aşk kelimesine düşerse yılanın kuyruğu o kelimenin neticesi olan nedamet kelimesinde biterdi.

Bundan başka *dokuz oyunu*³¹ ile Araplar tarafından pek eskiden beri bilinen *mangala*³² adlı meşhur bir oyun da vardı. Bu mangala oyunu ço-ğunlukla Tahtakale semtinde ve Araplar arasında oynanırdı. Son zaman-larda Avrupa’dan *bilardo oyunu* da getirilmiştir. Şimdi pek meşhur, bili-nen bir oyun olduğu için açıklamasından vazgeçilmiştir.

29 Ulaşılabilen kaynaklarda bu oyuna rastlanmadı.

30 Zar yerine yedi tane deniz hayvanı kabuğu kullanılarak bunların açık taraflarının üste veya alta gelmesine göre taş ilerleterek oynanan, damaya benzer bir oyun (KT).

31 Söz konusu “dokuztaş” oyunu olmalıdır. Dokuzar, yani on sekiz taşla oynanan, “üçleme” de denilen dama gibi bir oyun; “dokurcun” (KT); dokuz taşla oynanan ve taşların yerleri ile yürütme yolları çizgilerle gösterilen oyun, dokurcun (TDKTS).

32 *Kamus-ı Türkî*’de ve *Redhouse 1921*’de *mankala* olarak geçmekte, “üzerinde oyuklar bulunan bir tür oyun tahtası” olarak açıklanmaktadır.

MUSİKİ

ÇEŞİTLİ MUSİKİ ALETLERİ¹

Nay (Ney): Birkaç cinsi vardır. Bunlar *davud*, *şah*, *kız nayı*, *mansur*, *müstahtesen*, *süplürde*, *mabeyn nâyları*'dır. Nayın küçüğüne *nısfıye* denir. *Bola-henk*, *davud*, *şah*, *mansur* olarak adlandırılan nısfıye cinsleri vardır. *Girift* de bir nay cinsidir.

Nay yapılan kamışlar her tarafa bulunursa da Arabistan'da, Medine-i Münevvere'nin "Ayn-ı Zerka" denen yerinde çıkan kamışlar en kıymetlileridir. Nayları çoğunlukla Mevlevi dervişleri kullandığından temizlenmeleri, deliklerinin açılması ve orta sarmaları *muhibban-ı Mevleviye*'den² ve *nayzen* kimseler tarafından yapılırdı.

Eski zamanların nayzenleri arasında en ünlüleri *kutb-ı nâyî*³ adını almış bulunan Kale Kapısı şeyhi "Osmian Dede", Beşiktaş Mevlevihanesi şeyhi "Yusuf Dede", Kasımpaşa Mevlevihanesi *nayzenbaşısı* "Süleyman Dede", Kale Kapısı Mevlevihanesi'nde "Küçük Ahmed Dede", "Deli İsmail Dede", "Kefeli Derviş Mehmed Efendi", "Derviş Kasım Dede", "Torlak Dede", "Hasan Paşa", "Sipah⁴ Ahmed Bey", "Sarac Ahmed Çelebi", "Hakkı Dede", "Hilmi Dede", "Aziz Dede", "Berber Ömer Çelebi" idi.⁵

Keman: Keman çeşitleri ve aldıkları değişik adlar şunlardı: *Fino*, *meydan*, *kız*, *taın keman*, *sinekeman*, *kambur keman*, *kemançe*, *Tokad kemançesi*, *Trabzon kemançesi*. Bildiğimiz esas keman İtalya'dan getirilmiş, son-

- 1 Musiki aletleri hakkında fazla bilgi için bkz. Öztuna, TMA I, 1969; II/1, 1974; II/2, 1976.
- 2 Muhibban: *Muhîb*'in çoğulu; bkz. *muhîb* (Dervişlerin Kullandıkları Terim ve Deyimler bölümü, s. 411).
- 3 En büyük, en ulu neyzen. Öztuna, Neyzen Osman Dede için 1652?-1730 tarihlerini vermektedir (TMA II/1:80).
- 4 Sipah: Yeniçeri Ocağı'nın altı bölük olan süvari teşkilatının birinci bölümüne mensup olan; Farsça asker demektir (OTDTS III).
- 5 Ali Rıza Bey'in söz ettiği ünlü neyzenler arasında yukarıda sayılanların bazıları dışında başka adlar da geçmektedir (Ali Rıza Bey:276-280).

ra şekli değiştirilmiş ve vilayetlerin adına göre isimlendirilmiştir. Eskiden *Baron'un kemançesi* pek meşhurdur. İstanbul'da keman ve kemançede ün salmış olanlardan padişah huzuruna ve devlet ricalinin meclislerine kadar kabul edilenler arasında "Kemanî Mustafa", "Kemanî Aşık Ağa", "Kemanî Mahmud Çelebi", "Kurşuncuzade", "Kemanî Masraf Ali Ağa", "Kemanî Ahmed Çelebi", "Kemanî Hüseyin Çelebi", "Kemanî Baba Mustafa Çelebi" sayılabilir.⁷

Kanun: Bir çeşidi vardır. Sonradan kanun kırışlerinin yukarıya bağlanan yerlerine akordun uzun sürmesi için pirinçten mandallar konmuştur. Bu saz, Sultan Abdülaziz Han zamanında Şam'dan İstanbul'a Mehmed Efendi namında bir zat tarafından getirilmiş ve yayılmıştır.

Ud: Yalnız bir şekli vardır. Çocuklar için teknesi küçük yapıları da bulunur. Ud eskiden Arabistan'da yaygın ve rağbette idi. İstanbul'a geliş ancak Sultan Abdülaziz Han'ın son saltanat dönemlerine rastlar. Basri Bey vasıtasıyla İstanbul'da ud yayılmaya ve kullanılmaya başlanmıştır. Şakir Paşa yayılmasını sağlamıştır.

Tanbur: İki çeşidi vardır. Birine *kız tanburnu*, diğerine *meşdan tanburnu* denir. Osmanlılar'ın çok şöhretli bir sazıdır. Pek büyük ve meşhur tanbur ustaları yetişmiştir. Bilhassa "Müzevir Ahmed Çelebi", Süleymaniye Müezzini "Şehla Hasan Efendi", "Yusuf Çelebi", "Kasım Ağazade Küçük Müezzini", "Kara Yusuf", "Şamlı Hasan", "Muslî Çelebi", "Yahudi Karakaş" bu saza çok hakim kimselerdi.

Santur: İspanya'dan getirilmiştir. Santur, Museviler arasında rağbette idi. Musevilerden usta santur çalanlar vardı. Santur tek tiptir. Kiriş yerine teller gerilmiştir. Parmağa sarı yüksük gibi bir şey takılır, ufak değnekler ucundaki küçük tokmaklarla vurularak çalınır.

Lavta: Roma'dan getirilmiş bir çalgıdır.

Def: İlk Osmanlı Dönemi'nden biraz sonra ortaya çıkmış ve kullanılmaya başlanmıştır. Hanımlar da defte rağbet etmiş ve *defzenlik*'te üne kavuşanlar olmuştur. Def erkekler arasında da çok tutulmuştur.

Defzenlik hayli maharet ister, büyük saz fasılları defle idare edilir. Def çalınmada *çarpma*, *fiske*, *ahenk* tarzları vardır. Pek eskiden beri Arabistan'da kullanılan def, nevbe denen şeyin etrafına ziller geçirilip yüzüne deri yerine ne kursak gerilmesiyle değişikliğe uğramıştır. Sedef ve bağa ile arusek gibi

6 Masraf nazırı: Askerlik Dairesi'nde muhasebe reisi (OTAL).

7 Yazar pek çok eski müzisyenin adını Evliya Çelebi'den almış olmalıdır; örneğin burada adları verilen keman, tanbur, çeng ve rebabda ün kazanmış sanatkarlar *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*'nde aynı sıra ile peşpeşe geçmektedir (Evliya Çelebi I, 1314 [1896]: 635, 636). Ünlü kemanîler için ayrıca bkz. Ali Rıza Bey: 280.

çok süslü imal edilmiş olanlar yanında, surf sedekten *balık pulu* tabir edilen şekilde işlenmişleri de vardı. En aranan şekli turnak sürüldünce bir yere takılmadan kayanlarıydı.

Def çalmada eskiden ad yapanlar arasında “Ahmed Garibanî”, “Par-puloğlu”, “Diyarbakırlı Karaoğlu”, “Baba Ahu”, “Baba Acemî”, “Karbu-cioğlu”, “Nazlı Baba”, “Mülâzimzade”, “Yahudi Batakoğlu”, “Çingene Donsuz” adlı kimseler sayılabilir. Bunlar da diğer musiki ustaları gibi Hu-zur-ı şahanede ve kibarların meclislerinde bulunurlardı.

Çeng ve Rebab: İran’da meşhur musiki aletleri idiler. Çeng çalmada şöhret kazanmış olanlar “Çengî Baba Şahin”, “Çengî Baba Ali”, “Çengî saçlı Ramazan Baba”, “Çengî çelep Mustafa Ağa” idi.

Piyano: Abdülmecid Han⁸ zamanında İstanbul’a getirilmiştir. Az za-manda herkes tarafından sevilmiştir.

El Armoniği, Ayak Armoniği, Mandolin: İstanbul’a geç gelmiş, Hristiyan kadınlar arasında rağbet görmüştür.

Arpe⁹: Davud Peygamber zamanından geldiği rivayet edilir.

Erganun¹⁰: Katolik kiliselerinde çalınır. *Ulah çalgısı* adı da verilmiştir.

Yüzyılın başında İstanbul’un bildiği ve kullandığı musiki aletlerinin sa-yısı pek çoktu. Bir kısmı terk edilmiş ve unutulmuştur.

Burada hiç olmazsa adlarını yazmak gerekir: *Ravza, şestar, kara zur-na, punkar, berbet, kaba zurna, cura zurna, asafl zurna, Arabî zurna, Acemî zurna, şehri zurna, çoban kavalı, kaba düdüğü, çığırma¹¹, dilli dü-dük, Macar düdüğü, mehter düdüğü, mızmar düdüğü, Dankiya düdüğü, tulum düdüğü, Eyüp borusu, Efrasiyap borusu, demirden ağız tamburası, Eyüp dümbeleği, Yemeni dümbeleği, makarna dümbeleği, tabla¹², bağana, fincan sazi, kamış mızmar, muskal*. Muskalın iki çeşidi vardır: *Battal* ve *gi-rift*. Bu sazda şöhret kazanmış olanlar: Âlim-i meşhur “Solakzade Efen-di”, “Köle Yusuf”, Reisü’l-küttâb kâtiplerinden “Abdullah Efendi”, “Ya-hudi Yako”, “Çırnak Ahmed Çelebi”.¹³

385

OSMANLI SAZ FASILLARI

Ötedeh beri Osmanlı cemiyetlerinde icra edilen eski usulde *saz fasilla-rı* şöyleydi: Önce ufak bir saz taksimi yapılırdı. Sonra o faslın *peşrev*’ine

8 Sultan Abdülmecid’in saltanatı, 1839-1861 yılları arasındadır.

9 Harp.

10 Org.

11 Neyin bir çeşidi (TMA II/1).

12 Davul (TMA I).

13 Diğer adı *mûsîkar* olan muskal hakkındaki bu bilgiler de Evliya Çelebi’den alınmadır (Evliya Çelebi I, 1314 [1896]: 636).

girilir, sonra da birinci, ikinci besteleri okunur, daha sonra *nakş semâî* ve *yörük semâî* çalınır ve fasıl son bulurdu. Eski usulde fasıl arasında şarkı okumak âdet değildi.

ÜNLÜ MUSİKİŞİNASLAR

Eski yüzyıllardan günümüze kadar İstanbul'da musiki ilminde şöhet sahibi kimselerin gayretleriyle ve Osmanlı sultanlarının değer vermeleri ve ilgileri sayesinde kibar devlet adamlarının yaradılışlarından incelikleri de eklenerek bu güzel sanat baş tacı olmuş, pek çok büyük musikişinas yetişmiş, her biri nice fasıllar tertip etmiş, çok süslü ve ahenkli besteler, ruhu okşayan melodiler icad etmişler ve büyüklerin hürmet ve iltifatlarına nail olmuşlardır. Bazılarının adları aşağıya alınmıştır. Bir kısmı çok eski dönemlerde yaşamıştır, adlarını rahmetle anma vesilesi olacaktır. Bunlardan geçen yüzyılda yaşamış, şöhet-i günümüze kadar gelmiş olanlar: Musahib-i Şehriyârî Tokadlı Derviş Ömer Gülşenî¹⁴ "Andelib Çelebi", "Sürücüzade", "Sütçüzade Ali Efendi", "Kuburîzade", "Kemhacızade Hasan Efendi", "Diyarbakirli Ziyneîzade", "Diyarbakirli Yahya Çelebi", Diyarbakirli Çaşni Çelebi", "Selanikli Ahmed Çelebi", "Kasımpaşalı Hafız Portakal Efendi", "Diyarbakirli Karaoğlan", "Osman Çelebi", "Fethiyeli Zakirmerd Mahmud Çelebi", "Galatalı Mahmud Efendizade Osman Çelebi", "Zakir Hudâî Çelebi", "Âmâ Mahmud Çelebi", "Kasımpaşalı Koca Osman Çelebi", "Küçük İmam Çelebi", "Taşcızade Recep Çelebi", "Baba-yı Âlem Büyük İmam Çelebi", "Nalçacızade Mehmed Çelebi", "Hasip Dedezaade Abdül'ahad Efendi", "Naat'han Eyüplü Abdullah Çelebi", "İmamzade Hafız Yusuf Efendi", "Na'na Ahmed Çelebi", "Vehbi Çelebi", "Osman Çelebi", "Küçük Ali Çelebi", "Buhurîzade Hafız Çelebi". Bu musikişinaslar çoğunlukla Huzur-ı Hümayun'da bulunurlardı. Bunlardan sonra bugüne kadar musikiyle uğraşanlar: "Mevlidhan-ı Şehriyârî Hızırzade Mustafa Efendi", "İtrî Efendi", "Hayran-ı Dil Hanım", "Zahariya", "Abdülkadir Efendi", "Dede İsmail Efendi", "Nikoli", "Şakir Ağa", "Kemanî Ali Ağa", "Selim Ağa", "İsmet Ağa", "Nâîy Mehmed Efendi", "Numan Ağa", "Ruza Ağa", "İshak Efendi", "Nâîy Kızıldede Efendi", "Es'ad Efendi", "İsak Ağa", "Ekmekeçi Bağdasar", "İliya", "Hafız Abdullah Efendi", "Sermüezzini Şehriyârî Tuğcuzade Süleyman Efendi", "Yorgaki", "Nikogos", "Kıptî İbrahim", "Ahmed Ağa", "Markar", "Abdî Efendi", "Latif Ağa", "Tahir Ağa", "Hafız Aynî Efendi", "Küçük Mehmed Ağa", "Ali Efendi", "Zeki Mehmed Ağa", "Seyyid Nuh Efendi", "Denizoğlu Ali Ağa", "Derviş İs-

14 Yedi padişaha hanendelik etmiş ve yüz kırk yıl yaşamıştır (yazarın notu). Yılmaz Öztuna bu sanatkarın yazdığı tarihleri 1545?-1630? olarak vermiştir: TMA II/1: 131.

mail Efendi", "Usta Yani", "Hafız Abdullah Efendi", "Sadık Ağa", "Salih Bey", "Necip Bey" "Sermüezzîn Sadullah Efendi", "Hafız Rif'at Efendi", "Bekir Ağa", "Osman Bey", "Said Efendi", "Yusuf Bey", "Suyolcuzade Salih Efendi", "Todoraki", "Haşim Bey", sahib-i mecmua diğer "Haşim Bey", "Kemanî Sebuğ", "Hafız Ahmed Efendi", "Mustafa Bey", "İmam-ı Şehriyârî Hattat Mustafa İzzet Efendi", "Mustafa Efendi", "İmam-ı Şehriyârî Medenî Hafız Aziz Efendi", "Hafız Zekâî Dede Efendi", "Bolahenk Nuri Bey", "Bestekâr Hacı Ârif Bey", "Bestekâr Rif'at Bey", "Kel Ali Bey", "Nâvî Şeyh Osman Efendi", "Şeyh Celalüddin Dede Efendi", "Şeyh Hüseyn Dede Efendi", "Kerâmî Efendi", "Nayzen Salim Bey", "Kemanî Tatyos", "Giriftzen Âsım Bey", "Matbuat Müdürü Ahmed Arif Bey", "Hacı Faik Bey", "Lâtif Ağa", "Bilâl Efendi", "Nayzen Aziz Dede Efendi", "Udi Arif Bey", "Tamburî Cemil Bey", "Behlül Efendi", "Ortaköy İmamı Hafız Aziz Efendi", "Musullu Molla Osman Efendi", "Ortaköy İmamı Hafız Aziz Efendi", "Musullu Molla Osman Efendi", "Tamburî Ali Bey", "Pertev Paşa hafidi Atâ Bey"¹⁵, "Enderunî Hafız Hüsnü Efendi", "Santurî Edhem Bey", "Kanunî Galib Bey", "Bestekâr Şevki Bey", "Gürcüvan", "Kemençeci Vasil", "Zekâî Dede", "Efendizade Ahmed Efendi", "Yeniköylü Hafız Hacı Hasan Efendi", "Kasımpaşalı Nazım", "Rauf Yekta Bey", "Yusuf Paşa", "Şakir Paşa", "Nayzen Çerkes Ahmed Dede Efendi", ".....¹⁶ Ahmed Efendi", "Yağlıkzade Ahmed Efendi", "Kemanî İsmet Ağa", "Beylerbeyli Hasan Efendi", "Said Paşa İmamı Hasan Efendi", "Kadirhane Şeyhi, İmam-ı Sultani Şerefeddin Efendi", "Selimiye Şeyhi Said Efendi", "Kâmil Paşa İmamı Aşkî Efendi", "Asariye ¹⁷ Efendi", "Gür-cüzade ¹⁸ Efendi, "Külhanbeyi" namıyla meşhur "Hüseyn Efendi."¹⁹

15 Yazarın kardeşidir. *Türk Musikisi Ansiklopedisi*'nde eserleri hakkında kısa bilgi verilmiştir (TMA I: 77).

16 Metinde "Munbazzade" şeklinde okunmaktadır.

17 Yazarın kendisi tarafından boş bırakılmıştır.

18 Yazarın kendisi tarafından boş bırakılmıştır.

19 Yukarıda adı geçen müzisyenlerin bir bölümü *Türk Musikisi Ansiklopedisi*'nde de yer almaktadır (TMA I, II/1; II/2). Ali Rıza Bey de musiki ustalarına geniş yer vermiştir. 18. yüzyıl başından kendi zamanına kadar belli başlı musikîşinasları ele alırken özellikle Padişah III. Ahmed (1703-1730) ve "saray meşkhanesi"nin en parlak devrini yaşadığı kabul edilen, kendisi de klasik Türk müziğinin en önde gelen bestekârlarından olan Padişah III. Selim zamanı (1789-1807) müzisyenlerinden ayrıntılarıyla söz etmektedir (Ali Rıza Bey: 269-285).

SEYİRLİK OYUNLAR

ÇENGİ KADINLAR¹

Yüzyılın başında ekâbire mahsus olan ve ayrı bir bölümde anlatılan beşik alayında², düğünlerin ikinci günü olan paça gününde³ ve sünnet düğünlerinin yine ikinci gününde gösterişi çok seven kibar ailelerin ziyafetlerine çağırılan kadınlardan ibaret bir oyun takımına çengi denirdi.⁴ Bu çengi, erkeklerin oynadığı ve özel bir bölüm halinde tafsilatıyla açıklanan Zuhuri Kolu veya Orta Oyunu'nun kadınlar tarafından oynanmasıdır. Çengi takımlarını teşkil edip bir araya getirene *kolbaşı* denir. Takımın diğer fertlerinin çoğunu hamam ustaları meydana getirirse de evlerinde oturan ve oyun zamanı kolbaşı tarafından çağırılan hanımlar da vardı. Kolbaşılar daima evlerinde bulunur, oldukça kibar bir hayat sürerler, hatta daha kibarları yazları sahilhanelere göç ederlerdi. Bunlardan "Âfet Kolbaşı"nın Rumelihisarı'nda Toplarönü denen yerdeki sahilhanesini ben de görmüştüm. "Âfet Kolbaşı", "Arap Kızı Kolbaşı", "Fuçulu Kolbaşı", "Pesend Kolbaşı", "Sirozlu⁵ Maile Kolbaşı", "Ebezade Kolbaşı" hatırı sayılan birüne kavuşmuş kolbaşılardandı.

- 1 Yazarın çengiler ve köçekler hakkında verdiği bilgiler genellikle aynı konuyla ilgili bölümlerin peşpeşe yazıldığı defterlere geçirilemeden tek tek yapraklar üzerinde kaldığından "geleneksel tiyatro ve seyirlik oyunlar" hakkında yapılmış inceleme ve araştırmalar göz önünde tutularak (bkz. And 1969: 29 vdd.; 59 vd.; Kudret 1973: 3,9 vdd.; Sevensil 1959: 64 vdd.) yayına hazırlayanlar tarafından bu bölüme yerleştirilmiştir. Araştırmacılara göre eski seyirlik oyunların başlıca özelliklerinden biri, birbirini içine geçmiş olmalarıdır. Karagöz oynatanın meddahlık veya hokkabazlık ettiği, orta oyununa çıktığı görüldüğü gibi pek çok seyirlik oyunun içinde başka seyirlik oyunlara da yer veriliyordu. Bu arada çengi, köçek, *curcunabaz* gibi dansçılar da ortaoyununun önemli bir bölümünü oluşturmaktaydı (And 1969: 49 vd.).
- 2 Bkz. s. 17.
- 3 Bkz. s. 131.
- 4 Çengiler hakkında fazla bilgi için bkz. Ali Rıza Bey: 298-305; And 1969: 59 vd.; OTDTS I; Sevensil 1993: 74-76.
- 5 Siroz, Osmanlı İmparatorluğu'nda Selânik vilayetinin bir sancağı idi (JA 10: 346).

Eskiden çeng, rebab, arp, erganon, def, nay, ud, kanundan meydana gelen çalgı takımının hepsine birden içinde bulunan çenge dayanarak çengiler denirken daha sonraları kadınların tertip ettiği çalgı takımına bir de oyun eklenmiş ve yine çengi adı verilmiş ve varlıklarını yakın zamanlara kadar korumuşlardır. Çengi, çalgıcıların eski adıdır. Bunlar en sonunda iki sınıfa ayrılmış, yalnız oyuna çıkanlara çengi ve oyun esnasında çalgı çalanlara ise *sıracı* denmiştir. Bu sıracıların çoğu Kıptî kadınlardı. Çalınan musiki aletleri üç adet def, iki adet keman, iki adet santur, gerektiğinde çalınmak üzere iki adet dümbelek ve bir adet bozuktan meydana gelmekteydi. Kullandıkları defler çok süslü, balık kılıcı şeklinde işlenmiş arusekli, *cam zil* denen Samatyalı zilleri⁶ takılı, bir kısmının da üzeri kakma oymalarla süslü, kursak defler idi. Davet olundukları zaman takımı meydana getirenlere kolbaşı tarafından durum bildirilir, gidecekleri mahalle ve yer tarif olunur, gidilecek günden iki gün önce sepet sandıkları içindeki oyun takımları ve özel elbiseleri kolbaşının evinden alınır, davet edilen yere götürülür ve bir yerde saklanırdı. Bunların beraberinde götürdükleri oyun elbiseleri çok kıymetli idi, mesela “Cezayir oyunu” için *som sırma cepkeni* ve yine *sırma tozluk* ve som sırma ile işlenmiş silahlık, gümüşlü ve mercanlı bıçaklar, tüfekler ve tabancalar, kırmızı ipekle sırma karışık işlenmiş *Cezayir sarığı*⁷ ve buna benzer her oyun için birçok sırmalı ipeki ve gümüşlü elbise ve takımlardan, sırma köçek eteklikleri ve sırmalı serpuşlar ve diğer gerekli eşyalardan ibaretti. Gerektiğinde oyuna kolbaşı da girdiği için en önemli ve en ağır rolleri kolbaşılar yapardı. Arap, Acem, sarhoş ve diğer şahıs ve kavimler oyuna dahilse onların özel dillerini taklid edenler o role çıkartılırdı. Çengilerin oynadığı oyunların adları şunlardı: “Kırk Haramiler”, “Arzu ile Kamber”, “Tahir ile Zühre”, “Cezayir Dayıları”, “Periler Padişahı”, “Bekrî Mustafa” “Gemici Oyunu”, “Âşıkla Maşuk”, “Perilere Karışma”. Bu oyunlar oynanırken yerine göre sıracılar çalgılarını çalarlar, oyunun bitmesine beş-on dakika kala ara verilir, misafirlere kahveler, çubuklar ikram edilir, tekrar çalgılar oyun havasını çalmaya başlar ve bir süre en az üç ud ile rakkaseler çıkar ve bir müddet oynar ve oyun sona ererdi. Kolbaşı diğerlerinden farklı olarak beline yarım top şaldan büyük bir kuşak bağlar ve yanına ipek gaytana bağlı yine şaldan yapılma

- 6 Bu tür zile ulaşılabilen kaynaklarda rastlanamadı; Rado ve Öztuna'da “Samatyalı” yerine “Kumkapılı” geçmekte, “Kumkapılı'nın zilleri ile donanmış” çok değerli bir deften söz edilmektedir (Rado 1987: 24; Öztuna TMA I: 154).
- 7 III. Selim zamanından (1789-1807) II. Mahmud'un Yeniçeri Ocağı'nı kaldırdığı 1826 yılına kadar İstanbul bıçkınları, havai gençleri arasında moda olmuş belirli bir kıyafete “Cezayir kesimi” dendiğini yazan Reşat Ekrem Koçu, bu kıyafeti ayrıntılarıyla anlatmıştır (TGKSS).

bir tütün kesesi asardı. Nereye giderse daima beraberinde kendine mahsus geçme bir çubuk götürmesi ve yanında bir halayık bulundurması âdeti. Giydikleri hırka ve kürkleri de diğerlerinden ayrılır, salta tipinde kışa ve kolları dar olurdu. Kendisi bizzat elden bahşış almaz, bir aracıyla alırdı. Gece kaldıkları yerde ayrı bir odada yalnız yatardı. Giderken çengillerin her birine eşit şekilde para, elbiselik kumaş ve bahşış verilirdi. Kolbaşıya ise bunlardan başka yüzü sırmalı, burnu sivri bir Mısır terliği verilmesi değişmeyen âdetlerdendi.

KÖÇEKLER

Yüzyılın başında halk arasında ve özellikle kübera düğün ve ziyafetlerinde en büyük eğlencelerden biri, belki de başlıcası köçek oynatma idi.⁸ Sünnet ve evlenme cemiyetlerine, dostlarla sohbet için verilen ziyafetlere köçek getirmek isteyenler Dersaadet'in Tahtakale semtinde Kadı Han'ın altındaki Kadılar Kahvesi denilen büyükçe bir kahvehanede bulunan kolcularına müracaat ederdi. İstenen müddete göre pazarlık yapılarak tutulurdu. Dersaadet civarında bulunan vilayet ve livalara da düğün için yine buradan belirli süre ve ücretle köçek götürülürdü. Bunlardan dört adeti yeterliydi.

Köçeklerin genç ve oldukça güzel olması şart idi. Aralarında çok serazad olanları da vardı. Bazı *zadeğân* takımından kimselerin bunlar uğruna servetlerini harcayarak fakir düşüp yoksullaştıkları görülmüştü. Köçeklerin ekserisi Sakız, Midilli adaları, Marmara sahilleri (Kapıdağ ve havalisi gibi) ve İzmir'den gelmiş Rum delikanlılarıyla Tatavla⁹ ve Yeniköy Rumlarından, bir kısmı Akkerman, Siroz, Selanik, Edirne ve İstanbul Kıptilerinden, bir kısmı da Kastamonu ve Sivas havalisi halkından olurdu. Adalardan gelen Rum delikanlılarına, ada tavşanları beyaz ve pek sevimli oldukları için "Rum tavşanları" denirdi. Bunların güzelliikleri, endamları ve rakslarındaki letafete göre birer sıfatları vardı. "Altıntop", "Sarı Papa", "Gümüş Gerdan", "Sim Ten", "Raks-ı Felek", "Gonca", "Bülbul", "Dilâşub" gibi isimlerle de yad olunurlar ve bu vasıflarıyla diğerlerine tercih edilirdi.¹⁰ Dersaadet'te eskiden ünlü köçeklerin hepsi bir kol ve takıma mensuptu. Üçü, dördü birleşir, bir takım olurdu. Bir idare edenleri, bir de yoğurtçu

8 Köçekler hakkında yazarın iki ayrı yerde verdiği bilgiler tarafımızdan birleştirilmiştir; köçekler için ayrıca bkz. And 1969: 61-64; OTDTS II; Sevengil 1993: 71-73.

9 Kurtuluş semti.

10 Ali Rıza Bey "tavşan oğlanları" denen Rum köçekleri oynatmanın 1856 yılında Reşit Paşa tarafından yasaklandığını yazar (Ali Rıza Bey: 286 vd.). Bir başka kaynağa göre de köçeklik, II. Mahmud (1808-1839) tarafından yasak edilmiştir; And 1969: 62, not 88.

ve pusatıcı denen, köçekler raksederken maskaralık yapanları vardı. Köçek istenirken “falanın kolu” diye aranırdı. İslam, Rum, Ermeni, Yahudi köçekler başka başka kol ve takımdan olurlardı. İslam takımını ekseriya Kıptî taifesinden olanlar teşkil ederdi. Köçek çağırınlar hangi takımı istiyorlarsa o takımın kolbaşısına başvurup getirtirlerdi. Bu takımların asrın başlarında pek şöhrat kazanmış ve isimleri uzun zaman anılmış olanlarından “Can Memi Şah” İslam köçeklerinin meşhur takımıydı. Bu kolun o vakitler güzellik ve rakstaki maharetiyle şöhrat yapanları “Belâlım Şah”, “Sevgili Şah”, “Hurrem Şah”, “Mahmud Şah”, “Fitne Şah”, “Hüsniyusuf Şah” namında olanlardı. İslam kolunda “Boşnak Mirza Şah” ve “Nazlı Şah” ismindeki köçeklerin güzelliği ve şöhrati asırlarca söylenmişti. Böylesinin hiç görülmemiş olduğu da yakın zamanlara kadar rivayet edilmişti. Rum köçeklerinin meşhuru da “Zümrüd Kulu” adındaki güzeldi. “Sakızlı”, “Kırma Saçlı”, “Çeşmi Gazel”, “Dimitraki”, “Lefteraki”, “Yanaki” ismindeki Rum delikanlıları da İstanbul halkını velveleye vermişler ve nice kimseleri soymuşlardır. Rum köçeklerin “Laskra kolu” da meşhurdur. Güzellikleriyle nam salmış “Yaver”, “Gül”, “Gülçiçek” ismindeki köçekler “Laskra”ya mensup olmakla yad edilirlerdi. Köçeklerin “Hasune” kolu da pek ünlüydü. Bunlar tamamen Yahudi idi. İçlerinde “Samurkaş”, “Duşenko”, “Sinyor Yako” güzelliği ve raksta zamanın meşhurlarıydı. Bu köçekler son zamanlarda giyilen atlas ve canfes eteklik yerine o zamanın pek meşhur kumaşlarından *di-ba*, *şib*, *zerbaş*, *zerduz*, *çarkhab*¹¹ adlı ipeklilerden eteklik giyer, bellerine sırma kolan ile büyük ve som gümüşten, üzeri taşlarla süslü tokalı kemer bağlar, eteklik kırmaları aşağıda olmayıp boydan boya yapıldığından raks ederken etekler büyük bir daire teşkil edecek kadar çok açılırdı.

391

Köçeklerin başları açık, saçları genellikle kulakları hizasına kadar incek uzunlukta dökük bırakılırdı. Arkalarına bele kadar gelen kısa sırmalı yelek, içine *penbez* denen ince ipekten, yakaları devrik, beyaz mintan, al, lacivert, mor, nar çiçeği, mavi, fes rengi atlastan olup altlarına ve iki karış yukarısına som sırma saçak çevrilmiş, serpme pul işlenmiş eteklik giyer, bellerine sırma kolanlı, tokaları ya da sade gümüş veya üzeri mercan ve firuze taşlı ya da firuze ile roza denen ufak elmas taşlı kemerler bağlarlardı. Ayaklarına çarık biçiminde, üstlerinden kurdele ile ayaklarına bağlı, ince altı fişar denen terlik giyerlerdi. Yaz ise ve oynadıkları yer hasır döşeliyse terlik altına tebeşir sürmek usuldendi. Her iki ellerinin baş ve orta parmaklarına kayış bağlarla taktıkları *parpare* denen zilleri birbirine çarparak zarif bir şekilde kollarını açar, ayaklarının ucuna basarak omuz ve vücutlarını ahenkle oynatıp çalınan çalgıya ayak uydurarak raks ederlerdi. Raks sırasında ikide

11 Böyle bir ipekli kumaş adının rastlanmadı.

bir kâkül gibi saçlarını arkaya atar, seyredenler arasında uygun gördüğü muhterem bir zatın yanına oynayarak gelir, zil çalarak, şivelerle başını dizine koyup yatar gibi yapar, o zat da alnına altın yapıştırır. Raks sırasında aynı şeyi aynı zata tekrar tekrar yapabildiği gibi diğer uygun gördüklerine de yapardı. Köçeklerin şöhretine ve güzelliğine kapılmış, meftun olmuş pek çok kimseler bulunduğundan pek çoğu kendilerine rakip gördükleri kimselelere karşı güç ve servetlerini, köçeklere de sevgilerini göstermek için pek müsrifçe bahşişler verir, altınlar yapıştırırlardı.

Raks sırasında köçeklerin yanında bir de yoğurtçu, ve pusatçı denen maskarası, diğer bir deyimle palyaçosu vardı. Başında tepesine bir-iki cıngırak dikili sivri bir külah, arkasında eteğinin iki ucunu beline soktuğu çeşitli renkte basma parçalarından dikili entari, elinde vurdukça ses çıkaran, bir uçlarından bağlı ince ve uzunca iki değnekten ibaret *sakşak* ile raks eden köçeklerin arasına giren pusatçı türlü tuhafliklar ve maskaralıklar yapardı. "Oh haydi bakalım, anasının babasının hayırlı evladları" diyerek onlarla beraber oynamaya çalışır, beceremez, bazen köçeklere yapmacık taşkınlıklarla sataşır, "Haydi yavrum aşağıdan al, aşağıdan" diye coşturur, raksa renk verir, hazır bulunanları neşelendirir, eğlendirirdi. Pusatçılar da türlü maskaralıklarla köçekler gibi şunun bunun dizine yatar, bu suretle bahşiş de alırlardı. Raks sırasında çalınan saz, bir kemençe ile bir lavtadan ibaretti. Diğer musiki aletleri kullanılmazdı. Bu sazlar musikimizde köçek havası denen ayrı bir makamda hızlı çalınır ve köçeklerin raksına mahsus türküler söylenirdi. Bu türküler şunlardı:

İki turnam gelir alı kareli
Birini şahin vurmuş biri yareli
Sorun o turnanın aşlı nereli
Katar katar olmuş gelir turnalar

*

Fesleğen ekdim gül bitti
Dalında bülbüller öttü
Ötme bülbül yarım gitti
Ben dertliyim kan ağlarım
Kan ağlar kare bağlarım

*

Bülbül olsam konabilsem dâline
Akan çeşmim yaşı¹² döndü sellere
Alam seni kaçam gurbet ellere
İnsafa gel behey zalim insafa
Ben mailim o kaşları kemâne

Seni bana benî sana verseler
İkimizi bir odaya koysalar
Üstümüze altın kilit ursalar
İnsafa gel behey zalim insafa
Ben mailim o kaşları kemâne

*

Nar ağacı narlı çiçek
Gül ağacı güllü çiçek
Benim yarım pek kütücek
Alı bağlan da gel, şalı bağlan da gel

Nar ağacın budarlar
Altına meclis kurarlar
El ariftir, tez duyarlar
Alı bağlan da gel, şalı bağlan da gel

Yazma geçmişlerini
Penbeden naziktir teni
Yâr kaçan aklıma gelse¹³
Ahyor baygınlık beni
Alı bağlan da gel, şalı bağlan da gel

*

Yaz bahar olunca şen olur dağlar
Açılır lalesi Güzelhisar'ın
Pek ruşen olur etrafta bağlar
Açılır lalesi Güzelhisar'ın

*

Dağda bir keçi
Sivridir kıcı
Yabanın piçi
Bunda bir iş var
Çarpıp elde
Eteklik belde
Uçları yerde
Bunda bir iş var

Sanki peridir
Mevsim yeridir
Piçin biridir
Bunda bir iş var

*

Selânik kahbe Selânik
Çok suyun içtim suyun bulanık
Rum ellerini dolandık
Akkerman'a girelim gel gel
Gel kaçalım gel gel

Akkerman'dan geydik tacı
İnşallah olunuz hacı
Erenler bize duacı
Gel köçğim gel gel
Gel kaçalım gel gel

Bir fasıl bittikten sonra köçeklerden biri eline bir def alır, *parşa* denen bahşiş toplar, sonra aralarında pay ederlerdi. Köçeklerin hepsi içki içerse de raksa çıkacak olanların bu sırada içki içmeleri yasaktı.

Yaşını başını alan, yani yaşı 25'i geçen köçeklerin bir kısmı, kolbaşı adıyla köçek takımlarından birinin idaresini alır, bazıları da takımda yorgurtçu olurdu. Bunların dışında çoğu, esnaf berberliği ve esnaf kahvelelerinde kahvecilik yapardı. Pek azı da memleketlerine çekilerek para biriktirebildiyse tarla ve çift-çubuk edinirdi. Bazı köçekler de meyhaneci çıraklığına başlardı. Bunların gençliğini bilen içki tiryakileri 'o meyhanelere devam etmeye başlar, sırası düştükçe eski demleri anar, paraların gerisini de bu şekilde harcarlardı. Köçeklerin bazıları da küçük kardeş veya kayınlarını o yola teşvik eder, raks öğretirlerdi. İçlerinde bazen 12-13 yaşında köçekler görüldü. Bunların orada bulunanların dizlerine baş koymaları, para toplamaları yasaktı. Bu gibi çocuklar düğünlerde ve ziyafetlerde içki içenlere içki, meze vererek, salata ve ekmek getirerek hizmet eder ve bahşiş alırlardı. Eskiden her tarafta olduğu gibi Dersaadet'te de köçek oynamak aşırı derecede revaç bulmuş, pek çok körtülükler de görülmüştü.

Yeniçeri kışlarına ve tulumbacı koğuşlarına getirilen köçekler yüzünden birçok arbede ve dövüşmeler, bıçak bıçağa getiren olaylar olmuştu. Yeniçeriler arasında köçeklerin gösterdiği tercihlerin yol açtığı kusançlık

13 Yâr ne zaman aklıma gelse.

olayları bazen kibarlar arasında bile görülmekteydi. Aralarındaki düşmanlıklar intikam almaya kadar varabilir, hatta memuriyetlerine tesir ederdi. Hele birtakım genç mirasyedilerden, dalkavukların teşviklerine uyarak sarhoşken köçeklerle ilişki kurup sonra da kendini tamamen kaptıranları çok görüldü. İstedığı gibi serbestçe eğlenmek için Galata'daki bu hal ve heveslere uygun meyhanelere alışı, günlerce oralarından ayrılmaz, köçekler de sakilik ederek türlü şive ve işvelerle zavallıların akıllarını bütüştürürler, ellerinde nesi var nesi yoksa alırlar, sonunda ortada bırakırlardı. Böyle sefahat yolunda servetini yiyip tüketmiş, elde avuçta bir şeyi kalmamış, son derecede sefil ve perişan olmuş pek çok hanedanzadeler görülmüştür.

Köçekler için medhiyeler, kasideler yazıp bunlara meftun olan beylere takdim ederek caize fırsatını kaçırmayan, böylece ediplik adına soygunculuk yapan şairler de eksik değildi.

İP CANBAZLIĞI VE DİĞER BAZI SEYİRLİK OYUNLAR

Vaktiyle İstanbul'da ip üstünde çeşitli marifetler sergileyen *canbazlar* da vardı. Bu sanatta pek ileri gitmiş olanlar; sûr-ı hümayunlarda¹⁴, bayram günleri ve yaza rastlayan Ramazan'larda belli yerlere ip kurarak hünerlerini gösterirlerdi. Hepsî Dersaadet'te toplu halde Koca Mustafa Paşa Camii civarında bulunan *Canbaziyye Mahallesi* denen yerde oturur, mahalle içindeki meydana ip kurar, birbirlerine hüner öğretirlerdi. Bu canbazlar arasında da üne kavuşmuş, adları uzun zaman kaybolmamış, hatta günümüze kadar anılagelmiş "hünerverler" yetişmiştir: En ünlüleri, "Üsküdarî Mehmed Çelebi", "Mağripli Hacı Nasır", "İskenderiyeli Hacı Ali", "Harputlu Şaşı Husam", "Bursalı Kabadi", "Arapgirli Kara Süccah", "Kızıoğlu", "Kız Pehlivan" namlarıyla bilinirlerdi. Canbaz sınıfının bilinen ustaları varsa da resmen tayin edilmiş kâhya ve loncası bulunmadığı halde "Üsküdarî Mehmet Çelebi" hatt-ı hümayun ile *sercanbazlığa* getirilmiştir. Ondan sonra da sercanbazlık boşaldıkça yine *fermân-ı Âlî* ile birisi sercanbaz tayin edilmiştir.

Canbazlar ipe çıkacağı zaman *kabadi*¹⁵ denen, altına üstübeç sürülmüş ve çank gibi bağlanmış pabuç giyer, ellerine *terazi* denen uzun bir sırk alır, iptе kurban keser, mangal çıkarıp külbastı yapar, arkasında yük taşır, perende atar ve buna benzer önemli marifetler gösterirlerdi.¹⁶

14 Osmanlı padişah ailesinin doğum, sünnet, evlenme törenleri dolayısıyla veya tahta geçme, bir savaşın kazanılması, önemli bir barış anlaşması gibi vesilelerle yapılan ve günlerce süren resmî şenlikler (KT: Nutku 1972: 21; OTDTS III).

15 Ulaşılabilen kaynaklarda böyle bir ayakkabı cinsine rastlanamadı.

16 O dönemde canbazların sergiledikleri diğer hünerler için bkz. Ali Rıza Bey: 297; Sevensil 1993: 69 vd.

Dersaadet'te özel yerlerde bulunan ve ahalinin gidip seyrettiği başka oyunlar da vardı. Bu oyunlar da kol ve beden gücüne dayalı, ancak uzun süreli talimle maharet kazanılabilen oyunlardı. *Zor oyunu* bunlardan biridir. Bu oyun vücut ve adalelerin güçlenmesine fevkalade yaradığı için yapanların vücutları irileşmekte, her uzvu o nisbette kuvvetlenip güçlenmekteydi. Zor oyununun vücut sağlığına yararı olduğu kadar güç hareketleri de kolaylıkla yapmayı sağladığı tecrübeyle sabittir. Oyun özel bir yerde açılan bir çukurda yapılırdı. Dört tarafı bir *zıra* olan çukurun derinliği iki arşın idi. Zeminine bolca kil dökülür, çokça dövülüp iyice bastırılırdı. Bedeni çıplak olup *pehlivan kisesi* gibi meşinden bir don giymiş oyuncu çukura girer, eline şimşirden yapılma başı elle tutulacak kadar ince olup giderek kalınlaşan, bir arşın boyunda, beş altı okka ağırlığında bir tokmak alır, kaldırıp sallayarak başından, arkasından ve bacakları arasından çevirerek kuvvet ve maharet gösterirdi.¹⁷

Şişeleri kırmadan türlü türlü hüner gösteren *şişebazlar*¹⁸, yalın ve keskin kılıçlarla yaptıkları oyunlarıyla seyredenleri dehşete sokan *şimşirbazlar* yanı sıra bir de çok garip şekilde seri perendeler atarak halkı seyre mecbur eden *perendebazlar* vardı.

Halkın ve özellikle çocukların pek çok sevdiği, günümüzde çocukların yanı sıra büyüklerin bile seyrettiği *Yahudi kuklası*¹⁹, İstanbul'da eskiden beri oynanan "lu'biyat"tandı.²⁰

MEDDAHLAR, MUKALLİTLER

Meddah denilen *kıssahan*'larla *mukallit* denilen taklit yapanlar ayrı ayrı birer sınıftır. Osmanlı'nın başundan beri vardılar. Gerçek ünlüleri ve arananları büyüklerin meclislerinde hikâyeler anlatırlar, taklit yaparlar, eğlendirirlerdi. Meddah sınıfı bir hikâye düzenler, hikâyedeki çeşitli insanları doğdukları memleketin ağızıyla konuşturur, dinleyenleri eğlendirirdi. Mukallitler ise hikâye anlatmaz, fakat Osmanlı halk tabakasını teşkil eden türlü unsurlara mensup kimselerin dil ve şivelerini taklit eder, türkülerini

17 Bu gibi kuvvet oyunlarını gösteren sanatçılara "zorbaz" denirdi. Zorbaz ve diğer zor oyunları için, bkz. Sevengil 1993: 69 vd.

18 Bkz. Sevengil 1993: 63 vd.

19 Yahudi kuklası, Musahipzade Celâl ve Metin And'ın sözünü ettikleri, Yahudi hokkabazlar tarafından oynatılan iple kuklalar olmalıdır (And 1969: 56, 94; Musahipzade Celâl 1946: 68). Yazar da sünnet düğünü dolayısıyla yapılan eğlenceleri anlatırken (bkz. s. 50,) Yahudi hokkabazların oynattığı kuklaya ayrıntılarıyla değinmişti. Ancak Yahudi kuklası terimini sadece burada kullanmıştır.

20 Lu'biyat: Oyunlar.

söyler, halkı güldürürlerdi. Bu dilleri ve şiveleri fark edilmeyecek derecede aynen taklit edebilmek için hem kendi dillerinin yarkın olması ve hem de aşırı zeki olmaları gerekiyordu. Bu konuda İstanbullular'ın dillerinin yarkınlığı ve kabiliyetleri hiçbir yöre halkıyla kıyaslanamayacak kadar üstündü. Ayrıca yabancı dillerin hepsini özel eda ve şiveleriyle taklitte de ustaydılar. Çok zeki olan İstanbullular'ın taklitten başka konulardaki benzer güç ve kabiliyetleri bilinenlerce kabul edilen bir gerçektir.

Meddahlar ekâbir huzurunda meclislerde, *mehafîl*'de hikâyeler söyledikleri gibi İstanbul'un pek çok yerinde bulunan ve semt için uygun olan geniş kahvehanelerde belirli günlerde kıssahanlık yaparlardı; isteyen herkes gider, dinlerdi. Yazları bulundukları yerler Yenikapı, Kumkapı, kışları ve Ramazanlarda Şehzade Camii avlusundaki kahvelerle Direklerarası, Aksaray ve Laleli'de semt kahveleriydi. Kahvehaneye alabildiği kadar birkaç sıra iskemle konur, kapı önündeki masada oturan giriş parasını toplar, girenler sıra ile yer alırlardı. Meddahlar için de herkesin görebileceği ve sesini işitebileceği yüksekçe bir yere iskemle konurdu. Vakti gelince, meddah yerini alır, eski usule uyarak elinde bastondan daha uzun bir değnek tutar, boynuna uzunca devşirilmiş yazma yemeni atardı. Eline bir de çubuk verilirdi. Çubuğu ve verilen kahveyi ağır ağır içmeye başlardı. Bundan maksat zamanın yaklaştığını anlatmak, oturanların sıkılmamasını sağlamak ise de asıl amaç hazır olanları gözden geçirerek aralarında aynı saattan kimseler bulunup bulunmadığına ve ne gibi zevatın geldiğine bakıp ona göre lafı nasıl evirip çevireceğini tasarlamaktı. Başlama zamanı gelince çubuğunu yere bırakır, elindeki değneği hafifçe yere vurur, ki bu konuşmaları kesmek için bir uyarıdır, sonra ellerini çırpıp "Hay Hak, dostum Hak, cennet mekân sultan Han Aleyhürrahman Velgufran Hazretleri zamanında, herkes asûde halde iken, adl ü adalet yerinde ve her şey kemâlinde olarak her taraftan fetih ve fütûhat haberleri gelmekte ve herkes kendi işiyle uğraşırken Bedestan'da isminde bir âdem varmış. Fakat tam namı namına, şahsı şahsına benzer bir geçmiş zamandan söz ederiz. Bizi dinleyenlerden vaki olacak kusurlarımızın affını rica eder ve hikâyemize başlarız", diyerek tertip eylediği hikâyeyi anlatmaya ve bu sırada çeşitli ağızlardan taklitler yapmaya başlar. Söylediği hikâyelerin yapısı hem gülünecek hem de ibret alınacak şekilde tertiplenmiş olurdu. Bu arada esas amaca uygun olarak hikâyede yer alan çeşitli millet ve kavimlerin teker teker taklitleri de yapılırdı. Bir kadın taklidi gerektiğinde boynundaki yemeniyi ağzına tutar, taklide başlar, elindeki değnekle ya kapı çalar gibi ya da bekçilerin yere vurdukları gibi hareketler yapardı. Bu arada ihtiyar kadınları da taklit ederdi. Hikâye yarıya gelince ara verilir, seyircilerden parsa toplamaya kalkar ve her verene temenna ile teşekkür

ederdi. Yarım saatlik aradan sonra hikâyesini tamamlardı. Bunları dinlemek için mutlaka bulundukları yerlere ve kahvelere gitmek de gerekmezdi. Bazı vezir ve ekâbir konaklarına çağılır, ahbaplar da toplanır, uzun kış geceleri böylece eğlenerek geçirilirdi.

Saraya giren, huzura kadar kabul edilen ünlü hikâyeciler de vardı. Sultan II. Bayezid zamanının ünlülerinden küssahan “Hacı Muslahuddin” adlı meddah padişahın hoşuna gitmiş, büyük arazi ve malikâneler bir gecede kendisine verilmişti. Sultan Murad huzuruna çağırılan “Çıkrıkçıade Süleyman Çelebi”, I. Mahmud zamanında Saray-ı Hümayun’a alınan ve *kıssa* nakleden “Şengül Çelebi”, nihayet son zamanların ünlü meddahlarından “Şebek Çelebi”, “Ablak Çelebi”, “Zurna Çelebi”, “Tuğcu Mustafa” sayılabilir. Bunların her biri Huzur-ı Şâhâne²¹ hikâye anlatmışlardır. Sultan II. Mahmud zamanında yaşamış ve sık sık *Huzur-ı Hümayun*’a²² çıkıp garip hikâyeler anlatan ve adı hâlâ dillerde dolaşan meşhur “Musahip Said Efendi”, “Kız Ahmed”, “Piç Emin” de bunlardandı.²³ Cennetmekân Musahip Said Efendi, Bakırköy ötesindeki meşhur Zincirli Kuyu’nun sırığı üstüne çıkmış “nereleri görtüyorsun” sorusuna verdiği cevapla belirleyebildiği geniş arazi kendisine ihsan edilmiş, sonra binlerce lira verilerek arazi hükümetçe satın alınmıştır. Bundan yüz yıl kadar önce hariçten huzura meddah çağırılması ve huzur-ı şahanede hikâye söylenmesi usulü terk edilmiştir. Padişah emriyle tertiplenen ve Zuhuri Kolu denen oyunu oynayanlar rollerine göre taklit yaparlardı. Son zamanlarda ortaya çıkan ve şöhret kazanan meddahlar eski usule göre belli bir yer ve günde hikâye anlatırlardı. Bunlardan “Perdecî Galip”, “Hafız Kadri”, “Dellâl Şükrü”, “Camcı İsmet”, “Fenerci Şükrü” efendiler en ünlüleri idi.²⁴

Bunların bir sınıfı da diğer mukallit ve meddahlar gibi belirli yer ve zamanlarda halka hikâye söyleyen takımdan olmayıp ekâbir daireleriyle komiklik ve taklitçilik yapma yoluyla ilişki kurup oralara girip çıkan, gültüp eğlendiren kimselerdi. İçlerinde iyice efendiden olanları da vardı. Bunlar bulundukları mecliste bir fırsatını bulur, bir kavmin veya bir milletin diliyle bir diğer milleti konuşturur, her türlü taklidi yaparlardı. Hatta içlerinde hayvan seslerini taklit ederek eğlendirenler de bulunurdu. Asrın başlarında bu gibi kimseler arasında padişah huzuruna kabul edilen ve ki-

21 Padişah’ın huzurunda.

22 Padişah’ın huzuruna.

23 Türk seyirlik oyunları içinde meddahın yeri ve burada geçen ve diğer önemli meddahlar için bkz. And 1969: 68-80; Ali Rıza Bey: 265-267; Nutku [1976]; ayrıca bkz. Sevgili 1959: 44-47; 1993: 44-52.

24 Son meddahlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Musahipzade Celâl 1946: 67 vd.

barların meclislerini eğlendirenlerden ellerine geçen pek çok parayı yiyip içerek tüketenler bulunduğu gibi bu yoldan servet ve refaha kavuşanlar da vardı. Bunların en meşhurları “İncili Çavuş”, “Tıflı”, “Üç Kardeşler”, “Suyolcuzade Yakup Çelebi”, “Süleyman Ağa”, “Attar Ahmed Çelebi”dir. En son gelenlerden de “Mürekkebbi İzzet”, “Lüleci Mehmet”, “(?) Şakir”, “Bağcı İzzet”, “Kuklacı Yahya”, “Külâhçı Mehmed”, “Anberî Ham”, “Muhsin Bey”, “Kurban Osep”, “Varbet Mıgır”, “Vekiliyan Haçik” efendiler vardı. Bu ünlü mukallitler, anlattıkları fıkralar arasında yaptıkları taklitlerle teklifsiz ekâbir ve ahbap meclislerini neşelendirirlerdi.

HAYAL OYUNU

Hayal, İstanbul’a mahsus pek eski bir oyundur. Vaktiyle çok tutulmuş, ünlü kimseler yetişmiştir. Hele çocukların çok hevesle istedikleri bir oyun olduğundan sünnet düğünlerinde mutlaka oynanırdı.²⁵ Hayal padişah huzuruna ve ahbap toplantılarına da getirilip eğlenilirdi. Hatta bu oyuna merak sarmış ve öğrenmiş pek ünlü kimselerin geceleri evlerde toplanarak kendi yakınları arasında hayal oynadıkları bile olmuştur. Bu oyun çok eskiden Bursa’da aralarındaki hoş latife ve konuşmaları, gültünç hareketleriyle halk arasında pek meşhur olmuş bulunan “Hacı Evhad” adındaki berberle, Karagöz adı verilen bir Kıptî demircinin dillerde dolaşan hikâyelerinin yapılabildiği kadar resimlerle canlandırılarak perde arkasında oynatılmaya başlamasıyla ortaya çıkmış, giderek pek meşhur ve hatta sanatkârane bir oyun haline gelmiş ve bugüne kadar da rağbetini korumuştur.²⁶

Hayal oyununda odanın uygun bir yerine perde gerilir. Perdenin etrafı koyu renk basma veya kumaş, ortası beyaz renkte bir bezdir. Perdenin beyaz kısmının arkasında iplerle tutturulmuş büyükçe bir tahta üzerine, içinde zeytinyağı ve kalın bir fitili bulunan bir kap konurdu. Eskiden oynanan oyunlar şunlardı:²⁷ “Bahçe Oyunu”, “Hamam Oyunu”, “Tımarhane Oyunu”, “Karagöz’ün Ağalığı Oyunu”, “Ferhad ile Şirin Oyunu”, “Kanlı Kavak Oyunu”, “Yalova Safası Oyunu”, “Mahalle Baskını Oyunu”, “Balık Oyunu”. Oyunlardaki oyuncuların adları ve oyun malzemesi: Hacivat, Karagöz, Karagöz’ün çok değişik kıyafetli şekilleriyle Hacivat’ın tebdil-i kıyafet şekilleri, Zenne, Köçek, Bekri Mustafa, Mirasyedi, Türk,

²⁵ Bkz. s. 50.

²⁶ Hayal oyununun ne zaman, nereden geldiği hakkında ileri sürülen çeşitli görüşler, gelişimi, evrimi, özellikleri için bkz. And 1969: 107-171; And 1977: 239-355; Kudret 1968: 7-48; Sevin 1968

²⁷ Oyunlar için bkz. Kudret 1968, 1969, 1970.

Acem, Beberuhi, Pişbab, Yahudi, Firenk, Köşklü, Hamamcı, Ferhad, Şirin, acuze kadın, iskele, salıncak, iskemle, yılan, at, merkep tasvirleridir. Bu tasvirler tabaklanmış bargir derisinden oyulur,²⁸ gereken yerleri şeffaf boyalarla boyanır ve teker teker değnek ucuna takılır, oyuna göre sıralanır ve bir bir çıkarılarak oynatılırdı.

Bu tasvirleri yapanların en ünlüsü Saraç Hafız adında birisi idi. Yaptığı tasvirler çok pahalı satılırdı.

Hayal oyununa başlarken *yardak* adlı iki defçi ve bir yardımcı, hayalci ile perde arkasına girer ve *başlama*, *saçma dökme* denen usulde defler çalınır. Önce Hacivat on kere:

Dimedim mi sana sevmek dokuz yar
Sekizde vefa olmaz ise yedide zinhar
Alında beş dört ile üç başa çıkılmaz
Üçün ikisin terk idegör, ta kala bir yar

manzumesini okur, ya da:

Benim afet-i cihanım
Yoluna feda bu canım
Deli dost kalpli düşmanım
Yoluna feda bu canım

bestesini, bazı kere de:

Her güzel böyle nazlı mı olur
Gözleri ela gözlü mü olur
Dilberi sevmek gizli mi olur
Ömrümün varı gel sarıl bari

manzumesi ile perdeye çıkar. Bazen de Karagöz'le birbirini görmeden şiirle konuşmaları başlar:

Hacivat: Karagözüm, Karagözüm, gözlerindir ayn-ı özüm
Aşağı gel üzme kuzum
Karagözüm, Karagözüm

Karagöz: Hacivat dırlanıp durma
Gel beni aşağı yorma
Başına neler gelir sorma
Hacivat dırlanıp durma

²⁸ En makbul tasvirler deve derisinden yapılanlardır (Musahipzade Celâl 1946: 67).

- Hacivat Göreceğim geldi seni
Böyle reddeyleme beni
Nazlanma gel be kûlhanî
Karagözüm, Karagözüm gözlerindir ayn-ı özüüm
- Karagöz Bak şu herifin nazına
Saldırım boğazına
Dönersin Agob'un kazına
Hacivat durlanıp durma
- Hacivat Beni gel eyleme mahzun
Boyun bükdüm, dilim pürhûn²⁹
Aşağı in olam memnun
Karagözüm, Karagözüm gözlerindir ayn-ı özüüm
- Karagöz İnersem bir görürsün sen
Belanı hep bulursun sen
Elimde çok solursun sen
Hacivat durlanıp durma
- Hacivat Nedir bu gördüğüm mihnet
Yeter bu çektiğim zahmet
Muradım eylemek ülfet³⁰
Karagözüm, Karagözüm gözlerindir ayn-ı özüüm
- Karagöz Rahatımı bozma böyle
Nedir derdin bana söyle
Yeter git zırlama öyle
Hacivat durlanıp durma

Daha sonra Karagöz hızla iner, Hacivat'la boğaz boğaza gelir. Çoğunlukla da Hacivat:

Ah bana bir yâr kafadar olsa
Biraz da Arabî Farsî bilse
Ve biraz da musikiden aşına olsa
O söylese ben dinlesem
Ben söylesem o dinlese
Ben söylesem bizi temaşa eden ahibba safayâb olsa

diyerek Karagöz'ü davet eder. O da perdenin yukarisından kendini atar, Hacivat'la kavgaya tutuşur, ayrılınca oyun başlar. Bazen de Hacivat perdeyi geldiği zaman şu manzumeyi³¹ okurdu:

²⁹ Pürhûn: Kanla dolu.

³⁰ Ülfet: Konuşma, dostluk etme.

³¹ Karagöz oyununun ilk bölümü olan "mukaddime"nin (öndeyiş veya giriş) önemli

Oynayan kim, oynatan kimdir acep bak bizleri
Çeşm-i ibret bîn³² ile eyle temaşa perdemiz

Ârife eyler tecelli nice hikmetler müdam³³
Laab-ı sıbyandan³⁴ ibaret sanma haşa perdemiz

Ehl-i zevke başkaca bahş-i nişat etmektedir³⁵
Sahib-i enzâr için ayn-ı sefadır perdemiz³⁶

Bîhaberler anlamaz ehl-i diller remzidir³⁷
Böyle haller gösterir erbaba hâlâ perdemiz

Perdeyi kaldır gözden
İbret al sen bu sözden

Perdeyi sanma bezden
Ehline hikmet nûmadır perdemiz³⁸

Zahiri seyr ü temaşadır velâkin batını³⁹
Dide-i âriflere ibret-nûmadır perdemiz⁴⁰

Raks eden kim, ettiren kimdir anı fehmetmezlere⁴¹
Öyle bir tabiri güç oldu muamma perdemiz⁴²

Hayal oynatmakta üne kavuşmuşların en eskisi “Kör Hasanzade Mehmed Çelebi”dir.⁴³ Adı ve şöhreti uzun zaman dillerde dolaşmıştır. Diğer ünlüler “Musahib Said Efendi”, “Şeyh Tahir Efendi”, Laleli Camii mütez-zini “Abdülvahid Efendi”, “Zenne Halil Efendi”, “Attar Ağâh Efendi”, “Lüleci Köçek Mehmed Efendi”, tasvir hakkeden ünlü “Saraç Hafız Efendi”, “Bedestanî Mehmed Efendi”, “Cerrah Salih Efendi”, “Hamamî

401

bir ögesini oluşturan ve “perde gazeli” denilen bu ve benzeri manzumeler, dünyanın geçiciliği, dış görüntülere aldanmayıp onun arkasındaki gerçeği görmek gerektiği yolundaki tasavvufî görüşü anlatır (And 1969: 147 vd.; Kudret 1968:18).

32 Uzağı gören ibret gözü

33 Müdam: Durmadan, aralıksız

34 Çocuk oyunundan

35 Zevk ehline ayrıca neşe vermektedir.

36 Görmesini bilenler için perdemiz neşenin ta kendisidir.

37 Bu işi bilmeyenler anlamaz, bu gönül sahiplerinin sembolüdür.

38 Anlayana hikmeti gösterir.

39-40 Dış oyundan ibarettir, fakat gizli olan yönü
Bilen gözler için ibret verir perdemiz

41-42 Rakseden kim, ettiren kimdir anlamayanlara
Perdemiz açıklanması güç bir bilmece oldu.

43 Evliya Çelebi’nin hayranlıkla bahsettiği bir Karagöz ustası olup I. Ahmed (1603-1617) ve IV. Murad (1623-1640) zamanında yaşamıştır (Musahipzade Celâl 1946: 65).

Süleyman Efendi", "Şeyh Fehmî Efendi", "Arap Ömer Efendi", "Ortaköylü Osep Efendi"dir.⁴⁴ Hayalciler önce usta birinin yanına yardak olarak kabul olunur, ustanın göstereceği tasvirleri ayırır hazırlar. Yavaş yavaş def çalmayı, perde ustasına hizmeti öğrenir. Dışarda perde kurup hayal oynatabilecek maharete ulaşınca, ustanının rica ederek çağırdığı diğer ustaların önünde "Meyhane Oyunu" dışında seçtikleri bir oyunu oynar, tek başına perde kurabileceği anlaşılır. Onlar tarafından verilen icazetle müstakil bir hayalci olur. Perdesinin ön yukarısına sıra ile *beş püskül* asabilir. Birkaç sene sonra da perdesine diğer ünlü hayalcilere mahsus olan *yedi püskül*'ü asabilmek için ustası yaşıyorsa onun, o sağ değilse diğerleri içinde en yaşlının aracılığı ve ricasıyla ünlü ustalar huzurunda sanatkârane ve onların takdirini kazanacak şekilde kusursuz "Meyhane Oyunu" oynatır. Onlar da artık kendileri gibi perdesine yedi püskül asma kudretinde olduğunu, sanatlarına leke sürmeyeceğini anlayıp takdir ederlerse yedi püskül asma izin ve ruhsatını verirlerdi. Daha sonra izin veren zat tarafından ziyafet tertiplenirdi. Bu sınıftan olan hayalcilere diğer oyuncular gibi davranılmazdı. Davet edildikleri yerde ev sahibi kendi sofrasına alır, ikram eder, büyük saygı gösterirdi.

ZUHURİ KÖLÜ

Zuhuri kolu⁴⁵ veya meydan oyunu, hayal oyununun aynıdır.⁴⁶ İlk önce Sultan II. Selim zamanında ortaya çıktığı bilinmektedir.⁴⁷ Kimlerin icadı olduğu hakkında bilgi yoktur. Bu oyunun ilk olarak Topkapı Sarayı içindeki Gülhane adlı yerde küçük bir odadan ibaret olup sonradan yıkılan köşkün önünde ve padişah huzurunda yapıldığı öğrenilmiştir. Bu yeri ben de gördüm. *Kavuklu* denen adam Karagöz'ü temsil eder. *Pişekâr*, hayaldeki Hacıvat'ın kendisidir. Kavuklu, başında büyük sarıklı bir kavuk, sırtında kırmızı renkli bir cübbe, uzun bir entari, kırmızı *paçsır*, sarı *fedik pabuç* giymiş olarak ortaya çıkar. Pişekâr ise, başında ufak bir sarık ve kü-

44 Ünlü hayalciler için bkz. Âli Rıza Bey: 245 vd.; And 1969: 169 vd.; Kudret 1968: 15 vdd.; Musahipzade Celâl 1946: 66

45 Bkz. s. 50-not 74.

46 Metin And, perde arkasında deriden görüntülerle oynanan karagöze (hayal oyunu) karşın orta oyununun (= zuhuri kolu; meydan oyunu) canlı oyuncularla oynandığını, her iki oyun arasında kişiler, oyun dağıtıcı, güldürü yöntemleri, kuruluşları bakımından görülen büyük yakınlığın birinin diğerinden çıktığına işaret ettiğini, ancak hangisinin önce çıktığına karar vermenin güç olduğunu yazar (And 1969: 172).

47 Bu konudaki çeşitli görüşler ve kaynaklar için bkz. And 1969: 172 vd.; Sevangil 1959: 66-73.

çük kavuk, sırtında uzun entari ve üzerinde önlerinin dışı boydan boya kürk kaplanmış cübbe⁴⁸, ayaklarında kırmızı bir yemeni⁴⁹, elinde birbirine mihlanmış iki ağaçtan yapılmış ve eline vurdukça ses çıkaran şakşakla ortaya çıkar. Zuhuri kolu oyununda hayaldeki gibi "Salıncak Oyunu", "Kayık Oyunu", "Ferhad ile Şirin" gibi oyunların icrası mümkün değildir. Ancak "Ağalık", "Bahçe", "Hamam", "Mahalle Baskını", "Tımarhane", "Yanış-cılık" oynanabilir.⁵⁰

Oyun başlamadan önce zurna ile çifte nâra çalınır, müşterilerin gelişi beklenir. Zuhuri kolu oyunu İstanbul'da Kumkapı, Aksaray, Koska, Yenikuyu semtlerindeki büyük ve uygun kahvelerde oynandığı gibi yazları Boğaziçi'nde Rumelihisarı tepesindeki Fıstıklık, Emirgân Korusu, Sarıyer, Göksu, Çubuklu, Beykoz mesire ve çayırılarında da oynanırdı. Seyircilerin hepsi toplanınca zurna ile önce pişekâr ortaya çıkar, temenna ederek seyircileri selamlar, oyunun adını bildirirdi. Yine zurna çalar, kavuklu görüntür, pişekârla aralarında çok komik konuşmalar başlardı. Oyununa göre "zene", "genç bir çelebi", "Arnavut", "Acem", "Firenk", "Arap", "Laz", "Türk", "ayvaz", "sarhoş", "Arap carıye" kılığına girerler, dilferini, hareketlerini taklit ederler, oyun tertibine göre devam eder ve son bulurdu. Hepsi zamanın en ünlü mukallitleri olup rollerinde gerçekten başarılı idiler. Oyunda en önemli olan, oyuna renk ve güzellik katan ve en çok güldüren kavukludur. Bunların başlangıçtan zamanımıza kadar gelen ünlülerinin sayısı sınırlıdır. III. Selim zamanında "Tuğcuzade", II. Mahmud huzurunda oynamış olan "Zeyrekli Hacı Bekçi", son zamanlarda üne kavuşan "Kör Mehmed", "Hamdi Efendi", "Çifte Kanburlar", Hankulu denen bir toplulukta oynayan "Kalemtraşçı Kanbur Mehmed Efendi" en bilinenleridir.⁵¹ Bunlar arasında "Hacı Bekçi" ile "Kör Mehmed" hepsinden meşhurdur. Kör Mehmed hastalanmış ve hava tebdili için Çamlıca'ya taşınmış. Dostlarından bazıları ziyaretine gittikleri sırada da ölmüş. Ailesi ağlaşmaya başlamış. Ziyarete gelenler öldüğüne pek inanmamışlar, yanına girmiş ve "Kuzum Mehmed, latifenin sırası değil, çoluk çocuğun sahî sanarak ağlaşıyorlar. Ne olur gözünü aç" diye yalvarmış, fakat sonunda gerçekten öldüğünü anlamışlar. Bu hikâye gerçektir.

⁴⁸ Metinde "cübbe" sözcüğü unutulmuş, yayına hazırlayanlar tarafından ilgili kaynaklarda geçen pişekâr kılığı tanımlarına dayanarak eklenmiştir (Ali Rıza Bey: 250; Kudret 1973: 65).

⁴⁹ Pişekâr'ın ayağına giydikleri, Ali Rıza Bey'de "sarı mest pabuç", Cevdet Kudret'in Ahmet Rasim'den naklettiği bilgide ise "sarı terlik, yemeni gibi ise de kısaca ökçelidir" şeklinde geçmektedir (Ali Rıza Bey: 250; Kudret 1973: 65).

⁵⁰ Oyunlar için bkz. Kudret 1973: 113-450; Kudret 1975.

⁵¹ Metin And orta oyunu sanatçılarını çeşitli kaynaklardan uzun bir liste halinde derlemiştir (And 1969: 238 vdd.).

DİL VE EDEBİYATA DAİR BİLGİLER

DİL VE ÇEŞİTLİ TERİM VE DEYİMLER

Osmanlıların resmi dili Türkçe olduğu halde kibarlarla edipler Arapça ve Farsça kelimelerden başka Fransızca ve diğer dillerden de bir hayli kelime alarak kullanmaya başladılar ve *lisan-ı fusahâ*¹ denen ayrı bir dil ortaya çıktı.

Halkın kullandığı eski dilde de *derviş terimleri* denilen bir dal meydana geldi. Bu arada genel terim ve deyimler yanında bir de *tulumbacı terimleri* ve diğer adıyla *bıçkın* veya *tudî*² ya da *Kıptî terim ve deyimleri* denen, kendilerine has anlamları bulunan ayrı bir dal, yani *Osmanlı argosu* ortaya çıktı.

Türkçe'ye giren bu çok değişik kelime ve deyimlerin anlamını ancak kullananlar bildikleri için çoğu zamanla terk edilmekle kalmayıp anlamları da unutulacaktır. Yüzlerce yıl kullanılmış ve bazı kitaplara da geçmiş bulunan birçok kelime, deyim ve terimin kaybolup gitmesinin bir milletin tarihi bilgileri yönünden önemli bir yokluk doğuracağı açıktır. Diğer dillerden Türkçe'ye ve Türkçe'den diğer dillere sözlükler bulunmadığı için son zamanlarda terk edilmiş bu cins kelime ve terimlerin anlaşılması mümkün olamayacaktır. Bu yüzden *turâk-ı âliyye*'ye mensup kimselerin kullandıkları derviş terim ve deyimleriyle halk dilinde kullanılan birçok terim ve deyim kitabın sonuna eklenmesini ve bu arada tulumbacıların kullandıkları özel terim ve deyimleri de buraya katarak unutulmaktan kurtulmalarını gerekli gördüğümünden bu lûgatçeyi bölümler halinde ve harf sırasına göre tertip ettim.³

- 1 Fusahâ: "Fasîh"ın çoğulu; fasîh: Doğru, hatasız, akıcı ve düzgün söyleyen, bir dili kalbede uygun, gereksiz ve ender kullanılan kelimelerden ayıklanmış olarak konuşan; lisan-ı fusahâ: Böyle konuşulan dil (KT).
- 2 Ulaşılabilen sözlüklerde bulunamadı. Metin And'ın verdiği orta oyunu argosunda *todî* (= çingene) olarak geçmektedir (And 1969: 232).
- 3 Yazar tarafından eski alfabeyle göre sıralanmış olan tüm terim ve deyimler tarafımızdan yeni Türk abecesine göre yeniden düzenlenmiştir.

Saray-ı Hümayûn'da Kullanılan Bazı Terim ve Deyimler

acemi: yeni alınmış kalfa ve harem ağaları

aş: yemek, taam

baltacı: sarayda vazifeli ve kalfalarla sokağa beraber çıkan ağalar

bölük: daire

bölüm: şeker, nişasta ve limondan saraylarda yapılan hoş bir pelte

destmal: elbezi, havlu gibi silecek şeyler

gogo: yeni alınmış acemi kalfa

gölüp göyünme: bir beddua

hasırlı: harem ağalarının kıdemli ve itibarlısı

kül kömür ol: kızınca söylenir

musandıraya çıkmak: Enderun efendilerinin terfi ettikleri bir derece

nuhuset⁴: azarlamada kullanılır

ortanca: orta derecede harem ağaları

pazarlık: alışveriş

payzen: çıplak ayakla gezen

seraydar: yemek tablalarını taşıyan

soğuk: azarlamada kullanılır

şehr: İstanbul

tımar: tedavi olunmak

tuğ u teber (tuğteber): azarlamada kullanılır

usta: özel önemli işlere tayin edilmiş kıdemli muhterem kalfalar

üsküre: kâse, tabak gibi şeyler

yaşalı: ikisi bir yerden veya bir zat tarafından takdim edilmiş veya her ikisi aynı zamanda alınmış kalfaların birbirine hitabı

yosyos: kandil, mum

zülüflü baltacı: harem içine giren, mevsiminde odun taşıyan ağalar

Dervişlerin Kullandıkları Terim ve Deyimler

Kurtuluş yolunu seçerek, dünya işlerinden el çeken ve birinin manevi terbiyesine giren dervişler tekkelerde toplanınca aralarında kendilerine has deyim ve terimlerle anlaşırlardı. Tekkelerdeki yer ve aletlerin de adları vardı.

A

acemi simâ: Mevlevilikte, *simâ*⁵ öğrenen kimsenin aynı günlerde kendi kendine ayin ve simâ⁶ yapması

âlem-i emsal: dervişlerce her hal ve hareketimizin tabi olduğu, vücudumuzun tıpkısının bulunduğu inanan diğer bir âlemin adı

âlem-i seyran (âlem-i vücud, âlem-i şellad, âlem-i na'sud): dervişlerin arasında dünya anlamında kullanılır

alevimeşreb: Bektâşi gibi hareket eden

arakiye (arakiyye): yünden, tiftikten beyaz sarımsı renk, fes büyüklüğünde derviş külâhı⁵

astâne: Mevlevi tekkelerinin büyüğü. Dervişler orada çile çıkarır ve tarikate girişi tamamlarlar

aşçıbaşı: tekkelerde önemli bir hizmet olup şeyhten sonra ikinci derece sayılır aşevi: mutfak

ayak mühürleme: şeyhin karşısında ayağının birini diğerinin üstüne basarak durma ayn-ı cem: aslı *âyin-i cem*'dir. Mevlevilerin dergâhta sair bir gün toplanmaları, yemek yemeleri; Bektaşilerin özel olarak toplanıp âyin yapmaları

âyin-han: Mevlevi dergâhlarında semadan önce makamla dini eser okuyan kimse

B

bâb-ı revekkül (bâb-ı teslimiyet): Hakk'a kalpten bağlanma, her şeye razı olma bacı: dervişlerce *zavce* anlamında

bast: dervişin zikrederken⁶ duyduğu kalp ferahlığı

baş kesmek: bir yere girilirken ya da şeyhin yanına gidildiği zaman kapı önünde eğilerek yüceltme

bedevi topu: ellerini birbirinin omuzuna koyarak ayakta halka şeklinde döner zikretme

belhî: Bektaşî külâhı⁷

bevnap: dergâhın kapısını sabah akşam açıp kapamaya memur derviş

bürhan: şeyhte görülen olağanüstülük

C

can⁸: insan

cehrî: *zîkr*'i yüksek sesle yapan tarikatler

celâl: kahretme, hiddetlenme

cemâl: iyilik, cömertlik, merhamet

cezbe: dervişlerde aşk belirtisi ve kendinden geçme hali

cihaz: Bektaşî dervişlerinin üstünde taşıdığı eşyaların hepsi

cilbend: Bektaşî şeyhlerinin önlerinde kemerlerine bağlı ufak kapalı meşin çanta

cilve: dervişler tarafından başlarına gelen her şeyin Hak'tan geldiğini bildirir-

ken kullanılır

cin evi: hamam

5 Arakiye aynı zamanda bu külâhın yapıldığı keçenin adıdır. Metinde diğer bölümlerde arakiyeden yapıma seccade ve hirkalardan da söz edilir. Bazı kaynaklarda sadece "derviş külâhı" anlamıyla yer almaktadır; bkz. arakiye maddesi, Sözlük bölümü.

6 Tesbihle, çeşitli şekillerde Allah'ın adını anma: (KT)

7 Ulaşılabilen kaynaklarda belhîye rastlanmadı. Yazarın buradaki lügatçede verdiği diğer Bektaşî külâh adları: *Edhemî, kılıcî, kalenderî*.

8 Mevlevî ve Bektaşîlik'te tarikat kardeşi (KT). Mevlevî tabirlerinden olup "ikrar"a yani gelen dervişe denir. Mevlevî dergâhında *can*, saka postunda üç gün oturup kalıp kalamayacağını düşünür, ondan sonra yapabilirse hizmete soyunurdu (OTDTS I).

Ç

çarh: sema yaparken ayaklarını birbiri yanına basarak dönme

celebi: Mevlevilikte soyu Hazreti Pir'e giden zat ile Konya dergâhında "*şecce-
de-nişîn*" olan zat

çerağ⁹: derviş dilinde mum ve kandil

çerağ kürsüsü: Bektaşî tekkelerinde meydan odası. Girilince tam karşıya konmuş yarım daire şeklinde ve birkaç basamaklı yer. Buraya oniki şamdan konur.

çerağ nakibi: tekkelerde mum ve kandil temizleyen ve yakan kimse

çile: *Mevlevihaneler*'de dervişlerin nefislerini kurtmak için her türlü zahmete katlanma şartıyla binbir gün yaptıkları dergâh hizmeti. Bu kimselere "*çilekeş*" denir.

çile kurtmak: Yapacağına söz verdiği halde izinsiz cayanlar. *Çile kıranlar*'ın müddetleri binbir güne sığmaz, yeniden çileye girmeye mecbur tutulurlardı; tek-
rararlarsa, dergâhdan kovulurlardı.

çomak: Dervişleri cezalandırırken kullanılan sopa, değnek; "*çomaklandı*" denir

çöp¹⁰: Dervişlerin otururken koltuklarına dayandıkları kısa, tepesi yarım ay şeklinde oymalarla süslü şey

D

dalga tevhidî: tekkelerde sıra ile durur, her ikinci sıradan *zikrederek* çıkar, yeri-
ne döner, sonra diğerleri *zikr*'e çıkar, yine yerlerine dönerler

dem: hem zaman, hem işret anlamında kullanılır.

destar: sarık. Tarikat dervişlerinin sarıkları birkaç renktir. *Kâdiriler* yeşil, *Rı-
fâiler* siyah, *Bedeviler* kırmızı, *Nakşiler* beyaz ve yeşil, *Halvetiler*, *Sünbüliler*, *Cer-
rahîler*, *Bayramîler*, *Sa'adîler* genellikle beyaz sarık sararlardı. Mevlevilerde, *Mes-
nevi-han* ve dervişlerle talebeler, Mevlânâ'nın Mesnevi'sini yorumlayanlar, Konya
dergâhından *icazetliler*, *sikke* üstünde kafes biçiminde olmamak şartıyla sade be-
yaz sarık sararlardı.

destur: izin ve icazet demektir. Bir odaya girerken de *destur* denmesi Mevlevî
âdetidir.

devran: tekkede icra edilen *zikir*

dildade: kışın kulakları soğuktan sorumak için sarık üstüne sarılan yemeni

durak: musiki usulü ile tekkelerde okunan bir cins manzume

dünya evi: evlenme

dünyalaştır: zevcesiyle biraraya gelme, birlikte olma

dünyalık: para

E

edep erenlere: toplantıda konuşulurken kötü bir söz söylenmesi zorunlu ise
kullanılırdı.

9 Kaynaklarda yer alan değişik yazım biçimleri: Çırak/çırağ (KT); çerağ/çırağ (OTDTS İ);
çırağ (OTAL); çırağ (TDKTS).

10 Ulaşılabilen sözlüklerde rastlanamadı.

edhemî: Bektaşî külahı¹¹
erbain: nefsinî islahâ çalışan dervişlerin ténha bir yere çekilerek kırk gün süre
ile ibadet ve *riyazet*¹² ettikleri yer
erenler: Hakka ulaşan kimse
evrâd: Özel zamanlarda okunmak üzere her tarikatın kendine has dua ve *salâ-*
vat’ı¹³

F
fakir: dervişler tarafından “ben” yerine kullanılır
ferace: Mevlevilik dışındaki tarikatlerde şeyh efendilerin *simâhâne*’lerde giy-
dikleri bol yenli cübbe

G
ganîsi gele: bitti, tükendi
ganîsiyim: “tokum, istemem” anlamında
gıda: afyon
gönîlün kirlenmesin: darılma, gücenme
gönül pazarlığı: kalbe doğanlar
görüştük: dervişlerin ilk mülâkatta birbirinin elini öpmesi
gül: atış
gülbank: tekkelerde zikrin bitiminde yapılan duadan sonra kullanılan bazı de-
yimler sonunda çekilen *Hu*¹⁴, *İsm-i Şerif-i Celli*.¹⁵

408

H
habbe: ‘haydarinin yakasına ufak bir zincirle asılı akik veya neceften yuvarlak
düşme gibi şey
Hak erenler meydanı: Mevlevilik dışındaki tarikat mensuplarının zikrettikleri yer
Hak vire: derviş dilinde “bitti, tükendi”
Hakka göçtü: vefat etti
Hakka yürüdü: vefat etti
halka bekûş (beğûş): evlenmemeye söz veren ve yemin eden Bektaşiler’in ku-
laklarına taktıkları halka¹⁶ ile gezenleri
halka zinciri: dervişlerin birbirlerini bellerinden tutarak halka şeklinde dönüp
zikretmeleri
halvet: tek başına bir yerde oturma

11 Yazarın bu lügatçeye koyduğu diğer Bektaşî külah adları için bkz. s. 223; *edhemî*, *OTDTS*’de, *edhemî* taç olarak geçmekte ve dört terkli bir nevi taç olarak açıklanmaktadır.

12 Riyazet: Her türlü rahatlıktan çekilerek perhîzkârane yaşamak (KT).

13 “Allahümme sallî âlâ Seyyidina Muhammedin ve âlâ âlihî Muhammed” duası (KT).

14 Dervişlerin zikir sırasında Allah yerine kullandıkları terim (KT).

15 “Yüce Allah’ın adı” anlamına gelir.

16 Menkûş; bkz. s. 410.

ham ervah: izansız, anlayışsız, tarikatı inkâr eden
hamuşan: Mevlevilik'te mezar anlamında
hangâh: Mevlevî ve Nakşî dergâhlarının diğer adı
harbe: tekkelerde kullanılan ucu sivri bir şiş
haydari¹⁷: dervişlerin giydiği beline kadar kolsuz ve kısa esvap
hırka: Mevlevî dervişlerinin giydiği yenleri bol ve aşağıya kadar inik cübbe
hilâfet: Mevlevî tarikatı dışındaki tarikatlerde şeyhin eğitip terbiye ettiği kişiye

icazet verilmesi

hoş gör imanım: "sabret, üzülmek" anlamında
höcre (hücre, halvethane): oturulan, yatılan oda

İ

iclâs: boşaltılan tekke şeyhliğine seçim ve seçilenin postuna oturulma merasimi
ikaz: dervîşi gafletten uyandırmak, uygun olmayan yoldan çevirmek
ikmal-i enfâs¹⁸ eylemek: vefat etmek
ikrar, inabe: tarikat usul ve âyinlerini kabul etme ve şeyhten dervîşliğe alınma-

sını isteme

ilbas-ı tac ve hırka: Mevlevilik dışındaki tarikatlarda şeyhin müridine hilâfet, yani tarikatte şeyhliğe izin verilirken tekkelerde yapılan merasim sırasında dervîşe taç ve hırka giydirme

imanım: dervîşlerin birbirine hitabı

irşad: dervîşi uyandırmak, gerçeği öğretmek ve Hakk'a götüren yola sokmak
ve tarikatın sırlarını bildirmek

İsm-i Celâl odası: Mevlevihanelerde belirli günlerde *ihvan*'nın¹⁹ toplanıp *İsm-i Celâl* okudukları yer

K

kabz: kalp sıkıntısı, kasvet

kademhane: ayakyolu, abdesthane

kafesi dâstâr: Mevlevî şeyhinin giydiği üzeri kafes gibi sanıklı sikke

kahve nakibi: tekkeye gelenlere kahve pişirmeye memur dede

kalender: fakir

kalenderî: Bektaşî kûlahlarından biri

kalıbı dinlendirdi: vefat etti

kalıp eskidi: dervîşlikte "ihtiyarladım" anlamında

kallâş: dervîşler arasında sözü ile davranışları birbirine uymayan kimse

kan aldı: Bektaşilerce "idrar yaptı" anlamında

kanberîyye postu: Bektaşî tekkelerinde toplantı yeri olan "meydan odası"nın

kapısı yanına serilen post

kapiyî sır et: kapiyî kapat

¹⁷ Hayderî (OTDTS I); haydariyye (hayderiyye) olarak da geçer (KT; OTAL).

¹⁸ Enfâs: Nefesin çoğulu (KT).

¹⁹ Samimî dostlar, bir mezhep ya da tarikata mensup olanlar (KT).

kazgancı dede: Mevlevi dergâhlarında *pile*'de, yani hizmette bulunanların, özel deyimleriyle canların reisi ve matbah nazırı ve *pile çekenler*'in mürebbisi

kem nazar: tarikate yabancı bir gözle bakan ve reddeden adam

kemend: beş parmak eninde halka şeklinde iplikten örülmüş olan ve Nakşi dervişlerinin gece *murâkabe* sırasında omuzdan atarak dizlerine takıp oturdukları halka

kemer: dervişlerin kullandığı üç türlü kemer vardır: Mevlevilerinki, enli çukadan olup ucundaki gaytanlarla bele sarılır, bağlanır. Kadirilerinki de kalın enli çukadandır, ucuna on iki adet piriñ halka ve çengel dikilidir, bele halkalarla çengeller takılarak bağlanır. Nakşi ve Rifailerinkinde, bele bağlanan kolan örme ipekten, pamuktan veya sırmadandır. Ötünde *akik*'ten veya *balgami* taştan ya da başka bir şeyden toka vardır.

kemer-beste: kemer kuşanmış, hizmete hazır olan kimse

kılıcı: Bektaşî külah adlarından biri²⁰

kıyam zikri: ayakta saf halinde ve sallanarak zikretmek

koklaştı: konuştu, görüştü

kudüm (kudüm): Mevlevi tekkeleri dışındakilerde bir meşin parçası vurularak çalman, üzeri deri kaplı ufak, yuvarlak musiki aleti²¹

kudüm-zen başı: Mevlevi dergâhlarında kudüm çalanların başı

kuûd zikri: Nakşi ve Halidi tarikatlarında oturarak yapılan zikir

küçük: Mevlevilerde yaşı küçük derviş

küstah: kabahatli ve suçlu

L

lobut: Rifai tekkelerinde zikredilirken kullanılan alet ve şişlere şeyhin vurduğu kısa saplı şimşir topuz

lokma: Dervişlerce genelde yemek. Mevlevi dergâhlarında özel nefis bir pilav

M

mangır: para

matbah canı: Mevlevihanelerde "matbah" nöbeti tutan dede

mazhar: tekkelerde özel günlerde, toplantılarda ve bayram haftalarında çalınan büyük zil²²

menkûş (mengüş): evlenmemeye yemin eden Bektaşîlerin kulaklarına taktıkları halka (bkz. *halka bekûş*)

merslyye: Hz. İmam-ı Hüseyin'in şahadeti hakkındaki manzumeyi makam ile okumak

meydan görmüş candır: tarikat adâbını, sırlarını bilen Bektaşî

20 Pakalın'da (OTDTS II) "kılıcı taş" yazım biçimiyle geçmekte ve Mevlevi sikkelerinden biri olarak tanımlanmaktadır.

21 Yukarıda tarif edilen, elde çalınan kudüm olmalıdır: Karş. OTDTS II: 309.

22 Öztuna ve Pakalın da mazhar "zilsiz def" olarak geçmektedir TMA II/1; OTDTS II).

meydan nakîbi: Mevlevilik dışı dergâhlarda zikreden dervişlerin terlememeleri için kavuk ve cübbelerini alıp zikir bitince veren kimse

meydan odası: Mevlevilerde sabah namazından sonra *pilekeş* ve *oda-nişin* dedelerin toplandığı oda, Bektaşilerde âyin için toplanılan yer

meydancı dede: şeyh efendinin özel hizmetinde bulunan, şeyhin emirlerini dedelere bildiren, dedelerin şeyhe maruzatını götüren, şeyhi görmek isteyenlere, şeyhe bağlanmak arzusunda bulunanlara aracılık yapan kimse

mihman: misafir

muhib: Mevlevilikte çile çıkarmayan, oda-nişin olmayan, yalnız sikke giyip *evrad-ı şerif*²³ okumasına izin verilen kimse

mukabele: tekkelerde belirli günlerde yapılan zikir

murakaba: bir süre zikir ettikten sonra gözlerini kapayıp belirtilerin çıkışını bekleme

mutribe: Mevlevi dergâhlarında simâ' sırasında çalınan nay, kudüm ve zilden meydana gelen heyet

münkir: tarikat usulü ve şerefini red ve inkâr eden

mürid: derviş

müstahlef: tarikatten icazet almış, şeyh olmuş, tarikati tamamlamış olan kimse

N

namaz okuyalım: namaz kılalım

na't-han: Mevlevilikte simâ'dan önce ayakta, belirli bir tavrıyla, seçilmiş bir manzume²⁴ okuyan dede

nay: Mevlevihanede çalınan uzunca üzeri delikli musiki aletlerinden bilinen kamış nazarın: sen, siz anlamında²⁵

nefes: Bektaşî tekkelerinde usul ve makamla okunan manzume

nevbe: Rifai, Kadiri, Sadi tekkelerinde zikredilirken çalınan zilsiz def

niyaz: Mevlevi dervişlerine verilen harçlık, para

niyazda durmak: Mevlevilik'te *Sultan Velâet devri*'ne katıldıktan sonra simâ'ya girmeden ve hırkasını çıkarmadan bir kenarda ayakta zikrin sonucunu bekleyen kimse

nutuk: söz ve kelâm; ünlü bir zatın eseri olan manzume²⁶

nutku hakla: dervişlerce "söyleneni yap, karşı gelme" anlamında

23 Tarikat mensupları tarafından belirli zamanlarda okunması manevi bir vazife olarak âdet edinilen *Esmâ-i Hüsnâ* (Allah'ın sıfatlarını açıklayan isimler), Ayetler, dualar vb (KT, OTDTS).

24 Na't (*naat*) denilen bu manzume Hz. Muhammed hakkında yazılan medhiyedir; bkz. *naat*, Sözlük.

25 Mevlevilerce "senin" yerinde kullanılır bir tabirdir. Bektaşîler "nazarım" şeklinde kullanırlardı. Tarikat mensuplarının ben, sen gibi varlık ifade eden tabirler hoş görülmediğinden ben yerine "fakir", sen yerine de "nazarım" derlerdi (OTDTS II).

26 Nutuk, daha ziyade Bektaşîler arasında "şeyh sözü" yerinde kullanılan bir tabirdir. Mürşitlerin, tarikat mensuplarına söyledikleri ahlak düzeltici, edep öğretici şiirlere de nutuk denir. Benzer içerikli *nefes*'ten farkı, nutukların yalnız okunmak için yazılmış olmalarıdır. Nefesler ise terennüm edilmek için yazılırdı (OTDTS II).

P

pazarıcı: Mevlevihanelere dedeler için gerekli şeyleri getiren, taşıyan çilekeş dervişin adı

peşmak: ayakkabı

peşmak nakibi: ayakkabıları alıp, veren derviş

peşmakları çevrildi: dergâhtan kovuldu, çıkarıldı

pîş-kadem: Sünbülî tarikatinde derviş mürebbii olan zat

pîr: her tarikatın en büyüğü, tarikata adını veren

post kandili: tekkelerde şeyhin oturduğu kırmızı post üstünde yanan kandil

post nakibi: dergâhlarda şeyh ve dervişlerin postunu seren, kaldıran derviş

post-nişîn: tekkede şeyh makamında oturan ve dervişler tarafından bende olunan zat

R

rehber: derviş olmak isteyenlerin önüne düşüp şeyh huzuruna götüren, kabul olunma ricasını şeyhe bildiren kimse

reis: Mevlevihaneden başka kıyam zikri²⁷ yapan tekkelerde dervişlerin ortasında duran ve dervişlerin hareketlerini idare eden, emir veren kimse

S

sahve: *cezbe-i aşk*²⁸ geçince kendisine gelen dervişin hali

saklandı: öldü, merhum oldu

salâ: namaza çağırılma

salâ: yemeğe de yine böyle çağırılır

savma'a: içinde ibadet edilen küçük, özel tekke gibi bir yer

sebbah verildi: yolsuzluğu sebebiyle tekkeden çıkarılma

selâmlamak: ziyaret etmek

selman: Mevlevîlik dışındaki tarikatlarda günlük gıdasını hayır sahiplerinden isteyenler

ser tarik: Konya'da Hz. Mevlâna dergâhında ve İstanbul'da Sünbül Efendi dergâhında şeyhten sonra gelen en muteber zat

seyran: tarikat usullerine çalışırken dervişlerde görülen bazı haller

seyranına hitam verdi: vefat etti

sır etti: sakladı

sikke (.....²⁹, fasla?): Mevlevî dervişlerinin giydiği tiftikten uzun külâh

sikke puş: *Mevlevî sikkesi* giymiş kimse

simâ³⁰: Mevlevîlere mahsus ellerini açarak ve bir noktada ayaklarını birbiri üzerinden atarak dönme

²⁷ Kıyam, namazın ayakta geçen kısmı (KT). Ayakta *zikretme* (bkz. s. 410).

²⁸ Coşkun gönül sahiplerinin Allah tarafından manen çekilerek kendilerinden geçmeleri, şaşkınlık ve hayret içinde kalmaları (KT).

²⁹ Okunamadı.

³⁰ Daha çok "semâ", olarak bilinir ve yayınlarda bu yazım biçimiyle geçer. *Kamûş-ı Türkî*'de ise yukarıdaki gibi simâ' şeklinde yazılıdır.

simâ' dedesi: Mevlevî dervişlerine simâ'yı öğreten ve uygulatan kimse

simâ'-hane (simâhâne): simâ' edilmiş yer

simâ'-zen başı: simâ' sırasında dedelerin arasında dolaşan ve birbirlerine çarp-
mamaları için ayağını yere vurarak uyaran kimse

somathane: Mevlevî dergâhlarında sofralarda birlikte yemek yenen yer, oda
soyundu: hizmete girdi

Sultan Velâd devri: Mevlevîhanelerde önlerinde şeyh olduğu halde dede-
gânın³¹ simâhâneyi dört defa devr etmeleri

Ş

şed: Kadiri, Rifai, Bedevî tekkelerinde zikredilirken ortada duran ve *nukûba*
denen dervişlerin bellerine bağladıkları, ucu sarkan, beyaz-siyah renkli, enli yün
kuşak

şemle: yünden beyaz kırmızı renkli bir cins boyun atkısı. Bunların beyaz, ince
dokunmuş olanını bazı dervişler başlarına sarık olarak sararlar.

şerbetlenmek: Kadiri ve Rifâîlere yılan ve akrep gibi zararlı hayvanların şerrin-
den korunmak için şeyhin içirdiği şerbet

şeyh: tekkelerde oturan ve belirli zamanlarda zikir ettiren, derviş olmak iste-
yenleri kabul eden, tarikat usullerini öğreten ve tekkeyi idare eden kimse

T

taş: Rifâîyye, Bedevîyye ve Halvetîyye tarikatı şeyhlerinin zikir sırasında başlarına
giydikleri on iki dilimli, tepesi düğmeli, beyaz çukadan yuvarlak, üstüne kafes şeklin-
de büyükçe sank sanlı kavuk. Nakşîyye, Kadiriyye tarikatindeki kavuk yine çuka ze-
mine elvan ipekli işli olur ve üzerine sank sanlırdı.

talib-i Hak: derviş

tasavvuf: eşyanın gerçeğini gösteren ilim; bu ilmi bilen ve nefsinî temizle-
yenlerin felsefesi

tekke: şeyh efendinin bulunduğu ve dervişlerin gelip hizmet ve zikir ettikleri özel
bina

tennure: simâ' ayininde Mevlevî dervişlerinin giydikleri bol etekli ve beli kur-
malı esvab

teslim taşı: Bektaşî dervişlerinin boyunlarına ve bel kayışlarına taktıkları etrafı
on iki tırtıllı balgamî³² denen cinsten bir taş

teveccüh (murakâbe): Allah'ın adlarını bir süre zikrettikten sonra dervişlerin
gözlerini kapayıp bağlı olduğu şeyhin yüzünü hayalinde gözü önüne geçirerek o
halde bir süre bekleyişleri

tevşih: Mevlid arasında dervişlerin bir ağızdan okudukları manzume

31 Dedeler anlamında kullanılmıştır; Ş. Samî'ye göre Farsça bir kelime olmayıp Türkçe
olduğundan bu şekilde yazımı yanlıştır. Dede; tarikat babası, kıdemli derviş ve bil-
hassa Mevlevîlik tarikatının şeyhi ve dervîşi (KT).

32 Kehribar gibi dalgali taş (KT).

tığ: Rûfai tekkelerinde zikreden çocukların avurduna şeyhin soktuğu ince uzun, ucu sivri demir

tığ-ı bend: Bektâşî dervişlerinin bellerine, tenleri üzerine bağladıkları, tarikate ilk girerken kestikleri kurban koyununun tüyünden örülmüş ip
tığlamak: kurban kesmek
tomak: dervişlerin bazılarının giydiği uzun konçlu ve sağlam bir mest

U

usul: her tarikatın kendi kuralına göre yapılan zikir

V

vahdet: genelde uyku anlamında
vakıa (zuhurat, işaret): rüya
vaktlar³³ aşk olsun: dervişler tarafından karşılaştıklarında "Hoş geldin" yerine kullanılır, öteki de "Aşkın cemâl olsun" diyerek karşılık verir

Z

zâkir: tekkelerde sıra ile dizilip zikreden dervişler
zâkirbaşı: Mevlevîlik dışındaki tarikatlerde dervişler zikrederken önlerinde oturarak makam ile ilahî ve nat okuyanların başı
zaviye: küçük tekke
zikr-i kalbî: Mevlevîlik dışındaki tarikatlarda ağızdan ses çıkarmadan kalbden bir inilti ile zikretmek
zîvîvâr mahallî: derviş olmayan ve zikir seyre gelenlerin oturduğu yer

Dervişler Arasında Konuşurken Kullanılan Dervîşane Sözcükler

*Âlem-i lâhût*³⁴ a *nâsût*³⁵ tan geçilir
Âyineye sen nasıl bakarsan âyine de sana öyle bakar.
Birlikte darlık olmaz.
Boş gelen boş gider.
Can vermeyince canan ele gitmez.
Candan, tenden geçmiş bir can idi.
Dahl edenler dahl olur.
Eline, beline, diline doğru olmalı.
Erenlere hizmet boşa gitmez
Filan adem *teslimiyet*³⁶ bâb'ında idi.
Gönlülden gönlüle yol vardır.
Gönlüle giren çıkmaz imanım.

33 Vakitler.

34 Âlem-i lâhût: Manevî âlem, manevî varlıklar âlemi (KT).

35 Âlem-i nâsût: İnsanlar âlemi, görünen âlem (KT).

36 Teslim kelimelerinin yanlış bir türevi olarak dilimize girmiştir; "kendini Allah'ın iradesine terk etme" anlamında kullanılır (KT).

Hak erenler hoş yapar imanım.
Hak hakkını verir.
Hak'tan gelen haktır.
Hak'tan geldik, Hak'ka gidiyoruz.
Hak'kın baktığı çerak (çerağ) sönmez.
Hak'la hak olmuş bir candır.
Hak, nâri³⁷ nur eder.
Her şeyin yolu, erkânı vardır.
Hizmet *eren*'leredir.
İnkârı koyunca ikrar hasıl olmaz.
Nazırın nazarında³⁸ olsun.
Ne ararsan kendinde ara.
Pek *âşık-ı cân* idi.
Ruh-ı revân'i³⁹ şâd olsun.
Serden geçmeyen sırâ cremez.
Söyleyene bakma söyletene bak.
Uşak için mezhep olmaz.
Yola gelir ama zahmet çeker.
Dervişler birbirine "Azizim", "Şahum", "Şeyhim", "Hünkârum", "Nurum",
"Gülüm" diyerek hitab eder. Birinin selâmını getiren "Tilan kimse aşk ve niyaz
etti", ifadesini kullanır.

Halk Arasında Kullanılan Terim ve Deyimler

A
ablak: oldukça güzel yuvarlak çehreli sima
abulabud: hareketleri çok yavaş, işe yaramaz, kaba adam
acar: pek güçlü, kuvvetli, tuttuğunu koparır
ada yayrusu: icabında yelken açabilen ve Büyükkada ile Heybeli'de bulunan bti-
yükçe kayak
afacan: durup oturmak bilmeyen, kırıp döken, uslu durmayan çocuk
afal: sersem, şaşkın, alık, kalın kafalı
aforto: kızdığını göstererek şuna buna söylenen
aftos pijos: Rumca'da "Bu nedir" anlamında ise de Türkçe'de "Onu kim alır,
kim satar" ya da "ne önemi var" anlamında
ahum şahum değil ya: pek o kadar güzel olmayan genç
aklına esti: bir şey kurdu, yine aklına münasebetsiz bir şey geldi
aklına heyheyler geliyor: şuuru bozuluyor; kadınlarca kullanılır
al basmak: doğum sonrası görülen yüksek ateşli bir hastalık, hummayı neffas
al benden de o kadar: ben de senin düşüncendeyim

37 Nâr: Ateş.

38 "Sende, kendinde" anlamında; bkz. s. 411.

39 "Geçici, gidici olan ruhu" anlamında.

alabanda: denizcilik terimlerinden ise de ağırlama anlamında da kullanılır
 alan taran: kaşmış, dökülmüş
 alay: biriyle eğlenmek
 alaz: çoğunlukla çocukların yüzünde görülen kaşınıklı, sulanan bir cins egza-
 maya kadınlarca verilen ad⁴⁰
 aldı ele girdi yola (almış ele girmiş yola): biri aleyhinde çok fazla söz söyleyen
 (alabildiğince aleyhte bulunmuş)
 aldı fitili: pek fena kızdı, hiddetlendi
 aldı yaylasını: azıp kendi havasında uygunsuz yolda giden
 alevlendi: işi büyüdü, önem kazandı
 alık: sersem, aklı kısa, iyi düşünemeyen
 alladı pulladı: gerçek dışı övdü
 at hursuzuna benziyor: uzun boylu, üstü başı perişan, biçimsiz
 atik: çabuk davranan
 apiko: süslü
 avcunu yala: o fırsat geçti, ele geçiremedin
 avucu açık: işini bilmez, müsrif
 ayak ölçtüsü: gelinin hanesine gönderilen güveyin akrabasından bir hanımın
 gelin ayakkabısı için aldığı ölçü
 aylak: işsiz, boş gezer

416

B

babası tuttu: zenci kadınların kızmalarını ima etmek
 beberuhi: çok kısa boylu adam
 bel bağlanmaz: güvenilemez
 bel bel bakıyor: sersem sersem anlayamadan bakıyor
 beşaret: *beşir*⁴¹ anlamına gelirse de kadınlar tarafından çok çirkinler için kul-
 lanılır.
 beşik kertigi: kız veya erkek çocuğu ilerde birbirlerine vermeye söz kesmek
 bir basamağı kaldı: aklı noksan, deliliğe yaklaşmış kişi.
 boşboğaz: söz saklayamayan
 boşansın da semetini yesin: doymadan yiyenler için
 bozacak: utandıracak
 böbürlenmek: kendi kendine övünme ve kibirlenme
 bön: sersem, fakersiz
 bu işte bir bit yeniği var: işin içinde bilinmeyen bir fesat var
 burnu kırıldı: kibri gitti, haddini bildi
 burnundan kıl aldırtmıyor: kibrinden yanına varılmayan kimse, azamet
 gösteren kimse

⁴⁰ Bkz. Sağlık bölümü, s. 354.

⁴¹ Müjde verme (KT).

C

cadalo: uğraştıran, tuttuğunu koparmak için inat eden
cafcaslı: süslü
camgöz: meraklı, açık göz
canbalak atıyor: sıçrayıp geziyor
canı burnuna geldi: sıkıldı, ne yapacağını bilmiyor
cavalacoz: adi, ne olduğu bilinmeyen, değersiz, haysiyetsiz
cavlak: soyulmuş, çıplak kalmış
celasın: boylu, endamlı
cerrar: kübera konaklarını fakirimi diye dolaşan ve para isteyen ve bu işi kendi-
ne meslek edinmiş adam
cılık: bozuk, fena çıkan
cırba: zayıf, çelimsiz çocuk
cır cır: manasız, çok konuşan
cırak: çok söz söyleyen
cıvıdı: bozuldu, sonu gelmedi
cıvıtu: kuş sesi gibi uzaktan gelen ses
cızbız: çok zayıf yapılı
cimcime: küçük, sevimli
cin fikirli: akıllı, iyi düşünen
cingöz: yetenekli, zeki, akıllı
cinledi: kızdı, çok kızdı
civelek: küçük iken kabiliyet, istidat gösteren
coşkun: deliye benzer
cuyma kofa⁴²: ufak biçimsiz adam
curcuna: elvan parçalardan yapılmış elbise, başına çingirdaklı külâh giymiş, or-
tada oynayıp maskaralık eden

Ç

çaçaroz: çok, fakat düzensiz konuşan
çakır pençe: tuttuğu işi koparan, bırakmayan
çala yaka: kaçmaması için ansızın yakalanıp götürülen
çalkandı: duyuldu, şayi oldu
çamura oturttu: hile ile aldatı, iflas ettirdi
çapaçul: perişan elbise ile gezen
çarıldı: beğendi, meftûn oldu
çarşamba karısı: çocuk korkutan, uydurma, hayali bir varlık
çaylak: bir kuş adı ise de, her gün cinde evrak çantasıyla Bâb-ı Âli'ye gidip,
havadis toplayan, yeni tayinleri, değişiklikleri öğrenerek özellikle işinden azledil-
mişlerin konaklarına haber veren ve karşılığında para alan, bu yolu geçim yolu ya-
pan kimseler
çelimsiz: zayıf vücutlu

⁴² Okunuşu kesin değil; ulaşılabilen kaynaklarda da rastlanmadı.

çengi: düğünlerde özel elbiseleriyle oyun oynayan kadınlar
çetrefil: iyi Türkçe bilmeyen, yanlış söyleyen

çevik: hızlı iş yapan

çeyreklemek⁴³: birini arkası üstü yatırıp ellerini birbiri üstüne, ayaklarını arkaya çevirerek ovar gibi bir nev'i masaj yapma
çığlık: gürültü, patırdı ile yüksek ses çıkarma
çığrından çıktı: bozuldu, düzeni kalmadı
çıt kırıldım: naziklik, kibarlık gösteren
çimdi: yıkandı
çolpa: beceriksiz adam, dikkatsiz iş gören
çopur: yüzünde çiçek hastalığının izleri bulunan

D

dadandı: alıştı, sık sık gelir

dalkavuk: kibarları hal ve sözleriyle eğlendiren

daltaban⁴⁴: boş, boş orada burada dolaşan, ayağına düşenmeyen

dalyan gibi: dalyan, balık avlanan yer ise de hanımların uzun boylu yakışıklı olanlar için kullandığı bir deyim

derbeder: perişan, fakir düşmüş

derinti: şuradan buradan toplanan şeyler

dernek: düğün, cemiyet

dırdır: anlamsız çok konuşma

dırılı: kavgaya yakın sert sözler söyleme

dik kafa: söz dinlemeyen

dili ekmekçi küreği kadar: her söze terbiyesizce cevap veren, her söze karşılık veren

dillabi⁴⁵: zevzek, yalancı

dillendi: artık söz sahibi olmaya başladı; kötü şöhretli oldu

dolanbaz: aldattıcı, yalancı, hile yapan

dolandıncı: hile ile şunun bunun parasını alan

donattı: darıldı, azarladı

donuk: sevimsiz, kanı sıcak olmayan

doruk: tepe

düzenci: yalancı, uydurucu

E

efsuncu: bir nev'i hasta tedavi eden

el ele verseler Bağdad'ı bulurlar: çok kalabalık aile

el elde baş başta: neyi var nesi yoksa tüketmiş olan

43 Metin içinde çeyreklemek yazım biçimiyle geçmektedir: bkz. s. 12.

44 TDK *Türkçe Sözlük*'teki karşılığı biraz farklıdır: Yalınayak (kımse); mec. aşağılık, serseri.

45 Okunuşu kesin değil.

eledi taradı: çok aradı, inceledi.
elhap: çocuklarca sustu, ağzını kapadı
erip çevirdi: bir kolayını buldu, işini becerdi
esdi savurdu: kızdı, söylendi, attı tuttu
evir tevir: boş anlamsız söz
eyi saatte olsunlar: cinlerden söz ederken kadınların kullandığı bir deyim

F

faka bastırdı: gafil avladı, fena işe soktu
falcı: geleceği bildirmek için nokta dökerek ahkâm çıkaran
farfara: telaşlı, aceleci, düşünmeden iş gören
feleğe kelek demeyen takımından: kimseye boyun eğmez ve minnet etmez
feleğin çemberinden geçmiş: çok şey görmüş bir bela atlatmış, tecrübeli
felek: sahilhane kayikhanelerinde üstünden kayak çekilmek için döşenmiş, üstüne yağ mumu sürülmüş ağaçlar
felfes⁴⁶: vakitsiz iş yapan, işine özen göstermeyen kimse
fenlenmiş: çok şey görmüş, her işe başını sokmuş, şeytanı çoğalmış
fıkr fıkr: durduğu yerde vücudunun her yerini oynata oynata şûhane konuşma
fıkırdaklı: şiveli, hoş yürüyüşlü, sevilen tavırlı
fildir fildir: bir şey etrafında hızla dolaşma
findıkçı: hileci, güvenilemez
fingir fiş: fazla serbest davranışlı olup şuna buna açık saçık söz atarlar
fiskos: gizli gizli konuşma; duyurmadan fısıltı ile konuşma

419

G

gebeç: kaba, terbiye görmemiş, acemi
geveledi: bir sözü açık söylemedi, ağzında yuvarladı
gıcırı bükme: baştan savma iş ve söze denir
göçürdü: yemekleri atıştırdı
gözünde şimşek çaktı: şiddetli tokat yeme
güllabi: *bimarhane*'de delilere hizmet eden
gümüş göz: nekes, hasis
güngürledi: uyku bastı, gevşedi

H

habbeyi kubbe yapar: kafasında bir şeyi bütüten
hakkuran kafesi: harap, tamir edilmeyecek durumdaki ev
hamam anası: hamamı akşam silen temizleyen, hanımlara öte-beri alan Hırısti-
yan kadın. Çocukları korkutmak için sözü edilen korkunç, hayali bir yaratık
ham halat: kaba, terbiye kabul etmez
ham hum: sudan sözlerle işi başından atmak
hamını aldı: öfkesini giderdi, sakinletti, yola getirdi
handaval (andaval): kaba, işe yaramaz, terbiye edilemez

hantal: kaba, iri vücutlu, istidatsız
 harrangürre: gürültü, patırdı, ne olduğunu kimse bilmiyor, bir şeydir gidiyor
 haspa: sevimli, küçük çocuk
 haşarı: ele avuca sığmaz çocuk
 havai: zevkine düşkün, sefih
 havale: çocuklarda bayılma hastalığı
 havucu uygun: işini yoluna koymuş, ihtiyacı olmayan
 haylaz: işe gitmeyen, boşta gezen
 helhelelerle getirildi: alkış, takdir ve saygı gösterildi
 hem kel hem fodul: hem aciz, hem de kendini güçlü sanan, kendini beğenmiş
 hercai: her gün bir yerde, keyfine göre hareket eden
 her şeye bir kulp takan: bir şey beğenmeyen
 humbıl: abdal, ahmak, terbiye edilemeyen, yavaş
 hurbo: ekseri acemi Kürtlere hitap olunur
 hurçın: asabi, kırıp döken, yersiz kızan
 hırdavat: lüzumsuz şeyler, işe yaramaz eşya
 hırpalamak: üzme, hoş tutmamak, eziyet etmek
 hırta pırtı: ufak tefek değersiz eşya
 hırdanba: çok zayıf, kendini toparlayamayan çocuk (hanım deyimi)
 hilebaz: yalanla aldatan
 homurdandı: kızarak kendi kendine söylendi
 hoplattı: yolunu bulup birini yerinden attı, çıkarttı
 hoppa: çocukça davranan, hafiflik gösteren
 hopur hopur: acele, sesli yemek yeme
 hopurdattı: yedi, iştahla yemeğini bitirdi
 horanta: evlatlar ve diğer ev halkı
 hortlak: öldükten sonra mezardan çıkıp halka saldırdığı sanılan yuvarlak, tüylü
 ve başsız ölü
 hoşafın yağı kesildi: yapacak bir şey kalmadı
 hoşundu: "bunu belle, elbette ben de karşılık verir intikam alırım" anlamında
 hovarda: eğlence için para sarfından çekinmeyen zevkine düşkün, sefih
 hoyrat: kaba, beceriksiz, sakar iş yapan
 hödük: yeni gelmiş, terbiye görmemiş, kaba
 höngürtü: iri, ağır, kaba adam
 hurdahaş: kırık dökük

I

ırlamak: ninni söylemek, türkü çağırmak
 ıskatçı: ölümlerin günahlarını bağışlatmak için dağıtılan parayı almak üzere do-
 laşan adam
 ıslattı: dövdü
 ışıık: ziya, parlaklık
 ıvır zıvır: boş ve anlamsız söz

İ

iki dirhem bir çekirdek: maksatlı süslenip giyinme
iki ucu mülevves bir değnek: neresinden tutsan fena olan bir iş
iliği murdar: soysuz yaradılmış
ip ip Allah sıvri külah: hiçbir şeyi kalmayan, hiçbir şeyi olmayan
ipliği pazara çıktı: ne olduğu anlaşıldı
ipsiz: boşta kalan, adam olmayan
ipsiz sapsızın biri: bir işte durmaz, bir meslek tutmaz adam
iri kıym: eni boyu cüsseli adam
iş tırırına koydu: işini yoluna koydu
işin sevabını kaçınıyor: işi bozuyor
işmar: başkasına gizlice işaret etmek

K

kabakulak: boyunda şişlere, bezelere sebep olan hastalık
kafa tutma: adam yerine koymama, sert davranma
kakaladı: itti, azarladı
kalayladı: sövdü
kalbur üstüne gelen: ileri safta bulunanlar
kaltaban: tenbel, işe yaramaz
kantarı belinde: iş bilir, hileye gelmez, tecrübeli
kantarlıyı etti: sövdü
kaysı piri: önemsiz, değersiz
kazi koz anlar: işi gereği gibi anlamayan
keçe külah ettiler: kovdular, tard oldu
keka: keyfi, işi yerinde
keleş: terbiyesiz, acemi, kaba
kelle kulak yerinde: üstü başı düzgün, ağır adam
kereste: kaba, terbiye edilemez
kertüğine getirdi: sırasını buldu, fırsatını düşürdü
kıkır kıkır: ince, ince sesle gülme
kıldırık: yuvarlak
kukuyruk: bir mesleği olmayan
kurba (kurpa)⁴⁷: ishal olmuş, karnı şiş çocuk
kırk anbar: her şeyden bahseden kitap, adam
kırklamak: miras kalmış bir altını kırk defa suya batırıp bu suyu hamamda ço-
cuğun başına şifa olsun diye dökmek (hanımların terimi)
kırtlanca: zayıf, çelimsiz toplayamayan çocuk
kıs kıs: inceden hafif gülme
kışmerlik: maskaralık
kivir kivir: бүктüm бүктüm, halka halka
kivrak: eli işi düzgün, üstü başı temiz kişi

kik: dar, narin yarış sandalı
kokoz: parasız, müflis
koltukladı: alkışladı, övdü
koskoslandı: kibirlendi
koy ki bulasın: gitmiş, eseri kalmamış
köftehor: adam olmuş sanıyor, kendini bir şey yerine koyuyor anlamında
köşe ustası: esnafın aralarındaki işleri çözen heyetten biri
kulağı kırıste: haber bekliyor
kuskunsuz: işe yaramaz
kuşkulandı: şüphelendi, zihni bozuldu
kuyruğu kaldırdı: gitti (hakaret için kullanılır)
kuyruğu, kulağı kesik: görüp geçirmiş, belalar atlatmış, çok şeye girip çıkmış
külâh etti: hile karıştırdı, aldattı
külhanî: hamam külhanlarında yatan işsiz serseriler
küptünü doldurdu: zengin oldu, vakitli davrandı
küreledi: tutup attı, def etti

L

lengeri kurdu: yan geldi, yerleşti, löptürdetti, yemekleri lop lop attı

M

meyancı: alan-satan arasına giren, anlaştıran
mırıldandı: kızıp söylendi, anlaşılmaz şeyler söyledi
mırmırık: ekşi boza
mıymıntı: yavaş, işi ağırdan alan, bir türlü bitiremeyen
mız mız: uyuşuk, elinden iş çıkmayan
mızıkçı: sözünde durmayan, dönecek

N

nankör: hak ve iyilik tanımaz
nekes: hasis
nuhûset: şirret, fena kimse

Ö

ödlek⁴⁸: korkak, cesaretsiz
öfke: hiddet
öreke: bez dokuyan kadınların iplik sarmak için kullandıkları uzun, tepesi konik alet
övmek: kendini methetmek

P

pabücün altını mı alırsın üstünü mü: işi neresinden tutarsan tut, her tarafı zor anlamında

48 Metinde "ötek" şeklinde yanlış yazılmış, düzeltilmiştir.

palamarı çözdü: duramayıp gitti, çaresiz yollandı
 paldır küldür: ses çıkarak düşen
 paparayı yedi: azarlandı
 parpucu⁴⁹: yılan ve akrep sokanlara kendi usulünce okuyan
 pasaklı: üstü başı dağınık, eli yüzü kirli, kendine bakmayan
 patakladı: dövdü
 patlak verdi: iş meydana çıktı, saklanan ortaya çıktı
 payandayı çözdü: duramadı, çaresiz gitti
 payını aldı: azarlandı
 pch pch: alkışlama, takdir etme
 pek gözlü: cesur, korkusuz adam
 pepe: kekeme
 perdeyi yırttı: utanmayı sıkılmayı bıraktı
 perendeden attı: hile ile birini yerinden atmak
 perkitti: bir şeyi sıkıştırdı, bağladı
 pertev aldı: üne kavuştu
 pestilini çıkardı: çok dövdü
 pılyı pırtıyı topladı: eşyasını alıp gitti
 pıyıtı: üstü başı perişan adam
 pinpon: takatsız, çok ihtiyar
 pintoz: ihtiyar, sarsak yürüten
 pişik göz: ağırlı, sulanan göz
 pişik gözlü: gözlerinin etrafı kırmızı, kirpiksiz adam
 poh poh: çok alkışlama, takdir gösterme
 pusatçı⁵⁰: namusunu yitirmiş gençlere aracılık eden

R

rahvan: ön ayaklarını çarparak atan bir düzende yürüten at
 rampa: bir kayığı diğerinin yanına yanaştırma
 remil⁵¹: gaptten haber için noktalar dökerek ve bunları birbirine bağlayarak
 dışta kalan noktalardan sözde ahkâm çıkarmaya dayanan asılsız şey

S

sağdıç: iç güveyisi giren damadın önünde beraber giden, yol gösteren
 salak: sersem, abdal
 salkım saçak: perişan kıyafetle gezen
 saman alından su yürütür: sessizce iş görür
 sapık: dinsiz, imansız

⁴⁹ Bkz. Sağlık bölümü, s. 354, not 29.

⁵⁰ Metinde köçek takımında maskaralık yapan soytarı olarak geçmektedir: (bkz. s. 392). Buradaki okunuşu kesin değildir.

⁵¹ Bkz. Çeşitli İnanışlar bölümü, s. 366.

sarpa sardı: içinden çıkılmaz hale geldi
sarsık: doğru yürüyemeyen
savaştı: uğraştı
savruk: yaptığını bilmez, gereksiz aceleci
sellemehüsslâm: pervasızca bir yere girme, düşüncesiz, saygısız
seme: sersem, beyinsiz
sıracı: düğünlerde kadın misafirler önünde oynayan çengilere çalgı çalan kadınlar⁵²

sırsıklam: tamamıyla ıslandı
sırılgan: herşeye gülen
sırnaşık: insana yapışıp gitmeyen
sıvıştı: kimseye görünmeden usulca kalkıp gitti
sidikli gözlü: herşeye hemen ağlayan
sindi: korktu
sinsi: renk vermeden yanaşıp iş gören
sipil: gözü ağrıyan, göz kenarları kızarıp sulanan kimse
sitil: eskiden düğünlerde hatırı kişilere kahve getirildiği zaman içine kahve cezvesi konan gümüşten veya madenden üç zincir kolla bağlı kâse
sivri akullı: bilgiçlik, diplomatlık göstermek isteyen
sivri koz: küçük, maskara çocuk; ufak kısa boylu birinin kendini büyük gösterme çabası

somurttu: kızdığını belli etti
soygun⁵³: düğünlerde misafir karşılayan, yaşmak, ferace alıp veren, orta hizmeti yapan kadın

soysuz: mayası bozuk, aslı, nesli bilinmeyen adam
soytarı: herkesi eğlendirerek maskaralık yapan
sözü dellâla verdi: her tarafa duyurdu
sucuğunu çıkardı: fena dövdü
sulandı: arsızlandı
sünepe: miskin, işe yaramaz
stüptüklü: etekleri düşük, kendini toplayamayan kadın
stürtündü: yanaşmak, bağlantı kurmaya çalışmak

Ş

şaklaban: hoş tavırlar, sözlerle insana sokulmaya çalışan
şakrak: neşeli, sokulgan, serbest hareketli, hoş sözlü kimse
şakşak: birbirine mihli iki tahtadan ibaret olup avuca çarpıldığında çıkardığı sesle küçüklerin önünde maskaralık yapmaya yarayan alet
şakak ladeni⁵⁴: yanından ayrılmayan, hep rahatsız eden kimse
şamatet: biriyle kavga etmek

52 Bkz. "Çengi Kadınlar", s. 388.

53 Bkz. s. 19.

54 Ladengillerden bir ağaççıktan elde edilen sürme, rastık (TTKTS).

şapa oturdu: çaresiz, yapacağı kalmayan
şaplağı attı: tokat attı, dövdü
şapşal: döke saça iş yapan
şapşup: bir şeyi öteye beriye atan; dikkatsiz çamaşır yıkayan
şapur şupur: kemali iştiha ile ağızdan seda vererek yemek
şart-ı selâme: gördünce tanır, arayıp sormaz, vefasız
şaşaladı: beklemediğine uğradı, hayret etti
şaşkaloz: fakersiz, ne yaptığını bilmeyen, düşüncesiz
şeşi beş görüyor: şaşı gören
şılık: herkese söz atan, açık saçık gezen kadın
şımırık: saygı gördükçe hazmedemeyen, yüz bulmuş, büyüklük taslayan
şıfıntı: her yere sokulan; arsız, adi tabiatlı
şıfayı buldu: beter oldu, hastalandı, kurtuluş kalmadı
şipir gözlü: gözleri çapaklı ve kirpikleri dökülmüş
şirret: sebepsiz herkesle kavga eden
şişti: genişledi, kabardı anlamında ise de darıldı, gücendi yerine de kullanılır

T

taban tabana zıt: tam tersi
takatuka: içilip bitmiş çubukları silkmek için teneke kaplı tahtadan veya sanı pi-
rinçten yapılan büyükçe tas şeklindeki kap; ortasındaki tokmağı, lüleiy kırmamak
için meşin kaplı olur
tartılıyor: kibir gösteriyor, azamet satıyor
tasa: endişe, merak
taşı gediğine koydu: fırsat bulup zamanını düşürüp karşılık verdi
tavına getirdi: sırasına getirip işi becerdi
tavınca durdu: ellerini yere koyarak ayaklarını havaya kaldırarak durmak
tebelles: bulaşan, ısrar eden
tekne kazıntısı: en son doğan çocuk
telledi pulladı: hiç yoktan övdü, kandırdı
tepeden indi: ansızın saldırdı, gafil avladı
tepeledi: dövdü, vurdu
tepesi attı: kızdı
tepetaklak gitti: baş aşağı düştü, ansızın yerinden edildi
tepsi oldu: bastındı, gürlüğü kavga bitti
terelelli: aklına geleni yapan, hafifneşrep adam
teres: hakaret için kullanılır
terki: atın eğrinin arkası
tetik davrandı: aklını kullandı, nasılsa bir kötülükten kurtuldu
tikandı: çok yedi
tıkırına koydu: işi yoluna koydu, işi uydurdu
tıpası tıpasına: tamı tamına uygun
tıpayı attı: delirdi
turnaklandı: eline iktidar geçti, kuvvetlendi

tırpanı attı: kırdı döktü, kesti bitirdi
 tırıl (tırıl): müflis, parasız, çıplak
 tin teni tuttu: yavaş yavaş gitmeye başladı, çaresiz savuştu
 tombul tombul: semiz, şişman
 top attı: iflas etti
 topaç: vurup çevrilen, altı sivri çocuk oyuncağı
 toparlandı: tedarik gördü, gitti
 topik: Paskalya'da nohut ve baharla yapılan Ermeni yemeği
 topun ağzına o geldi: ilk o çarpıldı, felakete uğradı
 torlak: terbiye görmemiş kaba adam
 tosun: kuvvetli, bahadır
 toy: acemi, tecrübesiz
 tumturak: bir şeyi büyüterek yazarken kullanılan laflar, kelimeler
 turfanda: yeni çıkan sebze
 tutuldu: kızdı, darıldı
 tutundu: söylenmeye başladı
 tutuk: pek söze karışmayan, susan
 tuzakçı: hilekâr, birini bir belaya düşüren
 tuzu kuru: işi yolunda, ihtiyacı yok
 türedi: sonradan ortaya çıkan önemsiz kişiler
 tüyü tüstü⁵⁵ düzdü: giyindi, kuşandı, adama döndü

U

ulak: mektup taşıyan postacı tatar
 ulama: birbiri ardına laf sıralayan
 untü kepeğinden ayırmalı: işi iyice incelemeli
 uşta: muallim; kadın hamamında müşteri yıkayan kadın
 uzun kulak: herşeyden haberi var diye geçinen kimse

Ü

üfürükçü: hastaları kandıran okuyucu
 ürkek: önemsiz şeyden korkan adam ya da önemsiz şeyden sıçrayan at
 üstüne iyilik sağlık: manası sağlık dileği ise de bir şeye şaşa kalan kadınlar söyler.

V

vakvakazen: türlü seslerle bir şey okuyan
 varda: yük taşıırken "çarpmasın" anlamında seslenme
 varda kosta: giyinmiş kuşanmış, süslenmiş vakarla yürüten kimse
 velvelecî: gürültü ve telaşa veren

Y

yalabuk: güzel yüzlü kimse

yalpak: türlü hareketlerle insana sokulmaya, yaklaşmaya çalışan, şiveler gösteren
yaltak: herkese sokulan
yanaşma: hamam müşterilerini karşılayan, ayakkabılarını alıp veren, çiftliklerde
hizmet eden adamlar

yandı yakıldı: dert döktü
yangın bacayı sardı: iş işten geçti, çare kalmadı
yangına körükle gidiyor: işi büyütüyor, büyümesini istiyor
yardak: hayalcilere def çalan
yarım yamalak: bir işi natamam görmek
yavan söz: ruhsuz laflar
yelkenledi: aklını bozdu
yellim yeleli: üstü başı dağınık gezen
yelloz: şurada burada gezip horlanan
yelyepelek: hızla istemeyerek bir yere götürülen
yemleme: karşısındakini işine gelir sözlerle kandırmaya, yalanla çevirmeye çalışma

yenge kadın: güveyi giren adama ilk gece hizmet eden kadın
yerinde yeller esiyor: namı nişanı kalmadı
yılışık: insana yapışıp ayrılmayan, kötü muameleye de aldırmayan, arsız
yine küplere bindi: çok kızdı
yobaz: talebe arasında kabadayılık ve güç gösteren
yontulmamış: kaba, terbiye görmemiş
yoz: terbiye görmemiş, kaba
yuğdu arıttı: yıkadı, temizledi
yuvasını yaptı: azarladı
yüz görümlüğü: güveyinin ilk gece hanımına verdiği hediye
yüz göz oldu: birbirine alıştı, laubalileşti

Z

zebellâyı: gayet iri, korkuñ, kaba adam
zêvzek: olur olmaz söze karışan, lafazan
zımbırtı: usulsüz, acemice çalınan saz
zıpır: iri, kuvvetli, kaba adam
zıpladı: atladı geçti
zıp zıp: hızlı hareketli oynama
zırlıtı: yüksek sesle, şamata ile kavga eder gibi konuşma
zırlak: çok konuşan, bilir bilmez söze karışan, izansız
zırtapoz: her şeye giren, zorla iş görmeye vc dediğini yaptırmaya çalışan
zırzır: durmadan bir sözü her seferinde tekrarlama
zırzop: deli gibi pek hafif davranan
zırvaladı: boş sözlerle işin rengini değıştirmek, işi bozmak, saçmalayıp işin sonunu getirememek
zıvanadan çıktı: delirdi
zibidi: düşkün kılıklı perişan adam

zimzom: kanşık hareketli, bozuk yürüten
zom zom: yersiz yere kollarını sallayarak orada burada iri adımlarla başı eğik dolaşan, yürürken uzun sakalı sallanan adam
zuhuri kolu: bir meydanda oynayan oyun takımı

Hanımlar Arasında Kullanılan Deyimler

Halktan hanımlar arasında erkek gibi her işi becerenler, söz sohbet bilenler, gayet tuhaf masal ve hikâye söyleyenler pek çoktu. Bu bölümde yazılanların yüzde 90'ı bu hanımların söyledikleri sözlerdir.

A
a a destur, o nasıl şey
a a destur, üstüme iyilik sağlık
a a ne aşifte kız o
a a ne uğursuz şey, ayağını dağlamalı
a a üstüme varma, hafakan illeti boğacak
a benim köhne civanım
a gözümle görsem yine inanmam
a hanım, bunamış o besbelli
a ne kepaze şeymiş o
a ne mene yüz, herife bak
a oğul o nasıl şey, kazan kulpu kaşlar
a oğul, onun nesi eksik, her tarafı tıklım tıklım dolu
a uğursuza bak, zorun ne
a yavrucağı nazar kakalamış
acaba senin nene yakışmış
adam maşallah ne de hasba şey
adam ol dedikçe adım adım geri gidiyor
adam sen de alıgın birisin
adam sen de düşündüğün şeye bak o da benim tasam mı
adamı tefe koyarlar da öyle çalarlar
adamın aklını çileden çıkaracak
adem ne de bulaşık şeymiş
adem paçalı güvercin gibi bir kız
adını duymuş tadını bilmiyor zavallı
afal afal ne bakıyorsun
afallandı kaldı yine

ağa düşmüşse döndü
ağlaya ağlaya gözleri kan çanağına dönmüş
ağrısız başına kaşbastı çatma
ağzı kaz kütmesi gibi kokuyor
ağzı kulağına yakın bir adamdır
ağzına bir parmak bal çalmışlar
ağzından baklayı çıkartma
ağzından çıkan kulağı işitmiyor
ah başımın kara yazısı, ne günlere kaldım
ah ilk gözümün ağrısı efendi
ah ne dedim de bu işi yaptım, kuruyası aklıma bak
ah o günleri mumla arıyorum
ah onu sorma sopa yoksulu
ah yavruim iyilik sağuk olsun
ah yavrum ömürler gör
ah yediğim kendimi yiyor
ahrette yedi yerde komşu hakkı sorulacak, komşuluk o kadar büyüktür
ak sadeli yüksek nalın, durma hanım durma salın
akıl mı dedin, tümen tümen
akıntı çağanozu gibi yan yan gidiyor
aklına şaşayım *amelimanda*'nın⁵⁶ birisi
aklı başından bir karış yukarda
aklına turp sıkayım
aklına pazara vermiş
aklının bir basamağı eksik galiba

⁵⁶ Amel-mânde: İşten kalmış, ihtiyarlıktan veya bir sakatlıktan dolayı iş göremez hale gelmiş adam (KT).

akrabası değil mi çocuğun kanı kaynıyor
 al bundan da beş paralık
 al bundan da iki paralık
 al ilk gözümlün ağrısı efendi
 alacası içinde bir adımdır
 aldın mı artık payını
 alık salık gidiyor
 alıklandı kaldı
 alırsın benim eski pabucumu
 Ali evlendi, Güllü gelin oldu, artık ne
 kaldı
 Allah bir adamın evvela aklını sonra
 malını alır
 Allah içinin karasını yüzüne vurmuş
 Allah ona son gürlüğü verdi
 Allah yağ mumu yakana yağ mumu,
 bal mumu yakana bal mumu verir
 Allah'tan iki "rahmet" in⁵⁷ biri (ağır
 hasta için söylenir)
 Allah'ın birliğine emanet
 almış ele, girmiş yola
 alının yazısı böyle imiş, ne çare
 alt çenesi mor çukayla kaplı
 alt çenesinden girmiş, üst çenesinden
 çıkmış, işini becermiş vesselam
 altın tas olmuş ne fayda, içine kan tū-
 kürdükten sonra
 aman artık dinlemem, yeni pişine uy-
 maz⁵⁸ sözler
 aman bırak artık taş başına
 aman bırak şu bunak karnı
 aman bırak zevceğin birisi
 aman keleşe bak kendini adam sanıyor
 aman ne de sırtıkan şey o
 aman ne kaz kafalı şeymiş
 aman nedir onun hali, şebek maymu-
 nuna dönmüş
 aman perisi pis bir kadın
 aman sus içime fenalıklar geliyor
 aman tövbeler olsun, günahuna girmişim

aman tu! tu! yakamı ısırayım
 aman üstüne varma cadı karı
 aman ya Rabbim hortlağa benziyor
 aman yitreğim koptu, tu! tu!
 amanın dostlar aklıma heyheyler geliyor
 ana-kız çifte kumrular, hep beraber ge-
 zerler
 andavalın birisi
 aramızdan kara kedi mi geçti yoksa
 ard ayağıyla kulağını kaşımaya başladı
 artık a dostlar hanım olmuş da mindere
 çıkmış
 artık ananın örekesi
 artık anı hayayı ekmekle yemiş
 artık avucunu yala
 artık ayağımızın pabucu başımıza çıktı
 artık ayıp olmuş naib de can çekiyor
 artık bana bayramlık adını söyletme
 artık bana torbanın ağızını açtırma
 artık bilinmeyecek nesi var, kör kör
 parmağın gözüne
 artık bilmem amıma şifayı buldu (fena
 oldu anlamında)
 artık bir kerre kel kızdı, söz kâr etmez
 artık sonra söz ebesi bir kadın
 artık bir oldu bir oldu ki ibrede kudret
 artık bir şey olmuş sanarak herkese bö-
 bürleniyor
 artık bundan sonra taşla dövüştün
 artık cinler başıma toplanmaya başladı
 artık eşek cıvesi etmeye başladı
 artık hanım bu kinayeden bıktım
 artık herifin ayrıntı şıştı
 artık hu! Densizlik lüzum değil
 artık iş olacağına varır
 artık kabak çiçeği gibi açıldı
 artık kambur kambur üstüne yüklendi
 artık keçeysi sudan çıkardı
 artık kızı baş göz etmeli
 artık kokorozlanmaya başladı

57 Rahmet: Esirgeme, merhamet.

58 Kolu eteğine uymaz.

artık o baştan çıkmış bir çocuk
artık o öğüdüntü almış, söz kâr etmez
artık o söze çanak tuttu da dilendi
artık ona olmuş olacak
artık ondan buz gibi soğudum
artık onlar kış kışa verdiler
artık onların ikisi canciğer bumber sar-
ması
artık oraya Mekke'de bir kulpu da bu
diye yapışmış
artık öyle sevinmiş ki ağzı kulaklarına
varıyor
artık pabucu dama atıldı
artık pabucun altını mı alırsın üstünü mü
artık pek havalandı sonu hayırlı ola
artık sana olmuş olacak
artık sokakları kulaçlamaya çıktı
artık sözü kesti attı
artık sözü dellâla verme
artık süttüne havale
artık takmış takıştırmış, iki dirhem bir
çekirdek
artık tekkeye postu serdi
artık telledi pulladı, kabul ettirdi vesse-
lam
artık yalıtı satmış mirasyediliğe başlamış
artık yüzü gözü sıyrılmış, adam olmaz
at hırsızı kıyafetli bir herif
atlı sakası gibi bir kadın
ayağını denk al sonra bilmem ha
ayağının altına karpuz kabuğu koydular
âyineye sen nasıl bakarsan, âyine de sa-
na öyle bakar

B

bana tartılmaya başladı⁵⁹
başı başıma, yaşı yaşıma uymalıdır
başı yumuşak bir kıza benziyor
başına gelenlere bak
başımın kara yazısı
başından büyük halt etmiş

bayrakları açtı, yine payları dinle
bekâr gözüyle kız bakılmaz
bekçi davulu gibi dan dan edip durma
belki altı üstünden iyi çıkar bilinmez ya
ben bunu bir uzun kulaktan duydum
ben öyle lâ ilâhiye gelemem
ben sana hayran sen cama tırman
beş karış tozu, bir aylık hotozu ile ge-
ziyor
beş parmağında beş karası var
beş parmağında beş sanat
beş para ver söylet, on para ver sustur
bırak şunu valla pintinin birisi
bırak şunu zıppının birisi
bin fendi var hangisine akıl erer
bin kapının ipini çekmiş bir adam
bin kerre pişman oldum amma ne çare
binbir ayak bir ayak tizerine, o kadar çok
bir akıl yaza mı yetsin, kışa mı
bir ayak üstünde bin yalan söyler
bir bilmediği varsa o da beş vakit na-
maz
bir dirhem et bin ayıp örter
bir geldi ki alı alına, moru moruna ka-
rışmış
bir gitti ki dört nalla
bir güzel kız ki doğrusu bir içim su
bir halde geldi ki içi içine sığmıyor
bir havradır gidiyor
bir gidiyor ki etekler ılık çalıyor
bin gönülmü olsa, ona birini bile ver-
mem
bir götürdüler ki yelyepelek yelken kü-
rek
bir kavga ettiler ki saç saça baş başa
bir kavga bir kavga ki artık gırtlak gırt-
lağa geldiler
bir kazgana kulp olamadı gitti
bir kerre ok yaydan çıktı ne fayda
bir kız ki sorma cive kutusu

bir kuza bin kişi bakar, bir kişi alır
 bir nefesi keskin hoca bulsunlar, kızca-
 ğızı al basmış⁶⁰
 birtakım çanak yalayıcılar etrafını almış
 bin tarakta bin bezi var
 bir taşla iki kuş vurdu
 bir yerlerde duramıyor ki keçi gibi artık
 düz duvarlara çıkacak
 birbirlerinin başının etini yiyorlar
 biri olmazsa, birisi başına *dağdağan*⁶¹
 darısı
 bohçasını bağlayan halayıktan hayır
 gelmez
 bomboş, cinler top oynuyor
 borç benim de kaygısı sana mı düştü
 boşboğazın biri
 boy pos divan atı gibi bir kız
 bu benim elim değil Fatma anamızın eli
 bu çocuk iyi saatte olsunlara karışmış
 bu iş artık cılk çıktı
 bu kadar para ile yedi kubbeli hamam
 yapılmaz ya
 bu söz artık kulağıma küpe oldu
 bu söz benim aklımı tırmaladı
 bu sözün dört kitapta yeri yok
 bu sözümünden pek huylandı
 buldukça bunuyor
 burnu Kaf dağında bir adam
 burnunu sıksan canı çıkacak
 buruşmuş muşmulaya dönmüş
 bütün gün öyle evet efendim, sepet
 efendim diyemem vesselam
 bütün yalan, galiba yine boyacı kazganı
 taşmış
 büyüctü kadınlar gibi koynu koltuğu çı-
 kın dolu
 büyüstüne tavşan başı

C

canıma can katacak değil ya

canı cini kalmamış zavallı
 canıma kâr etti, artık ne yapayım
 canıma sokacağım geliyor o kadar sevi-
 yorum
 cascavlak kaldı
 cavlağı çekti galiba
 cemâli kemâlini gösteriyor
 ceylan gibi bir kız, ağzımın suyu aktı
 cihan yansa vazifesi değil
 cimmime karpuzu gibi bir çocuk
 cin fikirli bir adam
 cinlerle komşuluk etmiş
 civelek bir çocuk
 cumhûr cemaat içeri girdiler
 cüce kuka bir herif, nesini göreyim, çal
 çal edip duruyor

Ç

çapaçulun biri
 çarşamba karısına⁶² dönmüş
 çenesi bıçak açmıyor
 çenesi düşmüş vırlanıp duruyor
 çenesine hayırsız(?) taşı
 çiban başı koparmaya gelmez
 çocuk değil Allah'ın bir belası
 çocuk değil bir yumurcak
çukadar çakırsı gibi içi dışına dönmüş

D

daha dur bakalım dün bir, bugün iki,
 ne çabuk
 darısı başına kızım
 dayak çeğe yakışır
 deli bir değil ki bağlayayım, ölü bir de-
 ğil ki ağlayayım
 deli ölecek, imam gülecek öyle mi
 derbeder bir adamcağız
 derd üstüne murad üstüne
 dev anası gibi bir kadın
 dırdurından bıktım usandım

60 Bkz. s. 415 (Halk Arasında Kullanılan Deyimler)

61 Ahlat, çitlenbik ağacı (YTS).

62 Bkz. s. 417.

dırlanıp duruyor
 dışı eli yakar, içi beni yakar
 dilenci değneğine dönmüş kurumuş
 kalmış zavallı
 dili ekmekçi küreği kadar uzun
 dilini çeşek arısı soksun
 dilinin altında bir şey var ama söylemi-
 yor
 dini imanı para, yoksa başka şey tanı-
 maz
 dişimden tırnağımdan artırdım
 doğrusu el kiri, yüz kararı
 doğrusu ya fıkırdaklı bir kız
 doğrusu ya kibar lokması bir kız
 dolambaçlı sözleri anlayamam
 dostlar başımdan ırak
 döndü dolaştı yine sözüme geldi
 duvağı başına olsun yavrum
 dümbelcek suratlı bir adam
 dünya başına zindan oldu
 dünyada kösenin sakalı bitmez, yoksa
 her şey olur biter
 düzensiz bir adama benziyor

E
 Edi ile Bidi, şakire tutü⁶³, başka kimse
 kalmadı
 eğer böyle söylemezsen hakkımı helal
 etmem
 eğer onu yaparsan, alnını karışlarım
 ekmeği dizinde bir adam
 el ârı, düşman gayreti
 elâlem maskarası oldu da oturdu.
 el ele verseler Bağdad'ı bulurlar, soyu
 sopu o kadar çoktur
 el kiri yüz kararı
 el öpenlerin çok olsun
 eli işte, gözü oynasta
 elimi sallasam ellisi, başımı sallasam ba-
 şı tellisi gelir

elinin körtü daha neler
 "ergen"⁶⁴ kadın boşamak kolaydır
 eşinden ayrılan kumru gibi zavallı tek
 başına kaldı
 eteği belinde kadın kadıncıktır
 ev alma komşu al
 evde durur kadın değil, sokak süpürgesi
 evlerde kalmış, başına kusan olmamış
 evlerden ırak evlere şenlik
 iyi saatte olsunlar, tül tül!

F
 fakirin kulübesi kendine saraydır
 fakirin malı yok, kiri çoktur
 fakirlik ayıp değil, kirlilik ayıp
 fare düşse başı yarılacak
 feleğe kelek demiyor
 feracesi kol demirinde asılı bir kadın
 fattan bir kadın
 fetvayı kendi uydurdu
 fıkır fıkır kaymıyor
 fındık kurdu gibi bir kız
 fındığın birisidir
 finiri fırlı dolaşmaya başladı
 finldak gibi dönüyor
 fincan gibi gözlerini açıp da üzerime
 gelme
 finnekâr bir kadındır
 fitne kumkuması

G
 gel keyfim gel
 geleceğin varsa, göreceğin de var
 gelin kaynana toprağından yaratılmış
 derler
 gidi seni maskara
 gidi seni uğursuz
 gitti beyler paşalar, kellere kaldı köşeler
 gitti gider, hâlâ gider

63 Bilinen yaygın biçimi: Edi ile Bûdû, şakire dudü (Birbiryle anlaşmış iki yaşlı kişinin başbaşa kalışlarını anlatan halk deyiimi (TDKTS).

64 Ergen: Bekâr.

gittikçe *kamet*⁶⁵ artıyor
gölgesinden korkan bir adam
gönül masumdur, her şeyi umar
göz değil çam budağı
gözleri velfeer okuyor
gözü kapıda kaçmaya bahane arıyor
gözüm a dostlar yine hayaletler gö-
rünmeye başladı
gözüne yine iyi saatte olsunlar Rüküş
Hanım mı görünmeye başladı
gözünün çapağım silmeden sokağa çık-
mış
gücenme, yalancıkıtan söyledim
gücü yitti, işi bitti
gül üstüne gül koklanmaz
güle güle gıysın, eskisi süprüntülüğe
güle güle bayılacaktım
güllablılık etmeden usandım
gün görmüş, dem şırmış, daha ne
olacak
gün olur ayı besler, ay olur yılı besler
günahı vebalı boynuna
gürbüz bir çocuk olacak
güzelde aranan kaş gözdür, gerisi sözdür

H
haber alıncaya kadar zavallının hayrı
kalmayacak
halini bilmiyor da burnu havada
halini görüyorum da içime baygınlıklar
geliyor
ham halat bir adam
hamam anası kıyafeti bir kadın
hamarat bir kadındır
hamhum şaralopa gelmem, malum ya
hangi taş katı ise başını oraya vur
hangi taşı kaldırsan altından çıkar
haseki küpesi gibi sallandı kaldı
haspa ne de civelek şey

haspaya konur
hasta yemek yemez para yer
hastası sağına yetmiş öyle gidiyor
havasına tâbi bir adam
haydi oradan beşaret⁶⁶
haydi oradan budala
haydi oradan çanak yalayıcı
haydi oradan elâlem maskarası
haydi oradan gudubet
haydi oradan humbıl
haydi oradan kaltak
haydi oradan kel kafalı
haydi oradan kepaze
haydi oradan mankafa
haydi oradan mıymıntı
haydi oradan musibet
haydi oradan sünepe
haydi oradan şüpürge
haydi oradan şaşkın kaz
haydi oradan şebek şuratlı
haydi oradan şıllık
haydi oradan şirpıntı
haydi oradan yelloz
haydi oradan zibidi
haydut gibi bir adam
hazır mezar ölüsü gibi bir adam
hepsi bitti de leğen örtüsü kaldı
her gün bir kapının ipini çeker bir
adam
her kuşun eti yenmez anladın mı
her renge girer bir adamdır
her rengi boyadı da fıstıklı kaldı
her sözü iğne gibi bir adam
her sözüne *lebbeyk*⁶⁷ diyenlerden değı-
lim de fena oldum öyle mi
herkese peşkeş çekiyor
herkesin tenceresi kapalı kaynar, iç yü-
zünü kimse bilmez
herifi bir kalayladım ki sorma

65 Kamet: Boy.

66 Beşaret: Garip şey, ucube, çirkin (KT).

67 "Buyur efendim" anlamında kullanılır.

herifin tuzu kuru nesine lazım
heyula gibi bir adam
bezar aşına⁶⁸ bir adamdır
himbilin biri
hınca hınc dolmuşlar, iğne atsan yere
düşmeyecek
hırçnılığından bir deri bir kemik kaldı
hırgürden bir türlü başını alamadı
hırpalanacak arık yeri kalmadı
hırtlanba olmuş zavallı çocuk
hiçbir sözün altında kalmaz ki
hiç yoktan torlak⁶⁹ beydir
hindi gibi kabarmaya başladı
hindi hırkasına döndürdüler
homur homur homurdanıp durma
hor gördüğün bir gün olur, zor olur
horozu başına bağlamış da sabahleyin
sokağa öyle çıkmış
hortlağa dönmüş bir kadın
hotozunda bir karış toza bakmıyor da
temizlikten dem vuruyor
huyu kurusun ne inatçı şey
huyuna gitmez sen de bari suyuna git
be adam
hüner söylemede değil yapmaktadır

İ
içi içine sığmıyor
içinden pazarlıklı adam
iğneli fiçıya konmuşa döndüm
iftar topu gibi bir patlayış patladı ki ar-
tık sorma
ikide birde gelip de bana çatma
ikide bir insanı arı gibi sokuyor
iki söz âdeme bir bükü yerine geçer
ikisi bir yastıkta kocasın
inadım inad, muradım murad
insan kulağından zehirlenir
insan olmalı yoksa sakal keçide de var
insan taş kavuğundan çıkmaz ya
insanı parayla gömmezler ya

insanın gördüğünden göreceğinden
çoktur
ipini çeken bir kadındır, üstüne varma-
ya gelmez
istemediğin ağaç altında biter
iş alevlendi gibi görüntüyor
iş başa düşünce etek aşağı düşer
iş işten geçtikten sonra ne fayda
iş işten geçtikten sonra ne fayda verir
iş gücü yalan dolan
iş o savsaklayıp duruyor
iş öyle omuzdan atmaya gelmez
işine gitmeyenin peşine giderler
işitenlerden irak
işitenlerden ve ölüden irak
ışkembe suratının nesine bakmış

K
kabak çiçeği gibi açılıyor
kadın değil odun yarması
kadın değil söz ebesi
kadın kadıncık bir kızdır doğrusu ya
kadının içi çift çarısı
kafası kalın bir adam
kahpe bir oldu bir oldu ki hiç sorma
kahpenin gözleri velfecri okuyor
kaldırım kargasına dönmüş
kalles bir adama benziyor
kalmış kalmış da artık ona mı kalmış
kanbersiz düğün olmaz
kanı sıcak bir kızcağız, karın ağrısı ne
söylenip duruyorsun
karga değneğine döndü
karnı burnunda ise gebedir, burnu kar-
nında ise ebedir
kaşıkla ver, sapıyla gözüntü çıkarır
kaygısı bana düşmedi ya
kayınanası yerde kalası
kaynar güğüm gibi içinden pazarlıklı
kebab yemiş gibi dişini karıştırıyor
kedi gibi sindi

68 Her şeyi bilen.

69 Torlak: Genç, toy; henüz evcilleşmemiş, alışmamış (KT).

kehlesi⁷⁰ kanlandı galiba
kel kafası kızmaya görsün her şeyi yapar
kel kız ablasının saçıyla övünür
kelle kulak yerinde bir adam
kem küm edip durma ne ise söyle
kendi başını bağlayamayan, gelin başı
bağlamaya kalkar
kendi günahım kendime yetişir
kendi ne, budu ne
kendini dirhem dirhem satıyor
kepezeliğin artık sırası değil
kepezelik artık yeter
kepezeye döndü
keyf benim, köy kâhyanın
keyfi değilsin ya artık ne karışıyorsun.
keyfimin kâhyası değilsin ya
kınalı kuzu gibi bir kızcağız
kırkbir buçuk kere maşallah
kırk gün günahkâr, bir gün tövbe-kâr
kızcağız içlerinde kavruldu gitti
kızcağız onun kısmeti imiş, çöpçatan
çatmış
kızcağın kulağın doldurmuşlar
kızdan çok ne var, saçımın teli kadar
kızı olanın Allah yüzünü karartmasın
kızımız yok
kızın babası sakal kabası
kızın başını ateşlere yaktılar
kızlar ağası gibi bütün gün kadınlarla
beraber
kibar dalkavuşu bir adam
kibar nazlısı
kibarlık para ile değil yaratılıştadır
koca değil bostan korkuluğu
kocasından rahatı olan kadın kurna ba-
şında belli olur
köftehor kendini adam olmuş sanıyor
köpüğü durmuş ya nesine lazım
kör gözün beni mi gördü
kör kör parmağım gözüne
kör şeytan önümde dolaşmaya başladı

kulağı kirışte
kulağının dibinde sivrisinek gibi vızla-
yıp durma
kulağının bir tarafından girip bir tara-
findan çıkıyor
kurna başı soygununa dönmüş kurt gi-
bi içimi yiyor
kurtlanıp ayaklandı fikir fikir kaynıyor
kuyruğuna basma huylanır
kuyruklu kulaklı bir yalan
küflenmiş altınları vardır
külhan beyi oldu da ortaya çıktı
külhaninin birisi
külhaniye bak, adam olmuş da söze ka-
rışıyor

L
laf değil a söz ola
laf olsun da akşama kadar oturur
laf lafi açar derler
lafzen bir adam

M
mandagöz karı, gözlerini açıp da üzeri-
me gelme
matbah kedisi gibi yemekten yemeğe
geliyor
mezar kaçkını bir kadın
minder çitriten tembellerden
misafir kısmetiyle gelir
mizacı poh poha çok gelir
mum hala gibi köşede oturuyor

N
nafile yutkunma, senin ağzının harcı
değil
ne de ağlamış çehreli şeydir
ne de gudubet şeymiş
ne de şırnaşık şeymiş
ne ilişiği var, Allah'a bir can borcu kal-
mış
ne mutlu kızcağızımız

ne vakittir zavallı çıır çıır çığırıyor
ne vızılıcı çocuk
ne yaptı yaptı aklını çeldi
neresinden tutsan insanın elinde kalıyor
nikâhta keramet vardır derler
nisan ağlar, mayıs güler

O

o adamda şeytan tüyü var
o atlıyı attan indirir
o aybaşı sofrı başından başka ne düşü-
nür
o bir yere gitmez, ev danasıdır
o çocuk sanki büyümüş de küçülmüş
o da gitti ha, toprağı bol olsun (yüzüstü-
ze rahmet okumamak için söylenir)
o da bir ahım şahım değil ya
o da şaşkalozun birisi
o da yalan, bu da yalan, fili yutmuş bir
yılan
o da mı öldü, başına bir kaza gelecekti,
bununla sakıt oldu (bu da acıma-
mak için söylenir)
o da öldü Allah yanında yatanlara Rah-
met eylesin (bu da yine acılamak
için söylenir)
o eve kızcağız başının duvağı ile geldi
o herife bir türlü kanım kaynamadı
o işe çoktan yeltenmeye başladı
o işi artık bir kerre parmağına doladı
o işi aşureye döndürdü
o kadar bozulmuş
o kızı alan ellerine kına koysun
o koca değil, ömür törpüsti
o kirli çıkandır, neleri yoktur
o minimini kızı nereden bulmuşlar
o nasıl âdem, aklı naklinden belli
o nasıl bıyık, fareyi yutmuş da kuyruğı
dışarıda kalmış gibi
o nasıl göz, baca deliğı gibi
o nasıl göz, boncuk mavisi
o nasıl kız, aşiftenin biri
o nasıl şey, cumba kuka gibi bir adam
o pek fenlenmiş bir kıza benziyor

o senin ağzının kaşığı değil
o yumruğına tükürmüş bir adamdır
o zaten hazır, çantada keklik
oh elin nurdan kopsun
oh gel keyfim gel
olan oldu, biten bitti
olan oldu, torba doldu
ona kocalık değil, hocalık ediyor
ona laf anlatmak için sığır kadar yürek
ister
ona yüz verdikçe elli daha istiyor
onu bir şey mi sanıyorsun tily kabası
onu çeşek sudan gelinceye kadar dövdü
onun akıl ustasıdır
onun bildiğini şeytan bilmez, ne fettan
şeydir
onun o olduğuna bin şahit ister, o ka-
dar bozulmuş
onun nefesi hastalara birebirdir
onun neresine bakmış kaltağın
onunla göbeğim beraber kesilmedi ya
onunla iş görmek şeytanla çuvala gir-
meye benzer
ortalığı yine alt-üst etti
ortalığı yine kasıp kavurdu
ot yok ocak yok, ne yapsın
oynaşı peşinde, rastığı kaşında sokak
sokak geziyor

Ö

ölüm Allah'ın emri, bir türlü bırakmıyor
ömrü günü hır hırla geçti zavallının
önünü ardını saymaz adamdır
öyle bir çıktı ki kan kırmızı
öyle bir halayık ki ver eline baltayı
odun kestir
öyle bir hanım ki yedi dağın çiçeğı
öyle caf cıfı sözler pek hoşuna gider
öyle çok ki ürkütmeden sayılmıyor
öyle el çabukluğına gelemem
öyle harab olmuş ki hak kuran kafesine
dönmüş
öyle ister ki hatta çarparasız oynar
öyle kaltağın sözü mü olur

Öyle kibarlık mı olur, bacası tütmez,
horozu ötmez
Öyle koca koçan olsun
Öyle murdar ki handiye⁷¹ kolundan
koltuğundan fareler çıkacak
Öyle soğuk ki buz bardağı
Öyle sümüklü herife çok bile
Öyle yalancı ki Allah bir dediğine inan-
mamalı
Özrü sözü gibi olsa bari

P
paçalı güvercin gibi bir kız
paçasını çekmeye kudreti yok, Öyle pa-
saklı bir kadın
parça bohçası gibi bin rengi var
pek afacan bir çocuk
pek bağı yufkadır
pek çapaçulun biri
pek çolpa bir adamcağız
pek derbeder bir adam
pek fenlenmiş bir kız
pek fettan bir kadın
pek gebeş bir şey, dumanı üstünde bar-
dak eriği
pek haylaz bir çocuk
pek hokkabaz bir âdemdir
pek incelme koparsın
pek kalleş bir adama benziyor
pek sünepe bir adam
pek şımarık bir kız
pek terelelli bir adama benziyor
pek yılışık şey, her gördüğüne sırtıyor
pek zirzop bir adam
peşin peşin para vermedik ya
pişik gözlü bir kız
pişmiş kelle gibi sırtıyor
pufla gibi döşeklere almışmış
pür neş'e telleri gültüyor

R
Rabbim aklım sana emanet

Rabbimin ne kulları var
Rabbim övmüş övmüş de Öyle yaratmış
Rabbim, papaya dönmüş ihtiyarlamış

S
sadık tatar gibi dünyayı dolaşıyor
safâ pezevengi gibi bir adam
safayı hatırla gidiniz efendim
sağ olana, dağ üstü bağ olur
sağlıcakla kızım gidin, güle güle
sakalı zom zom ediyor
sakalından utan bari
sakalını sallayıp geziyor
saksağan gibi her konduğu yeri kirleti-
yor
salağın birisi görmüyor musun
salgın bir hastalık imiş
salkım saçak gezer durur
salla sırt etti gidiyor
sana bir dayak atarım ki çek sudan ge-
linceye kadar
sana olmuş olacaktlar
sanki ağzından bal akıyor
sapasağlam bir adamdı
sefalet yakasına çökmüş zavallının
sefihin birisi ne olacak
sefil sergerdan⁷² geziyor
sen ben, takkeli yengem, başka kimse
kalmadı
senden bana kulaç kulaç izin
seni alan adam başına teller takınsın
seni alan adam ne mutlu
seni alan adam yerinsin
sevda peşinde gezer bir kadın
sevda lısı beklemiyor acelesi ne
sevdiğinin başı için olsun
sevincinden ağzı kulaklarına varıyor
sevincinden çarparasız oynuyor
sıkı fıkı görüşüyorlar
sıkılmadan o sözü nasıl söyledin
sırtkan suratlı bir şey

71 Neredeyse.

72 Ser-gerdan: Avare, şaşkın, sersem; perişan (KT).

sidikli gözltü durmadan ağlıyor
soframızda meleklerle sinекlerden baş-
ka kimse kalmadı

son ucu bakalım nereye dayanacak
sonra görme kibar hatırını yıkar
soyu soppu artık bir araya toplandılar
soyu soppu ürkütmele sayılmaz
soyulmuş hacıya döndü
soyulmuş soğana dönmüş
söz anlatuncaya kadar kanım iliğim ku-
rudu

söz ölüm getirmez ya
söz sözlü açar, doğru sözden âlem kaçır
sözlerine şöyle bir kulak misafiri oldum
sözlü artık bir ip gibi uzatma
sözlü burnundan ileri gitmiyor
sözlü özüne uymaz bir adam
sözlü sazına uymaz bir adam
sözüm buradan dışarı
sözüm sana batıyor galiba
sözümde kuşkulandı galiba
sözüne gelirsin amma neden sonra
sözün canı vardır derler hayır söyle
sözünüzü balla kestim
suç gelin olmuş da kimse güveyi gir-
memiş

suyunca gitmesen, ne çare olmuyor
süfheha-yı ümmetten birisi
surre devesi gibi takmış takıştırılmış

Ş
şaka değil iş böyle
şakak ladeni gibi alnına yapışmış
şap başka şeker başka
şapı kaynatsan olur mu şeker, cinsi ne
ise cinsine çeker

şeftalisi bir altına
şerrinden Hak saklasın, fitne kumku-
ması

şeytan gibi kendini beğenmiş
şeytan kadar akli erer
şeytan kulağına kurşun
şeytana pabucu ters giydirir
şeytandan ders alınmış

şeytanın yattığı yeri biliyor
şurada burada sürüklenip geziyor

T
tadı tuzu yok, pek yavan sözler
tamtakır kırmızı bakır
tabana kuvvet bir gidiyor ki
tabanı yanmış it gibi koşuyor
tabansız biri imiş duramadı kaçtı
talaş alevi gibi çabuk söntüyor
tarağına göre bez çözerler
tarla cadısına dönmüş
tasası sana mı düştü a canım
taş başına bırak şunu
taş taş üstünde kalmasın
taş yürekli bir adam
tatlı ye, tatlı söyle
tavan başıma yıkıldı sandım
tavlandı, fıçıya döndü
teleme peynirine benzer bir vücut
telledi pulladı bir anlattı ki
tembele iş buyur, sana akıl öğretsin
teneşir horozu kıyafetli
tepeden inmişe döndü
tepeden tırnağa kadar donattı
tılsımı bozuldu galiba
tilki gibi bir adamdır
tımarchanecinin gözlü kör olsun seni
görmediği için
tombul tombul maşallah
tostoparlık bir şey
tu tu nazar kakalamasın, kırkbir buçuk
kere maşallah
Türkmen hocasına benziyor

U
uğursuzun bastığı yerde ot bitmez
organ dedikçe uzanıp gidiyor
uslu otur da sana hanım desinler

Ü
üç otuzcağız dükkü kızcağız
üstüne şahin gibi atılıyor

Y

yağlı kapıya çatmış
yaka paça sürüklediler gitti
yakası açılmadık yalanlar var
yalan dolan işini beceriyor ya
yalan kumkuması bir adam
yalana zahmet çekmiyor doğrusu ya
yalnız yediği ile dediğini bilmez, yoksa
her şeyi bilir
yanaklarından kan damlıyor
yanında adamım demeye haddim yok
yaradana kurban olayım
yaradana sığınırım
yarım aklım var, onu da alacaktı
yaşı küçük, aklı büyük bir çocuk
yaşı ne başı ne, daha üç yirmisinde
yaşı ne başı ne yavrucağın
yavan yaşık sözler
yavrucağın ağlamaktan göbeği çıkacak
yavuklusu kavuşacak gibi konuşuyor
yavuklun evde beklemiyor ya, acelen ne
yedi dağın arkasına gitsin, dağlara taş-
lara yumurcağın birisi
yediği zehir, giydiği kefen
yediği zehir, içtiği zakkum
yelken kütrek bir gitti ki
yenmişle olmuşa çare yoktur
yerinde duramıyor, fıkır fıkır kaynıyor
yeter okuduğu, Mekke hafızı olacak
değil ya
yine bayrakları açtı bakalım
yine bir iş yapacak diye çarpıntılarım
tuttu
yine bir şeyler kuruyor galiba
yine burnunu şişirmiş ne oldu acaba
yine çan çan edip duruyor
yine gagalaşmaya başladın, hu kendine
gel
yine koskoslanmaya başladı
yine kör tarafına tesadüf etmiş, yine

kurdarı ayaklandı galiba
yine ne dolaplar kuruyor acaba
yine ne kumpaslar kuruyor acaba
yine ne oldu, homur homur homurda-
nıyor
yine pek yükseklere uçmaya başladı
yine tabanları kaldırdı bakalım
yumruğuna tükürmüş bir adam
yükünü devirecek yer arıyor
yüzüstün birisi
yüz buldu ya astarını da istiyor
yüze gıltıcı, can yakıcı
yüzü gözü sıyrılmış bir kız
yüzüne bak da haber um
yüzüne bakanın kırk yıl işi rastgelmez
yüzüne karşı attı kalayı
yüzünü gören kırk yıllık yola kaçır

Z

zahir işine gelmedi galiba
zamane piçleri her şeyi biliyorlar
zavallı baştan başa cık yara içinde
zavallı çocuk hırtlanma olmuş
zavallı galiba aklını kaçırmış
zavallı galiba *umma*'ya⁷³ uğramış
zavallı ishak kuşu gibi sabaha kadar ba-
ğardı
zavallı içim saf aldanmışım
zavallı kan içiyor da kızılık hoşafı diyor
zavallı kızın ağzı var, dili yok
zavallı küçülmüş hurma kadar kalmış
zavallı saçını süpürge etti ama ne kadri
bilindi
zavallı sevda kumkuması olmuş
zevali gelmiş galiba da kabına sığamıyor
zıp zıp gidip gelme içimi sıkıyorsun
zıp zıp sıçrayarak gitti
zıpır bir adam
zir delinin mor kerrakesi
zır zır edip durma
zır delinin birisi

73 Uma, umma: Küçük çocukları korkutmak için uydurulmuş korkunç bir hayali yaratık (K7).

zırlağın birisi
 zırlayıp duruyor
 zırpınk birisi
 zırtapoz bir adama benziyor
 zırvalayıp durma
 zırzıpır zebellanın birisi
 zilzurna bir hale geldi ki sorma
 zom zom sakalını sallar gezer
 zorla güzellik olmaz ya
 zoru topuzu yok ya
 zuhuri kolu pişekârı bir adam
 züğürtce teselli ne yapsm

Hanımların Özel Deyimli Duaları

Allah elden ayaktan düşürmesin
 Allah gönlüne göre versin
 Allah hekime hocaya muhtaç etmesin
 Allah kimseyi şaşırıp düşürmesin
 Allah kişiyi iyi gördüğünden yad etmesin
 Allah muini olsun
 Allah yol açıklığı versin
 Allah'ın birliğine emanet
 biz yedik Allah artırsın
 düşmanlık edenler düşnam⁷⁴ olsun
 Rabbim ateşten afattan esirgesin
 Rabbim bahtıyla güldürsün
 Rabbim birine bin versin
 Rabbim cümlemize medet etsin
 Rabbim düşman şerrinden saklasın
 Rabbim gül yüzünü soldurmasın
 Rabbim güntünü güntünden âlâ etsin
 Rabbim iki cihanda aziz etsin
 Rabbim işini gücünü rast getirsin
 Rabbim izzetiyle izzetlesin
 Rabbim kâr açıklığı versin
 Rabbim kârına bereket versin
 Rabbim kazadan beladan saklasın

Rabbim kem nazardan saklasın
 Rabbim kesene Halil İbrahim bereketi versin

Rabbim sıkıntı çektirmesin
 Rabbim sonunuzu hayır etsin
 Rabbim yatıp kapılara baktırmasın
 Rabbime sığınırım
 toprağı tutarsan altın olsun

Hanımların Özel Bedduaları

Allah canını dokuz taksitte alsın
 Allah'ın gazabına gelsin
 başı beyni patlasın
 boyu bosu devrilsin
 cehennemine dibine gitsin
 ciğeri doğransın
 dilerim el avuç açsın
 dilerim evladından bulsun
 dilerim tatlı canından bulsun
 evi başına yıkılsın
 evi ocağı yansın
 göz dikenin gözü çıksın
 gün görüp gülmesin
 güvendiği dal elinde kalsın
 Hakkın rahmeti üstünden yel gibi geçsin
 "hânüman"⁷⁵ harab olsun
 her ayıbını toprak kapasın
 her tuttuğu toprak olsun
 İlâhi beni knayanın başına gelsin
 İlâhi betini bereketini bulmasın
 İlâhi görüp göreceği o olsun
 İlâhi iki gözü kör olsun
 İlâhi kötü niyeti başına gelsin
 İlâhi tatlı canından bulsun
 İlâhi vücudundan fitil fitil çıksın
 İlâhi yediği ekmek gözüne dizine dursun
 İlâhi yurdunda baykuşlar ötsün
 kör olsun da sürünsün
 kül kömür olsun

74 Düşnam: Kötüleme, sövme (KT).

75 Nesi var, nesi yoksa anlarında. Hanüman (hanemân; hânemân; hânemân) aile ve ailesinin yaşadığı yer; ev halkı ve eşyası; ev bark, ocak (KT; OTAL).

okuduğu kitap çarpsın
ştirtüm şirtüm şirtstün
şeriat kılıcına gelsin
yaşı toprakta sayılsın
yeri baldıranlık olsun
yeri yurdu dağılsın
yumurcaklar çıkarsın

Köttü Birinin Vefatında Hakaret ve Alçaltma Amacıyla Söylenen Bazı Deyimler

Allah yanında yatanlara Rahmet etsin
başına bir kaza gelecekmiş bununla sa-
kıt oldu
canı cehenneme, öldü
canı *esfel*'inden⁷⁶ çıktı
.....⁷⁷ canına, öldü gitti mi
canını cehenneme ismarladı
cavlağı çekti
civarındakilere Hak imdat eylesin
çukuruna yılan çıkan dolsun
çukurunu doldurdu, darısı emsalinin
başına
esfel-i sâfilin'e⁷⁸ gitti
geberdi gitti
Hak canını aldı da kurtulduk
hele defolup gitti
Hakkın rahmeti üzerinden yel gibi geçsin
hele gelmez yola gitti
hele gitti adı sanı batsın
hele son nefesi çıktı

hendek mekân
hortlasın
ila cehenneme zümere
kakırdadı
kırk kırk derken elliye buldu
kurudu
kuyruğu dikti
lanet canına oldu
mekânı baldıranlık olsun
mezar bile kabul etmez
mortoyu çekti
nalları attı
neces⁷⁹ içinde yatsın
nihayet gürledi gitti
onun gidişi tathir-i arz⁸⁰ gibidir
semeri devirdi
sıfırı tüketti
yeri cehennem olsun
yezidle haşrolsun
yüz okka ibrişim boyu yerin dibine
geçsin
zıbardı

Kayı Üzüntü Veren Muhterem Birinin Vefatında Edilen Hayırdualar

âlem-i ukbâ'ya nhlet etti⁸¹
Allah azab-ı kabirden hıfzeyesin⁸²
Allah cennetiyle ikram etsin
Allah sualini âsan etsin⁸³
âzim-i dâr-ı cenân oldu⁸⁴

76 En altından anlamında. Efsel: Pek aşağı ve alçak olan, en sefil, en aşağı yer (KT; OTAL).

77 Okunamadı.

78 Efsel-i sâfilin veya esfelü's-sâfilin; Cehennem dibi (KT; OTAL).

79 Neces: Pislik.

80 Dünyayı temizleme.

81 Ahirete geç etti.

82 Kabir azabından korusun.

83 Kolaylaştırsın.

84 Gönüller diyarına gitti.

bu âlem-i faniye veda etti
canını canına verdi
cennet köşklerinde otursun
cennet mekânı olsun
Hudâ enva-ı iltifatıyla ruhunu handan
etsin⁸⁵
Hudâ Kur'an'ı yoldaş etsin
Hudâ taksiratını affetsin
ilâ rahmetullah⁸⁶
imanı kendisine enis⁸⁷ olsun
ircii emrine lebbeyken oldu⁸⁸
kabri gülzâr-ı cenân⁸⁹ olsun

kabri pür nur olsun
kurb-ı Hakk'a⁹⁰ gitti
menzili cennet olsun
nail-i nimet-i didar olsun⁹¹
nail-i-Rahmet olsun⁹²
nur içinde yatsın
Rahmet-i-Hakk'a vasil oldu
Resul-ı Ekrem şefî olsun⁹³
ruhunu Allah meic-i âlâda ferah-nâk⁹⁴
etsin
ruh-ı revânî⁹⁵ şad olsun
tekmil-i-enfas etti⁹⁶

Tulumbacı, Bıçkın ve Kıpti Terim ve Deyimleri

Bölmütün başında da belirttiğimiz gibi "tulumbacı dili" ya da diğer adı "bıçkın dili" ve buna karışmış olan "Kıpti deyimleri" de benimsediğimiz usule göre harf sırasıyla düzenlenip anlamları gerekli açıklamalarla ayrı ayrı yazılmıştır.

A
abulabud: kaba istidatsız
afi: yalan, şaka, latife
aftos: dost, sevdiği kadın
alarga: açığa çekmek
alay: eğlenme, latife
antin: fahişe
arpacı: hırsız
asor: işret, rakı
aynalı: güzel, yakışıklı

B
betildi: darıldı, çıktı
bıçkın: çapkın
boğdu: elinden parayı aldı

C
caka: birine kurulmak, çalım satmak,
kendisini önemli göstermek

Ç
çaktı: anladı, farkına vardı
çingar: kavgâ

85 Allah çeşitli iltifatlarıyla ruhunu şevindirsın.

86 Allah'ın rahmeti üstüne olsun.

87 Enis: Arkadaş.

88 "Bana döneceksin" emrine itaat etti (lebbeyk: "Buyrunuz, emir sizindir efendim" anlamına kullanılan bir kelime; lebbeyk-zen: evet diyen, razı olan [OTAL]).

89 Cenân: Gönül; gülzâr: gül bahçesi.

90 Kurb-ı Hak: Allah'ın yakını, yanı.

91 Allah'ı görme nimetine ulaşsın (Didar: Yüz, Çehre)

92 Allah'ın rahmetine kavuşsun.

93 Peygamber ona kefil olsun, şefaati etsin (Şefî: Şefaati eden).

94 Allah meleklerinin ve peygamberlerinin aziz ruhlarıyla beraber bulundurun sevin-dirsın.

95 Revân: İnsan ruhu; rûh-ı revân: gidici olan ruh (KT).

96 Son nefesini verdi (Enfas: Nefes'in çoğulu; Tekmil: Bitirme, sona erdirmeye).

D

dalga: keyf için kullanılan haşhaş
dalga geçiyor: dinleniyor
dam: hapishane
dikiz: dikkat, farkına varma

E

enseledim: yakaladım
erketeci: Rumca zabıta anlamında

F

fiyaka: çalım, kibir

G

gaco: fahişe
gıra boğdu: söze boğdu, çok söz söyledi

H

habezan: aç gözlü, çok yiyen
hamhum şarolop: anlamsız boş sözler
hampa: rakip, engel
handaval: alık, sersem
herifi tulum çıkarmışlar: soyup çıplak
burakmışlar
hır çıkardı: kavga etti
hurt: abdal, sersem
hışır: kaba, acemi, sersem
hıyar: abdal, sersem

İ

içerledi: tutuklandı
ip ettim: kaçtım
ispiyon: casus (Fransızca'dan alınma)

K

kantarlıyı attı: sövdü
kantın: yalan söz
karmanyola: birinin başını zorla koltuğu
altına alarak büküp üstüne çökmek
kilefteci: dolandırıcı, hırsız
kırık: ilgisi olan kimse
kırpiyoz: önemsiz adam
kır: yalan söz

kofti: yalan söz

kotez⁹⁷: hapishane

kıyak: güzel ve cesaretti

kızağa çektim: elbiseyi tamir ettirdim

kopuk: parasız, işsiz

kurnaz: hilekâr, açığöz

kurtizan: zamparalık

M

madik: hile, yalan

makine: silah

mangız: para

mantar: yalan

matiz: sarhoş

moruk: baba

N

nanay: yok, bitti

P

payandayı çözdü: kalkıp çaresiz gitti

pırnık: rakı, iştret

pyıdırdı: defoldu

piyastos: barışmak, dağılmak

S

sandık: tulumba

sandık kalktı: tulumbayı götürme

sarakaya alma: alaya alma, latife etme

sırıkladı: çaldı, hırsızlık etti

silik: uğursuz, fena

şinanay: sahte kibarlık, boş gösteriş

T

takım açdı (takım kalkdı): yangına gitme

takım bindirdi: tulumbanın kurulması,

birbirine çatılması

tıpayı attı: delirdi

tırıl: zığürt, parasız

tırtıkladı: elinden aldı, çaldı

Tudî: Kıptî

tulum: yalan söz

tüydü: kaçtı, savuştu

⁹⁷ Kudes (kodes): Tavukların kapalı tutulduğu yer, kümes.

U
uçlandı: verdi
uski: para

Y
yelkenledi: aklını kaçırdı
yosma: güzel, edalı

Tulumbacıların Kullandığı Diğer Bazı Sözcükler

A
adım aç arkadaş
anam babam
anam babam kardaşım

B
beni hışır yerine mi koydun

C
cin olmadan adam çarpmaya kalkmış

D
doğuran ana utansın

G
geçmiş kınalı
geçmiş tenekeli

H
hovarda şeydir

İ
imanım be

V
vız gelir: önem vermem, işten saymam
voli çevirdi: yolunu buldu, sırasına geldi

Z
zıppe: hafifmeşrep, önemsiz

K
kabadayı şeydir
kuyak şeydir
kuyruğu kıstı

N
ne düşünüyorsun arkadaş, borç benim
kaygısı senin mi

S
sıpanın nalı yaşıyor be

T
tintini dondu

V
valla billa bokçu canına kıyanım
vay canına yandığım
vay dinine yaptığım
vay omuzdaş sen misin
vay canına yandığım ispinöz, bize de
mi caf caf

Y
yine yutmuş

Âlûfte Sövgüleri

Âlûftelerin kavga sırasında birbirlerine sövmek için söyledikleri sözler şunlardır:

A
acaba kendini ne sanıyorsun yüzüne
bakan bile kalmadı
adın pazarda geziyor artık
adına tadına gelen kalmadı
artık şebele maymununa dönmüşsün
aşûftenin zoruna bak
ayol kendini satma, alan kalmadı

B
başına kusan olmuyor
buruşuklarının arası kir dolmuş

E
eşek cilvesinden başka ne bilirsin

F
fıkırdayayım derken kıkırdayacaksın

G
geydiğin esvap üstünden kaçıyor
gözlerin ocak penceresine dönmüş
gudubet kanyaya bak

H
haline bak, tabanın yüzünden temiz
halini bilsen bari a mıymıntı
haşlanmış işkembe suratlı
haydi oradan şırpıntı
hopla paşamlar çoktan geçti a yelloz
hoşt halt etmişsin

K
kendine bak gagan çıkmış

kendini dünkü çocuk mu sanıyorsun
kart karı
kokmuş rospu (orospu)

S
saldırma bıçağma keçe sardım
sana günahkârlık ne yakışmış
seni alacak hışır kalmadı

T
teneşir horozu

Y
yedi günlük hotoz, beş günlük tozla
geziyorsun
yedi serhoş artığı

Osmanlılarda Akrabalık İsimleri

Osmanlı ailesi ferdleri için kullanılan isimler şunlardır:

ata, büyük peder: pederinin pederine
cedde, büyükvalide: validesinin validesine
anne: validesine
amuca(amca): pederin biraderine
hala: pederin hemşiresine
dayı: validesinin biraderine
teyze: validesinin hemşiresine
karındaş (kardeş): kendi erkek biraderi-
ne
hemşire: kendi kız karındaşına (karde-
şine)
tüvey karındaş: validesinin eski kocasın-
dan olan kız ve erkek çocuklarına
mahdum: erkek evladına
kerime: kız evladına
zevce, refika: kendi haremine
damat: kızının kocasına
gelin: oğlunun haremine
kainpeder (kayınpeder): haremının ba-

basına
kainvalde (kayınvalde): haremının valide-
sine
kainbirader (kayınbirader): haremının
biraderine
baldız: haremının hemşiresine
enişte: kendi hemşiresinin kocasına
enişte: teyzesinin ve halasının kocasına
bacanak (bacanak): haremının hemşire-
sinin kocasına
dütür: damadının babasına
yeğen: kendi hemşiresinin evladlarına
biraderzade: kendi biraderinin evladla-
rına
ahiret evlad, evladlık, veled-i manevi,
can evladı: evlad edilen çocuğa
görümce: kadın, kocasının hemşiresine
kayın: kadın, kocasının biraderine
yenge: dayı ve amcasının haremlerine

445

Bazı Hitaplar⁹⁸

Yaşlı hanımlara orta yaşlılar "büyük hanım" veya "hanım nene", genç-

⁹⁸ Yazarın "Halkın Oturduğu Evler" bölümünde günlük hayatı anlatırken (bkz. s. 157) yer yer yazdığı bu hitaplar yayına hazırlayanlar tarafından o bölümden ayıklanarak bir araya getirilip burada ayrı bir alt başlık altında toplanmıştır.

ler de orta yaşlılara “abla”, otuz yaşından yukarıya “teyze” diye hitab ederlerdi. Gençlerle orta yaşlılar birbirlerine “karındaşım” derlerdi. Çocuklar yaşlılara “ağa baba”, orta yaşlılara “ağa amca”, gençlerine “ağabey” terimini kullanırlardı. Valide ve pederi çocuğu bu yolda terbiye ederdi. Halk hanımları arasında birinin adı geçtiğinde ayırmak için daima kocasının sanatı adının önüne eklenir ve “Sarac’ın Zehra Hanım”, “Haf-fa’ın Ziyneti Hanım”, “Sahhaf’ın Zahide Hanım”, “Yağlıkçı’nın Hanife Hanım” denirdi.

OSMANLI İSİMLERİ

Hanım İsimleri

Sultan Abdülmecid Han’ın saltanatının sonlarına kadar kullanılan ve eskiden beri Osmanlı hanımlarına verilen isimler sonradan yavaş yavaş terk edilmiş ve bugün o adları taşıyan hiç Osmanlı hanımı kalmamıştır. Artık maziye intikal etmiş olmalarına rağmen yüzlerce sene taşınan bu isimlerin bütün bütün meçhul kalmasına ve unutulmasına gönlümüz razı olmadığından hepsi tesbit edilerek ayrı bir liste halinde yazılmıştır.⁹⁹ Bu şehir hanımlarının isimlerinin önüne “derece ve haysiyetleri”ne göre, büt-yüklerine “Hanımefendi”, ikincisine “Hanım”, odalıktan hanım olanlara “Kadın efendi”, halktan hanımlara da “Tutı” diye bir ek eklenirdi.

Söz Konusu Terk Edilmiş İsimler¹⁰⁰

Âbide, Âdile, Advıye, Afife, Akile, Aliye (kıs a okunur), Âliye, Asiye, Ayşe, Azize, Baise, Bedia, Bedriye, Beher, Behice, Behire, Behiye, Belkıs, Besime, Bıcan, Binnaz, Cemile, Cenab, Emine, Enise, Emetallah, Emeti, Esm a, Etike, Fahriye, Fahrünisa, Faika, Fahire, Fatine, Fehime, Feride, Fıtnat, Firdevs, Güllü, Habibé, Hadiye, Hafıza, Halet, Halide, Halime, Hamdiye, Hamide, Hanife, Hasene, Hasibe, Hatice, Haviye, Havva, Hebetullah, Hediye, Hesna, Hidayet, Hulkiye, Hüma, Hürmüz, Hürrem, Hüsnıye, İffet, İsmet, Kadriye, Kamer, Kâmile, Kamûran, Kaşife, Kâzıma, Latife, Lebibe, Leyla, Mahire, Makbule, Mebruke, Mebrure, Mediha, Mehtap, Meliha, Melike, Memduha, Mergube, Merzuka, Mesrure, Mesude, Meşkure, Mevhıbe, Mihriban, Muaddet, Munise, Mutakkara, Münevver, Münire, Mürüvvet, Müslüme, Müşkân, Naciye,

99 Yazarın terk edilmiş olarak kabul ettiğı adların bir bölümü bugün halen yaşamaktadır.

100 Gerek yukarıda sayılan adlar, gerekse bunu izleyen bölümlerdeki ler rahat kullanılabilmeleri amacıyla yayına hazırlayanlar tarafından Türk abecesine göre sıralanarak yazılmıştır.

Nadire, Nafia, Nakiye, Nahide, Naile, Naime, Nazife, Nazima, Nazire, Nazmiye, Necibe, Nedime, Nefise, Nesibe, Nesime, Neyer, Nigâr, Pakize, Penbude, Perihan, Rabeste, Rabia, Raciye, Raife, Raika, Rânâ, Rasime, Raşide, Rebia, Re'fet, Refia, Remziye, Reşide, Rukiye, Saadet, Sabihâ, Sabire, Sabite, Sadıçırk, Saliha, Saide, Saimc, Safiye (kısa okunur), Sâfiye, Sâre, Seher, Seniha, Seniye, Sıddıka, Suphiye, Şadiye, Şahende, Şahin, Şefika, Şehime, Şehvar, Şeref, Şerife, Şevkiye, Şükriye, Talibe, Tahire, Taibe, Tcvhibe, Ulviye, Ümmügülsüm, Ümmühan, Vahide, Vasfiye, Zahide, Zehra, Zekiye, Zeliha, Zeynep, Ziba, Zibenda, Ziyneti, Zübeyde.

Erkek İsimleri

Osmanlı isimlerinin hemen hepsinin aslı Mehmet, Mustafa gibi isimlerden ibaretti, bunlara birer de mahlas eklenerek kullanılırdı, mesela Abdurrahman Nazım, Hüseyin Rahmi, Hasan Basri, Mehmet Rüştü gibi. Bir kısım adlar da "esma-ı ilahîye"den¹⁰¹ birine izafe edilerek kullanılırdı, mesela Nurullah, Hayrullah gibi. Kulluğunu Allah'ın adlarından birine bağlayan bazı adlar da vardı, mesela Abdülaziz, Abdülkerim ve benzerleri. Birçoklarında da adlar dine bağlanırdı: Cemalüddin, Şehabüddin, Ziyaiddin. Allah kelimesine bağlanan diğer isimler: Aynullah, Ayetullah, Emrullah, Fethullah, Hamdullah, Hidayetullah, Kabzullah, Kudretullah, Lütfullah, Nasrullah, Necmullah, Nimetullah, Nurullah, Sadullah, Safiullah, Savnullah, Seyfullah, Sigatullah, Şükrullah, Ubeydullah.

447

Kulluğunu Allah'ın İsimlerinden Biriyle Yad Ettiren

Meşhur İsimler

Abdi, Abdullah, Abdurrahman, Abdülahad, Abdülbâki, Abdülaziz, Abdülbarî, Abdülcebbar, Abdülcelîl, Abdülezel, Abdülfettah, Abdülfeyyaz, Abdülganî, Abdülhadî, Abdülhâk, Abdülhalim, Abdülhamid, Abdülhay, Abdülkerim, Abdüllâtif, Abdülmecid, Abdülmennan, Abdülmuin, Abdülmümin, Abdülnâfi, Abdülrahim, Abdülvacîd, Abdülvahid, Abdün-nur, Abdürrezak, Abdürreşid, Abdüssamed, Abdüsselâm, Abdüşşekûr.

"Din" Kelimesine Eklenen İsimler

Alaüddin, Bedrüddin, Behaüddin, Burhanüddin, Celalüddin, Cemalüddin, Efdalüddin, Fahrüddin, Feridüddin, Fethüddin, Gavsüddin, Gıyasüddin, Hayrüddin, Hüsamüddin, İlmüddin, İmadüddin, İzzüddin, Kemaliddin, Keramüddin, Mecidüddin, Minhacüddin, Muhiyyüddin,

¹⁰¹ İlahî isimler.

Nasrüddin, Necmüddin, Nizamüddin, Nüriddin, Sabahüddin, Sadüddin, Safiyeddin, Selahuddin, Seyfuddin, Sıracüddin, Şehabüddin, Şemsüddin, Şerafiddin, Şücaüddin, Tacüddin, Vahidüddin, Ziyatüddin, Ziynerüddin.

Büyük Peygamberlerin İsimlerinden Alınanlar

Ahmed, Davud, Eyüp, Halil, Harun, İbrahim, İdris, İsa, İshak, İsmail, Mehmed, Musa, Mustafa, Şuayb, Süleyman, Yahya, Yakup, Yusuf, Zekeriya

Eshab-ı Kiram'dan Alınan İsimler

Abbas, Ali, Bekir, Hamza, Hasan, Hüseyin, Osman, Ömer, Talha.

Çocuğa Doğduğu Ayın İsmi de Verilirdi: Bayram, Mevlûd, Muharrem, Ramazan, Receb, Safer, Şaban.

Hem Erkek Hem Kadın İçin Kullanılan İsimler

Osmanlı isimlerinin bir kısmı da hem erkek hem kadın için kullanılır: Hidayet, İsmet, Nakit, Nimet, Nuri, Şeref, Şerif.

Odalık ve Cariye İsimleri

Afet-i can, Ahû Nigâh, Andelîb, Aram-ı Dil, Arzuhal, Arzu-ı Visal, Aşkbaz, Aşkaseza, Bahtiyar, Bedr-i Cihan, Bedr-i Tam, Behin, Berceste, Besime, Bihter, Binnaz, Cemal-i Fer, Cerheriz, Cevriye, Ceylan, Cilveriz, Cinan, Çaker, Dilaşub, Dilefruz, Dildade, Dildâr, Dilsirib, Dilistan, Dilküşat, Dilmûvaz, Dilmûba, Dirahşan, Dürdane, Emsal, Ferdane, Ferhunde, Feyzaver, Feyzefza, Feyzicihan, Feyzidil, Feyziyab, Goncagül, Goncadiken, Goncafem, Goncaleb, Goncaten, Gülben, Gülcemal, Gülendâm, Gülfem, Gülistan, Gülleb, Gülninal, Gülnenk, Gülrû, Gülten, Gültür, Haver, Hayatidil, Hayranidil, Heşyar, Hezardil, Huceste, Hüsnüfer, Hüsnügül, İclâl, İkbal, İşve, Kahritab, Lâlfer, Mahitab, Mehcemal, Mehlika, Mehrû, Mehveş, Melekruh, Meylidevran, Meylidil, Mihrefza, Mihrialem, Mihrican, Mihridil, Mihritab, Miratidil, Mislicihan, Mislinab, Nadilmisal, Nadîde, Nadir, Nalanidil, Nalende, Nazefza, Nazik, Nazikeda, Nazikter, Nazhiten, Nazperver, Nermin, Nesrin, Neş'edil, Neş'efeza, Neş'eriz, Neş'eyab, Neşur, Nevcivan, Neveda, Nevin, Nevreste, Nevzemin, Nigâr, Nöbber, Nurcihan, Nurmisal, Nuruseher, Perizat, Perverde, Pervin, Peyker, Rahşende, Razıdıl, Refnaz, Rengigül, Ruhnevaz, Ruhucan, Ruyugül, Safınaz, Serv-ihrâm, Servinaz, Servkamet, Sezaişık, Sinepver, Sühandân, Şadan, Şahende, Şayan, Şayeste, Şebisafa, Şehlevend, Şehnaz, Şemsinur, Şemsicihan, Şemsitâb, Şevkaver, Şevkefza, Taban, Tabende, Tarabfeza, Taravet, Tarzıbehin, Tarzınev, Teranedil, Ülker, Vaslıdıl, Vafaseza, Vuslat, Zerrin, Zevkaver, Zevkiyab, Zibende.

Zenci Cariye İsimleri

Bunlar zenci, Habeşî, hatayî adıyla üç cinse mensup olurlardı: Ferah, Feraset, Halime, Hoşkadem, Kademhayır, Karanfil, Mahbube, Mecbur, Menekşe, Mesadet, Meserret, Nakiye, Pamuk, Sadakat, Sümbül, Şataret, Şebrenk, Şirin, Taravet, Tenşuh.

Bu zenci cariyelere konaklarda çocuklar “mama dadı”, “bacı”, “kal-fa”, “abla” diye hitab ederlerdi.

Harem Ağası ve Çerkes Köle İsimleri

Harem Ağalarına Verilen İsimler: Anber, Behram, Behlül, Beşir, Cafer, Cevher, Dilâver, Elmas, Ferhad, Firuz, Gazanfer, Hilal, Hütrrem, Hülsrev, Kamber, Kasım, Mercan, Nezir, Reyhan, Server, Sümbül, Şahin, Tayfur, Yaver, Zeynel.

Çerkes Kölelere Verilen Bazı İsimler: Hülsrev, Hurşit, Nevres, Reşit, Yaver.

Terk Edilmiş İsimler

Terk edilmiş olan ancak Anadolu'nun bazı yerlerinde halen kullanılan isimler: Abbas, Abduş, Bahadır, Bahtiyar, Battal, Bayazıd, Behlul, Derviş, Durmuş, Ebussuud, Feda, Gülşen, Hızır, Himmet, İbiş, İbşir, İlyas, Kasım, Keşşaf, Kutlu, Maşuk, Mehdi, Melek, Memiş, Mistuk, Mutuş, Mümin, Neriman, Nuh, Ruşen, Satılmış, Sinan, Siyavuş, Tayyar, Toğan, Tosun, Tufan, Turhan, Yaşar.

İstanbul Tulumbacılarının Özelliklerine Göre İsimlerine Eklenen Sıfatlar

Açıkgöz Yusuf, ...¹⁰² Bayram, Atmaca Halil, Ceylan İbiş, Cıva Recep, Cingöz Sabri, Civelek Haydar, Daltaban Hasan, Deligöz Raşit, Derbeder Memiş, Hantal Kadri, Harabati Mustafa, Kıyak İbo, Mum-bacak Hüseyin, Pekgöz Kadri, Tepegöz Şükrü, Tintin Ali, Topuz Recep, Yanbastı Şakir, Yılık Ethem.

ESKİ OSMANLI ŞAİRLERİNE DAİR BAZI BİLGİLER, VEZİRLERE VE EKÂBİRE SUNULAN MANZUMELER, KARŞILIĞINDA ALINAN ATİYYELER

Arablar'da, İran'da, Türkistan'da ve Avrupa'nın her yerinde edebiyata, şiire ve *inşaa*'ya çok önem verilir, erbabına itibar edilirdi. Şairlere halk arasında ayrı bir değer verilir, bırakılan eserleriyle adları saygıyla anılırdı.

¹⁰² Tam okunamadı.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan bugüne kadar şair ve ediplere hep aynı saygı gösterilegelmiştir. Pek çok kimse şiirle uğraşmış, eserleri divanlarda toplanmış, nüshaları çoğaltılmıştır. Bunları birkaç grupta toplayabiliriz: Şiir ve düz yazıda şöhretli pek çok Osmanlı sultanı vardır. Bu gruba vezirler arasından yetişenleri ve hele pek meşhur olan, ulema arasından çıkan şairleri ekleyebiliriz. Kibarlar ve memurlar arasında şiirle uğraşanlar ender olmadığı gibi kalem kâtip ve hademelerinden de bir hayli şair çıkmıştır. Bunların ekâbir hakkında söyledikleri çok güçlü şiirler, kasideler, tarihler memuriyetlerinde terfilerine de sebep olduğu gibi bu yoldan oldukça büyük hizmet ve memuriyetlere ulaşanlar da pek çoktur. Bunların dışında İstanbul ve taşralarda esnaftan ve sanat ehlinde olup da şiirde ün yapmış sayılamayacak kadar çok kimse vardır. Bunların biyografileri pek çok şair tarafından zorlukla araştırılarak tesbit edilmiş ve *tez-kire-i şuara*¹⁰³ adlı ayrı kitaplar yazılmıştır.

Eski şairlerin pek çoğu Saray-ı Hümayun'un Enderun, *Has Oda*, *Kılar-ı Hassa* gibi yerlerinden yetişmişlerdir. Bunlar her birine birer *tevlîyet*, *tımar* ve *zeamet*, *yurtluk*, *ocaklık* verilerek چراغ edilir ve bu yoldan da geçimlerini sağlardı. Evlerinde hiçbir iş yapmadan oturur, ara sıra uygun zamanlarda padişahlara, vezirlere ve ekâbire kasideler, tarihler söyler, yeniden ikram görürlerdi. Bu yoldan da bazı amaç ve isteklerine ulaşırlardı. Şairlerin ileri gelenlerinden pek çoğu padişahların tahta çıkışında, sultan ve şehzade doğumlarında, sefere çıktıkları zamanlarda, sefer ve savaşlarda muzaffer olmaları için kasideler yazar, tarihler düşürür, ya saraydaki bir aracıyla padişaha takdim ettirirler ya da usul üzere Bâb-ı Âlî'ye, yani *vezir-i âzam*'a verirlerdi. Bâb-ı Âlî vasıtasıyla takdim olunmak daha da önemli bir şöhret yolu idi. Bu manzumelerden padişaha sunulmaya layık olanları seçilir ve sadrazamın öven yazısıyla saraya, Huzur-ı Hümayun'a sunulurdu. Karşılığında atıyyeler ve ihsanlarla mükâfatlandırılırlar ve hatta aralarında nişan verilenler, rütbeleri artırılanlar olurdu. Şairler zamanın ekâbir ve memurlarına *ramazaniyye*, *yidiyye*, *bahariyye*, *sitaiyye* adı altında kasideler yazdıkları gibi yeni sene, evlenme, doğum, derece terfii, sakal koyverme, ev inşası, devlet

103 Şairler tezkiresi; "şairleri hatırlatan eser" anlamına gelen bu kitaplar bir devir şairlerinin biyografilerini ve bazı şiirlerini kapsar. Edebiyat tarihî niteliğindeki bu eserlerin ilki 15. yüzyılda Edirneli Sehl Bey tarafından yazılmıştır. İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal'ın *Son Asır Türk Şairleri* adlı üç ciltlik (I, 1930; II, 1938; III, 1940) geniş kapsamlı çok önemli eseri son örneklerindendir (EL, ETS). Söz konusu eserin hazırlıkları sırasında bazı şairlerin yaşam öyküleri hakkında konularan bir toplantıya, yazarımız Abdülaziz Bey'in de katıldığını kaydeden Mahmud Kemal İnal, toplantının ertesi günü Abdülaziz Bey'in yazdığı, toplantıyı konu alan bir manzumeyi de biyografisinde vermektedir (İnal I, 1930: 47).

dairelerinin yapımı için tarihler bularak takdim ederler ve karşılığında caizeler, hediyeler alırlardı. Bunların bir kısmı da bir meslek ve ticaret yolundan refaha kavuşmaya gayret etmeden bütün günü şiir söylemekle ve mazmun¹⁰⁴ düşünmekle, eskilerin eserlerini taklit etmekle geçirirlerdi. Bu gibiler bu yolu kendine geçim aracı yapan ve ekâbirin lütuf ve ihsanıyla geçinen takımdandı.

Bir aralık şiir sokak satıcısına kadar yayılan bir merak haline gelmişti. Ramazan davulcusu, bozacılar, mısır buğdaycılar,¹⁰⁵ muhallebiciler, sebilciler, dilenen körler, keten helvacılar gibi esnaf da malını satmak, hoşâ giderek müşteri çekmek için tertip ettikleri manzumeleri okuyarak sokakları gezer olmuşlardı.¹⁰⁶ Gerçekten de bu şekilde daha fazla mal satarlardı.

Bir vakitler şair ve edip olmak büyük bir meziyet ve şöhret sebebi olunca halk da şiir diline çok alışmıştı. Fakat bunun siyasete ve idareye büyük zararları olmuş ve iş esef edilecek bir hale gelmişti. Biri sadarete veya hariciye nazırı demek olan *reisü'l-küttâblık*'a ve yine çok önemli bir makam olup maliye nazırı karşılığı olan *şikk-ı evvel defterdarlığı*'na ya da diğer idari ve mali işlere tayin edilirse nasıl bir adam olduğu sorulduğunda "Şairliği, iyi yazı yazması ve *hüsn-i hat*'ı vardır" diye tarif edilirdi. Bu üç özelliği bulunanın her bir makam ve hizmete layık olduğu, her görevi yapabileceği kabul edilir, o kimsenin görgü, tahsil, iş yapabilme ve meseleleri çözme, yerinde tedbir alma ve emir verme kabiliyetinin bulunup bulunmadığının lafı bile olmazdı.

O zaman şairlerinin bir kısmı da hiçbir geliri olmayan ayyaş, işi harabatılığa dökmüş kimseler olup, sefalet ve yokluk içinde vakit geçirir, hele içki içerken aralarında, ehl-i hünerin takdir edilmediğinden, kabiliyetlere yer verilmediğinden şikâyet eder, "cahiller elinde kahrolup gidiyoruz" diye söylenirler, ölünceye kadar harabatilikte devam ederlerdi.

Şairlerin ekâbir için yazdıkları yazı, kaside ve tarihlerin çoğu güzel bir *tâlik hat* ile yazılır, etrafı tezyin ve tezhip olunur, ufak bir *müzekkere* ile takdim edilir, bazen de süslü bir çerçeveye konarak verilir. Alan zat, teşekkür ve takdirlerinden sonra sakankorlar içinde bağlı, caize namıyla atıy-yeler ve icabına göre şal, saat ve kumaş vererek taltif ederdi. Şiir sahibi korkmadan dilini kullanan, çok keskin hicivci, dedikoducu takımından ise dilini tutmasını sağlamak için umduğundan fazlası ikram olunurdu.

104 Mazmun: sanatlı, nükteli ve cıvaslı güzel söz (KT).

105 Sarı ve büyücek tanelli tahıl türü (KT).

106 Bkz. s. 153, s. 453.

Kahvehane Şairleri

İstanbul'da şiir rağbet görüp yayılınca bir zamanlar "kahvehane şairleri" namıyla birtakım kimseler türemişti. Halk bunlara rağbet ettiğinden böyle uydurma şairler ortaya çıkmış ve bir hayli çoğalmıştı. Bunların hepsi taşralı, yaşını başını almış, bir hayli yer görmüş, bu işi geçim yolu yaparak ömür süren kimselerdi. Bu tip şairlerin özel, garip isimleri vardı. Âşık Poyraz, Âşık Lodos, Âşık Derbeder, Âşık Kalender, Âşık Öksüz gibi *mahlaslar*'la anılırlardı. Ekseri İstanbul'da Çarşıkapısı civarında Sandıkçılar yakınında "Tavuk Pazarı" denilen yerdeki büyük kahvehanelerde bulunurlardı. Halk arasında hepsine birden "Tavuk Pazarı Şairleri" de denirdi. Bu kahvelerin içinde oturmak için boydan boya enli sedirler ve peykeler yapılmıştı. Şairler için de kapıya karşı peykelerden daha yüksek ve enli bir yer ayrılmıştı. Bunlar kahvede iken halk dolar ve onları takdirle dinlerdi. Çoğu yaşlı oldukları halde sakal koyuvermemiş kimselerdi. Nadiren sakallılar da görülürdü. Bu şairler adı geçen Tavuk Pazarı'ndan başka Tahtakale, Zindan Kapısı, Yemişçiler'deki kahvelerle Kumkapı, Yenikapı kahvelerinde de bulunurlardı. Bunlara taşra ahalisi pek çok rağbet eder, işini gücünü terk edip bu kahvelerde bunları dinleyerek akşama kadar vakit geçirir ve bundan zevk alırlardı. Kahveden çıkarken kahvecinin parasını ödedikten başka ocak tarafında oturanın yanı başında duran bir tahta kutuya da onların adına haline göre uygun bir para atardı. Akşam kutuda biriken parayı şairler aralarında pay eder ve her ay anlaşmaları ne ise kahveciden de para alır, bölüşürlerdi. Böyle şairlere diğer yerlerde de çok rağbet gösterildiği için bir müddet İstanbul'da çalıp çığırdıktan sonra ekserisi bir süre İzmir, Aydın, Adana, Edirne, Sivas, Bursa'ya giderlerdi. Eski kılıklarına gelince, başlarına gayet büyük burmalı sarık sarar, arkalarına kolları sarkık ve uzun cepken, ayaklarına baldır kısmı sımsıkı kopça ile iliklenmiş *sıkma*, diğer adıyla potur ve beyaz diz çorapları giyer, kırmızı ipekten yapılmış dizbağı ya da diğer adıyla dolak ve tozbağı bağlar, beline ya düz kırmızı yünden kuşak veya ipekli Trablus kuşağı sararlardı. Bizim zamanımızda¹⁰⁷ ise herkesten büyük fes giyer, üstüne mavi püskül takar ve ayrıca abanî sarık sararlar ya da içi dolu büyük yazma yemeni bağlarlardı. Elbiselerinin diğer parçaları değişmemişti.

Bazılarının yanlarında, çırak anlamına gelen, *musli*¹⁰⁸ denilen gençler bulunurdu. Bunlar da ilerde onlar gibi saz çalmak ve âşık olmak için yetişirler, gittikleri yerlerde de "Ustamız filan âşık idi, biz öyle ustalara hizmet ettik, onların terbiyesinde ve maiyetinde yetiştik, âşıklık öyle kolay bir şey

107 1850-1918 yılları arasında yaşamış olan yazar Abdülaziz Bey kendi zamanını kast ediyor.

108 Ulaşılabilen sözlerle bulunamadı.

değildir” diyerek övünme vesilesi yaparlardı. Hepsinin elinde dut ağacından, şapı uzun sazları vardı. Kendi tarzlarında çalarlar, kendilerine mahsus manzum sözleri yine kendilerine has bir makamda ve yüksek sesle söylerlerdi. Bunların manzume namında söylediği sözler hiçbir kaideye uygun değildi, vezin ve kafiye yoktu, belki yer yer manzumeye benzer bölümleri vardı. Bunların çoğu karşılıklı söylenen, kulağa vezinliymiş gibi gelen sözlerden ibaret ise de kahve gürültüleri içinde kaybolup giderdi, zaten pek değerleri yoktu. Aralarından oldukça önemlileri de gelip geçmiştir. Âşık Garip, Dertli gibi saz şairlerinin bugün basılmış divançeleri vardır.¹⁰⁹

MUHALLEBİCİ MANZUMELERİ

Eski İstanbul sokak satıcıları sanatlarına mahsus manzumeler tertip eder, gezdiği yerlerde okuyarak müşteri çekerlerdi. Nitekim “Bizim filanca geldi, dur şunu dinleyelim” diye bütükler bile önem verirler, çocuklar bayılırlardı.¹¹⁰ Her taraftan çağırılırlar, onların da bu arada bir hayli satış yaptıkları görülmüştü.

Muhallebicilerden kimisi başında tablasıyla ekseriya sokakların köşe başlarında durur, manzumesini okurken, çocuklar etrafına toplanır, muhallebi alırlardı. Vaktiyle İstanbul’un şöhretli muhallebicilerini görmüş olanlar birbirlerine anlatır, manzumelerini okurlardı. Pek meşhurlarından biri de Köşlü¹¹¹ Kör Mehmed Ağa ve merkebiydi. Eşeginin iki yanına muhallebiler koyduğu dolaplar asılı olduğu halde mahalleleri gezer, manzumelerini okuyarak çocuklara büyüklere muhallebi satardı. Merkebi haşarı ve azgındı, ikisi arasında kasıtlı, etrafı güldüren hareketler anlatılan fıkralara konu olmuştur. Bir manzumesi aşağıdadır:

Muhallebim kaymaklıdır
Tabaklarda revnaklıdır¹¹²
Medhedenler pek haklıdır
Küçük beyler gelin alın

Muhallebim sütle şeker,
Paraları cepten çeker
Her nedense medhe değer
Küçük beyler gelin alın

¹⁰⁹ Âşık Garip, kendi-adıyla anılan bir halk hikâyesinin (16. yüzyıl sonu veya 17. yüzyıl başı) kahramanıdır (bkz. TDEA I). Yazarın burada “divan dediği eser, *Âşık Garip Hikâyesi* olmalıdır.

¹¹⁰ Bkz. Bozacı Hacı Zeynel’in manzumesi, s. 153 ve Kılci Kadın Manzumeleri, s. 455.

¹¹¹ Eksik yazılmış olabilir, aslı Köşlü olmalı.

¹¹² Revnaklı: Parlak, güzel, süslü (KT).

Muhallebim pek sevilir
Az değildir çok verilir
Uzak yollardan gelinir
Küçük beyler gelin alın

Ben satarım ustam yapar
Şekerini sonra katar
Satamazsam dayak atar
Küçük beyler gelin alın

Mini mini beylerim var
Beni her gün onlar arar
Dadı kalfa baştan savar
Küçük beyler gelin alın

Lalaları yitir vermiyor
Bana hiç söz söyletmiyor
Yanlarından da gitmiyor
Küçük beyler gelin alın

Pederiniz beydir, paşa
Benim beyim binler yaşa
Duanız gelmiyor başa
Küçük beyler gelin alın

Muhallebicî Mehmet Ağa'nın merkebine ait şiirini okutmak için para verilir, çocuklar dinlerdi. Merkebinden şikâyet eden birkaç manzumesi varmış, birini aynen yazıp, gelecek kuşaklara armağan ediyorum:

Muhallebicinin Merkez Destanı

Eşeğimden bahsedeyim
Bilmem elinden nideyim
Ona verin de gideyim
Böyle benim eşeğim var

Eşeğim bana nazlanır
Bazı defa haylazlanır
Semer atar poyrazlanır
Böyle benim eşeğim var

Az şeylerden çok huylanır
Başını alır yolların
Zannım odur ki uslanır
Böyle benim eşeğim var

Eşeğim pek yörtür, koşar
Benden ayrılmaz çok yaşar
Bazı kerre aşar taşar
Böyle benim eşeğim var

Eşeğim hayli etlidir
Bilekleri kuvvetlidir
Sevmem huyu şirretlidir
Böyle benim eşeğim var

Tutmaz kırar yular kolan
Pişman olur bunu alan
Sözümde hiç yoktur yalan
Böyle benim eşeğim var

Durmaz rahat, zırlar, tepir
Günden güne oldu beter
Elinden çektiğim yeter
Böyle benim eşeğim var

Eşekliği bazen tutar
Yükünü yerlere atar
Gider küllüklere yatar
Böyle benim eşeğim var

Eşek değil sanki ester¹¹²
Durmaz benden hep yem ister
Misli var mı bana göster
Böyle benim eşeğim var

Yemlikten yemleri döker
Çocuk görür onu döver
Pek fenaymış huyu meğer
Böyle benim eşeğim var

Uslu durmaz yular kırar
Rast gelene zırlar salar
Çuvaldan arpa çalar
Böyle benim eşeğim var

Eşek değil baş belası
Uslanmadı kör olası
Eşeklerin budalası
Böyle benim eşeğim var

KILCI KADINLARIN MANZUMESİ

Kilden kilin farkı vardır
İnanmazsan biraz alın
Çok duramam vakit dardır
Hanım kızlar kil alın

Kil saçları yumuşatır
İnsanı da çok yaşatır
Alanlar beyle paşadır
Hanım kızlar kil alın

Kilim değil katır katır
Vücutları yumuşatır
Duymuyor acep nazır
Hanım kızlar kil alın

Natır hanım nedir adın
Bozulmasın ağız tadın
Söyle gelsin ana kadın
Hanım kızlar kil alın

Eşeğimin karnı toktur
Toktur ama yükü çoktur
Çok durmağa hali yoktur
Hanım kızlar kil alın

Eşek akşam yem istiyor
Yemezse damda durmuyor

Emeklerim gitti hiçe
Kaçmış ahırdan dün gece
Baktım savuşmuş gizlice
Böyle benim eşeğim var

Kolanını pek sıkmalı
Gidip ahıra tıkmalı
Çaresiz yalnız çıkmalı
Böyle benim eşeğim var.

Tembeldir kendin yormuyor
Hanım kızlar kil alın

Eşeğim hayli yaşlıdır
Kütühanı pek oynashıdır
Lakin ağırbaşlıdır
Hanım kızlar kil alın

Eşeği sür sarlar boyunca
Çayıra gir taa boyunca
Yedi bu yaz doyunca
Hanım kızlar kil alın

Eşekliği bazı tutar
Yükünü yerlere atar
Başkası hiç tutmaz satar
Hanım kızlar kil alın

Eşeği sürmem yokuşa
Yükü vardır
Bana yeter yaza kısa
Hanım kızlar kil alın

Hamam kapısı peçeli
Yuğucuların yüzü peçeli
Kilci baba gir içeri
Hanım kızlar kil alın
Kadın kızlar kil alın

Hamamda Kil Satanların Manzumesi

Hamamın yolları şapa
Geldi fakat kilci baba
Bir pkkası size caba
Gelin kızlar kil alın

Kilci baba ihtiyardır
Bekletmeyin işi vardır

Hanım gönder kilden aldır
Hanım kızlar kil alın

Kilim beyaz aldım bu yaz
Geldim size alın biraz
Ana kadın nedir bu naz
Hanım kızlar kil alın

MANİLER

Yer acısın yar acısın
Değme tabib yareye
Tatlı canım acısın
El acımış fayda yok
Acırsa yar acısın

Yare sızlar yare sızlar
Genç gönül yare sızlar
Aşk halinden ne bilir
Yüreği yare sızlar
Ben ölürsem acımaz
Yüreği yare sızlar

Yar sana... ferhadım dersin
Şu dağları yarsana
Elem çekme garip gönül
Bulunmaz mı yar sana

Kahve pişirdim korkarım taşırırm
Bir vefasız yar için aklımı şaşırırm

Bahçeye çıkmış bir güzel
Salınır etrafı gözler
Elinde bir deste gül var
Kendisi gülden güzel

Dalında portakala
Bu sözüm sende kala
Yar üstüne yar sevmiş
Başında... kala

Bencileyin gül gerek
Gül için bülbül gerek
Bencileyin güzele
Bencileyin kul gerek

Portakalın sarısı
Yarda kaldı yarısı
Kız mevlayı seversen
Kaç gel gece yansı

Bir taş attım dereye
Kış geldi pencereye

Kız Allahın seversen
Al beni içeriye

Adam aman yerini
Ciğerime kurt düştü
Gece gündüz yer beni
Ben bu dertten ölürsem
Kabul etmez yer beni

Sevdayı ömrüm geçer sevdayı
Cemaline hayranım
Ben çekerim sevdayı
Aman nasıl edeyim
Başımdaki sevdayı

Alyanak yeşil senden al benden
Soyun da koynuma gel
Ne istersen al benden

Bir kırmızı bir beyaz
Esmerden arzum aldım
Eşim doldur içeyim
Bir kırmızı bir beyaz

Gelsin yaz, doldur aşkı içeyim
Yar günahım çeksin yaz
Dokunma bey gönlüme
Cezasıdır çeksin yaz

Sürüne, koyun kuzu sürüne
Ben bir körpe kuzuyum
Beni de al sürüne
Beni yardım ayıran
Yüzü üstü sürüne

Şu dağın yoluna bak
Çiçeğin moruna bak
Elem çekme nazlı yar
Herçeyin sonuna bak

Yakan dil
Başı sedire yakın dil
Kara toprakta çürüsün
Beni böyle yakan dil

SEYYAH Dervişler, Okudukları Manzumeler

Eski zamanlarda Ramazan ve Kandil günlerinde büyük camilerin şadırvana karşı olan kapısı önünde cemaat ile namaz kılıp dışarı çıkarken

elinde *teber*, başında arakiye, arkasında haydari, saçları uzun ve dökük seyyah dervişlerden bazıları cemaate karşı yüksek sesle bînamazlar¹¹³ hakkında şiirler okur, herkes de dinler, sadaka olarak para verirlerdi. İçlerinde gür sesli, heybetli, kaba kılıklı olanlar da vardı. Bazen hoşla gidecek şeyler de söylerlerdi. Bu dervişlerin okudukları manzumeler, o vakitlerin tarihi bir yadigâridir. Bir örnek aşağıda verilmiştir:

Bînamaza verme selâm
Yediği içtiği haram
Şeytana uymuş vesselâm
Ne zalimdir o bînamaz

Camiden o bînamaz kaçır
Hak üstüne lanet saçır
Ahirette kalır kaçır
Ne mel'undur o bînamaz

Müminlere miraç namaz
Namaz bizi narda komaz
Sabredelim hele biraz
Ne görecek o bînamaz

İslamlardan pek geridir
Anın cehennem yeridir
Ateş vücudun eridir
Ne zalimdir o bînamaz

Altmışı geçmişken yaşı
Secdeye koymamış başı
Cehennemin orta taşı
Ne haindir o bînamaz

Bînamazın alma kızın
Görme sakın asla yüzün
Cehenneme salmış özün
Ne meş'umdur o bînamaz

Hayvan gibi yatar müdam¹¹⁴
Yemek içmektir hep meram
Vücudu bulsun inhidam¹¹⁵
Ne mel'undur o bînamaz

Daim Hakk'a şükredelim
Hakk'ın evine gidelim
Biz kuluz, gayri nidelim
Bizden uzak o bînamaz

OSMANLI HANIMLARI ARASINDA ATASÖZÜ GİBİ KULLANILAN BAZI VEZİNLİ SÖZLER

Eski Osmanlı hanımları arasında atasözü gibi kullanılan vezinli sözlerin hem dünya görüşlerini yansıtmaları bakımından hem de terbiye edici öğütler olarak kaybolmamaları gereklidir. Bazıları aşağıda verilmektedir:

Varma yiğidin gencine
Her gün kalbin incine
Var yiğidin kartına
Otur kalbin tahtına

Var mıdır pulun
Olurum kulun
Yok mudur pulun
Kapıdır yolun

Hastayım üstünden ırak
Döşeğin kabasını bırak
Kırk elli bostancı somunu
Bir dolmuş kuzu, bir su tulumu
Ah insan bir halde kalmıyor
Başka şey istemem, canım almıyor

113 Namaz kılmayan, namazı bırakan (KT).

114 Sürekli, aralıksız.

115 Harap olma, yıkılma.

BİLMECELER

Çocuklar arasında söylenen bilmecelerden velilerin ve büyüklerinin tertip ettiği fakat onların bulabileceği şekilde oldukça açık tertiplenmişleri yanında¹¹⁶ *lûgaz* adıyla anılan *mevzun* ve musanna olanları da vardı. Bunlar ahhap toplantılarında okunur, sevgi ve samimiyet vesilesi olur, ezberlenir, hatta içlerinden toplanarak mecmua haline getirilenleri de bulunurdu. Aralarından *mevzun* ve *mukaffa* olup da divan şiirlerine girmemiş, fakat kübera meclislerinde sohbet sırasında Osmanlı kibarları arasında söylenen bilmece veya diğer tabiriyle, lûgazlar, gelecek kuşaklara yadigâr olmaları ve çoğunun unutulup kaybolmaması için aşağıya yazılmıştır:

Ol nedir kim bir mülâyim nev-civan¹¹⁷
Kim götirse meyleder ana heman
Zatı şuh amma mizacı safravî¹¹⁸
Anın için olmamış cismi kavî¹¹⁹
Nân'ıdır¹²⁰ bedr-i cihan¹²¹ ol güzel
Mahitaba¹²² benzer elhâk bî-bedel

altun

Ol nedir elsiz ayaksız bir garip bî-nevâ¹²³
Kal'alar fetheder ol topsuz tüfeksiz daima

anahtar

Ol nedir kim boyu gayet uzanur
Kendi durur, kızı akçe kazanur

asma ilzümü

Beş kardeş bir gömlekte dururlar
Göbek bir amma ayrı yürürler

beş vakit namaz

Ol nedir kim scrapa nakş ü zînet¹²⁴
Gebe olur, değil amma ki avret¹²⁵

116 Bkz. s. 35.

117 Nev-civan: Genç erkek, delikanlı.

118 Safravî mizaç: Safrası ağır basan mizaç; esmer, zayıf, hırçın ve atik kimseler için kullanılır (KT; OTAL).

119 Kuvvetli, güçlü.

120 Nân: Ekmek.

121 Cihanın dolunayı.

122 Mehtap.

123 Nevâ: Kuvvet, servet; bî-nevâ: nasıpsız, hiçbir şeyi olmayan, zavallı.

124 Nakş ü zînet: İşlemeli ve süslü.

125 Avrat; kadın.

Geh¹²⁶ oğluna olur geh kıza hamil¹²⁷

Yine bir avret eyler anı hasıl

beşik

Ol nedir iki delikli bir oluk

Halk-ı alem andan alurlar soluk

burun

Ol nedir kim titriyor üryanır

Canı vardır, gûya bî-candır

Nice yüz bin zahm¹²⁸ ururlarsa eğer

Hiç vücuduna anın etmez eser

Hapsederlerse dahi ol bî-karar

Bulsa bir fırsat hemen eyler firar

cıva

Ol ne avrettir ki her kânde¹²⁹ gider

Oğlu karında dönüp feryad eder

çingirak

Ol nedir kim görünür bir küçük mar¹³⁰

Ayağında başında gözleri var

Uzandıkça görür gözleri ruşen¹³¹

Görür insanı bir günlük konaktan

dürbün

Üstü tahta altı taş

Sekiz ayaklı iki baş

459

döğen

Nedir ol kim teni kullu sipihrkâr¹³²

Akar cinsinden anın yaz ve kış kar

elek

Ol nedir kuş gibi bî-minkâr-ü mihleb¹³³

Boğazlayup edn yerler anın hep

Velâkin saçlıdur ol kuş muhakkak

İki gözle bir ağzı vardır ancak

hindistancevizi

Ol ne deryadır ki çoktur cevheri

126 Kâh.

127 Hamile.

128 Zahme: Özengilerin asıldığı kayış.

129 Her nerede

130 Yılan.

131 Parlak, ışıkl.

132 Sipih: Gökyüzü; talih, kader.

133 Gagasız ve cıynaksız (minkâr: kuş gagası; mihleb: yırtıcı kuş pençesi ve tırnakları; cıynak).

Bir ayaklıdır onun dalgıçları
Akçasız pulsuz dalarlar daima
Çıkarırlar la'l ü yakut bî-baha¹³⁴

hoşaf

Ol nedir bir küçük yılan za'îf¹³⁵
Bir gözü var o dahi gayet nahîf
Nereye gitmek isterse her an
Kuyruğuyla bulur yolu o yılan

işne

Ol ne hayvandır o kim
Ot yer su içmez

ipek böceği

Ol nedir kim bir güzel esmer civân
Rahât-ı ruh'u hayat efza-yı can¹³⁶
Anın için meyledip erbab-ı dil¹³⁷
İyşü nûş eyler¹³⁸ anınla her zaman

kahve

Ol nedir kim bir acep sırça saray
İçi aydınlık sanasın doğmuş ay
Bir acaip havz¹³⁹ vardır bulanık
Durur anda sakın olmuş bir balık

kandil

Nedir ol kim sedefkârî mağara
Beraberdür ana derya ve kara
Bir ejder vardır anda dört ayaklı
Yatur içinde anın şöyle saklı

kaplumbağa

Nedir ol bir özge¹⁴⁰ çadır
Yaz olmaz hiç içinde hep şitadır¹⁴¹

karlık

Ol nedir gayet mülayim pür edep
Sevdiğinden öldürür halk anı hep

koyun

134 Paha biçilemeyecek değerde lâl ve yakut.

135 Zayıf.

136 Efzâ-yı can: Cana can katan.

137 Gönül insanı.

138 İyş ü nûş: Yiyip içme (OTAL)

139 Havuz.

140 Özge: Başka, bambaşka.

141 Şita: Kış.

Ol nedir kim câmesi¹⁴² çün¹⁴³ zerdü fam¹⁴⁴
Meskeni bir tuzlu deryadır müdam¹⁴⁵

lahana tırşusu

Nedir ol kubbe-i vâlâ-yı zerrin¹⁴⁶
İçi baştan başa hep kasr-ı şîrin¹⁴⁷
Dır divarı bir özge kapu
Veliy anda ne baca var ne kapu

lokma

Birer başlı başına iki üstad
Her işde birbirine eyler imdad
Birisi yalnız kalsa muhassıl¹⁴⁸
Olur kârında ol dem'de muattal¹⁴⁹
Sanasın cism-i vahittir¹⁵⁰ bunlar
Gıdayı bir ağızdan eklederler¹⁵¹

makas

Nedir ol kim timurdan bir seraydır
İçine kum döşenmiştir serâser¹⁵²
Yığılmış ol kumun üstünde vâfir¹⁵³
Nice la'¹⁵⁴ ve nice yakut mülcevher
Velâkin alamaz kimse eliyle
Tılsımı vardır anın bir ejderdir¹⁵⁵

mangal

461

Nedir mûrg¹⁵⁶-i minkâr ü mihleb
Ayağı yok yuvasıyla gezer hep
İçindedir o mûrgün bak nişanı
Kanatsız seyrederek cümle cihanı

mektup

142 Câme: Giyecek, elbise.

143 Çün: Benzer.

144 Zerd-i fam: Sarı renk (zerd: sarı, fam: renk).

145 Müdam: Devamlı.

146 Kubbe-i vâlâ-yı zerrîn: Yüksek altın kubbe.

147 Şirin köşk.

148 Muhassıl: Hasıl eden, üreten.

149 Muattal: İşsiz, işe yaramaz.

150 Cism-i vahit: Tek bir cisim.

151 Ekletmek: Yemek.

152 Serâser: Baştan başa.

153 Vâfir: Çok, bol.

154 La' (lâl): Yakuta benzeyen kırmızı renkli değerli taş.

155 "Ejer" olarak yazılmış, "ejder" şeklinde düzeltilmiş.

156 Mûrg (murg): Kuş.

Ol nedir kim memba-ı ayn-ı hayat¹⁵⁷
Nûş eder¹⁵⁸ elbette andan kâinat

memc

Ol nedir kim daima üryan¹⁵⁹
Tacı başında bir acep sultandır
Canı yokken gıdası oldu can
Bülbül eyler âdemi bazı zeman
Müstakimü'l-kâmedir¹⁶⁰ baksan eğer
Geç derun olmak¹⁶¹ ana ve bir nevâdir¹⁶²

minare

Nedir ol kim acep tahta muallak
Ne yerededir ne göktedir muhakkak
Hevaya kuş gibi pervaz¹⁶³ eder hem
Süvar¹⁶⁴ olmuş ana bir dane âdem

salıncak

Ol ne nakkaş-ı cihandır bî-hayal
Nakşeder ne hâme¹⁶⁵ var ne hûd¹⁶⁶ misal
Bir tehi¹⁶⁷ zembile maliktir heman
Bertaraf eyler anı da ol zaman

sümükli böcek

Nedir ol benzi sarı aşık-ı zâr¹⁶⁸
Dolar hep gözleri yaş herbar¹⁶⁹

sünger

Nedir ol kim giyer dibâ¹⁷⁰ serâser¹⁷¹
Derunu sanki safî misk ü anber

157 Memba-ı ayn-ı hayat: Hayat pınarı.

158 Nûş etmek: İçmek.

159 Üryan: Çıplak.

160 Düz boylu: Dîmdik.

161 İçi geçmiş (boş) olmak.

162 Nevâ: Kuvvet; ses, nağme.

163 Pervaz: Uçan.

164 Süvar: Ata binmiş.

165 Hâme: Kalem.

166 Hûd: Miğfer.

167 Baş.

168 Aşık-ı zâr: Ağlayan aşık.

169 Herbar: Daima.

170 Dibâ dallı çiçekli bir cins ipek kumaş.

171 Serâser: Baştan başa altın ve gümüş telle işlenmiş ipekli kumaş.

Kaçan kim çıksa ağzından lisanı
Basiret sahibi eyler cihanı

sürmedan

Nedir ol hâmile karnı büyük zen¹⁷²
Ki ana ihtiyaç var cümle yerden
Yine ol üç ayaklı ejderhaya
Köptürtür ağzını süz ciğerden

tencere

Nedir ol mürğ-i mergûb u dil-ârâm¹⁷³
Ana kâr etmez asla dane¹⁷⁴ vîl dam¹⁷⁵
Kanad açup gelir pervaza gahî¹⁷⁶
Veliy¹⁷⁷ yok kimseye anın nikâhı
Konar elden ele manend¹⁷⁸ şahin
Bunu her kim bilir, ¹⁷⁹ ana tahsîn¹⁸⁰

yelpaze

Nedir ol kubbe-i sîmîn ü¹⁸¹ billûr
İniyor kahice¹⁸² anın üstüne nur
Eli ağaçlı nice fedaî
Kaza kaza yıkarlar o binayı
Ne nur kalır, ne de anın binası
Budur ol kubbenin ahîr¹⁸³ fenası¹⁸⁴

yoğurtlu pilav

463

DIĞER BAZI BİLMECELER

Sıra sıra odalar
içi dolu sofralar

keçiboyunuzu

172 Kadın.

173 Dilber ve makbul kuş (mergûb: makbul, sevilen; dil-ârâm: dilber);

174 Kurşun.

175 Tuzak.

176 Bozen.

177 Veliy (veli): Sahip.

178 Manend (menend): Gibi, benzeri.

179 Bilir.

180 Tahsîn: Takdir, alkışlama.

181 Sîmîn: Gümüşten yapılmış.

182 Ara sıra.

183 Ahîr: Son, sonraki.

184 Fena: Yok olma.

Unsuz dolaşır tadı yok
gökte uçar kanadı yok

kar

Kapısını vurdum güm dedi
içeriye girdim dom dedi

hamam

altı taş, üstü taş
içinde binbir karabaş

hamam

Hem keser
hem bağırır

testere

Dumandır kafası
pek çoktur sefası

sigara

Erkekler bilir adını
kadınlar bilir tadını

sakız

Çarşıdan aldım bir tane
eve geldim bin tane

nar

Var getir, gelmezse yalvar getir
ellenmemiş bahçeden, dinlenmemiş nar getir

kız

DURUB-I EMSAL¹⁸⁵

Acele işe şeytan karşır
Acı patıcanı kırağı çalmaz
Aç aman bilmez
Aç ayı oynamaz
Aç ne yemez, tok ne demez
Aç tavuk kendini arpa ambarında sanır
Açlık yardan ayırır, varı yoğu sattırır
Açlık yongasıyla kazan kaynamaz
Açın beyni dar olur
Ağaç yaş iken eğrilir
Adamın iyisi alışverişte belli olur
Ak akçe kara gün içindir
Akşamın hayrından, sabahın şerri iyidir
Alacak ile verecek ödenmez
Alacaklı aslan, borçlu sıçan gibidir
Alma mazlumun ahını, çıkar aheste
aheste
Altı kaval, üstü şeşhane

Alışmış kudurmuştan beterdir
Aşın tadı tuzdur ama bir çanak yenmez
Ateş dumansız olmaz
Ateş olmayan yerde duman olmaz
Ay aydın, hesap belli
Ayağını yorganına göre uzat
Ayrarı yok içmeye, atla gider gezmeye
Az veren candan, çok veren maldan verir
Aza kanaat etmeyen çoğu da bulamaz
Aza nereye gidiyorsun demişler, çoğun
yanına demiş
Bakarsan bağ olur, bakmazsan dağ olur
Baki kalan bu kubbede bir hoş seda imiş
Bal olduğu yerde sinek de olur
Bal bal demekle ağız tatlı olmaz
Beş parmak bir değildir
Bir alan bir daha almamış, su paluzesi
satan kırk yıl geçinmiş
Bir el bir eli, iki el bir yüzü yıkar

Bir elin sesi çıkmaz
Bir koyundan iki post çıkmaz
Bir musibet bin nasihatten yeğdir
Birî yer biri bakar, hep gürültü ondan çıkar
Boş çuval dik durmaz
Cami yıkılsa da mihrab yerinde kalır
Cemaat ne kadar çok olsa da imam bil-
diğini okur
Cihazlı gelinin güveyisi yavaş olur
Çivi çiviye söker
Çobanın gönlü olunca tekeden süt çı-
karır
Çok el işte, az el aştı
Çok gezen, çok görür
Çok yaşayan değil, çok gezen bilir
Dağ dağa kavuşmaz, insan insana ka-
vuşur
Daima kurulu yay nihayet kopar
Damlaya damlaya göl olur
Dane dane eş olur, danelerden aş olur
Davetsiz gelen, ruhsatsız gider
Dayanacak yeri olan kaymaz
Denize düşen, yılana sarılır
Dimyat'a pirince giderken eldeki bul-
gurdan olma
Dipsiz kile, boş ambar
Dost başa, düşman ayağa bakar
Dostluk kantarla, alışveriş miskalle
Dut yaprağı atlas
Dünya bitmeden dünya biter
Dünyada olmaz olmaz
Ekmeden biçilmez
Ekmeğini katığına denk eden aç kalmaz
El tutacağına ev tut
El uzatılan yere, ayak uzatılmaz
Elbette olur ev yikanın hanesi harab
Elçiye zeval yoktur
Eli boş ele gidilmez
Elinle verip, ayağınla arama
Er olan ekmeğini taştan çıkarır
Et turnaktan ayrılmaz
Eşini bil, aşını bil, işini bil

Evdeki pazar çarşıya uymaz
Evvel hesap sonra kasap
Fakirlik ayıp değil, tembellik ayıptır
Fena haber, iyisinden çabuk gider
Feryat koparsa aşiret toplanır
Fetvayı anlatışa göre verirler
Filan öldü, falan öldü, bir gün derler
Sinan öldü
Garibe bir selam, bin altın yerine geçer
Gemisini kurtaran kaptandır
Gökten ne yağar da yer kabul etmez
Görünen köye kılavuz istemez
Gözden ırak olan, göntülden de uzak olur
Gurbette öğünmek, hamamda türkü söylemeye benzer
Güçlülle başlayan kolaylıkla biter
Gültü seven dikenine katlanır
Gün doğmadan nesime-i şebden neler doğar
Güneş girmeyen yere hekim girer
Güvenme varlığa, düşersin darlığa
Halkın sözü, hakkın sözüdür
Hareket olmayınca bereket olmaz
Haydan gelen huya gider
Hayhay, hayhuy ehli
Haylazın malı, sineğin yağı olmaz
Hazırı sakla, hıızra lüzum kalmaz
Her sakaldan bir teli çekseler, köseye sakal olur
Herkes yorganına göre ayak uzatmalıdır
Hesapsız kasap, ne bıçak bırakır ne masat
Hüda şahî, peder şahî, mader şahî
İslanmışın yağmurdan pervası olmaz
İsıramadığın eli öp de başına koy
İki el bir baş içindir
İki karpuz bir koltuğa sığmaz
İnsan sevdiği şeyi çok söyler
İnsana ne gelirse yakınundan gelir
İte ot, ata et yedirilmez
İtle dalaşmaktan, çalıyı dolaşmak iyidir
İş insanın ayinesidir
İş işi açar
İşleyen demir pas tutmaz

İşleyen demir ışıldar
İşsizlik arsızlığı getirir
İyi hesaplardan iyi dostluklar çıkar
İyiyle iyilik herkesin kârı, kötüyüyle iyilik
erkeğin kârı
Kam kan ile değil, su ile yıkarlar
Kar ne kadar çok yağsa yaza kalmaz
Kar yağarsa iz örtülür
Karıncadan ibret al, yazdan kuş karşılar
Kazanan kesesini, kazanmayan sinisini
döver
Kazananın malı, kazanmayanın derdi
artar
Kazaya rıza lazımdır
Kel başa şimşir tarak
Kenarına bak bezini al, anasına bak kı-
zını al
Kendi düşen ağlamaz
Kendi yağınla kavrul
Keseye danış, pazarlığa sonra giriş
Keskin sirke kabına zarar verir
Kırk yıl günahkâr, bir gün tövbe-kâr
Kırk yıl kıran olmuş, eceli gelen ölmüş
Kırk yıl tavuk olmaktansa, bir gün hö-
roz olmak yeğdir
Kırk yılda bir kârı sözü dinlemelidir
Kırk yıllık dağ, olur mu bağ
Kırk yılın başında bir gece hırsızlığa çı-
kacak olduk, ay akşamdan doğdu
Kırk yılın bir günü var
Kırk yıldır patriğin eşiğini güdüyor
Kişi ne ederse kendine eder
Kişi yukarıya değil, aşağıya bakmalıdır
Korkak bezirgân ne kâr eder ne ziyan
Kurdu ormandan açlık çıkarır
Kurulmuş kiris düğümlemez
Kusursuz dost arayan, dostsuz kalır
Lokma çiğnemedi yutulmaz
Mahkeme kadıya mülk olmaz
Malını yemesini bilmeyen zengin her-
gün züğürttür
Merdin ağladığına, namert güler
Minareyi çalan kılıfını hazırlar

Misafir umduğunu değil bulduğunu yer
Misk torbasından misk gitse de kokusu
kalır
Ne ekersen onu biçersin
Ne verirsin elinle, o gider seninle
Ok yarası çekilir, dil yarası çekilmez
Ol da istersen balık başı ol
Öfke ile kalkan ziyanla oturur
Öktüz ayağı olmaktan, buzağı başı ol-
mak yeğdir
Para parayı çeker
Perçembenin gelişi çarşambadan belli
olur
Sabreden derviş, muradına ermiş
Sabır ile koruk helva olur
Sahipsiz koyunu kurt kapar
Sakla samanı, gelir zamanı
Sanat altın bilezikdir
Sayılı koyunu kurt kapmaz
Sekiz günlük ömre, dokuz günlük
nafaka lazımdır
Sel gider, kum kalır
Söz gülmüş, sükût altındır
Su destisi su yolunda kırılır
Sürtüden ayrılan koyunu kurt kapar
Sütten ağzı yanan, yoğurdu üfleterek yer
Şeriatın kestiği parmak acımaz
Taşıma su ile değirmen dönmez
Tembele iş buyur, sana akıl öğretsin
Tembelle yola çıkma, ayağına engel
olur
Tereciye tere satılmaz
Tilkinin gideceği yer kürkçü dükkânıdır
Uçan kuş aç kalmaz
Ulumasını bilmeyen köpek sürtüye kurt
karıştırır
Üşenene eşik duvar olur
Üzüm üzüme bakarak kararır
Üzümlü ye de bağım sorma
Vakit nakittir
Ver elindeki ellere, sonra vur başını
yerlere
Veresiye verenin kesesi boş kalır

Yel gibi gelen, sel gibi gider
Yemek emek ister
Yerin verdiğini el vermez
Yıl oniki ay bu böyledir
Yırtıcı kuşun ömrü az olur
Yiyen bilmez, doğrayan bilir
Yokluk ateşten gömlektir
Yokluk her derdin başıdır
Yoksulun urganı uzamaz
Yörük at, yemini arttır

Yuğarı tükürsem bıyığım, aşağı tükür-
sem sakalım
Yuvayı dişi kuş yapar
Zalimin zulmu vardır, mazlumunsa 'Al-
lah'ı var
Zaman en büyük hocadır
Zaman olur ki hayali cihan değer
Zengin arabasını dağdan aşırır, fakir
düz ovada yolunu şaşırır
Zulm ile âbâd olan, kahr ile bersad olur

SONSÖZ

İfade-i ... fakirane

Ailetten iki asırdan ziyade bir müddetten beri beraberinde yaşanan ve daha vâzih bir tabir ile altıyüz küsur sene müddet kemal-i şan ü şevketle yaşatılan Osmanlıların iptida hasıl ve bi't-tedric zayi ettiği terbiye-i şamiye-i İslamiye ve ondan mütchassıl vâkıfane bir kanaat ve merbutiyyet-i kalbiyye ile ittihaz ettikleri kavaid-i siyasiyye ve icabat-ı kavmiyye ve milliyyeden iktibas olunan usul-i idare ve iktisadiyyeleri ile bunların fîruat ve teferruatına dair iktiza eden tafsilat ve izahata dair daha pek çok şey yazılabilmesinin imkânı hasbe't-taalluk düşünülmüş ve arzu edilmiş ise de bunları okumak elden çıkan iradelerin senedat-ı atikasını tetkik etmek kabildinden olacağı ve teceddüt i tevinden(?) başka bir netice hasıl edemeyeceği mülahaza-i tabiiyyesi kalben bir neşat ve fikren bir inbisat vermediği cihetle usul ve âdât-ı kadimenin bir kaç nevine dair yazılan işbu kitap bi-avnilahi'l vehhab burada hitam buldu.

469

İfade-i ... fakirane

Ailemizin iki yüzyılı aşkın bir süredir yaşadığı ve daha açık bir söyleyişle altıyüz yıldan uzun bir süre Osmanlıların büyük bir şan ve olgunlukla yaşattığı ve önce yaratıp sonra giderek yitirdiği yapmacıksız İslami eğitim ve onun oluşturduğu bilinçli bir inançla gönülden bağlanarak kurdukları politik kurallar ile toplumsal ve ulusal gereklerden alınan yönetim ve ekonomî biçimi ile bunların ayrıntıları hakkında daha çok açıklama yapılması düşünülmüş ve arzu edilmişse de bunların okunması, kaybedilmiş bir malın eski senetlerini incelemekle eş anlamlı olacağından derdi tazelemekten başka bir sonuç vermeyeceği düşüncesiyle gönüle bir ferahlık, akla bir genişlik vermediği için eski yöntem ve âdetlerin birkaçına dair yazılan bu kitap Bağışlayan Tanrı'nın yardımıyla burada son buldu.

Pertev Paşa torunu Cemaledin oğlu Abdülaziz

SÖZLÜK

Bu sözlükte sözcük, terim ve deyimlerin metindeki anlamları açıklanmaktadır. Yanında kaynak kısaltması bulunmayan ilk açıklamalar doğrudan metinden aktarılanlardır; diğer kaynaklardaki karşılıkların tam uyuşmadığı durumlarda önce metindeki açıklama verilmiş daha sonra diğerleri yazılmıştır. Taranabilen sözlük ve kaynaklardaki açıklamalar aynı olduğunda bu kaynakların hepsinin teker teker belirtilmesine genellikle gerek görülmemiş, en önemli kaynak kısaltmasıyla gösterilmiştir. Açıklamanın birkaç kaynaktan derlenerek yazıldığı örneklerde ise ilgili kaynakların hepsi işaretlenmiştir.

Sözcük, terim veya deyimlerin metindeki anlamına yakın ya da onunla ilişkili veya onu bütünleyici açıklamalara da kaynakları ayrı ayrı belirtilerek yer verilmiştir.

Yazar tarafından yeri geldikçe metin içinde ayrıntılı olarak açıklanan veya konunun rahat anlaşılmasını sağlamak için tarafımızdan alt yazı verilerek anlamı belirtilen bazı sözcük, terim veya deyimler, buradaki sözlüğe alınmakla birlikte karşılırları ya sadece metinde geçtikleri sayfa veya alt yazı numarası verilerekle yetinilmiş ya da çok kısa bir açıklama eklenmiştir.

Karşılıkları ulaşılabilen kaynaklarda bulunmayan sözcük ve terimlerden yazar tarafından ayrıntılı açıklanmış olanlar sözlüğe katılmıştır.

Yazarın "Dil ve Edebiyata İlişkin Bilgiler" bölümünde yer alan, çeşitli başlıklar altında topladığı terim ve deyimler ise tekrardan kaçınmak için buraya alınmamıştır (Bkz. Saray-ı Hümayun'da Kullanılan Deyimler; Dervişlerin Kullandıkları Terim ve Deyimler; Halk Arasında Kullanılan Terim ve Deyimler; Hanımlar Arasında Kullanılan Terim ve Deyimler; Tulumacı, Bıçkın ve Kıpti Terim ve Deyimleri).

Açıklamalarda italik yazılan sözcük ya da terimler metinde geçen ve sözlükte yer alanlardır. Metin içinde geçmeyenler 'turnak içinde' yazılmıştır.

Maddelerin alfabe sırasıyla yer aldığı sözlük ve ansiklopediler kaynak gösterilirken sayfa numarasının verilmesine gerek duyulmamış ancak o bilginin o madde adı altında değil de başka bir konu veya madde içinde geçtiği durumlarda sayfa numarası eklenmiştir. Kitap ve makalelerden aktarılan açıklamalarda ise alt yazılarda olduğu gibi sayfa numaraları belirtilmiştir.

aba. Medrese talebeleri, alt derecelerdeki *ilmiye* mensupları ve dervişlerin giydiği üst giysisi; ayaklara kadar bütün vücudu örten yakasız, kolsuz önlü açık, devetli-yü, ender olarak kurşuni renkte üstlük (*DBİA I*). Bu giysinin yapıldığı kalın, kaba yünlü kumaş; Filibe, İslimye, Balıkesir, Feshane abaları rağbetteydi (*Narh Def.*, *OTDTS I*). *Aba*'dan yapılmış cübbe, *kukulata*, *maşlah* ve *libade* (*LO*).

abanı. Üzeri bal sarısı ipekle kasnak işi dallı nakışlarla bezeli, zemini beyaz veya açık sarı, ince kumaş. İyileri İstanbul, Bursa, Halep, Bağdat ve Hindistan'da imal edilirdi. Perde, bohça, yorgan yüzü, kundak yapıldı. Tüccar ve esnaf tarafından sarık olarak kullanılırdı (*EEA I*; *STA I*).

abanoz. Sıcak ülkelerde yetişen abanozgillerin (*Ebenaceae*) ağır, sert ve siyah renkli kerestesi (*TDKTS*); ince marangozlukta ve gömme işlerinde kullanılır; çeşitli mobilya, kutu, *kalem*den, tesbih, baston, kaşık gibi şeyler yapılır; dayanıklılığı dolayısıyla cami, türbe, kapı ve dolap kapılarında çok kullanılmıştır (*SA I*).

Abazah (Abazeh). Kafkasya'nın kuzeyinde Çerkezistan'ın kuzeybatısında bulunan Büyük Abazah ve Küçük Abazah'ta oturanlar. Kuzeylerindeki Abhazeler'den ayrıldılar, dilleri birbirine benzemez (*KA I*).

Abdülğafûr. Abdülğafûr el-Larî (Ö. 1506); ünlü âlim Molla Câmi'nin (bkz.) öğrencisi; hocasının *Kâfiye* (bkz.) *serhi*'ne yazdığı *hâşiye* (*Hâşiye 'alâ serhi'l-Câmi li'l-Kâfiye*); Arapça yazılmış önemli bir eseri olup medreselerde *nahiv* derslerinde okutulurdu; Abdülğafûr olarak da kısaca kendi adıyla anılırdı (*DİA I*: 204 vd.; Kâtip Çelebi II: 1372).

Adalı. Adalı (ya da Adavî) şeyh Mustafa Hamzaoğlu (Ö. 1677); Kuşadalı Arap dili bilgini; Birgivi Mehmed Efendi'nin (bkz.) *İzhârü'l-esrar* risalesine *Neza'icü'l-eskâr* adıyla yazdığı *serh* (1674) bilginler arasında çok tutulmuş, İstanbul medreselerinde *nahiv* derslerinde okutulmuştur (*KA I*: 223; *TA I*: 112).

ağa. Eskiden yüksek mevki sahipleri için kullanılır bir tabir (*OTDTS I*); saygınlığı olan kıdemli uşak; okur yazar olmayanlara efendi yerine verilen şeref ünvanı (*KI*).

ağırlık. Nikâh öncesi damat adayının evleneceği kıza peşin olarak vermesi kararlaştırılan para; "meh-r-i muaccel" (*OTDTS I*); bkz. *mihir*.

ahar. yazı yazarken kâğıt kalemin iyi kayması, isden hazırlanmış mürekkebi kağıdın emip yaymaması, böylece düzeltilerin silinerek veya kazınarak iz bırakmadan çıkarılabilmesi için önceden kağıdın üzerine sürülen bir sıvı; ana maddeleri nişasta ve yumurta akı olan *ahar*'ın çeşitleri ve değişik uygulama teknikleri vardı; *ahar*, kağıdın parlak görünmesini sağladığı gibi sertliğini de giderirdi; *aharlanan* kimi kağıtlar yazıları silindikten sonra *mühre* sürülerek parlatılıp yeniden kullanılabilirdi (Nefes-zade 1938:75; *SA I*; Yazır 1982: 166 vdd.)

ahır uşağı. bkz. *tavla uşağı*.

Ahmediye (Ahmediyye). Hz. Muhammed'in hayatından söz eden manzum nasihat kitapları genellikle bu adla anılır; Diyarbakırlı Ahmed Mürşîdî (1689-

1761) tarafından yazılmış olanı en yaygındır ve bir anlamda asıl *Ahmediyye* bu eserdir (*TDEA I: 80*).

akaid. İnançlar, temel akideler; İslam dininin pratik dışı, ibadet dışı kuramsal kurallarını ele alır (*İİS*); İslam dininde inanılması gereken esasların bütünü ve bunları konu edinen ilmin adı (*DİA 2: 212*).

akar. Gelir getiren ev, dükkan, tarla, bağ, bostan vb. mülk (*OTAL; TDKTS*); taşınmaz mallara akar denirse de asıl *akar* arsa ve araziden ibarettir, halk arasında kira getiren taşınmaz mallar hakkında kullanılır (*VIT*).

akçe (akça). Osmanlı Devleti'nin ilk gümüş para birimi ve sikkesi; kuruluşundan 19. yüzyıla kadar basımı sürdürülmüştür (bkz. s. 144, not). Kuruşun küsuratı olarak kullanılırdı; bir kuruş kırk *para*, bir *para* üç *akçe*, bir *akçe* üç *pul* idi (*OTDTS I*).

akçe tahtası. Genellikle tüccar ve sarraflarla resmi dairelerdeki veznedarların üzerinde para saydıkları tahta; bir ucu gittikçe daralarak oluk halini alan, kenarlı, dikdörtgen bir tepsi biçiminde idi; geniş tarafında sayılan para, oluklu kısımdan döktülürdü; bazılarının üzerinde, sayılan paraların henüz sayılmamışlarla karışmaması için ayrı bir bölüm bulunurdu (*OTDTS I; SA I*)

akd. Nikâh (*OTAL, OTS*); akd-i nikâh'tan kısaltılarak: nikâh kıyma, nikâhlama (*KT*).

akıtma. Atın alından burnuna doğru uzanan beyaz veya pembe leke; eşanl. sa-bâhtü'l-hayr (*KT*).

akıtma su. Damadın geline yüzgörümlüğü olarak armağan ettiği pırlanta takı (bkz. s. 130).

akkâm. Konaklarda yemek tablalarını taşıma, çeşitli mutfak işlerine yardım etme gibi işleri yapan, Şam, Halep taraflarından gelen hizmetkârlar; *surre* alayında hizmet gören, konaklama yerlerinde çadırları kurup kaldıran Hicazlı, Şamlı, Halepli adamlar (*KT; OTAL; OTDTS I*).

alaca. Genellikle fes rengi ve lacivert zemin üzerine sarı çizgili bir kumaş; *pamuklu alaca* ve *ipekli alaca* diye ikiye ayrılır. Anadolu'nun *Tire* ve *Erzincan alacası* en iyisi olarak bilinir. İpekli *alacalar* özellikle Şam'da dokunurdu ve *Şam alacası* diye tanınmıştı. *Halep alacası* da ünlüydü. Yenikapı-Aksaray-Fatih'in orta halli mahallelerinde birçok *alaca* tezgâhı vardı, *Tire*, *Erzincan* ve *Şam alacıları*'nın taklidleri dokunurdu (*OTDTS I; TKGSS*).

alamana. Gerektiğinde yelkenle de kullanılabilen balıkçı kayığı. Küçük odun gemisi (*KT*).

alaturka saat. Ezanî saat; vakt-i gurbî; eskiden güneşin batışından, yani akşam ezanından başlayan saat; güneşin batışı on iki kabul edilerek hesaplanırdı (*OTDTS I*).

alaz. Anadolu'da "alazlama" adı verilen bir deri hastalığı (Bayrı 1947:94); yılan-cık denilen hastalığın bir türü (*KT*); yüz, el ve ayakların şişip deride kırmızı le-

keler belirmesiyle kendini gösteren bir hastalığa da Sinop, Sivas yörelerinde “alazlama” denir (SDD 6: 13); bkz. s. 416.

alazcı kadınlar. Halkın *alaz* denilen bir deri hastalığını sağalttığı boşnancıyla başvurduğu, tıp dışı yöntemler uygulayan hanımlar; bkz. s. 354.

al basma. Lohusalık humması; bkz. s. 415.

altı çiftte bkz. *çifte*.

amedci (amedî). Bâb-ı Âlî’de vükela meclisi müzakerelerini idare ve sarayla olan yazı işlerini yürütmekle görevli memur; daha önceleri *amedî-i divan-ı hümayûn* denilirdi (OTDTS I).

Amedî-i Divan-ı Hümayûn Halifeliği. bkz. *Amedî-i Divan-ı Hümayûn Kâlemi*.

Amedî-i Divan-ı Hümayûn Kâlemi. *Amedî kâlemi*; Amedî Odası; *reisül-küt-tab’ın* buyruğunda çalışan Divan-ı Hümayûn kalemlerinden. XVII. yüzyıldan itibaren *Bâb-ı Âlî*’ye, yani sadarete bağlandı. İdare ve saray arasındaki yazışmaların yürütülmesiyle görevliydi. Padişahın sadrazama gönderdiği *hatt-ı hümayûnlar*, sadaretin padişaha sunduğu arz ve tezkireleri kaydedip saklardı. Sadrazamın dış yazışmalarının müsveddelerinin hazırlanması, yabancı devlet temsilcileri, tüccarlarla ilgili evrakın hazırlanıp saklanması gibi işler de *reisül-küt-tab’ın* özel kâlemi niteliğindeki bu daireye aitti. Tanzimat’tan sonra *vükela meclisi*’nin sekreteryası görevi verildi, giderek kabine sekreterliğine dönüştü. Kâlemin reisine *amedî-i divan-ı hümayûn* veya *amedî* ya da *amedci* denirdi. Son zamanlarda elliye çıkan kâtipleri (*amedî hulefası*) devlet sırlarını saklayabileceklerden dikkatle seçilirdi (Ortaylı 1979:153 vd; Uzunçarşılı 1988: 55 vdd).

Âmentü. İslam dininin iman esaslarını ana hatlarıyla ifade eden terim (DLA 1).

âmin alayı. Okula başlayan çocuk için yapılan tören.

Amme sûresi Kur’an-ı Kerim’in 78. sûresinin adı; Nebe sûresi de denir; 40 ayettir (İİS); *sıbyan mektepleri*’nde çocuklar Kur’an’ı *Amme* sûresi’nden okumaya başlardı.

ana kadın. Hamamın anası; hamamda yanaşma ihtiyar kadın (KT). Kadınlar hamamında çalışanları yöneten kadın (TDKTS).

anber (amber). Balinalar takımından ispermeçet balinası (Pysëtter catadon) olarak bilinen ‘amberbalığı’, diğer adıyla ‘kaşalot’ın bağırsaklarında oluşan ve dışkı ile atılan bir sindirim artığı. Açık veya koyu renkli; güzel kokulu bu madde okyanusların çeşitli kesimlerinden, Çin, Japon, Madagaskar, Java ve Sumatra sahillerinden toplanır; *açık renkli ak anber* (*Ambra grisea physteridæ*) eski hekimler tarafından kuvvet verici, afrodizyak, iştah açıcı, midevi olarak ve göğüs darlığına karşı çok kullanılır; saf bal ile karıştırılarak macun yapılır veya özel şekiller ve üzerinde yazılar bulunan kurslar (pastiller) halinde hazırlanırdı. Koyu renkli anberden tesbih, fincan, kâse, tabak yapılır, tozları kalem gibi çubuklar haline getirilerek güzel koku için buhurdanda yakılır ya da üzeri yaldızlı kurslar şeklinde kokucularda satılırdı. Pahalı ve nadir olan *anber* eskiden çok rağbet

görmüş, bir zamanlar para gibi servet göstergesi, değişim aracı olmuş, en büyük hediyelerden sayılmıştı (Baytop 1985: 83 vdd; Demirhan 1975: 32; EEA I; SA I; ZoTS).

anber (amber) kabuğu. *Cortex cascarillae*; koku vermesi için yakıldığı gibi buharı ile tütüğü de yapılır (Demirhan 1975:34).

Ankara sofı. bkz. *sof*.

arakiye (arakiyye). Yün veya tiftikten döğülerek yapılmış ince keçe; *arakiye*'den cübbe, potur, yelek, seccade, külah, takke gibi şeyler yapılırdı (SA I); eskiden dervişlerin giydikleri tiftikten ince külah (KT). Kavuğun ve daha sonra fesin altına giyilen takke, arakçin; pamuklusu, sadesi olduğu gibi tiftikten, yünden yapılanları da vardı; sonraları yalnız derviş serpuşu anlamında kullanılmıştır (OTDTS I).

arifane (harifane). Ortaklaşa; âdet üzere (OTAL); ortaklaşa düzenlenen eğlenceye giden esnaf gibi her bir masrafın kendi payına düşenini vererek (KT; OTAL); yanlış olarak *arifane* sözcüğü daha yaygındır (OTAL).

arjan polad (pulad). Üzeri gümüşle yaldızlanmış bakır.

arp. Harp; Batı musikisinde telli bir çalgı; kökeni çok eski olup Doğu'nun *çeng*'i ile aynıdır (TMA I).

arşın. Metrik sistemin resmen kabulüne kadar (1931) kullanılan eski bir uzunluk ölçüştü. Kaynaklarda "orta parmağın ucundan dirseğe kadar" (*Burhân-ı Kâtr*: 55); "parmak ucundan omuza kadar" (KT) diye farklı ölçü tanımları yer alır. Adları ve uzunlukları zaman içinde çeşitlilik gösterir. Osmanlılar'ın kullandığı başlıca cinsleri *çarşı arşını*, *endaze*, *mimar arşını*'dır (*zirâ-ı mimârî*). *Çarşı arşını* veya sadece *arşın*, çarşı ve pazar yerlerinde basma, yünlütü vb kumaş, bez ölçmek için olup 68 cm tutar. Daha kısa olan *endaze* değerli kumaşlar ve ipek-liler için kullanılmıştır, karşılığı kaynaklarda 65 cm (Gökyay 1981: 56; DİA 1; *Narb Defi*: 347; SA I; TA I) ve 60 cm (EEA I, KT, OTDTS I) olarak iki farklı şekilde geçer. Halı, ipek ve ince kumaşları ölçmek için kullanılan bir ölçü olup genel olarak *Halep arşını* diye bilinen *terzi arşını* 68 cm'dir (Gökyay 1981: 56). Mimarlık işlerinde kullanılan mimar arşınının son uzunluğu ise 75,8 cm'ye eşittir (EEA I; DİA 1; OTDTS I; SA I).

475

arusek. Yeşil ve pembe renkte dalgalı bir cins sedef.

asa. Tekke şeyhlerinin, dervişlerin, ihtiyaçların taşıdıkları uzun baston; yürürken dayanmaları için boyu çene hizasına kadar ulaşırdı.

Asâkir-i Nizamiye. 1869'da Abdülaziz zamanında kurulan askeri teşkilatta kara ordusuna verilen ad.

ashâb (eshap). Hz. Muhammed'i görmek ve sohbetine ermek şerefini kazanan kimse (KT).

askıcı. Gelin odalarını, özellikle gelinin oturacağı köşeyi, perde, renk renk şal, ta-ze veya yapma çiçeklerle donatıp süsleyen kimse (KT, SA I, OTDTS I).

asma kandil (askılı kandil). Bir veya birkaç zincirle tavana asılan, cam veya bil-
lürdan kâse biçimli kandil; içlerine mum dikilir.

Asmaaltı tüccarı. İtibarlı bir tüccar sınıfı. Adıyla anıldıkları Asmaaltı Çarşısı, Mısır
Çarşısı kapısından Tahtakale'ye uzanmaktaydı (TA I); bkz. s. 93, not 75.

aşr-ı şerif. Kur'an-ı Kerim'in bir cemaat içinde sesli olarak okunan ve genellikle
orta uzunluktaki on ayet kadar olan bölümlerine Türkler arasında verilen ad
(DLA 4).

ateş kayığı. Üç veya dört çift kürekle çekilen hafif dar, uzun kayak. Eminö-
nü'nden Boğaziçi'ne işler, *pazar kayıkları* gibi yük ve yolcu taşınırdı; ayrıca
diğerlerinden hızlı gittiklerinden yangın çıktığında yangın tulumcularını ve
tulumcular'ı olay yerine yetiştirmekte kullanılmaları bu adla anılmalarına yol
açmıştır. Köprüde yangın için nöbet bekleyen *ateş kayıkları* vardı (Lecomte:
209; OTDTS I).

atiyye. Bağış, hibe, ihsan; *atiyye* olarak para verildiği gibi enfiye kutusu, saat ben-
zeri şeyler de verilebilirdi (OTDTS I).

atlas. En eski ipekli dokumalardan; genellikle düz renkte, sert, parlak, dayanıklı bir
kumaş; ince ve kalın olmak üzere iki çeşidi, saf ipekli dokunmuşları yanı sıra
pamukla veya yünle karışık dokunmuşları, sırma veya simle nakışlı cinsleri de
vardı. Kırmızı renkte olanları daha makbul ve pahalı idi. Kaftan, kürk kaplama-
sı, gelinlik, şalvar, entari, sancak, para ve cüz kesesi, yorgan yüzü, yastık, perde,
bohça vb. yapılırdı. Osmanlı sarayında kışlık kumaş olarak kabul edilmişti. Bur-
sa, İstanbul, Alaşehir, Maraş, Şam ve Sakız'da dokunmuştur (BEA I; TGKSS).

atlı karaca. Atlı karoça (karoça: İtalyanca carrozza'dan dört tekerlekli binek ara-
bası), atlı karınca; daire biçiminde döner bir tabana tesbit edilmiş atlar ve ara-
balardan oluşan çocuklar için eğlence aracı (KT; SA I).

at mavnası. At kayığı; eski *salapurya*'nın içerisi döşemeli olup rampalı baş ve kuy-
tarafında ikişer küreği vardır. Tımarlı sipahinin nakli için Çardak ile Gelibolu
arasında kullanılırdı. Son zamana kadar Üsküdar'la Kabataş arasında da kulla-
nılmıştı (Uzunçarşılı 1988: 457).

attar. Aktar; eskiden güzel kokulu bitki özleri, yağları vb. ile ilaç yapımında kullanı-
lan yerli ve yabancı kökenli bitkisel hayvansal ve madensel hammaddeleri (drog)
satan, ilaç hazırlayan esnafa verilen ad; sonradan mahalle aralarında iğne, iplik,
dügme, mum, kibrit gibi ufak tefek şeyleri satan kimselere de attar (aktar) de-
nilmiştir. Bugün baharat, sebze ve çiçek tohumu, şifalı otlar ve kurutulmuş çe-
şitli gıda maddeleri satanlar da bu adla anılır; halen tedavide kullanılan bazı
maddeleri satanlara "ince attar" denir (Baytop 1985: 73; 1993: 172 vd; KT).

at uşağı. Arabacı ve seyis yamağı; bkz. *tavla uşağı*.

avaid. Tahsisat, aidat, gelir (KT); mal ve akçe olarak gelen şeyler demek ise de
bahşış ya da 'beleş' anlamlarını da içerir (KO). Tanzimat'tan önceki devirde
kanunlarla konulmuş belirli vergiler dışında birtakım hizmetler karşılığı olarak

ilgililerin bu işleri görenlere vermekle yükümlü tutuldukları paralar, armağanlar ve benzerleri (Gökyay 1978: 323; OTDTS I)

avâmil. Arapçada gerek isim, gerek fiillerin sonlarındaki *harekeler*'in [sesli harf yerine geçen noktalamaların] değişmesini gerektiren etkenlerle Arap dilbilgisinin bu bölümünü konu olan kitaplara verilen genel ad (Gökyay 1982: 468); bu konuda yazılan pek çok kitap içinde Cürcanî'nin *el-'Avâmiî* ile Birgivi'nin aynı adlı *risale*'si en önemlileridir; Osmanlı medreselerinde yüzyıllar boyu okutulan bu eserlerden Cürcanî'ninki *Avâmilü'l-'atîk*, Birgivi'ninki ise *Avâmilü'l-cedîd* olarak da bilinir (DİA 4: 106 vd.); bkz. Birgivi.

âyan. İleri gelenler; eskiden kaymakamlık vazifesinde bulunan idare memuru (KT); Osmanlılar'da şehir ve kasabalarda devletle halk arasındaki ilişkileri düzenleyen kimseler (DİA 4, 1991).

âyât. Âyetin çoğulu.

âyet. Kur'an sûrelerinde bulunan cümlelerin her biri (KT).

aylakçı. Belli bir işi olmayıp geçici işlerde gündelikte veya boğaz tokluğuna çalışan kimse (KT; LO). Osmanlı Bahriyesi'nde yelkenli gemilerde geçici olarak ticaretle çalıştırılan sınıf; her yelkenlide belli sayıda *aylakçı* bulunurdu; gemiler sefere çıkacakları zaman altı ay için toplanırdı (Uzunçarşılı 1988: 484).

ayvaz. Eskiden büyük konaklarda hizmet eden, Van, Bitlis yöresinden Ermeni asıllı uşaklar; başlıca görevleri yemek tablalarını mutfaktan alıp selâmlığa, harem dairesine verilecekleri de *dönme dolab*'a götürüp koymaktı; ayrıca mutfakla ilgili çeşitli kaba işlerde de kullanılırlardı (KT; OTDTS I); bkz. *tablakâr*. Resmi dairelerde de bu adla hademeler çalıştırılırdı (TCTS).

azad (azat). Çocukların okuldan geçici olarak salıverilmesi.

azmayış. Ezmayış; hafif ve ince bir ok çeşidi. Talimde ve yaşlı okçuların katıldığı atışlarda kullanılan türleri vardı (Gözyayın 1976:5).

Bâb-ı Âli. Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet idaresinin merkezi sayılan sadrazamlık makam ve dairesinin adı. Önceleri *Vezir Kapısı*, sonra *Bâb-ı Âsâfi*, *Panah Kapısı*, 18. yüzyıldan itibaren *Bâb-ı Âli* ("yüksek kapı") denmiştir. Sadaret (başbakanlık), Dahiliye ve Hariciye (iç ve dışişleri bakanlıkları) ile Şûra-yı Devlet (danıştay) daireleri bulunurdu (Ortaylı 1979: 159; OTDTS I).

Bâb-ı Âsâfi. Eskiden *Bâb-ı Âli* yerine kullanılan bir terim.

Bâb-ı Askerî. bkz. *Bâb-ı Seraskerî*.

Bâb-ı Meşihat. Şeyhülislamlık dairesi, şeyhülislam kapısı (KT).

Bâb-ı Seraskerî. Eskiden Harbiye Nezareti Dairesi hakkında kullanılan bir terim; Serasker Kapısı, Seraskerlik Dairesi de denirdi (OTDTS I).

bâde. Şarap; gerek Divan edebiyatında gerek saz şairlerinin manzumelerinde gerçek anlamında kullanıldığı kadar mecaz anlamında da çok kullanılmıştır; eş anlamlısı *mey* (ETS).

badya (badiya). Ağzı yayvan, topraktan yapılmış büyük kap; gerdel gibi su ve süt taşımakta kullanılır (KT); hafif boyunlu, şişkin karınlı büyücek bakır kap (Arısan 1969: 174).

bağ. Yatak, yorgan, yastık gibi şeyleri sarıp bağlayarak yüke kaldırmak için kalınca dokunmuş patiska vb.'den bohça.

bağa. Siyahımsı, sarı damarlı koyu kahverengi, kızıl kahverengi ve kırmızı renklerde harelî kaplumbağa kabuğu. Mızrap, tarak, tesbih, baston başı, kaşık, fincan zarfı, tabak gibi küçük eşya yapımında, konsol ve duvar saatlerinde ve süsleme sanatlarında yalnız olarak ya da sedef ve fildişi ile birlikte kullanılmıştır (EEA I; OTDTS I; SA I). En makbul *bağa*, deniz kaplumbağalarının *Eretmnochelys imbricata* türünün kabuklarından elde edilir (DLA 4, 1991) Afrika'dan gelen, kalın ve siyaha yakın olanı da makbuldür (EEA I).

bahariyye (bahariye). İlkbaharın tanımı ile başlayan ve oradan bir kimseyi övmeye geçen bir şiir (*kaside*) türü; baharı kutlamak bahanesiyle sunulan övgü (KT; ETS)

bahçevanbaşı *kuberna*'nın yalı ve konaklarının bahçelerinden sorumlu kişi; bkz. s. 188

bakıcı, **Falcı** (KT).

bakıcılık, **Falcılık** (KT).

balıkpulu. Sedefkârlıkta kullanılan bir bezeme örgesi (SKTS); balık pulu şeklinde bezeme motifi (SA I).

baltabaş sandalı. Bir cins kotra; bkz. s. 241.

bardak. Bağıldak (bağırdak); beşik bağı; bkz. s. 18.

başeski. Akşamcılarının meyhaneciye verdikleri ad.

başlama. *Hayal* (karagöz) oyununda oyun başlamadan önce perdeye *gösterme* yerleştirilişinin ardından *def*lerle çalınan bir usul; bkz. *saçma dökmeye*.

bedestan (bedesten). Aslı bezistân, bezzazistân'dır; birçok önemli doğu şehirlerinde değerli eşya, kumaş, mücevher, silah vb.'nin alınıp satıldığı üstü örtülmüş kârgir çarşı; İstanbul'da Kapalıçarşı'da Bedestân-ı Atık (veya İç Bedesten, Cevahir Bedesteni) denilen büyük bedesten ve Bedestân-ı Cedid (Sandal Bedesteni) ile Galata tarafındaki bedesten en değerli, en pahalı malların ve antikaların pazarlandığı çarşılardı (DLA 2; KT; SA I; OTAL).

Bedeviyye. Tarık-i Bedevî; Seyyit Ahmed el-Bedevî (1180/1179-1276) tarafından kurulmuş bir sûnnî tarikati; Mısır'da bu tarikate 'Ahmediyye' de denir; Ahmed Bedevî Mısır'da ermiş (velî) sayılmış, tîntî günümüzde kadar süregelenmiştir (İİS; OTDTS I).

bed-i Besmele resmî. Çocukları okula başlatma töreni; halk arasında *âmin alay* denirdi (Ergin I 1977: 91).

bekri (bekri). Gece-gündüz için.

belleme. Binek hayvanlarının belini örtmek için eyer altına konan keçe ya da kalın kumaş parçası (KT; TDKTS).

besleme. Konakta bakılıp büyütülen küçük cariye. Evlatlık alınmış kız çocuğu (TDKTS).

Besmele. "Esirgeyen ve bağışlayan Tanrı'nın adıyla" anlamına gelen "Bismillahir-rahmanirrahim" cümlesinin adı; bir işi başarmak için söylenmesi gerekli olan başlama cümlesini dile getirir; Hz. Muhammedî 'Besmelesiz' başlanan bir işin iyi sonuç vermeyeceğini söylemiştir (DLA 5; İİS)

beste. Türk musikisinin dindışı bölümünün sözlü (güfteli) eserler kısmına ait büyük formlardan biri; peşrev usulleriyle ölçülmesi, *kârlar* gibi terennümle başlamaması, mısraların yalnız bir defa okunması, güftelerin hemen daima *gazel* şeklinde şiiirlerden seçilmesi, *beste*'yi diğer dindışı sözlü eserlerden ayıran özellikleridir (TMA I)

beş çift. bkz. *çift*.

beş püskül asma. *Hayalci*'nin hem yardımcısı hem de öğrencisi olan *yardak*'ın tek başına perde kurabilecek duruma geldikten sonra aldığı *hayalci icazeti*'nin simgesi olarak perdesinin ön yukarisına sıra ile astığı beş püskül; bkz. *yedi püskül asma*.

beşik alayı. İleri gelen varlıklı ailelerde ilk çocuğunu doğuran lohusalar için yapılan çok masraflı, görkemli bir tören. Doğan padişah çocuğu için hazine-i hümayun kethüdası, valide sultan veya sadrazam tarafından yaptırılan çok değerli bir beşiğin alayla hareme teslim edilmesi töreni ve bu münasebetle tertiplenen eğlenceler (OTDTS I; Uzunçarşılı 1984: 167 vdd., Uluçay 1971: 78 vdd).

bevvap. Kapıda bekleyen adam, kapıcı; vaktinde mektebi açıp kapayan, çocukları evlerine getirip götüren hizmetli (KT; OTAL; OTDTS I).

beyaz etmek, beyaza çekmek. Bir müsveddenin temiz olarak suretini çıkarmak (KT).

beylerbeyi. Osmanlı Devleti'nde eyaletlere atanan, askeri ve sivil yetkileri olan yüksek rütbeli görevli; ilk zamanlarda tek *beylerbeyi* varken Yıldırım Bayezid zamanında *Anadolu* ve *Rumeli Beylerbeyliği* kuruldu. Zamanla sayıları artarken o ölçüde yetki ve nüfuzları azaldı. Eyalet yöneticileri olan *beylerbeyleri* aynı zamanda askeri kumandandılar; terfi ettiklerinde *vezir* rütbesini alırlardı. 19. yüzyılda sivil rütbeler arasına girdi. Zamanla bir ünyahdan ibaret kalıp vali ve mutassarıflara, bir kısım eşrafa paye olarak verildi (OTDTS I).

beylikçi. bkz. *Beylikçi kalemi*.

Beylikçi Kalemi. *Divan Kalemi* de denir. Bütün kanunnameler, antlaşmalar, berat, *ferman* ve *hatt-ı hümayunlar* burada yazılır, saklanırdı. *Mühimme kalemi*, *kanuncu kalemi* ve *ilamcı kalemi* olmak üzere üç alt bölümü vardı (Ortaylı 1979: 152; Uzunçarşılı 1988: 40 vdd.). Âmiri, *reisü'l-küttâb*'ın muavini sayılan *Beylikçi* idi. 1837'de II. Mahmud zamanında *reisü'l-küttâblık* Hariciye

Nezaretî ünvanını alınca *Beylikçilik*, Sadarete bağlı yarı bağımsız olmuş ve İmparatorluğun sonuna kadar devam etmiştir. *Beylikçi* özellikle son zamanlarda Bâb-ı Âlî'nin büyük memurlarından sayılırdı (OTDTS I).

biat. Aslı 'bey'at' (KT); bir hükümdarın hükümdarlığını kabul ve tasdik etme (OTDTS I); yeni padişahın hükümdarlığını kabul ve tebrik töreni (Eldem 1982: 106).

billûr. Damarsız, şeffaf, has cam; elmas gibi fasetali olarak kesilmişlerine *elmaştraş billûr* veya 'uraşlı billûr' denir (SA I). Al, koyu al, nefti, yeşil ve minelileri de olur; beyazlardan döküldükten sonra tezgâhlarda traş edilenlerine ise "kesme" derler (EEA I); çşanl. kristal (KT).

bîmarhane. hastahane; tumarhane, çşanl. *dârü'ş-şifa* (KT).

Binâ. *Binâü'l-Ef'al*; aşağı dereceli medreselerde okutulan *sarf'a* dair kitap; Arapça'daki fiil kalıplarını ele alan, yazarı bilinmeyen eserin 1730'dan sonra yazıldığı kabul edilir (DLA 6: 179; Uzunçarşılı 1965: 30).

binek. Satranç oyununda bir hareket.

binek taşı. Şehir içinde atla gezildiği devirlerde üstüne çıkılarak hayvana kolaylıkla binmeye yarayan, yaklaşık yarım metre yüksekliğinde, dikdörtgenler prizması biçiminde taş; gerek resmi dairelerin gerekse konakların cümle kapısı yanında bulunurdu (OTDTS I; OTL).

binîş. *Ulema*'nın ve özellikle yüksek rütbede bulunanların giydikleri uzun kollu geniş cüppe; bunun pek bol olanına *ferace* denirdi (OTDTS I).

Bir çift. bkz. *çifte*.

Birgivi (Birgili). Türk din bilgini (1522-1573); asıl adı Takiyyüddin Mehmed; bir süre İstanbul medreselerinde ders vermiş, Birgi'de yapılan medresenin müderrisliğine tayin edilince oraya yerleşmiştir; çoğu Arapça olmak üzere altmışa yakın eseri vardır; medreselerde Arapça öğretimi için yüzyıllarca vazgeçilmez olan, *nahiv* ilmine dair *Avâmil* (*el'Avamiliü'l-cedide*) ve *İzhar* (*İzharü'l-esrâr*), Türkçe *ilm-i hal* kitabı olan *Vasiyetname*, vâizlerini topladığı din, ahlâk ve tasavvuf konularıyla ilgili *Tarîkatü'l-Muhammediyye* (1572) en ünlü eserlerindendir (DLA 6: 191 vdd.; TA VI: 432).

bit otu. *Schoenocaulon officinale* A.C.; bitlere karşı başa tohumlarının (*Semen sabadillae*) kaynatılmış suyu sürtülen, bir adı da "hezaren" olan tıbbi bitki (Demirhan 1975: 48).

bohça (boğça). Ufak denk şeklinde bağlanmış seçme, kaliteli tütün (KT).

Bostan. Bustan; İran'ın en büyük şair ve edibi Sâdi'nin (Ebu Abdullah Müşerrefüddin b. Müslîh el-Şirazî, 1213-1292) eğitici, öğretici manzum eserlerinden; adalet, ihsan, aşk ve mestlik, alçak gönüllülük, rıza, kanaat, terbiye, şükür, tövbe gibi konuları içine alan on bölümden ibarettir; fikir ve öğütler kısa ve güzel hikayelerle kolay bir dille ifade edilmiştir; diğer ünlü eseri *Gülîstan* (1258) gibi *Bostan* da (1257) İslâm aleminde yüzyıllar boyu büyük rağbet

görmüş, medreselerde ders kitabı olarak okunmuş, *şerh* ve çevirileri yapılmıştır; Türkçe çevirileri de vardır (İA 10: 39).

bostancı. Bir kısmı saray ve kasırların korunması ve zabıta işleriyle yükümlü olan, bir kısmı da saray bostanlarına, bahçelerine bakan, saraylarla camilerin inşaatı için gerekli malzemeyi temin edip taşıyan saray görevlileri; zamanla bir tür asker ocağı haline gelen *bostancılar*, devşirme yoluyla toplananlardan seçildiklerinden Yeniçeri Ocağı ile birlikte ortadan kalkmışlardır (OTDTS I).

boyunduruk. Güreşte rakibin başı koltuk altına alındıktan sonra yine aynı kolu boynuna dolayıp sıkıştırma hareketi (KT).

bozuk. Anadolu halk musikisinde kullanılan, bağlama ve curaya çok benzeyen, sekiz telli, mızraplı büyük bir saz (TMA I).

bölükbaşı. Eskiden çeşitli işçi gruplarının reislerine verilen ad (OTDTS I); hamalların ileri gelenlerinden biri (KT).

börk. Beyaz keçeden yapılmış Yeniçeri merasim başlığı. Tepesinden arkaya, omuzlara kadar sarkan parçasına "yatırma" denir; ön kısmının ortasında "kaşıklık" ("yünlük", "tüylük") vardı, neferler buraya sefer yolunda kaşıklarını sokarlardı; törenlerde ise neferler kıdemlerine, küçük zabıter rütbelerine göre turna, balıkcıl kuşu telleri, düz veya süpürge sorguçlar takarlardı. Üst rütbe-lerdeki zabıterin giydiği börk, *üşküf* adını alır (OTDTS I; OTL; SA I; TGKSS).

481

buhara. Değerli bir ipekli kumaş; çözgüsü ipek, atkısı pamuk olarak dokunanları da vardı (Yağan 1978: 123 vd.). Elbise ve duvar kumaşlarına astar olarak kullanılan kalın bez (SA I).

buhur. Çeşitli dini tören ve toplantılarda fena kokuları gidermek için özel bir kap (*buhurdan*) içinde yakılarak güzel kokulu dumanından yararlanılan madde, tütüsü (KT, OTDTS I, SA I); sığala ağacının (günlük ağacı; *Liquidambar orientalis*) çeşitli işlemlerden geçilerek kurutulmuş kabukları (*cortex thuris=cortex thymiamatis*) halk arasında günlük ya da buhur olarak anılır (Baytop 1963: 184; Demirhan 1975: 50).

buhuraki. Yol yol ipekli *şalî*, Buhurî şal (LO).

buhurdan. İçine kül ve ateş konarak üzerinde *ödağacı*, *sandal*, *ladin*, *anber* gibi güzel kokulu duman çıkaran tütüsü maddeleri (buhur) yakılan kap. Bakır, pirinç, *tombak* yanı sıra porselen, gümüş ve altından yapılanları, değerli taşlarla bezenmişleri de vardı (EEA I; OTDTS I).

buhurdanlık. *Buhurdan*'ın yanlış kullanım biçimi (KT).

bumbar. Koyun ve benzeri hayvanların kalın bağırsağı; doldurularak dolma, sucuk yapılır (KT).

Burhan-ı Gelenbevi. *Burhan*; tanınmış Osmanlı alimlerinden (bkz) Gelenbevi İsmail Efendi'nin (1730-1791) medreselerde okutulan ünlü mantık kitabı (Adivar 1982: 20).

burnus. Bornuş, bornuz, bornoz; eskiden kadınların kırlarda, gezinti yerlerinde üstlerine giydikleri bir tür *yeldirme*. Araplar'ın giydikleri dörtköşeli çok geniş bir kumaş parçasından pelerin biçiminde, başlıklı üstlük (KT; OTDTS I).

bürümcek. Bürümçük; 'kıvratına' denilen bükülmüş ipekten kıvrıncık olarak dokunan çamaşırlık bezlerden biri; iplik karışığına "hilali" denir; kolay eskimeyen *bürümcek* eskiden en makbul çamaşırlıktı (OTDTS I).

caize. Eskiden şairlerin yazdıkları methiyeler karşılığında aldıkları bahşiş, ihsan, ödül (EL).

camadan (camedan). Çuha veya kadifeden yapılmış, öntü çapraz şekilde iki sıra düğmeli, kısa, kolsuz bir üstlük; kenarları ve bazen üzeri *sırma* veya *gaytan* işlemeli olur, daha çok *potur* veya şalvar üstüne giyilirdi (OTDTS I; TGKSS).

came. Elbise, giyecek, çamaşır (KT, OTAL).

canbaz. At yetiştirip terbiye eden, at pazarında at alıp satan kimse (KT; OTDTS I). İp üzerinde ve dikili direklere tırmanıp canıyla oynarcasına tehlikeli gösteriler yapan kimse (And 1969: 30; KT).

canfes. Şimdiki taftayı andıran eski ipekli kumaşlardan; 60 cm kadar eninde, gayet ince, daima düz renk olur, yüzeyi harelî, dalgalı görünümlü. Yazlık ferace, şalvar, mintan, yorgan yüzü, bohça yapılırdı (OTDTS I).

cariye. Para ile alınıp satılan, çeşitli hizmetlerde kullanılan esir kız (KT)

Cebel-i Lübnan. Eskiden Beyrut şehri çevresini içine alan bağımsız ve imtiyazlı bir sancak (KT).

cedvel. bkz. s. 163, not 17.

Celâl Devvânî. Celalüddin Devvânî (Celalüddin Muhammed b. Es'ad b. Muhammed ed-Devvânî es-Siddîkî; ö. 1502) büyük İslam alimlerinden; başta *kelâm* olmak üzere felsefe, mantık, tasavvuf, edebiyat, matematik gibi çeşitli alanlarda çok sayıda eser vermiştir; *Ahlâk-ı Celâli*, *Hâşiye-i Şemsîyye*, Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulan *Şerhü'l-Akaidi'l-Adudiyye* (bkz. *Metn-i Adudiyye*) en ünlü eserleri arasındadır (DLA 9; KA 3: 1824).

celî. Hatt-ı celî; bütün İslam yazılarının uzaktan okunabilecek kadar iri yazılmış ve kalın, okunaklı bir çeşit sütlüs yazısı (KT; OTAL; OTDTS I).

celi kalemi. *celî* (iri) yazıları yazmak için tahtadan, istenen büyüklükte yapılan kalem; "ağaç kalem" veya "tahta kalem" de denir; bunun ağız kısmı oyularak iki köşesi çıkıntı halinde bırakılmak suretiyle *cell* yazıyı çizgi şeklinde yazan cinsi, mürekkebi tutabilmeleri için ağız kısmında boydan boya açılan oyuga sünger yerleştirilmiş olanları da vardır (Derman 1987 c: 42).

cendere. Çamaşır, ve kumaş ütölümeye yarayan iki ağaç silindirden yapılmış alet (KT; SA I).

cepken (cebken). Gömlek üstüne giyilen günümüzün ceketi yerinde kısa, yakasız eski bir üstlük; çoğunlukla esnaf takımı tarafından kullanılırdı; uzun yırtmaçlı

kolları cepken bedenine yalnız omuz başlarından dikili olup serbestce sarkıtlırdı; kolları bilinen şekilde omuza firdolaylı dikilmişleri de vardı; çuhadan yapıldığı gibi kalın adi bezden de dikilebilirdi; toplumsal konum ve mesleğe göre altına uzun paçalı *çakşır*, *diz çakşırı*, *potur*, şalvar, hatta kara bez don giyirdi (OTDTS I).

cerre gitme. Medrese talebesinin kutsal sayılan ve medreselerin tatil olduğu üç aylarda, yani Recep, Şaban ve Ramazan'da ülkenin dört bir tarafına dağılmaları; bunlar gittikleri yerlerde halka dini öğütlerde bulunmak, Kur'an okumak, namaz kıldırarak gibi hizmetler karşılığı aldıkları para ve erzakla bir yıllık öğrenimleri için gerekli ihtiyaçlarını sağlardı (Ergin II, 1977:554; OTDTS I).

Cezayır sarması. Güreşte bir oyun; bkz. *sarma*.

cibre. Suyu alınmış üzüm vb. meyvelerin posası (KT).

cibre rakısı. Üzüm posasının damıtılması ile elde edilen rakı (KT).

cifr. Cefir; gelecekte olaklardan önceden haberdar ettiği boşnancına dayanan, harf, rakam ve rumuzla ifade edilen ancak gizli tutulan sözde bir ilim (KT; OTDTS I).

cihaz. Cihaz, cehiz; halk dilinde çeyiz; kızlara evlenirken ailesi tarafından hallerine göre verilen her türlü giyim ve ev eşyasıyla takı vb. değerli şeyler (KT; OTDTS I).

cihaz halayığı. Cihaz halayığı; eskiden özel hizmetinde bulunmak üzere zengin ve kibar aileleri tarafından kızlarına evlenirken verdikleri cariye; 1908'den sonra ortadan kalkmıştır (OTDTS I).

cülbend. Aharlı, mühreli kağıtları, yazıları muhafaza için kullanılan mukavvadan veya deriden yapılmış, kitap kabı gibi büyükçe bir mahfaza (Yazır 1981:176). İçine yazı ve resim konularak bozulmadan korunmasını sağlamak üzere kitap gibi bir kenarından bez ile yapıstırılmış iki mukavvadan ibaret kap; ağız tarafından ve yanlardan birer küçük şerit parçasıyla bağlanır (OTDTS I); yazma kitap ciltlerinin saklanması için kullanılan kutu; içindeki bir kurdela çekilince kitap dışarı çıkar (Özen 1985:10) Evrak konmaya yarayan bir takım gözlere bölünmüş, koltuk altında taşınan cüzdan şeklinde çanta (KT).

cübbe. Eskiden medrese *sofî*'leri ile sarıklı din adamları ve bazı yaşlı kimselerin giydikleri uzun üstlük (OTAL; TKGSS).

cüz. Bir iki formadan ibaret küçük kitap (OTDTS I); el yazısıyla yazılmış kitapların her biri on yapraklık yani yirmi sayfalık bölümleri (KT). Kur'an'ın ayrıldığı otuz bölümden her biri (KT, OTDTS I).

cüz kesesi. Eskiden mektep çocuklarının Kur'an ve kitaplarını koydukları mahfaza; boyna asılan ve deri ve kumaştan yapılan bu keseler sırma işlemlerle süslenirdi (OTDTS I).

çakşır. İç donu üzerine giyilen çuhadan bir tür şalvar; diz kapağından aşağıya daralarak baldır *tozluk* gibi saran, paçaları mestli veya mestsiz *uzun çakşır* ile önce-leri yeniçerilerin giydiği baldır açıkta bırakan *diz çakşırı* olmak üzere iki çeşidi

vardı; daha çok genç erkekler, özellikle *rica* ve kibar konaklardaki uşaklar, resmi dairelerdeki hademeler, *kavaslar* giyerdi (TGKSS); *ortaoyunu*'nun başoyuncularından *Pişekâr* ve *Kavuklu*'nun giydikleri de *şakşır*'dı (Kudret 1973:65, 70); paça ağızları ve uçkurlukları sırma *gaytan*'larla süslü kadın *şakşır*'ları da vardı (OTDTS I; SA I).

çamaşır ağası. bkz. s. 238.

çantacı. bkz. s. 240.

çapraz. Güreşte bir oyun. Ayakta göğüs göğüse iken bir pehlivanın kollarını rakibinin koltuk altlarından sokup sırtında kenetlemesi (ML 3).

çarpıra (çârpâre). Halk ağzında *çalpara*; Türk müziğinde bir usul vurma âleti; dört parça sert tahtadan yapılmıştır; eskiden *köpek* ve *şengiler* tarafından avuçları içinde vurularak çalınır, oyun havalarda da hanendeler tarafından kullanılırdı; halk müziğinde de 'maşa', 'kaşık', *şakşak* yahut 'çalpara' adıyla daha basiti kullanılmıştır (TMA I).

Çarşı-yı Kebir. Büyük çarşı; Kapalıçarşı'nın eski adı.

çaryeklemek (çeyreklemek). Süt çocuklarının, lohusaların kollarını bacaklarını çaprazvarı çekerek bir çeşit masaj yapma (KT; TDKTS; ayrıca bkz. s. 12); kundağı çözölen bir çocuğa uygulanan beden hareketleri; sağ kolu sol kolun üzerine, sol kolu sağ kolun üzerine üç defa getirdikten sonra yüzüstü yatırıp yine üç defa sağ eli sol ayağın uçlarına dokundurma (SDD).

çatma. Kabartma desenli ipek kadife bir Türk kumaşı; ipekle karışık veya *som sırma* ile dokunmuşları da vardır. Elbiselik, örtülük, perdelik, yasıklık olarak çeşit çeşit dokunmuş çok değerli kumaşlardandır. III. Ahmed ve Damat İbrahim Paşa zamanında dokunanlarına "Ahmediye" denir; çoğu lâlâ üslubundadır. Dokundukları yere göre adlar alan çatmaların en ünlüleri Bursa, Bilecik ve Üsküdar çatmalarıdır (OTDTS I; EEA I; TGKSS).

çedik. Eskiden kadın ve erkeklerin giydikleri, genellikle sarı sahtiyandan yapılmış, ökçesiz, kısa ve bol konçlu ayakkabı; üstüne aynı renkte pabuç giyilir, ikisine birden *çedik pabuç* denirdi (OTDTS I); iç edik, sarı *sahtiyân*'dan, kadınlara mahsus mest (RKO).

çedik pabuç. bkz. *çedik*.

çeki. Odun, kireç, taş gibi ağır ve kaba şeyleri tartmakta kullanılan bir ağırlık ölçüştü; 195 okka, 250 kiloya karşılıktır (KT; OTL). Dört kantar sayılan ve 180 okka ağırlığındaki bir ölçü; 200 kilo ağırlığında bir ölçü; bir at yükü yakacak odun vb. yakıtlar (Gökyay 1981: 43). Bir ok çeşidi.

çektirme. Çekdiri; çekdirir; odun vb. taşınan, kürekle yürütölen tek direkli büyük kaynak (KT); tek direkli yelkenli, gerektiğinde kürekle de yürütölebilen tekne (OTDTS I). Osmanlı donanmasında kürekle hareket ettirölen gemi sınıfına verilen genel ad (Uzunçarşılı 1988: 455).

çelme. Güreşte başvurulanan bir oyun.

çembere düştürme. Güreşte bir oyun.

çenber. Boyun veya alına bağlanan yemeni (KT).

çeng. Türk musikisinde eskiden çok kullanılmış, bugün terk edilmiş bir saz; *harp*'in ilkel bir şekli olup parmakla, daha çok da parmağa geçirilen muzrabla dikine çalınır ve iki el de kullanılırdı (TMA I).

çengi. Eğlenceli toplantılarda çalgı eşliğinde *raks* eden kadın oyuncular. Önceleri *çengi*, *çeng* çalan çalgıcılar, kadın erkek ayırımı yapılmadan bütün dans edenler, taklitli oyunlar yapanlar (And 1969:59 vd), *çeng* çalıp oynayan rakkaseler (KO) için kullanılan bir terimdi; bkz. *kolbaşı*, *sıracı*.

çerağ (çırağ, çerak, çırak). Mum ve kandil; ocak, kandil yani ev bark sahibi olmuş, bağış ve nimete kavuşturulmuş olan (KT); emekliliğe hak kazanan (KT, OTDTS I); bkz. s. 407.

çerağ (çırak) çıkarmak. bkz. *çerağ çıkmak*.

çerağ/çırağ çıkmak (çerağ/çırağ olmak). İleri gelen bir kimsenin hizmetinden ayrılırken geleceğini güven altına alacak bir maaş bağlanması; *kalfa* ya da *cariye* ise ev bark verilip evlendirilmesi (OTDTS II, Rh).

çevgân. At üstünde oynanan oyunlarda çomak veya topa vurarak onu çevirmeye yarayan ucu eğri değnek (SA I); eskiden saray iç oğlanlarıyla çavuşların ellerinde tuttıkları değnek (OTDTS I).

çevirme. *Dama*'da bir oyun.

çevre. İşlemeli büyük mendil; köşeleri *sırma* veya ipek işlemeli, kenarları oyali olur; az büyüklerine *yağlık* denir (EBA I). Eskiden "mendil" yerine kullanılan bir terimdir, bugün bile mendile *çevre* diyen yerler vardır (OTDTS I; TGKSS).

çıkartma. Çıkıntı; bir yazı metninde satırların dışına yapılmış düzeltme veya ekleme (KT).

çıkırıkcı. Çıkırık [torna] ile ağaçtan çekme işler yapan sanatkar (SA I).

çırnık. Tek direkli yelkenli kayak (OTDTS I); iki başı çalık [eğri] dalyan kayığı, küçük zahire kayığı (LO).

çiçeklik. Madenden, camdan, porselen veya sırlı pişmiş topraktan yapılmış çiçek koymaya mahsus kap, vazo (KT, SA I). Eski evlerde oda veya sofalarda çiçek, vazo, şamdan vb şeyleri koymaya yarayan rafı duvar nişi; çoğu kez iki yanında çeşitli süs eşyalarının bulunduğu hücreler vardır (KT, SA I; TDKTS); bkz. s. 121, not 10.

çifte. Kayığın bir kişi tarafından çekilen iki küreği (KT); örneğin *bir çifte* (iki kürekli kayak), *iki çifte* (dört kürekli kayak), *yedi çifte* (ondört kürekli kayak); önceleri her kürekte bir *hamlacı* bulunurken sonraları kürekçiler azaltılmış, bir kişi iki küreği birden çeker olmuştu.

çifte nâra. *Çifte nağra* (KT); *çifte nakkare*'nin halk arasında aldığı şekil (TMA I). Vurma sazlardan biri; üzerine deri geçirilmiş, birbirine bağlanmış yan yana iki

basık *dümbelek*'ten ibarettir; elle, daha yaygın olarak da iki küçük değnekle çalınır (OTDTS I; TMA I).

çimşir. Şimşir.

çini. Sırlı pişmiş topraktan yapılan işler; porselen gibi yarı şeffaf olmayıp ışığa tutulurken bakıldığında ışık görülmez; önceleri 'kaşı' denilen bu işlere, *Çin faşifurtleri*, yani porselenleri derecesinde güzel olmaları dolayısıyla *çini* denilmiştir; *çini* eskiden Çin porselenlerine, Çin mamulâtı anlamında verilen bir addı (SA I).

çitarı. İpek ve pamuk ipliği ile dokunmuş, sarı ve kırmızı ince çubuklu bir kumaş; İstanbul piyasasının aranan kumaşlarından (SA I; OTDTS I; TKGSS)

çolpa. Beceriksiz, eli işe yatkın olmayan (KT).

çömez. *Sarf mollası*; müderrislerle hentüz *icazet* almamış olmakla beraber dersi yükselmiş ve oda sahibi (*oda-nişin*) olmuş olanların yetiştirmek üzere yanlarında bulundurdıkları talebe (OTDTS I).

çörek otu. (*Nigella sativa*) bkz. s. 15.

çöven kökü. *Radix saponariae albae*; bazı *Gypsophila* türlerinin ilkbaharda topraktan çıkarılıp kurutulmuş kökleridir; *çöven kökü*'nin elde edildiği bu bitkiler Anadolu'da "dişi çöven", "helvacı çöveni", "çöven otu", "çevgen" gibi çeşitli adlar alırlar; halk arasında saç kuvvetlendirici ve kepek giderici, temizleyici olarak tedavide yararlanılan *çöven kökü* ayrıca tahin helvası yapımında ve yünlü kumaşların temizlenmesinde kullanılır (Baytop 1984: 213 vd.; Demirhan 1974: 57 vd.)

çözme. Çözgülli olarak ipekten veya pamuktan yapılmış sopalı bir nevi Türk dokuması (SA I); çeşitli renkleri olan eski ipekli kumaşlardan (OTDTS I).

çubuk. Tütün içmeye yarayan içi delik uzun ağızlık; bir ucunda tütün veya sigara koymaya mahsus "tüle", öteki ucunda ağıza alınan *imame* bulunur; gül, yase-min gibi güzel koku veren ağaçlar yanı sıra *abanoz*, Acem kirazı, *pelesenk*, fil-dişi vb.'den yapılırdı (KT; OTDTS I).

çubuk tablası. Bkz. *takatuka*

çuha. Çuha; has yünden sık dokunmuş, ince havlı, dayanıklı bir kumaş; daha çok erkek giyiminde kullanılırdı. Selanik çuhası, parlak, koyu kırmızı renkte "ıskarlat" denen bir Venedik çuhası gibi Paris çuhası ve İngiliz çuhaları makbul cinslerinden (KT; *Es'ar Defi*; OTDTS I).

çukadar. Çuhadar; eskiden sarayın büyük memurlarından ve padişahın hizmetlerinde bulunanlardan birine verilen ad; *vüzera* ve en büyük *ricai* dairelerinde kapıların perdelerini açıp kapayan hademe; çuha (*puka*) elbise giydikleri için bu adı almışlardır. Sonraları resmi dairelerin ayak hizmetlerini yapanlara da bu ad verilmiştir (KT; OTDTS I).

çul. Kıldan veya yünden yapılmış hayvan örtüsü (KT).

çulha. Çolha; İstanbul ahalisinin eskiden giydiği gömlek ve don bezlerini doku-

yan esnaf (Ali Rıza Bey: 41, not 1); tezgâhta bez dokuyan ipek, yün ve kıl iş-leyen (LO); her nevi yünden kalınca ve sık dokuma kumaş ve bunu dokuyan- lar (SA I).

dadı. Çocuğun bakımı ile görevli olan cariye; *dadı kalfa* denir.

dahme. Bir tür şenlik fişçesi (KT).

daire kapıcısı ağa. Vezir ve ileri gelen devlet adamlarının konaklarında sokak ka- pısından sorumlu kişi; bkz. s. 184.

daire mektupçusu. bkz. *divan efendisi*.

dam. Tuzak

dama. Altmış dört kareye bölünmüş bir tahtada on altışardan otuz iki taş ile oy- nanan meşhur bir oyun.

damasko. ‘demişki’, ‘Şam kumaşı’ da denir; Şam’da dokunan ipekli kumaşların Avrupa’da dokunan taklidlerine verilen ad; önce Fransız, İtalyan tüccarlarının ağzında kullanılmıştır; Osmanlı pazarına Fransa’dan ve İtalya’dan gelen *da- masko* iki yüzlü, keten ya da yün karışık ipekli kumaştır; genellikle döşemelik ve perdelik olarak kullanılmıştır; halk dilinde mümtaz anlamında ‘daniska’ da denir (SA I; TKGSS).

darbuka. Türk musikisinde bir usul vurma aleti; kasnağı madeni olanlarına *dar- buka*, toprak olanlarına *dümbelek*, halk musikisinde *şömlük* denilir; tahta kaplı olanları da vardır; ağız kısmı deridendir (TMA I).

487

dareyn. Dünya ve ahiret (KT).

darü'l-kurra. Kur'an okuma ilmini ihtisas derecesinde öğreten okul; Kur'an'ı çeşitli Arap lehçelerine göre yedi veya on türlü okutan bu okul, doğrudan hafız yetiştiren okul olan darü'l-huffaz'dan yüksekti (Ergin I, 1977: 169; OTAL).

darü's-saade ağası. *Harem-i Hümayun*'un en yüksek rütbeli amiri; bkz. s. 381, not 23.

darü's-saade ağası kâtibi. bkz. s. 381, not 23.

darü't-tıb. Medrese-i tıb; tıp ilmini öğretmek ve uygulamak üzere kurulmuş meslek medreseleri; en önemlisi Süleymaniye Külliyesi içindeki *darü't-tıb* idi; 1827'de Batı anlamında bir tıp mektebinin (Tıbhane-i Âmirî) kurulmasıyla medrese geleneği son bulmuştur (Ergin I, 1977: 143 vdd.; Gürkan 1966); bkz. *Mekteb-i Tıbbiye*, *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye*.

dayc. bkz. *taye*

debbag. Tabak, sepic; derileri terbiye edip kullanılır duruma getiren kimse (OTAL; TDES).

def. Tef; Türk musikisinde bir usul vurma aleti; daire de denir (TMA I).

defter emini. Sonradan *Defter-i Hakani* (*Defterhane-i Hakani*) adını alan *Def-*

terhane'nin (veya *Defterhane-i Âmiri*) başındaki yönetici; bugünkü Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü'nün karşılığı (*OTDTS I*).

defterdar. Osmanlı Devleti'nin maliye örgütünü yöneten kimse (Ortaylı 1979: 158); sonraları bu mevki *Rumeli* (Başdefterdarlık) ve *Anadolu Defterdarlığı* olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Zamanla sayıları artan defterdarların üçüncü dereceden olanlarına 18. yüzyıldan sonra *şikk-ı salıs defterdarları* denilmiştir. Başdefterdar *şikk-ı ervel*, Anadolu defterdarları *şikk-ı sâni* adını almıştır. Divan-ı Hümayun'un asil üyesi olan *defterdârlar* haftada dört gün divan toplantılarına katılır, ayrıca Defterdar Kapısı'nda mali işlere ait davaları dinleyerek hüküm verirlerdi. *Defterdar* ünvanı 1838 yılında Maliye Nezareti'nin kurulmasıyla yerini Maliye Nazırı'na bırakmıştır (*OTDTS I; OTL*).

defterhane. bkz. *Defterhane-i Hakanî*.

Defterhane-i Hakanî (Defter-i Hakanî; Defterhane). Devletin mal, mülk ve arazi işleriyle uğraşan, kayıtlarını tutup saklayan daire; bugünkü Tapu ve Kadastro. *Defterhane*, Osmanlı Devleti zamanında *Divan-ı Hümayun*'da her divandan sonra padişah mührüyle mühürlenene ve toplantı günleri açılan üç hazine-den biri idi (Uzunçarşılı 1988:95).

değirmi. Eni boyu bir (*KT*); en miktarınca boy anlatan ölçüt (*TDKTS*).

değnekçi. Kayıkçıların, hammalların onbaşı (*KT*).

488

Delâil. Hz. Muhammed için okunan ve *salâvat* denilen duaların toplandığı kitap; *Delâil-i Şerîf*, *Delâil-i Hayrat* olarak da bilinen *risale*, Şeyh Muhammed b. Süleyman el-Cezulî (ö. 1465) tarafından derlenip düzenlenmiştir; birçok *şerh*'i yapılan eserin Türkçe *şerh*'leri arasında en ünlüsü Kara Davudzade Mehmed Efendi'nin (ö. 1756) *şerh*'idir (*DİA* 9:113-114).

Delâil-i Şerîf. bkz. *Delâil*.

dellâl. Tellâl; bir şeyin satılacağını veya ilan ve yasakları çarşı ve pazar yerlerinde yüksek sesle herkese duyuran adam (*KT*).

ders-i âm. *müderrisler*'in büyük camilerde verdikleri toplu ders (*KT*); medreselerde ders veren müderrislerin ünvanı (*OTDTS I; Gökyay 1982: 474*).

ders-i âm hocaları. Bu şekilde ders veren *müderrisler* (*KT*).

ders vekili. Şeyhülislamık Dairesi'nde bütün medreselerin *müderris* ve öğrencilerinin her türlü işini yürütmekle görevli memur; *ders vekili* daha ziyade program ve tedrisat işleriyle uğraşır, imali ve idari işlere karışmazdı (Ergin I, 1977: 306). Önceleri bu ünvan, ders okutması şeyhülislamlara verilmiş olan Beyazid Medresesi'nde bu vazifeyi vekâleten yürütmek üzere 'kibar-ı müderrişin' (Süleymanîye gibi büyük medreselerin en ileri sınıflarında ders verenler) arasından tayin edilen kimsenin ünvanı idi. (*OTDTS I*).

destgâhcı. Tezgâhcı; ağaçtan tezgâh, kuyu çıkırığı, dolap vb. şeyler yapan (*KT*).

destgâhdâr. Tezgâhtar; erkek hamamlarında baş hademe.

dest-mâl. El sileceği, yağlık (KT).

devât. Divit; yazı takımı, hokkalı kalem (KO); hokka ve kâğıt kalem mahfazası görevini aynı zamanda yapan ve şimdiki dolmakalemin yerini tutan *divit*, istenildiği yerde yazı yazılabilmesi için eskiden kuşak arasına sokularak belde taşınırdı (KT; OTDTS I).

devatçılar Divitçiler; *divit* yapan veya satan kimseler (KT).

deveboynu. Duvarlara asılan *kâse kandil* ve şamdanların takıldığı sarı veya demir kol. Konak hamamlarındaki kurnaların sarıdan yapılma süslü, zarif muslukları.

devlet ricali. Rical-i devlet; devletin ileri gelenleri (OTAL); bkz. *rical*.

diba. İyi cins atlas (Öz 1937: 63); tek renk de olabilen, genellikle türlü renklerde dallı çiçekli iri desenler dokunmuş, bazen desenler arasına gümüş veya altın teller de atılmış, kalın ipeklî kumaş; *hefirenk* (yedi renk), *Acem dibası*, *firengi diba*, *Venedik dibası*, en güzellerinden olan *İstanbul'un telli dibası* gibi çeşitleri vardı (Kütükoğlu 1983: 346; OTDTS I, SA I, TGKSS).

dîbâce. Kitabın nakışlarla süslü ve altın yıldızla bezenmiş ilk sayfaları (KT); kitabın başına yazılan önsöz, mukaddeme (OTDTS I).

dillidüddük. Kamıştan yapılmış bir çeşit düdük (TTS I).

dimî. Verevine gayet sık dokunmuş pamuklu kaba bez; özellikle gemicilerin, kayıkların iç donu ve gömlekleri *dimî*'den olurdu (TGKSS).

dirhem. *Okka*'nın dörtyüzde biri olup ağırlığı 3.207 grama eşittir (Gökay 1981: 44).

divan. Esas anlamı "toplanılan yer"dir; eskiden davalara bakmak ve iş görmek için toplanılan meclis *divan* denirdi. Daha sonra manzum sözlerin topluca yazıldığı kitaba *divan* denildi. Önceleri birçok şairin seçilmiş şiirlerini içeren mecmua (antoloji) anlamında kullanılırken sonra bu terim klasik Türk edebiyatında tek bir şairin bütün şiirlerini belirli bir araya göre bir araya topladığı kitaplar için kullanıldı (EL); saz şairlerinin dörtlü bentler halinde ve belli bir kalıpla yazdıkları manzumelere de *divan* denir (ETS).

divançe. *Küçük divan* anlamına gelir; bir şairin tam bir *divan* meydana getirmeyen manzumelerinin toplanmasından yapılmış manzumeler dergisi (ETS).

divanhane. Konaklarda odalar arasındaki geniş ve büyük sofa (KT; OTDTS I); eskiden divan kurulan büyük sofa; eski Türk evlerinde yazın oturmak ve yatmak için bir tarafı açık olarak yapılan, bahçeye bakan, *sergâh* veya *yazlık* da denilen büyük sofalar (OTDTS I; SA I).

divan efendisi. Vezir ve *beylerbeyi* rütbelerindeki devlet adamlarının yazı işlerini yürüten özel kalem müdürü; Tanzimat'tan sonra bu görevi yapanlara *mektupçu* denmiştir (TCTS, OTDTS).

divan hulefası. *Divan-ı Hümayun*'un çeşitli kalemlerinde hizmet eden kâtipler.

divanî. Hatt-ı divanî, divanî hat; *Divan-ı hümayun* kalemlerinde özellikle *ferman* ve beratların yazımında kullanılan girift, hareketli bir çeşit güzel yazı; harf ve

kelimeler birbirine kaynaşmıştır, birbirine ulaşa ulaşa gider, sona yaklaşınca yitkilmeye başlar. Padişah buyruklarının taşıdığı önemi, ihtişam ve gücü, çizgi diliyle ifade eden bir niteliği vardır (KT; OTDTS I) “*İnce divanî, kıрма divanî, celt divanî* bu yazının çeşitleridir; *celt divanî* yine *ferman* ve *berat* gibi yazılarda, *ince ve kıрма divanî* ise vaktiyle ilan, ilmihaber gibi resmi kayıtlarda kullanılmıştır (OTAL).

Divan-ı Hümayûn. Osmanlı İmparatorluğu’nda devlet işlerinin devlet reisi olan padişah adına görüldüğü en büyük kurul; asil üyeleri (*erkân-ı devlet*), *vezir-i azam* ve diğer *kubbe altı vezirleri* (sonraları kaptan paşalar da dahil), *Rumeli* ve *Anadolu beylerbeyi*, *nişancı*, *defterdar* (sonradan üçe çıkmıştır) idi. Başlangıçta tüm fonksiyonların toplandığı merkezi devlet örgütü iken zamanla bu fonksiyonlar önce sadarete ve XIX. yüzyılda bağımsız nezaretlere kaymıştır (Ortaylı 1979; 146; Uzunçarşılı 1988: 1 vdd).

Divan-ı Hümayun Beylikçiliği Dairesi. bkz. *Beylikçi Kalemî*

divit. bkz. *devât*.

dizbağı. Çorabı tutmak için dize bağlanan bağ (SA I).

dizlik. İç donu üzerine giyilen, boyu diz kapağını örtecek kadar olan bir çeşit kısa şalvar (Ali Rıza Bey: 206).

dokuz oyunu. bkz. s. 382, not 31.

dolak. Ayağa tozluk yerine dolanan çuha, kenarı veya ensiz kalın kumaş parçası (KT).

dolama. Gelişigüzel sarılan sarık (OTDTS I).

dolap. *Bedesten* içindeki dükkân; bu dükkânlar etrafı ve üstü açık bir peyke veya sekiden ibaret olup arka taraflarında eşya koymaya mahsus dolaplar bulunduğundan bunlara dükkân yerine dolap denilmiştir (OTDTS I).

dolmuş kayığı. Dolunca kalkan *dört pifte* tek kürekli yolcu kayığı.

dönme dolap. Harem ve selâmlığı olan büyük evlerde erkeklerle kadınların birbirini görmeksizin eşya alıp vermesi için haremle selâmlık arasında yapılan döner dolap; kısaca “dolap” da denirdi (KT). Bayram yerlerinde çocuklar için hazırlanmış, eski bostan kuyularının çarkına benzeyen, içine binilip dönülen büyük meydan oyuncağı (KT).

dört çift. bkz. *pifte*.

duvak. Gelinin veya yeni doğmuş çocuğun başına takılıp yüzünü örten tülден yapılmış süslü örtü; gelin, çocuk duvağı (KT).

dülbend. Tülbent; ince pamuk ipliğinden dokunmuş, gayet yumuşak, beyaz, seyrekte bez; başörtüsü, yemeni, yazma, sarık gibi şeyler yapılır (KT; SA I). Hindistan kökenli *şerbett dülbend*, *susi mutalla* (altın işlemeli) *dülbend*, *Bihârî dülbend*, *Hindî dülbend* aranan sarıklık dülbendlerdendir (*Narh deft.* 64 vd, 140).

dümbelek. Türk musikisinde usul vurma âletlerinden; bir çömleğin dibi çıkarılıp

deri gerilerek yapılan bir çeşit darbuka; bugün bazen halk musikisinde ve avam arasında kullanılır (TMA I).

Dürer (Dürerü'l-Hukkâm). Medrese ders kitabı; Fatih Sultan Mehmed devri bilgincilerinden Molla Hüsrev'in *Gurer* (Gurerü'l-Ahkâm) adlı kendi *fıkış* eseri için yazdığı *serh* (Kâtip Çelebi II: 1199; Uzunçarşılı 1965: 229, 316).

Dürr-i Yekta. İmamzade Mehmed Esad Efendi'nin (İstanbul; ö. 1859) *sıbyan mektepleri*'nde *ilm-i hal* dersinde okutulan ünlü *akaid* kitabı (Bursalı I: 363); 1828-1914 yılları arasında 55 baskısı yapılmıştır (Özege I, 1971: 311 vd.)

ebced. Eskiden kullanılan Arapça alfabe (abece)'ye verilen ad. Kolay öğrenilmesi için Araplarca kelimeler halinde ve hiçbir anlamı olmayan bir ibare şeklinde yazılırdı; tüm Arap harflerini içeren bu sekiz kelimeden birincisi *ebced*'dir; bu alfabede her harfe karşılık bir sayı değeri verilmiştir (SA I).

ebced hesabı. *Ebced elifbesi*'ndeki harflerin karşılığı olan rakkamlara dayalı hesap; bir şiir, metin veya kelimedeki harflerin *ebced elifbesi*'ndeki karşılığı olan rakkamların toplanması veya çıkartılmasıyla elde edilen sayı, ilgili olayın hicri tarihini verirdi; eski edebiyatımızda, doğum ölümleri tarihlerini tesbit etmek, diğer bir deyimle *tarih söylemek* (ya da düşürmek) için kullanılırdı; önceleri Doğu'da astrolojide, falcılıkta kullanılırken sonradan terk olunmuştur (EL; OTL; SA I).

ebegütmeci. *Malva silvestris*; hem yaprağı, hem çiçeği eskiden beri halk tıbbında ağrılara, yaralara, öksürük ve mide bozukluklarına karşı kullanılan bitkilerden biri (Demirhan 1975: 64 vd.)

eda. Üslup, ifade tarzı (MOL).

edhemî. Edhemî taç (OTDTS I); bkz. s. 408.

Edirne işi. Edirnekârî de denir; tahta üzerine boya ve altın yaldız ile yapılan, lâklı, lâksız nakışlar; XIV. yüzyıldan XIX. yüzyıl ortalarına kadar bu tarzda bezenmiş tavanlar, kapılar, dolap kanatları, raflar, saatler, çekmeceler, sandıkçalar vb. üretilmiştir; boyaları çok sağlam, işleme tarzı çok ustalıklı idi; genellikle kalın mukavadan yapılmış, üzeri Edirne işi lâklı nakışlarla bezeli kalem kuburları çok ünlüydü (EEA I; OTDTS I; SA III).

edna. En aşığı, en kötü kalite (KT).

efendi. Osmanlı İmparatorluğu'nda okuyup yazması olanlar, *ilmiye sınıfı* mensupları, Hristiyan din büyükleri, orduda binbaşı rütbesine kadar subaylar ve askeri okul öğrencileri için kullanılan bir saygı ünvanı; XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra şeyhzaadele, bazı mülki rütbe sahiplerine de *efendi* denilmiş, padişah eşleri hakkında "kadın efendi" *vükela* ve *ricai* hanımları için "hanım efendi" terimi kullanılmıştır; *efendi* ünvanı 1934'te resmen kaldırılmıştır (OTDTS I; OTL; TCTS).

eğer boşaltmak. At üzerinde bir yana eğilerek yapılan süvari eğitimi (KT).

eğer kaşı. Eğercilerin ön ve arka taraflarındaki yükseğe ve çıkıntılı kısmı; tahtadan olup üstleri meşin veya kumaş kaplıdır (SA I, II).

eğer takımı. Bincek hayvanlarının üstüne konulan eğer ve buna ait dizgin, tüzengi, başlık, kuskun *gibi* parçaların tümü (SA I).

ehl-i nütüm. Müneccim, Astronömi veya astroloji ilmi ile uğraşan kimseler (KT).

ekâbir. Yüksek makamlarda bulunanlar, ileri gelenler (KT, TDKTS); fazilet sahipleri (OTDTS I); ilmiye sınıfından, tarikat şeyhlerinden en tanınmış ve saygıdeğer olanlar (TCFS).

el öpmelik. *Şal kuşatma* töreninden sonra gelinin aldığı armağanlar; kayınpederin damadına düğün ertesi verdiği saat, yüzük vb değerli bir hediye.

elifba cüzü. Alfabe; harfleri ve hecelemeyi öğreten küçük kitap (KT); bkz. *cüz*.

elifi. Pantalondan biraz genişçe şalvar; *elifi şalvar* olarak da geçer (OTDTS I).

elma yanağı. Tilki postunun yanak tarafından yapılan kürk (OTDTS I).

elmasçı. Düğün için kira ile mücevher veren kadın.

elmastıraş. Camın en değerlisi; elmasla ve elmas gibi yontulmuş sanılır; eşanl. *billûr*, kristal (KT); elmas gibi yontulmuş billûr ve iyi cinsten cam (SA I).

elvan. Birkaç renkli, rengârenk, alacalı (KT).

emir-i ahur ağası. mirahûr, imrahur, emirhor (KT); çok sayıda bincek ve yük hayvanının bulunduğu vezir ve ileri gelen devlet adamlarına ait konak ahırlarının idaresiyle görevli ağa; maiyetinde çalışanlar otuz-kırk kişiye varırdı, bkz. s. 185. Osmanlı Sarayında Has Ahır'ın (İstabl-ı Âmire) en büyük amiri olup mirahûr-ı evvel de denir (Uzunçarşılı 1984: 488).

Emsile. Medreselerde *sarf* derslerinde okutulan ve Arapça fiil çekim örnekleri bulunan kitap (KT; Uzunçarşılı 1965: 317).

En'âm-ı Şerif. En'âm sûresi ile beraber bazı meşhur Kur'an surelerini içine alan kitapçık (KT); iyi bir *hat* ve *itina* ile yazılıp tezhip edilen bu küçük kitapların ciltleri de kusursuz olurdu (EEA I).

Encümen-i Dâniş. İlk Türk İlimler Akademisi olarak tanımlanan bilim ve kültür kurulu; 18 Temmuz 1851'de Sultan Abdülmecid'in de katılımıyla açılan ve Fransız Akademisi'ni (Académie Française) örnek alan *Encümen-i Dâniş*, Batı bilim ve uygarlığıyla ilişki sağlamayı, özellikle çeşitli ilmi ve teknik eserleri telif ve tercüme etmeyi, halkı aydınlatmayı ve bilimi yaymayı, Türkçe'nin ilerleme ve geliştirilmesi yolunda çalışmayı başlıca gaye olarak programına almıştı; bir amacı da kurulması planlanan Darülfünun'da okunacak kitapları hazırlamaktı; kırkı aslı, otuzu da fahri olmak üzere yetmiş kadar üyesi vardı; bekleneni yerine getiremeyen *Encümen-i Dâniş*'in çalışmalarının 1862'ye kadar sürdüğü kabul edilir; başarılan en olumlu iş, üyelerinden büyük devlet ve bilim adamı Cevdet Paşa'nın Osmanlı tarihinin 1774-1824 yıllarını kapsayan oniki ciltlik eserinin (*Tarih-i Cevdet*) ilk üç cildinin basılmasıdır (OTDTS I); 24 Mayıs 1861'de faaliyete geçen Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, *Encümen-i Dâniş*'in devamı sayılır (Sakaoğlu 1994: 171).

eridaze. Eski uzunluk ölçülerinden; bkz. *arşın*.

Enderun. Enderun-u hümayûn; Osmanlı sarayının sultana hizmet veren teşkilatı ve bu teşkilat mensuplarının yetiştirildiği yer; Topkapı Sarayı'nın Üçüncü Avlusu'nu çeviren binalarla Harem'in bulunduğu kısım (Eldem 1982:108; *OTDTS I*; *OTAL*); Topkapı Sarayı'nın Bâbü's-Saade'den içeride bulunan kısmı (Uzunçarşılı 1984:308).

enseleme. Güreşte bir oyun.

Envârü'l-Âşıkîn. Dini, didaktik, kısas-ı enbiya (peygamberler tarihi) niteliğinde bir eser; müellifi âlim ve mutasavvıf Ahmed Bîcan'dır (ö. 1466'dan sonra); bazen Yazıcıoğlu veya Yazıcızade Ahmed olarak da geçer; eser Ahmed Bîcan'ın ağabeyi Yazıcıoğlu Mehmed'e ait *Megaribü's-Zaman* adlı Arapça eserin 1446'da başlayıp 1451'de bitirdiği Türkçe serbest bir çevirisidir; pek çok yazma ve matbu nüshaları bulunan eser XIX. yüzyıl sonuna kadar halk arasında büyük rağbet görmüştür (*DİA* 2: 50; *TDEA III*:51 vd.) bkz. *Muhammediye*.

erbab-ı havâs. Ehl-i havâs (*OTDTS I*); okuduğu bazı dualar, kimi gizemli sözler, tılsımlar aracılığıyla bazı hastaları sözde iyileştirdiği ileri sürülen kimseler.

erbaîn (kırk anlamına gelir). Rumi aylardan Kânûn-ı evvel'in (Aralık) dokuzundan Kânûn-ı sâni'nin (Ocak) on yedisine kadar süren ve kışın en soğuk zamanı sayılan kırk gün (*OTAL*); Mîladi takvime göre 21 Aralık gününden itibaren kırk gün (*TTS I*).

493

erganun. Org; binlerce borudan oluşan ve bu borulardan tazyikli hava geçirilmesiyle çeşitli yaylı ve nefesli sazların seslerini veren büyük bir müzik aleti; 18. yüzyılda Türkiye'de kullanılan ilkel bir cinsi *erganun borusu* adını taşımaktaydı (*TMA II/1*).

Eshâb-ı kıram (ashâb-ı kıram). Yüce sahâbeler; bkz. *ashâb*.

eski maden. Değerli Çin porseleni (Rh); has porselen ve *fayfur*'dan yapılan eşya; tek başına "maden" terimi de kullanılır: *eski maden* Çin tabağı ya da Saksonya madenleri gibi (*KT: SA II*).

esmid. Göz damlası olarak kullanılan antimon seskuisülfür (*RH*).

esnaf kethüdâsı. Her esnafın hükümetle olan işlerini gören, kefalet vb işlerine bakan, vergilerini toplayan kimse; kendi aralarından seçilerek hükümet tarafından onaylanır (*KT*) ya da kadı tarafından atanır; esnaf teşkilatının başlangıcından 1908 yılına kadar devam etmiş yarı resmi memuriyettir (Ziyaoğlu 1985: 293).

eş (halk ağzından). Döl eşi; ana karnındaki çocuğu kaplayan ve onunla birlikte çıkan zar; plasenta ve ekleri; *son*.

etek bağı. Kadınların eskiden sokağa çıkarken giydikleri *ferace*'nin altından eteklerinin görünmemesi için elbiselerini yukarıya kaldırarak topladıkları *gaytan* veya kuşak (*OTDTS I*).

etek bezi. *Kundak takımı*'nın bezlerinden; kundağı yaydıktan sonra üstüne serilen, yukarısı geniş, altı dar pamuklu bez (Musahipzade Celâl 1946:20).

Etibba-ı Sultânî. Etibba-ı Hassa; saray hekimleri; *ser-etibba-ı şehriyârî*'nin emri altındaydılar.

etmek. Ekmek (KT).

evânî (avanî) Kaplar; çay, kahve, yemek takımları vb mutfak eşyaları, şamdan lamba vb şeyler (KT); yemek, sofa, çay ve kahve takımları, leğen, ibrik, testi, kâsc, bardak gibi madenden, billûrdan veya çiniden yapılmış, eve ait kapların kıymetlice olanları (SA I).

Evkaf Nezareti. Padişahların vakıflarına, hayır sahiplerinin kurduğu vakıflara, vakıf binaları ile ilgili işlere bakan daire; Vakıflar Genel Müdürlüğü (KT; OTAL).

fağfurî (fağfur). Çin'de yapılan değerli porselen; *eski maden* de denir (KT; SA I).

fantazya. bkz. *pero küpe*.

fanus. Mum, kandil veya petrol lambası gibi alevle yanan şeylerin ışığını rüzgârdan korumak için etrafını kapatan küre veya silindirik şeklinde cam mahfaza, kapak (KT; SA I); içinde mum yakılan büyük fener (OTAL).

fare kuyruğu. Kamıştan kalem yaparken kamışın içini ayıklayıp temizlemek için kullanılan ince törpü.

farî (farist). Köşelerin kesilmesiyle oluşan şev; çalık, pahlı kısım; buna benzer yapı çıkıntıları (SAI; STA); ayrıca bkz. s. 121, not 10.

fasıl. Fasl, bölüm. Türk müziğinde bir bestekârın aynı makamda bestelediği iki beste ile iki *semâ*; bir defada çalınan *peyrev*, *şarkı* vb.; geniş anlamıyla Türk müziğinde klasik konser programı (OTAL; TMA I). Başlıca dört bölümden ibaret *hayal oyunu* (karagöz) ve *orta oyunu*'nda ana bölüm olan üçüncü bölüm; oyun bu bölümde gösterilen olaylara göre ad alır (And 1969:161, 210; Kudret 1968:21).

felek. Meyhane ağzında köfte pişirene denir.

Fenârî. bkz. *Molla Fenârî*.

fenn-i nûcum. Astroloji; bkz. s. 366.

ferace. Hanımların çarşaf çıkmadan önce *yasmak*'la beraber giydikleri çuha (*cuha*), *kazmir*, *şalî*, *sof*, kadife ve ipekli kumaşlardan eski bir sokak kıyafeti; kolları ve bedeni bol olan *ferace*'nin geniş yakası çok kere arkadan sırta ve eteklere kadar ulaşacak büyüklüktedir. *İlmiye* sınıfından kimselerin resmi günlerde giydikleri sırma işlemeli, geniş yarı kollu, cübbe gibi, çok bol bir tür *biniş*e de *ferace* denir (KT; OTDTS I: Saz 1974: 223 vdd.)

feracecilik. Düğün vb törenlerle toplantılarda misafir hanımların *ferace*, *yasmak* ve *içlik*'lerini alarak *ferace odası*'na götürüp bohçalama görevi.

ferace odası. Konaklarda harem dairesinde hanım misafirlerin *ferace* ve *yaşamak*'ları için ayrılmış oda.

feraiz. Taksim-i miras, dinsel miras bilimi (*İİS*); Kur'an-ı Kerim'in veraset hükümleriyle ilgili sürelerinde kaçta kaç olacağı bildirilmiş olan bu miras hissele-ri, veraset hukukunun en önemli hükmünü teşkil ettiği için hükümlerin hepsi-ne birden *feraiz ilmi* adı verilmiştir (Gökyay 1982: 482)

feres. Satrançta at.

ferik. Bugünkü korgeneral karşılığı olan askeri rütbe; II. Mahmud tarafından 1830'da oluşturulmuş, Cumhuriyet devrinde de bir süre kullanıldıktan sonra 1934'te kaldırılmıştır. *Mülkiye sınıfı* rütbelerinden *beylerbeyi*'ne eşit sayılıyor-du. 1903'te bunun bir üstü ve bugünkü orgeneral karşılığı olan *birinci ferik-lik* rütbesi kondu. Paşa ünvanını taşıyan *ferikler*, askeri teşkilat yanı sıra scfir-lik, valilik gibi başka hizmetlerde de görev yaparlardı (*OTDTS I*).

ferman-ı âlî. *Ferman-ı hümayûn*, *ferman-ı şerîf*, bir işin yapılması, bir kararın ye-rine getirilmesi için çıkarılan, padişah tuğrası çekilmiş ve özel suretle yazılmış padişah emri (*KT*; *OTDTS I*). Tanzimat'tan sonra *fermanlar* ancak belirli ko-nularla sınırlı kalmış, onların yerini "irade usulü" almıştır (*OTL*).

fermene. *Çukâ*'dan veya *aba*'dan, kolsuz, işlemeli, vücuda sımsıkı oturan, önden çapraz kavuşan, genellikle avam ve esnaf sınıfının giydiği kısa yelek (*OTDTS I*; *TGKSS*); esnaf tarafından giyilen, *gaytan*'la işlenerek süslenmiş *aba salta* ve *potur* (*KT*; *OTDTS I*; *SA I*). İpek ve sırma *gaytan*'larla kadın ve erkek kıyafet-leri tüzerine işlenen bir cins tezyinat (Musahipzade Celâl 1946: 147; *OTDTS I*; *SA I*); *gaytan*'la nakışlı çuha ve aba (*LO*).

fermeneci. Kumaş tüzerine ipek ve sırma *gaytan*'larla bir tür bezeme olan *fermene* işleyen (Musahipzade Celâl 1946: 147 vd.), böyle işlemeli elbise yapıp satan esnaf (*ML*: 604); bkz. s. 138, not 9.

fıkıh. İslam hukuk ilmi; Müslüman toplumunun dini, medeni, siyasi hayatının bütün yönlerini en geniş ölçüde içine alır (Gökyay 1982: 483); geniş anlamda İslamlık bilgisi, dar anlamda İslam hukuku; İslamlık alanında pek çok *fıkıh* mezhebi vardır; *ilm-i fıkıh*'ın genel hükümlerinden söz eden bölümü sadece *fıkıh*, dini hükümlerde kanıtların kullanımından söz eden bölümüne *usûl-ı fıkıh* (fıkıh usûlü) denir (*İİS*).

fırkateyn. Buharın icadından evvel kullanılan savaş gemilerinden biri (*OTDTS I*).

fihrist. *Paprev* ve saz semalsi formlarının özel bir şekli (*TMA I*).

filar. Rakkaselerin, *köçek*'lerin oynarken giydikleri yumuşak, hafif bir pabuç (Saz 1975: 230); bkz. s. 286, not 9. Ökçesiz erkek ayakkabısı (*ATS*).

filinta. Kısa namlulu, çakmaklı hafif tüfek (*OTDTS I*).

fodla. Fodula; imaretlerden verilen pidemsi bir çeşit yassı ekmek; medrese talebe-sine dağıtılan *fodlalar* doksan dört ya da kırkbeş *dirhem*'di; medreseye yeni gi-ren talebeye bir tam *fodla* verilir, *oda nîşin* olunca bir misli arttırılırdı; ayrıca

saraylılar için Yeni Saray'da, yeniçeriler için ocağa bağlı fırınlarda *şodla* pişirilirdi; *şodla* lezzetli, çabuk bayatlamayan bir ekmektir (OTDTS I).

futa. Bir iş görültürken veya hamamda ya da esnaf tarafından üstlerin kirlenmemesi için bele bağlanan önlük, peştemal; bir zemin rengi üzerine inceli, kalınlı çubuklu veya çubuk kafesli olarak dokunur; koyu al esas renk olagelmıştır; *esnaf futaları* (peştemalları) ile *hamam futaları*'nın (peştemallarının) bağlanış şekilleri ayrı ayrı olurdu (OTDTS I; TGKSS).

Galata basması. Bir cins.kalın basma.

gaytan. Kaytan; bükülmüş ipliklerin yeniden bir arada bükülmesiyle yapılan ip şeklindeki süsleme kordonları (OTDTS II); çeşitli malzemelerle değişik şekillerde yapılan *kaytanlar* genellikle kadın ve erkek elbiselerine, asker elbiselerine, döşemelere, perdeler, araba döşemelerine süs olarak dikilirdi. Eskiden saf ipek ve halis *sırma* kullanılması hükümet tarafından zorunlu tutulmuştu; sonraları pamuklu *gaytanlar*'a ipek ve *kılabdan* sarılarak bunların taklitleri ve daha aşağı kalitede olanları yapılmaya başlandı (SA II).

gaz. Adını bir zamanlar imal edildiği yer olan Filistin'deki Gazze kasabasından alan, çok ince tül, tülbent (KT); *gaz*'ın başa hotoz yapılan ipekten sertçe bir cinsi de vardı; armağanlar da renkli *gaz*'lara sarılarak gönderilirdi (Saz 1974:219 vd., 221, 257); renkli *gaz*, 'gaz boyaması' olarak da adlandırılırdı (OTDTS I; TDKTS).

Gelenbevi. Gelenbevi İsmail Efendi (1730-1791); son Osmanlı âlimlerinden; asıl alanı matematik ve geometri olmakla birlikte fizik, *hikmet*, mantık gibi konularda da birçok eser bırakmıştır; ilm-i âdâb'tan [münazara ilmi] kendi adıyla anılan güzel bir *risale*'si vardır (KA 5: 3878); *hikmet*'ten Celâle yazdığı ünlü *hâşiye*'si, mantıktan *Burhan* adlı eseri, matematikten *Hasabü'l-Kusur*, logaritma cedvelinin açıklamasını içeren *Şerh-i Cedavilü'l-Ensab* ve *Kitabü'l-Merasid* en tanınmış eserlerindendir (Adıvar 1982: 203; Uzunçarşılı 1965: 238).

gerdel. Üstü ve altı aynı genişlikte olan kısa ağaç kap; süt sağlamak, hayvanlara su vermek ve gemilerde su taşımak için kullanılır (KT); ağaç ya da köseleden yapılmış kova (TDKTS).

gazel. Divan edebiyatında en çok kullanılmış nazım şekli; 5-15 beyitli, tek kafiye-lidir (ETS).

gecelik terliği. bkz. *terlik*.

gedik. Ticaret yapabilme, bir zanaatı uygulayabilme yetki veya ayrıcalığı; herhangi bir zanaat, üretim veya pazarlama faaliyetine ait âlet ve araçlara da *gedik* denir; Osmanlı Devleti'nde belli bir hizmetin görüleceği yerler belli ve değişmez sayıda idi; seyyar esnafık da *gedik* usulüne bağlıydı, 1913'ten sonra bu usul tamamen kaldırılmıştır (Kazgan 1994: 386 vdd.; OTDTS I; VII).

gedikli ağalar. Büyük daire ve konaklarda, padişahlık sarayında önemli bir hizmette yükümlü olan, o hizmetle ilgili ayrıcalığı bulunan, bir hizmeti sınıfına

ve sarayda padişahın hizmetinde bulunanlara reislik edenler (KT). “Dış ağalar”, “bıyıklı ağalar” olarak da anılırlardı (OTL).

gedikli meyhane. Devlet izni ile açılmış, *gedik* usulü ile sayıları dondurulmuş meyhanelerden (İSTA 11).

gelin tuğu. Gelin sorgucu; gelinin başına elmas taca ilştirilerek takılan açık pembe, mavi gibi renklerde tüyden süs; gelin sorguçları önceleri sırçadan yapılırdı (Musahipzade Celâl 1946: 12; Saz 1974: 258 vd.).

gez. *Kemankeş*’lerin talim yaparken kullandıkları küçük ve yeleksiz ok (bkz. *hava gezi*, *torba gezi*). Okun ‘çile’ye (yayı kurmak için ipekten yapılan âlet) takılan yeri (OTDTS I). Okun kirişe geçen oyuk ucu (KT). Okçuların eskiden kullandıkları ölçü; bir *gez* 66 cm idi; atışlar bununla ölçülürdü (Ayanoğlu 1974:48; OTDTS); *arşın*, *endaze* (KT; OTAL); düğümlü ölçü ipi, ip *arşın*; türlü zamanlarda değişik uzunlukta olan *gez*, bugün 65 cm ya da 105 cm’lik bir ölçüdür (Gökyay 1981: 56).

gezi. bkz. *keşi*.

gılaf. Kılıf, kın, mahfaza.

gidiş ağası. Yüksek rütbeli devlet adamlarına bir yere giderken eski usul ve âdetler uyarınca refakat eden görevlilerden; bkz. s. 185.

girift. *Ney*’e benzeyen fakat daha küçük bir nefesli saz; altı, bazen dört boğunludur, yedi deliği vardır; fazla kullanılmamış olan bu saz bugün unutulmak üzere dir (TMA I).

497

gocuk. Kışın bekçiler, *tulumbacıbaşılar*, yolcular ve işleri dolayısıyla soğuklarda dışarıda durmak zorunda bulunanların giydiği kalın ve kaba üstlük; içi kurt derisi, kuzu derisi veya koyun postundan, dışı *aba*’dan yapılır; kollu olup boyu diz kapağına kadar uzanır (KT; TGKSS).

göbek. Tütün balyasının orta kısmından alınan tütün (Rb).

göğüsleme. Güreşte bir oyun.

gömlek. Bebeğin tenine giydirilen, bedeninin üst kısmını örten, tülbetten çamadır (KT).

gösterme. Göstermelik; *hayal oyunu*’nda oyun başlamadan önce müzikle boş perdeye yerleştirilen çiçek dolu saksı, ağaç, fiskiyeli havuz, kalyon, zümrüt-anka, hayat ağacı gibi bir görüntü; çoğu kez oyunun konusuyla ilintili olmayan, seyirciyi oyuna hazırlama görevini yapan *gösterme*, ‘nâreke’ denilen bir kamyı düdüğün cırlak sesiyle kaldırıldıktan sonra perdeye Hacıvat gelir (And 1969:147; Kudret 1968:18).

Gurer. Molla Hüseyin’in (bkz.) medreselerde *fıkıh* derslerinde okunan *Gurerü’l-Ahkâm* adlı kitabının kısalmış adı (Kâtip Çelebi II: 1199; Uzunçarşılı 1965: 22, 229, 319).

gurre. Atın alınıdaki beyaz leke.

gölâb. Gülsuyu.

gölâbdan. Gülsuyu serpmek için kullanılan dar ağzlı, uzun ve armut biçimi gövdeli, cam, porselen veya madenden kap; *eski maden, tombak*, gümüş ve altundan yapılmış çok zarif, değerli örnekleri, buhurdanlar ile takım oluşturanları vardı (EEA I; OTDTS I).

gülbeşeker. Bir çeşit gül reçeli ve tatlısı (KT).

gülgün. Al at; gülün türlü renkleri olmakla beraber hatıra önce kırmızı geldiği için al ata bu ad verilmiştir (OTDTS I); bkz. *gülgünü*.

gülgünü. Gül renginde; pembe (KT; Rh).

Gülüstan. İran şairi ünlü Şiraz'lı Sâdî'nin öğretici, eğitici hikâye ve fıkralar kitabı (1258); düz yazılar arasına birtakım manzumelerin eklendiği sekiz bölümden oluşur; Sâdî'nin diğer ünlü eseri *Bostan* gibi *Gülüstan* da İslam ülkelerinde Farsça öğretimin temel kitaplarından olmuş, medreselerde okutulmuş, başta Türkçe olmak üzere birçok doğu ve batı dillerine çevrilmiştir (LA 10: 38 vd.).

gürde. Hanımların bir zamanlar kirlarda, bahçelerde serbest gezinmek için *ferace* yerine giydikleri hafif bir üstlük olan *yeldirme*'nin eski adı.

habb. Yutulacak yuvarlak ilaç, hap (OTAL).

hacamat. Halk hekimliğinde kullanılan bir sağaltım yöntemi; vücudun bir yerine boynuz yapıştırılarak şişirdikten sonra *zemberek* denen hacamat aleti ile çizip yeniden boynuzu yapıştırarak kan alma.

hacegân. Eskiden *Bâb-ı Âli* kalem efendilerine verilen yüksek bir rütbe (KT); önceleri memuriyetle ilgili iken II. Mahmud zamanında bağımsız bir rütbe olmuş, Tanzimat'tan sonra önemini kaybederek küçük bir rütbe olarak kalmıştır (OTDTS I).

hacı lokumu. Yağlı çörek hamurundan yapılan, şerbetle yenilen, tavla zarının iki-üç kan büyüklüğünde dört köşeli lokma (Musahipzade Celâl 1946:109).

hacegî. tacir; *bedesten* tüccarları için kullanılır (KT; OTAL), bkz. s. 149.

hadem ü haşem. Büyük servet veya makam sahibi bir kimsenin maiyet halkı, hizmetliler takımı (KT; OTAL).

hadenk. Bir ok çeşidi. *Peşrev* (*pîşrev*), *puta* gibi savaş oklarından; kayın ağacından yapılır, ucunda üçgen biçimli büyük bir demir olur; diğer savaş okları gibi ucuna yanıcı madde konur, atılacağı zaman ateşlenirdi (OTDTS I).

hadîs. Hz. Muhammed'in belli bir olay karşısındaki davranışı, onunla ilgili sözleri; *hadîs-i şerîf*. Ağzından ağıza anlatılagelen, Hz. Muhammed'in ölümünden çok sonra yazıya geçirilen *hadîs*'lerin araştırılmasını konu alan ilim; *ilm-i hadîs* (KT).

haffâf. Türkçe'de yaygın söylenişi *kavaş*; hazır ayakkabı satan esnaf; eski tarzda ve kaba ayakkabı, çizme, mest, terlik vb. şeylerin hazırlarını satanlara bu ad verilerek 'kunduracı'dan ayrılır (KT; LN).

Hâfız Divanı. İran'ın ünlü gazel şairi Şiraz'lı Hâfız'ın (Şemseddin Muhammed;

Hâfız-ı Şirazi de denir; ö. 1390) şiirlerini bir araya topladığı divanı; gazellerinde tasavvuf kavramları da bulunmakla birlikte kendinden evvel yaşayan sayısız İran şairlerinde olduğu gibi aşkı ve şarap meclislerini terennüm eder, gerçek hayatı, sevinçli işler, dünyaya bağlılığı yansıtır; Hâfız Divanı edebiyat dili olarak Farsça'nın okutulduğu İslam ülkelerinde medrese ders kitabı olmuş, doğu şiirini ve Türk Divan Edebiyatı'nı yakından etkilemiş, Türkçe gibi birçok dile çevrilmiştir (LA 5/1: 64 vdd.).

hâfıza. Kur'an'ı ezbere bilen kızlar, hanımlar (LN, OTAL).

hâfız-ı Kur'an. Kur'an'ı başından sonuna kadar ezberlemiş olan (KT; OTDTS I).

hâfız-ı kütüb. Kütüphaneci; kitapları koruyan, saklayan ve çalışma yapmak isteyenlere veren kimse (KT; OTAL).

hakk. Maden, taş, tahta vb. üzerine çelik kalemle kazıma veya oyma suretiyle yazı yazma ya da şekiller yapma.

hakkâk. Mesleği mühtür kazımak olan sanatkar (Rado 1987 b:72); mühtür ve resim hakkeden sanatkar (OTDTS I); maden, ahşap veya taş üzerine çelik kalemle oyma, kazıma suretiyle yazı, resim ve çeşitli şekiller uygulayan sanatkar (KT).

hakk-ı ridâî. Hakk-ı redâî; süt verme, emzirme hakkı.

halayık. Hizmet için satın alınmış, yaşı büyücek, orta güzellikte *cariye* (Saz 1974:46).

halife. Türkçe'de yaygın kullanılışı *kalfâ*; mekteplerde hocaların muavini; bkz. *mektep halifesi*. Devlet dairelerinde yazı işlerinde çalışanlar; *halife*, *halife-i sanî*, *halife-i evvel* olmak üzere üç derece idi; halifenin üst derecesinde bulunanlara *ser-halife* denirdi (KT; OTDTS I).

halvet. Türk hamamında yalnız bir kişinin yıkanmasına ayrılmış, tek kurnalı küçük bölme; hamamda terlemek için yapılmış en sıcak bölüm (AMS; KT; STS). İbadet için kapanılan oda (OTDTS I; STS); ayrıca bkz. s. 408.

hamam anası. bkz. s. 419.

hamam ustası. bkz. *usta*.

hamlacı. Sandal ve kayıklarda kürek çeken kimse, kürekçi; filikaların en arkadan birinci sırasında oturan ilk kürekçi; eskiden Saray-ı Hümayun sandal ve kayıklarında çalışan Bostancı Ocağı'na bağlı kürekçi; saray kürekçilerinin başına *hamlacıbaşı* denirdi (KT; OTDTS I).

hamsîn (elli anlamına gelir). *Erbain* denilen karakaştan sonra elli günlük kış dönemi (KT; OTAL).

hanende. Güzel sesle şarkı, türkü söyleyen; şarkı söylemeyi meslek edinmiş olan (KT).

hântümân. Hânemân, hân mân; sülâle, aile; ev halkı ve eşyası (KT); ev bark, ocak (OTAL).

harabatı. Vaktini meyhanede geçiren; eline geçen parayı içki ve eğlence yoluna harcayıp kendine, evine barkına bakmayan; süflü, perişan (KT; OTAL).

harç. Sarfolunacak para, masraf, harçlık. Bir şeyin yapımına yarayan maddeler. El-bislerle süs olarak çeşitli şekillerde dikilen ipek ya da pamuktan renkli şerit, *kaytan* vb (*KT*; *SA II*).

harç ve masraf kileri. Konak mutfaklarının yanında ya da yakınında yer alan, her türlü erzâğın fazlaca depolanıp korunduğu, vekilharç ağasının idaresindeki büyük kiler; *kaba kiler* de denir.

harar. Taşınma sırasında içine yatak takımlarının konulduğu, alt kısmı deri, üst kısmı kıl çuvaldan büyük mahfaza; garrâre (gırâre, gırâr), büyük kıl çuval (*KT*; *OTAL*).

haremeyn. Kutsal İslam şhirleri Mekke ve Medine'nin ikisine birden verilen ad. Haremeyn, iki harem demektir. Mekke'de Kâbe ve çevresi ile Medine'de Hz. Muhammed'in kabrinin bulunduğu kutsal kesime Müslüman olmayanların girmeleri yasaktı, dolayısıyla "harem" sayılıyorlardı (*OTDTS I*).

haremeyn payesi. Mekke ve Medine kadılığı payesi. *İlmiye sınıfı* rütbelerinden olup *mevleviyet* derecesinin yüksek kademelerinden biri; 19. ve 20. yüzyıllarda İstanbul payesinden küçük, Edirne kadılığı payesinden yüksekti. Bu paye önce bir rütbe olarak verilir, daha sonra kadılığa tayin olunurdu (Uzunçarşılı 1965:277).

hareme ağası. Hareme girip çıkma izni olan, haremın çeşitli hizmetlerini gören hadım edilmiş zenci görevli, Harem-i hümayun denilen saray dairesinin (kadınlar kısmının) hizmet ve korunmasında bulunan siyah hadım ağalarından (Uzunçarşılı 1984:172).

harik. Yangın.

harik baltası. Yangın baltası.

harik kancası. Yangın kancası.

harrerehu. Herrerehu; *hattat*'ların *ketabe* yerine kullandıkları tabirlerden biri (Yazır 1981; 131).

harmanî. Harmanîye; pelerinin eski adı; II. Mahmud zamanındaki kıyatet devrinde orduda, zabıtlar arasında yaygın moda olmuştu (*TGKSS*).

haskekiküpesi. *Aquilegia olympica*; çeşitli renklerde açan çiçekleri küpeye benzeyen bir süs bitkisi; üslûplaştırılmış şekliyle Osmanlı süsleme sanatının motifleri arasında yer alır (Baytop 1984: 417; *OTDTS I*).

hasse. Hase; bir cins has patiska (*KT*).

Has Oda. Hane-i hassa; ilk kez Fatih Sultan Mehmed tarafından kurulmuş olan, padişahın özel hizmet teşkilatı ve Topkapı Sarayı'ndaki iki katlı ve onbir-oniki odalı mekân; kutsal emanetler de daha sonra Has Oda'da saklanmıştır (Eldem 1982:77 vd., lev. 77-80).

haşa (haşe). Aslı *gâşiye*'dir, halk dilinde *haşa* şeklini almıştır. Eğer örtüstü; çoğunlukla çukadan yapılır, sırma şeritler, *paftalarla* süslü olur (*KT*; *SA II*).

haşıye. Kitap sahifelerinin veya bir varakanın kenarına veya altına yazılan, içindeki bir kelime veya paragrafı açıklayan yazı. Bir eserin metnini *serh* eden, karışık yerlerini açıklayan, her bölüme “kavlehu” terimiyle girilen *risale*, kitap, (KT; OTAL).

hat (hatt). Yazı; çizgi, satır (KT); padişah yazısı, *ferman*, buyruk (OTAL); bkz. *hatt-ı hümayûn*. Belirli kurallara uygun, estetik değeri olan yazı yazma sanatı; *hat sanatı* güzel sanatlardandır. (Yazır 1982:100 vdd.); *hat* yerine *hüsn-i hat* terimi de kullanılır.

hatayî (hataî). Eski bir ipekli kumaş; *sade hatât*, *telli hatât*, *nevzuhar hatât* gibi çeşitleri vardı (OTDTS I); ipek ve *kılabdan*’la dokunmuş sert bir kumaş; atkısı ham ipek, örgüsü iki büklümlü ipek tel ve bir *kılabdan*’dır (Narh Deft.: 349).

hatmi. Tıbbi hatmi, *Althaea officinalis* (Malvaceae); çiçeği (*Flos althaeae*), yaprağı (*Folium althaeae*) ve kökü (*Radix althaeae*) halk arasında özellikle öksürtük ve nefes darlığı tedavisinde kaynatılarak içilen tıbbi bitkilerden; *hatmi çiçeği* ve *kökü*’nün müshil etkisinden de yararlanır, *hatmi kökü* mide, bağırsak, ağız ve boğaz ülserlerinde, cilt yaralarında koruyucu ve yara iyi edici olarak da kullanılır (Baytop 1984: 249 vd.; Demirhan 1974:71 vd.)

hattat. *Hat* yazan kişi; güzel şekilli yazı, özellikle *sülûs* ve *nasih* gibi yazılar yazan sanatkar (KT; SA V:2226); İslam yazıları içinde yüksek estetiğe sahip olan yazıları güzel yazmayı kendisine meslek edinmiş sanatkar (Yazır 1982:26).

501

hatt-ı divanî. bkz. *divanî*.

hatt-ı hümayûn. Padişah tarafından bir işin yapılması için çıkarılan yazılı emirler; eskiden “hatt-ı şerif” denirdi. Padişahların kendi yazılarıyla yazıldıkları gibi uzun olup da mabeyn kâtipleri tarafından yazılanlara padişah imzasını koyardı (OTDTS I).

hava gezi. Çam ağacından yapılan *yeleksiz* bir talim oku çeşidi; en ön kısmı bir hayli şişkin olup boğaz kısmı uca doğru uyumlu bir biçimde kalınlaşır (Gözya-dın 1976:2).

havacı. Okçular talim yaparken atılan okları toplayan kimse. “Hava yeri” denilen, okların düştüğü yeri kontrol eden hakem niteliğinde kimse (KT; Ergin 1977: 226).

havacrıva. *Alcanna tinctoria*; halk arasında “tüyütlü boya”, “yer ineği”, “eşek marulu”, “eşek hıyan” gibi adlar da alan, kökleri (*Radix Alkanmae*) kırık çıkık tedavisinde kullanılan, eskidenberi aktarlarca çok satılan tıbbi bir bitki (Demirhan 1975: 72).

havâî fişek. Hevâî fişek; havada patlayan donanma fişeği türü.

havâss-ı vüzera. Vezirlerin ileri gelenleri (OTAL). Vezirlere verilen haslar; bunlar görevden ayrıldığında elinden alınır, halefine verilirdi (OTDTS I).

havlı (havlu). Avlu; bir yapının veya yapı grubunun ortasında kalan, duvarlarla çevrili alan (AMS).

havlıcan. *Rhizoma galangae*; eski tıpta ve halk arasında öksürtük kesici, mide uyarıcı olarak kullanılan, ayrıca baharat olarak yararlanılan bir bitki (Demirhan 1975:73).

haydari. Hayderi (OTDTS I), hayderiyye (KT); bkz. s. 409.

hayal oyunu. En önemli kişisi olan “Karagöz” adı ile de bilinen, gergin, beyaz bir perde arkasında ve ışık önünde deri veya mukavvadan renkli ya da renksiz resimler oynatarak gölgelerini seyrettirmek şeklindeki oyun (KT); halk dilinde “karagöz” denir (OTDTS I).

hayalci. *Hayal* denilen gölge oyununu oynatan kimse (KT); “hayalbaz”, “karagözcü” de denir; okur yazarların oluşturduğu yüksek tabaka *hayall* adını vermiştir (OTDTS I).

Hayalî. Hayalî Ahmed Efendi (Molla İzniki; 1437-1470); Fatih Sultan Mehmed zamanı şair ve bilginlerinden; ince buluşları ve düşünceleri dolayısıyla aldığı Hayalî *mahlası*yla şöhret yapmıştır; en tanınmış eseri *Haşiye-i Şerh-i Akkaid* olup (bkz.) Tefîzânî’nin *Şerh-i Akkaid-i Neseî* adlı *şerh*’ine yazdığı *haşiye*’dir; medreselerde *akkaid*’ten ders kitabı olarak okutulur ve kısaca *Hayalî* olarak bilinirdi (Bursalı I: 338; TDEA 4).

hayriye tüccarı. Osmanlı Devleti’nde imtiyaz sahibi Müslüman tüccar sınıfı; II, Mahmud zamanında 1810’da oluşturulan *hayriye tüccarlığı* 1876’da kaldırılmıştır; bkz. s. 93, not 73.

hazinedar ağa. Maiyetinde bulunduğu devlet erkânından bir kimsenin şahsi servetinin bir bölümünü muhafaza ve idare eden görevli; her ay hesap vermekle yükümlü idi; bkz. s. 174. *Harem-i hümayun*’un masraflarına bakan siyahı haddim ağalarından (Uzunçarşılı 1984; 173).

helâlî. Arısı ham ipek (*bürüncük*), argacı pamuk olan buruşuk görünümlü çamaşırlık bez (KT; OTAL); ipekli esvab ve çamaşır giymenin erkekler haram olduğuna inanıldığından pamuk katılmakla erkekler tarafından da kullanılabilceği için bu beze *helâlî* adı verilmiş, ondan yapılmış iç gömlekler de *helâlî* veya *helâlî gömlek* adını almıştır (EEAİ; TKGSS). Kalıbı gümüş yerine bakır veya tombak olan eski saatler (OTDTS I). Çinko ile bakırdan oluşan bir alaşımdan yapılmış madeni eşya ve kaplar (SA V).

helme. Buğday, pirinç gibi taneler kaynatılınca ortaya çıkan ve suyu koyulaştıran nişasta (TDKTS).

helimeli. Helmesi olan; bkz. *helme*.

hezâren. Sıcak ülkelerde yetişen, mobilya, merdiven, baston gibi birçok eşya yapımına yarayan bir çeşit kemiş, bambu (*Clamus rudentum*); hindkamışı da denir (SA II; TDKTS).

hıfz. Ezberleme, Kur’an-ı Kerim’in ezbere öğrenilmesi (KT).

hıfz cemiyeti. Kur’an-ı Kerim’i baştan sona ezberleyerek hafız olan çocuklar için yapılan merasim.

hıfz-ı Kur'an. Kur'an-ı Kerim'i başından sonuna kadar ezberleme (OTAL).

Hidâye. *Fıkıh* âlimi Burhaneddin Ebu'l-Hasan b. Ebu Bekr Mergîhani'nin (ö. 1197) medreselerde ders olarak okutulan meşhur eseri (İA 7: 761; Uzunçarşılı 1965: 321)

hikmet. bkz. *ilm-i hikmet*.

hilâl. Eskiden mekteplerde okumaya başlayan çocukların heceledikleri harfleri göstermesi için kullandıkları, kitap arasına konan, ucu sivri gösterge; tahta, piring, kemik vb çeşitli malzemelerden yapıldığı gibi gümüş, hatta altından olanları da vardı (KT; OTDTS I).

hilye. Sözlük anlamı süs, ziynet'tir. Hz. Muhammed'in başlıca vasıflarını anlatan eserlere bu ad verilir, *hilye-i şerif*'ya da 'hilye-i nebevî' de denir. *Hat* sanatındaki *hilye*'lerde Peygamberimizin, onu görenlerden naklen gözünün ve saçının rengini, vücutunun biçimini, boyununu, sesinin tonunu, tavır ve hareketlerini özellikleriyle anlatan yazıların klasikleşmiş bir şekil ve çerçeve içinde verilmesi âdet olmuştur; bu biçim *hilyeler* hattat Hafız Osman'la (1642-1698) başlamıştır ki 300 yıllık bir geçmişi vardır (Rado: 20); Hz. Muhammed'in ya-zı ile yapılmış portresi (OTAL).

Hind dülbendi. Gayet ince ve sık dokunmuş değerli bir dülbend cinsi. "Hindî dülbend" (*Es'ar Deft.*: 57; *Narh Deft.*: 64).

hindiba. *Cichorium intybus*; kök ve yaprakları yüzyıllardan beri halk arasında karaciğer hastalıkları, şeker hastalığı ve böbrek taşlarına karşı kullanıldığı gibi idrar söktürücü ve tonik olarak da bilinir (Demirhan 1975: 74).

hitan. Sünnet, sünnet etme (OTAL).

hitan cemiyeti. Sünnet düğünü.

hokkabaz. Hokkalar altına koyduğu yuvarlakları el çabukluğu ile kaybeden veya dokunmaksızın bir hokkadan öbürüne geçiren ve bu gibi şaşırtıcı oyunları yapan sanatkar; eskiden bu sanatı bizde hep Yahudi sanatkarlar yapardı (SA V: 2399 vd.); bkz. s. 48, not 70.

horasanî. Kübera ve devlet kalemlerindeki ileri gelen memurlara mahsus kısa bir kavuk; tepesi düz, kenarları dikişli, içi pamuklu idi (OTDTS I). İlk Osmanlı padişahlarının giydikleri burma tülbendli, Mevlevî *sikke*'lerini andıran gayet sert keçeden yapılmış bir kavuk da *horasanî* adını taşır (Uzunçarşılı 1984: 217 vd).

hoş âmedî. Birinin bir yere gidiş ve gelişinde sözle ve hareketle gösterilen memnuniyet işareti (OTDTS I).

hödük. Güreşte bir oyun.

huffâz. Hâfızın çoğulu; Kur'an'ı ezberden okuyabilenler (KT).

hulefa. Halifenin çoğulu; kalem kâtipleri.

Hulviyyat. *Fıkıh*'ın ibadete ilişkin bölümünü konu alan halk için yazılmış Türkçe kitap (Ergin I, 1977: 103).

hunnakçılar. Halkın bazı hastalıkları iyileştirdiğine inanarak hekim yerine başvurduğu tıp dışı yöntemler uygulayan kimselerden; bkz. s. 358.

hurrem. Bir yay çeşidi.

hurûf-ı heca. Alfabe (*elifba*) harfleri (KT); elif, vav, he, ye harfleri (OTAL).

huzur-ı âsafi. Sadrazam huzuru; vezir, sadrazam karşılığı kullanılan *âsaf*, Süleyman Peygamber'in ünlü vezirinin adından alınma bir terimdir (OTDTS I).

huzur-ı hümayûn. Huzur-ı şahane; padişah huzuru.

huzur-ı hümayûn dersleri. Kısaca *huzur dersleri* de denir; her yıl Ramazan ayında sarayda padişah huzurunda zamanın tanınmış âlimleri tarafından verilen dersler; *tefsir*'den ibaret olan bu dersler son zamanlarda eski âdet üzere Ramazan'ın birinci gününden başlayarak hafta sonuna kadar sekiz gün olmak üzere bir 'mukarrir' (ders veren) ile *muhataf*'lardan (dinleyen ve soru soran) oluşan bir grup tarafından yapılırdı; sayıları onbeşi geçmeyen bu grup her derste farklı kimselerden oluşurdu, bu kimselerin seçimi Şeyhülislamlık Dairesi'ne aitti, *huzur dersi*'nde ayrıca şeyhülislam, *ders vekili* ve diğer yüksek rütbeli *ilmiye ricali* de bulunurdu (Ergin I, 1977:273 vdd.; OTDTS I; Uzunçarşılı 1965:219).

hücre. höcre; kökeni Hind'e kadar uzanan çok eski bir niş biçimi; eski yapılarda duvar içinde, taş, çini veya tahtadan yapılmış zengin bir kemerle süslü küçük bir girinti. Küçük oda; ayrıca bkz. s. 409.

hükâm. Hâkimler (KT).

hümâ. Cezâir-i Bahr-i Muht'd'da [Okyanusya] bulunan bir kuş; cennet kuşu; halk dilinde "devlet kuşu" (KT).

Hümâyûn-nâme. "Kelile ve Dimne"nin Ali Vâsi Çelebi (Vâsi' Alisi lakâbıyla tanınan Mevlâ Salihioğlu Ali; ölmü 1543) tarafından Farsça'dan Türkçe'ye yapılan ve Kanuni Sultan Süleyman'a ithaf edilen çevirisinin adı; aslı Sanskritçe olup İ.S. 300 yılına doğru yazıldığı kabul edilen Doğu'nun tanınmış kitaplarından "Kelile ve Dimne", kahramanları hayvanlar olan, ahlâk kuralları üzerine kurulu bir Hind masal *meclûa*'sı olup değişik zamanlarda Farsça, Arapça yanısıra Yunanca, Latince gibi çeşitli batı dillerine birçok çevirisi yapılmıştır; *Hümâyûn-nâme*'nin dayandığı eser, "Envarî's-Süheylî" adını taşıyan 15. yüzyıl manzum Farsça çevirisidir; *Hümâyûn-nâme*'nin güzel bir özeti de Mevlâ Osmanzade (Ö. 1723) tarafından ortaya konulmuştur (Gökyay 1982 375 vdd.; İA 6, 1967, 2. baskı: 552 vdd.; Levend 1973: 199).

hüsn. Güzellik.

hüsn-i hat. Güzел yazı (KT); yazı güzelliği (OTAL); estetik değeri olan İslam yazıları için kullanılan bir terim; sadece *hat* da denir; güzel sanatların bir koludur; bkz. *hat*.

ığırp. Büyük balık ağı (KT).

ığırp kayığı. Beş çift balık kayığı (KT).

ırıp. bkz. *ıgrip*.

ıtkname. Azad edilen *köle* ve *carıye*'lere sahipleri tarafından verilen, serbest bıraktıklarına ilişkin yazı, salıverme kâğıdı (*OTDTS II*; *OTAL*).

ıstampa resim. Oda duvarlarının bezenmesi için motifleri mukavva kalıplar üzerinden boya sürülmek suretiyle yapılan duvar süslemesi (*SA II*).

İbn-i Haldun. Magripli ünlü bir tarihçi (1332-1406); ilk kez tarihin insanı, insan hayatının toplumsal olaylarını konu aldığını söylemiş ve tarihsel olayların sıralanmasını, sebeplerini araştırma yolunu tutmayı öğütlemiştir; *Kitabü'l-İber* adlı eseri ve onun *Mukaddime*'si ünlü olup İbn-i Haldun'un bir tarih felsefecisi, bir toplum araştırmacı olarak tanınmasına yol açmıştır (Gökay 1980 b: 130; *İA5/II*, 1968, 2. baskı: 738 vdd).

icazet. İzin, ruhsat. Bir bilim dalında ve yazıda (*hat*) öğrenimini bitirenlere verilen yetki belgesi, diploma anlamında da kullanılır (*KT*; *OTDTS II*); bkz. *icazetname*.

icazet almak. Medrese usulüne göre okuduğu dersi bitiren talebenin hocasından mezuniyet izni alması; bu izni içeren kâğıda *icazetname* denirdi (*OTDTS II*). *Hat* (yazı) öğrenenlerin hocalarından, yazdıkları yazıların altına imza (*keşete*) koyma izin ve yetkisini alması; bu *icazet*, birkaç hocanın huzurunda talebenin yazısı incelenerek verilir; *icazet* almamış bir kimsenin yazılarının altına imza koyma hakkı yoktu (Yazır 1982:129 vd.).

icazet merasimi. İcazet cemiyeti; medrese usulüne göre bir bilim dalında öğrenimini bitirenlere *hat* (yazı) öğrenimini tamamlayıp yazdıklarının altına imza (*keşete*) koyma izin ve yetkisini alanlara yapılan tören, bugünkü deyişle 'diploma töreni'; *hat* meşkenenlere yapılan bu törene *keşete cemiyeti* de denirdi.

icazetname. 'İzin kâğıdı' anlamına gelir; bugünün deyişle bir medrese talebesinin öğretim hayatına atılabileceğini gösteren diploma; bunu veren *müdderris*, *icazetname*'ye kendi ismini yazdıktan sonra kendisinin o dersi kimden okuduğunu, yani hocasının kim olduğunu ve hocasının isimlerini yukarıya doğru bir silsile halinde yazarak bunu İslam aleminin en büyük alimine kadar çıkartıp bağlardı; *icazetnameler* bütün bilim ve fen kollarını içermez, her birinin *müdderris*'inden ayrı ayrı *icazetname* alınırdı (Uzunçarşılı 1965:75; *OTDTS II*); ayrıca bkz. s. 82 not 53. *Hat* sanatını öğrenenlerin hocalarından aldıkları yeterlik belgelerine de *icazetname* denirdi; son zamanlarda *keşete kırtası* adı verilen bir hattatlık belgesi, *icazetname* yerine geçerdi (*OTDTS II*).

ıç ağaları. Vezirler ve yüksek rütbeli devlet adamlarının daima yanlarında bulunup şahsi işlerine bakanlar.

ıçlık. Kadınların sokağa çıkarken başlarına tuttukları *yasmağın* iç parçası (Musa-hipzade Celâl 1946: 131; Saz 1974: 224).

ıdiyye. İydiye, iydiyye; bayram hediyesi, bahşişi veya kasidesi (*KT*); *ıd* (ıyd) bayram demektir; divan şairlerinin bayram münasebetiyle büyüklere sundukları

kasideler; şair, bayram konusunu *kaside*'sine başlangıç yapar, verdiği kimseyi över ve bayramını kutlar (EL; ETS). Bazı zengin valilikleri idare eden valiler bayramlarda *idriyye* (ıydiyye) adıyla padişah ve sadrazamlara hediyeler takdim ederlerdi (Uzunçarşılı 1988: 202).

ihram. Evlerde yere, minder ya da sedir üzerine yayılan, örtü olarak da kullanılan kıvrıkcık dokunmuş, havlı, havsız yün yaygı; daha çok kırmızı renkte, sırma saçaklı olur, beyaz, mavi, mor renkte olanları da vardır; *Trablusgarp ihramı* ünlüdür (KT; OTAL); bkz. *seyir ihramı*. İslam dinince hac'da giyilmesi zorunlu olan dikişsiz giysi; beyaz olması şart olan ve üzerinde hiçbir dikiş bulunmayan bu giysi iki parçalıdır; alt parça peştimal gibi belден aşağıya sârılır, üst parça vücudun sağ tarafında düğümlenerek gövdeyi sarar (İİS).

iki çifte. Dört kürekli kayak (KT); bkz. *çifte*.

ilâhi. Tasavvuf şairleri tarafından Tanrı'yı övmek ve ona dua etmek, yalvarmak için yazılmış *kaside*; bestelenerek okunurdu; bu gibi manzumelere Mevleviler 'ayın', Bektaşiler 'nefes' derlerdi (EL; ETS; KT); dini Türk musikisinde en fazla kullanılan şekil (TMA I).

ilâhicî. Okula başlarken düzenlenen *âmin alayı*'nda ilâhi okuyan çocuklar.

ilâhicibaşı. Okula başlama töreninde (âmin alayı) ilâhi okuyan çocukların önüne düşerek alayı ve ilâhileri idare eden, musiki bilen bir çocuk.

illet-i efrencî (illet-i efrencîye). Frengi hastalığı ile ilgili; frengi; daü'l-efrenc (KT; OTAL).

ilm-i akaid. bkz. *akaid*.

ilm-i haber. Resmi bir daireye sunulmak üzere bir kimsenin durumu hakkında bağlı bulunduğu mahalle, daire vb'den verilen resmi belge (TTS II); resmi dairelerden birinin ilgili herhangi bir iş dolayısıyla diğer daireye bilgi vermek üzere yazdığı yazı; sonraları *müzekkere* denmiştir (OTDTS II).

ilm-i hadis. *hadis*'lerin araştırılmasını konu alan ilim; bkz. *hadis*.

ilm-i hal. Dinle ilgili bilgilerin bütünü; bu bilgileri veren kitap (Gökyay 1980b: 171); inançların ilk ve esas kaideleri ile namaz, abdest vb. dini vazifeleri çocuklara öğretmeye yarayan kitap (KT); halk için Türkçe yazılmış *akaid* kitapları (TA I: 304).

ilm-i hendese. Geometri.

ilm-i hikmet. *Hikmet*; felsefe ilmi ve kolları (KT); metafizik, medreselilerce 'hikmet-i kadîme' veya 'hikmet-i atika' diye adlandırılır, felsefeye ise 'hikmet-i cedid' denirdi (Ergin I, 1977: 103, not 5); İslam terminolojisinde ilkin peygamber söylevi, daha sonra Kur'an anlamında kullanılmıştır (İİS); bkz. *ilm-i kelâm*.

ilm-i kelâm. Kelâm ilmi; İslam teolojisi (Unat 1964: 5); sözcük anlamı 'söz' demek olan *kelâm*, İslam terminolojisinde 'Tanrı sözü'nü dile getirir, Kur'an anlamında da kullanılır; eski Yunan felsefesi etkisiyle oluşan İslam felsefesine karşı Kur'an'a ve Peygamberin sözleri olan *hadis*'lere dayanan dinsel İslam felsefesine

de *ilm-i kelâm* denir, önceleri 'ilm-i tevhid', 'fikh-ı ekber' gibi adlar almıştır; 'İslam skolastiği' olarak tanımlanabilen *kelâm ilmi* ile uğraşanlara, feylesof (filozof) denen öbür felsefecilerden ayırmak için 'mütetekillim' denir (İİS).

ilm-i nahiv. *Nahiv* (veya nahv); söz dizimi, sentaks (ETS); bkz. s. 75 not 39.

ilm-i nütüm. Yıldızların durumlarından ve hareketlerinden insanlarla ilgili bir takım gerçek olmayan hükümler çıkarma ilim ve iddiası, astroloji (KT).

ilm-i sarf. *sarf*; dilbilgisinin 'şekil bilgisi' denilen kolu (ETS); bkz. s. 75.

ilmiye (ilmiyye). İlimle uğraşanlar, din ilimleri ile uğraşan Şeyhülislamlık Dairesi mensupları (KT). Eğitim (tedris), ifta (fetva görevi), yargı (kaza) ve yönetim görevlerini yürüten kadroları kapsayan sınıf; Osmanlıların *mülkiye* gibi başlıca meslek sınıflarından biriydi. *İlmiye sınıfı*'na *müderris* payesi alarak girilir, aşama aşama yükselinir, *mevleviyet*, *İstanbul kadılığı*, *Anadolu ve Rumeli kazaskerliği* ve en son *şeyhülislamlık*'a ulaşıldı. Medrese eğitimi görmeyen imam, hatip ve müezzinler ilmiye sınıfından sayılmazlardı (Ortaylı 1979: 165 vdd; OTDTS II; TCTS).

ilmiye ricali. *Rical-i ilmiyye*; ilmiye sınıfının yüksek tabakasına verilen ad; 'Haremeyn' ile ondan üstte olan 'İstanbul' payelileri ve *kazaskerler*, *ilmiye ricali*'nden sayılırlardı (OTDTS II, III).

imame. Sigaralık ve *şubuk* başlarına takılan, çoğu kehribardan ağızluk; tesbih başındaki daha uzunca parça (KT).

imameci. Tütün içmeye mahsus *şubuklar*'ın *imame*'denilen ağızluk kısmını yapanlar (OTDTS II).

imanîye. İnancılık (OTAL); bkz. s. 175, not 39.

imaret. Medrese talebesi, cami ve hayrat hademesiyle fakirlere hayır için parasız yemek verilen aşhane; günde en az dört-beş bin kişinin öğle ve akşam olmak üzere iki defa yemek aldığı bu yerler 1911'de iki tanesi dışında kapatılmıştır (OTDTS II). Daha geniş anlamda *imaret*, cami, türbe, medrese, tekke, hastahane, misafirhane, kervansaray, kütüphane hatta köprü ve kale gibi yapıların herbirine veya birarada verilen ad (Ergin 1936:38 vd.)

ince kiler. Konaklarda harem dairelerinde bulunan, içine meyve, reçel, şurup, kahvaltılık peynir, zeytin, yumurta, turşu, hoşafılık üzüm konan yer (Alp 1992b:88).

ince marangozluk. Ağaçtan süslü ve değerli şeyler yapma sanatı; *abanos*, ceviz gibi değerli ağaçlardan oymalı ve kaplamalı çekmece kutu vb. işler türetenlerle sedefle tezyin olunan eşya yapanlara *ince marangoz* veya 'tavşan', bu gibi işlere 'tavşan işi' veya 'sedefkârî' denir. Geçme işler, kapı ve pencere gibi kaba işleri yapanlar 'doğramacı', mobilya ve benzerlerini yapanlar 'marangoz' olarak adlandırılır (SA II).

incesaz. Türk musikisini geleneksel şekilde icraya mahsus topluluklardan, *fısıll* heyetlerinden birinin adı; keman, *ney*, *tanbur*, *kemençe*, *ut*, *kanun*, daire gibi çalgılarla okuyuculardan oluşur (TDKTS; TMA I).

İrsal-ı İhye. Sakalı salıvermek; eskiden, taşıdığı dinsel ve sosyal değer dolayısıyla sakal bırakma toplumsal bir zorunluluktan (OTDTS II).

İstâğûdî. Esirüddin Ebherî'nin (ö. 1300) medreselerde okutulan mantık kitabı; asıl adı *Risâle-i Ebheriyye* idi; ancak eserin aslı eski Yunan filozoflarından Porphyrios'a (MS. 234-305) ait olup onun Arapça çevirilerinin en meşhuru- dur (İA 5/II: 1066; Uzunçarşılı 1965: 30, 31, not 1).

İsam. İsamüddin İbrahim b. Muhammed el-İsferâinî'nin (Ö. 1536) Osmanlı medreselerinde *nahiv* derslerinde okutulan kitabı (Kâtip Çelebi II: 1372; Uzunçarşılı 1965: 325).

İsim teamiyesi. bkz. *tesmiye*.

İskemle. Üzerine sini, tepsi, şamdan, gaz lambası, sigara tablası vb. şeyler konulan üç veya dört ayaklı küçük masa ya da sehpa; kullanışa göre 'yemek iskemlesi', 'sofra iskemlesi', 'mum iskemlesi' gibi adlar da alırdı; genellikle tahtadan ya da demirden yapılırdı; açılır, kapanırları da vardı. Kol dayayacak yeri ve arkılığı olmayan, kısa ayaklı bir tür sandalye; eski Türk kahvelerinde ve bahçelerde kullanılırdı; ayakları ağaç, üstü hasır veya tamamı tahtadan olanları da vardı (KT; OTDTS II; SA II).

İstanbul vüzerası. bkz. s. 173 not 35.

İstihare. Girişilecek bir işin hayırlı çıkıp çıkmayacağını anlamak için abdest alıp dua okuyarak rüya görmek üzere uykuya yatmak (KT; OTDTS II).

istufe/istufa (üstüfte). Sırma telle ve ipekle dokunmuş değerli, tokça bir kumaş. Sırma taklidi tellilerine *telli istufe* denir (OTDTS II); ekseriya sırmalı veya *kılabdan*'lı olup döşemede kullanılan bir cins ippek kumaş (KT). Kaynaklarda rastlanan diğer yazım biçimleri: İstüfe (TGKSS); istofe (Rk; TTS); ustufa (Saz 1974: 186); üstüfte (Özen 1982: 338).

İzhâr. *İzhârü'l-Eshrâr*, Birgivi'nin (bkz) medreselerde yüzyıllarca Arapça öğretiminde okutulan *nahiv*'e dair tanınmış eseri; aynı konudaki diğer ünlü risalesi *Avâmîl* bu eserin bir özeti mahiyetindedir; *İzhâr*'ın birçok *şerh* ve *hâşiye*'si arasında en önemlisi Adalı Şeyh Mustafa'nın hazırladığı *Netâ'icü'l-Efkâr* adlı *şerh*'tir (İA 6: 193; TA I: 112).

İzn-i sefine. İstanbul ve Çanakkale Boğazları'ndan geçmek için yabancı gemilere verilen *ferman*'lara karşılık alınan harç, vergi; *İzn-i sefine fermanları*, *divan-ı hümayun kalemi*'nce isim yerleri açık bırakılarak ve üzerine tuğra-yı hümayûn çekilerek hazırlanır, gerektiğinde isim yerleri doldurularak liman idareleri yoluyla veriliirdi (OTDTS III).

İzzâl. İzzettin İbrahim Efendi (Ö. 1256) tarafından yazılmış ünlü bir Arapça dil-bilgisi kitabı; medreselerde *sarf* derslerinde okutulurdu (Uzunçarşılı 1965: 30, 325).

kabadî. Canbazların ip üstünde hüner gösterirken giydikleri, çanak gibi bağlanan, altına üstübeç sürülü pabuç.

kaba kiler. bkz. *harç ve masraf kileri*.

kabara. Sandık, çekmece, tepsi, ayna çerçevesi, nalın gibi şeylerin veya anıtsal kapıların üzerine bir bezeme oluşturacak şekilde mihlana, genellikle pirinç, gümüş veya altın yaldızlı, yuvarlak başlı irice çivi (KT; SA II).

kabara çivisi. bkz. *kabara*.

kabza. Yayın arka kısmının sol elin ayasıyla tutulan yerine verilen ad (OTDTS II).

kabza almak. Kemaneleş olmak isteyenlerden uzun talim sonucu hüner ve beceri gösterenlere merasimle okçuluk izni verilmesi.

kadırga. Osmanlı donanmasının eski savaş gemilerinden; *kahyon*'dan daha hafif, uzun, ensiz, seri teknelerdi, kürek ve yelkenle kullanılırdı; yirmi beş oturaklı olup her küreği dörder, beşer kürekçi tarafından çekilirdi; 18. yüzyıl başlarından itibaren önemlerini yitirmeye başlayan *kadırgalar*'ın yerlerini yavaş yavaş *kahyonlar* almıştı (OTDTS II; Uzunçarşılı 1988: 461 vdd.).

Kadırtıye. Kadiri tarikatı, Tarık-i Kadiri; Abdülkâdir Geylanî (1077-1165) tarafından kurulmuş yaygın bir tarikat; zamanında ilim ve kültür merkezi olan Bağdat'ta yetişen Geylanî ünlü tasavvuf büyüklerindendi (OTDTS II).

Kadîmîr. Meşhûr âlimlerden Hüseyin Kadîmîr (Ö. 16. yüzyıl başı) tarafından *Hidâye* kitabına yazılan *şerh* (*Şerhi'l-Hidâye*); halk arasında kısaca *Kadîmîr* olarak geçer (KA 3: 1959; KA 5: 3966).

kafesci. Çarşı hamamlarında soyunma yerlerine bakan kadın ya da erkek hizmetkâr.

kafesî. Vezirlerin giydikleri kavuklardan biri; adını kafes tarzında sarılan *dülben-di*'nden alır (OTDTS I). Çuhadan yapılan ve içine pamuk konulan bir kavuk, alt kısmına kafes tarzında beyaz *dülbenâ destâr* sarılırdı; Divan-ı Hümâyûn'un yüksek rütbeli kâtipler sınıfına mahsustu (TGKSS).

kafesî destâr. bkz. s. 409.

Kâfiye. İbn Hâcib diye tanınan *fıkıh* ve belâgat âlimi Ömer Osman'ın (1174-1248) medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş nahiv eseri (Develioğlu 1973: 257; Uzunçarşılı 1965: 30, 40, 326).

kâhya. Büyük konaklarda tüm harcama ve ev işlerini idare eden güvenilir kimse; sanat ve ticaret sahiplerinin işlerine bakmak üzere hükümet tarafından seçilen görevli (*esnaf kâhyası*). Kâhyanın aslı *kethîda*'dır (OTDTS II).

kâhya kadın. Büyük konaklarda harem kısmının en yetkili idarecisi; sarayda, harem-i hümâyundaki *kalfalar*'ın amirinin, hünkâr defterinde yazılı resmi ünvanı; saraylılar arasında adı "saray ustası"ydı (OTDTS I); bütün cariyelerin amiri olup, amirlik alâmeti gümüş kaplı bir değnektir; hünkâr dairesindeki çeşitli eşyayı mühürlemek için yanında mühür-i hümâyûn vardır (Uzunçarşılı 1984:150).

kaftan. 1828'den önceki eski kıyafette en üste giyilen astarsız esvab, entari, bilhassa erkek entarisinin adı; ten üstüne giyilen don gömlekle başlayan erkek gi-

yim-kuşamı *kaftan*'la tıamlanır. *Kaftan*'ın üstüne ancak zamanımızın palto-su, pardestüsü yerine geçen *cübbe*, kürk, *kapaniçe* giyilir. Arapçası *hi'at*'tır (TGKSS).

kaftan ağası. İleri gelenlerin konaklarındaki *gedikli ağalar*'ın en sayılanlarından; bkz. s. 177. Tanzimat'tan önce sadrazamın ve vezirlerin teşrifat işleriyle uğraşan memurlardan biri. *Surre emini*'ne bağlı olup padişahın başışladığı 'hil'atları' (*kaftanları*) Mekke şerifine giydirmekle yükümlü görevli (OTDTS II).

kakule. Zencefilgillerden sıcak iklimlerde yetişen ıtırılı bir bitki (*Elettaria cardamomum*); toz haline getirilmiş tohumu (*Fructus cardamomi*) eskiden olduğu kadar bugün de midevi, gaz söktürücü, lezzet verici ve baharat olarak kullanılır (Demirhan 1975:86).

kakum. Hermin (*Mustela erminea*); sansargiller familyasından Avrupa, Asya ve Kuzey Amerika'da yaşayan 30 cm uzunluğunda bir hayvan; yazın esmer kırmızı, kışın ak renkli olur, kuyruğunun ucu daima karadır. Çok değerli olan kürkü eskiden padişahlarla kibarlar tarafından giyilirdi (OTDTS II, TDKZS).

kalafat kavuğu. Vezirlerle yüksek dereceli devlet görevlilerinin giydiği başlıklardan biri; aşağısı dar, yukarısı geniş olup dışına birbirine paralel dilimler dikilirdi. Daha sonra topçu zabıtları da *kalafat* denilen başlığı giymişlerdi. 1826'da Yeniçeri Ocağı ile birlikte kalkmıştır (OTDTS II). 'Acemi oğlan ustaları'nın giydiği, tepeli, içi pamuklu, pembemsi renkte bez üzerine saçaklı kavuk (Kumbaracılar: 24, res. 84). Ağz kenarı ve tepesi kırmızı çuhadan *pişir kalafat kavuğu* ise yeniçeri fedaileri olan "serdengeçtiller"ın imtiyazındaydı (Kumbaracılar: 25, res. 86).

kalem efendisi. Bir kalemde görevli olan memur hakkında kullanılan bir terim; bunun yerine kâtip de denir (OTDTS II).

kalemndan. Kutu biçiminde köşeli kalem mahfazası, kalemlik (KT; SA II).

kalemis (gâliye misk'ten). Misk kedisinden (*Viverra*) elde edilen *misk* (KT II, ZOTS).

kalemkâr. Gümüş, altın vb. madenden eşya üzerine ucu sivri çelik kalemle kabartma nakışlar, çiçekler yapan, yazılar yazan sanatkâr (KT). Bina duvarlarına fırça ile boyalı nakışlar işleyen ve kabartma gibi görünen süslemeler yapan nakkaş; tülbind ve bez üzerine ince fırça ile renkli nakışlar yapan sanatkâr; buna 'yazma-resimcisi' veya 'çerçitçi' de denir (SA II).

kalemkârî. Kalem işi, *kalemkâr* elinden çıkma (KT). Ucu sivri ve keskin, kalem şeklinde çelikten yapılmış aletle altın, gümüş gibi daha yumuşak madenler üzerinde yapılan süsler (EEA I). Odaların duvar ve tavanlarına fırça ve boya ile yapılan kabartma taklidi tezyinat; bez ve tülbind üzerine ince fırça ile yapılan renkli nakışlar (SA II).

kalemkârlık. *kalemkâr* olan kimsenin sanatı (KT); bkz. s. 142.

kalemtırış. Kamış yazı kalemlerini yontup tıraşlamaya mahsus uzunca saplı, kesici

kısmı oldukça küçük ve kısa bir cins bıçak. *Tığ* denilen kesici kısmın şekline göre "hattatı", "kâtibi", "söğüt yaprağı", "cam kırığı", "küt servi" gibi adlar alırlar; hataların kazınmasında kullanılan, ufak boyda, kesici kısmı yine küçük söğüt yaprağı biçiminde olanlara "tashiî kalemuraşı" denir (Derman 1987: 43; Yazır 1981: 145 vd.).

kalenstüve. Eskiden başa giyilen kavuğun Arapça adı; ulema üstüne sarık sarardı (*OTDTS* II); tepesi sivri bir cins külah (*KT*; *OTAL*; *SA* II; *SA* I; 183).

kalfa. Saray ve konaklardaki *cariyeler* hakkında kullanılan bir terim; konaklarda daha çok bunların eskileri ve yaşlılarına *kalfa* denirdi. Kalemde kudemli kâtip; mekteplerde hoca yardımcısı (*KT*; *OTDTS* II) ayrıca bkz. *halife*.

kalfa çıkarma. Bir san'at öğrenmekte olan kimseye çırağı aşımış olduğu *esnaf loncası* tarafından sıpanarak *kalfalık* payesinin verilmesi.

kallavî. Sadrazamlarla vezirlerin XVIII. yüzyılda törenlerde, toplantılarda giyme-ye başladıkları kavuk; *kallavî* de denirdi; biçimi piramide ya da kesik koniye benzeyen kavuğun içi sepetli idi. Üstüne gayet ince *Hind dülbendi* sarıldıktan sonra dört parmak kalınlığında sırma harç ile süslenirdi. Tanzimat'tan kısa bir süre sonra kaldırıldı (*OTDTS* II; *TCTS*; Uzunçarşılı 1988:280).

kalpak. Aslında deriden ve ona benzetilerek çuhadan yapılan sarıksız ve düz başlık; "post kalpak", "Tatar kalpağı", "Kazak kalpağı", "stüvari kalpağı" gibi çeşitleri vardı. 1908 Meşrutiyeti'nden sonra her rütbedeki subaylara resmi serpuş olarak kalpak kabul edildi (*KT*; *TGKSS*).

kaltak. bkz. s. 236, not 8.

kalyon. Osmanlı donanmasında üç direkli büyük savaş gemilerinden; kürekleri de olmakla beraber hareketleri büyük ölçüde yelkenle sağlanırdı; bordalarında iki-üç sıra top bulunan bu ahşap gemiler buharlı gemilerin yaygınlaşmasıyla ortadan kalktı. *Kalyon* sınıfından *fırkatayn*, *kapak* veya *kaypak*, *üç anbarlı* gibi çeşitli adlarla anılan değişik gemiler vardı (*OTDTS* II; Uzunçarşılı 1988: 465 vdd).

kâmet. Cemaatle namaz kılınacağı zaman müezzinin *kad kâmeti's-salât* diyerek ezan okuması. Namazın başlangıcı sayılır (*KT*).

kâmet getirmek. Ezan okuyup "kad kâmeti's-salât" demek (*KT*).

kandil. Zeytinyağı içine batırılmış bir fitilin yanması ile ışık veren aydınlatma aracı (*KT*). Bir cins şenlik fişeği.

kandilci kalfa. Konakta kandilleri yakmakla görevli *cariye*'lerin başı olan *kalfa*.

kanun. Telli ve mızraplı bir çalgı; 17. yüzyıl Türk musikisinde kullanılan bu saz daha sonra rağbetten düşüp unutulmuş, 19. yüzyıl ortalarında yeniden çalınmaya başlanmış, 19. yüzyıl sonunda musikimize iyice yerleşmiştir. Bir köşesi kesik dikdörtgen şeklinde olup dizler üzerinde, işaret parmaklarındaki yük-
süğe tutturulmuş mızrapla çalınır; bağırsaktan yapılmış 72 teli 8 gruptur (*TMA* I).

kantaron. *Herba centaurei minoris*; *küçük kantaron*, *kırmızı kantaron* gibi adlar da alır, ayrıca *sarı kantaron* (*Hypericum perforatum*) denilen bir cinsi bulunur; halk hekimliğinde öksürük kesici, kuvvet verici, midevi, iştah açıcı, yara iyi edici olarak, ayrıca sıtma ve şeker hastalıklarında kullanılması XVII. yüzyıla kadar geri gider (Demirhan 1975: 87).

kapama. Elbise takımı; cüppe gibi üstte giyilen bir cins giysi; eskiden medrese talebesiyle yeniçerilere verilen elbise; vakıf okulları olan *sıbyan mektepleri*'nin çoğunda *kapama* adıyla her yıl çocuklara verilen bayramlık elbise; bu elbisenin verilmesi vakıf şartlarındandı; halk bu gibi okullara "kapamalı mektep" de dedi; *mektepe sevirleri* (gezintileri) için de *kapama* terimi kullanılırdı; bunun nedeni okullara vakfedilen paraların bir kısmının bu gezilere sarfedilmesiydi (OTDTS II; TKGSS).

kapamacı. Hazır elbise satan esnaf.

kapan. Aslı 'kabban'dır, büyük terazi, kantar anlamına gelir; yiyecek ve giyecek şeylerin toptan satıldığı yerler; 'Balkapanı', 'Unkapanı' gibi satılan şeylerin isimleriyle birlikte kullanılırdı (LN; OTDTS II).

kapanaltı tüccarı. Kapan taciri, kapan hacısı; un, yağ ve bal kapanındaki büyük toptancı tüccarlar (OTDTS II).

kapanıçe. Eskiden devlet ricalinin geniş ve devrik yakalı, dar kollu, gösterişli alay kırtkütü; yüzü harç işlemeli olanlarına *kontoş* denirdi (KT; SA II).

kapı. Genel olarak yüksek düzeydeki hükümet dairesi; halkın iş takip etmek üzere başvurduğu resmi yer (KT; OTDTS II; TTS); bu anlamda 1908'e kadar kullanıldı (TCTS). 18. yüzyıl sonlarına kadar "Paşa Sarayı", "Paşa Kapısı" "Bâb-ı Âsaff", "Vezir Kapısı" gibi adlar da alan sadrazam sarayı (Uzunçarşılı 1988:249). Bir hizmetkârın hizmet gördüğü ev veya konak (KT).

kapı yoldaşı. Bir efendinin hizmetinde ve aynı yerde bulunan hizmet arkadaşı (KT).

kapım. Damada ustaca bir oyun sonucu karşı tarafın düştüğü zor durum.

kâr. Türk musikisinin en tantanalı din dışı formu; fasılda yeri, *peşrev*'le *beste* arasında olan güfteli bir eser; eskiden klâsik fasıllarda yine güfteli eserlerden I. *beste*'nin yerinde okunurdu (TMA I).

kara halîle. *Terminalis chebula Retz* (=Myrobalanus chebula Gaetn.), küçük halîle; Doğu Hindistan'da yetişen, kurutulmuş meyvelerinden (*Fructus myrobalani nigra*) halk ilacı hazırlamakta yararlanılan tıbbi bir bitki; basura karşı ve kabızlık verici olarak kullanılır; diğer cinsi *sarı halîle* (*Fructus myrobalani citrinae*) ise müshil olarak bilinir (Baytop 1984: 242).

Kara Halil Efendi. Tanınmış Osmanlı âlimlerinden (ö. 1711); en meşhur eseri Fenari'nin (bkz. Molla Fenari) *İşâğât-i şerhi*'ne yazdığı *hâşiye*'dir; medreselerde mantık derslerinde okutulan bu *hâşiye* kısaca 'Kara Halil' olarak da anılır (Bursalı I: 374).

Karabaş Tecvidi. *Sıbyan mektepleri*'nde okutulan *tecvid* kitabı.

karakoncolos. Hayal ürünü bir yaratık; gulyabani, umacı, çirkin ve cüce cin (Gökay 1978:362).

karakulak ağa. Sadrazamlarla yalnız ileri gelen vezirlerin hizmetinde bulunan hatırı sayılır *gedikli aşılar*'dan; günümüzdeki itfaiye müdürü görevini yapardı. Eskiden vezirlerin yeniçeri ağasıyla *bostancıbaşı*'nın haberleşme işleriyle görevli emir çavuşlarına da *karakulak* denirdi; ulağların, yani postacıların önlerinden gidip bir kasabaya girerken halka postanın geldiğini haber veren menzil atları sürücülerini de *karakulak* adını taşırdı (OTDTS II).

karakuş. Güreşte bir oyun adı.

karamürsel. *Çekdiri* (çekirme) cinsinden Osmanlı hafif donanına teknelerinden; İstanbul ile Marmara sahilleri arasında işler, nakliyatta kullanılırdı. Bir buçuk direkli, üçköşeli yelkenli, yarım güverteli Marmara kayıkları olup hem yelken hem kürekle hareket ederlerdi (Uzunçarşılı 1988:456). Adını, Karamürsel Bey'in (14. yüzyıl) Karamürsel kasabası Kavakkoyu-Armutçuk Limanı'nda yaptırdığı rivayet edilen ilk geminin (?) adından aldığı sanılır (Gökay 1980 a: 321).

karanfil. *Caryophyllus*; bugün özellikle Zengibar ve civar adalarda yetiştirilen bir ağaç türünün (*Eugenia caryophyllata*) kurutulmuş çiçek goncasıdır; çok tanınmış bir baharat olması yamsıra uyarıcı, midevi ve antiseptik etkilerinden de halk tıbbında yararlanılır (Baytop 1984: 272).

kârhane. 'İş evi' anlamına gelir; iş görülen yer, destgâh, imalathane fabrika; sonradan halk dilinde 'kerhane' şeklinde gencelev anlamında kullanılmıştır (Ergin I, 1977: 48, not 1. OTDTS II).

karışık faniler (karışık kadınlar; karışıklar). Doğüstü güçlere sahip oldukları boşanıcıyla çeşitli hastalık, dert ve sıkıntılardan kurtulma, birtakım dileklerin yerine gelmesi için başvurulan kimseler.

karlık. Su ve şerbet gibi şeyleri soğutmakta kullanılan, ortasına kar koymak için yeri olan, hasırlı camdan, bakırdan veya billür vb'den yapılmış kap (KT).

kartal yeleği. bkz. *yelek*.

kartonpiyer. Islatılmış kağıt, karton ya da bitki lifleri ve paçavraların alçıyla karılarak yine alçıdan hazırlanmış bir kalıba döktülmesiyle elde edilen, arka yüzleri boş bırakılmış süsleme elemanı; 19. yüzyıl yapılarında duvar ve tavanların süslenmesinde yoğun biçimde kullanılmıştır (SKTS).

kâse kandil. İçinde zeytinyağı bulunan cam kâse ve pamuk sarılıp telden şamandıraya takılmış süpürge çöpünden ibaret fitilden oluşan basit bir aydınlatma aracı.

kasıkotu. *Herniaria glabra*; karaciğer ve safra kesesi hastalıklarında kullanılan, idrar artırıcı özelliği olan tıbbi bir bitki; *tıylı kasıkotu* (*Herniaria hirsuta*) denilen bir diğer türü vardır. Koyunotu olarak bilinen bir diğer tıbbi bitki (*Agrimonía eupatoria*) kasıkotu, fitikotu olarak da adlandırılır; çiçekli dalları dıştan fitiğe karşı kullanılır (Baytop 1983: 419, 416).

- kaside.** Divan edebiyatının önemli bir türü; aynı kafiyede on beş beyitten fazla olmak üzere yazılan uzun manzume; kasidenin başlıca konusu övgüdür (*EL*).
- Kaside-i Bîr'e.** Muhammed bin Said bin Hammâd bin Abdullah bin Hilâl el-Bûsîrî adlı Arap şairinin Hz. Muhammed için yazdığı kaside (*TDEA* 5: 213 vd.); bkz. s. 71.
- kasnak işi.** Gergef veya kasnağa gerili olan kumaşa iğne ile yapılan ince işleme; zincire benzediği için "zincir işi" de denir (Gönül 1973:19; Sürür 1976:40).
- kassam.** Eskiden mirasın şer'î şekilde bölünmesi işiyle uğraşan kadılık memuru. *kaş.* bkz. *eğer kaşı*.
- kaşağı.** Hayvanları tımar etmek için kullanılan saçtan dişli alet.
- kaşbastı.** Kaşların üstünden alına sımsıkı bağlanan bir *dûlbend*, çenber, herhangi bir bez; saç tuvaletinde kullanılan alın çatkısı (*TGKSS*).
- kaşer.** Yahudilerce yenilmesi Musa kanunlarına uygun olan her şey (*Rh*); Yahudilikte başta yiyecek olmak üzere bir nesnenin dinsel amaç ve yasalara uygunluğu (*ABr* 13).
- kat.** Kesme (*KT*).
- kataifçi.** Kadayıf (katayıf; katayın) olarak bilinen hamur tatlısını yapan veya gezdirip satan kimse (*KT*).
- kâtibî.** 1828'den önceki kıyafet nizamında devlet kalemlerinde kâtip sınıfından memurlar için kabul edilmiş *kavuk* ve özellikle *sarık sarma* biçimi; *dûlbend* kavuğun arka tarafından, ense üstünden düz olarak dolanır, kavuğun ön tarafında alın üstünde çapraz kavuşur, alın ile *dûlbend* arasında kavuğun alt kısmı üçgen şeklinde görülürdü (*TGKSS*). Tanzimat döneminde *kâtibî* adını taşıyan yaygın modaya göre düz olarak sarılmış beyaz tûlbendî fes (*TCTS*).
- kâtip odası.** 19. yüzyılda İstanbul kibar tabakasının kullandığı zarif, üstü kapalı, tek at koşulan asma araba (*OTDTS* II).
- Kavâidü'l-İrab.** Mısır ulemasından İbn Hîşâm'ın (Şeyh Ebi Muhammed Abdullah, Ö. 1360) medreselerde ders olarak okunan *sarf ve nahiv*'e dair eseri (*İA* 5/II: 754 vd.; Uzunçarşılı 1965: 30, not. 1, 299).
- kaval.** Kaval tüfek; namlusunun içi düz, yivsiz olan tüfek.
- kavas.** Vezir ve yüksek rütbeli devlet adamlarının silahlı muhafızları; başlarında zabıt sayılan kavasbaşı ağa vardı; bkz. s. 183. Belediyelerde zabıta görevi yapan memur (*OTDTS* II).
- kavuk.** Osmanlılar tarafından yüzyıllar boyu kullanılmış bir erkek başlığı türü; şişkince ve yüksek olur, yüzü çuhadan yapılır, uygun bir bezle astarlanır, yüzü ile astarı arasına pamuk konulurdu; *kavuk* mutlaka *sarık*'la birlikte kullanılırdı; gerek *kavuk*, gerek *sarık* sarma biçiminin çok çeşitleri vardı; 1828'de II. Mahmud zamanında fesin resmen kabulüyle terk olunmuştur (*SA* II; *TGKSS*).
- kavuklu.** *Ortaoyunu*'nun 'başkomik'i; oyunu *Pişekâr*'la birlikte yürüten ikinci aktör; karagöz oyununda karşılığı olan tip Karagöz'dür (Kudret 1973:65 vd.)

kavukluk. Eskiden evlerde kavuk koymaya mahsus olmak üzere duvarlara asılan, zarif oymalarla bezeli, çoğunlukla boyalı ve yaldızlı ya da sedef kakmalı raf. (SA II).

kayık pabucu. Hanımların kayıkla bir yere giderken giydikleri, ayaklarından çıkamayacak şekilde arkaklı olarak yapılmış sarı *sabriyan*'dan ayakkabı.

kaymakam. Eski idare teşkilatında kazanın *mülkiye* sınıfından olan idare âmiri; Osmanlıların son devrelerinde idari teşkilat vilayet, sancak, kaza, nahiye olmak üzere dört derece idi. Osmanlı askeri teşkilatında şimdiki yarbay rütbesinin karşılığı (OTDTS II).

kaynana zırlıtısı. Çevrildikçe ses çıkaran bir oyuncak (TTS).

kaytan. bkz. *gaytan*.

kazasker. Kadiasker; *ilmiye* sınıfının en büyük rütbelerinden; Osmanlı Devleti'nde halka ait şer'i ve hukuki işlerle yükümlü kadıların başında bulunan, askeri sınıfa ait dava, veraset ve diğer şer'i ve hukuki işleri yürüten kazaskerler ikiye ayrılmıştı: *Anadolu kazaskeri*, daha kıdemlisi olan *Rumeli kazaskeri*; kadılarla eğitim görevi yapan *müderris*'lerin tayin ve azılları, 18. yüzyıla kadar Divan-ı Hümayun üyesi de olan *kazaskerler* tarafından yapılırken sonradan bu yetkileri sınırlandırılmış, gitgide önemleri de azalmış, Tanzimat'tan sonra ellerinde pek az yetki kalmıştır. *Rumeli ve Anadolu kazaskeri* rütbeleri, son zamanlarda fiilen *kazasker* olmayan kimselere de paye olarak verilmişti (TCTS; Uzunçarşılı 1965: 151 vd; 279 vd; 1988: 228 vd).

515

kazgan. Kazan; çok miktarda yemek pişirmeye ya da bir şey kaynatmaya mahsus büyük tencere: çorba, pilav, aşure *kazganı* gibi (KT).

kazkanadı. Güreşte bir oyun. Elleri, önden veya arkadan rakibinin koltuk altlarından geçirerek yapılır.

kazmir. Elbiselik kalınca yünlü kumaş. (SA II); erkek kumaşı olarak bilinmekle birlikte kadınlar da *kazmir*'den çarşaf yaptırırlar, ağır başlı zengin hanımları bunları ipekli çarşafıya tercih ederlerdi (TGKSS).

kazzaz. İpekçi, ipek işleyen, ipek satan (OTAL).

kebe. Kalın keçe; *Yanbolu*'nun tiftik *kebesi* makbuldür. Daha çok çobanların giydikleri kalın keçeden yapılmış gocuğa da *kebe* denirdi (Kütükoğlu 1983:182; OTDTS II).

kefiye. Başa sarılan ve omuzların üzerine kadar gelen, uçları püsküllü, ince ipek örtü; üzerine çember şeklinde *agel* takılarak kayması önlenir; çoğunlukla Araplar kullanır (SA II).

kehribar. Kehlîbar, halk ağzında aldığı şekil; saman kapan da denir; aslı kehrîba'dır; Kuzey Almanya ve Baltık sahillerinde çok çıkan değerli bir taş; şeffaf, ateş rengi, kırmızı, bergamut rengi, sedefi ve siyah gibi değişik renkleri ve türleri görülmüş, en yaygını koyu sarı renkte olanıdır; sigara ağızlıkları, çubuk ima-

meleri, tesbih gibi şeyler yapılır; siyah (kara) kehribar Erzurum'da çıkar, Erzurum taşı adıyla anılır (EEA I; SA II).

Kelâmullah. Allah'ın sözü, Kur'an (OTAL).

keler. Kertenkele, bukaemun gibi sürüngenlere verilen genel ad (TDKTS); eskiden derileri saat kabı vb. yapımında kullanılırdı.

keman. Yay. Bir yaylı çalgı.

kemankeş. Yay kullanarak ok atan kimse, okçu (KT, Ayanoğlu 1974:49). Okçulukta mahir olan kimse (OTDTS II).

kemankeşlik. Okçuluk.

kemençe. Türk musikisinde bir yaylı saz; *rebab*'ın gelişmiş şekli olduğu kabul edilir; dize dayanarak çalınır; *kemençe*'ye rağbet XIX. yüzyıl sonlarında artmıştır; bugünkü *kemençe*, *saz*'ın gelişmiş biçimidir; üç veya dört telli Karadeniz halk kemençesi ilkel şeklidir (TMA I).

kemer. Medreselerde talebe arasından işlere bakmak üzere seçilen birine verilen ad (OTDTS II).

kembend. Güreşte bir oyun.

kemha. Havsız kadıfı gibi kalın, ağır ipekli kumaş. Tek renk veya başka renk zemin üzerine büyük yaprak ve dal nakışlı olan *kemha*, eskiden kaftanlık olarak altınlı veya gümüşlü *kılbadan* da katılarak dokunurdu, sonradan saray ve konaklar için döşemelik oldu. Çok çeşitleri vardı. En güzel ve değerlileri *Sakız*, *Bursa* ve *İstanbul kemhaları*'ydı. Avrupa'dan gelenlerine *fırenği kemha* denilirdi (Kütükoğlu 1983: 116, 352; Saz 1976:109; TGKSS).

kepaze (kepade). Kolay çekilen, kırıfı gevşek talim oku. Okçuluğa yeni başlayanlar kullanırdı (OTDTS I). Eğitim için kullanılan gevşek ok yayı (TDKTS, KT).

kėsme. Güreşte uygulanan bir oyun.

kestirme. Dama da bir oyun.

ketēbe. Aslı "bunu yazdı" anlamına gelen *ketēbehu*'dur; hattatların eserlerinin altına koydukları imzalarıyla ekseriya birlikte yazdıkları kelime; *ketēbe* (imza) *koymak*, *ketēbe yazmak*, *ketēbe atmak*, kısaca *ketēbe* şeklinde kullanılır (Yazır 1981:129, 131) bkz. *harırehu*, *nemekahu*; ayrıca bkz. s. 74, not 36. *Hattat icazeti* (KT); bkz. *ketēbe alma*. Arapça "yazıcı" demek olan *kātib*'in çoğulu; resmi dairelerde yazı işleriyle uğraşan küçük memurlar (KT; OTDTS II); bkz. *ketēbe-i aklām*.

ketēbe alma. Hattat icazeti alma, *ketēbehu* alma (KT; OTAL); *sılıs*, *nesih*, *tā'lik yazı yazma diploması alma* (MOL).

ketēbe cemiyeti. *Hat* (yazı) öğrenimi sonunda yazdıklarının altına *ketēbe* (imza) koyma izin ve yetkisinin alınması dolayısıyla yapılan tören; bkz. *icazet merasimi*.

ketēbe kıt'ası. *Hattat icazetnamesi* anlamındadır; *icazetname*'de *hat* öğrenenin hocasının adı ile başlayıp kimin kimden *meşk* ettiği geriye doğru silsile halin-

de sayılır, buna 'anane' denirdi; *kıta*'da ise bu yoktu, yalnız *hat* öğrenen ile hocasının adı bulunurdu; ayrıca *şakird* tarafından *meşk* ettiği yazı ile (örneğin *sülüs* ve *nesih*'le) yazılmış ekseriya iki satırdan ibaret bir *âyet* veya *hadis* bazen de *hiye* yer alırdı, hocası veya hocaları tarafından verilen *ketebe* (imza) koyma, başkalarına da *hat* öğretme izni bunun altında yazılı olurdu (OTDTS II:20)

ketebe mahlası. Bkz. *mahlas*.

ketcbe-i aklâm. Kalem kâtipleri (OTAL); resmi dairelerdeki memurlar (KT).

kethüda. Bir konak veya işin idaresinden sorumlu güvenilir kişi; halk arasında *kâhya* deniliirdi (OTDTS II); devlet dairelerinden herhangi birinin başındaki görevli (Gökyay 1978:364). Sadrazam yardımcısı yerinde olan yüksek rütbeli memur (OTDTS II). Esnafın başkanı (bkz. *esnaf kethüdası*). Bir valinin veya bir dairenin Bâb-ı Âli'deki işlerini yürütmekle yükümlü memura da "kapı kethüdası" denirdi (KT; OTDTS II).

kethüda efendi. bkz. *kâhya*.

kezi. Gezi; çözgüsti ipek, atkısı ipek ve pamuk karışığı, sık dokunmuş hareli kumaş; eni bir *arşın*'dır; adını *arşın*, *endaze* karşılığı olan *gez*'den almıştır; en rağbet göreni *Hind gezisi* idi; entari, cübbe yapılır, kürklere kaplanırdı, ayrıca yorgan yüzü, sofrâ örtüsü vb. olarak da kullanılırdı (KT; *Narh Def.* 348; OTDTS II).

kılabdan. Kılaptan; gümüş, altın veya altın alaşımlı gümüş tel ile sarılmış ipek veya pamuk iplik; bu işlem 'kılâb' veya 'kulap' (kullab) denen eğirme çarkı ile yapılır; gümüş tel beyaz ipekle sarılınca *gümüş kılabdan*, sarı iplik etrafına sarılınca *altın kılabtan* görüntüsü verir (Atalayer 1993:62; KT; SA II).

kılavuz. *Vükelâ* ve *vüzera*'nın araba ile Bâb-ı Âli'ye gidişi sırasında arabanın önünde atla yol açan görevli; bkz. s. 240, not 18.

kına gecesi. Doğumdan sonra yedinci gün lohusanın yatağı kaldırılmadan önceki gece yapılan eğlence. Düğün eğlenceleri sırasında gelin olacak kıza kına yakılması dolayısıyla yapılan şenlik (KT; Musahipzade Celâl 1946:8; OTDTS I).

Kıptî. Çingene; Avrupa'nın birtakım yerlerine Mısır'dan geçerek gittikleri için Hint asıllı Çingenelere verilen ad; Kıptî (Kıbtî), eski Mısır halkından olan kimse anlamına gelir (KT; TDKTS); Çingene karşılığı olarak kullanımı yanlışır (TDKTS).

kıraat. Sözlük anlamı 'okuma' demektir; İslam terminolojisinde, "Kur'an'ı güzel sesle ve kurallara göre okuma ('tilaver')" anlamında kullanılır (İİS); Kur'an-ı Kerim'i usûl-ve kaidesince okuma ilmine *ilm-i kıraat* (*kıraat ilmi*) adı verilir (KT); bkz. *kurra*, *darü'l-kurra*.

kırba. Sakaların su taşıdıkları, köseleden veya deriden yapılan omuza takılacak kayışı olan su kabı, saka tulumu; atlı sakaların kullandığı, hayvanın iki yanına asılan su kurbaları da vardı (OTDTS II). Küçük çocuklarda karın şişmesi şeklinde görülen bir hastalık (KT; OTAL).

kırım tartar. Potassi tartras; “şarap taşı” olarak da bilinir; bağırsakları harekete geçirici, idrar söktürücü olarak ve karaciğer rahatsızlıklarına karşı kullanılan halk ilaçlarından (Demirhan 1975: 98 vd).

kırklanma. *Lohusa hamamı*’nda yıkandıktan sonra lohusa ve bebeğine sağlık dileğiyle kırk kez su dökülmesi. Birtakım hastalıkların iyileştirilmesi fikriyle uygulanan şeyler için de kullanılan bir terim; bunlar kırk sayılarak yapıldıkları için bu ad verilmiştir (OTDTS II).

kırmız. Kermes, *Grana Kermes*, *Grana Tinctorum*; bütün Akdeniz bölgesi ülkelerinde yaygın olan Kermes meşesi (*Quercus coccifera*) üzerinde yaşayan bir böceğin (*Coccus ilicis*) dışının kabuklarından elde edilen kırmızı boya, en önemli tarihsel boya maddelerden biri olup uzun süre özellikle ipekli kumaşların (örneğin *kemha*) boyanmasında kullanılmıştır; aynı rengi veren ve çok daha ucuz olan, Orta ve Güney Amerika’da yaşayan ‘koşnil’ (kokinella, cochineal) böceğinden (*Coccus cacti*) elde edilen boyanın ticarete çıkarılmasıyla önemini kaybetmiştir; Osmanlı İmparatorluğu’nda çok kullanılan bir karışım olan *kırmız* adlı ilacın yapımında da kullanılırdı; kırmız, çeşitli baharatlar katılarak hazırlanan bir karışımdır; İstanbul’da özellikle sarayda yapılan *kırmız*, büyük şöhrate sahipti; etkili bir uyarıcı ve terletici olduğu gibi soğuk algınlığına, romatizmaya karşı da kullanılırdı (Baytop 1984: 295 vd; Eyüboğlu 1983: 13 vd; *Narh Def.*: 116).

518

kırnata. XVII. yüzyıl Türk musikisinde kullanılan ve “ağz düdüğü” çalan sanatkarların çaldığı İngiliz kökenli bir nefesli saz (TMA I).

kıssa. Hikâye, rivayet, anlatılan doğru veya uydurma vak’a (KT).

kıssahan. Masal söyleyen, hikâye anlatan, aktaran sanatkar (KT; OTDTS II); sonraları bu terimin yerini meddah almıştır (OTDTS II).

kıssahanlık. Masal, hikâye anlatarak eğlendirme sanatı.

kıt’a. Geniş anlamıyla aynı vezinde iki beyitten ibaret ve başlı başına bir anlam ifade eden nazım parçası (EL); *hüsn-i hat* ile yazılmış küçük levha (OTDTS II); bkz. *ketabe kıt’ası*.

kıyye. Eski ağırlık ölçütlerinden *okka*’nın diğer adı; *kıyye* (*okka*) şehir ve kasabalara göre değişmekle beraber en bilineni 400 *dirhem*’dir; 1 kilogram, 282 gr ve 945 miligramı karşılar (OTDTS II, SA III).

kıbarzade. Kibar çocuğu, soylu evladı (OTS).

kık. Uzun, dar ve hafif bir yarış kayığı (TTS); *yarış kiki* ve *binsek kiki* olmak üzere iki çeşidi vardı (Orhonlu 1966: 130). Harp gemilerinde aşırma küreklerle çekilen ve gemi süvarilerinin bindikleri uzunca dar sandal (KT).

kılâr-ı hassa. Saray kileri; önceleri ‘kiler koğuşu’, daha sonra ‘kılâr-ı âmire’, adı verilen, son olarak *kılâr-ı hassa* denilen bu teşkilat ‘matbah-ı âmire’ye bağlıydı; saraya alınan her türlü yiyecek ve içecek saklanır, bunlarla ilgili hesaplar tutulur, hediye olarak gelen çeşitli şeyler ve eşyalar koruma altına alınarak def-

terlere kaydedilirdi; yüzlerce mensubuyla burası da *Enderun*'daki önemli eğitim ve hizmet birimlerinden biriydi (OTDTS II: 281, 282; TCTS).

kilercibaşı. Büyük konaklarda görevli *gedikli ağalar*'dan; bkz. s. 181.

kilerci kalfa. İleri gelenlere ait büyük konakların harem kısmında yemek ve sofrâ hizmetlerine bakan *kalfa*'lardan. Sarayın harem dairesinde hizmet eden *kalfalar*'dan olup, *kilerci usta* da denirdi; çeşniyar usta ile birlikte sofrayı hazırlarlardı (OTDTS II).

kiriş endam. Bir çeşit ok; bkz. s. 376, not 5.

kisedar efendi. Resmi dairelerde evrak memuru (OTDTS II); kalem zabitanın yamağı; evrak kesesini muhafaza ederdi; büyük bir zatın parasını tutup gerekli yerlere veren kimseye de *kisedar* denirdi (KT).

kisvet/kisve. Yaygın söylenişi "kispet" (KT); yağlı güreşte pehlivanların giydikleri dar paçalı meşin pantolon.

kitapçı efendi. Vezir konaklarındaki değerli kitaplıkların başındaki görevli. Padişahın kitap işleriyle ilgili memura "kitapçı başı" denirdi (OTDTS II).

kitre. Anadolu'da pek çok türü bulunan *geven* (*Astragalus*) adlı bitkiden elde edilen bir çeşit zamk; *kitre zamkı* (*Gummi taragacanthas*) olarak da geçer; eskiden öksürtük tedavisinde yararlanılan *kitre*'nin asıl kullanım alanı kâğıtçılık ve dokumacılıktır (Baytop 1963: 211 vdd.; Demirhan 1975: 103 vd.)

koçu. Koçi, koşi; eskiden kullanılan oda biçiminde, dışı sade ve süsüz, içi ise boyalı, altın yıldızlı oymalarla bezeli, iki beygir tarafından çekilen kapalı binek arabası; pencereleri kafesli idi, kapıları arkadan açılır, içine 3-4 basamaklı bir merdivenle girilirdi; kapı iç yüzeyleri aynalı, iç döşemesi de çok süslüydü. *Koçu*'ya büyüklerden *seyhülislam* ve *kazaskerler* dışında yalnız kadınlar binerdi; *seyhülislamlar*'ın bindiği *koçular* dıştan kırmızı, *kazaskerler*'inki yeşil çuha kaplıydı; dingillerinde yay ve makas bulunmayan *koçular* yaylı arabaların çıkmasıyla azalarak ortadan kalktı (Gökyay 1978:367; OTDTS II); bkz. s. 239 not.

kol. Oyun kumpanyası, oyun takımı; çeşitli meslek ve hünere sahiplerinden oluşan bu kollar *kolbaşı*'nın adıyla anılırdı (OTDTS II).

kolan. Hayvanın *eğer*'ini ya da *semer*'ini bağlamak için göğsünden aşırılarak sıkılan örme veya kayış bağ (KT; TDKTS).

kolan vurmak. Salıncakta ayak üstü karşılıklı sallanmak (KT).

kolbaşı. Kadın oyuncular (*çengi*) ve kadın çalgıcılardan (*sıracı*) oluşan çengi takımının başı, ustası, patronu olan hanım (OTDTS II); *karışık faniler*'in başındaki reiseye de *kolbaşı* denirdi.

kolcu. Gelinlik kız bulan, bu işi para karşılığı yapan hanım; ev ve konaklara aşçı, hizmetçi bulup yerleştiren zenci kadın; kadın hizmetçi idarehancisi işleten (OTDTS II).

koltuğa girme merasimi. Kısaca *koltuk* veya *koltuk merasimi* denir; düğün günü

güveyin gelinin koltuğuna girerek ev halkı ve misafir hanımların ortasından geçirip odasına götürmesi merasimi; gelinle güvey çoğunlukla ancak düğünün bu aşamasında birbirlerini ilk kez görme fırsatını elde ederlerdi (KT; Saz 1974: 173 vd.; 261 vd.).

koltuk. Gizlice işletilen en adisinden genelev. Ruhsatnamesiz, *gedik* fermanı olmadan kaçak olarak açılan dükkân kurulan tezgâh veya yapılan seyyar esnaflık (İSTA XI: 6070).

koltuklama. Güreşte bir oyun.

koronometre. Kronometre; bkz. s. 210. not 95.

koşma. Halk edebiyatı nazım şekillerinden; on bir heceli ve dörder mısıralı bendlerden oluşur, kendine özgü bestesi olup saz eşliğinde okunur (EL; OTDTS II).

koyun saati. Koyuna ve cebe konan, cepte taşınan küçük saat (KT).

köçek. *Çengiler* gibi oynayan dansçı genç erkekler; kız gibi giyinen, saçlarını uzun bırakan bu oyuncuların erkek kıyafeti giyenlerine 'tavşan' denirdi (And 1969: 60 vdd).

köçek havası. Köçekçe; *köçekler*'in raksı sırasında çalınarak üzece bestelenmiş hareketli, şen, kıvrak şarkı, türkü vb (TMA I).

kökçü. Eskiden halk arasında ilaç gibi kullanılan çeşitli yerli bitkilerin kök, kabuk, çiçek veya yapraklarını toplayan, kurutan ve satan, bunlardan hazırladığı kimi ilaçlarla tedavide kullanılan kirpi gibi bazı hayvanların kurutulmuşlarını, derilerini bulunduran esnaf (Baytop 1985: 24; 1993:172; KT); *kökçüler*, şimdiki eczacıların karşılığıydı, doktorlar ilaçlarını onlara yaptırırlardı (Ali Rıza Bey: 46 vd.); karş. *attar*.

köstek. Kaçmasını engellemek için hayvanın iki ya da üç ayağına bağlanan kısa ip ya da zincir. Saat vb. süs eşyalarına takılan altın, gümüş gibi madenlerden yapılmış zincir, kordon (KT).

köşe ustası. Esnaf kethüdasının yardımcısı (KT).

kubbealtı vüzerası. Kubbenişin; kubbe vezirleri; Topkapı Sarayı'nda "Kubbealtı" denilen yerde toplanan *Divan-ı Hümayun*'un oy hakkına sahip asil üyelerinden; sayıları önceleri yediye kadar ulaşırken 18. yüzyıl başlarında iki ile üçe, daha sonra bire inmiş, 1731'den sonra *kubbe veziri* olarak kimse tayin edilmemiştir; zamanla bütün devlet işleri *Bâb-ı Âlî*'ye geçtiğinden *kubbe vezirleri*'ne de gerek kalmamış, *kubbe vezirliği* bir makam olmaktan çıkıp sadece bir paye haline gelmiştir (Ortaylı 1979: 149; Uzunçarşılı 1988: 191 vd.).

kubur. Silindirik şeklinde, içi boş mahfazalara denir: *kalem kuburu*, *fırça kuburu*, *eğir kuburu*, *ok kuburu* gibi (SA III); eğere bağlı piştov kılıfı da *eğir kuburu* olarak adlandırılır (KT); bir çeşit tabanca, piştov (TTS II).

kuburluk. Bincek hayvanlarına vurulan eğercilerin iki tarafında yer alan, *kubur* (kı-lıf) içine sokulu, tabanca koymaya mahsus kapaklı uzunca çantalar; eğere bağlı olurlardı (OTDTS II)

kuburlu saat. Ayaklı saat; sandıklı saat; duvara dayanan ve uzun bir kutu şeklinde olup üst tarafındaki yuvarlak ve daha genişçe kutu içine saat kısmı yerleştirilmiş eski bir saat türü; içinde rakkasın ve zincirlerinin hareket ettiği uzun kutuya *saat kuburu* denir; çoğu *Edirnekâri* nakışlarla bezenmiş olan bu saatler genellikle cami ve tekkelerde saray ve konaklarda bulunurdu (SA III).

kudema. Eskiler, kudemleri bakımından ileri gelenler (KT).

kudüm. Kudum; üzerine deri gerilmiş madeni çanaklı iki küçük davul biçiminde usul vurma aleti; *nakkaare*'den (bkz. *fişte nara*) büyük olup çoğunlukla melevihane ve diğer tekkelerde cender olarak da din dışı musikide kullanılmıştır (KT; TMA I).

kuğu kuşu yekeği. bkz. *yelek*.

kuka. *Elaeocarpus ganitrus*; Hindistan ve Seylan'da yetişen bir cins gayet sert ccviz; bundan tesbih, zarf, fincan gibi şeyler yapılırdı (Erdem 1984:16; SA III).

kukulata (kukulete). Başlıklı *boy abası*; başlıklı cübbe (LO).

kulaç. Kolaç; gerilerek açılmış iki kolun parmak uçları arasındaki açıklık (Gökyay 1981: 57).

Kul Ahmed. Medreselerde mantık dersinde okutulan *İşâğât*'nin *hasiye*'si; yazarı Kul Ahmed b. Muhammed b. Hızır'dır, Kul Ahmed olarak tanınır, eseri de bu kısaltılmış adla anılır (Kâtip Çelebi I; 207).

kumkuma. Güreşte bir oyun.

kundak. Kondak; yeni doğmuş bir çocuğun tüşümemesini ve debelenmesini önleyerek kemiklerinin düzgün durmasını sağlamak için sıkıca sarılıp sarmalandığı bez. Tüfeğin gerisindeki ağaçtan yapılmış kalınca kısım (KT).

kundakçılar. Tüfek namlısının altındaki ağaç kısmı (*kundak*) yapanlar.

kupa. Kapalı, pencereci, yalnız arka kısımda oturulacak yeri olan iki kişilik bir araba; genellikle iki at koşulurdu; Avrupa'dan ithal edilen *şchir* içi arabalarından-
dı (KT; OTDTS II).

kurena. Padişahlara yakın olan ve hizmetlerinde bulunanlar; mabeyinci (OTDTS II).

kurra. Karî'nin çoğulu; *darü'l-kurra*'larda kıraat ilmini tamamlamış olan hafızlar (OTDTS II); Kur'an'ı usulünce okuyan üstad hafızlar (OTAL).

kurs. *Misk* ile *anber*'den yapılan yassı, yuvarlak tütüsü tableti (OTS); odanın havasını güzel kokutmak için ateşe konup yakılan pul şeklinde öd vb. terkihi (KT).

kurtkapanı. Güreşte rakibini alta düşürdükten sonra üstüne binip genellikle pes ettirmek amacıyla başyurulan bir oyun (TDKTS).

kutnu (kutni). Adını pamuk anlamına gelen 'kutun'dan alır; dilimizde pamuklu kumaşlara denir; eskiden pamuk ipliği karışık *atlas* taklidi bir ipekli kumaş da *kutnu* adını taşırdı (SA III; TGKSS); bazen çubuklu (çizgili), ikat desenli doku-

- nur; renkler zevkli ve uyumludur, ustalikle kullanılan kırmızı, siyah, beyaz ve krem beyazların yanında hakim olan sarı renk, kumaşa eski altın röfleler kazandırır; *kutnu*'dan kadın entarileri dikilir, kürkler astarlanırdı; ayrıca minder ve yatak yüzleri yapılırdı, döşemelik ve perdelik olarak kullanılırdı (Lecomte: 123 vd.)
- kuzu kulağı.** *Rumex acetosella*; sebze olarak da tüketilen tıbbi bir bitki; kurutulmuş yaprakları (*Herba rumicis acetosellae*) çıbanları olgunlaştırmak için lapa halinde çibana sarılır, kökleri idrar arttırıcı, safra söktürücü ve ateş düşürücü olarak kullanılır (Baytop 1984: 314).
- kübera.** Asil, zarif, toplumun üst tabakalarından kimseler; büyük adamlar, yüksek mevkilerde bulunan devlet adamları (KT).
- künde.** Güreşçinin bir elini önden, ötekini arkadan olmak üzere rakibinin bacakları arasından geçirecek kilitlemesi (TDKTS).
- küşad.** Bir çeşit tavla oyunu.
- laden.** Ladanum; *Cistus creticus* ve *Cistus ladanifer* türünden hoş kokulu bir reçinenin elde edildiği bitki; saf *laden* esmer renkli olup *ak anberi* andırır; *laden* tütüsü ve koku verici olarak kullanıldığı gibi eskiden yatıştırıcı balgam söktürücü, kabız etkilerinden de yararlanılırdı (Baytop 1984: 316).
- lahuraki (lahoraki).** Hindistan'ın Lahur (Lahor) şehrinde dokunan bir çeşit *şal* olan 'lahurî'nin taklidi ince yünlü kumaş; entarilik, hırkalık olarak kullanıldığı gibi yorgan yüzü, bohça vb. şeyler de yapılırdı (KT; TGTSS).
- lâl (lâ'l).** Yakuta benzeyen, parlak kırmızı renkte değerli taş (KT). Terkibinin esası *kırmız böceği*'nden çıkan boya olan kırmızı mürekkep; *lâl mürekkep*, *lâli mürekkep* (Yazar 1981:154).
- lala.** Büyük memurlarla varlıklı kimselerin erkek çocuklarının terbiyesi ile ilgilenen, koruyup gözeten, oyalayan, gezmeye götüren görevli; aklı başında olgun kimselerden seçilirdi. Şehzadelerin eğitimi ve yetiştirilmeleri ile vazifeli kimse. Padişahların vezirlerine hitabederken kullandıkları unvan (OTAL; OTDTS II).
- Lâri.** Mevlâ Muslihüddin Lâri (ö. 1571); zamanının ünlü bilginlerinden; medreselerde *hikmet* derslerinde okutulan ve (bkz) Kadîmîr'in *Şerhi'l-Hidâyc*'sine yazdığı *hâşiye*; kısaca kendi adıyla anılır (KA 5: 3966).
- lavta.** Türk musikisinde mızrabın bir çalgı; sapı uddan daha uzun olup biçimi uddan çok armuda benzer; eskiden köçekçe takımlarında kemençe ile beraber kullanılırdı (TMA I).
- lihye kasidesi.** Yaşı geldiğinde sakal bırakanlara şairlerin yazdığı kaside.
- lihye tarihi.** Sakal bırakanlara şairler tarafından düştürülen (bkz.) tarih.
- Lihye-i saadet.** Lihye-i şerif; halk arasında sakal-ı şerif denir; Hz. Muhammed'in kestirdiği saç ve sakalından saklanmış kıl veya kıllar (OTAL; OTDTS II). İlk Müslümanlar Hz. Muhammed'in tıraş olurken kesilen saçlarını alırlar ve uğur sayarak saklarılardı. Sonra elden ele geçerek İslam âlemine dağılan bu saç telleri, hemen her camide, saraylarda hatta büyük ve zengin konaklarında bulun-

durulur, Ramazan Bayramı ve kandil günlerinde halka ziyaret ettirilirdi (Ergin I, 1977:202'de not 5).

Lihye-i saadet dairesi. Büyük konaklarda *Lihye-i saadet*'in muhafaza edildiği özel daire.

lika. Eski mürekkep hokkalarına konulan bir tutan ham ipek (Derman 1967 a: 107); bkz. s. 204, not 83; mürekkep tortusundan katlaşılan *lika* çıkarılıp yıkanır, çürütüyünce atılarak yenisi konurdu (OTDTS II).

lisan-ı sevr. Lisantü's-sevr; hodan, sığırdili; *Borago officianalis*; tıbbi bir bitki; çiçekli dal ve yaprakları terletici, kan temizleyici, idrar ve balgam söktürücü ve ateş düşürücü etkilere sahiptir; İstanbul pazarlarında sebze olarak da satılır (Baytop 1963:326 vd.; 1984:253 vd.; Ünver 1952:40, 42).

liya. Osmanlı orduşunda iki alaydan oluşan askeri birlik ve bu birliğin kumandasına verilen ad. Paşa unvanlı askeri rütbelerin en küçüğü olup *mirlîya* da denir; *liya*'dan sonraki rütbe *ferik*'ti. Bir vilayetin birkaç kazadan meydana gelen idari bölümlerinden her biri; sancak, mutasarrıflık (KT; OTDTS II).

lobut. Kısa ve kalın sopa (KT). Usta binicilerin (cündi) kullandıkları 70-80 cm uzunluğunda, dört parmak kalınlığında ağaç sopa; çirrit gibi kullanılırdı (OTDTS II).

loğusa (lohusa) şerbeti (kırmızı şerbet). *Kırmızı* ve karanfilden ibaret lohusa şekerinin kaynatılmasıyla yapılan ve doğum dolayısıyla gözaydına gelenlere sıcak olarak sunulması, akraba ve eş-dost evlerine sürahi ile gönderilmesi görenek olan şerbet.

523

lohusa hamamı. Çocuğun doğumundan kırk gün sonra bebeği ve annesini hamama götürüp yıkama; 'kırk hamamı' da denirdi (OTDTS II).

lonca (aslı loca). *Kethüda*'ların başkanlığı altında işleriyle ilgili her türlü konuyu görüşmek üzere toplanan, hatırlı ve kıdemli ustalardan oluşan esnaf heyeti ve bu heyetin toplandığı yer (KT; OTDTS II).

lonca ustası. *Esnaf loncası*'nı oluşturan kıdemli ve hatırlı ustalardan, "esnaf ihtiyarları"ndan biri (Ziyaoğlu 1985: 294).

luâb. Koyu şurup; bal, şurup vb'den yapılan tatlı (ML 8); aslı ağızdan akan salya anlamına gelir; bal, şeker gibi şeylerle yapılan tatlıya denir (KO).

lu'biyyat. Oyuna ilgili eğlenceler, tiyatro, *canbaz*, *hokkabaz* vb. gösterileri (KT); tiyatro ve benzeri oyun toplulukları (OTDTS II).

lûgaz. Manzum bilmece. Eski *divan*'ların çoğunda bunlardan birkaç tane bulunduğu gibi halk dilinde hece vezniyle tertiplenmiş olanları da vardı (EL). Karşılıkları bir somut varlıkla ilgili olurdu. Herhangi bir kişi adını bulmaya yönelik "muamma"lar da divan şairlerince yazılan "bilmece" türlerinden biriydi.

lûle. *Çubuk* ve nargilelerin ucuna takılan, içine tütün veya tönbeği doldurmaya mahsus pişmiş topraktan küçük kap; oyma ve kabartma bezeklerle bezenmiş olanları da vardı (SA III).

maânî (meânî). *İlm-i meânî*; kelimelerin sözlük anlamları ile uğraşan ilim (Uzun-çarşılı 1965:330); *belâğat*'ın ayrıldığı üç kısımdan biri (*OTDTS II*); kelimelerin, cümlelerin kontuya uygun bir şekilde kullanılması; yollarını gösteren bilim (Gökay 1982:502).

mabeyn kapısı. Konaklarda selamlıktan hareme girilen kapı.

mabeyn odası. Konaklarda üst katta, harem ile selamlık arasında yer alan ve ev sahibinin elbiselerini giymeden gecelik entarisi ve kürkü ile konaktaki çeşitli görevlilerle görüşüp gerekli emirleri verdiği oda. Saray ve konaklarda harem ile selamlık arasındaki daire veya oda; her iki tarafa kapısı olur; sadece *mabeyn* olarak da geçer (*KT*; *SA III*).

mahfaza. Bozulmaması istenilen bir şeyin konulmasına ve korunmasına yarayan çoklukla kadife veya meşinle kaplı olan kutu, kap; mücevher, saat mahfazası gibi; (*KT*). Kapalıçarşı'da *mahfaza* yapanların birarada bulunduğu "Mahfazacılar Çarşısı" vardı.

mahfil. Toplanılacak yer; bir araya gelmiş topluluk, cemiyet (*KT*). Büyük camilerde hükümdar veya müezzinler için ayrılmış, taş veya tahta parmaklıkla çevrili yüksekçe bölüm (*AMS*).

mâhiye (mâhiyye). Aylık ödenti, maaş (*TCTS*).

mahlas. Bir kimsenin ikinci adı; eskiden *hat* öğrenen hocaları tarafından *icazet* yazılırken çoğu kez eski ünlü *hattat*'lardan birinin adı da unutulmaması için *mahlas* olarak verildi, buna *ketebe mahlası* denirdi; devlet memuriyetine stajyer olarak girip (bkz. *şakird*) orada *hat* öğrenenlere de kalemin yazılarını yazmaya başlarken amirleri tarafından *mahlas* verildi (*OTDTS II*). Eskiden edebiyatla uğraşanların da ikinci bir ad edinmesi âdetti (*MOL*; *OTAL*).

mahlas rütüsü. *Mahlas*'ın verildiğine dair resmi yazı; bkz. *rûûs*.

mahya. Ramazanlarda kutsal ayı duyurma, ıskılandırma için çifte minareli camilerde iki şerefce arasına gerilen ipe asılan kandillerle yazılan yazılar ve yapılan şekiller; ilk elektrikli mahya 1941'te Ayasofya'nın minareleri arasında gerçekleştirilmişti (*OTDTS II*; *TCTS*).

Maksud. Medrese derslerinde okunan yazarı bilinmeyen ünlü bir *sarf* kitabı; İmam-ı Âzam Ebû Hanife'ye (699-769) ait olduğu ileri sürülmüştür (Uzun-çarşılı 1965: 30, not 1; 330).

makta. 'Mikatta' kelimesinin bozulmuş şekli; üzerinde kamyş kalemin ağzının kesilip düzeltildiği, 2-3 cm eninde, 10-20 cm boyunda, 2-3 mm kalınlığında alet; 'kalemin yastığı'; en makbultü fildişi olmak üzere kemik, boynuz, *bağa*, sedef hatta gümüş ve altından yapılırdı; gümüş ve altından olanların ucunda kalemin üzerinde kesildiği küçük bir kemik parçası bulunurdu (Derman 1987:46; *OTDTS II*; *SA III*; Yazır 1981:147); üzeri fildişi geçirilmiş altın işlemeli demirden yapılanları da vardı (*EEA II*).

manca. Mance; yiyeceğin adisi (MOL); yiyecek, daha çok kedi, köpek yiyeceği (TDKTS); *kedi mancası* (halk dilinde) ciğer dalak vb parçaları (KT).

mangala. Mankala bkz. s. 382, not 32.

mangır. Yıldızlı pul (KT). Dervişler arasında "para" yerine kullanılan bir terim; akçenin dörtte biri değerinde eski bir bakır sikke (KT).

mani. Birinci, ikinci ve dördüncüsü kafiyeli dört mısradan oluşan, hece vezniyle yazılmış bir halk edebiyatı nazım şekli (EL, KT).

manyaluka. Benaluka, banaluka (SA I; Sürür 1976:43); eskiden Rumeli'de küçük küçük parça kumaşların bir kadife zemin üzerine dikilip her parçanın etrafının ince sırma tellerle işlenmesiyle ortaya getirilen seccadeler; keçe üzerine işlenenleri de vardır (EEA II; OTDTS II). Adını eskiden Osmanlı toprakları içinde yer alan Bosna'nın bir kaza merkezinden (bugünkü Bana Luka, Banja Luka) alır; küçük, renkli çuha parçalarının çiçek vb. şekillerde kesip yanyana dikilmesiyle yapılan seccadeler yanısıra aynı teknikle üretilmiş minder örtüstü, perde, duvar halısı gibi şeyler de vardır; Edirne'de yapılmış olan *benalukalar* içinde çok sanatlıları bulunur (SA I).

marpuç (marpiç). Helezon biçiminde telden yapılmış, ince meşinle kaplı, açılıp toplanabilen uzun boru; nargileye takılır ve tönbeği dumanı onun içinden geçerek içenin ağzına gider (KT).

marya. Dişi koyun (TDKTS).

525

masraf. bkz. s. 158, 167.

maşlah. Tek parçalı, kol yerine üst yanının iki ucunda yarıkları olan bir dış giysisi; Arapların giydiği *maşlah*, *yeldirme* yerine kadınlar tarafından da kullanılır (KT) Kibar kadınların giydiği kolsuz, hafif, sırta geçirilmesi kolay bir üstlük; şehir içinde kullanılmamış, yalnız mesirelerde, yalılara taşınıldığı zaman sayfiyelerde giyilmiştir; sadeleri yamsıra gümüş sırmalıları, işlileri de vardı; gençler süslü *maşlahlar*'la gayet ince başörtüleri; yaşlılar sade *maşlahlar*'la tokça başörtüleri takarlardı. (Saz 1974: 228; TKGSS).

matbah. Yemek pişirilecek yer, aşhane (OL); mutfak.

matrak. Üzeri deri kaplanmış, başı yuvarlakça kalın sopa; acemi askerlerin taliminde silah olarak kullanılır; bir cinsi olan *lobut* ise deneyimlilere mahsustur (KT; OTDTS II; SA III).

mavâl. Mevval; halk ağzında *maval*, Arap halk musikişi ve şiirinde Türk uzun havasına benzer bir şekil (TMA II/1). Çöl Araplarına mahsus bir tegannî (şarkı ve gazel okuma) (OTDTS II).

mavna. Eşya naklinde kullanılan ve ikişer çift kütrecle hareket ettirilen geniş karınlı tekne.

Maydos. Çanakkale iline bağlı Eccabat ilçesinin eski adı.

mazhar. bkz. s. 410.

ma'zûl. Çoğulu ma'zûlin; bulunduğu makamdan uzaklaştırılmış, memuriyetten çıkarılmış, azledilmiş (KT).

medidiyye. Sultan Abdülmecid'in tahta çıkışının altıncı yılında (1844) onun adına kesilmiş olan altın ve gümüş paralarla, daha ziyade 20 kuruşluk gümüş sik-keler bu adla anılır (OTAL).

mecmua. Seçme şiirler, sözler vb. toplanıp yazılması ile ortaya getirilmiş kitap; bu gibi seçilmiş eserlerin yazılmasına yarayan kitap biçiminde defter, cüzdan (KT; OTAL); türlü konulardaki yazıları biraraya toplayan yazma ya da basma dergi (Gökyay 1978: 371); toplanıp biraraya getirilmiş, derlenip düzenlenmiş şeyle-rin bütünü, koleksiyon (KT).

meç. Ucu düğmeli eğitim kılıcı (Rb); ensiz, düz kılıç; kılıç eğitiminde kullanılan ucu yumruolu olanı, *talim meç*'dir (KT).

meddah. Halkı eğlendirmek üzere güllünç hikâyeler anlatan, hikâyede geçen kişi-leri, hayvanları, doğa seslerini taklid eden sanatkar; bkz. *kıssahan*.

medhiyye (medhiye). Birini övmek için yazılmış şiir (OTAL); kasidelerin konu bakımından herhangi bir kimseyi yüceltmek için övme yolunda yazılmış olan-ları (ETS).

medrese-nişîn. "Medresede oturan" anlamına gelen bir terim; medresede yatıp kalkan talebeler için kullanılır (OTDTS II).

mehafil. *Mahafil*; *mahfil*'in çoğulu; bkz. *mahfil*.

mehr. *mibr*, halk dilindeki yanlış kullanım şeklidir (KT). İslam hukukuna göre bir Müslüman ile evlenen hanımın hak kazandığı bir mal veya mal ile değiştirilme-si mümkün olan menfaat (Öztürk 1973:109); ayrıca bk. s. 109, not 3.

mehtap (mehtâb, mâhtâb). Ay ışığı. Yandığında etrafa ay ışığına benzer ve daha çok sarı, mavi veya pembe ışık saçan fişek, maytap (KT).

Mekteb-i Tıbbiye. Askeri tıp okulu; ordunun hekim ihtiyacını karşılamak ama-cıyla II. Mahmud tarafından 14 Mart 1827'de kurulan 'Tıbhane' (Tıbhâne-i Amire) ile 1831'de açılan 'Cerrahhâne'nin, 1836'da *Mekteb-i Tıbbiye* adı al-tında birleştirilmesiyle oluşmuştur; 1839'da Galatasaray'a taşınan okul, *Mek-teb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahâne* adını almıştır; önceleri Fransızca eğitim yapılan okulda 1870'ten itibaren Türkçe eğitime geçilmiştir; okul 1909'da lağvedil-miştir (Ergin II, 1977: 334-353; Unat-Samastı 1990: lvd.).

Mektubî-i Asâfi. bkz. Mektubî-i Sadaret.

Mektubî-i Sadaret. Mektubî-i Sadr-ı Âlî; Mektubî-i Âsafi; sadrazam mektupçu-su. Sadrazama bağlı Bâb-ı Âli görevlilerinden 'sadaret kethüdasi'ndan sonra gelen ikinci önemli memur. Sadaretin bütün özel yazışmalarını mektupçu yü-rütürdü; yazılardan önemli olanlarını kendisi yazar, kâtipler tarafından yazılan-ları da tashih ederdi (Ortaylı 1979:157; OTDTS II).

mektupçu. Bkz. divan efendisi

- melisa. Melisaotu (Baytop 1984:344); nûş-dârû (*Narh Def.*); bkz. *oşulotu*.
- Merah. Merahû'l-Ervah; Zencanlı Ahmed b. Ali b. Mesud'un *sarf*'a dair eseri; medreselerde ders olarak okutulurdu (Uzunçarşılı 1965: 30, not 1, 332).
- mermerşahî. Tülbentten daha kalın, bir cins pamuklu beyaz bez; kısaca 'mermer' de denir (*SA III*).
- mertebanî. Burma'nın Merteban limanından gemiye yüklendikleri için bu adla anılan, 'seladon' da denilen yeşil renkli Çin porseleni (Erbahar-Tuncay 1982:83).
- Meşahif-i Şerife. Mushaf-ı Şerif'in çoğulu; Mushaflar, Kur'anlar.
- mesire. (*seyir*'den) seyir edilecek, gezilecek yer, gezinti yeri (*KT; OTAL*).
- mest. Sarhoş, kendinden geçmiş (*KT*).
- meşihat. Makam-ı Meşihat (Meşihat Dairesi), Meşihat-ı İslamiyye, Bâb-ı fetva; *il-miyye* mensuplarının en büyüğü olan *şeyhülislamlık* (*OTDTS II; Uzunçarşılı 1965:332*).
- meşihat mazûlleri. Şeyhülislamıktan azledilmiş olanlar; resmi elbiseleri şeyhülislamunki gibi sırmalı, ceviziçi renginde *ferace* idi (*OTDTS II*).
- meşk. *Hûsn-i hat* hocasının aynını yazmaya çalışması için öğrencisine verdiği, harflerin nasıl yazılacağını gösteren yazı örneği (*KT; OTAL*); *noktalı meşkler* harflerin boylarını gösterir (Rado:21); alışmak, öğrenmek için yapılan çalışma, alıştırma (en çok yazı ve müzik için; *OTAL*).
- Metn-i Adudiye. *Adudiye; Akâidü'l-Adudiyye*; tarih, *tefsir, akaid* ve *kelâm*'a ait pek çok eseri bulunan Adudüddin el-İcî (İycî)'nin (ö. 1355) medreselerde okutulan *akaid*'e dair risalesi; *akaid*'in hemen bütün meselelerine temas ettiği geniş çeşitli *serb*'leri yapılmıştır; en önemlileri Seyyid Şerif el-Cürcanî ve Celâleddin ed-Devvanî (bkz.) tarafından yapılmış olanlardır (*DİA 2: 216; Kâtip Çelebi II: 1144; Uzunçarşılı 1965: 23*).
- Metn-i Neseff. *Akaidü'n-Neseff*; ünlü İslam bilginlerinden Neseffî'nin (Necmüddin ebu Hafs Ömer b. Muhammed Neseff; ö. 1142) medreselerde okunan *akaid*'e dair tanınmış eseri; *akaid*'in medrese usulüne uygun ilk hılasası olarak çok rağbet görmüştür; yapılan *serb*'leri arasında en önemlisi (bkz) Teftâzânî tarafından yazılandır (*İA 9: 199; KA 6: 4575*).
- mevâlî. Ulemanın yüksek sınıfı hakkında kullanılan *molla*'nın çoğulu; rütbece büyük olan kadılar (mevleviyet kadınları) (*OTDTS II*).
- mevkufatî (mevkufatçı). bkz. s. 380, not 22.
- mevleviyet. Büyük kadı, yani *molla* rütbesi, vazifesi ve bir kadının idaresi altında bulunan yer (*KT*); önceleri fiili hizmetlerdendi; sonradan kadı sayısı çoğalınca önce payesi, yani rütbesi verildi, sonra doğrudan kadılığa tayin olunmaya başlandı. 19. ve 20. yüzyıllarda *mevleviyet* derecelerinin ayrıldığı kademeler şunlardı: En aşağı kademe *devriye mevleviyetleri* idi; onu izleyen kademe *mahreç mevleviyetleri* adını taşıdı, payesi de vardı; daha sonraki kademe *bilâd-ı hamse mevleviyetleri* olup Edirne, Bursa, Şam, Mısır kadılıklarını kapsardı; bunların

üstünde Mekke ve Medine kadılıkları olan *haremeyn mevleviyeti* vardı, ya biz-zat gidip kadılık yapılır, ya da payesi alınır; hepsinin üstündeki en yüksek de-rece *İstanbul kadılığı* idi. *Anadolu kazaskerliği* ve ondan sonra gelen *Rumeli kazaskerliği* ise *ilmiye* sınıfının en üst rütbeleri idi; Tanzimat'tan sonra paye biçiminde de verilirdi (Uzunçarşılı 1965: 276 vdd).

mevzun. Ölçülü, vezinli (KT).

mev. Şarap; Divan edebiyatının baş konularındandır; eşanl. *bâde* (ETS).

meydan oyunu. bkz. *orta oyunu*.

miskal. Türk musikisinde eski bir nefesli saz olan 'müsikaar'ın diğer adı; farklı boyutlarda birkaç *ney*'in bir araya getirilmesinden oluşur (TMA II/1); bu çal-gıyı çalanlara 'miskalî' ya da 'müsikaarî' denirdi (OTDTS II).

mıço. Muço; meyhaneci çırağı (KT).

midilli. Çocukların bindirildiği bir cins küçük at, adını yetiştirildiği Midilli Ada-sı'ndan almıştır (OTDTS II).

miğsel. Bir şeyi yıkamaya ve banyo etmeye mahsus alet ve kap (KT); mağsel: İs-tanbul'da gusûlhane anlamında ev banyolarına verilen ad (Sözen/Erurun 1992:306); ötülerin yıkandığı yer (KT;OTS).

mihaffe. Mahaffe, yaygın söylenişi 'mahfe'; *surre emini*'nin İstanbul'dan Hicaz'a kadar yollarda bindiği bir tür tahturevan; üzeri kumaşlarla örtüldü, küçük bir oda biçiminde olurdu; bir veya iki deve, at ya da katır üstüne konulurdu (Mu-sahipzade Celâl 1946: 104; OTDTS II); deve veya katır sırtına konulan iki ki-şinin oturabileceği büyüklükte kapalı vasıta, üstü kumaşla örtülen oda gibi ka-fesli sepet (OTAL; SA III).

mıhr. bkz. *mehr*.

mıhrabiye. bkz. s. 252, not 15.

mıkraz. (Mikras; mikraz) makas.

mintan. 'Yarım beden' anlamına gelen 'nim-ten'in halk ağzında aldığı şekil; iç gömleği üzerine giyilen, düz yakalı, önü yarım yırtmaçlı olup üç-dört düğme ile kapanan, boyu kalçaları kapatacak kadar uzun olup şalvar, potur vb. içine sokulan, avam takımıyla esnafın giydiği erkek dış gömleği; üstüne yelek, ceket, *cebken*, *çamedan* gibi üstlükler giyilirdi (TGKSS); basma vb.den yapıp göm-leğin üstüne giyilen bir tür kollu yelek (KT).

Mir'atü'l-Usûl. Molla Hüşrev'in (bkz.) 1480'de yazdığı *fıkıh*'a dair eseri; Med-rese ders kitabı (Uzunçarşılı 1965:333).

mîr-i mîrân (mîrmîrân). Mülkiye sınıfı rütbelerinden olup *beylerbeyi* demektir; önceleri bu iki rütbe ayrı iken sonradan birleştirilmişti. *Mülkiye* mensuplarına askeri rütbeler verilmesi 1843'te kaldırıldığında *ferik* (1830'da konulan gene-rallik) karşılığı olarak *mîr-i mîrân* payesi kabul edildi. *Mîr-i mîrânlar*'a "pa-şa" denilirdi (OTDTS II).

Mirkat. Molla Hüsrev'in (bkz). *Mirkatü'l-Vusûl fî (ilâ) İlmi'l-Usûl* adlı *usul-ı fıkıh'a* dair eserinin kısaltılmış adı; medreselerde ders kitabı olarak okutulurdu (Kâtip Çelebi II: 1657; Uzunçarşılı 1965: 22).

misk. Mûşk, mis, *Moschus*, güzel, kalıcı kokulu bir madde (KT; OTAL); misk ge-yiği (*Moschus moschiferus*), misk kedisi (*Viverra*) gibi hayvanların salgı bezin-den elde edilir; esmer renkli, kıvamlı ve özel kokulu bir kitledir; eriyik; hap ve-ya toz halinde kullanılırdı (Baytop 1984:333. ZoTS); pek azı bir evi kokuya boğmaya kâfi idi, bayramlarda aile reisi küçük fildişi bir kutudan bir hilâl veya kürdan ucuyla alarak bütün aile fertlerine dağıtır, kokulandırır (EEA II); halk arasında kuvvet verici, yatıştırıcı olarak da kullanılan çok eski bir sağaltım aracı; XVI. yüzyılda *misk*le hazırlanmış, *deva-ı misk* adıyla aktarlarda satılan bir halk ilacı; XVII. yüzyılda saray eczanesinde de yapılırdı (Demirhan 1974:116).

misk (mis) sabunu. Güzel kokulu sabun (KT).

misk kuyruğu. *Misk kedisi* (*Viverra*) denen hayvanın kuyruğu; kurumuş pastırma görünümündedir; güzel koku için kullanılırdı (bkz. *misk*); çamaşır bohçalarına ufak keseler içinde konurdu, bazı kimseler de koyunlarında taşırlar, ısındıkça keskin, güzel bir koku verirdi (Musahipzade Celâl 1946:153).

misvak. Bir cins ağaç (*Salvadora persica* L.) ve bu ağacın kök ve gövdesinden ke-silen, ucu liflendirilip fırça haline getirilerek diş ovma da kullanılan çubuk (De-mirhan 1975:116; KT).

mizac-ı safravî. Safravî mizaç; atik, hurçin, zayıf ve esmer kimseler hakkında kul-lanılır (OTAL).

molade. Hizmet halayığı olarak alınan orta güzellikte, yaşça büyücek *cariyeler*'in çirkin ve endamsız (Saz 1974:46); yaşlı ve acemi halayık (KT).

molla. Dini ilimler okuyan medrese öğrencisi (KT; OTDTS II). Büyük âlim, ho-ca. *Mevlevîyet* (vilayet kadılığı) paye ve vazifesinde bulunan kimse, büyük kadı (KT; OTDTS II). *Müderreslik*'ten sonra kadılık payesini kazanan *ulema*; özel-likle birinci sınıf kadılar (Gökyay 1978:374); müderreslikten sonraki *ilmiye* rütbesi (LN).

Molla Câmî (Nûrûddin Abdurrahman). İranlı meşhur şair ve âlim (1414-1492); şöhreti İslam dünyasında, bilhassa Türkler arasında çok yayıldı; edebiyat, gra-mer, dini ilimler, musiki ve tasavvuf alanlarında çok sayıda eser verdi; *Fevâ-idü'z-Ziyâiyye fî Şerhi'l-Kâfiye* (1492) adlı *nahiye*'e dair eseri, talebe arasında kısaca *Molla Câmî* ya da sadece *Câmî* olarak tanınırdı; bu eser *Kâfiye*'nin (bkz.) bir *serhi*'i olup İstanbul medreselerinde yıllarca ders kitabı olarak oku-tulmuştur (Kâtip Çelebi II:1372; KA 3:1759 vd.)

Molla Fenârî (Şemseddin Mehmed). (1350?-1430) Osmanlı âlimi ve şeyhülisla-mı; tasavvuf, *kelâm*, manuk, belâgat, *fıkıh* ve özellikle *tefsir* alanında zamanı-nın en ünlü âlimi; Yıldırım Beyazid ve Çelebi Sultan Mehmed zamanında Bursa'da müderreslik yapmıştır; yüztü aşkın eseri vardır, *İsagâci* (bkz.) adlı kla-

sik mantık kitabına yazdığı *şerh* (*Şerh-i İsağûlî*) çok ünlüdür (KA 5:3436; TDEA 6; Uzunçarşılı 1965:228 vd.).

Molla Hüsrev. Hüsrev Muhammed b. Feramerz b. Ali (ö. 1480); Osmanlı *fıkıh* bilgini; Fatih Sultan Mehmed zamanı şeyhülislamlarından; İslam hukukçuları arasında halen değerini koruyan *Dürrer* ve onun *şerhi* olan *Gurer* adlı *fıkıh*'tan eserleriyle ün yapmıştır; *usul-ı fıkıh*'tan *Mirhat* ve onun *şerhi* olan *Mir'at* diğer önemli eserlerindendir (Uzunçarşılı 1965: 229 vd.)

muabbir. Rüya tabirenden, görülen rüyalardan anlam çıkaran kimse (KT, OTDTS II).

muamma. Bilmecce türlerinden biri; bir insan adını buldurmaya yönelik düzenlenmiş söz, mısra veya beyit; *İlgaz*'den farkı, *İlgaz*'ın her şeye, *muamma*'nın yalnız insan ismine delâlet etmesidir (EL, ETS); anlamı gizli ve güç anlaşılır söz, şekil vb. (OTDTS II; OTAL II).

muamma asmak. bkz. s. 257; saz şairlerinin aşık meclislerinde birbirlerinden açıklanmasını istedikleri *muamma*'yı asmaları; çözüldünce askudan inerdi (ETS, OTDTS II).

muayede resmi. Bayram günü yüksek vazifelerdeki devlet memurlarının padişahın huzuruna çıkarak bayramlaşmaları töreni (KT).

muğanniye. Şarkı söyleyen kadın (TTS).

muğbeçe. Meyhaneci çırağı (KT); *pîr-i mugan* gibi eski şairler tarafından kullanılan bir kelime (ETS: 31).

Muhammediye. Muhammediyye; Hz. Muhammed'in hayatını konu edinmiş manzum eser; 1449'da Yazıcıoğlu (veya Yazıcızade) Mehmed Efendi tarafından kaleme alınmıştır; II. Murad'a ithaf edilen *Muhammediyye*, Yazıcıoğlu Mehmed'in daha önce yazdığı *Megaribü'z-Zâman* adlı Arapça eserin manzum olarak Türkçe'ye çevirisidir; dili kolay anlaşılır bir Türkçe olan, halk arasında çok tanınan *Muhammediyye*, Mevlid gibi besteli olarak okunur (TDEA I: 81; TDEA V: 420); bkz. *Envârü'l-Aşkın*.

muharrem. Ayı esas alan 'kamer takviminde' yılın birinci ayı, aşure ayı (KT; OTAL).

muhassil. Hazine gelirlerini toplamakla görevlendirilmiş kimse; Tanzimat'a kadar vezir ve vali, âyan vb. kimselere verilen bir addı. 1839'da vergi usulü değiştiğinde vilâyet, sancak ve kazalara gönderilen bağımsız memurlara *muhassil* denildi. 1842 yılında yine değişiklik yapılarak *muhassillik* kaldırıldı, onlara ait görevler kaza ve *liva*'lara askerden tayin olunan en büyük memurlara, daha sonraları da *defterdar*, muhasebeci ve mal müdürlerine verildi (KT; OTDTS II).

muhatap. Ramazanlarda sarayda, padişah huzurunda yapılan, *Huzur dersleri*, *Huzur-ı Hümayân dersleri* denilen derslerde *ulema*'dan hazır bulunanlar (OTDTS II).

muhıbbân. Dostlar, sevgililer (KT); bkz. s. 411.

Muhyiddin ibn Arabî. Şeyh Muhyiddin b. Muhammed b. Ali b. Muhammed el

Arabî (1165-1240); varlık birliği (vahdet-i vücûd) felsefesini son noktasına kadar götüren ve ünü bütün İslam aleminde genişleyerek bugüne kadar devam eden en büyük sufilerden [tasavvufu uğraşanlardan] biri; *Fususü'l-Hikem* ve *Hususü'l-Kelim* ile *Fütuhâtü'l-Mekkiyye fî Errarü'l-Malikiye ve'l-Mülkiye* tasavvufa ait büyük eserlerindendir (İAŞ: 533 vdd); zamanında 500'ü aşan eser yazmakla ve kutsal bir güce sahip olmakla tanınır "Şeyh-i Ekber" lakabıyla ün yapmıştı (Gökyay 1980 b: 64 vd.).

muhzır. *Şeriat* mahkemelerinde davacılarla davalıları mahkemeye çağıran memur; hukuk ve ceza mahkemelerinde bu görevi yapana 'mübaşir' denir (OTDTS II).

mukabelecî. Bir kalemde temize çekilmiş yazıları müsveddeleri ile karşılaştıran kâtip (KT).

mukallit (mukallid). Taklid yapan; birinin tuhaf hareketlerinin aynısını yaparak veya onun gibi konuşarak, maskaralık ederek eğlendirip güldüren kimse (KT).

murabbâ. Koyu reçel; marmelat; meyva ezmesi (KT), şeker şerbeti ile kaynatılıp belli bir koyuluğa geldikten sonra dondurularak yapılmış meyva suyu tatlısı (OTAL).

murakaba. Murakabe; Allah'ı kalb ile düşünme (OTDTS II); iç alemine dalıp kendinden geçme (OTAL); bkz. s. 411.

murakkaa. Kalınca kağıt tabakalarını suları aksi istikamette olmak üzere üstüste yapıştırarak elde edilen eğilmez, bükülmez ince mukavva (Ayverdi 1953: 9). *Hafta*'ların yazılarını yazdıkları *âbârlı* kağıt bunun üzerine yapıştırılır, sonra yazının etrafı çerçeveye alınır, süslenirdi. *Kır'a* denilen küçük yazı parçalarının birkaçı biraraya getirilerek birbirine bağlanmak suretiyle ortaya getirilen albümler de *murakkaa* olarak anılır (Rado: 21).

531

murassa. Değerli taşlarla donanmış, mücevherlerle süslü (KT).

musahibe. Nedime hanım. Kübera konaklarında hanımlarla hoş sohbet etmek üzere bulunan, latifeler yaparak, hikâyeler anlatarak ev halkını eğlendiren hanımlar; zamanlarının çoğunu konakta geçirirlerdi (KT).

musanna. Sanat eseri olarak meydana getirilmiş; ustaca işlenmiş; usta elinden çıkmış; usta işi (KT; OTAL).

Mushaf-ı Şerif. Kur'an-ı Kerim. Halk arasında *Mushaf* denir. *Mushaf* aslında çok sayfalı kitap anlamında olup sonradan Kur'an yerine kullanılmıştır (OTDTS II).

musavver. Resimler ve tasvirlerle süslenmiş (KT).

muşamma. Muşamba; bkz. s. 148, not 54 (KT).

mutaf. Mûytâb; keçi kılından dokunmuş veya örülmüş şey, at takımının kıldan olanları, çul, payvand vb. (KT). Kıl dokuyan, kıldan eşya yapan ve satan kimse (KT; LN; OTAL).

mutantan. Görkemli, şatafatlı (TDKTS); gösterişli; haşmet ve debdebe ile yapılan; çok parlak, gürültülü patırtılı (KT).

mutrib. Sâzende; çalgıcı (KT; OTS).

mûy-râb. (muy-tâf) bkz. *mutaf*.

mücevvze. Eskiden giyilen bir cins *kavuk*. Baş kaplayan alt kısmundan yukarıya doğru biraz genişleyerek silindirik şeklinde yükselir, etrafına *dülbend* sarılırdı; ilk kez Yıldırım Bayezid zamanında kullanıldığı söylenir (Uzunçarşılı 1984; 218 vd.). Kanuni Sultan Süleyman zamanında tepesine ortası kabarık kırmızı bir tepelik geçirilmiştir. Başta padişah olmak üzere yüksek rütbeli devlet adamları ve saray görevlileri törenlerde bunun türlerini kullanırlardı. Padişahlarınkı sor-guçlarla süslenirdi; sadrazamların ve vezirlerinki dilimli ve daha uzundu. II. Mahmud zamanında kaldırıldı (OTDTS II; SA III; TCTS).

mücellêd. Dikilip kap geçirilmiş, ciltlenmiş (kitap) (KT).

mücellid. Kitapları sırtından dikip kenarlarını düzelterek kap geçiren sanatkar, ciltçi (KT).

mücevvid. Kur'an'ı *tecvid* kurallarına göre okuyan, *tecvid*'i iyi bilen (MOL; OTAL).

müderris. Medrese ve camide ders okutan hoca; sonraları medrese müdürü anlamında da kullanılmış, Tanzimat'tan sonra açılan Darülfünun'un hocalarına da bu ünvan verilmiştir (OTDTS II).

mühimme defterleri. Divan kararlarının (*mühimme*) padişah onayıyla kesinleşmesinden sonra kaydedildiği defterler. Eyaletten merkeze akseden olay ve meseleler, tayin ve terfiler, merkezden eyaletlere ve dış devletlere yazılan yazıların hepsi *Mühimme Kalemi*'nde saklanan bu defterlerde bulunur (Ortaylı 1979:149).

Mühimme Kalemi. *Beylikçi Kalemi*'nin alt şubelerinden; mühimme defterlerinin saklandığı bu daire *ktsedar*'ın başkanlığında çalışan divan kâtiplerinden oluşurdu (Ortaylı 1979:152); sonradan *Bâb-ı Âlî*'ye taşınan dairede padişahın müşadesi ile *Mabeyn-i Hümayun*'a sunulan dilekçeler uygulamaya konurdu (KT).

mühimme-i nûvîsan. *Divan-ı Hümayun Kalemi*'nde (Beylikçi Kalemi) tutulan mühimme defterlerini yazanlar; Türkçesi "mühimme kâtibi", "yazıcısı" demektir (KT); *Divan-ı Hümayun Kalemi* usulüne göre *hulâfâ*'nın en son derecesi.

mühürdar. Büyük bir mevki, makam sahibinin özel danışmanı durumunda olup mühürünü taşıyan, onun emriyle gereken resmi kâğıtları mühürleyen görevli (OTDTS II; TCTS).

mühre. *Aharlı* veya *aharsız* kâğıtları parlatmak, kayıcı bir hale getirmek için kâğıt yüzeyinde ileri geri sürülerek kullanılan bir âlet; taze *ahar*'ın yerine tesbitine, *ahar*'ın fazla dayanmasına, yazarken kalemin kolayca hareket etmesine çok yararı olur; çakmaktaşıdan *çakmak mühre*, yumurta biçimli *cam mühre* başlıca çeşitleridir; deniz böceği kabuğu da (deniz kulağı) gereğinde *mühre* olarak kullanılır; altınla yazılmış yazıları veya sürülmüş altını parlatmak için kullanılan *mühreler* de vardır, bunlara 'zermühre' veya 'miskale' denir, akik, yeşim ve Yemen taşından yapılır (Derman 1968:342 vd.; Yazır 1982:168 vd.).

mülkiye (mülkiyye). Osmanlı'da *ilmiye* ve *seyyiye* (asker) sınıfları dışındaki sivil devlet görevlileri sınıfı; *mülkiye* terimi Tanzimat'tan sonra ortaya çıkmış, *memur* tanımına eklenerek mensuplarına *mülkiye memuru*, büyük rütbelilerine *mülkiye ricali* denilmiştir. *Mülkiye* rütbeleri *hamise*'den başlar, vezirlikte son bulurdu. Zaman içinde çeşitli düzenlemeler geçiren rütbeler bir süre sonra devlet hizmetinde olmayanlara da paye gibi verilmiştir (OTDTS II; TCTS; TTS).

Mülteka. *Mülteka'l-Ebbur fi Furuğ'i'l-Hanefiyye* adlı eserin kısaltılmış olarak geçen şekli; yazarı, Kanuni Sultan Süleyman zamanında yaşamış Arap bilgini Halebi İbrahim Efendi (İbrahim b. Muhammed el-Halebi)'dir (ö. 1549); İslam hukuku, özellikle *fıkıh* alanında çok ünlü olan bu eser kadılar için ana başvuru kaynaklarından (Kâtip Çelebi II, 1814; Uzunçarşılı 1965: 22, 115, not 1, 173).

mümessek. Misklenmiş, *misk* kokulu (OTAL).

mümeyyiz. Bir dairede müsvedde hazırlayanların yazdıklarını tashih eden, düzelten kâtip (KT; OTAL).

mümeyyizân-ı hulefa. Bâb-ı Âli kalemlerinde *hulefalığın* bir üst derecesi bkz. *mümeyyiz*.

münnakkaş. Nakışlı, tasvirli, resimli, işlemeli. Renkli dokuma motiflerle süslü kumaşların genel adı (KT; OTAL); altın, gümüş ve iplikle işlenmiş arşın kumaş (Özen 1982:327).

müneccim başı. Yıldızlar ilmiyle uğraşan ve onlardan ahkâm çıkaran müneccimlerin başı olan saray memuru (OTDTS II); bkz. *ser müneccim-i sultanî*.

münşeat. *Münşâ*'lerin yazdıkları çok iyi nesir yazılar ve bunların topluca bulunduğu *mecmua* veya kitab; bunlar örnek olarak kullanılır, hatta bazıları ezberlenirdi (EL); Divan edebiyatında şairlerin *divan* meydana getirmeleri gibi nesir yazmakla ün salmış olanlar da nesir yazılarını *münşeat* adı altında toplarlardı; bunlar yazarın adıyla (*Münşeat-ı Nâib* gibi) anılırdı (ETS); mektuplardan, türlü konularda yazılmış çeşitli mensur yazılardan toplanmış *mecmualar*, tanınmış şairlerin birçoğunun *divanlar*'ından başka *münşeatleri* de vardır; şairlerin özel hayatına karakterine, tanıştığı ya da lütfunu gördüğü kişilerle ilişkileri üzerine başka bir kaynakta yer almayan bilgi bu mecmualarda bulunabilir (Levend 1973: 115).

münşî. Bir konuyu nesir (düz yazı) biçiminde kusursuz olarak kaleme alabilen kimse; edip; nâsir (EL).

mürebbi. Çocukların eğitimiyle, yetiştirilmesiyle uğraşan kimse (KT).

müsteşar. II. Mahmud'dan itibaren nazırlıklara paralel olarak oluşturulan ve geleneksel *kethüda*'nın yerini alan görevli; *heyet-i vühela*'ya (Bakanlar Kurulu) katılan bürokratlardandı (TCTS).

mütevellî. Bir vakfın işlerini idare etmek, yönetmek üzere tayin olunan kimse (VII).

mülzchheb. *Tezhib*'le bezenmiş el yazması eser.

müzehhib. *Tezhib* yapan sanatkar.

müzekker. Devlet dairelerinden birinden resmi bir işe dair ilgili makama yazılan yazı, görüş bildiren not (KT; OTAL II).

müzeyyen. Süslenmiş, bezenmiş, donanmış. .

nahl. Evlenme ve sünnet düğünleri, padişah şenlikleri için hazırlanan yapma süs ağacı; üzeri balmumundan meyveler, çiçekler, yapraklar, hayvan resimleri, *sırma*, *kılabdan* gibi parlak teller, yaldızlı kâğıtlar vb. çeşit çeşit süslerle bezenirdi; gelin giderken önünde alayla götürülen, gelin odalarına süs olarak konan *nahl*, kız evinin mali gücünü ve toplumdaki yerini gösteren bir simgeydi. Padişah şenliklerinde taşınanlar değerli taşlar, gümüş yapraklar, altın kaplama süslerle donatılırdı; iskeletleri demirden olan büyük boydaki nahlılar arasında ancak 150-200 kişi tarafından taşınabilecek olanları da vardı (Nutku 1972: 65 vdd; OTDTS II).

nahiv (nahv). bkz. *ilm-i nahiv*.

nakış ustası. bkz. *usta*.

nalça. Kaba kundura, yemeni ve çizimlerin altına çok dayanması için çakılan hafif demir parçası (KT).

nalçacı. Nalça çakan esnaf.

nakîbü'l-eşraf. Peygamber soyundan olanların işlerini görmek üzere içlerinden devletçe vazifelendirilen kimse (KT).

nakş semâî. Türk müziğinde iki haneli (ana bölümlü) *beste* veya *semâî* (OTAL; TMT II/1).

na't (naat). *Na't-ı Şerif*; Hz Muhammed'i övmek amacıyla yazılan manzume; bu manzumelerin bestelenerek okunanlarına da *na't* denir; dini musikide özel bir yeri vardır (Gökyay 1978:380).

na't-han. Camilerde, tekkelerde *na't* okuyan. *Na't* camilerde namazdan önce bir *na't-han*, tekkelerde ise ayın aralarında bir *zâkir* tarafından okunur (Gökyay 1978:380).

natır. Kadınlar hamamında hizmet eden ve müşterileri yıkayan kadın (TDKTS); hamam hademesinin başı (KT).

nazır-ı umur. Nezaret eden, denetleyen, yöneten; vakıf terimlerinde *mütevelli* anlamında kullanıldığı gibi *mütevelli*'nin vakıf işlerini ne şekilde yürüttüğüne nezaret etmek üzere vakıf ya da hakim tarafından tayin olunan murakıba verilen ad (KTVII).

necef. Neceftaşı; parlak ve saydam bir çeşit kuvars billuru; dağ kristali de denilen değerli bir taş türü (Erdem 1984: 17; TDKTS).

nedim. Yüksek mevkideki bir zatı güzel sözler ve hoş fıkralar ile eğlendiren kimse; sohbet arkadaşı, meclis arkadaşı; güzel sözler, eğlendirici fıkralar bilip anlatan, 'hoşsohbet' (KT).

nedime. bkz. *musahibe*.

nefes. Türk tasavvuf musikisinde bir şekil. Bektâşi tarikatında *ilahi*'ye verilen isim. *İlahi* gibi *nefes* de Türk tasavvuf şiirinde bir tür adıdır (TMA II/1).

nemekahu. Hattatların (bkz) ketebe yerine kullandıkları bir tabir (Yazır 1981: 131).

nerdüban. Merdiven.

Nesefî. Necmüddin ebu Hafs Ömer b. Muhammed Nesefî; ö. 1142; *fıkıh* ve *kelâm* bilgini; bkz. *Metn-i Neşefî*.

nesih *Nesih-hat*, *hatt-ı nesih*; İslami yazıların bir çeşidi; kalınlığı *sülüs*'ün üçte biri kadardır, kaleminin ağız genişliği yaklaşık 1 mm'dir; *nesih* ile *sülüs*, yazı güzelliğinde birinci kabul edilir (Yazır 1981: 78, 88); sonradan tashihe elverişli olmadığından yazanın ustalığını deneme bakımından hattatlar arasında bir meheng olmuştur; başka yazılara göre nispeten daha kolay okunduğundan çok yayılmış, Kur'an, *tefsir* ve *hadis* yazmakta çok kullanılmıştır; 'nesih kırmayı' ve 'ince nesih' denilen iki şekli daha vardır (OTAL).

neşide. Bir toplulukta okunmaya değer manzume, şiir; atasözü gibi kullanılan ünlü beyit veya mısra (KT; OTAL). Eski Arap müziğinde usullü olmak şartıyla irticalen veya hazırlanarak söylenen güfteli musiki eseri (TMA II/1).

Netayicü'l-Efkâr. İstanbul medreselerinde okutulan *nahiv*'e dair kitap; Arap dili öğretiminde önemli bir yeri olan eser, yazarı Kuşadalı Şeyh Mustafa'nın kısıltılmış adıyla, *Adalı* olarak da geçer; bkz. *Adalı*.

nevbe. Tekkelerde çalınan, *mazhar* denen zilsiz *def*'in küçüğü; *nevbe* de zilsiz olurdu (bkz. s. 270; OTDTS II). Tekkelerin bir kısmında bayram ve kandil gecelerinde müzik aletlerinin toplu olarak çalınması (OTDTS II).

Nevres-i Kadîm Divanı. Türk şairlerinden Nevres-i Kadîm'in (Kerkiklî Abdürrezzak, ö. 1761) Divan Edebiyatı geleneğindeki şiirlerinin toplandığı *divan* (Levend 1973: 115).

ney (nay). Türk musikisinin en ünlü nefesli sazı; *nay*, Farsça kamyş demektir; bir tür kamyştan yapılan üflenerek çalınan *ney*'in boy, kalınlık, âhenk bakımından farklı oniki çeşidi vardır. *Ney*'in altısı önde, biri arkada olmak üzere yedi deliği bulunur. Dokuz boğum olan *ney*'in boğum yerlerine gümüş tel sarılarak çatlaması önlenir. Özellikle Mevlevîler arasında çok itibar kazanmış olmakla beraber dindışı musikiye de en önemli nefesli saz haline gelmiştir. (OTDTS II; TMA II/1).

nısfıye (nısfıyye). *Ney*'in bir çeşidi. "Yarımlık, "yarısı" anlamına gelen *nısfıye*, *ney*'den kısa ve küçük olur; oniki çeşit olan *ney*'in herbirinin birer *nısfıyesi* vardır (TMA II/1).

nihali. Nihale, ne hale; ince ağaç dalı anlamına gelen 'nihâl' kelimesinden; sofrada yemek sahanlarının altına konan daire biçiminde altlık. Eskiden fidan dallarından örülerek yapılırdı (SA III). Saraylarda gümüşlendi; konaklarda içi yumuşak

pamukla doldurulmuş kırmızı veya siyah meşinden, kenarları ve ortası *sırma* veya ipekle işlenmiş olurdu (Musahipzade Cefâl 1946:183, Saz 1974:113). Kalın kumaşlardan işlemeli bir çeşit yer örtüsü olan büyük *yer nihâlileri* de vardı (Sürür 1976: 55).

nişancı. XVII. yüzyıla kadar *Divan-ı Hümayûn*'un bürokratik örgütünün başı; padişah adına yazılan nâme-ı hümayûn, *ferman* ve beratların başına tuğra çeker, bazen de metinlerini kaleme alırdı. Kanunların *ser'f* hukuk esaslarına uygunluğunu ayarlar, bu konuda alınan kararları uygular, imparatorluğun temeli olan toprak yönetimi, dirlik tevcihi gibi işlemleri yürütürdü. XVII. yüzyıldan itibaren önemi azalmaya başlamış, *nişancı*'ya bağlı olan *reisü'l-küttâb*'ın doğrudan sadrazama bağlanması ve ofislerin de *Bâb-ı Âlî*'ye nakliyle büsbütün önemini kaybetmiş, *nişancılık* sadece bir paye olarak da verilmiş, XIX. yüzyılın başında kaldırılmıştır (Ortaylı 1979:150; OTDTS II); *nişancı*'ya 'tuğral', 'tuğrakeş-i ahkâm' veya 'tevkil' de denirdi (Uzunçarşılı 1988: 214).

niyabet. Naiplik; *ser'i* mahkemelerde kadı vekilliği (Uzunçarşılı 1965:336).

nöbet şekeri. Halk arasında öksürtüğe karşı ilaç olarak kullanılan billürlaşmış şeker (TDKTS).

nukaba (nûkaba). Rıfai, Sadi ve Bedevi tarikatlerinde şeyhlik derecesine yaklaşmış dervişler (OTDTS II).

nûsha (nûsha). Muska; kimi hastalıklara ya da başka sıkıntılara, çeşitli tehlikelere karşı koruduğuna, aşılmaz bir güç sağladığına inanılarak tılsım gibi tıstte taşınan bazı dua ve âyetler. İnce, uzun bir kâğıt üzerine yazılır, çoğunlukla üçgen şeklinde bükülür, yedi kat muşambaya sarıldıktan sonra bez, tenke veya gülmüşten üçgen veya silindirik biçiminde bir zarfa konarak boyuna ya da sağ omuzdan çapraz olarak sol koltuk altına doğru asılır (HTS; OTDTS II).

oba. Çadır; bölmeli büyük göçebe çadırı (KT; Rh).

ocak. Kimi hastalıkları iyi ettiğine bir boşinanç olarak inanılan aile (KT; TDS).

ocaklı. Hastalıkları doğatıstü yöntemlerle iyileştirme gücünde olduğuna inanılan aileden erkek veya kadın (HTS).

oda nişân. Medreselerde yatılı kalan oda sahibi kudemli talebe.

oğulotu. *Melisa*, melisaotu (*Melissa officinalis*), tıbbi oğulotu; çiçek açan, limon kokulu, çok senelik otsu bir bitki; yaprakları (*folium melissae*) mideyi yatıştırıcı, ferahlatıcı, gaz söktürücü olarak infüzyon halinde kullanılır; ayrıca ishal tedavisinde de yararlanır (Baytop 1963: 338; 1984: 343 vd.; Demirhan 1975: 111 vd.).

ok. *Tay*'la atılan, ucunda sivri bir demir vb bulunan, ince ve kısa tahta çubuk (TDKTS).

okka. Eski ağırlık ölçüstü birimi. Bunun yerine kyye terimi de kullanılırdı. Okka beldelelere (şehir ve kasabalara) göre değişmekle birlikte en yaygını, dört yüz *dirhem*'e, 1 kg, 282 gr ve 945 ... karşılıktır (OTDTS II; SA III: 1561 vd.).

okuyucu. Sünnet, evlenme vb. törenlere misafir daveti için görevlendirilmiş gezici hanımlar; davetçi (KT). Okuyup tıfleyerek kimi hastalıkları iyileştirdiğini ileri süren kimse; üfürükçü.

okuyucuya çıkma. Okuyucu gezme; sünnet, evlenme vb. bir töreni tertipleyenlerin adına davet edilecekleri dolaşıp törene çağırma.

orta bahşişi. Konaklarda yapılan evlenme, sünnet düğünü gibi bir tören ya da eğlenceye gelen davetlilerin hizmet edenlere verilmek üzere giderken bıraktıkları bahşiş; ileri gelen misafirler bayramlarda da *orta bahşişi* bırakırlardı.

orta oyunu. *Meydan oyunu*; *zuhuri kolu*; dört bir yanı seyircilerle çevrilmiş bir meydanda belli bir konunun çerçevesine uyularak, fakat herhangi bir metne bağlı kalınmadan oynanan doğmaca bir oyun; bu oyun belli bir olayın çevresinde örülmüş konuşma, tekerleme, taklit, çalgı, şarkı, *raks*'tan bileşiktir; sonradan *raks* kalkmıştır. Başlıca oyuncular *kavuklu* ile *pişekâr*'dır (Ali Rıza Bey:250 vd.; Kudret 1973:1 vdd).

orta sandığı. Konaklarda hizmet edenlere verilmek üzere misafirlerin bıraktıkları paranın (*orta bahşişi*) toplandığı sandık.

osmanlı. Tavla oyununun bir çeşidi.

ot taşı. Ocak, fırın duvarları yapılan ateşe dayanır bir cins kaba kumtaşı; burada ot (od) ateş anlamındadır (*Rb*; SA III).

oturtma saat. Odalarda *pişeklik* denilen yerlere konan büyük saat; bkz. s. 208.

ödağacı. Yakıldığı zaman güzel koku veren bir ağaç (*Aquilaria agallocha*); tütsü olarak kullanıldığı gibi halk arasında hasta sağaltımında da yararlanılır (Demirhan 1975: 122; KT). *Ödağacı* tozu gülsuyu ile hamur yapılarak kurutulur, mevlid vb. dini törenlerde *buhurdan*'da yakılarak kalabalık dolayısıyla bozulan hava tazelenir. *Ödağacı*'ndan tesbih, ağızlık, kutu vb. şeyler de yapılır (OTDTS II).

ödül. Güreşte rakiplerini yenen pehlivana verilen koyun, elbiselik kumaş, şalvarlık çuka gibi şeyler. Buzağı, kuzu, koç, inek, at, halı, para da *ödül* olabildi (TDKTS).

öküz arabası. bkz. *seyir arabası*.

örfi. Örf; şeyhülislamlarla *kazaskerler*'in ve İstanbul kadısı gibi büyük *ulema*'nın resmi günlerde giydikleri yaklaşık küre biçimli büyük kavuk; üzerine *dülbend* ile burma sarık sarılırdı (OTDTS II; Uzunçarşılı 1988: 142).

özengi (üzengi). Hayvana binildiğinde ayakları koymaya yarayan, uzanıp kasılabilen ve kayışla eğere bağlı olan demir basamaklar (KT).

paça günü. Düğün ertesi cuma günü yapılan ve sadece seçkin konukların çağnı olduğu tören. Yemeğe âdet üzere paça ile başlandığından bu adla anılır.

paçalık. Gelinlerin *paça günü* giydikleri elbiseye verilen ad. Gelinlik esvabına nazaran daha sade olmakla beraber haline göre yine değerli, iyi kumaştan yapılırdı. İlk cuma günü giyilirdi (OTDTS II).

palan. Çoğunlukla eşeğe, katura vurulan, *kaşsız*, yumuşak ve enli bir çeşit eğer (KT).

pafta. Deri ve kumaş kaplı çekmece, sandık, beşik gibi şeylere, at koşumlarının üzerine süs olarak dikilen ya da mihlanan çeşitli şekillerde madeni süsler veya bezemeli iri başlı çiviler (SA III).

parpıcı. Başta kuduz olmak üzere bazı hastalıkları halk hekimliği yöntemlerine göre tedavi eden kimse (SDD).

para. Eski Osmanlı sikkelerinden; önceleri bir *para* üç veya dört *akçe* değerindeydi (Kolerkılıç 1958:171); bkz. s. 144, not 42.

parsa. Ortada oynanan oyun ya da çalgıdan sonra seyircilerden toplanan bahşış (TDKTS).

paytak. Satrancın piyade taşı.

paşar kayığı. Kent içi deniz ulaşımında vapur öncesi kullanılan başlıca kayıklar-dan; İstanbul ile Boğaziçi'nin köyleri, Üsküdar ve Kadıköy gibi yerlere yirmi-otuz kişi taşıyacak ve aynı zamanda bazı erzak ve eşya nakledecek büyük-lükte *beş-yedi çift* olurdu (OTDTS II; SA II: 987; Saz 1974: 250 vd.).

pazubend. (*Bâzû-bend*'den; *bazubend*: OTDTS II, KT, EEA II; *pazısbent*: TDKTS) Güç vermesi için kola bağlanan muska (bkz. *nusha*). Sade veya sırma işlemeli üç köşe meşin içinde ya da telkâr veya kabartma bezemeli üç köşeli gümüş kutucukla takılır.

peçç. Dama benzeri bir oyun; bkz. s. 382.

pehlivan kisvesi. bkz. *kisvet*.

pelenk. Bir ok çeşidi.

pelesenk (peleseng). Değerli bir ahşap; adını Arapça 'belesan', 'balsam', yani reçi-ne kelimesinden alır; pek çok türleri vardır; *Guaiacum sanctum*, Karaibler'de yetişir, dünyanın en sert ve en ağır tropikal ağacıdır (Erdem 1984: 18). Türü bitkilerden çıkarılan balsam, kokulu bir reçine (TDKTS); 'Mekke pelesengi' (*Balsamum Meccae*) olarak bilinen balsam (belsem); Kızıldeniz'in Afrika ve Asya kıyılarında yetişen küçük çiçekli bir ağaç türünün (*Commiphora opabalsamum*) gövde ve dallarının yaralanması ile elde edilir; bu salgı önce şurup kıvamında iken zamanla sertleşir; hoş kokusundan ötürü koku verici olarak kul-lanılır, ayrıca midevi, balgam söktürücü etkilerinden de yararlanır; özellikle İslam ülkelerinde kullanımı yaygındır; çeşitli adlarla bilinen birçok türleri var-dır: Doğu pelesengi (*Balsamum Orientali*), hakiki peleseng (*Balsamum Ve-rum*), İstanbul pelesengi (*Balsamum Constantinopoliatum*) (Baytop 1984: 323 vd.).

penbezar. Altı pamukla *bürümcük*, üstü sırf *bürümcük* dokunmuş gömleklik ince bez (OTDTS II).

pençik. Esirlerin halini, şanını ve sahiplerinin tasarruf hakkını açıkca bildiren se-net; bu senet *ıktaname* denilen azatlık belgesi ile iptal edilirdi (KT); carîye ve

kölelerin alınıp satılması sırasında tanzim edilen mülkiyet belgesi (Toledano 1994:58). Beşte bir anlamına gelen 'pençüyek' kelimesinden bozma; savaş ganimeti tutsakların beşte birinin savaş hizmetlerinde kullanılmak üzere ve *ser'i* vergi olarak devlete bırakılması; XIX. yüzyılda bu uygulama kalkmış olmakla beraber esir pazarlarında alım satımı sürdürülen esirlerin bedeli üzerinden *pençik resmi* olarak devlete bir fındık altını ödeniyordu (OTL; TCTS).

perendebâz. Havada takla atarak güç hareketler yapan oyuncu.

perhiz yemekçisi. Büyük konaklarda en başta gelen görevi hafif perhiz yemekleri pişirmek olan zenci *cariye*.

perişanî. Kapıcılar bölükbaşı, subaşı, ascsbaşı, şehir kadısının kethüdası gibi nispeten küçük rütbe ve memuriyet sahiplerinin giydikleri kavuk (OTDTS II; OTL).

pero küpe. Değerli pırlantalardan söbü biçiminde işlenmiş tek taş küpe; kuyumcular arasında *fantazyâ* denir. Yekpare armudi elmasan küpe (KT).

pes. Yenilgiyi kabul ettiğini belirtme.

peşrev. Pîşrev; bir ok çeşidi. Ucunda demir yerine kemik bulunan bu ok *azma-yı* tan kısa, yayı da *puta* yayından daha dar olur, rüzgâra karşı atılırdı (OTDTS II). Türk musikisinin en ünlü saz eseri formu (TMA II/2).

peyk. Osmanlılar'ın ilk devirlerinde yaya postacı ve muhafızlar, son zamanlarında padişah alaylarında görkemi artıran özel tören birliklerindeki askerlerin adı. Gösterişli kıyafetleri vardı. *Peşker*'e 1828'den sonra "hademe-i rikâb-ı hümayûn-ı hassa" birliği içinde özel bir statü verildi (OTDTS II; TS).

peyke nöbetçisi. Hamamlarda haurî erkek müşterilerin soyunup giyinmesine yardım eden hademe.

pırpır. bkz. s. 224, not 6.

pir (pîr). Bir esnaf topluluğunun veya bir mesleğin kurucusu ve başı olarak kabul edilen zat. Bir tarikatın kurucusu, en büyüğü (KT).

pîr-i mûgan. Meyhaneci; eski şairler tarafından bu anlamda kullanılmıştır. Aslında *mûgan* ateşe tapanlar, Zerdüş dinine bağlı olanlardır; *pîr-i mûgan* da onların pîri, başıdır. Sofilere göre pîr-i mûgan "mürşit" anlamındadır (ETS; KT).

piriyol. Eskiden kullanılan en makbul ccc saatlerinden; Prior adlı ünlü ustaların eseri olan bu İngiliz saatleri birkaç gümüş mahfaza içinde kat kat açılır kapaklarla donatılmış ve küçük bir kaplumbağa şeklinde olup çifte altın ve gümüş kordonlarla boyuna asılır ve kuşak içinde saklanırdı (Büngtül II; 51 vd; Meyer: 14).

pîş. Peş (halk dilinde); ön, ön taraf. Bazı elbiselerin eteklerine bolluk vermek üzere yanlarına eklenen üçgen şeklinde parça (KT; TDKTS).

pişekâr. Peşekâr (halk arasında); *orta oyunu*'nun temel direği olan, elindeki *şak-şak*'la hem oyunu, hem oyuncularını idare eden, *kavuklu* ile konuşarak oyunu açan sanatkâr, "oyun-başı", doğmaca oynanan *ortaoyunu*'nun bir bakıma da

yazarı; hokkabaz ustasına da *pişekâr* denir (And 1969: 231 vd.; Kudret 1973:62 vd.).

pişkabza. Güreşte bir oyun.

piştakta. Peştakta; üzerinde para sayılan kenarlı, üstü düz tahta (OTDTS II); tüccar ve esnafın alışveriş ederken para saymak ve koymak için kullandıkları, tezgâhları önüne koydukları çekmece ve *akçe tahtası* (SA III); çekmece, küçük sandık (OTAL). Karagöz perdesinin arkasında ve tabanında perdenin çevresine iplerle tutturulmuş ve üzerine perdeyi ve görüntüleri aydınlatan meşale (bkz. *şem'a*) ile gerektiğinde 'hayal ağacı' denilen çatal sopalar sokulan rafa da *peştakası* denir, bunun bir adı da *destgâh*'tır (And 1969: 166).

piştıva. Pişva; bir topluluğun önderi, âmiri, kendisine uyulanı (KT).

Pomak. Rumeli'de Bulgarca konuşan bir Türk ve Müslüman topluluğunun adı (TDKTS).

potur. Erkekler tarafından şalvar, pantolon gibi vücudun belden aşağı kısmına giyilen, bacak kesimi dar, arkası bol kirmalı dış giysisi; adını "kıрма ve buruşuk" anlamındaki pot sözcüğünden almıştır (OTDTS II; TGKSS).

pul. Madenden dört-beş milimetre çapında yuvarlak parlak levhacık; ortalarındaki deliklerden geçirilen iplikle kumaşlar üzerine dikilir ve bunlarla nakışlar işlenir, pullu bohça vb. yapıldı (KT; SA IV). Eskiden kullanılan en küçük gümüş sikke; *akçe*'nin küçüğü idi, üç *pul*-bir *akçe* ederdi (OTDTS II; SA IV).

pûlâd. Polat; çelik (KT; OTAL).

pusatçı. *Pişekâr*, oyunlarda *şakşak* ve tahta kılıç gibi aletlerle maskaralık eden soytan (LO); *ortaoyunu*'nda güldürücüye verilen ad (OTDTS II); bkz. *pişekâr*; *yoğurtçu*.

puta. Bir savaş oku çeşidi. Ucu küçük kemikli olur, yayı kızılıktan yapılır, kartal ve kuğu kuşu kanatlarından *yelek* vurulur. *Putu*, aynı zamanda "nişangâh" anlamında da kullanılır (OTDTS II).

rahat-ı hulkum. Rahat lokum; nişasta ve şekerle hazırlanan, sakız, badem veya fıstık ya da kaymak katılan meşhur bir şekerleme (KT).

rakkas. Oynayan, *raks* eden erkek oyuncu, *köpek* (KT).

rakkase. *Raks* eden kadın oyuncu.

raks. Sıçrayarak oynama, dans etme (KT; OTAL).

ramazaniyye (ramazaniye). Eski şairlerin ramazanlarda padişaha ve sair devlet *ricâli*'ne sundukları, başlangıç kısmında ramazandan söz eden *kasideler* (ETS; OTAL).

ravend-i çinî. Çin ravendi; halk hekimliğinde basur tedavisi yanısıra müshil ve midevi olarak kullanılan bir bitki olan, *ravend*'in (*Rheum*) aranan bir cinsi (Demirhan 1975:126 vd.).

rebâb. Telli ve yaylı bir saz; mızrapla çalınan şekilleri de olmuştur. Kemençe ve

kemanın atalarından sayılır, *kemençe* gibi dize dayayarak yayla çalınır; üç telli olanları yanı sıra iki, hatta bir telli olanları da vardır; Türk müziğinde 18. yüzyıldan sonra pek kullanılmamıştır (TMA II/2).

refik. Arkadaş, yamak, muavin (KT).

rehavili saat. Saat başlarında müzik çalan konsol saati.

reisülküttab (reistü'l-küttâb). *Divân-ı Hümayûn* kalemleri ve kâtiplerinin başı; *nişancı*'ya bağlıyken XVII. yüzyıl sonlarından itibaren sadrazama bağlanmış, gittikçe mevkii daha önem kazanmış, yabancı elçilerle müzakerelerde bulunan, dışişleri yazışmalarını yürüten bir kimse olarak dışişleri bakanı gibi görev yapmıştır. 1836'da *reisü'l-küttâblık* kaldırılarak yerine *Umur-ı Hariciye Nezareti* kurulmuş, *reisü'l-küttâblar* "hariciye nazırı" adını almışlardır (Ortaylı 1979:150 vdd; Uzunçarşılı 1988:242 vdd).

remil. Reml, remel. Sözlük anlamı kum. Kuma işaretlenen noktalar ve noktaların birleştirilmesiyle çizilen çizgilerle oluşturulan birtakım şekillerle gelecekte, bilinmeyenden haber verme iddiası, aldatmacası (KT; OTDTS III).

remiz (remz). Kendi anlamı dışında başka bir anlamı da kastedilebilen söz veya kavram (TTS III); bir sözü açık olarak değil de onu hatırlatan başka bir sözle anlatma (ETS).

remmal. *Remil* ile uğraşanlar.

resm-i hatt. Yazı yazma (KT).

resm-i hitan. bkz. *hitan cemiyeti*.

reşme. Hayvan başlığında burun üzerine gelen zincir (TTS).

Rıfaiyye (Rıfaiyye). Seyyid Ahmed er-Rıfâî (1118/19-1182/83) tarafından Irak'ta kurulan bir sünnî tarikat. Kur'an ve *hadis*'lere yorumlamaksızın uyar; temel ilkesi 'riyazet' adı verilen ruh ve beden eğitimidir, ateş ve cam yemek, vücutlarına kızgın demir saplamak vb. hünerleri de bu eğitimin aşırılığa varmasıyla elde etmişlerdir. Türkiye'de en yaygın tarikatlerden biridir, birçok kolları da vardır (İİS; OTAL)

rik'a. Rik'a, *hatt-ı rik'a*. Eski yazı şekillerinin biri; *divanî*deki harf şekillerinin sadeleştirilmesiyle meydana gelmiş, gündelik işlerde kullanılan, kolay, çabuk yazılan pratik bir yazı tarzı; okullarda çocuklara ilk bu yazı öğretilir, mektup, mütvedde, pusula, dilekçe gibi şeyler bu yazı ile yazılırdı; 'Rik'a kırması', 'Bâb-ı Âli kırması', 'İzzet Efendi rik'ası' gibi çeşitleri vardı (OTAL; OTDTS III; Rado: 17 vd).

rical. İleri gelenler (KT); büyük, ileri gelen devlet adamları; *rical-i devlet*, büyük memurlar için ayrıca *erkân-ı devlet* terimi vardı, farkı *erkân-ı devlet*'in birinci derecedekiler, *rical-i devlet* teriminin ise ikinci derecedekiler için kullanılmasıdır (OTDTS III).

rical-i devlet. bkz. *rical*.

ricai-i ilmiyye. bkz. *ilmiye ricai*.

rik (rîh). Mütrekkebi henüz ıslak olan yazının üzerine kurutmak için serpilten, kuruduktan sonra silkelenen bir cins kum ya da madeni toz; *altın rik, bakır rik*; padişahlar, sadrazam ve devlet ricai, *altın rik* kullanırdı (OTDTS III; SA III).

rikâb. Özengi; büyük bir kimsenin öntü, huzuru. Padişahın maiyyeti anlamında 'Rikâb-ı hümayûn' şeklinde kullanılır. Padişahın atının yanında yürütmekle görevli olanlara da 'rikâb ağaları' ya da 'özengi ağaları' denir (OTDTS III); bkz. *gidîş ağıası*.

rikdan (rîhdan). Mütrekkeple yazılan yazıyı kurutmakta kullanılan *rik*'in (rîh) bulunduğu kap; yazı takımının bir parçası olan rikdan genellikle üstü delikli ve kapaklı silindir veya hokka biçiminde, takıma uygun olarak porselen, cam ya da altın, gümüş, pirinç gibi bir madenden yapıldı (KT; OTDTS III).

rikdanlık. *Rikdan*'ın yanlış kullanım biçimi.

rizan. Bir ok çeşidi.

rubâî. belli vezinlerle yazılan dört mısralık manzume (ETS).

rubye. Rub'iyye, urubye; çeyrek altın; eskiden kullanılan bir altın paranın dörtte biri (*Rb*; OTAL) yaklaşık on kuruş değerinde altın sikke (KT).

ruh. Satranç oyununda bir taş (KT).

842

ruhsat. İzin; çşanl. *icazet*. Bir şeye izin verildiğini belirten belge (KT).

Rumeli Beylerbeyi. Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük ve birinci eyaleti olan Rumeli eyaletinin yönetiminden sorumlu, askeri ve mülki yetkileri bulunan görevli; *beylerbeyleri*'nin en üst derecesinden idi. Tanzimat'tan sonra büyük mülki rütbelerden sayılmıştır. Bu payeyi alanlara "paşa" denirdi (OTDTS III).

rûfeka. *Refik*'in çoğulu; bkz. *refik*.

rûsumat nazırı. 1862'de kurulan gümrük işleriyle görevli *Rûsumat Emaneti* adlı dairenin başındaki âmir *rûsumat emini*, bazı vilayetlerde oluşturulan *Rûsumat İdareleri*'nin başındaki memura da *rûsumat nazırı* adı verilmişti ("Rûsumat emaneti" OTDTS III).

rûûs. Sadrazamın verebileceği küçük rütbelere için sadrazamlık makamından yazılan resmi yazı (KT; OTAL); bir memurun tayin veya terfii hakkında yazılan kâğıt; diğer terimiyle "inha kağıdı"; bunlar *Rûûs Kalemi*'nde *rûûs defteri* adlı deftere kaydolunurdu (OTDTS III).

Rûûs Kalemi. *Rûûs-ı Hümayûn* kalemi; vezir, *beylerbeyi*, tımar sahipleri dışında kalan bütün devlet hizmetleri, hazine ve vakıflardan maaş alan her türlü devlet memurunun maaş, tayin, terfi, emeklilik işlerine bakıldığı yer (Ortaylı 1979:152; Uzunçarşılı 1988:45 vd.).

saçı bahşişi. Misafirlerin *beşik alayı* gibi törenlerde hizmet edenlere, *sakanıkur*'a bağlı olarak verdikleri bahşiş.

saçma dökmek. *Hayal* (karagöz) oyununda oyun başlamadan önce perdeye *gösterme* yerleştirilişinin ardından *def*'lerle çalınan bir usûl; bkz. *başlama*.

sa'd. Kutululuk, uğur. Münecimlerin düşüncesine göre uğur sayılan veya uğur getiren şey (KT); bkz. *vakt-i sa'd*.

sâdât-ı kirâm. Hz. Muhammed'in soyundan gelen büyük şeref sahibi kimseler (KT).

saf seccadesi. Cemaatle namaz kılınırken kullanılan, dört, beş, yedi veya daha fazla mihraplı uzun seccade; yan yana dizilerek namaza duranların her birine bir mihrab tasviri rastladığından düz bir namaz safı oluşurdu (SA IV; OTDTS III).

safer. Sefer; Arap takvimine göre yılın ikinci ayı.

sahare (sahhare). Üstü meşin veya deri ya da *ful*, *kebe* kaplı yolcu sandığı; hayvana yüklemeye yarayan, içine su geçmeyen sandık (KT SA IV).

sahtiyan. Tabaklanmış cilâlı deri ve genellikle keçi derisi veya dana göntü (KT).

sakaf. Dam, çatı (AMS; SA IV).

sakal başı çevirmek. bkz. s. 99, not 86.

sakankûr (sekenkûr; sakangor, sakangur). Mısır'da yaşayan bir cins kertenkele olan *sakankur*'un derisine benzeyen bir sargı tûlbentî (KT); çok önemli mektupları sarmaya mahsus tûl (MOL); mektuplarla değerli hediyeleri sarmak için kullanılan, kertenkele derisi gibi delik deşik yapılmış bir cins ince tûl (OTDTS); 'gaz boyaması' (Musahipzade Celâl 1946:20).

Sakız kemhası. bkz. *kemba*.

Saksonya. Almanya'nın Saksonya bölgesinde yapılan porselenden kap-kacak ve bunların özellikle süs için duvara asılan ve *eski maden* denilen güzelleri (KT); Saksonya cyaletinde Meissen'de iki yüzyıldan beri faaliyet gösteren meşhur porselen fabrikasının makas markalı, fevkalade güzel mamulleri; Türkiye için özel olarak yazılı ve meyve süsü ürünler çıkartmıştır (EEA II). Türklerin kullandığı biçimlerde Türk zevkine göre yapılan *Saksonya* yemek sahanları, tabakları, kâseler, testiler, ibrikler, yalnız Türkiye'ye yollandığı için Türk sanatı eserleri arasında bir sınıf teşkil eder (SA IV).

sal. Kereste salı; suyun üzerinde taşınmak üzere sal şeklinde bağlanıp halatlarla gemiye çektilen kereste yığını (KT).

salâ. Cuma namazına ve bazı yerlerde cenazeye çağırma için minarelerde okunan *salâvat* (KT).

salâcı. Salâ okuyan kişi.

salapurya. Kendine has biçimde açılır bir yelkeni olan büyükçe bir çeşit kayak (KT).

salaşpur. Eskiden Hindistan'da Salaşpur şhrinde dokunan bir cins bezi takliden Avrupa'da yapılan, ince, seyrek dokulu astarlık bez (KT, SA IV).

salât. Namaz. Hz. Muhammed için okunan dua; bu dualara *salât ü selâm* dendiği gibi *salâvat-ı şerife* de denir. Hz. Muhammed için okunan dua, *salât okumak* veya *salâvat getirmek* şeklinde ifade edilir. Hz. Muhammed için çeşitli adlar altında okunan duaların temeli ve en kıyası "Allahümme salli alâ seyyidina Muhammedin ve alâ âlihî Muhammed" duasıdır (*İİS*).

salât-ı yd. Bayram namazı.

salât ü selâm. bkz. *salât*.

salavat (salevat). *Salât*'ın çoğulu; *salâvat-ı şerife* bkz. *salât*.

salâvat-ı şerife. bkz. *salât*.

saldırma. Ucu eğrice bir cins büyük bıçak (*TTS*).

salkum. Salkum ateş; mitralyözün mermileri gibi birçok tanesi birden atılan mermi veya donanma fişegi (*KT*).

salta. Yakasız, iliksiz, kolları bolca bir tür ceket; önceleri gemiciler, tersaneliler tarafından giyilen *salta*'nın Venedikli gemicilerin bir tüstüğünden alındığı, eskiden 'salta-marka' olan adının San Marko'dan geldiği ileri sürülür; *fuha*'dan yapılan *salta* sonradan halk tarafından da benimsenmiştir; kadınların giydiği boyu diz üstüne kadar uzanan, bol hırka biçimli *salta*, kadife veya ipekli kumşarlardan olurdu; sarayda teşrifatçı baş *kalfın* ve ikinci kâtime *kalfalar* resmi günlerde, törenlerde etrafı *sırma* işli ipekli *salta* giyerlerdi (Saz 1974: 174; *TGKSS*).

saltanat kayığı. Hünkâr kayığı. Padişahların deniz gezintilerinde bindikleri *ön pifte* veya daha fazla, kuç tarafında sayebân (gölgelik) ya da köşkü, baş tarafında altın yaldızlı tahtadan veya gümüşten kartal ya da deniz kuşları bulunan zarif, görkemli kayık; köşksüz, *beş pifte*, *yedi pifte* olanları da vardı (*OTDTS III*).

samur. Sansargiller (*Mustelidae*) familyasından, Rusya'dan Japonya'ya kadar yayılmış bir memeli türü (*Martes zibellina*) ve ondan elde edilen çok değerli kürk (*OTDTS III*; *ZoTS*); *seraser* kaplı samur kürk, kürklerin şahı olarak kabul edilirdi (*TGKSS*).

sandal ağacı. Santal; *Santalum album*; Hindistan, Malezya ve Endonezya ormanlarından yetişen pek çok türü bulunan bir ağaç; yeşilimsi kahverengi ahşabı yağı, güzel kokulu ve çok serttir; Hicaz'dan getirilen *sandal* tesbihler çok rağbet gördü (Erdem 1984:18). Hoş ve kuvvetli kokusu nedeniyle aranan bit tütsü olan sandal odunu (*Lignum santali*) antiseptik etkisi dolayısıyla eskiden infüzyon halinde bazı idrar yolu rahatsızlıklarına karşı kullanılırdı (Baytop 1984: 367).

santur. Türk musikisinde bir telli çalgı. *Kanun*'a benzese de ucu *kanun* kadar kıvrık değildir, dikdörtgen gövdesi daha ağır tahtadan yapılır; bir sehpaye konularak ve tellerine iki küçük tokmakla vurularak çalınır (*TMA II/2*).

saraç. Meşin ve sahtiyandan çeşitli eşya ve hayvan takımları yapan, bunları *sırma* veya ipekli işlemlerle süsleyen zanaatkâr (*KT*; *SA IV*).

saray fodlası. bkz. *fodla*.

sarf. bkz. *ilm-i sarf*.

sarf mollası. bkz. *çömez*.

sarık. Eskiden kavuk, külah, *börk*, *taş*, fes ve benzeri başlıklar üzerine sarılan *dül-bend*, *abani* veya şal; 'ammâme', 'destar' da denirdi. Eskiden giyilen *kavuklar* hep sarıklı olduğu için *sarık* dendiğinde *kavuk* da anlaşılırdı. Sınıf ve rütbelere göre değişen *sarık sarma* biçimlerinin çeşitli adları vardı. Tanzimat döneminde yalnız ulema sınıfına *sarık sarma* imtiyazı verildi. Cumhuriyet'le birlikte imamlar dışındakiler için *sarık* yasaklandı (OTDTS III; SA IV).

sarısabur. *Aloe*; halk hekimliğinde yararlanılan tıbbi bitkilerden; kabızlık ve basura karşı kullanıldığı gibi çocukları memeden kesici olarak anne memesine sürülür, kuru incirle beraber çiban üzerine bağlanır (Demirhan 1974:133).

sarkıtma. Pırlantadan salkımlı gerdanlık.

sarma. Güreşte yerde uygulanan bir oyun. Üstteki güreşçi ayağını rakibinin ayakları arasına sokarak onu sırt üstü çevirmeye çalışır (TDKTS; ML 11).

satranc-ı urafa. Zarla oynanan bir oyun (bkz. s. 382).

savat. Madeni ve özellikle de gümüş nesnelerin yüzeyi üzerine motiflerin (örgele-rin) fazla derin olmamak üzere oyularak işlenmesinin ardından kurşun, bakır ve küktürtten oluşan siyah renkli bir eriyik doldurularak yapılan kuyumculuk işi (SA IV).

savatlı. Yüzeyi *savat* tekniği ile bezenmiş olan.

sayvan. Saçak, kırma, pervaz (OTDTS III).

sâzende. Birkaç saz çalan; çalgıcı, *mutrib* (KT; OTAL).

sehm (sehim). Ucu sivri demirli kamış ok (OTDTS III).

seki. Atın ayağında, genellikle bileğe ya da dize yakın çıkan beyazlık.

selâm ağası. Padişah bir yere gittiğinde maiyyette bulunup etrafa onun namına selâm veren saray memuru; vezirlerin de bu adda adamları vardı (OTDTS III).

selâtin camii. Padişahlarla şehzadeler veya sultanlar tarafından yaptırılmış, birden fazla minaresi olan, padişahın namaz kulması için ayrılmış hünkâr mahfili bulunan büyük cami (AMS; OTDTS III).

selâtin-i izâm. Yüce sultanlar.

selimî. Adını zamanında çıktığı Yavuz Sultan Selim'den alan, daha sonraki Osmanlı padişahlarının çoğu tarafından resmî günlerde kullanılan, taş şeklinde uzun, yukarısı ağzından genişçe, tepesi düz, üzerine beyaz *dülbend* sarılan bir kavuk; sonraları sadrazam, vezir ve diğer üst rütbeli devlet erkânı tarafından da giyilmiştir (OTDTS III; TCTS; TGKSS).

sema. bkz. *simâ*.

semai. Türk musikisinde bir form; 'ağır' ve 'yütlük' diye ikiye ayrılmakla beraber mertebelere göre çeşitli adlarla anılır (TMA II/2. Halk edebiyatı örneklerinden bir manzume şekli; *semailler* halk şairleri tarafından kendilerine mahsus bir beste ile ve sazla okunurlardı (EL; ETS).

semer. Hayvanlara yük bağlamak için sırtlarına vurulan, iskeleti ağaçtan yük altlığı (KT).

ser Âmedân-ı hulefa. Bâb-ı Âli kalemlerinde çalışan üst dereceden kâtipler.

ser etibba-ı sultanî. Padişahın baş hekimi, padişah ailesinin sağlığından sorumlu hekim; *ser etibba-ı şehriyârî*, *ser tabib-i şehriyârî* de denirdi; önceleri *ser tabib-i hasa* terimi kullanılırdı (OTDTS III: 183); bkz. *ser etibba-ı şehriyârî*.

ser etibba-ı şehriyârî. *Ser tabib-i şehriyârî*, padişah ve ailesinin özel hekimi olması dolayısıyla *ser etibba-ı sultanî* de denirdi; önceleri bu terimler yerine 'hekimbaşı', *ser etibba-ı hasa* ünvanları kullanılırdı; hekimbaşı, saray doktorları (*etibba-ı sultanî*), cerrah, göz hekimleri ve eczacılarla müneccimlerin amiri, imparatorluk sınırları içindeki bütün tabib, cerrah ve göz hekimlerinin de nazırı, Saray-ı Hümayûn'un özel doktoru, padişahların tıb danışmanı, aynı zamanda ülkenin en güvenilir hekimi idi; resmi yazışmalarda 'reisü'l-etibba' şeklinde geçerdi; 1850'de Tıbbiye Nezareti'nin kurulmasıyla görevi sınırlanmıştır (OTDTS I: 795 vd.; OTDTS III: 183; Uzunçarşılı 1984: 364 vd.)

ser müneccim-i sultanî. Ser müneccim-i hasa; müneccimbaşı; sarayda yıldızlara bakarak hüküm çıkaran *ilmiye* sınıfından resmi görevli; yeni padişahın tahta çıkışı, savaş ilanı, sadrazama mühür verilmesi, sultan düğünü gibi önemli olaylarda astrolojik hesaplarla en uğurlu olan zamanı belirlerdi; başlıca görevlerinden biri de her yıl takvim düzenlemektir; 'reisü'l-etibba', yani hekimbaşı tarafından tayin edilirdi; sarayda itibar gören bir konumu vardı; 'vazife' adıyla aldığı maaştan başka çeşitli ikramiyeler de verilirdi (OTDTS III; OTI; Uzunçarşılı 1984: 369 vdd).

şer halife. Kalem âmiri. Resmi dairelerde eskiden kâtip yerine kullanılan *halife*'nin üst derecesinde bulunanları, en kıdemlileri (KT, OTDTS III); kalemin ikinci amiri (OTAL).

serâser. Çok değerli, eski ipekli kumaşlardan; 16. yüzyılda İstanbul'da büyük rahat görmüştür; cinsine göre baştan başa altın veya gümüş tel ile dokunan *seraser*, en çok ihsan olunan hil'atlar'da kullanılmıştır (Öz 1946:62 vd.); en pahalı türler *seraser*'le kaplanırdı (EEA; OTDTS III; TGKSS).

serenk (sereng). Üç renkli bir cins ipekli kumaş (Özen 1982:332); adını renk sayısından (se=üç) almıştır (Atalayer 1993:56); motiflerinde *sırma* yerine sarı ipek kullanılan, çiçekli olanına 'sereng', düzüne, 'sade sereng', beneklisine 'şahbenek' denilen eski ipekli kumaşlardan (Altay, 1979: 16, Öz 1946:63).

serhadli mestli. Yerli *sahbiyan*'dan yapılan topuksuz mest; koncu baldırı aşan bu mest, "serhadliler" denen, hudut boylarını bekleyen askerler tarafından giyildiğinden bu adı taşır (OTDTS III); *serhadî mest* olarak da geçer (TGKSS).

şeraydar (saraydar). bkz. *tablakâr*.

serîr. Oturulacak yüksek yer, yatacak kerevet; taht (KT).

sere. Başparmakla şhadet parmağının uçları arasındaki açıklık; küçük karış (Gökyay 1981: 57).

setre (setri). Eskiden giyilen düz yakalı, öntü ilikli bir çeşit uzunca ceket (KT); Avrupa kesimi ceket (TGKSS); üstte giyilen alafranga çuha libas; bunun Türklere mahsus biçimde olanlarına "İstanbulin" denir (SA IV).

sevaî (sevayî). İpek ve *kulâbdan*la dokunmuş kumaşlardan; kadın elbiseleri yarısı-ra erkek entarilerinde de kullanılır, yorgan yüzü seccade vb. yapılırdı; altın veya gümüş tellerle işlemeli olanlarına *telli sevaî* denilirdi (Atalay 1993:57; TGKSS).

seyir. Seyr; gezme, gezinme; bkz. *mesire*; yolculuk, sefer; eğlenmek için bakma (KT; OTAL).

seyir arabası. Eskiden hanımların binip gezmeye gittikleri, öküz koşulan süslü bir araba; *öküz arabası* olarak da bilinir; bkz. s. 239, not 14.

seyir aynası. Hanımların mesirelere giderken yanlarına aldıkları saplı küçük bir ayna; bkz. s. 292.

seyir çantası. Mesirelere giderken kiler takımları ve yiyecekler dışında diğer gerekli şeylerin bulunduğu, çuhadan yapılmış, ağzı kaytanla bütölerek kapatılan bir çeşit çanta; bkz. s. 292.

547

seyir ihramı. Gezmeye giderken araba, kayak vb yerlere, mesirede oturmak üzere yere serilen *ihram*.

seyir takımı. Sünnet edilen çocuğa harem tarafındaki eğlenceleri izlemesi için sofada özel olarak hazırlanan yer.

seyir tası. *Mesireler*'de su içmek için ufak kuluplu tas.

seyis. Ata bakıp tımar eden hizmetkâr (KT).

Seyyid Şerif. Seyyid Şerif Cürcânî (1339-1413); tanınmış Arap *kelâm* bilgini ve feylesofu; Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okunan *Hâşiye-i Tecrid*, Teftâzânî'nin (bkz) *Mutavvel* adlı esrine yazdığı ve Doğu'da yüzyıllar boyu edebiyat ve *belâgat* anlayışının temel kitabı olarak kabul edilen *hâşiye*, en ünlü eserlerindendir (Gökyay 1980b: 129; Uzunçarşılı 1965: 25).

sıbyan mektepleri. Sübyan mektepleri; 'sabi' denilen beş-altı yaşındaki kız ve erkek çocuklara ilk eğitimi veren vakuf okulları; halk arasında 'mahalle mektebi', 'taş mektep' olarak da anılan bu okullara çocuklar merasimle başlatılırdı; yalnız bir odadan ibaret, sınıf ayrımı olmayan bu okullar çoğunlukla bir cami imamı veya müezzini olan tek bir hoca tarafından idare edilirdi; okutulan başlıca dersler elifba, Kur'an, yazı, *ilmihal* ve hesaptı; okutma dili Arapça idi.

Türkçe'nin ders dili olarak kabulü Tanzimat (1839) ve II. Meşrutiyet'ten (1908) sonraya rastlar. Tanzimat'tan sonra "iptidai" daha sonra da "ilk mektep" adlarını alan ilkokullar kurulmuştur (Ergin I, 1977:82 vdd.) Tanzimat'ta *sıbyan mektepleri* eğitime devam etmiş, iyileştirilmeleri işi 1908'den sonra ele alınabilmektedir (TCTS).

sıçan dişi. Namaz bezi, mendil gibi küçük parçaların kenarına bir veya iki tel çekilerek yapılan antika (Gönlü 1973:16); sıçan dişiyle delinmiş gibi delikli işleme ve dikişler (OTDTS III).

sıkma. Yukarı kısmı bol, baldır kısmı sımsıkı kopça ile ilikli, dışa giyilen erkek alt giysisi, *potur*; bir *potur* adı (KT).

sıracı. *Çengi* takımında çalgı çalan kadınlar.

sırma. Haddeden geçirilerek iplik gibi ince bir hale getirilmiş (sıyrılmış) altın veya gümüş tel (SA IV); iplik çevresine iplik hiç görünmeyecek şekilde sık sarılmış madeni tel; *zerbaf* ve *seraser* gibi çok değerli kumaşlarda altın, gümüş tel kullanılmıştır; yuvarlak ve yassı olmak üzere iki çeşidi vardır (Atalayır 1993:62).

Sihâm-ı Kaza. Nefî'nin (ö. 1636) babasını yerme ile başlayan ve açık saçık manzumelerle dolu olan eseri (Levend I, 1973: 151, 154).

silahtar ağa. bkz. s. 238.

silahşör. "Vüzerâ" konaklarında muhafız olarak görev yapanlar. Taşra asillerinden olarak padişah hizmetinde bulunan tüfekçi bölüğü (KT). Padişahın özel muhafızlarına verilen unvan ("silahşoran-ı hassa"); 1908'den sonra kaldırılmıştır (TCTS).

sikke. Mevlevilerin giydiği kütlah; bkz. s. 412. Kıymetli devletin resmi damgası ile teminat altına alınan madeni para (OTDTS III). Paralara ve dirhemlere vurulan damga (KT).

silsilename. Önemli bir kimsenin, bir ailenin babadan oğula bütün soy kütüğünü gösteren cedvel veya kitap (KT; OTDTS II).

sim. Sözlük anlamı, 'gümüş', 'gümüşten yapılmış'ır; işlemlerde kullanılan *sim*, altın yaldızlı gümüş tel (Sürür 1976:32) ya da gümüş taklidi sırma veya maden teldir (OTAL); *sim* çekilen imalathanelere 'simkeşhane' denir (SA IV).

simâ. Sema; Mevlevi dervişlerinin *ney*, *kudüm* eşliğinde özel bir şekilde dönerek yaptıkları *zikir*, âyin (KT); bkz. s. 412.

simâ-hane. bkz. s. 413

sinameki. Halk arasında "yaprak sinameki" (*Folium sennae*) ve "karasinameki" (*Folliculi sennae*) olarak bilinen iki cinsi de eskiden beri müshil olarak kullanılır (Demirhan 1975:135).

şinekemanı. Şimdiki keman Batı musikisinden alınmadan önce Türk musikisinde kullanılan keman çeşidi; boyuna değil daha irice olduğu için göğüse dayandığından *şinekeman* denmiştir (TMA II/2).

sirkencebin. Bal ile sirke şerbeti (KT).

sitil. İçine ateş konan ve üstüne kahve güğümü oturtularak üç tarafından kalın zincirlerle bir halkaya asılı olduğu halde elde istenilen yere taşınabilen, ayaklı ve büyük bir tas biçiminde kab; gümüş, *tombak* gibi madenden yapılan *sitil* eskiden Osmanlı saray ve konaklarında misafire kahve ikramında kullanılırdı (EEA II; OTDTS III). Berberlerin duvara asıp altındaki musluktan dökülen sıcak su ile müşterilerin başını yıkadıkları bakır kap (KT).

siyadet. İmam Hz. Hüseyin yoluyla Hz. Muhammed'in sülalesine bağlı olma (KT); bkz. *şerafet*.

sof. Tiftik yapıtaşından ince bükülmüş iplikle dokunduktan sonra ('ham sof'; 'som sof') yıkanıp fırınlanarak kullanılacak hale gelen ve parlaklığını kazanan değerli bir kumaş; beyaz, siyah ve al renkleri en aranan cinsleridir (Altay 1979:16). Tiftikten, ince keçi kılından *şall* gibi dokunan bir cins kumaş; *ince sof*, *kalın sof*, *mevceli* denilen çeşitleri olduğu gibi dokundukları yere göre *Ankara sof*, *Bağdat sof*, *Tosya sof* adlarıyla anılırlardı. En ünlüsü olan *Ankara sof* yurtdışına da satılırdı; *sof* tan erkeklere cübbe, kürk kaplaması, kadınlara *ferace* yapılırdı (OTDTS III; TGKSS).

sofra iskemlesi. Yemek iskemlesi; bkz. *iskemle*.

soğuk bez. Keten ipliğinden sık dokunmuş ince beyaz bez; bu cins bezler *Musul*'da dokunduğu için 'musulî' de denir (SA IV).

soğukluk. Hamamın az ısıtılan yeri (AMS).

som. Yekpare, bütün ve içi dolu, kaplama olmayan, katışksız (KT); bıçak vs. sapı, tesbih gibi şeyler yapılan balık dişi; Kuzey Atlantik Okyanusu'nda yaşayan mors'un (*Odobennus rosmarus*) üst köpek dişlerinden elde edilir (Gorbon 1987:92; KT; ZoTS).

somaki. Küçük beyaz benekli, koyu kırmızı ya da yeşil renkte, mermer benze-yen, iyi cilalanabilen, sert bir taş cinsi; *somaki*'den sütun, vazo, trabzan vb. yapıldığı gibi masaların üzerine levha halinde de konur (SA IV).

son. bkz. *ş*.

soygun. Düşün vb. tören ve toplantılarda ücret karşılığı hizmet eden kadınlar; bkz. s. 19, 424.

su teresi. *Herba nasturtii aquatici*; Anadolu'da yaygın bir bitki olan *Nasturtium officinale* R.Br. türünün taze veya kurutulmuş çiçekli dalları; kuvvet verici, vitamin eksikliklerini giderici, idrar arttırıcı ve iştah açıcı gibi özelliklerinden dolayı eski çağlardan beri sebze ve ilaç olarak kullanılmaktadır (Baytop 1984:383 vd.).

sudur. Sadr'ın çoğulu. *Kazaskerler* (Rumeli ve Anadolu) hakkında kullanılan bir terim (KT; OTDTS III).

suleha. Dinin emir ve yasaklarına uyarak hareket edenler (KT).

sûr. Düğün ve sünnet gibi bir merasim münasebetiyle yapılan şenlik; düğün.

Sûr-ı Hümayûn. Osmanlı padişah ailesiyle ilgili resmi şenlik (KT); ayrıca bkz. s. 394, not 14.

surre (sürre). Akçe kesesi, para çıkını. Osmanlı padişahları tarafından her yıl *surre emini* ile Mekke ve Medine halkına, şeriflere gönderilen ve Mekke emiri, Mekke kadısı ve diğer ilgililerin huzurunda dağıtılan para ve çeşitli armağanlar; *surre-i hümayûn* (Uzunçarşılı 1988:385).

surre alayı. *Surre*'nin gönderilmesi dolayısıyla yapılan merasim; bkz. s. 319.

surre emini. Her yıl padişah tarafından *Haremeyn*'e bağışlanan *surre*'nin götürülmesi ve dağıtılması ile görevli olan kimse; bu görev asker, *mülkiye* veya *ilmiye* sınıfından yüksek rütbeli bir memura verilir; her yıl bu göreve bir başkası atanırdı (KT; OTDTS III).

surtika tertibi. Müshil olarak kullanılan eski bir halk ilacı; bkz. s. 351.

su yolcu. Su yollarının, çeşmelerin bakımı ve onarımını yapan (OTDTS III).

suzenî. İşlenecek örnek üzerine çizildikten sonra gergef veya kasnağa gerilen kumaşa tığ ile yapılan ince işleme; iğne ile yapılan *kasnak işi* denir (Gönlül 1973:19; Sürur 1976:40); kasnak iğnesi ile işlenen bir tür işleme olup adını iğne anlamına gelen "suzen" den alır (OTDTS III).

sülâle-i tahire. Hz. Muhammed'in temiz sülâlesi (KT).

"Süleymaniye işi" mangal. Süleymaniye mangal; İstanbul'da Süleymaniye'deki atölyelerde imal edilmiş en makbul mangallardan; çoğunluğu tablalar üzerine oturtulan dökme pirinçten, üç ayaklı, yuvarlak veya oval biçimli, dilimli, çeşitli büyüklükte, süslü ve gösterişli örnekleri vardı (Alp 1992a:90 vd.; Büngül II:14).

sütlümen (sülmen). Süleymanî, süblime, ak sütlümen (*Hydrargyri chloridum*) gibi adlarla da geçen, civa ile klor birleşiminden oluşan ($Hg Cl_2$) çok zehirli bir madde; antiseptik, asalak öldürücü özellikleri vardır (Baytop 1993:172; KT; ML 1:250; ML 11; Rh).

sülûs. *Sülûs hat*, *hatt-ı sülûs*, *sülûs yazı*; eski İslami yazılardan; her bir harfin üçte iki bölümünün düz, üçte bir bölümünün yuvarlak olması başlıca özelliğidir; yazının *sülûs* (=üçte bir) adını alması bu oranların daima korunmasındandır; ağız genişliği yaklaşık 2.5 mm olan kavisli kalemle yazılır; *sülûs*, *hat sanatı*'nın esas kabul edilir ve *hüsn-i hat* öğrenmeye her yazının temeli olan *sülûs*'le başlanır; *sülûs* ve *nesih*, güzellikte birinci gelir (Yazır 1981:78, 88, 108; OTAL); Kur'an-ı Kerim'lerin, el yazması kitapların başlıkları, sûre başları, çoğu *hat* levhaları *sülûs*'le yazılmıştır; en sanatlı Kur'an-ı Kerim'lerin bir satır *sülûs*, bir satır *nesih hat* ile yazıldığı görülür (Rado:17).

sünnet. Âdet, yol; Hz. Muhammed'in farz ve vacib olmayarak yaptığı ibadet, söz ve davranışlarıyla yeğlediği tutum, yaşayış şekli; Müslümanlarca tutulması gerekli olan, sevab kazandıran yol; *sünnet* deyimini bir bakıma *hadis* deyiminin anlamdaşıdır (İİS; OTDTS III).

sürme. Göz kenarlarına ve kirpiklerine sürülen boya, çok ince madeni siyah toz, *tutiya* (KT; TGKSS).

sürütme. Denizdibinde sürüklenerek balık, istiridyeye avlamaya ve düşmüş eşya almaya yarayan demir çerçeveye geçirilmiş bir çeşit ağ. Deniz üstünde sürütülüp balık tutulan bir çeşit olta (KT).

sütüne. Bebeği emzirmesi için ücretle tutulmuş kadın.

Şafiye. İbnü'l-Hâcib'in (Cemaleddin Ebu Amr Osman; 1175-1249) *şar'f'a* ait eseri; medrese ders kitabı (İA 5/2:856; Uzunçarşılı 1965:30).

şah. Satranç taşlarından biri.

şahtercotu. *Herba fumariae*, tilki kişnişi; adını 'şah-tar' (sebzelerin şahı) kelimesinden alan, çok eskiden beri halk hekimliğinde kullanılan bir tıbbi bitki; kan temizleyici, idrar verici etkilere sahiptir (Baytop 1984:387).

şak kündesi. Güreşte ayakta uygulanan bir oyun (ML 7, 727).

şakird. Aslı sağird; talebe (öğrenci); çırak, mürid, acemi dükkân yavaşması (Gök-yay 1982: 520; OTAL); önceleri 'memur mektebi' görevini de yapan resmi dairelerde şimdiki 'stajyer' yerine kullanılan bir terim; hiçbir şey bilmeden bir kaleme yazılan genç orada yazı *maşk* ettikten ve kalem muamelesi öğrendikten sonra kalemin yazılarını yazmaya başlayıp aylığa geçerci; Tanzimat'tan sonra bunlara 'mülâzım' denildi (Ergin I, 1977:65 not 4; OTDTS III).

şakşak. Bir tarafından iki ucu bitleştirilmiş iki parça tahtadan yapılma, parçaları birbirine vurulduğunda ses çıkaran alet; *ortaoyunu*'nın en önemli araçlarından; *şakşak* yerine 'pastal', 'pastav' 'papel' terimleri de kullanılır; elinde bulunduğu *pişekâr*'ın 'oyun-başı' olduğunun işaretidir; ses çıkarıcı bir alet, bir güldürme yöntemi olarak kullanılması yanı sıra oyuna yön verme, oyuncuları uyarma, işlevlerini bildirme görevini yapar; yine *pişekâr* denilen hokkabaz ustasının da elinde *şakşak* vardır, bununla *yavdâk*'ına vurur (And 1969:229 vdd.; Kudret 1973: 63 vd.).

şal. Değerli bir yünlü kumaş. Parça olarak dokunur; en güzelleri İran ve Hindistan'da dokunmuş olan Lahur, Keşmir, Kaşan, Kirman, Horasan şallarıdır. Trablusgarp, Tosya, Gürtün şalları da makbuldür; özgün deseni, "şal desen" tanımına yol açmış badem motifidir; yollu, serpme çiçekli de olur. İpekten dokunmuşları da vardır. Çeşitlerine göre omuz, boyun, baş örtüsü, sarık, bele kuşak, hırka, yorgan yüzü, yastık yüzü, bohça yapılırdı (Atalay 1993:61, EEA II, OTDTS III, TGKSS).

şal kuşatma. Düğün gibi baba evinden ayrılmadan önce gelinin beline babası tarafından *şal* sarılması; *şal* yerine tokası elmaslı sırma şerit kemer de bağlanır (Saz 1972:259).

şalakl. Halk dilinde "şelakl"; *şal* taklidi ince yünlü bir kumaş; kadın entarisi, hırkası, yorgan yüzü vb. yapılırdı; 'çerkeziye' ve 'buhurlu' denilen cinsleri vardı; bir cinsine de *lahurakl* denirdi (KT; SA IV; TGKSS); alpaka, Fransız merinosu (Rb).

şalt. Keşmir keçisi kılından veya tiftikten dokunmuş ince, *şal* gibi makbul bir yün-lü kumaş; çiçeklilerinde çiçek motifleri arasında *şal*'daki gibi çubuklar bulun-mazdı; düz renkleri de olurdu; top halinde değil, *arşın* ile satılırdı; kadın ve erkek için hırka yüzü, entari, şalvar, *mintan* yapılırdı (TGKSS).

Şam kumaşı. Şam'da dokunan bir kumaş cinsi; çizgisine "Şam kitabisi" denir (SA IV).

şamata teli. Gelin teli (Rb). Azıcık dokununca ses çıkaran gayet inçe tenek (KT).

Şam hırkası. Kalınca astarlı, üzeri süsleyici çizgiler halinde ince dikişli, bol kollu, yakası açık, eteği diz kapağına kadar inen bir erkek hırkası; tercihan Şam ipekli ve pamuklularından yapıldığından bu adı almıştır; sıcak havalarda entari üzeri-ne giyilirdi (OTDTS III; SA IV; TGKSS).

Şapsuğ. Bir Çerkez kabilesi (LA 3:375 vdd.).

şarka. Divan edebiyatında bestelenmek üzere yazılmış manzume (ETS). Klasik Türk şiirinin bestelenmeye mahsus, çoğunlukla nakaratlı kıt'aları; klâsik Türk müziğinde en çok kullanılmış kompozisyon şekli (KT; TMA II/1).

şayka. Kürekle hareket ettirilen altı düz büyük kayak; nakliye işlerinde kullanılırdı. Osmanlı donanmasında hafif savaş teknesi; *şayka* da denirdi (Uzunçarşılı 1988:458).

şebes. Yük hayvanına takılan gem (KT).

şemame. Güzel koku veren şey; kokusu için elde tufulan top gibi şey (Rb).

şem'a. Şama; mumlu fitil, muma batırılmış fitil (KT). *Karagöz* perdesini ve gö-rüntüleri arkadan aydınlatan kalın mum (Kudret 1968:48; Gökyay 1978:394); bu mumlar arkadan perdenin çerçevesine iplerle tutturulmuş *peş-tahtan* (veya *destgâh*) denilen bir rafa konulurdu (And 1969: 166).

şem-endam. 'Mum boylu ok' anlamına gelen bir ok çeşidi; boynu incedir, gövde, uzunluğunun üçte biri kadar olan yerde çok kalınlaşır, uca doğru fare kuyru-ğu gibi incelir (Gözyayın 1976:2).

Şemsiye (Şemsiyye). Medreselerde okutulan mantık kitabı; yazarı kısaca Kâtibî adıyla tanınan Necmüddin Ömer b. Ali el-Kazvî'ni'dir (Ö. 1294); büyük İslam bilginlerinden Nastrüddin-i Tusî'nin (Ö. 1273) öğrencisiydi; bu eserini hoca Şemsüddin Mehmed için yazmış ve ondan dolayı adını *Şemsiyye* koymuştur; en tanınmış *şerh*'lerinden biri *Şerh-i Kutubî* dur (Kâtip Çelebi II: 1063, Uzun-çarşılı 1965: 27, not 5).

şepcah. Bir yay çeşidi.

şerafet. İmam Hz. Hasan yoluyla Hz. Muhammed'in sülalesine bağlı olma (KT); bkz. *şayâdet*.

şeref-i şems. bkz. *vakt-ı mes'ud*.

şerh. Bir eserin güçlüklerini ve açık olmayan bölümlerini çözüp açıklama; bir ese-rin cümlelerini kelime kelime açıp açıklayarak yazılan *risale* ve kitap (Gökyay 1982: 521; KT).

Şerh-i Kutub. Medreselerde mantık dersinde okutulan *Şemsîyye*'nin en tanınmış *şerh*'lerinden; Kutbuddin Muhammed b. Muhammed et-Tantânî (Ö. 1364) tarafından yazılmıştır (Kâtip Çelebi II: 1063).

şer'î. İslam dininin esaslarına ve İslam dininin emrettiği dünya nizamına uygun olan şey (OTL).

şeriat. Müslümanlıkta dinsel yasa ve kurallar (TTS III); bilhassa âyetler ve hadislerle kıyas, icma-ı ümmet ve büyük imamların 'icthad'ı üzerine kurulan ilahi kanun (KT). Tanrı buyruklarının tümü; Kur'an ve *hadis*'lerle belirtilen İslam dini kuralları ve hukukunun tümü (İLA).

şeshane. Altı dilimli, altı yivli ya da köşeli (Rk; SA IV). XVII. yüzyılda Türk musikisinde kullanılan ud'a benzer fakat sapı ondan uzun ve perdesiz bir saz; altı kıl teli bulunduğundan bu adı almıştır (Gökyay 1978: 395; TMA II/2). Nam-lusu altı köşeli ve altı yivli olan tüfek (SA III).

şakk-ı evvel defterdarlığı. Osmanlı Devleti'nde maliye örgütünün başı olan makam; Tanzimat'tan sonra yerini Maliye Nazırlığı almıştır (OTDTS III); bkz. *defterdar*.

şıpsıp. Genellikle kırmızı *sahîtiyan*'dan yapılan, ökçesiz ve arkalıksız kadın terliği.

şırlağan. Susamyacı (KT).

Şile çekirtmesi. bkz. *çekirtme*.

şimsîrbaz. Şemşîrbaz; keskin kılıçlarla çeşitli hüner oyunları sergileyen sanatkar.

şip. Şib; kıl gibi ince gümüş telle beraber dokunan ipekli bir kumaş (Saz 1974:225, not 1; OTDTS III); telli bir nevi bürüncük (KT); çözüstü ince tel ve atkısı ipek olan, bugünkü lamelere benzeyen bir kumaş (Özbel 1947:21).

şirazi. Güreşte bir oyun.

şişebaz. Şişelerle hünerli oyunlar yapan sanatkar.

şitaiye (şitaiyye). Kış münasebetiyle yazılmış, başlangıç bölümünde (teşbib'te) kışın tasvir edildiği *kaside* (EL; ETŞ).

şuhur-u selâse. Arap aylarından Recep, Şaban ve Ramazan ayları hakkında kullanılan bir terim, halk arasında aynı anlama gelen "üç aylar" denilir; kutsal sayılan bu ayları dindarlar çeşitli ibadetlerle geçirirler (OTDTS III).

şürefa. *Şerif*'in çoğulu; Hz. Muhammed'in soyundan olanlar (KT).

tabaka-yı ülâ. bkz. *ülâ*.

tabir (ta'bir). Terim, deyim. Düş yorma, rüya yorumu (KT III; OTDTS III).

tablakâr. Büyük konaklarda mutfaktan yemek tablalarını getirip götüreren, başta mutfak ve yemekle ilgili olmak üzere çeşidi temizlik ve ayak işlerini yapan hizmetkar. Anadolu'dan gelenlere seraydar (saraydar; tablakâr), Van, Bitlis yöresi Ermenilerinden olanlara *ayvaz* denirdi.

taç. Bazı şeyhlerin ve dervişlerin giydikleri *kavuk* (KT). Giyenlerin ait oldukları

tarikata göre biçimi ve üzerine sarılan sarığın rengi ve sarılış şekli değiştirdi (TGKSS); bkz. s. 413.

taht-ı revan. Ön ve arka taraflarındaki kollardan dört kişi veya ekseriya iki katır ya da at tarafından taşınan tekerleksiz, eski bir taşıt aracı; padişahlar, *ricat* ve hanımlar, özellikle hastalara mahsustu; üstü örtülü, etrafı pencereci olup kapalı bir oda biçimindeydi (OTAL; SA IV).

takatuka. Taktuka da denir (KT; EEA II); eskiden tütün çubuklarının kültünü silmek için odanın ortasına konulan geniş tabla; bkz. s. 425.

takdime. Kendinden üstün kimseye takdim olunan şey, verilen hediye veya bir hatıra (KT).

takiye (takiye/takye; takke). Kavuk, fes, külâh vb başa giyilen şeylerin terden kirlenmesini önlemek için altına giyilen ince bezden yapılmış, çoğu yarınküre biçiminde ve başı tamamen örtecek küçüklükte hafif başlık; bebeklere, küçük çocuklara giydirilen başlık (LN; OTDTS III; TGKSS).

ta'lik. *Talîk hat, hatt-ı talîk, talîk yazı*; her harfi yuvarlağımsı olan, düz harfi bulunmayan ölçülü bir yazı; 'Acem yazısı' da denir; Osmanlılarda *talîk*, levha, kitabe ve kitap yazısıdır; boyca *nesih* ve *sîlûs'e* göre kısa olması dar ve uzun zeminlerde tercih edilmesine neden olmuştur; Evkaf Dairesi'nde resmi yazı gibi kullanılagelmiş, Şeyhülislamlık Dairesi'nde ve *ser'i* mahkemelerde resmi yazı gibi kullanılmıştır (OTDTS III: 391 vdd.; Yazır 1981:81).

talika. Tek atla çekilen, dört tekerlekli, kapalı araba. Dört köşe, sandık gibi olup yandan binilirdi; oturma yerleri yanlarda olan ve arka taraftan binilen uzunca arabalara da *talika* denirdi. (SA IV).

tanbur. Klasik Türk musikisinin en ünlü çalgısı, mızraplı çalgıların en güzel ve zarifi; *bağ'a*'dan yapılan mızrabının üç tarafı biraz ince ve yana doğru hafifçe yontulmuştur (TMA II/2).

tandır. Bir ısınma düzenei; altına mangal içinde ateş konmuş, üzerine her tarafını kaplayan bir yorgan örtülmüş alçak bir masadan ibarettir; yanmaması için masanın altına teneke kaplanır; çevresine oturulup altına ayaklar sokularak ısınılır (OTDTS III; SA IV); ayrıca bkz. s. 214.

tandırname. Kış günlerinde *tandır* başında otururken söylenenler gibi masal, asılsız hikâyeler hakkında mecazî anlamda kullanılan bir terim (OTDTS III); bkz. s. 215, not 105.

tarîh. Harfleri, *ebced hesabı*'na göre sayılara çevrilince bir olayın yılını gösteren bir cümle veya bir mısra ya da bir beyit, önemli tarih olayları, büyük adamların hayatlarına ilişkin olaylar, doğum ölüm gibi olaylar için *tarîhler* söylenmiştir; cami, çeşme gibi hayır yapılarının kitabelerine de böyle *tarîhler* yazılması gelenektir; *tarîh söyleme*'nin çeşitli yolları vardı ve bunlar değişik adlarla tanımlanırdı (EL; ETS).

tarîh söylemek. 'Tarih demek' ya da 'tarih düşmek' de denir.

tarîk. Bir ok çeşidi.

Tarîk-i Bedevî. bkz. *Bedevîyye*.

Tarîk-i Kadirî. bkz. *Kadirîyye*.

tarz-ı has. Bir ok cinsi; bkz. s. 376, not 5.

tasavvurat. Medreselerde okutulan mantıkla ilgili ders (Uzunçarşılı 1965: 21, 345). Mantık ilminin düşünce ve teorisinden söz eden bölümü; karşıtı *tasdikât*.

tasdikât. Medreselerde okunulan mantığın bir bölümü olan ders (Uzunçarşılı 1965: 21, 345).

Taşköprü. bkz. Taşköprülü-zade.

Taşköprülü-zade. Taşköprü-zâde Ahmed İsamüddin (1494-1561); XVI. yüzyılın büyük âlimlerinden; bkz. s. 81, not 52.

taşra vîzerası. Taşra vezirleri; II. Mahmud dönemine kadar vilayetlerin yönetiminde vali ve mutasarrıf unvanları ile görev yapan vezirler (*TCTS*); bkz. s. 173, not 35.

tavhane. Tabhane; yoksul âmaların barınması için yaptırılmış bina; hastahanedен çıkıp nekahet devresini geçirme ya da taşradan gelip de iş buluncaya kadar barınma ihtiyacını duyan fakirler buraya sığınırldı (*OTDTS* III; *SA* IV); bazı çok işlevli camiler ile külliyelerde yer alan misafirhane ya da toplantı salonu olarak kullanıldıkları sanılan mekânlar (*SKTS*); parasız otel veya misafirhane; uzun yolculuk etikten sonra kente gelenlerin ananeye göre üç gün misafir kalıp kendilerine kalacak bir yer aradıkları misafirhane (Ergin 1936: 22 vd.)

tavla uşağı. Ahır uşağı; işi sadece tavlada (at ahır) hizmet etmek olan seyis uşağı (*KT*).

taye (daye). Yeni doğmuş çocuğa sütünelik yapmak üzere çocuğu ile beraber satın alınmış emzikli *cariye*. Dadı demek olan *daye*'den çıkmadır (*KO*; *KT*).

tebdil kayığı. *Tebdil piyadesi*; padişahların kıyafet değiştirerek kendini tanıtmadan Boğaziçi'ne çıkışlarında bindikleri kayık (*OTDTS* III).

teber. Eskiden bazı dervişlerle padişahların maiyyet halkından *peyh*'lerin taşıdıkları uzun saplı ay balta (*OTDTS* III; *SA* IV).

tecvid. Kur'an'ı güzel okuma ilmi (*MOL*); Kur'an'ı harflerin hakkını vererek, gerekli uzatma ve kısaltmalara uyarak okuma ilmi; bu ilim hakkında yazılmış kitap (*KT*, *TTS* III); Arap 'elifbe'sinde bulunan yirmidokuz harfin nasıl okunacağını öğreten bilim dalı (*ETS*).

tefarîk. Tefarîk, *Pogasteon patchouli*; Doğu Hind adalarında yetişen beyaz çiçekli bir bitki olup yapraklarından antiseptik ve böcek kaçırıcı özellikleri olan, kuvvetli özel kokulu uçucu bir yağ (*Oleum Patchouli*) çıkarılır; kurutulup top haline getirilmiş yaprakları çamaşırları, elbiseleri kokulandırmak, güve gibi böceklerden korumak için keseler içinde bohça, sandık ve dolaplara konulur

(Baytop 1984: 397 vd.; *Rh*); *tefurik* otundan yapılmış koku; eskiden *tefurik lavantası* olarak anılırdı (*RKO*).

tefe'ül. Fal açma, fal tutma (*OTDTS III*). Uğur sayma, iyi fal sayma (*KT*).

Tefsir-i Kadı Beyzavî. *Tefsir ve kelâm* âlimi Abdullah bin Ömer Beyzavî'nin (?-1291?) ünlü *Envarü'r-Tenzil ve Esvarü'r-Te'vil* adlı Arapça Kur'an tefsiri; Sünni medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuş, üzerine haşiyeler yazılmış ve basılmıştır (*İA II*: 593; *TA VI*:300).

Teftâzânî. Sa'düddin Teftâzânî (1322-1389/ veya 1394); belâgat, *fıkıh*, *aklîd*, *nahiv*, *ma'ani*, mantık vb. konularda çok tanınmış bir İslam bilgini; birçok eseri medreselerde ders kitabı olarak okutulurdu; bkz. s. 79, not 46.

tehniye. Tehniyet; tebrik etme, kutlama (*KT*).

tehniye cemiyeti. Hacı olan kişinin döntüşünde evinde tertiplenen ve bir hafta süren kutlama.

tekmil-i ntisah etmek. Medreselerde okutulması âdet olan bilimleri okuyup tamamlamak (*LN*).

telhis. Özetleme, uzun yazıyı kısaltma anlamına gelir; eskiden sadrazamların padişahın onayını gerektiren bir konuyu özet halinde yazarak kendisine sundukları kâğıt; padişahın görüş ya da emri önceleri bizzat kendisi, sonradan Mabeyn Başkâtibi tarafından çok kısa olarak yazılıp *telhis* iade edilirdi; sadrazamın görüşünün de belirtildiği kâğıtlara ise 'takrir' denirdi; sonraları iki terim birbirine karıştırılmıştır; II. Mahmud zamanında *telhis*, 'takrir-i âlî', Tanzimât'tan sonra 'tezkiire-i mar'za' adını almıştır (*OTDTS III*; Uzunçarşılı 1986:66 vdd., 68 not 2).

Telhis. *Telhisü'l-Miftah fi'l-Maanî ve'l-Bayan*; Celâlüddin Muhammed b. Abdurrahman el-Kazvîni'nin (ö. 1336) belâgata ait eseri (Develioğlu 1973: 312; Kâtip Çelebi II: 473).

telli seval. bkz. *seval*.

tentene. Dantela, dantel. Her türlü ipekle örülen ya da mendil, giysi vb. kenarına işlenen türlü biçimde ince ve ağması örgü (*KT*; *TDKTS*).

ter yatağı. Doğumdan sonra lohusanın yatırıldığı yatak; ter döşegi (*KT*).

terazi. İp cambazlarının gösteri sırasında denge sağlamakta kullandıkları sınk.

terkeş. Bir çeşit kısa çubuk; bkz. s. 244, not 34.

terlik. İnce beyaz bezden (patiska, vb.) dikilen veya yünden yapılan takke, başlık; *arakiye*'ye halk arasında verilen ad. Ev içinde giyilen hafif bir ayakkabı (*KT*; *TKGSS*).

Tersane-i Âmire. Osmanlı Devleti'nin İstanbul'da Haliç'te yer alan gemi yapım. tezgâhları; bkz. s. 323, not 23.

tesmiye. Ad koyma, isim verme (*KT*).

tevbih. Tekdir; azarlama; memurlar hakkında uygulanan disiplin cezalarından, kınama cezası (*TTS III*).

tevliyet. Bir vakfa *mütevelli* tayin etme; *mütevelli* sıfatı ve vazifesi (KT).

tevşih. 'Süslemek' anlamına gelir; Mevlid ve Mi'raciyye (Mirac'ı konu alan manzume) aralarında okunan musiki eserleri; konusu bakımından *na't*tır; iki ila altı mısradan ibaret olup çeşidi makamlarda bestelenmişlerdir (OTDTS III).

tevşihhan. *Tevşih* okuyan.

tezhib (tezhip). Arapça 'zeheb' (altın) sözcüğünden gelir, 'altınlama' anlamını taşır; altın ve boya ile yapılan süsleme sanatı; bu süslemenin yalnız altın kullanılarak yapılmasına 'halkârî' denir; eskiden önemli her el yazması eser, özellikle Kur'an-ı Kerim'ler, *hüsn-i hat* levha ve *murakka'*ları ile padişah tuğraları tezhiplenirdi (SA IV).

tezkiye. Tezkere (halk ağzında bozulmuş şekli); aynı şehirdeki resmi daireler veya şahıslar arasında yapılan yazışma; esnafa ve halka verilen resmi kâğıt; genellikle şairlerin hayatları ve şiirlerinden söz eden eserler, bkz. *tezkiye-i şuara* (KT; OTDTS III).

tezkiye-i şuara. Tezkiretü's-şuara, tezakir-i şuara; şairlerin kısa hayat hikayeleriyle eserlerinden örnekler bulunan, edebiyat tarihi niteliğinde yazılmış kitaplar; bkz. s. 450, not 103.

tımar. Hayvanı temizleyip hizmetini görme. Ağaç bakımı. Hastaya, yaraya bakma. Eskiden sipahilerle zaimlere düşmandan alındığı sırada kılıç hakkı olarak verilen beylik arazi; savaşa göndermeye mecbur oldukları belli sayıda askere karşılık o arazinin öşürünü kullanırlardı (KT); *tımar 20000 akçe'ye kadar gelir getirirdi; 1848'de tımar usulüne son verilmiştir* (OTDTS III).

tırpan. Güreşte rakibini sendeletmek, devirmek için ayağın iç tarafıyla onun baldırına veya ayak bileğine çarpma oyunu (TDKTS).

tır. Ok.

tîrendâz. (Çoğulu tîrendâzân) ok atan.

tîrendâzlık. Okçuluk.

tırkeş. Savaşta kullanılan bir ok çeşidi; yayı kızılıktan yapılır (OTDTS III). Okların konduğu mahfaza, ok kuburu (KT, OTDTS III).

Trabzon bezi. Çamaşırılık kaba pamuklu bezlerden; amele, hamal, kayıkçı gibi avam takımının, kibar kapılarındaki uşakların iç gömlek ve iç donları Trabzon bezinden yapılırdı; dokunduğu şehrin adıyla anılan bu bez, Türk dokumalarının en eskilerindendir (TGKSS).

tombak. Altının cıvada eritilmesi ile elde edilen amalgamın bakır ya da pirinç kaplara sürülmesi suretiyle yapılan altın kaplama işlemi; bu şekilde altın kaplanmış kap (Kayaoğlu-Pekin 1992:158). Sarı madenden bir koyun saati cinsi; bkz. *helali*.

torba gezi (kezi). Gürgenden yapılan, ucunda "temren" denilen bir madeni parça bulunan *yeleksiz* talim oku (bkz. *hava gezi*).

toy kuşu yeleği. bkz. *yelek*.

toz bağı. bkz. *tozluık*.

tozluk. *Potur*'a bağlı veya eğreti olarak ayakkabıların üzerine inen, baldır tozdan koruyan, uzun çorap koncu biçiminde paçalık (KT; SA IV); kısa *diz çakısı* giyenlerle ayakkabılarını çorapsız giyenlerden bazılarının kirlenmemesi için baldırlarına geçirdikleri kumaş parçası (TGKSS).

tömbeki. tenbakü; tütün demek olan tobako'dan gelme; nargile ile içilen tütün cinsi (KT).

tuğ. Üzerinde altın yaldızlı veya gümüş bir top ile bazen gümüş bir hilâl bulunan kadife kaplı bir sink ile sığın tepesinden aşağıya doğru sarkıtılmış uzun ve boyalı at kollarından oluşan görev ve rütbe işareti. Vezirlerin üç tuğu, padişahların altı tuğu vardı (Uzunçarşılı 1984:262).

tuğcu. Alayla giden *tuğ* sahiplerinin tuğlarını taşıyan görevliler.

tuğrakeş. Padişah buyruğu olan vakfiye, *berat*, *ferman* vb. resmi belgelerin başına *tuğra çekmek* işini yapan memur; padişahın adını içeren, onun nişanı, imzası demek olan *tuğra*, önceleri *nişancı* (bkz.) tarafından çekilirken 18. yüzyıl sonlarından itibaren bu görev, muavini olarak tayin edilen *tuğrakeş* tarafından yürütüldü; Bâb-ı Âli'de bu işi yapan memurlar 1838'den sonra çok 'tuğrantivis' olarak adlandırıldı (BEA II:103, OTDTS III; Uzunçarşılı 1988: 222 vd.; 227).

558

Tuhfe-i Vehbî. Farsça'dan Türkçe'ye değişik vezinli 58 *kita*'dan oluşan manzum sözlük; Türk şairlerinden Sümbülzade Mehmed Vehbî (Ö. 1809) tarafından, elçi olarak bulunduğu İran'dan dönüşünde kaleme alınmıştır (1782); müellifin kelimeleri kolayca hatırd tutulacak şekilde sıralayıp kafiyelendirmekteki başarısı esere büyük rağbet kazandırmış, medrese ve rüştiyelerde Farsça öğretmek için öğrencilere ezberletilen bir kitap olmuştur (İA II: 238).

tulumbacı. İstanbul'da itfaiye teşkilatı kurulmadan önce yangın söndürme işiyle görevli teşkilat mensubu.

tulumbacı yemenisi. Rahat koşulması için en ince *sahriyyan*'dan yapılan, taban köşesi de gayet ince olan çok hafif yemeni; arkasına basılarak giyilir, yangına giderken kaldırılırdı (TGKSS); bkz. *yemeni*.

turuk-ı âliyye. Büyük, yüce tarikatlar.

tutya (tütüya). Göze çekilen sürme; hem süs, hem ilaç olarak kullanılırdı. Çinko (TDES); bkz. s. 231, not 29.

tütüncü terliği. Tütüncüler tarafından giyildiğinden halk arasında bu adla ün yapmış, siyah meşinden yüzü ve altı ince bir terlik; hafifliği nedeniyle evlerde ihtiyarlar rağbet ederdi.

tütüncübaşı ağa. İleri gelenlerin konaklarında tütün alımı, saklanması, önemli misafirlere bizzat *çubuk* veya nargile ile tütün ikram edilmesi gibi işlerle uğraşan gedikli ağalardan (bkz. s. 180). Padişahın tütün işlerine bakan memur. Berberbaşı, kahvecibaşı gibi saltanatın sonuna kadar devam etmiştir (OTDTS III).

ud. Büyük gövdeli, kısa ve kalın saplı çalınırken kucağı tamamen dolduran mızrablı bir çalgı; klasik Türk müziğinde önceleri rağbet görmemiş, ancak XIX. yüzyılın sonlarında benimsenmiştir (TMA II/2).

âlâ. *Mülkiye* rütbelerinden biri; önceleri yalnız *âlâ* olarak konulmuş, sonradan *âlâ evveli* ve *âlâ sanisi* olmak üzere ikiye ayrılmıştı; *âlâ* diğer adıyla *âlâ evveli*, *âlâ sanisi* rütbesinden büyüktü ve *rica*’den sayılarak teşrifata dahil edilmişti; bu rütbeyi alanlar resmi günlerde sırmalı özel elbise giyer, kılıç kuşanırlardı. Diğer rütbeler gibi önceleri memuriyete mahsus iken sonradan memuriyetle ilişkisi kaldırılarak yalnız rütbe olarak verilmeye başlanmıştı (OTDTS III).

ulema. İlim sahibi, bilgin demek olan âlim’in çoğulu; evvelce *müderris*, kadı gibi *ilmiye* mensuplarına denirdi (OTAL; OTDTS III).

ulûfe. Osmanlılarda Kapıkulu askerine, saray ve devlet teşkilatındaki kimi görevlilere üç ayda bir verilen maaş (TTS).

ulûm-ı riyaîyye. Matematik ilimleri (KT); aslında hendese (geometri), hesap (aritmetik), astronomi ve optik gibi ilimler için kullanılan ad; bugün geometri, aritmetik ve cebiri içine alan soyut sayı ilmi; daha geniş anlamda bu soyut ilmin somut verilere uygulanmasını araştıran ilim dallarına verilen ad (Gökyay 1980 b: 178).

urban. Çöl Arapları, Bedeviler (OTS).

usta. Eskiden genç kızlara nakış öğreten hanım; *nakış ustaları* mahallenin ağırbaşlı, hanrı sayılır, eli marifetli ev hanımlarından olurdu (OTDTS III). Kadın hamamlarında hizmet eden ve müşterileri bir ücret karşılığı yıkayan hanım; *hamam ustaları* aynı zamanda *soygan* olarak konaklarda yapılan düğünlerde, *beşik alayı* vb. toplantılarda misafire hizmet etmek üzere tutulurlardı. *Çengiler*’i de temsil verdikleri yerlerde *hamam ustaları* ve ‘soyguncu’ denen kadınlar soyup giydirtirdi (And 1969:60). Saray *kalfalarının* kademlilerine de *usta* denirdi (OTDTS III).

usta çıkarma. Bir sanatı gereği gibi öğrenerek kendi başına yapabilecek duruma gelmiş olana *esnaf loncası* tarafından sılandıktan sonra dükkân açma izni verilmesi.

usturpa. Ucuna kurşun parçaları yapılmış bir tür kırbaç (KT).

üç çifte. bkz. *çifte*.

üç tuğlu. bkz. s. 237, not 9.

ümerra. Reis, bey anlamına gelen *emir* kelimesinin çoğulu; Osmanlı Devleti idari teşkilatında önceleri daha çok *sancak beyleri* hakkında kullanılan bir terim; beylerbeyine de *ümerra* denebilir, *emirü’l-ümerra* unvanı ile de hitap olunurdu. *Ümerra* sonraları askerî bir terim olarak yüksek rütbeli fermanlı subaylar için kullanılmıştır; bkz. *ümerra-yı askeriyye* (OTDTS III; OTL).

ümerra-yı askeriyye. Fermanlı, büyük rütbeli subaylar (KT).

ümümü sıbyan nushası. Çocuk havalesine karşı yeni doğmuş çocuğun kundağına sokulan muska; bkz. s. 13, not 4.

üsküf. Yeniçeri *börk*'ünün dört-beş parmak eninde sırma işlemeli, "yatırtma"sız çeşidi; "yayabaşlar"dan itibaren üst derecelerde bulunan yeniçeri zabıtları giyerdi (OTDTS III; OTL; SA I: 185; TGKSS). İlk zamanlarda Osmanlı padişahları ile şehzadeler ve devlet erkânı da savaş günlerinde beyaz keçeden-sırmalı *üsküf* giymişlerdi (Uzunçarşılı 1984:218).

üstüfe. bkz. *istüfe*.

üzlerlik otu. Nazarotu, yabancı sedcefotu, *Peganum harmala*; tohumları (*Semen Pegani*) nazara karşı tütstü olarak yakılır, meyveleri ipe dizilerek nazarlık yapılır, ayrıca kök ve tohumları kurt düşürücü, uyuşturucu, terletici ve yatıştırıcı etkileriyle halk hekimliğinde kullanılır (Baytop 1963: 237 vd.; 1984: 402).

vakt-ı mes'ud. Uğurlu zaman; bkz. *vakt-ı sa'd*.

vakt-ı nücûm. Vakt-ı nücûmî; yıldızlara göre düzenlenen vakit (OTAL); bkz. *vakt-ı sa'd*.

vakt-ı sa'd. Uğurlu zaman anlamında müneccim terimi; bir işe başlamak için müneccimlere tayin ettirilen, en uygun, en hayırlı, uğurlu olduğuna inanılan zaman; yıldızların hal ve hareketlerine göre hesaplanarak bulunan bu zamana *ferref-i şems*, *vakt-ı mes'ud*, *vakt-ı muhtar* (OTAL), *saat-ı muhtar* (OTDTS III) *vakt-ı nücûmî* (OTAL) *esrefsaat* (OTDTS III) de denir.

vâlâ. yüksek, yüce (OTAL).

Vasiyye. *Vasiyetname*; Birgivi Mehmed Efendi'nin *Risale-i Birgivi* olarak da bilinen Türkçe *ilm-i hal* kitabı; medreselerde okutulurdu (DİA 2: 215; DİA 6: 193).

vekilharç ağa. Büyük daire ve konaklarda, *ricâl* ve orta halli kibar evlerinde alış-verişi yapmak, masrafı görmekle yükümlü görevli.

velime cemiyeti. Evlenme törenine halk arasında verilen ad.

vezneci. Tartı alıcı, terazi vb. yapan ve satan (KT; ML 12).

vükela-yı devlet. Osmanlı İmparatorluğu devrinde kabine azası vekiller, bakanlar (KT).

vükela-yı mazulîn. Azledilmiş vekiller.

vüzera. Vezirler.

yağlık. Bir çeşit mendil; *fevre* de denilen, şimdiki mendillerden büyük olan yağlık, ipek ve sırma ile işlenirdi. Eskiden yemekten kalktıktan sonra el ve ağzın silinmesinde kullanıldığı için bu ad verilmiş olmalıdır (KT, OTDTS III). Yüzün terini ve yağını silmeye mahsus mendil (SA V).

yağlıkçı. İç çamaşırı, gelin ve yatak takımı, havlu, çevre vb. şeyler satan esnaf; mendil cinsinden *yağlık* da sattıkları için bu ad verilmiştir (OTDTS III). Dü-

ğünlerde eğreti gelin elbisesi, tel, duvak gibi şeyleri kira ile veren kimse (TDKTS).

Yahudi kuklası. Yahudi hokkabazlar tarafından oynatılan kukla; bkz. s. 395 not 19.

yamçı. 'Ulak at' anlamına gelen yam'dan (TDES); bazı eğrelerin altına konan yün örtü (KT). Halk dilinde, yağmurluk, ata binen kişinin omuzlarına aldığı geniş giysi (TDES); kalın yünden dokunmuş, bir yüzü uzun tüylü yağmurluk (TDKTS).

yan kalfası. Kübera hanımlarının özel hizmetlerine bakan *cariye*.

yanaşma. Gündelikçi, geçici işçi (KT).

Yanbolu kebesi. bkz. *kebe*.

yapıştırma. Gelin hazırlanırken yüzüne yapıştırılan çeşitli süsler; önceleri çiçek şeklinde kesilen küçük kadife veya atlas parçaları üzerine altın teller, incilerle işlemler yapılır, bazen aralarına küçük yakutlar, zümrüt veya elmaslar yerleştirilir, altlarına dikilen kalın bezden astara zıncı sürülerek gelinin alın, yanak ve çenesine yapıştırılırdı; son zamanlarda *yapıştırmalar* dört elmaştan ibaretti (Saz 1974: 259; TGKSS); bu süsleri yapıştıran kadın sanatkarlara *yüz yazıcı* denirdi (OTDTS III).

yardak. Oyun sırasında *hayalci*'ye yardım eden kişi. Def çalmak, taklitlerin şarkılarını söylemek, tasvirleri sırasıyla *hayalci*'ye vermekte görevli olan *yardak* ayrıca ustanın yanında bu sanatın öğrencisidir (And 1969:167; Kudret 1968:48).

yastık saati. Koltuk yastığı üzerine konarak kullanılan zarflı saat.

yaşmak. Kadınların *ferace* giydikleri zamanlarda başlarını ve gençlikte gözleri dışarıda kalacak şekilde yüzlerini örttükleri yumuşak beyaz *dülbenâ*'den yapılan örtü; yarı şeffaf ince *dülbenâ*'den yapılan bazı *yaşmaklar*'dan gözler dışında burun, kısmen ağız ve şakaklar üzerinden saçlar görünebilirdi (OTDTS III; TGKSS).

yay. Ok atmak için kullanılan bir ucundan öbür ucuna kiriş çekilmiş eğri ve esnek çubuk; *kemân* (TDKTS).

yazma. Üzerine "kalem" denilen fırça ile resmedilerek veya tahta kalıplarla basılarak bezemeler yapılmış kumaş. *Yazma*'dan *yemeni* (başörtüsü), yastık örtüsü, bohça, seccade, yorgan yüzü, mendil, sedir örtüsü, kavuk örtüsü yapılır. Ünlü İstanbul yazmalarının en güzel örnekleri sanat eseri niteliğindeki *Kandilli yazmaları*'dır (Kaya 1974:62; Musahipzade Celâl 1946: 152 vd; SA V).

yedekçi. Akıntıya karşı ipile kayak çeken adam; yedek bir at götüren seyis (KT).

yedi çifte. bkz. *çifte*.

yedi püskül asma. Usta *hayalciler*'e özgü simge; *beş püskül asma* izin ve ruhsatını aldıktan sonra birkaç yıl sonra ünlü ustalar huzurunda oynattığı "Meyhane Oyunu"nda başarı kazanan *hayalci*'ye verilen ustalık ruhsatı.

yeksuvar. Sonradan kullanılmaz olan eski bir ok adı; *peşrev* (pişrev) denilen okun aynıdır (Gözyayın 1976:4).

yeldirme. Hanımların kılarda serbest gezinmek için *ferace* yerine giydikleri hafif üst giysisi; baş örtüsüyle kullanılırdı (*KT*); eskiden *gürde* adı verilirdi.

yelek. Okun dip tarafına (*gez*'ine) takılan kuş kanadından tüyler; *kartal yeleği*, *toy kuşu yeleği*, *kuşu kuşu yeleği* vardı. Okun havada hedefe doğru gitmesini sağlayan bu tüylerin uzunluk ve genişlikleri ok cinsine göre değişirdi (*OTDTS* III).

yemeni. Kısa kenarlı, kırmızı, sarı ya da siyah *sahbiyan*'dan, üstü açık, ucu sivri kaba erkek ayakkabısı; yüzyıllar boyunca asker, halk ve esnaf tarafından giyilmiştir (*SA* V; *TGKSS*); bkz. *tulumbacı yemenisi*. Üzeri kalıpla basılarak desenlendirilmiş veya 'kalem' denilen fırça aracılığıyla resimlendirilmiş ince tül-bentten *yazma* baş örtüsü; *yemeniler*'in bir özelliği de kenarlarının iğne oyaları ile bezeli olması, oya örneklerinde genellikle *yemeni*'nin üzerindeki desenlerin tekrarlanmasıdır (Kaya 1974: 9; 93 vd.); önceleri Yemen ve Hindistan'da yapıldıkları için bu adı almıştır; kadınların başlarına örttükleri *yemeni*'yi erkekler de eskiden fes üzerine *sarık* olarak sararlardı (*OTDTS* III; *SA* V); bkz. *yazma*.

yıldıztaşı. İçinde yıldızlı noktalar şeklinde parlayan mika taneçikleri bulunan sarımsı kırmızı renkte değerli bir taş; tesbih, fincan, sap, nargile başı gibi şeyler yapılır (*EEA* II).

yığit başı. Esnaf loncalarında kethüdâlardan sonra gelen görevli (*OTDTS* III).

yoğurtçu. *Pusatçı* de denilen soytarı; *köpekler* oynarken maskaralık yapardı.

yusuflı. Padişahların yanı sıra sadrazam, vezir ve bazı büyük devlet memurlarının resmi günlerde giydikleri kavuk; *selimî*'ye benzer, farkı tepesinin daha geniş ve üstünün dilediği olmasıdır; tepesi biraz görünmek üzere üstüne *dülbend* sarılırdı. Öntüne iki sorguç takılan bu kavuğu ilk kez Kanuni Sultan Süleyman'ın kullandığı söylenir (*OTDTS* III, Uzunçarşılı 1984:224). Padişahlar, sorguçsuz olmak üzere resmi günler dışında da giyerlerdi (Kumbaracılar: 11, res. 16).

yürük. Musiki terimi olarak hızlı bir tempoyu (*presto*) tanımlar (*TMA* II/2).

yürük beste. bkz. *beste*.

yürük semai. Türk musikisinde bir şekil; klasik *fâsıl*'da *saz semaîsi*'nden önce okunan son güfteli parça (*TMA* II/2).

yüz görümlüğü. Yüz görümlü (*KT*); damadın düğün gecesi gelinin duvağını kaldırmadan önce armağan ettiği değerli bir mücevher (Musahipzade Celâl 1946:17); eskiden güvey, gelinin yüzünü ilk defa bu sırada gördüğü için verdiği hediyeye bu ad verilmiştir (*OTDTS* III).

yüz yazısı merasimi. Düğün töreni, *velime cemiyeti*; gelinin yüzünün çeşitli *ya-pıştırmalar*'la süslenmesine *yüz yazmak* dendiğinden düğün bu adla da anılırdı.

yüz yazmak. Eskiden gelinlerin yüzlerine düzgün, alık, sürme ve rastık sürdük-

ten sonra yaldızlı ince tel, ufak altın varak, renkli pullar, veya küçük zümrüt, yakut, elmas gibi değerli taşlarla yapıştırma suretiyle çiçekler, süsler yapılması (OTDTS III; Saz 1974: 259); bkz. *yapıştırma*.

zabitan. Teğmenlikten binbaşılığa kadar askeri rütbelerde olan subaylar (KT).

zabitan-ı aklâm. Resmi dairelerde kalem şefleri (KT).

zahme. Özgengilerin asıldığı kayış (KT).

zâkir. Zikreden; bkz. s. 414.

zater. Sater; *Satureia hortensis* türünün kurutulmuş, çiçekli ve yapraklı dalları (*Herba satureia hortensis*); aktarlarda genellikle toz haline getirilmiş olarak bulunur; halk hekimliğinde gaz söktürücü, terletici, iştah açıcı, idrar attırıcı, midevi ve uyarıcı etkilerinden yararlanılırdı; bugün daha çok baharat olarak kullanılır, eski yayınlarda kekik (*Thymus*) karşılığı olarak da geçer (Baytop 1984:372 vd.).

zayıç. Zayırç; yıldızların belli zamanlardaki yerlerini ve hareketlerini göstermek üzere eski astronomlar tarafından tertiplenmiş *zeyc* (zic) denilen cetvelle dayanarak çıkarılan netice, hüküm; müneccimler bununla uğurlu zamanı seçtikleri gibi üfürükçüler de hastalıkların cinsini tayin ederlerdi (KT; OTDTS III).

zayıç-i talî-i âlî. Tahta çıkan padişahın saltanatının nasıl olacağı hakkında müneccimbaş tarafından çıkarılan hükümlere verilen ad.

563

zeamet. Büyük tımar (KT); savaşlar sırasında fethedilen topraklardan savaşa katılanlarla bazı devlet ve saray memurlarına kılıç hakkı ve dirlik olarak verilen, yılda 20.000'den 100.000 *akçe*'ye kadar gelir getiren beytülmal (hazine) hissesi; 100.000'den fazla hasılat getirene *has* denirdi; zeamet 1840'ta kaldırılmıştır (OTDTS III); bkz. *tımar*.

zemberek. Kurulup bırakıldığında içinden birçok ufak bıçak çıkan *hacamat* aleti. Çevirmeye veya sıkıştırmaya yarayan demir yay (KT).

zemzemlik. Ağzlarına gümüş kapak geçirilerek içlerine zemzem konulan Çin sürahileri; çoğu iyi "maden" [*eski maden*]den olmayıp Hindistan'dan Mekke'ye oradan da İstanbul'a gelirdi; İstanbul'da da değerli Çin sürahilerinden *zemzemlik* yapıldı (EEA II; OTDTS III).

zenne. Kadın (KT); *ortaoyunu*'nda kadın rolünü oynayan kadın kılığına girmiş erkek sanatkar (Kudret 1973: 71 vd.).

zenneci. Kadın eşyası satan kimse (TDKTS); Kapalıçarşı'da değerli yatak takımları, sırmalı döşemelikler, yastıklar, halılar, Hind kumaşları, Hind, Lahur, Keşmir şalları gibi değerli dokumalar, altın tellerle dokunmuş kumaşlardan incilerle bezenmiş gelin elbiseleri satan esnaf (Musahipzade Celâl 1946: 148 vd.).

zerbâf. Zerbâft, zerbef; çözüğü ve atkısı sırmadan olan en pahalı makbul kumaşlardan; bazı motifleri altın tel ile dokunurdu (16.yy.), "altın kadife", "müzeh-

heb kemha" da denirdi (Öz 1946:63). Atkısı ve çözgüsü ipek, motifleri bazen altın alaşımı gümüş telle dokunan sert kumaş (Kütükoğlu 1983:336).

zerdûz. Altın ve sırma ile işlenmiş (KT); çoğunlukla atlas, kadife gibi kalın kumaşlar üzerine *sırma* veya *sim* ile uyarlanan çok ince bir işleme tekniği olup özelliği, *sırmalar*'ın kumaş yüzeyine renkli iplik geçirilmiş iğne ile harç gibi tutturulmasıdır; bu nedenle diğer yüzde yalnız renkli iplikler görülür (*Narh Def.*: 259; Sürür 1974:41); *sırmalı*, *kılabdanlı*, kumaşa da bu ad verilir; *sırma* işleyici, *simkeş* yerine de kullanılır (OTDTS III).

zergerdan. Eski bir ok çeşidi; *peşrev*'in çok az değişikliğe uğramış bir başka şekli; boyun denilen kısma ince altın bir tel sarılır, uç kısmına da demirden yapılmış "temren" konulurdu (Gözyayın 1976: 4 vd). Gergedan boynuzu; bundan tesbihler, bastonlar, zarflar, kılıç kabzaları yapılırdu (EEB II).

zerrîn (zerîn). Altından yapılmış, altın (KT).

zeyc. Zıç; yıldızların yerlerini ve niteliklerini bildirecek şekilde eski astronomi bilgilerinin düzenledikleri cedvel (KT; OTDTS III); bkz. *zayıf*.

zabın. Bebeklere gömleğin üstüne mintan yerine giydirilen pazen vb.den kısa ve kollu bir tür ceket (KT). Gömlek üstüne giyilen kopçalarla iliklenen bir çeşit dar mintan. Kaftan altına giyilen kısa pamuklu hurka (OTDTS III).

zirva. Zirbaç, zirbace, zirvaç; *imaret*'lerde pişirilen aşureye benzer bir yemek; kuru incir, kuru üzüm, hurma ile pirinç ve şekerden yapılırdu; bir diğer tarife göre ise lapamsı pilav gibi pişirilen, tuz yahut şeker ekilerek yenen zerde taklidi bir şeydi (OTDTS III); nişasta, şeker, kuru üzüm ve kuru incirden yapılırdu; Örneğin Fatih Külliyesi İmaretî aşhanesinde cuma geceleri ve Ramazan geceleri pilav ve zerde ile beraber verilirdi (Ünver 1952: 28).

zih (zih). Elbise, örtü vb kenarlarına dikilen ince şerit, kaytan. Marangozlukta bir tabla kenarına yapıştırılan ince pervaz. Sayfa etrafına çerçeve olarak çizilen çizgiler ve tavan nakışlarında boya ile çepeçevre yapılan ince çerçeve çizgileri; buna *cedvel* de denir (KT; SA V).

zıl. Türk musikisinde bir usul vurma aleti; çoklukla pirinçten yapılır; baş ve orta parmaklara takılan iki çift yuvarlak halindedir; ortası çukurdur. Eskiden raks musikisinde çok kullanılırdı (TMA II/2)

zilli maşa. Çevresine küçük zil veya çingiraklar dizilmiş kaşık veya maşalardan ibaret bir vurma saz. Ekseriya bir çift halinde dize vurularak çalınır ve parlak bir ses verir (TMA II/2).

zobu. Eski vezir konaklarında gedikli *iş ağaları*'ın hizmetlerine bakan hademeler (OTDTS III).

zolota. Eski Osmanlı gümüş paralarından; imparatorlukta tedavülde olan çeşitli yabancı paralardan Lehlerin *zolota*'sına (*zolota*) benzetilerek basılmıştır; *Ormanlı zolotası*, *cedit zolota*, diğeri *atık zolota* olarak da tanımlanır (Kolerkalıç 1958:173); Leh guruşu olan *zolota*'ya "isloti/izloti" de denir (Kütükoğlu 1983:34 not 144).

zor oyunu. Hünlerden ziyade güce, kuvvete dayanan gösteri (OTDTS III: 664).

zuhuri kolu. Geleneksel Türk tiyatrosunun en bellibaşlı örneği *ortaoyunu* (*meydan oyunu*) yerine kullanılan bir terim (And 1969:185; Kudret 1973:3); *zuhuri* olarak da geçer (OTDTS III); ortaoyunu takımı (KT; OTDTS III); bkz. s. 402.

zurefâ. Zarif'in çoğulu; zarif kimseler. Oyanın "trabzan" denilen şerit şeklindeki ilk sırasından sonraki düz ve çiçekleri oluşturan kısmı (Saz 1974:325).

zurna. Türk musikisinin ünlü ancak ilkel bir nefesli sazı; birçok çeşitleri olup davul eşliğinde çalınır; oyun havaları ve köçekçelerde son zamanlara kadar kullanılmıştır (TMA II/2).

KAYNAKLAR

- 'ABr. *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, cilt 13, İstanbul, Ana Yayıncılık/Encyclopedia Britannica, 1987.
- Adivar 1982. Adivar, Adnan. *Osmanlı Türklerinde İlim*, dördüncü baskı, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1982.
- Ahmet Refik 1931. Ahmet Refik. *Eski İstanbul*, İstanbul, Kanat Kütüphanesi, 1931.
- Ahmet Refik 1935. Ahmet Refik. *Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591)*, 2. baskı, İstanbul, Maarif Vekaleti, 1935.
- Ali Rıza Bey. Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey. *Bir Zamanlar İstanbul*, ilaveli notlarla baskıya hazırlayan Niyazi Ahmet Banoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser no. 11, İstanbul, tarih yok.
- Alp 1992a. Alp, Münevver. "Eski İstanbul Evlerinde Isıtma", *Eski İstanbul'da Gündelik Hayat*, yay. haz. İ. Gündoğ Kayaoğlu-Ersü Pekin, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları no. 7, İstanbul, 1992, s. 86-95.
- Alp 1992b. Alp, Münevver. "Ev İdaresi", *Eski İstanbul'da Gündelik Hayat*, yay. haz. İ. Gündoğ Kayaoğlu-Ersü Pekin, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları no. 7, İstanbul, 1992, s. 14-21.
- Altay 1979. Altay, Fikret. *Kafranlar*, İstanbul, Yapı Kredi Bankası, 1979.
- Alus 1992. Alus, Sermet Muhtar. "Çingeneler", *Eski İstanbul'da Gündelik Hayat*, yay. haz. İ. Gündoğ Kayaoğlu-Ersü Pekin, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları no. 7, İstanbul, 1992, s. 144-151.
- AMS. Hasol, Doğan. *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları: A2, İstanbul, 1975.
- And 1969. And, Metin. *Geleneksel Türk Tiyatrosu: Kukla, Karagöz, Ortaoyunu*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1969.
- And 1977. *Dünyada ve Bizde Gölge Oyunu*, İş Bankası Kültür Yayınları no. 174, Ankara, 1977.
- Arısan 1969. Arısan, Duygu. "Orta Anadolu Maden Kapları: Yeni Deyimleme ve Tiplendirme Denemesi", Basılmamış Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Prehistorya Bölümü, 1969.
- Arısan 1980. Arısan, Kâzım, "Doğum Yardımının Dünyü, Bugünü ve Bizde Ev-

- Saray Doğumlarıyla İlgili Gelenekler", *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, cilt 43, Supplementum 85, İstanbul, 1980, s. 1-76.
- Atay 1981. Atay, Hüseyin, "Fatih-Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcazet-nameler", *Vakıflar Dergisi*, sayı XIII, 1981, s. 171-235.
- Atalayer 1993. Atalayer, Günay. "Dünden Bugüne Anadolu'da Kumaş Dokuma Sanatı", *Türk Kültüründe Sanat ve Mimari: Klasik Dönem Sanatı ve Mimarılığı Üzerine Denemeler*, İstanbul, 21. Yüzyıl Eğitim ve Kültür Vakfı, 1993, s. 41-72.
- ATS. Akalın Sami-Yılğör, Asuman-Seyhan, Nezihe. *Ayakkabıcılık Terimleri Sözlüğü*. İstanbul Boğaziçi Üniversitesi Matbaası, 1993.
- Ayanoğlu 1974. Ayanoğlu, İsmail Fazıl. *Ok Meydanı ve Okçuluk Tarihi*, Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü, [1974].
- Ayverdi 1953. Ayverdi, Ekrem Hakkı. *Fatih Devri Hattatları ve Hat Sanatı*, İstanbul, 1953.
- Bağış 1983. Bağış, Ali İhsan. *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler: Kapitulasyonlar-Berati Tüccarlar-Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar no.6, Ankara, Turhan Kitabevi, 1983.
- Baltacı 1976. Baltacı, Cahid, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul, yazarın kendi yayını, 1976.
- Barışta 1978. Barışta, Örcün. *Cumhuriyet Dönemi Türk Halk İşlemeciliği Desen ve Terminolojisinden Örnekler*, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1984.
- Bayrı 1947. Bayrı, Mehmet Halit. *İstanbul Folkloru*, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1947.
- Baytop 1963. Baytop, Turhan. *Türkiye'nin Tıbbi ve Zehirli Bitkileri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları no. 1039, İstanbul, 1963.
- Baytop 1984. *Türkiye'de Bitkilerle Tedavi: Geçmişte ve Bugün*. İstanbul Üniversitesi Yayınları 3255, Eczacılık Fakültesi 40, İstanbul, 1984.
- Baytop 1993. Baytop, Turhan. "Aktarlar", *Dünden Bugüne İstanbul-Ansiklopedisi*, cilt 1, 1993, s. 172-174.
- Brindesi [-1860] Brindesi, Jean. *Souvenirs de Constantinople*, Paris [-1860].
- Burhan-ı Katı [Mütercim Asım Efendi]. *Kitab-ı Tıbyan-ı Nafi Terceme-i Burhan-ı Katı*, [İstanbul], Matbaa-i Âmire, 1268 (1851-52), [Muhammed Hüseyin bin Halef-i Tebrizi. *Burhan-ı Katı*, 1652. Farsça'dan Farsça'ya Sözlük]
- Bursalı I. Bursalı Mehmed Tahir Efendi. *Osmanlı Müellifleri: 1299-1915*, cilt 1; yay. haz. A. Fikri Yavuz-İsmail Özen, İstanbul, Meral Yayınevi, tarihsiz.
- Bursalı III. Bursalı Mehmed Tahir Bey. *Osmanlı Müellifleri: 1299-1915*, cilt 3; yay. haz. İsmail Özen, İstanbul, Meral Yayınevi, 1975.
- Cengiz 1972. Cengiz, Halil Erdoğan (haz.). *Divan Şiiri Antolojisi*, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1972.
- Çadırcı 1980. Çadırcı, M. "II. Mahmud Döneminde (1808-1839) Avrupa ve Hayriye Tüccarları" *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, der. Ö. Okyar-Halil İnalçık, Ankara, 1980, s. 237-241.

- Çınar 1993. Çınar, Ali Abbas. *Türklerde At ve 19. Yüzyıla Ait Bir Baytarnamede At Kültürü*, Ankara 1993.
- Çubukcu 1977. Çubukcu, İbrahim Ağâh. *İslâm Düşünürleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. Yayınları no. 137, Ankara, 1977.
- D' Ohsson I. D' Ohsson, Ignatius Mouradja. *Tableau Général de L'Empire Othoman I*, Paris, de L'Imprimerie de Monsieur, MDCCLXXXVII.
- D' Ohsson II. D' Ohsson, Ignatius Mouradja. *Tableau Général de L'Empire Othoman II*, Paris, de L'Imprimerie de Monsieur, MDCCXC.
- D' Ohsson III. D' Ohsson, Ignatius Mouradja. *Tableau Général de L'Empire Othoman III*, Paris, de L'Imprimerie de Firmin Didot, MDCCCXX
- DBİA. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 1-4, İstanbul, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 1993-1994.
- Deleon 1993. Deleon, Jak. *Bir Tutam İstanbul*, İstanbul, Altın Kitaplar Yayınevi, 1993.
- Demirhan 1975. Demirhan, Ayşegül. *Mısır Çarşısı Droğları*, İstanbul Üniversitesi Tıp Fak. Tıp Tarihi ve Deontoloji Kürstüsü doktora tezi no. 7, İstanbul, 1975.
- Derin 1978. Derin, Fahri Ç. (yay.haz.) "Müellifin Hayatı ve Eserlerine Dair", Hafız Hüseyin Ayvansarayı, *Vesfıyat-ı Selâtin ve Meşâhir-i Ricâl*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Yayınları no. 2241, İstanbul, 1978, s.XIII-XVI.
- Derman 1967 a. Derman, M. Uğur. "Eski Mürekkebciliğimiz", *İslâm Düşüncesi*, cilt 1, sayı 2, Haziran 1967, s. 97-112.
- Derman 1967 b. Derman, M. Uğur. "Kalem", *İslâm Düşüncesi*, cilt 1, sayı 3, Eylül 1967, s. 161-176.
- Derman 1967 c. Derman, M. Uğur. "Kalem", *İslâm Düşüncesi*, cilt 1, sayı 4, Aralık 1967, s. 255-266.
- Derman 1968. Derman, M. Uğur. "Kâğada Dair", *İslâm Düşüncesi*, cilt 2, sayı 5, Nisan 1968, s. 338-347.
- Derman 1987 a. Derman, Uğur. "Divit ve Kuburlar", *Aletler ve Âdetler*, Şevket Rado (ed.), Ak Yayınları Kültür Kitapları no. 12, İstanbul, 1987, s. 26-28.
- Derman 1987 b. Derman, Uğur. "Kağıt Makasları", *Aletler ve Âdetler*, Şevket Rado (ed.), Ak Yayınları Kültür Kitapları no. 12, İstanbul, 1987, s. 38.
- Derman 1987 c. Derman, Uğur. "Kamış Kalem", *Aletler ve Âdetler*, Şevket Rado (ed.), Ak Yayınları no. 12, İstanbul, 1987, s. 40-42.
- Develioğlu 1973. Develioğlu, Abdullah. *Büyük İnsanlar: Üçbin Türk ve İslâm Müellifi*, İstanbul, Demir Kitabevi, 1973.
- DİA. *İslâm Ansiklopedisi*, cilt 1-9, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1988-1994.
- EEA. Büngül, Nurettin Rüstü. *Eski Eserler Ansiklopedisi*, Cilt 1-2, Tercüman 1001 Temel Eser no. 94-95, İstanbul, tarihsiz.

- Ekdal 1982. Ekdal, Müfit. *Tophane'den Numune'ye: Bir Temel Sağlık Kuruluşu-muzun Varlığında Türk Tıp Tarihi*, İstanbul, yazarın kendi yayını, 1982.
- EL. Tahir-ül Mevlevi. *Edebiyat Lügati*, yay. haz. K.E. Kürtçüoğlu, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1973.
- Eldem-Akozan 1982. Eldem, Sedat Hakkı Akozan, Feridun. *Topkapı Sarayı: Bir Mimari Araştırma*, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Mü-zeler Genel Müdürlüğü, 1982.
- Erbahar-Tuncay 1982. Erbahar- Nurdan; Tuncay, Hülya. "Çin Porselenleri", *Sa-nat*, Sayı 7, 1982, s. 82-85.
- Erdem 1984. Erdem, Sargon. "Urart Atelyeleri Osmanlı Tesbihçiliğinde Diriliş Sergisi" 11-20 Mayıs 1984, Yıldız Sarayı, basılmamış broşür, İstanbul.
- Ergin 1936. Ergin, Osman. *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkısaft*, İstanbul Üniver-sitesi Hukuk Fak. İktisat ve İctimaiyat Enstitüsü Neşriyatı no. 3, İstanbul, 1936.
- Ergin 1940. Ergin, Osman. *İstanbul Tıp Mektepleri, Enstitüleri ve Cemiyetleri*, İs-tanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü sayı 17, İstanbul, 1940.
- Ergin 1977. Ergin, Osman. *Türkiye Maarif Tarihi*, cilt 1-5, 2. baskı, İstanbul, Eser Kültür Yayınları, 1977.
- Ersoy 1963. Ersoy, Osman. *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kağıt*, Anka-ra Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Yayınları no. 145, Ankara, 1963.
- Esad Efendi 1287. *Teşrifat-ı Kadime*, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1287. Tıpkıba-sım: Önsöz ve dizin Cahid Baltacı, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1979.
- Esad Efendi. Esad Efendi. *Osmanlılarda Töre ve Törenler (Teşrifat-ı Kadime)*, Açıklamaları sadeleştiren Yavuz Ercan, Tercüman 1001 Temel Eser no. 132, İstanbul, 1979.
- Es'ar Def. Yücel, Yaşar. *Es'ar Defteri (1640 Tarihli): Osmanlı Ekonomi-Kültür-Uygarlık Tarihine Dair Bir Kaynak*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1992.
- Eski Çekmeceler*. Topkapı Sarayı Müzesi Yayınları No.4, İstanbul,1956.
- Eyüboğlu 1983. Eyüboğlu, Üner; Okaygün, İtır; Yaraş, Püsun. *Doğal Boyalarla Yün Boyama: Uygulamalı ve Geleneksel Yöntemler*, İstanbul, Uygulamalı Eği-tim Vakfı, 1983.
- ETS. Özön, Mustafa Nihat. *Edebiyat ve Tenkid Sözlüğü*, İstanbul, İnkılap ve Aka Kitabevi, 1954.
- Evliya I. Evliya Çelebi. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. cilt 1, Dersaadet, İkdâm Matbaası, 1314 (1896).
- Gorbon 1987. Gorbon, Bedii. "Türk Tesbihçilik Sanatı", *Aletler ve Âdetler*, Şev-ket Rado (ed.), Ak Yayınları Kültür Kitapları no. 12, İstanbul, 1987, s. 89-92
- Gökyay 1978. Gökyay, Orhan Şaik (yay.haz.). Gelibolulu Mustafa Ali, *Görgü ve Toplum Kuralları Üzerinde Ziyafet Sofraları*, Tercüman 1001 Temel Eser no. 122, İstanbul, 1978.

- Gökyay 1980 a. Gökyay, Orhan Şaik (yay. haz.). *Kâtip Çelebi, Tuhfetü'l-Kibar Fi Esfari'l Bihar I-II*, Tercüman 1001 Temel Eser no. 147, İstanbul, 1980.
- Gökyay 1980 b. Gökyay, Orhan Şaik (yay.haz.). *Kâtip Çelebi, Mizanü'l-Hakk Fi İhtiyari'l-Ahakk*, Tercüman 1001 Temel Eser no. 145, İstanbul, 1980.
- Gökyay 1981. "Halk Dilinde Ölçü Birimleri", *Türk Folkloru Araştırmaları 1981/1*, Ankara, Kültür Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, 1981, s. 41-58.
- Gökyay 1982. Gökyay, Orhan Şaik. *Kâtip Çelebi: Yaşamı, Kişiliği ve Yapıtlarından Seçmeler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Genel Yayın no. 232, Ankara, 1982.
- Göntül 1973. Göntül, Macide. *Türk Eşikleri Sanatı (XVI.-XIX. Yüzyıl)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları no. 129, Sanat Dizisi no. 13, Ankara, [1973].
- Gözaydın 1976. Gözaydın, Nevzat. "Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Ok Çeşitleri ve Özellikleri", *Geleneksel Türk Sporları Semineri: 31 Temmuz 1976 Konya*, Ankara, Konya Turizm Derneği, 1976, s. 1-8.
- Gülersoy 1981. Gülersoy, Çelik. *Eski İstanbul Arabaları*, İstanbul, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, [1981].
- Gülersoy 1983. Gülersoy, Çelik. *Kayıklar*, İstanbul, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1983.
- Gürkan 1966. Gürkan, Kâzım İsmail. *Türkiye'de Hekimliğin Batıya Dönüşü*, İstanbul, 1954.
- Gürkan 1967. Gürkan, Kâzım İsmail. *Türkiye'de Hekimliğin Batıya Dönüşü*, İstanbul, 1967.
- Hisar 1954. Hisar, Abdülhak Şinasi. *Boğaziçi Yalıları*, Varlık Yayınları No. 317, İstanbul, 1954.
- HTS. Acıpayamlı, Orhan. *Halkbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu, 1978.
- İİS. Hançerlioğlu, Orhan. *İslam İnançları Sözlüğü*, Büyük Fikir Kitapları Dizisi: 56, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1984.
- İnal 1930. İnal, İbn'ül Emin Mahmud Kemal. *Son Asır Türk Şairleri I*, Türk Tarih Encümeni Külliyyatı No. 16, İstanbul, 1930.
- İnal 1938. İnal, İbn'ül Emin Mahmud Kemal. *Son Asır Türk Şairleri II*, İstanbul, Devlet Kitapları, 1938.
- İnal 1940. İnal, İbn'ül Emin Mahmud Kemal. *Son Asır Türk Şairleri III*, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940.
- İSTA. Koçu, Reşat Ekrem. *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, Koçu Yayınları, cilt 2 (1959), cilt 3 (1960), cilt 11 (1971).
- İÜ 1973. *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi, 1973.

- İA. *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı, cilt 3 (1945), cilt 5/I (1950), cilt 5/II (1968, 2 bs.), cilt 6 (1953), cilt 7 (1957), cilt 8 (1971, 2 bs.), cilt 9 (1964), cilt 10 (1966), cilt 11 (1970), cilt 12/I (1974).
- KA. Şemseddin Sami. *Kamus-ül-Âlâm*, 6 cilt, İstanbul, Mihran Matbaası, cilt 1-2 (1306/1889), cilt 3 (1308/1891), cilt 4 (1311/1894), cilt 5 (1314/1897), cilt 6 (1316/1898)
- Kâtip Çelebi. Kâtip Çelebi, *Keşf-el-Zûnun I-II*, yay. haz. Şerafettin Yaltkaya-Kılışlı Rıfat Bilge, İstanbul, Maarif Matbaası, 1941, 1943.
- Kaya 1974. Kaya, Reyhan. *Türk Yazmacılık Sanatı*, Türkiye İş Bankası Yayınları 140, Sanat Dizisi 15, İstanbul, 1974.
- Kayaoğlu 1985a. Kayaoğlu, Gündâğ. "Mangallar (Braziers) II, *Antika*, sayı 7, Ekim 1985, s. 14-21.
- Kayaoğlu 1985b. Kayaoğlu, Gündâğ. "Mangallar (Braziers) II, *Antika*, sayı 8, Kasım 1985, s. 19-23.
- Kayaoğlu 1992. Kayaoğlu, Gündâğ İ. *Tombak*, İstanbul, Dışbank Yayını, 1992.
- Kazgan 1994. Kazgan, Haydar. "Gedikler", *DBİA*, cilt 3, 1994, s. 386-388.
- KO. Mehmet Salahi. *Kamus-ı Osmanî: Türkiye'de Kullanılan Arapî, Farsî, Ecnabi Kaff-i Lügati Havîdir*, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1313.
- Koçu 1981. Koçu, Reşad Ekrem. *İstanbul Tulumbacıları*, İstanbul, Ana Yayınevi, 1981.
- Kolerkılıç 1958. Kolerkılıç, Ekrem. *Osmanlı İmparatorluğunda Para*, Ankara, yazarın kendi yayını, 1958.
- KT. Şemseddin Sami. *Kamûs-ı Türkî*, Dersaadet, İkdâm Matbaası, H. 1317-1318 (1899-1900).
- Kudret 1968. Kudret, Cevdet. *Karagöz*, cilt 1, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1968.
- Kudret 1969. Kudret, Cevdet. *Karagöz*, cilt 2, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1969.
- Kudret 1970. Kudret, Cevdet. *Karagöz*, cilt 3, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1970.
- Kudret 1973. Kudret, Cevdet. *Ortaoyunu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları no. 128, Ankara, 1973.
- Kudret 1975. Kudret, Cevdet. *Ortaoyunu II*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1975.
- Kumbaracılar. Kumbaracılar, İzzet. *Serpuşlar*, İstanbul, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, tarih yok.
- Lane-Poole 1883. Lane-Poole, Stanley. *The Coins of the Turks in the British Museum: Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, c. VII, Londra, Gilbert and Rivington, 1883.
- Lecomte 1903. Lecomte, Pretaxtat. *Arts et Metiers en Orient*, Paris, 1903. *Türki-*

- ye'de Sanatlar ve Zanaatlar: *Ondokuzuncu Y. Y. Sonu*, yay. haz. Ayla Düz, Tercüman 1001 Temel Eser no. 59, İstanbul, tarih yok.
- Levend 1973. Levend, Ağah Sırrı. *Türk Edebiyatı Tarihi I*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1973.
- LN. Muallim Naci. *Lâgat-ı Naci*, [İstanbul], Asır Matbaası, tarih yok. Tıpkıbasım: İstanbul, Çağrı Yayınları, 1978.
- LO. Ahmed Vefik Paşa. *Lehçe-i Osmani*, Dersaadet, Mahmud Bey Matbaası, 1306.
- Martinez 1992. Martinez, Nicole. *Çingenciler*, çev. Şehsuvar Aktaş, İstanbul, İletişim yayınları, 1992.
- Mehmed Tevfik 1991. Mehmed Tevfik. *İstanbul'da Bir Sene*, yay. haz. Nuri Akbayar, İstanbul, İletişim Yayınları, 1991.
- Melâhat Sabri 1992. Melâhat Sabri. "İstanbul Düğünleri", *Eski İstanbul'da Gündelik Hayat*, yay. haz. İ. Gündoğdu Kayaoğlu-Ersu Pekin, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları no. 7, İstanbul, 1992, s. 22-37.
- Meyer. Meyer, Wolfgang. *Topkapı Sarayı Müzesindeki Sanatların Katalogu*, İstanbul, yazarın kendi yayını, tarihsiz.
- ML. *Meydan-Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, cilt 4, 7, 8, 11, İstanbul, Meydan Yayınevi, 1973.
- MOL. Ali Nazima ve Reşad. *Mükemmel Osmanlı Lâgatı: İnşa-ı Osmanîde Müstamel Arabî, Farişî Kelimât ve Tabirât ve İstilahatı Havâidîr*, Dersaadet, yayımcı yok. 1262.
- Musahipzade Celâl 1946. Musahipzade Celâl. *Eski İstanbul Yaşayışı*, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1946.
- Narh Def. Küttükoğlu, Mübahat S. *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1600 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1983.
- Nefeszade 1938. Nefeszade İbrahim. *Gülzar-ı Savab*, yay.haz. Kilisli Muallim Rifat, İstanbul, Güzel Sanatlar Akademisi, 1938.
- Nutku 1972. Nutku, Özdemir. *IV Mehmet'in Edirne Şenliği (1675)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Seri, no. 61, Ankara, 1972.
- Nutku [1976]. Nutku, Özdemir. *Meddahlık ve Meddah Hikayeleri*, İş Bankası Kültür Yayınları no. 179, Ankara, [1976].
- Orhonlu 1966. Orhonlu, Cengiz. "Osmanlı Türkleri Devrinde İstanbul'da Kayıkçılık ve Kayık İşletmeciliği", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, cilt XVI, sayı 21, Mart 1966, 109-134.
- Orhonlu 1969. Orhonlu, Cengiz. "Osmanlı-Bornu Münasebetine Aid Belgeler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 23, Mart 1969, 111-130, lev. I-VIII.

- Orhonlu 1974. Orhonlu, Cengiz. *Osmanlı İmparatorluğunun Güney Siyaseti: Habes Eyaleti*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Yayınları no. 1856, İstanbul, 1974.
- Ortaylı 1979. Ortaylı, İlber. *Türkiye İdare Tarihi*, Türkiye ve Orta Doğu Ammce İdaresi Enstitüsü Yayınları no. 180, Ankara, 1979.
- Ortaylı 1980. Ortaylı, İlber. "Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler", *Osmanlı Araştırmaları I: The Journal of Ottoman Studies I*, 1980, s. 33-40
- OTAL. Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat: Eski ve Yeni Harflerle*, Ankara, yazarın kendi yayını, 1962.
- OTDTS I. Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, cilt I, 2. baskı, İstanbul, M.E.B. Devlet Kitapları, 1971.
- OTDTS II. Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, cilt II, 2. baskı, İstanbul, M.E.B. Devlet Kitapları, 1971.
- OTDTS III. Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, cilt III, 2. baskı, İstanbul, M.E.B. Devlet Kitapları, 1971.
- OTL. Sertoğlu, Mithat. *Osmanlı Tarih Lügati*, Düzeltilmiş ve ilaveli 2. baskı, Enderun Yayınları no. 18, İstanbul, 1986.
- OTS. Özön, Mustafa Nihat. *Osmanlıca-Türkçe Sözlük*, 3. baskı, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1959.
- Öz 1946. Öz, Tahsin. *Türk Kumaş ve Kadifeleri I*, İstanbul, Ekonomi Bakanlığı, 1946.
- Öz 1951. Öz, Tahsin. *Türk Kumaş ve Kadifeleri II*, İstanbul, Ekonomi Bakanlığı, 1951.
- Özbel 1947. Özbel, Kenan. *Eski Türk Kumaşları*, CHP Halk Evleri Kılavuz Kitapları no. XI, Ankara, 1947.
- Özege 1971. Özege, M. Seyfeddin. *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, cild I-V İstanbul, 1971-1979.
- Özege 1957. Özege, M. Seyfeddin. *Bir Bibliyografyasız: Nurullah Pertavaoğlu (1894-1956)*, İstanbul, 1957.
- Özen 1982. Özen, Mine Esiner. "Türkçede Kumaş Adları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 33, Mart 1980/81, 291-340.
- Özen 1985. Özen, Mine Esiner. *Tazma Kitap Sanatları Sözlüğü*, İstanbul, yazarın kendi yayını, 1985.
- Öztürk 1973. Öztürk, Osman. *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, İstanbul, İslami Araştırma Vakfı, 1973.
- Paşaoğlu 1992. Paşaoğlu, Muhtar. "Tandır", *Eski İstanbul'da Gündelik Hayat*,

yay.haz. İ. Gündoğ Kayaoglu-Ersü Pekin, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları no. 7, İstanbul, 1992, 96-103.

Pere 1968. Pere, Nuri. *Osmanlılarda Madeni Paralar*, İstanbul, Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, 1968.

Rado. Rado, Şevket. *Türk Hattatları: XV. Yüzyıldan Günümüze Kadar Gelmiş Ünlü Hattatların Hayatları ve Yazılarından Örnekler*, İstanbul, Yayın Matbaacılık, tarih yok.

Rado 1987a. Rado, Şevket. "Çengi, Köçek, Tef ve Zil", *Aletler ve Âdetler*, Şevket Rado (ed.), Ak Yayınları Kültür Kitapları no. 12, İstanbul, 1987, 23-25.

Rado 1987b. Rado, Şevket. "Osmanlılarda Mühür", *Aletler ve Âdetler*, Şevket Rado (ed.), Ak Yayınları Kültür Kitapları no. 12, İstanbul, 1987, 72-73.

Rh. Redhouse, Sir James W. *A Turkish and English Lexicon (Türkçeden İngilizceye Lügat Kitabı)*, Constantinople, The American Board Mission, 1921.

Ritter 1945. Ritter, H. "Ayasofya Kütüphanesinde Tefsir İlmine Ait Arapça Yazmalar" *Türkiyat Mecmuası*, cilt VII-VIII, cüz II, 1945, s. 1-93.

RKO, Ali Seydi. *Resimli Kamus-ı Osmani*, Cilt 1-2, Dartıl'ı-Hilafettü'l-Âliyye, Matbaa ve Kütübhane-i Cihan, 1330, 1335.

SA I. Arseven, Celal Esat. *Sanat Ansiklopedisi*, cilt 1, 4. baskı, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı, 1975.

SA II. Arseven, Celal Esat. *Sanat Ansiklopedisi*, cilt 2, 3. baskı, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı, 1965.

SA III. Arseven, Celal Esat. *Sanat Ansiklopedisi*, cilt 3, 2. baskı, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı, 1966.

SA IV. Arseven, Celal Esat. *Sanat Ansiklopedisi*, cilt 4, [4. baskı], İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı, 1975.

SA V. Arseven, Celal Esat. *Sanat Ansiklopedisi*, cilt 5, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı, 1975.

Sakaoğlu 1994. Sakaoğlu, Necdet. "Encümen-i Daniş", *DBİA*, cilt 3, 1994, s. 171-172.

Saz 1974. Saz, Leyla. *Haremin İçyüzü*, yay.haz. Sadi Borak, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1974.

SDD. *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*, Cilt 6: Folklor Sözleri, Ankara, Türk Dil Kurumu, 1952.

Serin 1982. Serin, Muhiddin. *Hat Sanatımız: Tarihçesi-Malzeme ve Aletler-Meşhler*, İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı, 1982.

Sevengil 1927. Sevengil, Refik Ahmet. *İstanbul Nasıl Eğleniyordu: 1453'ten 1927'ye Kadar*, 4. baskı, yay. haz. Sami Önal, İletişim Yayınları no. 63/3, İstanbul, 1993.

- Sevengil 1959. Sevengil, Refik Ahmet. *Türk Tiyatrosu Tarihi I: Eski Türklerde Dram Sanatı*, İstanbul, Devlet Konservatuarı Yayınları, 1959.
- Sevin 1968. Sevin, Nureddin. *Türk Gölge Oyunu*, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı, 1968.
- Sevin 1973. Sevin, Nureddin. *Onüç Asırlık Türk Kıyafet Tarihine Bir Bakış*, İstanbul, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, 1973.
- SKTS. Sözen, Metin- Tanyeli, Uğur. *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü: Resim-Heykel-Mimarlık-Geleneksel Türk Sanatları-Uygulamalı Sanatlar ve Genel Sanat Kavramları*, Büyük Fikir Kitapları Dizisi no. 71, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1986.
- Soykut 1968. Soykut, Hilmi. *Unutulmaz Mısralar*, İstanbul, Sönmez Neşriyat ve Matbaacılık, 1968.
- Sözen-Eruzun 1992. Sözen, Metin-Eruzun, Cengiz. *Anadolu'da Ev ve İnsan*, İstanbul, Creative Yayıncılık ve Tamtım Ltd., 1992.
- STA. İslimyeli, Nüzhet. *Sanat Terimleri Ansiklopedisi, cilt 1*, Ankara Sanat Yayınları no. 5, Ankara, 1973.
- STS. Turani, Adnan. *Sanat Terimleri Sözlüğü*, Toplum Yayınları no. 23, Ankara, 1966.
- Sürür 1976. Sürür, Ayten. *Türk Süsleme Sanatı*, İstanbul, Ak Yayınları, 1976.
- Şchsuvaroğlu 1987. Şchsuvaroğlu, Haluk. "Eski Çekmeceler", *Aletler ve Âdetler*, Şevket Rado (ed.), Ak Yayınları no. 12, İstanbul, 1987, s. 16-17.
- TA. *Türk Ansiklopedisi/İnönü Ansiklopedisi*. Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı, cilt I (1946), cilt 6 (1953).
- TCTS. Sakaoğlu, Necdet. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarih Sözlüğü (Deyimler-Terimler)*, İletişim Yayınları no. 49, İstanbul, 1985.
- TDEA. *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi: Devirler, İsimler, Eserler, Terimler*, İstanbul, Dergâh Yayınları, cilt 1 (1977), cilt 2 (1977), cilt 3 (1979), cilt 4 (1981), cilt 5 (1982), cilt 6 (1986).
- TDES. Bytiboğlu, İsmet Zeki. *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, İstanbul, Sosyal Yayınlar, 1988.
- TDKTS. *Türkçe Sözlük*, genişletilmiş 7. baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu, 1983.
- TDS. Hançerlioğlu, Orhan. *Türk Dili Sözlüğü*, Büyük Fikir Kitapları Dizisi 97, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1992.
- Tezel-Çalıkoğlu 1983. Tezel, Hayati-Çalıkoğlu, M. Erem. *Boğaziçi ve Saltanat Kaynakları*, İstanbul, Cem yayınevi, 1983.
- TGKSS. Koçu, Reşat Ekrem. *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Sümerbank Kültür Yayınları no. 1, Ankara, (1967) 1969.

- TMA I. Öztuna, Yılmaz. *Türk Musikisi Ansiklopedisi I*, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı, 1969.
- TMA II/1. Öztuna, Yılmaz. *Türk Musikisi Ansiklopedisi II/1*, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı, 1974.
- TMA II/2. Öztuna, Yılmaz. *Türk Musikisi Ansiklopedisi II/2*, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı, 1976.
- Toledano 1994. Toledano, Ehud R. *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, çev. Y. Hakan Erdem, Tarih Vakfı Yurt Yayınları Türkiye Araştırmaları no. 4, İstanbul, 1994.
- TS. Baykal, Bekir Sıtkı. *Tarih Terimleri Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu, 1974.
- TTS. *Temel Türkçe Sözlük: Sadelerştirilmiş ve Genişletilmiş Kamus-ı Türkî*, İstanbul, Tercüman Gazetesi-Yapı Kredi Bankası, 1985.
- Uluçay 1971. Uluçay, Çağatay. *Harem II*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1971.
- Uludağ 1991. Uludağ, Osman Şevki. *Başbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi*, sadeleştirilen İhter Uzel, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1991.
- Unat 1964. Unat, Faik Reşit. *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1964.
- Unat-Samastı 1990. Unat, Ekrem Kadri - Samastı, Mustafa. *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (Sivil Tıp Mektebi) 1867-1909*, İstanbul, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, 1990.
- Uzunçarşılı 1965. Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları seri no. VIII, sayı no. 17, Ankara, 1965.
- Uzunçarşılı 1984. Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, 2. baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları dizi no. VIII, sayı no. 15a, Ankara, 1984.
- Uzunçarşılı 1988. Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, 3. baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları dizi no. VIII, sayı no. 16b, Ankara, 1988.
- Ülker 1987. Ülker, Muammer. *Başlangıcından Günümüze Türk Hat Sanatı: The Art of Turkish Calligraphy From the Beginning up to the Present*, İng. çev. Rauf İsaoglu, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1987.
- Ünütvar 1964. Ünütvar, Safiye. *Saray Hatıralarım*, İstanbul, Çağaloğlu Yayınevi, 1964.
- Ünver 1946. Ünver, Süheyl A. *Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı: İstanbul Üniversitesi Tarihine Başlangıç*, İstanbul Üniversitesi Yayınları no. 278, İstanbul, 1946.
- Ünver 1967. Ünver, Süheyl A. *Ressam Ali Rıza Bey'e Göre Yarım Asır Önce Kahvehanelerimiz ve Eyyası*, Ankara Sanat Yayınları no. 1, [Ankara], 1967.

- Ünver 1952. Ünver, Süheyl A. *Türkiye Gıda Hijyeni Tarihinde Fatih Devri Yemekleri*, İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü Yayın no. 42, İstanbul, 1952.
- VİT. Berki, Ali Himmet. *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye Benzeri Vesikalar-da Geçen İstilah ve Tabirler*, 2. baskı, Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü, tarihsiz.
- Yazır 1981. Yazır, Mahmud Bedreddin. *Medeniyet Aleminde Tazı ve İslam Medeniyetinde Kalem Güzeli*, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1981.
- YTS. *Yeni Tarama Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu, 1983.
- Yücel 1968. Yücel, Ünsal. "Sultan Mahmut II Devrinde Okçuluk", *Türk Etnoğrafya Dergisi*, sayı 10, (1967) 1968, s. 89-102.
- Yücel 1992. Yücel, Yaşar. *Es'ar Defteri (1640 Tarihli) Osmanlı Ekonomi-Kültür-Uygurluk Tarihine Dair Bir Kaynak*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1992.
- Ziyaoğlu 1985. Ziyaoğlu, Rakım. *Yorumlu İstanbul Kütüğü 330-1983*, İstanbul, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1985.
- ZaTS. Acıpayamı, Orhan. *Zanaat Terimleri Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu, 1976.
- ZoTS. Karol, Sevinç. *Zooloji Terimleri Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu, 1963.

Dizin, Genel Dizin ve Kişi Adları Dizini olmak üzere iki bölümde ele alınmıştır. Okuyucunun metinde geçen sözcük ve terimlere kolayca ulaşabilmesini sağlamak üzere mümkün olduğunca analitik düzenlenmeye çalışılmış, aynı konuyla ilgili birbirini tamamlayan terim ve sözcükler toplu verildiği gibi, tek tek aranırken bulunabilmelerine imkân vermek üzere ayrı maddeler halinde yeniden yazılmıştır. Örneğin metinde geçen tüm kayak çeşitleri *kayıklar* sözcüğü altında toplu olarak bulunabildiği gibi her kayak adı da alfabetik sıraya göre yer almış, yanındaki "bkz. kayıklar" notuyla diğer kayak cinslerine de ulaşılması sağlanmıştır. Aynı anlamda kullanılan sözcüklere de karşılıklı gönderme yapılmıştır; örneğin "pusatçı. bkz. yoğunçu". Yazarın Dil ve Edebiyat bölümünde verdiği terim ve deyimler alfabetik dizildiği için dizine katılmamış, bu maddelerin açıklamalarında geçen gerekli sözcükler ise dizine eklenmiştir.

GENEL DİZİN

aba 88, 472; Bahkesir 226; boy 78, 320; Filibe 226; İslimye 226; Yanbolu 226; ayrıca bkz. kumaşlar
 abacılar 137; bkz. esnaf
 abani 11, 119, 200, 223, 227; bkz. kumaşlar
 abanoz 143, 144, 202, 203, 301
 Abaza (Abazch, Abizah) 20, 314, 472; bkz. Çerkez kabileleri
 abdest futası 120; bkz. futa
 abdesthane 168, 170, 171, 212, 229
 acemi zurna 385; bkz. zurna
 acıbadem kurabiyesi 16, 151
 âdâb-ı muâseret 273-277
 adak 12, 360
 aftos 335
 afyon 326, 327; tiryakileri 325-327 (bkz. tiryakiler)
 ağaçlar 189, 217, 221
 ağalar 162; gedikli 171; daire kapıcısı 184; emir-i ahur 185; gidiş 185; harem 49, 133, 189, 280; harem kâhyası 27, 165, 184; hazinedar 174; kaftan 40, 44, 171, 177, 178; kahvecibaşı 179; karakulak 182; kavasbaşı 166, 183, 237; kilercibaşı 181; vekilharç 40, 167, 178
 ağız tamburası 385; bkz. musiki aletleri
 ağız sakızı 111, 114
 ahar (aher) 472; -li kağıt 204; yumurta -li 204; bkz. kağıt
 ahır 166, 178, 185, 186, 189, 196, 232; uşağı 166
 akaid (ilm-i akaid) 81, 473
 akar 94, 473
 akçe (akça) 74, 97, 101, 109, 144, 473
 akçe tahtası 144 not 43, 473
 akd (akid) 110, 111; merasimi 112; bkz. ni-kâh
 akıtma 234; bkz. at nişaneleri

akik 140, 229, 248
 akide şekeri 151, 263
 akkâm 165, 188, 319, 473; başı 319
 akraba isimleri 445
 Aksaray 153, 316, 328, 357, 403
 aktar 476; bkz. attar
 al basma 14, 19
 al karısı 14 not 8
 alaca 227, 473; bkz. kumaşlar
 alamana 242, 289, 473; bkz. kayak
 alaz 354; -cılar 354, 355; bkz. hasta tedavi eden kadınlar
 Alibey köyü yoğunurdu 295
 alikurna 204; bkz. kağıtlar
 altı çifte 343 not 31; bkz. kayıklar
 altun 11, 15, 22, 74, 140, 164, 229, 230
 altınbaş Hînd tûlbendi 58; bkz. tûlbend
 alûfteler 331-337; haneleri 332; isimleri 331; semtleri 332; sövgüleri 444; tabirleri 332; ayrıca bkz. mahalle baskım
 ambar 113, 186; arpa 166
 anber (amber) 60, 68, 206, 249, 254, 277, 278, 353, 474; kabuğu 206
 amedci 241
 Amed-i Diyan-ı Hümâyûn 87; halifeliği 87
 Amentü 63
 amîn alayı 59 not 10; bkz. mektebe başlama
 ana kadın 24, 321; bkz. hamam anası, hizmetçisi
 Anadolı 93 not 74, 188; kazaskeri 83, 84; kilimi 158; sakosu 227
 anason 15, 154
 Ankara: sofı 226; tiftiği 229
 araba 59, 114, 126, 127, 268, 269; cinsleri (kâtip odası 239; koçu 52, 145, 238, 239 not 14; kupa 239; manda -sı 239; öküz -sı 196, 239 not 14, 293, 294; sal-tanat -sı 240; seyir -sı 239; sırık -sı 239;

- talika 239; yük -sı 239); ile Kapı'ya gidiş 239 (bkz. Kapı); minderi 198 (bkz. minder); -cı 166, 186, 189; -lık 196
- Arabl zurna 385; bkz. zurna
- Arabistan 229, 472
- Arabistankârî maşlah 226; bkz. maşlah
- Arabkârî 230; bkz. nalın
- arakiye 116, 129, 223, 225; bkz. kumaşlar
- Arap atı 235, 237; bkz. at cinsleri
- Arapça 75, 76, 78, 85, 186, 233
- Arapkir 140
- Araplar 140; kabakçı 321; kereste salı çözen 323
- arifane (harifane) 296, 298
- arka kafağısı 144, 231 not 28
- Arnavutköy 156
- Arnavut 294; Arnavutluk 152
- arpa ambarı 166; bkz. ambar
- arpacılar 137
- arpe (harp) 385; bkz. musiki aletleri
- arşak 173
- arşın 42, 51, 61, 114, 116, 118, 126, 162, 167, 170, 475
- arusık 18, 20, 53
- arzuhal 283
- as 144, 145, 347
- asafl zurna 385; bkz. zurna
- Asâkir-i: Mansure-i Muhammediye 239 not 17; Nizamiye 239, 240, 99
- ashâb 99
- askıcı 122
- askılar 206; yanar 206; bkz. avize
- askılı kandil 19
- asma kandil 165
- asma çardağı 158
- Asmaaltı 93 not 75, 137; tüccarı 93; bkz. tüccar
- astar tavan 147, 148
- astarcılar 158; bkz. cenaf
- aşçı 40, 51, 123, 188, 189, 292; -başı 40, 166, 187, 261, 262, 265; -lık 140; -lar kahvesi 302 (bkz. kahveler)
- Aşır-ı Şerif 60, 101
- Aşuk'la Maşuk 389; bkz. çengi oyunları
- aşüre (aşura) 171, 246, 320; bkz. tatlılar
- at 57, 59, 127, 172, 174, 183, 185, 186, 233, 266, 269; başlıkları 186 (bkz. hayvan başlıkları); cinsleri: 56, 185, 233-234, 237; nişancileri 233-234; takımları 186 (bkz. eğer takımları); -la Kapı'ya gidiş 237 (bkz. Kapı); canbazı 139, 232; mavnası (maunası) 242; uşakları 186
- At Pazarı 232, 233
- ateş kayığı 65, 242 not 27; bkz. kaynak
- ateş (oyun) 51
- ateşlik 180
- atıcılık 57; ayrıca bkz. okçuluk
- atıyye 30, 52, 61, 62, 68, 69, 74, 78, 83, 99, 101, 111, 112, 113, 133, 172, 174-178, 189, 190, 253
- atlas 29, 43, 49, 53, 61, 74, 99, 114-116, 119, 121, 124, 163, 199, 226; bkz. kumaşlar
- atlı karaca 312
- attar (aktar) 32, 94, 139, 157
- av 377
- avaid 112, 320
- avamil 81
- avcılar oyunu 132; bkz. çengi oyunları
- avize 121, 162, 163, 169, 196, 206, 289
- avlu (havlu) 84, 158, 162, 196, 217, 230
- Avret Pazarı 316
- Avrupa 4, 5, 138, 240; avize 196; tüccarı 93 not 73; bkz. tüccar sınıfları
- Avur Zavur'un kahvesi 302; bkz. kahveler
- ayak armoniği 385; bkz. musiki aletleri
- ayak: bezi 11; kahvecisi 139; -ölçüsti 110, 416; yemenisi 314 (bkz. yemeni); yemenicileri 138
- Ayakapı 306
- ayakkabı göndermek 110
- âyân 89
- Ayasofya 153, 155
- âyâr-ı celile 254; kerime 15
- ayazma 273
- Ayetü'l-Kürsi 13 not 4
- aylakçı 291
- ayna 163, 197, 206, 207; taşı 170, 171; berber -sı 206, 303; cep -sı 207; cihaz -sı 99, 305; el (ayinesi) -sı 99, 305; endam -sı 169, 206; seyir -sı 118, 207, 292; yastık -sı 118, 207
- Ayvansaray 329
- ayvaz 40, 41, 165, 166, 171, 172, 178, 217 not 55, 191, 196, 292; bkz. tabla taşıyanlar
- ayyaşlar 308; bkz. bekniler
- azad 64; akşam -ı 64; kağıdı 318; bkz. ıtk-name
- azaml 224; bkz. kavuklar
- Azaplar Kapısı 156
- azmayış 376; bkz. ok çeşitleri
- Aznavur işi 143; bkz. kuyumculuk
- Bâb-ı Âli 84, 86, 87, 89, 90, 173, 320, 379, 450
- Bâb-ı Âsâf 86
- Bâb-ı Askerî 87

Bâb-ı Meşihat 78, 82, 84
 bâde 307; bkz. mey
 badem ezmesi 263; şurubu 133, 151
 badya 158, 159, 180
 bağ 113, 115, 478
 bağ [üzüm] 156; -cı 139
 bağa 18, 118, 143, 145, 146, 190, 201, 214, 230
 Bağdat maşlahı 261; bkz. maşlah
 bağırdağ (bağırdak) 18; bkz. bardak (beşik atkısı)
 baharat 251
 bahariyye 450
 batıçe 157-159; bkz. konak bahçeleri, sahil-hane bahçeleri
 bahçevarı 184, 217; -başı 188, 189
 batış 52, 258-261, 322; orta -i 51, 52, 112, 131, 133, 263; saçı -i 22
 bakıcı 366, 368, 478; meşhur -lar 370, 478
 bakır: eşya 187; mutfak takımları 118, 134 (ayrıca bkz. güğüm, kazan, mangal); -cı 139; -cılık 140
 bakkal 139, 251; bkz. csnaf
 bal 152, 182, 288; çeşitleri 152; şarabı 310; bkz. keyif vericiler
 Bal Kapanı 137
 Balat 329
 balık 188, 198, 242, 289, 290; ağcı 139; ağı 242 not 29; avı 196, 377; kayığı 242 (bkz. kayak); dişi 225 not 15, 231; pulu 20, 384, 478; turtkalı 167; -cı 139, 177, 242
 balıkçıl 230
 Balıkesir abası 226; bkz. aba
 balmumcu 158; -luk 159
 balmumu 249
 balta 167
 baltabaş sandalı 241; Karadeniz baltabaşı 243; bkz. kayak/sandal
 Baltalıman Çayırı 65
 Bar 140
 Bardak (bağırdak) 18 not 20; bkz. beşik atkısı
 bardaklar 134, 165, 211, 212; beyaz porse-len 211; billur 48, 68, 74, 117, 211, 212, 254; çini Kütahya 212; gümtüş 133; İngiliz kesmesi 211; kesme billur 117, 211; Saksonya cinsi 211; su 117; şerbet 74, 117; tatlı takımı 117
 bargır 230 (bkz. at cinsleri); sürtücüsü 139
 basma 197, 199, 200, 214, 216, 294; -cılar 138 (bkz. csnaf)
 baş: alan zenciler 372; alma 371; bkz. kanşık faniler

baş kalfa 23; bkz. kalfa
 baş: örtüsü 159, 169; takkesi 159; yemenisi 123 (bkz. yemeni); yemenisi basanlar 138
 başeski 307; bkz. meyhanecisi
 başlama 51, 399; bkz. def çalma
 başlıklar bkz. hayvan başlıkları
 bat pazarı 138
 batırma 116; bkz. işlemeler
 bayram: atıyyesi 346; şekeri 64; tebrik ve ziyaretleri 2666, 267, 282; yerleri 269; çocukların - eğlenceleri 267-269; ayrıca bkz. Kurban, Ramazan Bayramı
 Bayramiller 356, 407
 Bayrampaşa Çayırı 296
 Bebek 195
 bedestan (bedesten) 149-151, 253; bekkile-ri 150, 151; bôlûkbâşısı 150, 151; hacc-gileri 149, 150
 bed-i Besmele 60; resmî (cemiyeti) 61; bkz. mektep cemiyeti
 bekçi 340
 bekriler 308
 Bektaşî 225, 405-411; dervişleri 406, 413, 414; külahı 406, 408-410; şeyhleri 406; tekkesi 407, 409, 411
 bel: kuşağı 126, 159, 179, 227; şalı 40, 58, 61, 69, 74, 83, 126, 134, 227
 belleme 166, 233; bkz. hayvan malzemeleri
 Ber'at gecesi 98
 beratlı tüccar 93 not 73; ayrıca bkz. tüccar
 berber 94, 139, 305, 306, 350; aynası 207, 303 (bkz. ayna); dükkânları 302; legeni 303; sitili 303, 305; takımı 99
 berbet 385; bkz. musiki aletleri
 berş macunu 352
 besleme 136
 Beslinay 314; bkz. Çerkez kabîleleri
 Besmele 13, 23, 54, 60, 68, 97, 99, 109, 264, 305, 347; -i şerife 52, 60
 beş çifte 196, 197, 242, 243; bkz. çifte
 beş püskül asma 402
 beşik 18, 20-22, 25; alayı 17-22 (ayrıca bkz. lohusa); atkısı (bardak) 18; çıkarma me-rasımı 17 not 17
 Beşiktaş 156
 bevrap 62, 77
 beyaz etmek (beyaza çekmek) 173
 Beyazid 155, 256, 357
 Beykoz Çayırı 65, 293
 Beylerbeyi 156
 beylerbeyi 237 not 9, 479
 beylikçi: efendi 90, 241; -i divan-ı hümayûn 90, 173; kalemi 86, 319
 Beyoğlu 341, 344

Beyrut 186, 319
 beytül-mal 150
 Beytullah 99; ziyareti 269
 bez cinsleri: Ahmedabad 226; ak kenarlı İstanbul 226; Amerikan bezi 226; Buruç 226; bürümcek (bürümçük) 42, 115, 120, 122, 160, 226; destgâh 182, 226; Dırma 226; dîmi 227 not 18, 295, 489; hasse 115; Hatayî 226; helalî 226; Kalamata 226; Kastamonu 50, 226; Mahmudî 226; mermerşahi 226; pamuk bez 226; Sakız dîmisi 226; salaşpur 167; Serfice 225, 226; soğuk bez 29, 288; Şamî 226; Tekfurî 226; Trabzon 226
 bez dokuma 103, 104, 226; tezgâhı 102
 bıçakçı 139
 bıçkın: ağzı 325; dili 442; terim ve deyimleri 404, 442; bkz. küllanbeyleri
 bi'at 366
 bilardo oyunu 382
 bîmarhane 419
 Bilecik çatması 164; bkz. çatma
 bilezik 125
 billur 125; avize 121; bardak 48, 68, 74, 117, 211, 212, 254; fanus 197; fincan 211; hoşaf kâsesi 117; kandil 42, 162, 163, 165, 168, 190, 247, 249; kaplar 197, 289; saat 121; sîtrahi 17, 19, 110; tas 182; yazı takımı 202; zarf 248
 binek 381; bkz. satranç
 binek: arabacıları kahvesi (bkz. kahyeler); taşı 162, 265
 binicilik hünerleri 57
 binîş 83, 84, 267
 bitotu 356
 Bit Pazarı 138 not 15; bkz. Bat Pazarı
 Bitlis 188
 boğaçacılık 140; bkz. esnaf
 Boğaziçi 156, 195, 197, 198, 244, 287, 289-291, 403; -nde mehtap seyri 287-291
 bohça 180, 251; bkz. çubuk tütlüleri
 bohça 11, 15, 19, 40, 45, 109, 110, 113, 115, 116, 119, 130, 133; eçyası 113; çamaşır 277; elbise 119; ferace 132
 Bolu 140
 Bornu 314, 317; -lular 314; bkz. esirler
 boru çiçeği 158, 220; bkz. çiçekler
 Bosna feneri (Bosnakârî muşamma fener) 149, 285; bkz. fenerler
 Bosna tabakı 204; bkz. kağıtlar
 bostan gezileri 296; bkz. sebze bostanları
 bostancı 308; bkz. kavas
 boy abası. bkz. aba
 Boyacıköy 195

boynuz 230
 boyun atkısı (sargın) 229
 boyunduruk (araba) 293
 boyunduruk 378 not 18; bkz. pehlivan
 boza 152-154; -cı manzumesi. bkz. manzume
 Bozedok 314; bkz. Çerkez kabileleri
 bozuk 53, 193, 389
 bölükbaşı 150, 302
 börek (bkz. yemekler); -çi 139, 140
 börk (kavuşu) 224 not 8; bkz. kavuk
 buhara 199 not 71; bkz. kumaşlar
 buhur 69, 206, 251, 254
 buhurîlar 206; anber 206, 249; anber kabuğu 206, 251; ardıc tohumu 206; gül yağı 206; günlük 206; kire 206; kurs 251; misk 206; öd ağacı yağı 206, 249, 251; pelesenk 206; sandal tozu 206
 buhur-ı şafî 165 not 21; bkz. kumaşlar
 buhuraltı 199 not 72; bkz. kumaşlar
 buhurdan (buhurdanlık) 68, 69, 206, 249, 267; altın 206; eski maden 267; gülmüş 60, 73, 82, 111, 117, 247; piring 206; tombak 206; -dan iskemlesi 117
 bulakçı 167, 187
 Bultıfay 314; bkz. Çerkez kabileleri
 bumbar dolması 252; bkz. yemekler
 burnus (bornos) 482; Trablusgarp -u 226
 Bursa: arakiyye hırkası 226; bürümceği 115 (bkz. bürümcek); katmeri 219 (bkz. çiçekler: stümbül); lâlesi (akburun) 219
 Buruç 226; bkz. bezler
 buzlu basma 197, 216, 294; bkz. basma
 bülbtül dinlemek 288
 bürümcek (bürümçük) 42, 115, 120, 122, 160, 226
 bütütlü 370; -cüler 369, 372
 caize 99, 175, 279, 451, 482
 cam zîl 20; bkz. def
 camadan (camedan) 257, 313
 camcı 139; bkz. esnaf
 cami 69, 72, 249, 251; dersleri 79, 80, 85
 canbaz (at canbazı) 139, 232
 canbaz (ip canbazı) 394
 Canbaziyye Mahallesi 394
 canfes 19, 43, 46, 53, 110, 115, 116, 120, 130, 199; bkz. kumaşlar
 cariye 16, 18, 20, 27, 41, 74, 105, 106, 114, 123, 128, 134, 136, 168-171, 184, 189-192, 197, 216, 217, 262, 293, 314-319; isimleri 448, 449; acemi 191; acemilerin evlendirilmesi 134-136; Çerkez acemiler 314, 315; Habeshî, Hatâl,

Keşmîrî cariyeler 317, 318, 449; oyuncu 285-287; sazende 53, 285; siyahî (zen-ci) 314, 317
 Cebel-i Lübnan 115, 212
 cedvel 163
 celeblik 140
 celi 74; bkz. yazı
 cendere 118, 145
 cep: aynası 207 (bkz. aynalar); saatleri 209, 210 (bkz. saatler)
 cepken 186; sırmalı 126, 186, 237
 cerrah 47, 49, 350
 Cerrahhane-i Ma'mure 349 not 11; bkz. Mekteb-i Tıbbiye
 Cerrahîler 407
 cerre gitmek 78
 ceviz 144
 Cezayir 221; dayıları 389 (bkz. çengi oyunla-n); ihramı 198 (bkz. ihram); kuşağı 186, 227 (bkz. kuşaklar); menekşesi 220 (bkz. çiçekler); oyunu 132, 389 (bkz. çengi oyunları); sarığı 389 (bkz. sarık-lar); sarması 378 (bkz. pehlivan güreşi)
 Cibali Kapısı 155, 306
 cibinlik 115
 cibre 309
 cıcım 199
 cıfr (cefr) 367
 cige 230
 ciğercilik 140
 cihaz 30, 101, 102, 113-119, 122, 128, 135, 160; aynası 207 (bkz. aynalar); çek-mece 201; eşyası (bkz. takımı); halayığı 119, 136; havlusu 212; odası 114; takı-mı 114-19, 142
 cilbend 70
 Cinci Meydanı 268
 cinciler 369; bkz. karışık faniler
 cinler 369
 civan yelpazesi 218; bkz. çiçek demeti
 cübbe 58, 165, 226; -lik 61, 69, 74
 cüz 61; kesesi 59, 62 (bkz. kese)
 Çadır Köşkü 196
 çadırcı 139; esnafı 298
 çakmakçı 138
 çakşır 402
 çalabora 269
 çalgı takımı 132, 286, 389
 çamaşır: ağası 238; leğeni 118, 158, 213 (bkz. leğenler); takımları 113, 119; tek-nesi 213; -hane 169; -lık 169, 213
 Çamlıca 157, 403
 çanak mehtabı 291

çantacı 340
 çapraz 378; bkz. pehlivan güreşi
 çardak 158
 çarbab 391 not 11; bkz. kumaşlar
 çarpap 53, 391
 çarşamba karısı 417
 çarşı dellalı 139
 çarşı hamamı 299, 321; küberanın -na gidişi 299-301; bkz. hamam
 Çarşıkapı 306
 Çarşı-yı Kebir 138, 149, 233
 çayreklemek (çeyreklemek) 12, 28
 çatma 119; Bilecik -sı 164; Üsküdar -sı 164; vezirkâri 121; ayrıca bkz. kumaşlar
 çaycı 139
 çedik papuç 402
 çekçek arabası 268
 çekdirme 243; İzmit -si 243; Şile -si 243
 çeki 376; bkz. ok çeşitleri
 çekmeceler 118, 200, 201; cihaz 201; dikiş 118; yazı takımı 201
 çekmeci 139
 çelme 378; bkz. pehlivan güreşi
 çember (çenber) 11
 çembere düştürme 378; bkz. pehlivan güreşi
 Çemberlitaş 233, 316, 357
 çeng 385, 389
 çengi (çengi kadınlar) 19-22, 53, 388-390; oyunları 132, 389; oyun elbiseleri 389; takımı 132, 388
 çerağ (çırağ) 480, 485; çıkmak (olmak) 30, 40, 41, 51, 90, 123, 133, 134, 136, 370, 485; edilmek (kaleme) 85-89
 Çerkez 143, 315; atları 234; başlığı 236 (bkz. eğer takımları); cariyeler 314, 315; eğeri 236; kabağı 159; kabileleri 26, 314, 315; kamçısı 143, 235; kılıçları 143; köleler 318; kök isimleri 449; özengisi 236 (bkz. eğer takımları)
 Çerkezistan 143, 314, 315
 çeşme 67, 158, 161, 182
 çevgan 144, 485
 çevirme (yiycek) 182
 çevirme 382; bkz. dama oyunları
 çevirmeci 243
 çevre 68, 69, 104, 113, 119, 126, 127, 137, not 7, 179, 227, 228, 259, 268; Kaya Sultan -si 228; saray -si 228
 çiğürtme 385; bkz. musiki aladeleri
 çıkartma 70
 çıkırık 226; -çılar 138; bkz. esnaf
 Çingirdak şekeri 269; ayrıca bkz. şekerler
 çırağ. bkz. çerağ
 çırnık 485; kayığı 242; bkz. kayık

çiçek 158, 159, 169, 217; bahçevanlığı 140; demet ve buketleri 217-218; suyu 126
 çiçekler 218-222; çeşitli 220, 221; amber-bu-yu 220; an çiçeği 219; boru çiçeği 158, 220; çiğdem cinsleri 219; fesileğen 220; ful 219; gelincik 220; gül 218; hüsniyü-suf 220; karanfil 220; katmer 219; lale 219; leyâlâk 219; menekşe 220; nergis 220; susam 220; sümbül (mavi) 218; sümbül (beyaz ve pembemsi) 219; şeka-yık 220; şebboy 220; yasemin 219; yon-ca 220; zerrin 219; zülf-i nigâr 220
 çiçeklik 121, 146, 164, 206, 208 (ayrıca bkz. farâş); saatleri 208 (bkz. saatler); Hind-kârî [vazo] 197; Saksonya [vazo] 197
 çifte 485; bkz. kayıklar
 çifte nâra (nağra) 258, 403, 485
 çiğ tayın 346 not 4
 çilingir 139
 çini 163, 164, 180, 182, 187, 212; evaniler 251; küp 163; tabaklar 182; vaz0 164
 çitâr 58, 486; bkz. kumaşlar
 çivit 200
 Çoban Çeşmesi Mesiresi 65, 296
 çoban: kavalı 385 (bkz. musiki aletleri); ke-peneği 226
 çocuk: bayramda eğlenceleri 267-269; bil-meceleri 35; korkutmak için söylenenler 33; oyunları 39, 65, 66; tabirleri 32
 çorapçılar 138
 çömez 76, 77; ayrıca bkz. sarf mollası
 çömlekçi 139
 çörekler 78, 154, 252, 254
 çörekotu (çöreoitu) 15, 43, 114, 120, 122, 125, 154, 361; tütüstü 15, 25
 çöven 356
 çözme gömlek 226
 çubuk 19, 20, 22, 41, 42, 45, 49, 50, 53, 59, 61, 67, 68, 72, 73, 83, 88, 107, 109, 110-112, 123, 128, 133, 135, 161, 172, 180, 191, 244, 251, 263, 266, 284, 287, 290, 301, 303; sandığı 181; takımı 41, 44, 175, 251; imamele-ri 180, 181; lûleleri 180, 181; tütünleri 180; tablası 45; verilmesi 181; elması imamelî 263; mücevherli kehrîbar 266
 çubukçu 139; odası 163; -başı ağa 181 (bkz. tütüncübaşı ağa)
 çuka: cübbelik 64; zihîl kırmızı 190; ednâ 243; bkz. kumaşlar
 Çukacı Hanı 137
 çukacılar 138
 çukadar 241, 486
 çul 166, 233; bkz. hayvan malzemeleri
 çulha, çulhalar 138

dadı 25, 29, 41, 48, 59, 61, 74, 99, 106, 111, 112, 126, 129, 215, 317; kalfâ 27, 28, 30, 103; ayrıca bkz. taye
 Dağıstan 143
 dahme 287; bkz. fişek
 daire (bkz. kalem, vüzera); ağaları 171; kapı-cısı ağa 171, 184; mektupçusu 173 (bkz. divan efendisi)
 Daire-i Âsâfi 173; bkz. Bâb-ı Âlî
 daire-i âliyye 346
 dalakçılar 357; bkz. hasta tedavi edenler
 dalkavuk 284
 dâm 377
 dama 382; oyunları 382; oyuncuları 382
 damaşko 163; telli 43; bkz. kumaşlar
 damıtılmış sular (şifalı) 353
 damlar (koyun, keçi, inek) 196
 Dankiya düdüğü. bkz. düdük
 darbuka 258, 269
 darphane işi 200; bkz. yorganlar
 Dârü'l-Fünun binası 257
 dârü'l-kurra 66
 dârü'l-tabak 253
 dârü's-saade: ağası 381 not 23, 487; ağası kâtibi 203, 381; yazıcıları 203
 dârü't-tib 348
 davul (Ramazan) 258, 259, 269
 Davutpaşa 268
 dâye. bkz. tâye
 debbağ 139
 dedegân 413
 dedeler 411-413
 def 20, 47, 48, 51, 384, 385, 389, 399; ba-lık kılçığı (pulu) arusekli 389; cam zil (Samatyah zilleri) takılı 389; kakma oy-malı 389; kursak 389; çalma tarzları 384, 399
 defter emini 241
 defterdar 488
 Defterdar dairesi 87; bkz. maliye nezareti
 Defterdar İskelesi 155
 Defterhane-i Hakani Dairesi (Defter-i Haka-nî; defterhane) 87, 488
 değirmen yapıcı 139
 değnekçi 302
 Delâil-i Şerif 71, 101, 488
 deli ferhad (yay) 376; bkz. yay çeşitleri
 dellâk 140, 300
 dellâl 316, 318, 488; muhabbet -ı 333; hiz-metçi -lığı 341
 demirciler 137
 dergâh 406; 407, 410-413
 dericiler 138
 ders açmak 101; bkz. kadın mektepleri

Ders Vekaleti Makamı 82
ders: programı 80; vekili 78, 82, 84, 488
Dersaadet 138, 142, 148, 152, 176, 207,
226, 232, 240, 251, 283, 299, 315,
323, 347, 373, 375, 390; kuyumcular
207; Medresesi 76; Mülterrisliği 177
ders-i âm 488; efendiler 75, 79; hocaları 488
derviş 145, 223, 227; deyimleri 404, 405
destar 223 not 1
destgâh 103, 104, 226; başı 103; -çılar 137
destgâhdar 300; bkz. hamam
destmal 212 not 100
devatçılar 137; bkz. divit
deveboynu 162, 163, 168
devirler 252; hatmî 252 not 14
devlet erkânı 224 not 3
devlet ricalî 85, 91, 102, 201, 272; bkz. ri-
cal-i devlet
diba 199, 225, 391, 489; bkz. kumaşlar
dibâce 146
dikici 139
dikili takke 225
dilâlu olma 357; bkz. hasta-tedavi edenler
dilli düdük 306, 385; bkz. musiki aletleri
dimi 227 not 18, 295, 489; Sakız -si 226;
bkz. bez cinsleri
dini günler 246-269
dirhem 120, 489
diş kirası 78, 253
divan (edebiyat) 279, 258, 304
divan: efendisi (daira mektupçusu) 171,
173, 182, 253, 304; odası 265
divançe 453
divanhane 281, 283; -de arzıhal alma 283
Divan-ı Hümâyûn: Beylikçiliği Dairesi. 86;
Dairesi 91; Kalemi 86; yemeği 212 not
100
divanî 90; bkz. yazı
divit (devat) 74, 87, 202; çeşitleri 202, 203
divitçiler. bkz. devatçılar
Divitçiler Çarşısı 203 not 78
dizlik 293
doğramacılar 138
doğum 11-25; âdetleri 14, 15; hazırlığı 11;
iskemleri 347; ayrıca bkz. ebe, lohusa
dokuz oyunu 382
dolama 224
dolaplar 146, 148, 184; yemiş dolabı 145;
dönme dolap 169, 184; bkz. harem do-
labı
dolmacı kadınlar 321, 371; bkz. susamcı ka-
dınlar
dolmacılık 371
dolmuş kayığı 241, 299

Donanma-i Hümâyûn 323
donanma gecesi. bkz. Boğaziçi
donanma (tekneleri): fırkatayn 242; kadirga
242; kalyon 242; korter 242
dondurmacı 296
dökme şalvar 295, 329
dökmeci 139
dönme dolap. bkz. dolap
durub-u emsal 464
duvak 125, 130; bkz. gelin başı
dütük 385; Dankiya 385; dilli 385; Macar
385; mehter 385; mızmar 385; tulum
385; bkz. musiki aletleri
düğmeci 139
düğün 122-136; hazırlıkları 122-124; mera-
simi (yüz yazısı, velime cemiyeti) 122,
128-130; paça günü 131-133; ayrıca
bkz. gelin, güvey
dülbend 12, 14, 19, 45, 170, 223, 227; al-
tınbaş 223; Hind 13, 223; -çi 138
dülger 139
dümbelek 319, 385, 389; bkz. musiki

ebced 491; hesabı 99, 352, 491
ebe 11, 12, 14, 72, 348; hanımlar 23, 24,
74, 346, 347 (ayrıca bkz. kabileler);
ahad-ı nas -si 346; iskemleri (doğum is-
kemleri) 12, 347; kibar -si 346; saray-ı
hümâyûn -si 346; ünlü -ler 346, 347
ebegümeci çiçeği. bkz. halk ilaçları
ebeme pilav pişirdim. bkz. çocuk oyunları
ebniye boyacıları 139
eda 71
edhemi 408
edibeler/edipler 102, 450
Edirne 24, 201, 374; işi 203
Edirnekapısı 326
efkende 218; bkz. çiçek demeti
Efrasiyap borusu 385; bkz. musiki aletleri
eğir takımları: cinsleri 236; haşalar (haşeler)
186, 235; ilmiye sınıfı haşaları 235; mül-
kiye sınıfı haşaları 235, 237; kamçılar
235, 272; kuburluk 236; özengiler 186,
236; reşme 186
eğerciler 138
Eğin 140
Eğirkapı 268
ehl-i iştret 307; nücüm 366 (bkz. mülteccim)
ekâbir 16, 31, 59, 83, 85, 102, 109, 125,
155, 157, 159, 161, 230, 232, 253,
450; hanımları (mesireye gidiş) 291-293
ekâbir-i rical 179-181, 185; daireleri, konak-
ları (bkz. konaklar); -i tebrik, ziyaret
266, 267

ekmek 25, 52, 63, 113, 154, 254, 348; has somun 182
 el armoniği 385; bkz. musiki aletleri
 el aynası 99; bkz. aynalar
 el bezi 120
 el el üstünde. bkz. çocuk oyunları
 el harçlığı 282
 el öpmeliği (el öpmesi) 112, 126, 131
 elek 204; bkz. kâğıtlar
 elîbba cüzü 59, 60, 62
 elîfi şalvar 303
 elma yanağı 119; bkz. kürk
 elmas muhlâyıcı 139
 elmascı 125
 elmasdal iğne 41, 46, 112
 elmastraş bardak 248
 elmasıye kalıbı 167
 emir 357; bkz. hasta tedavi edenler
 emir-i ahur ağası 185
 encümen-i daniş 305
 encümen-i zürefa 304 not 40
 endam aynası 206; bkz. ayna
 endaze 493
 Enderun 450, 493
 enfiye 228, 229; cinsleri 228; kutuları 228, 229; mendilleri 228 (ayrıca bkz. mendil)
 enseleme. bkz. pehlivan güreşi
 Envarî'l-Âşıkın 78, 215, 493
 erbab-ı hâvâs 369; bkz. okuyucular
 erba'in 283
 erganon (erganun; Ulah çalgısı) 385; bkz. musiki aletleri
 Ermeniler 156, 350; haneleri 155, 156
 Erzincan 140
 eshab-ı kiram 94, 321, 448
 esir 314; pazarı 316, 318; -ci 138; bkz. cariye, köle, zenci
 eskiciler 138
 eski maden 49, 113, 114, 117, 121, 128, 162, 201, 267; antikalar 114
 esmid. bkz. sürme
 esnaf 94-98, 137-140, 192, 298 (ayrıca bkz. lonca); bölükbaşı 302; değnekçisi 302; dükkânları 97, 137, 138; giyimi 97; ihtiyarları 96 not 80; kahveleri 302; keh-hûdası 95; yardım sandığı 97; yiğit başısı (kâhyası) 302; kalfa çıkarma 108; köşe ustası 95, 302; usta çıkarma 96, 97; -in mesirelere gidişi 298
 esrar. bkz. tiryakiler
 esvab: boyacısı 139; süpürgesi 120
 eteklik 391
 etek: bağı 19; bezi 11
 Etlibba-yı Sultanı 348

ev: içi kıyafeti 227; hayvanları 159, 188; mektebi (bkz. kadın mektebi); tebriki (bkz. tebrik-i menzil)
 evlenme 106-136; bkz. düğün
 evanî (avenî) 251, 267
 Evkaf Nezareti 251, 320
 evler (halkın oturduğu) 157
 evrak torbası 280
 Eyüp 155, 373; borusu, dümbeleği 385
 fabrika yazması 199; bkz. yazma
 fağfurfı 182, 187, 260 not 26, 494
 fal 295, 330
 falaka 61
 falcı. bkz. bakıcı
 fantazyâ 125; bkz. pero küpe
 fanus 170, 171, 205, 206; billur 205; duvar -u 197; -lu avize 121, 164; -lu şamdan 162, 163
 fare kuyruğu 204
 farîsthan 76
 Farsça 76, 85
 farîl 121, 146, 148, 164, 169; ayrıca bkz. çiçeklik
 Fas 221
 fasıl 50, 53, 133, 290
 felek 196
 Fener 329
 Fener Bahçesi 293, 294
 Fener Kapısı 155, 306
 fenerci: dükkânları 148; -ler 137; -lik 148
 fenerler 148, 149, 161, 347; balıkçı 148, 149; Bosna 149; Bosnakâfî muşamma 285; cam 149, 162, 189, 258; cep 148, 149; celebi 148, 149; çifte telli 149; davulcu 148, 149; imam 148, 149; İrankâri 149; muşamma 161, 183; Ruscuk 149; Selanikkârî 149; seyrek telli 149; sık telli 149; Süleymaniye-kârî 149; tulumacı 148, 149; vüzera 148
 fenn-i nâcum 141
 ferace 14, 19, 45, 107, 115, 119, 126, 128, 133, 168, 292; bohçası 19, 115, 292; odası 19, 42, 45, 133, 168; gece -si 161
 feracedilik 45
 ferahlık vericiler 126 (çiçek suyu, lokman ruhu, melisa ruhu)
 feraiz 81, 495
 feres 381, 495; bkz. satranç
 Fergâb suresi 62
 ferik 325, 495
 ferman 90; -i âlî 394
 fermenciler 137
 fiçici 139

fıkıh 495
 findıkçılık 140
 fırkateyn 242; bkz. donanma tekneleri
 fihrist 173, 175
 fihrist (musiki formu) 285
 filar 286, 391; oyun fiları 286 not 9
 filarcı kavaflar 286 not 9
 fildişi 143, 144, 146, 229
 filinta 240
 Filibe arabası 226; bkz. aba
 fincan: billur 211; eski maden 117, 211;
 Saksonya 211; zergardan boynuzu 211;
 -cılar 137; bkz. kahve fincanları
 fiske 215; bkz. def
 fişekler 291
 Fiyor saati 162 not 13; bkz. saatler
 fodla 77, 182; saray -sı 182
 Fransız 343; enfiyesi 228 (bkz. enfiye)
 fuhuş yapılan haneler 341-345; bkz. alufteler
 ful 219; -yağı 118; bkz. çiçekler
 fulya tatlısı. bkz. tatlılar
 furuncu 139
 futa 45, 52, 95, 99, 179, 264; abdest 116,
 120; ipek bel 261; Bursa ipekçisi 305
 Galata 100, 306, 309, 344; basması 200
 (bkz. basma); meyhanecileri 306, 309
 gaz 496; boyaması 17 not 15 (bkz. sakangur)
 gazbezi 295
 gazel 257
 gebre 186
 gece: feracesi (bkz. ferace); kandili 158 (bkz.
 kandiller); safası 221 (bkz. çiçekler)
 gecelik: entarisi 119, 130; hırkası 119 (bkz.
 hırkalar); terliği 110, 116, 120
 gedik 306 not 41, 496
 Gedikpaşa hamamı 324; külham 324
 gedikli ağalar 40, 171, 172, 177-184, 262;
 ayrıca bkz. konaklardaki vazifeliler
 gelin: alayı 127; alma ve koltuk 126, 127;
 arabası 126, 127; başı 125; hediyeleri
 133, 134; kıyafeti 124; mücevherleri
 125; nalını 230; odası 119; tuğu 125; -
 e bakma 128, 135; -e şal kuşatma 126;
 ayrıca bkz. düğün, güvey
 gelincik 220; bkz. çiçekler
 gelir kanı 86
 gem 237
 gemici oyunu 389; bkz. çengi oyunları
 gençler kahvesi 301; bkz. kahveler
 gerdanlık 125; bkz. sarkıtma
 gerdel 166
 gergef 104, 105 116
 gevrek 64, 269

gez 376; bkz. ok çeşitleri
 gezi (kezi) 83, 116; bkz. kumaşlar
 gılaflar 164, 197, 202
 gıdı: ağası 162, 171, 185, 238; çavuşu 237
 girift 383; bkz. nay
 gocuk 312
 Gogo kabilesi 315; bkz. Ubih
 gogoyocular 320, 321
 göbek tütün 180; bkz. çubuk tütünleri
 göğüs iğnesi 125
 göğüsleme 378; bkz. pehlivan güreşi
 Göksu Çayırı 65, 297
 gömlek 11, 226; bürümcek 226; çözme
 226; helâlî 160, 226; kayıkçı helâlîsi
 226; Trabzon bezi 226
 Gördes: keçesi 89; halısı 163
 görücü 106, 107
 gösterme 51; bkz. hayal oyunu
 gurra 234; bkz. at nişaneleri
 gusulhane 230
 güğüm 62, 153, 171, 180; şerbet 117
 gül 218 (bkz. çiçekler); ağacı 143; suyu 95,
 112, 248, 284; yağı 271
 gülbadan 69, 112, 248, 267, 284
 gül-günlü pembe 147
 güllaç 159, 250; -cı 139
 gülbenk 59 not 12
 gülbeşeker 182
 gümtüş 59, 60, 73, 74, 82, 87, 99, 117,
 118, 163, 186, 189, 229, 230; ev eşya-
 sı 169; kakma 229; kemer 227; pafta
 166 (bkz. pafta); tatlı takımı 117; ka-
 lemkarlar 138
 gündelik 268
 günlük 111
 günlük (para) 96
 Gürcü 314; bkz. cariye
 gürde 292, 329
 güreş (güleş) 378; pehlivan 378; hayvan 379
 güveyi 110-114, 127, 131, 132, 135; iç
 122, 126, 127, 129, 131; konulmak
 129, 130; yemeği 129
 habb 309, 310
 Habeş 317, 449; ayrıca bkz. Hatayî, Keşmi-
 ri, siyahî cariye
 Habeşistan 314
 hac 269-272; hazırlığı 269, 270; kıyafeti
 270; tebriki 271, 272 (bkz. hacı tebriki,
 tehniye); -a uğurlama 270; -dan hediye-
 ler 272; -dan karşılama 271
 hacamat: ettirme 350; aleti (zemberek) 350
 hacedân rütbesi 92
 hacedgiler (bedestan hacedgileri) 149, 150

hacı: tebriki 271 (bkz. tehniye cemiyeti); hanımı 274; lokumu 271
 Hacı Evhad 398; bkz. Hacıvat
 Hacıvat 51, 399; -m manzumesi 399
 hadem ü haşem 94
 hadenk 376; bkz. ok çeşitleri
 hadım 189, 318
 hadis 72, 78, 498
 Hadur (kabilesi) 315; bkz. Şapsih
 haffaf (kavaf) 138, 139, 273
 hafız efendiler 73
 hafız-ı Kur'an 67, 78, 83, 176
 hafız-ı kütüb 175
 hafıza 100-102
 hafızlık 66; eğitimi 66, 67; merasimi 67, 68
 hakk 141, 142; bkz. mühtürçülük
 hakkık 91, 141, 142
 hakk-ı ridai 28
 halatçı 139
 halayık 295, 390; cihaz halayığı 119
 Halep 186, 319, 320; şalı 227
 halı 119; seccade cinsleri 199
 halife efendi 47, 54, 60, 61, 64, 88, 89
 halk ilaçları 349-354; bkz. kocakan ilaçları
 hallaç 139
 halvet. bkz. harem
 Halvetiler 407, 413
 hamal 139
 hamam 168-171, 189, 230, 277; anası 331; dellâğı 139, 300; halveti 300; hizmetçisi (ana kadın) 24, 321; kafesci [si] 24; kesesi 230, 299; kurnası 24, 300; külhanı 299; 324; nalını 230, 300; natırları 24; peştemali 212, 299, 300; peyke nöbetçisi 299 (ser nöbet 300); sıcaklığı 300; soğukluğu 300; tarağı (fildişi) 230; ustası 19, 22, 24, 106, 331, 388; çarşısı 299; -a gidiş (çarşı) 299-301
 hamlacı 196, 240, 243; kıyafeti 240
 hamsin 283
 hamurcu 166, 187
 hanedanlade 27, 394
 hanende (cariye) 42, 284, 287, 290
 hanunlar arasındaki deyimler 428, 440
 harabatı 328
 haramiler oyunu 132; bkz. çengi oyunları
 harar 200
 harç (harc) 159; ve erzak 30; ve masraf 64, 158, 172, 191; ve masraf kileri 167, 171 (ayrıca bkz. kaba kiler)
 harem 114, 165, 167, 169; ağası 49, 133, 189, 280; bahçesi 167; dairesi 167, 168, 189; dolabı 188 (bkz. dönürte dolap); kâhyası 319; kâhyası ağa 27, 165, 184;

kâlfaları 244; kapısı 165, 169; kethüdası 171, 188; matbahı 169; odaları döşeme ve tezyinatı 168, 169; odası 165, 169; sofası 168

Haremeyn payesi 266
 Harem-i Hülmâyûn 102 not 93, 244
 Harem-i Şerif pusidesi (Kâbe örtüsü) 249
 harik: baltası 162; kancası 162
 harmanı 178
 harrerehu 74
 has gevrek 151
 has oda 450
 hasır 157, 171; -cı 139
 Hasır İskeleyi 357
 Hasköy 156, 306
 hasse 115
 hasta tedavi edenler: dalakçılar 357; emirler 357; humnakçılar 358; sıtma bağlayıcılar 358; sarılık ve dil altı kesenler 357
 hasta tedavi eden kadınlar: alazıcılar 354; hekim hanımlar 349 not 12, 356; kelci 355; kurbacı 354; korku damarına basıcılar 356; kurşun dökücüleri 356; tosbacı kadınlar 350
 hasta ziyareti 274; bkz. adab-ı muâşeret
 haşa (haş). bkz. eğer takımları
 hat 70, 71, 82; sanatı 141 (bkz. hüsn-i hat)
 Hatat (hatayı) 318, 449; ayrıca bkz. Habeşî
 Hatm-i Şerif 78; duası 249
 hattat 70-73; diviti 203 (bkz. divit)
 hatt-i hülmâyûn 394, 501
 Hatufay (Katufay) 314; bkz. Çerkez kabileleri
 havacıva 355, 501
 hava gezi 376, 501; bkz. ok çeşitleri
 havacı 377 not 13
 havai 291; bkz. fişek
 havass-ı vîzera 182, 238
 havlı (havlu). bkz. avlu
 havlıcan 351
 havlular 179, 212, 299; abdest 116, 179; ayak 212; baş, omuz, arka 116, 212; Bursa 116; Cebel-i Lübnan malı 116, 212; cihaz 212; işleme başı (nakışlı) 116, 170; kırmızı minare (Selanik) 116, 212; sırma başlı 116; yemek 116
 havuzlar 195, 216
 hayal oyunu 41, 50, 51, 84, 398-402; adları 51, 398; Bahçe 51, 398; Balık 398; Ferhad ile Şirin 398; Hamam 398; Kanlı kavak 398; Karagöz'ün ağalığı 51, 398; Karagöz'ün evlenmesi 51; Karagöz'ün ters evlenmesi 51; Kayık 51; Mahalle

baskını 398; Meyhane 402; Salıncak 51;
Tumarhane 398; Yalova safası 398
hayal oyunu: malzemeleri (iskele, iskemle,
merkep, salıncak, yılan) 399; oyuncuların
398-399
hayalci 41, 50, 51, 139; icazeti 402
haydarî 502
hayır dualar 441
hayriye tüccarı 93 not 73, 94; bkz. tüccar
hayvan: başlıkları 296 (Arap 236; Çerkez
236; Osmanlı 236; Tatar 236); döğüşle-
ri (güreşleri) 378; koşumları (araba)
240; malzemeleri (belleme, çul, gebre,
gerdel, kasağı, köstek, sünger, yular)
186, 214, 233; talimi 57, 186, 233
Hazine-i beytül-mal 150
Hazine-i Hassa 150 not 57
hazinedar ağası 174, 175
hekim: hanımlar 356, 357 (bkz. hasta tedavi
eden kadınlar); -başlık 349 not 12 (bkz.
ser etibba-ı sultanî, ser etibba-ı şehrîya-
rî); -lik hizmetleri 348
helali: bez 103; gömlek, gömleklık 44, 74,
103, 160, 226; kayıkçı -sî 226
helali (saat) 210
helva 65, 152; kağıt 294; susam 294; un
262; -cı 139
hemil köktü 310
hendese. bkz. ilm-i hendese
Hetufay (Katufay) 314; bkz. Çerkez kabile-
leri
hezaren 145
hıfz 66, 67; cemiyeti 68 (bkz. hafızlık merasimi)
hurdavatçılar 137
Hıristiyanlar 225, 273; kiptileri 329; müslü-
manlarla ilişkileri 273
hırka 226; Bursa arakiye 226; gecelik 119;
Şam 226
Hicaz 231
hikâyetci 397
hilal 59, 61
Hilye 503; -i Şerif 101
Hind: abadîsi 204 (bkz. kâğıtlar); abanîsi
223; çitarisi 58; dülbendi 13, 58, 116,
223; kezisi (gezisi) 115 (bkz. kumaşlar);
kumaşı 74, 288; mendilli 228 (bkz. men-
dil); rendesi 228 (bkz. enfiye); sevaleri
120 (bkz. kumaşlar); şah 227; uleması
79 not 46; altınbaş dülbendi 58
Hindkârî: çiçeklik [vazo] 197 (bkz. çiçeklik);
köstek 210; ipek (gömlek) 226
hitan cemiyeti 40; bkz. sünnet düğünü
hizmetkârlık 140
hoca: efendi 46, 47, 58, 60-74, 82-84; ha-
num 101.

hokka 201-204; bkz. yazı takımı
hokkabaz 41, 44, 47-51; Musevî 41 not 63,
44; -in kalpaklısı 50
Hiorasanî 224, 503; bkz. kavuklar
hortlak 374
hoşamedî merasimi 44, 127, 271
hödük 378 not 18; bkz. pehlivan güreşi
Hubyar semti (Aksaray) 316
hüffaz 66
hulefa 88-91, 99
Hulviyyat 215, 503
hüma 230
humma-ı nefası 14 not 8
hunnakşar 358; bkz. hasta tedavi edenler
hurdacı 139
hurrem 376; bkz. yay çeşitleri
hurûf-ı heca 70
hususî cıyım-ı haliye dersi 80
hutbe 368
huzur-ı âsâfî 84; hümaydın 397; hümaydın
dersleri 304; şahane 397
hücre 146
hükkâm 85
Hükümet-i Seniyye 366
hüsn-i hat 70, 90, 451
ığnıp (ınp) 504; kayığı 242 not 29, 504; bkz.
kayıklar
İsfahan sûrresi 231; bkz. sûrme
ıstampa 148
ıtır yağı 118
ıtırat satanlar (miskci) 139
ıtkname 316, 319
ibrik 212, 250
icazet 72-76, 80, 82-84, 376; alma 79, 82,
505; cemiyeti (merasimi) 72, 82-85; na-
me 79 not 46, 82, 505
iç ağası 162, 171, 178, 179, 181, 240
içe giyilenler 226
iç ezanı 252
iç hırkası 159
içi dolu yazma yemeni 227
içlik 19, 45, 107, 292; bkz. yaşmak
iftar: yemeği 253-255 (bkz. Ramazan)
İhlas-ı şerif 365
ihram 270; bkz. hac kıyafeti
ihram 42, 53, 60, 65, 68, 82, 90, 115, 132,
164, 169, 247, 292, 506; Cezayir 198;
Rodos 198; sırma saçaklı 284; Trablus
121, 164, 169, 198
iki çifte 229, 241, 243 not 31, 244
ikinci 183; bkz. kavas
ikinci dersi 80, 81

ilaç 351, 353
 ilahi 47, 59, 100, 101, 176, 177, 248, 320;
 -ci 47, 59; -cibaşı 47, 59, 62
 illet-i efrençi (illet-i efrençiyeye) 345
 ilm-i: akaid 81 (bkz. akaid); haber 78; hadis
 81, 506 (bkz. hadis); hal 62, 506; hen-
 dese 81, 506; hikmet 81, 506; kelam
 81, 506; mantık 90, 81; musiki 177; na-
 hiv 80, 507 (ayrıca bkz. nahiv); nûcum
 203, 507; sarf 80, 507 (ayrıca bkz. sarf);
 tefsir (bkz. tefsir)
 ilmiye (ilmiyye) sınıfı 83, 84, 98, 175, 177,
 235, 266, 267, 348, 507 (ayrıca bkz. ule-
 ma); medreseleri 348; müderrisleri 150;
 ricali 155, 156, 175, 235; tebrik merasi-
 mi ve ziyareti 266, 267; rütbe ve payeleri
 266; Dersaadet müderrisliği 177; hare-
 meyn 266, 500; İstanbul 177 not 42,
 266; kazasker 266, 515; kıyafeti 267
 imam efendi 40, 78, 129, 171, 176, 177,
 182, 249; seccadesi 249 (bkz. seccade)
 imamet 252
 imamlık 78, 176, 177, 249
 imame 180, 181, 507; elması -li çubuk 263;
 kaba -li çubuk 258; bkz. çubuk
 imamcisi 139
 İmam-ı Gazali enfisyisi 228; (bkz. enfıye)
 imaniye 175 not 39
 imaret 77, 246, 507
 ince: dikış 192; Felemenk 228 (bkz. enfıye);
 iş 110; kiler 168, 507 (bkz. kiler); ma-
 rangoz 144, 145; marangozluk 144,
 145, 507; mücellid 139, 159 (bkz. mü-
 zehhib); saz takımı 50, 507
 İncirli Köyü 290
 innap (hünnap) 144
 inşa 449
 İnoz (Enez) küptü 181
 içpi 139
 ipek 73, 115, 116, 159, 160, 226, 227, 228;
 -çiler 138
 ipekbaş 223; bkz. Hind dülbendi
 İran 93 not 73; laciverdi 147; tarzı 146,
 147; uleması 79 not 46
 İrankârı 146, 147, 176
 irsâl-i lihye 98-100
 islm tesmiyesi 13
 isimler 446; Allah'ın isimlerinden alınanlar
 447; peygamberin isimlerinden alınanlar
 448; din kelimesine eklenen 447; erkek
 447; eshab-ı kiram'dan alınanlar 448;
 hanım 446; hem erkek hem kadın için
 kullanılan 448; harem ağası ve Çerkez
 köle 449; terk edilmiş 446, 449

iskemle 48, 73, 82, 122, 158, 163, 190,
 508; buhurdan -si 117; kısa (sedefli aru-
 sekli) 53; soffra -si 116
 İslam şarabı 152; bkz. üzüm pekmezi, şerbet
 İslimye abası 226; bkz. aba
 İstanbul (Dersaadet) 85, 97, 110, 140, 154,
 197, 221, 266, 268, 297, 311, 320,
 329, 370, 379, 386, 396, 403; medre-
 seleri 76-85; rütbesi 177 not 42, 266
 (bkz. ilmiye rütbe ve payeleri); semtleri
 155; tabakı 204 (bkz. kağıtlar); tulum-
 bacı sınıfları 449; vüzerası 173 not 35
 İstanbullular 396
 istihare 365, 508
 İstinye 156, 290
 istufe / istufa (üstufe) 18, 74, 115, 116,
 320; bkz. kumaşlar
 işkembe çorbacısı 139
 işkembecilik 140
 işlemecilik 143
 İşlemeler (nakışlar) 105, 120, 200; alt üst iş-
 ne 105; aşırma 105; atkı 200; batırma
 116; dal kırma 105; döğeme 105; gergef
 işi 105, 116; gül-i nesrin 105; hesap
 200; kabartma 105; kanaviçe 200; kas-
 nak işi 115; kulabdan sarma 105; niftüfer-
 i Çin 105; Mardinkârı 105, 116; sarma
 116, 200; suzen 115, 199; tel işi 105;
 tırtıl 43, 115, 116, 120, 200; Tophane
 işi 115; yandırma 200; zülf-i nigâr 105
 İtalya / İtalyan 148, 343, 383
 İzmir kilimi 158; bkz. kilimler
 İzmit 323; çekdirmesi 243 (bkz. çekdirme)
 iyi saatte olsunlar 371; bkz. karışık zenciller
 izn-i sefine 90
 kaba düdüktü 385; bkz. musiki aletleri
 kaba hasır 65
 kaba kiler 167 not 28, 171; ayrıca bkz. harç
 ve masraf kileri
 kabadaylar 336
 kabadi 394, 508
 kabakçı Araplar (kabakçılar) 321, 322
 kabara (kabara çivisi) 46, 117, 214, 248,
 300, 509; gütmüş 116, 117, 248
 Kabartay 314; bkz. Çerkez kabileleri
 kabileler 346, 347; bkz. ebeler
 kabilelik (ebelik) 346
 kabza: almak 375, 509; vermek 376
 kadaiçî (kataiçî) 58, 139
 Kadıköy 157, 294
 kadılar kahvesi 390
 kadın mektepleri 100-102; ünlüleri 100
 kadırga 242, 509; bkz. donanma tekneleri

kadife 99, 166, 223, 224, 229, 230; bkz. kumaşlar
 Kadirler 407, 410, 413
 Kadirîye tarikatı 373, 509
 kafesçi 24, 509; bkz. hamam
 kafesi 224, 509 (bkz. kavuklar); destar 409
 Kafkasya 314
 kaftan 63, 509; ağası 40, 44, 162, 171, 177, 178, 509
 Kâğıt Çarşısı 138
 kâğıtlar (Alıkurna, aherli, Bosna tabakı, elek, elvan, meşk, Hind abadisi, İstanbul tabakı, vezirli, yumurta aherli, Yünderkâni tabakı) 204
 kâğıtçı 139; dükkânları 256
 kâğıt mührecisi 139
 Kâğıthane 65; mesiresi 293-295, 298
 kahve 22, 46, 49, 59, 67, 72, 83, 88, 90, 107, 111, 112, 128, 132, 133, 179, 180, 266, 266, 277, 287, 290, 295, 301, 308; içme âdetleri 277, 278; ikramı 46, 180, 211, 263, 267; mangalı 118, 296 (bkz. mangal); ocağı 168, 179, 180, 303; odası 180, 191 (bkz. oda); takımları 82, 117; cezvesi 180; fincanları 117, 180, 210, 211; fincanı zarfları 180, 210, 211, 263, 284; ibrâğı 117; örtüsü 46, 117, 180, 211, 267; sitili 117, 211; tepsileri 117, 180, 211, 263
 kahvealtı 22, 82, 124, 280, 288, 291, 293
 kahveci 24, 302, 303, 306; kalfa 170, 280; kıyafeti 303; mangalı 213 (bkz. mangal); ayak 139; - başı ağa 162, 171, 179, 180, 189, 267; kır-si (seyyar) 294, 296
 kahveler (kahvehane) 301-306, 326; afyon tiryakilerinin sıra 326; Avur Zavur'un 302; ayvazlar 302; aşçılar 302; binek arabacıları 302; gençler 301; hamalları 302; Kadılar 390; mahalle 301, 302, 305; maunciler mavnacılar 302; oyuncu loncaları 302 not 35; seraydar 302; tablakârlar 302; tulumbacı 257, 258; uçaklar 301; yük arabacıları 302; sairleri 53, 452
 kâhya efendi 40, 41, 44, 263, 509 (bkz. ket-hüda); kadın 19, 20, 40, 106, 135, 168, 169, 171, 184, 190, 191, 192, 215, 262, 509; odası 68
 kakule 22, 111, 118, 120, 510; -li kahve 179, 255, 265, 277; şekeri 151
 kakım 119, 510; bkz. kürk cinsleri
 kalafatçı 139
 kalafat kavuğu 224, 510; bkz. kavuklar
 kalantör tüccar 94; bkz. tüccar sınıfları
 kalaycı 139

Kalaycı-Hanı 137
 kalem 85-89; efendisi 85, 304, 510; hülefâsı 99; mümeyyizi 88; zabitanı 99; iç teşkilatı 89, 90; kalemdeki sınıflar (dereceleri) 91; kaleme girme 85, 87 (bkz. çırağ)
 kalemdan (kalemdanlık) 202, 203, 510; İrankârı 203; bkz. yazı takımları
 kalem-i mahsus müdürü 173; bkz. divan efendisi
 kalemis yağı 271
 kalemkâr 510; -lık 142, 143; minekârî -lık 142
 kalemler 70 not 29, 202, 204; islahı 204; yontma 70; bkz. yazı takımları
 kalemtraşlar 143, 144, 202, 510; bkz. yazı takımı
 kalemtraşçılar 137, 143, 144; şöhretli 143
 Kalender 290
 kalensüve 224, 511; bkz. kavuklar
 kalfa [konakta] 16, 26, 28, 40, 41, 45, 46, 52, 123, 134-136, 169, 170, 189-191, 215, 216, 262, 511; çalgıcı 286; kahveci 170, 280; kandilci 170, 190, 191; kütühançı 170; oyuncu 286; sofracı 170; taye 26-28, 282 (bkz. taye); -nın evlendirilmesi (çırar/çerağ edilmesi) 134, 135; - çıkarma 108, 511; bkz. esnaf
 kallavi 224, 511; bkz. kavuk
 kalpak 225, 313, 511
 kalpak 236 not 8
 kalyon 242, 511; bkz. donanma tekneleri
 kamçı 235, 272; bkz. eğer takımları
 kameriyye 216, 288
 kâmet 252, 511
 kandil 188, 204, 205, 511; gece 158; kâse 162, 165, 190; suhte 205; şişe 205; tulumba 205; -ci kalfa 170, 190, 191 (bkz. kalfa)
 kandil (fişek) 291; bkz. fişek
 kandil geceleri 63, 273
 Kandilli 290
 Kanlıca 290
 kantarcılar 137
 kantariye tüccarı 93; bkz. tüccar sınıfları
 kanun 384, 511; bkz. musiki aletleri
 kapama 63, 512
 kapamacılar 138 not 18
 kapan 512; hacıları ve tacirleri 93 not 74; -altı tüccarı 93, 512 (bkz. tüccar)
 kapanice 512
 Kapı 183, 185, 237, 239, 280, 283; araba ile gidiş 239, 240; atla gidiş 237, 238
 kapı yoldaşı 180
 kapıcı: ağa 184 (bkz. daire kapıcısı ağa); odası 184 (bkz. odalar)

Kapıdan kalkma (kapı çıkma) 316, 317; aynca-bkz. pazara kaldırma.
 kâr 177, 285, 512
 kara zurna 385; bkz. musiki aletleri
 Karabaş Mahallesi (Tophane) 315
 karabaş Tecvidi 62
 Karagöz 51, 398-400, 402 (bkz. hayal oyunu); -ün ağalığı 51, 398; -ün evlenmesi 51; -ün ters evlenmesi 51
 karakalem 147
 karakoncolos 33
 karakuş 378; bkz. pehlivan güreşi
 karakulak ağa 171, 182, 183
 karahallile 252
 karamürsel 242; Katranoğlu 243; aşçı 243; Çiçici 243; Zertebe 243
 karışık faniler 369; baş almak 371; kadınlar 369; zenci kadınlar 370; zenciler 372 bkz. büyütlükler, cinciler, okuyucular
 karışıklar cemiyeti 370.
 karlık 198, 287, 290
 kartal yeleği 376; bkz. yelek
 kartonplyer 148, 168
 kaşap 139, 140
 kâse kandil 162, 165, 190, 513
 kasırlar 146
 kaside 279, 450; Kaside-i Bîr'e 71, 100
 kasnak işi 115; bkz. işlemler
 kaş-ı hümayun 145
 Katolik kiliseleri 385
 kassam 203, 514; diviti 203 (bkz. divit)
 Kastamonu 140
 kaşağı 166; bkz. hayvanlar
 kaşbaşı 321, 371, 514
 kaşer 44, 514
 kaşık: kesesi 229 (bkz. keseler); -cı 45, 139
 katır 166, 185, 232, 235
 kâtibi 224, 514; bkz. kavuk
 kâtip diviti 203; -lik 92
 kâtip odası 239, 514; bkz. arabalar
 kavaf (bkz. haffaf); filarcı 286 not 9
 kaval 57
 kavas 166, 183, 308, 514; başı (ağa) 166, 183, 237; -başının ikincisi 183; bkz. bostancı
 kavuklar 223-225
 kavukcular 138
 Kavuklu 50, 402
 kavukluk 120
 kayık (kayıklar) 66, 196, 197, 240, 244, 287, 289, 292; minderi 198; döşemele-ri 243, 244; pabucu 245
 kayık çeşitleri 196, 240-244; alamana 242, 289; ateş 242 not 27; balık 242; beş çif-

te süfera 241; çırnık 242; dolmuş 241; 299; erip kayığı 242 (bkz. ıgırp); geçici 242; ıgırp 242; iki çift kibar 237, 241, 292; mauna (Arap, at, cephane) 242; pazar 241, 242; salapurya 242; saltanat 240, 241; üççifte 241, 292; saray harem kayığı 196, 244; Şile 242
 kayık/sandal yapıcı 139, 140; -hane 196
 kayıkçı 243; helâlsî 226 (bkz. gömlekler)
 kaymak 131, 132, 182
 kaymakam 515
 kaynana zırlısı 269; bkz. bayram yerleri
 Kayseri 185; katırı 235 (bkz. katır cinsleri)
 kazasker 82-84, 267, 515; efendi 82; rütbe-si (bkz. ümiye rütbeleri).
 kazgan (kazan) 169, 187
 kazkanadı 371, 515; bkz. güreş oyunları
 Kazlıçeşme 296
 kazmir 44, 164, 227, 515; cübbe 226
 kazzaz 147 not 52
 kebab lengeri 167; bkz. lenger
 kebabçı 187; -başı 167
 kebe 515; Yanbolu -si 118
 kebeci 139 not 24
 keçeci 139
 Keçeci Hanı 137
 kedi 159, 187, 193; manzumesi 193-194
 kefiye 229 not 24; bkz. kufiye
 kelâm. bkz. ilm-i kelim
 Kelâmullah 73
 kelci kadınlar 355; bkz. hasta tedavi eden
 keler 209 not 94
 kelle çekeri taşlıları 11
 Kemah 140
 keman 376; bkz. yay
 keman 383, 384; cinsleri (firio; meydan kız; kanbur; sine; tam); bkz. musiki aletleri
 kemankeşler 375
 kemençe 383, 384; Baron'un 384; Tokat 383; Trabzon 383
 kemer 77
 kemerbend 378; bkz. pehlivan güreşi
 kemha 226, 516; bkz. kumaşlar
 kepaze (kepade) 377
 kereste salı çözen Araplar 323; bkz. Araplar
 keresteci 139
 keseler: cüz 59, 62; hamam 230; kadife 230; kaşık 229; misvak 118, 229; para 229, 245; saat 229; şal 228; tütürün 230
 kesme billur 117, 211
 Kesriye 140
 kestirme 382; bkz. dama
 Keşmiri 317, 318, 449; ayrıca bkz. Habeşi
 ketebe 72-74, 87, 101, 516; alma 70, 73,

122, 516; (icazet) cemiyeti 72-74, 101, 516; hulefası 90; icazeti 72-74; kitabı 72, 73, 516; levhası 122; mahlası 72, 74, 75; -i aklâm 85, 516
ketenci 139
kethûda (kethûda efendi) 72, 88, 111, 165, 166, 172, 173, 174, 182, 192, 517; kadın 103, 126, 133 (bkz. kahya kadın)
keyif vericiler 309, 310; habb'lar 309, 310; macunlar 310; sular 309, 310
keyfus vakti 352
kezi, bkz. gezi
Kıbrıs 185, 221; basması (bkz. basma); katır (bkz. katır); lalesi (bkz. çiçekler)
kılâbdan 115, 116, 124, 517
kılavuz 240; çavuş 240
kılıç 44, 59, 167, 183; sırma kolanlı eğri 185; talimi 184
kılınçlılar 138
kına çiçeği 158, 220
kına 111, 227, 272; gecesı 17 not 16, 124
Kıptiler 258, 330; Hristiyan 329; İslâm kadınları 368; erkekleri 330; kadınları 22, 294, 329, 330, 335, 368; köçekleri 391; terim ve deyimleri 404
kuraat 70, 75, 83, 85, 517; bkz. usul-i kuraat
kurba 161
kurbacı kadınlar 354; bkz. hasta tedavi eden kadınlar
kurbaç 183
kırım tartar 352
kürk hamamı 23 not 41; bkz. lohusa
Kürk Haramiler 389; bkz. çengi oyunları
kürk karışık 15, 28
kürkânma 24
kırmızı 16, 518
kırmızı şerbet (kırmızı şeker şerbeti) 16, 23; -lik şeker 111; bkz. lohusa
kurnata 258
kür yemeği 292
kussahan 395, 396, 397, 518; bkz. meddah
kış mevsimi 214, 256, 283
kır'a 72, 73, 307, 518
kuyye 25, 518
kük 241 not 24; bkz. sandallar
kül 24, 25, 300
Kılar-ı Hassa 450
kilci kadınlar 455
kiler 167, 168, 181, 182, 198; -dairesi 181; -takımı 182; harç ve masraf 167, 171; ince 168; kaba 171; su 168
kilerci: kalfa 182; -başı ağa 181, 182
kilim 158
kireççi 139

kiremitçi 139
kiriş endam 376 not 5; bkz. ok çeşitleri
kise 174
kisedar efendi 90
kispet, bkz. kisvet
kisvet (kiske) 379, 519
kitap 57, 62, 75, 76, 79, 80, 100, 175, 215; musanna teshipli 176; bkz. vüzera kütüphaneleri
kitapçı efendi 165, 171, 175, 176
kocakarı ilacları 349, 352; surtika tertibi 351
Kocamustafapaşa 153
Koçhisar 140
koçu 52, 145, 238, 239, 519; ayrıca bkz. arabalar
koğacı 139
koğuş: hizmetçileri 185; uşakları 180; bkz. zobu
kokular 118
kol oyunu 41 not 65; bkz. meydan oyunu, zuhuri kolu
kolan vurmak 169
kolancılar 138
kolbaşı 19, 22, 371, 388, 391, 519; tınılı 388
kolcu hanımlar 106, 371, 519
koltuğa girme merasimi 126, 127, 519; bkz. gelin alma
koltuk: aynası 207 (bkz. yastık aynası); min-deri 169; odası 164 (bkz. odalar)
koltuk 333, 337; bkz. alütfeler
koltuklama 378; bkz. pehlivan güreşi
konaklar: iç taksimatı, döşenişi 161-171; bahçeleri 189 (bkz. sahilhane bahçeleri)
konaklardaki vazifeliler 171-195; ayvazlar (bkz. tabla taşıyanlar); aşçıbaşı ağa 40, 171, 187, 188; bahçevanbaşı 188, 189; daire ağaları 171; daire kapıcısı ağa 171, 184, 185; divan efendisi (daire mektupçusu) 171, 173, 174; emir-i ahur ağası 171, 185-187; gidiş ağası 171, 185, 238; harem kethûdası (harem kahyası) 171, 184; haremağaları 189; hazinedar ağa 171, 174; iç ağaları 171, 178, 179; imam efendi 40, 171, 176, 177; kaftan ağası 171, 177, 178; kahvecibaşı ağa 171, 179, 180; kahya efendi (bkz. kethûda efendi); kahya kadınlar 40, 190, 191, 192; kandilci-kalfa 190; karakulak ağa 171, 182, 183; kavasbaşı ağa 171, 183, 184; kethûda efendi 40, 171-173; kilercibaşı ağa 171, 181, 182; kitapçı efendi 40, 171, 175, 176; mühürdar efendi 41, 171, 174; mühürdar yamağı 41; musahibe ve hanımlar 192-195; se-

raydılar (bkz. tabla taşıyanlar); seyisler 40, 186; tabla taşıyanlar 188; tüttüncü-başı ağa 171, 180, 181; vekilharç ağa 40, 171, 178; zobular 40, 189, 190
 konsol 148, 169
 korku damarına basıcılar 356; bkz.hasta tedavi eden kadınlar
 kornometre (kronometre) 210; bkz. saatler
 korter 242; bkz. donanma tekneleri
 Koska 153, 403
 koşma 258
 kovacılar 137
 Koyulhisar 140
 koyun saati 210; bkz.saatler
 koyunculuk (celeplik) 139
 köçekler 284, 309, 390-394; havası 285; kıyafeti 391; kolları, takımları 391; maskarası (palyaçosu) 391; türkükleri 292
 kökçü, kökçüler 137 not 2, 520
 köle 314, 315, 318, 321; ticareti 314; Çerkez 318, 319 (bkz. Çerkez kabileleri); zenci 318, 319; bkz. esirler
 kömürçü 139, 140
 kömürlük 169
 köpek 377; bkz. av
 Körüktüoğlu macunu 32
 köseleciler 137
 köstek 166; bkz. hayvan malzemeleri
 köstekler 210
 köşe minderi 198; bkz. minderler
 köşe ustası 95, 302; bkz. esnaf
 Kubbealtı 87 not 64; bkz. Diwan-ı Hümayûn
 Kubbealtı (Kubbe) vîzerası 182
 kubur 203 (Edirne ve Üsküdar işi); ayrıca bkz. kalemdan
 kubur (tabancalık) 183, 520; bkz. kuburluk
 kuburlu saat 190, 208; bkz. saatler
 kuburluk 236, 237; bkz. eğer takımı
 kudema 380
 kudüm 319
 kufiye. bkz. kefiye
 kuğu kuşu yeleği 376; bkz.yelek çeşitleri
 kuka (Elaeocarpus ganitris) 211
 kukla 50; Yahudi -sı 395 not 19
 kukulata 78, 521
 kulaç 181
 Kulealtı (Tevkifhane) 329
 Kulekapısı Mevlevihanesi 147
 kumaşçılar 158
 kumaşlar: aba 78, 226, 320; abantı 11, 200, 223; alaca 227; arakiye 116, 223, 225; atlas 73, 74, 262; Buhara 199 not 71; buhuraki 165 not 21, 199 not 72; buhuralı 199 not 72; buhur-ı şalı 165 not

21; canfes 19, 43, 46, 110, 111, 115, 199, 248; çarıkbaş 391; çatma 119, 164; çitari 58; çözme 226; çuka 44, 48, 61, 69, 83, 166, 212, 214, 243; damasko (Şam kumaşı) 163; dibâ 199, 225, 391; dimi 226; Galata basması 200 (ayrıca bkz. basma); gezi (kezi) 83; helâfî (gömeçlik) 44, 74, 226; Hind gezisi 115; Hind kumaşı 74; hind sevaisi 115; ipek bürümcek 115, 122, 125; istufa (üstüfe) 18, 74, 115, 320; kazmir 44; kemha 226; keten 197, 288; kutnu (kutnî) 42, 119, 121, 199, 521; Kıbrıs basması 199, 214; kırmızı minare 116; lahuraki (Lahorak) 42, 43, 115, 199, 227; Leh basması 214; nigârpare 225; penbezâr 391, 538 (ayrıca bkz. bez); serenk 546; sevai 115, 120, 199, 547; sof 226, 230; şal 43, 69, 110, 112, 114, 115, 120, 134, 226, 230; şalaki 43; Şam kumaşı 68, 69, 198; şip (şib) 225, 391; telli sevai 120, 124; Venedik basması (ayrıca bkz. basma); zerba 225, 391, 564; zerdüz 391, 564
 kumkuma 378 not 18; bkz. güreş oyunları
 Kumkapı 403; -nın zilleri 389 not 6
 kundak 12, 28; takımı 11
 kundakçılar 137
 kupa 239; bkz. arabalar
 Kur'an-ı Kerim 63, 66, 67, 70, 75, 83, 96, 100, 112, 206, 249, 251-254
 kurban 12, 360; -lık koyun 263, 264
 Kurban Bayramı 263-269, 312; -nda tebrik merasimi 263, 265, 266; -nda yemek 265; bkz.bayram
 kurena 381, 521
 kurna 24, 168, 300; bkz. hamam
 kurra efendiler 66, 67, 521
 kurşun döktücüler 15, 356; bkz. hasta tedavi eden kadınlar
 kurtkapanı 378; bkz. pehlivan güreşi
 kuş lokumu 268
 kuşaklar 227
 kuşçu 139
 kuşhane 196; -ci 166, 187
 kutnu (kutnî) 42, 119, 121, 199, 521; bkz.kumaşlar
 kutucu 139
 kuyu tulumbacısı 139
 kuyumcu 137; -luk (Avrupa tarzı, Aznavur işi, Pariskârî) 143
 kübera 16-18, 25, 26, 28, 39, 40, 44, 52, 53, 57, 64-66, 71, 72, 74, 78, 82, 84, 86, 87, 93, 99, 100-102, 105, 114,

115, 123, 131, 132, 164, 170, 177, 180, 185, 190, 192, 197, 223-225, 228, 230, 250, 256, 261, 263; daireleri, konakları (bkz. konaklar); davranışı 281-283; yalıları (bkz. sahilhaneler); konaklarında ziyafet 283-285; -nın karşı hamamına gidişi 299-301; ve riçalin mehtap seyri 387-391; ayrıca bkz. ekabir

küfecilik 324

külhanbeyleri 324, 325; ağzı, tabiri 325

külhancı kalfa 170

kümesler 188

künde 378; bkz. pehlivan güreşi

küp 121, 158, 162, 169, 182

küpe 112, 119, 124, 135

kürkçü 137, 243; bkz. hamıacı

kürk 19, 124, 125, 225-227; kürk cinsleri (bahık dışı 225 not 15; elma yanağı 119, 492; kakum 119, 510; samur 225); oda-sı 164 (bkz. odalar); -çü 137

kütüphane 168, 175; odası 164 (bkz. oda-lar); vüzera 176

ladin şemmesesi 118; bkz. şemname

lahuraki (lahoraki) 42, 43, 115, 119, 227; bkz. kumaşlar

lâl (lâ'l) 202; mürekkebi 256

lala 59, 65, 268; tayını 55

latarina (laterna) 345

latifeler 279

lavta 384; bkz. musiki aletleri

Lazki 314; bkz. Çerkez kabileleri

Lazlar 140

leblebi 215; -ci 139

leğenler 99, 118, 212, 213; el yıkama (bkz. leğen-ibrik); çamaşır 118, 213; gülmüş cihaz 213

leğen - ibrik 212; bakır 212; gülmüş 118, 212; pirinç (sarı maden) 118, 212, 217; tombak 118, 212

Leh 343

lenger 167

levaşe 154; bkz. pideler

levha 164, 249, 279; bkz. yazı levhası

lif taşı 300

lihye: kasidesi 99; tarihi 99 (bkz. ırsal-i lihye)

lihye-i saadet 54, 206, 248; çekmecesı 249; dairesi 165, 248; odası 248, 249; ziyare-ti 248-250

Lihye-i Şerif 122, 278

lika 204

limoniye 196

limonluk 195, 216

lisan-ı fusahâ 404

liva 381, 523

lohusa (loğusa) 12-25; hamamı 23-25; hediyeleri 15; merasim ve eğlenceleri 17-23; şerbeti 16, 64

lohusalık humması (humma-i neffas) 14 not 8; bkz. albasma

lokma 58, 63; -cı 139

lokman ruhu 126

lokum 269, 271

lonca 95, 98; odası 95, 151; ustası 95-97; ayrıca bkz. esnaf

luablar 182, 523

lu'biyyat 395, 523

lûgaz 458, 523

lûle 46; çubuk -si 180, 181 (bkz. çubuk)

lûleci 139

mabed-i ilâhî 252

mâbeyn: kapısı 129, 191, 524; odası 164, 165 (bkz. odalar)

Macar düdüğü 285; bkz. düdük

macun 32, 309, 310; -cu 139

maden. bkz. eski maden

maden pafta. bkz. pafta

Mağrip ahalisi 370

mağsel. bkz. miğsel

mahalle: basım 339 (bkz. alüffeler); bekçile-ri 101, 139, 311, 312; kahvecisi 302, 303; kahvesi (bkz. kahveler); muhtarı 312; tulumbacıları (bkz. tulumbacı)

mahfe. bkz. mihaffe

mahiye (mahiyeye) 178

mahlas 72, 74, 75, 90, 91; rûûsu 90; verme 90; ketebe -ları 72, 74, 90

Mahmut Paşa Çarşısı 352

mahya 251

maksure 252

makta 144, 202, 204, 524; musanna oymalı 204; bkz. yazı takımı

Maliye Nezareti 87, 257 not 21, 320

Manastır 140, 143, 374

manav 139

manca 139 not 28

manda boynuzu 229

mandolin 385

mangal 89, 118, 158, 164, 213 (cinsleri), 284, 290; tavası 213

mangala (mankala) 382

makarna dümbeleği 385; bkz. musiki aletleri

mangır 149

mani 258, 555

Manisa yağmurluğu 226

mantık. bkz. ilm-i mantık

Manyaluka 116, 199; bkz. seccadeler
manzume: bozacının 153; çocukları eğlen-
dirmek için 193; destgâh 103; hamamda
kil satanların 455; kilci kadınların 455;
muhallemicilerin 453; Ramazan davulcu-
larının 259; seyyar dervişlerin 457; yeni
doğan bebek için 21
marangozlar 138, 145; ayrıca bkz. ince ma-
rangozlar
Mardinkârî 120; yemek örtüsü 116; bkz. iş-
lemeler
marpuç 181, 258, 525; bkz. nargile
marpuççular 137
marya 263
masraf 158, 306, 364; kileri 167
masura dolabı 226
maşa 258
maşlah 226; cinsleri 261
maşrapalar 212
matbah (mutfak) 187, 166, 167, 169, 187;
hademesi 187; kablâri (bakır: kazanlar,
kevgirler, kuştaneler, lengerler, sahan-
lar, süzgeçler, taslar, tencereler) 118; ta-
kumları 118; konakta 187
matrak 144
maun konsol 163
mauna (bkz. kayıklar); yapanlar 139
maunacı 139; kahvesi 302
mayal 186
mayna. bkz. mauna
Maydos 525; pamuğu 42, 119, 120, 164
mazhar 270, 410
mazi 114
mecidiye 125
meani. bkz. ilm-i meani
mecnua 141, 308
meç 144
meddah 395, 526; meşhur 397, 398
medhiye 394, 526
Medine 319; -i Münevvere 383
medrese 76-85 (bkz. Dersaadet (İstanbul)
medreseleri); müderrisi efendi 77; yapı-
ları 76, 77; - nişin 77, 78; -lerde tedris
usulü 79, 80; -de okutulan kitap 80, 81
mehafil 396; bkz. mahfil
mehr (mühr) 109, 112
mehtap 197, 216; âlemi 289; seyni 287-291;
-a çıkma (bkz. Boğaziçi)
mekik 226
Mekke 271, 319; -i Mukerreme 254, 269,
272
mektep (sıbyan): cemiyeti 58, 61; cemiyeti
kıyafeti 58; halifesi (kalfası) 42, 59; se-
yirlen 64-66; amin alayı 59; başlama 57

Mekteb-i Tıbbiye 349; bkz. Tıbhane-i Ami-
re, Cerrahhane-i Mamure
Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye 349 not 11
mehter düdüğü 385; bkz. düdük
Mektubi-i Asafî (Mektubi-i Sadaret) 86
melisa (melisaotu) 126; bkz. oğulotu
melisa ruhu 126; bkz. ferahlık vericiler
Memsuhay 314; bkz. Çerkez kabileleri
mendiller: enfiye 229; Hind 228; papaz 228
(bkz. enfiye mendilleri); pazar 161, 228;
serikskârî (yazma) 228
menzil 375; dikmek ve taşı 375 not 2
meratib-i beşeriyye 85
merkep 185, 196, 235; destanı 454; Bağda-
nın beyazı 235; Merzifon 185, 235; Mi-
sır'ın beyaz 185, 196, 235; Kayseriyye
(Kayseri) 185, 196; Kıbrıs 185, 196; Se-
madirek adası 235
mürmergâhi 12, 115
mersiye 320 not 22
mertebanî (tabak) 117, 132, 182, 187
merzuk 21
Mesahif-i Şerife 254; bkz. Mushaf-ı Şerif
mesire 291-297, 330; başlıca mesireler (Bey-
koz Çayırı 297; Fener Bahçesi 294;
Göksu Çayırı 297; Kâğıthane Çayırı
293, 294, 298; Kalender Mesiresi 290,
297; Paşa Bahçesi 290, 297; Veliçendi
Çayırı 293; Yuşa Tepesi 293); -ye çıkma
291 (bkz. kübera-hanım); cınaftın gi-
dişi 298, 299; hazırlıkları 291
mest 58, 308
meşher-i nefâis 253
meşihat 79; -i İslamiyye 77; mazulleri 83
meşk 70, 71, 90
mevâlî 381 not 25
mevkufatî (mevkufatçı) 380 not 22
Mevlevî 223; dergâhları 406, 410, 411, 413;
dervişleri 409, 411-413; sikkesi 412
mevlevihane 407
mevleviyet payesi 175
mevlid 247, 248; -i şerif 98, 100, 248;
okunması (konaklarda) 247, 248
mevlidhan (efendi) 248
mey 307
meydan 41; oyunu 41 not 65; bkz. orta oyu-
nu, zuhuri kolu
meyhaneler 306; ünlü gedikli meyhaneler
306-308, 497; Yahudi -i (Balat, Galata,
Hasköy, Kuzguncuk) 309; âlemleri
306-309; sahipleri, hademeleri (başeski,
miço, muğbece, pir-i mugan) 307; şair-
leri 308; şiirleri 308
meyve 54, 113, 244, 247, 287; ağaçlık 195

mürmür 152
 Mısır 185
 Mısır Çarşısı 137; tüccarı 94
 miskal 385; bkz. musiki aletleri
 mızmar düdüğü 385; bkz. düdük
 miço 307
 Midilli 56, 185, 234; bkz. at cinsleri
 miğsel 76 not 41; bkz. mağsel
 mihaffe (mahaffe) 145, 319
 mihr 112; bkz. mehr
 mihrabiye 252
 mikrâz (mikras; makas) 204; Prizren işi 202
 (bkz. kâğıt mikrâzı)
 mıknaşçılar 137
 minder 59, 89, 119, 133, 164, 168, 169,
 214; çeşitleri 198 (araba 198, boylu
 168, erkân 169, 198, 214, 215, kayık
 198, koltuk 169, köşe 198, sedir 198,
 seyir 198, uzun 198, yan 198 not 70,
 214, yemek 198)
 mine 229, 230; soğuk 229
 minerkârî kalemkârlık 142
 mintan 44, 329
 Mirac-ı şerif 98
 mîr-i mîran rûtbesi 238, 528
 Mirgûn Emîrgân 195
 misafir; karşılama 44; odası 158; bkz. odalar
 misk 136, 206, 246; göbeği 288; kuyruğu
 277; (mis) sabununu (Edirne) 24; sabun-
 ları 118; yağcılar 137; yağ takımı 271;
 ü anber 118; -li akide 151 (bkz. şeker-
 ler)
 miskal kamışı 269
 miskici 139
 misvak 170; kesesi 118 (bkz. kese)
 molade 315
 mollâ 77; sarf -sı 77
 muabbir 365; -ler (ünlû) 365
 muallim 61, 75
 muamma 258; asmak 257 (bkz. tulumbacı
 kahveleri)
 muayede resmi 362 not 30; bkz. rikâb-hü-
 mâyûn resmi
 mubassırlık 337
 muganniye 287
 muğbeçe 307; bkz. meyhane
 muhallebici 296, 454; manzumeleri 453
 Muharrem ayı 320
 muhasıl 257, 530
 muhatap 304, 530; bkz. huzur-ı hümayûn
 dersi
 muhibban-ı mevleviyye 383
 muhızırlar 224, 531
 mukabeleci efendi 92

mukallid 299, 395; -lik 284
 mumlar 190, 204, 205; çeşitleri (Arap, bal,
 balık nefesi, divanhane, fener, iç yağı,
 mihrap, sınık, şişe, Varna) 205; makası
 158
 murabba 342
 murakabe 411
 murakkaa 176
 musahibe hanımlar 19, 123, 168, 192, 195,
 217 (bkz. nedime hanımlar); manzume-
 leri 193-195
 Musevi 156, 225, 355, 384; haneleri 155,
 156; hekimleri 348; hokkabazlar 47;
 kelciler (bkz. kelci kadınlar); takkesi 225
 Mushaf-ı Şerif 13, 69, 122, 145, 176, 229,
 251, 364
 musiki 285, 383-385; aletleri: 285, 383-
 385; aleti yapanlar 139; erbabı (ustaları)
 177; -şinaslar 386, 387; unutulmuş alet-
 ler 385
 muslî 452
 musluk 170, 300; taşı 170; teknesi 171; -lü
 güğüm 69, 303; -lu sitil 303; -lu su kü-
 pü 182
 muska yazdırma. bkz. nusha
 muşamma 148; fener 148 (bkz. fenerler)
 mutaf 139, 299
 mutfak (bkz. matbah); harcı 178; takımları
 118
 mutrib. bkz. sazende
 muyrâb. bkz. mutaf
 mücellid 532; altınkârî 146 not 48
 mücellid 72
 mücerrebât-ı cübba 349
 mücevher 125, 131, 169
 mücevveze. bkz. kavuk çeşitleri
 mücevid 176
 müderris 76-78, 150, 304; -lik 304
 müezzîn 78; -lik 78
 Mühimme Divan Kalemî 86, 90
 mûhimme-i nüvisân 90, 91
 mühre 139 not 27, 204 not 84, 532
 mühür 91, 174; mumu 173
 mûhürçüler 137, 140
 mûhûrdar efendi 40, 41, 44, 172, 174,
 283
 mülkiye: ricali 235, 236; sınıfı 76, 85, 155,
 235
 mümessek 20
 mümeyyiz 88; ağa 174; efendi 88, 89
 mümeyyizân-ı hülefa 91; bkz. kalem
 münadi 151 not 60
 müneccim 111, 366; -başı efendi 366; ser
 müneccim-i sultani 367

mûnşi 173
 mürebbi/mürebbiye 27, 268
 mürekkep 204; lâ'î 256; -çı 139
 müsteşar 241
 mütevellî 251
 müzehhib 72, 139, 159, 279
 müzekkere 451
 nahul (nakil) 122; demeti 217; bkz. çiçek de-
 metleri
 nahiv (nahv) 75 not 39; bkz. ilm-i nahiv
 nakbû'l-eşraf 257
 nakil 122; bkz. nahul
 nakış 104, 160, 200; ustası 105
 nakkaşlık 145, 146
 nakış semai 386
 Nakşiler 407, 410; dergâhları 409
 na'l bend (nalbant) 233
 nalbur 139
 nalçacı 139
 nalin 24, 116, 230; -cı 139
 namaz 129, 130, 250, 280, 364; bezi 116
 nargile 303, 328; marpucu 181, 258; şişesi
 181; tabağı 181; takdimi 181; esrar -si
 328
 na't (naat) 101; -ı şerif 101, 176, 247, 248;
 -ı Şerif-i Nebvi 101
 natır 24, 336
 nay (ney) 383, 389; çeşitleri 383; bkz. musi-
 ki aletleri
 nayzen 383
 nazarlık 16, 43, 59; takımı 11, 52, 54
 nazır-ı umur 251
 nedime hanımlar 40, 169, 191, 197, 213;
 bkz. konaklardaki vazifeliler
 nefes 177, 285
 nefis-i padişahlı 182
 nemekahu. bkz. ketebe
 nerdüban 163, 168, 170, 217
 neşideler 47
 nevbe 270
 ney. bkz. nay
 nezir 264
 nıfıye. bkz. nay
 Nif hasrı 196, 289
 nigârpare 225; bkz. kumaşlar
 nihâlî 116, 180
 nikâh 110-113; akdi 111; bedeli 109
 ninniler 30-32
 nişan takma 109
 nişancı efendi 90
 niyabet 85
 niyet kuyuları 373
 Nizam-ı Cedid 325
 nöbet şekerli. bkz. şekerler

nukûd (nakid) 151
 nusha (nûsha; muska) 12, 13; şirînlîk -sı 373
 nushacılık 370
 oba 356
 ocak 355, 356; -lı 354 not 29
 ocakçı 167, 187
 od taşı. bkz. ot taşı
 oda hizmetçisi 191
 odalar: çeşitleri (kahve ocağı 179; kiler daire-
 si 181; ahşî başı 166; cami 165; çubuk-
 cu 168; divan efendisi 265; ferace 42,
 168; gelin 119; harem kâhyası 169;
 imam efendi 176; kahve 180, 191; kâh-
 ya 191; kandilci 190; kapıcı 162; kitapçı
 253; koltuk 164; kırk 164; kütüphane
 164; lihye-i saadet 165; mabeyn 164;
 misafir 158; mühürdar 174; oturma
 168; resmi misafir 168; sandık 158, 168;
 sesime gel 163; sofracı 168; tablakâr
 166; takatuka 168; yatak gelinin 119,
 158, 168, 288; yemek 165
 oda-nişin 77
 odalık 315; isimleri 448
 oduncu 139; odunluk 169
 oğulotu 126. bkz. melisa
 ok 376; çeşitleri 167, 376
 okçu 139; -başı 376
 Okçular Tekkesi 375
 okçuluk 375; hünerleri 375
 okka 153, 159, 192
 Okmeydanı 375
 okuyucu 110, 369; -ya çıkma 40, 58
 omuz bezi 11
 orta bahşişi 51, 52, 112, 133, 285
 orta sandığı 266
 ortaoyunu 41, 388; bkz. meydan, zuhuri
 Ortaköy 306
 oruç 255; bkz. Ramazan
 Osmanlı 381; bkz. tavla oyunları
 Osmanlı: âdab-ı muâşeretî 273 (bkz. âdab-ı
 muâşeret); argosu 404; donanması 323
 not 24; hanesi 232; sultanları 240
 ot taşı (od taşı) 180
 ot toplama günü 372
 ota koyma 371; bkz. karışık zenciler
 oturma saat 208; bkz. saatler
 oya 159
 oyun tahtası 380; takımı 285
 oyuncakçılar 137, 269, 294
 öd ağacı 60, 68, 95, 143, 249, 254, 271;
 rûtsûsî 353 (bkz. rûtsûsî)
 ödül 379; bkz. gîleş oyunu

öklüz arabası 196; bkz. arabalar
 önlük 43
 öreke 226
 örfi 224; bkz. kavuklar
 örtüler: esvab 119; kavuk 120; sini 116; sof-
 ra 116; yastık 115, 120; yemek 116
 örtütüler 138
 özengi 166, 186; bkz. eğer takımı
 paça günü 122, 131-133, 135, 388
 paçacı 139
 paçalık elbise 132
 pafta 18, 24, 166, 201, 207
 palan 186, 236
 palyaço 392; bkz. pusatçı
 pamuk 159
 pamukçu 139
 papaz mendili 228; bkz. mendil
 para 144, 174, 175; kesesi 29
 Pariskâri 143; bkz. kuyumculuk
 parmaklıkçı 139
 parpıcı 354; bkz. hasta tedavi eden kadınlar
 parpılama (parpullama) 354 not 29
 parsa 393
 Paskalya 273; çöreği 273
 Paşa Bahçesi 290
 پای-bend. bkz. payvand
 paytak 381; bkz. satranç
 payvand (payvant) 166
 pazar: kayığı 65, 241 (bkz. kayıklar); küttesi
 113; mendili 228 (bkz. mendil); -a çı-
 karma 316 (bkz. esir pazarı)
 pazarlar (avret, balık, bat, bayat, cuma, çar-
 şamba, esir, salı) 138
 pazubend 186; bkz. bazubend
 pazvand (pazvant) 166
 peçiç 382
 pehlivan: güreşi 378, 379; kisvesi 379, 395;
 meşhur -lar 378
 pekmezler 152, 154
 pelenk 376; bkz. ok çeşitleri
 pelesenk 206
 penbezâr 243, 391
 pencik 316
 pençsenbih 122 not 12
 perde 119, 163, 197, 249, 289; araba 238
 pereme 243 not 31; bkz. kayıklar
 perendebâzlar 395
 perhiz: sahanı 117; yemekçisi 136, 317
 perişani 224; bkz. kavuklar
 periler 369, 372; Padişahı 389; -e Karışma
 389 (bkz. çengi oyunları)
 pero küpe 124, 125
 (peşkir) pışkir 104

peşrev 385; bkz. ok çeşitleri
 peştahta (pıştahta) 144
 peştamal 116, 299; kuşatma 96 not 81
 Peştemalcı Hanı 137
 peştemalcılar 137
 peygamber efendimiz 247
 peyk 224 not 7
 peyke nöbetçisi 299; bkz. hamam
 peyki 218; bkz. çiçek demetleri
 peynir şekerli 267
 pırpır 224; bkz. kavuklar
 plide 154, 252; saray -si 182
 pilavcı 167, 187
 plr 94 not 78, 97, 99
 pîr-i mugan 307
 pirinç: kâse 168; şamdan 163
 piriöl. bkz. saatler
 piş 185
 pişar 376; bkz. ok çeşitleri
 pişkâr 50, 402; kıyafeti 402
 pişkir (peşkir) 104
 pişkabza 378; bkz. pehlivan güreşi
 pıştahta 144
 pıştîva 94
 piyano 385; bkz. musiki aletleri
 Pomak 377
 porselen 16, 19, 113, 114, 117, 121, 208,
 211, 246, 251, 278; bkz. Saksonya
 portakal şişe 338
 poçur 186
 puf böreği 284
 pul 116, 125, 174, 200
 pulad 182, 202, 254; tepsi 182, 202
 punkar 385; bkz. musiki aletleri
 pusatçı 391, 392 bkz. yoğurtçu
 puta 376; bkz. ok çeşitleri
 rahat-ı hulkum (rahat lokum) 151, 263
 rahle 67, 69, 73, 247
 rakkas 284, 309
 rakkase 286, 389; bkz. oyuncu cariyeler
 raks 53, 392
 Ramazan 101, 177, 250-263, 267, 306,
 324, 396; bayram şekerleri 263 (bkz. şe-
 kerler); bayramı 74, 78, 261; davulcula-
 rı 258, 259; geceleri 253, 261; harcı
 346; hazırlıkları 250; hediyesi 254, 255;
 merasimi ve tebrik 261-263
 rastukçı 139
 ravend-i çini 351
 ravza 285; bkz. musiki aletleri
 rebab 285; bkz. musiki aletleri
 reçel 159, 182, 250
 rehavili saat. bkz. saatler

remil/remmal 366, 368
 remis (remz) 35
 rencber 139
 reis 243
 reistü'l-kurra 67; bkz. darü'l-kurra
 reistü'l-küttab 451
 resm-i: hatt 142; hitan 54 (bkz. hitan cemi-
 yeti)
 reşme 186; bkz. at takımları
 rik 202; altın 202, 256; bakır 202
 rik'a (rik'a) 90
 rikdanlık (rikdan) 202; bkz. yazı takımı
 Rifai 223, 407, 410, 413; tarikatı 373
 rical 18, 23, 102, 105, 114, 123, 155, 171,
 172, 178, 180, 181, 185, 198, 223,
 235, 380
 rikâb-ı hümayûn resmi 262
 risale 62
 Riyaset-i Küttab Dairesi 86
 rızan 376; bkz. ok çeşitleri
 Rodos ihramı 199; bkz. ihram
 rubailer 257
 rubye (rub'iy) 144
 rugan 240
 ruh 381; bkz. satranç
 ruhsat 73, 376; -ı resmiyye 82
 Rum 156, 390; cemaati 155; delikanlıları
 390; köçekleri 391; tavşanları 390; Ta-
 tavla ve Yeniköy 390
 Rumca 344
 Rumeli: beylerbeyi 238; hergelesi 234; Ka-
 zaskeri 83, 84
 rûkûs hanım 241, 372; bkz. kanşık zenciler
 rûsûmat nazırı 241
 rûûs 90; kalemi 86
 rûya tabiri 365; bkz. muabbir

Sa'adiler 407, 411, 413
 saatler 112, 121, 162, 163, 169, 207-210;
 rehavili 121, tam kuburlu 190; zarflı.
 bkz. cep saatleri; kesesi 229 (bkz. kesci-
 ler); zarfı 139
 saatçiler 137; bkz. esnaf
 sabah kahvesi 274
 Sabuncu Hanı 137
 sabun: 118, 170, 188, 212, 30; -luk 157
 saçakçılar 138
 saç 127 not 20; bahşişi 22, 127 (bkz. bahşiş)
 saçma dökmeye 51, 399; bkz. def çalma
 sâdât-ı kirâm 223
 sadrazam 83, 84, 87, 182
 saf seccadeleri 176; bkz. seccadeler
 Safer ayı 28, 106, 111
 safran. (zağfiran) 351

sağlık: kuralları 349; tedbirleri 350
 sahaflar 138, 251
 sahan takımları 117
 sahare (sahhare) 269; bkz. sandıklar
 sahilhane 57, 145, 156, 161, 189, 195-197,
 216, 288, 291 (bkz. yalı); bahçeleri
 158, 169, 188, 189, 216; taksimatı ve
 döşenişi 195; hamamı 197
 sahlep 215
 sahn-ı semân 81 not 52
 sahtiyan 227
 sahur 255; bkz. Ramazan
 saka 157, 161, 183
 sakaf 76
 sakal: bırakma (bkz. irsal-ı lihye); tarağı.
 bkz. taraklar
 sakankûr (sakangor; sakangur; sakankor; se-
 kenkûr) 22, 69, 1154, 173
 sakız 157
 Sakız adası 140; dimisi 226 (bkz. dimi); kem-
 hası 226 (bkz. kemha)
 sakız dolapları 195
 sakızlı simit 182
 Saksonya 16, 19, 113, 114, 117, 121, 208,
 211, 246, 251, 278
 sal 323
 salâ 360
 salapurya. bkz. kayıklar
 salâşpur 167; bkz. bez dokumalar
 salât-ı iyd 264
 salât-ı münciye 63
 salât ü selâm 13
 saldırma 314
 salep 171
 salıncak 217, 268, 292
 salma neferleri 224 not 6
 salta 188 not 55, 238, 303, 330, 390
 saltanat kayığı 243; bkz. kayıklar
 samanlık 166
 Samatya 306; -lının zilleri 389 not 6
 samur 119, 225; bkz. kürkler
 sandal 196, 240; cinsleri 241; bkz. kayıklar
 sandal ağacı 118
 sandal yapıcısı 139; bkz. kayık
 sanduk 113, 114; cinsleri 200, 263; eşyası
 160; odası 158, 168 (bkz. odalar)
 sanır 384, 389; bkz. musiki aletleri
 saraç 139, 232
 Saraçhane Çarşısı 232
 saray: fodlası (bkz. fodla); baştabibleri 348
 (bkz. ser-etibba-yı sultanı); kırmızısı 351
 (bkz. halk ilaçları)
 Saray-ı Hümayûn 102 not 93, 146, 224,
 230, 244, 320, 405, 450; ebesi 346

sarf 75 not 38 (bkz. ilm-i sarf); mollası 77 (bkz. çömez)
 sarı mangal 164, 175; bkz. mangallar
 sarı mest 58
 sarık 83, 84, 223, 224, 389, 407
 sarılık ve dil altı kesenler 357; bkz. hasta tedavi eden kişiler
 sarısabur (sarısabır) 29
 sarkıtma 119, 125; köstek 210
 sarma. bkz. pehlivan güreşi
 sarma iş 115; bkz. işlemler
 satarchu 74 not 36
 satranc-ı urefa 382
 satranç 379; -cılar ünü 381
 savat 143, 229
 Saye-i Şahane 87, 89
 saz: faslı 285, 385; takımı 53, 285, 288, 290; talimi 285; ve söz âlemleri 53
 sazende 53, 284, 285, 290
 sebze 222; bahçevanlığı 140; bostanları 195, 296; -lik 188
 sebzeci/sebzecilik 139, 157, 167, 216
 seccadeler 20, 73, 82, 111, 116, 176, 198, 199, 249, 289
 sedef 82, 145, 146, 230; -çiler 137, 139, 145, 146
 sefaret yalıları 156
 sefertası 118, 292
 sehm (sehim) 376; bkz. ok çeşitleri
 sekenkur (sakankur). bkz. sakankur
 seki 234; bkz. at nişaneleri
 selam ağası 237
 selamlık 164, 165, 176, 178, 184, 187, 189, 249, 280; bahçesi 167; sofası 168
 Selamsız (Üsküdar) 329
 Selanik: işi mangal 118, 164; -in kırmızı minaresi 116
 selatin: camileri 79, 251; sarayları 155
 selatin-i izam 177
 selimî 224
 sema. bkz. simâ'
 semai 177, 285
 semaver 118
 semer 186, 236; -çiler 138
 sepet 110, 113; kapaklı örme 292; şeker 151; -çiler 137, 139
 sepicî 139 not 26
 ser: amedan-ı hulefa 91; canbazlık 394; etüba-ba-ı sultani 348; etüba-ı şehriyari 348; halife 88-91; nûbet 300 (bkz. hamam)
 serâser. bkz. kumaşlar
 seraydar (saraydar) 40, 165, 188; kahvesi 302
 sereng (serenk) 199; bkz. kumaşlar

sergiler 253; bkz. Ramazan sergileri
 serkizkârî 227; bkz. mendil
 serpuş 223
 servi 144, 145
 sesime gel (resmî oda) 163
 setri (setrî) 44; bkz. setre
 sevai 115, 120, 199; bkz. kumaşlar
 sevvedehu 75; bkz. ketebe
 seyir: günlü 66; yeri 65, 294; aynası 118, 207, 292; çantası 118, 292; hazırlıkları 294; ihramı 65 (bkz. ihramlar); minderi 198 (bkz. minderler); takımı 53; tası 118, 212
 seyirlik oyunlar 57
 seyis 40, 59, 166, 172, 185, 186, 198, 233; -başı 186; -ler kahvesi 302 (bkz. kahveler)
 seyislik 140
 sıbyan mektebi 61, 64, 66, 70-72, 75, 85, 100
 sıcaklık 300; bkz. hamam
 sıçan dişi 116
 sıkma potur 186, 452; bkz. potur
 sıla etmek 140
 sıracı 19, 22, 53, 389
 Sırbistan 152
 sınık hamalı 139
 sırıkçılar 138
 sırma 13, 18, 19, 24, 42-44, 46, 53, 68-70, 73, 91, 110, 111, 115-117, 120, 121, 124, 126, 164, 199, 227, 230, 237; işleme 111, 166; kolani 58, 227; püskül 166; saçaklı 42, 60, 69, 73, 82, 199; şerit 18, 59; tırtıl 43, 200; zihni 58; cepken 126; çevre 69, 74, 110, 227; eğri 59; forma 59; futa 99; seccade 60, 73; setre 58; -cılar 137
 sıvacı 139
 Sıvas 140
 sikkce 225
 silah 167, 183; -lık 237
 silahşör 167
 silahdar ağa 238
 Silahdar Ağa Çeşmesi Çayın 65
 silsile-i: müderrisin 82; tahsil 79
 sim 230
 simâ' 406, 407; -hane 413
 simit 154, 252, 270; -çi 269, 296
 sinameki 352
 sinekemanı. bkz. musiki aletleri
 sineklik 119
 sini 118; örtülü 116
 sipâh 383
 sirkencebin 152
 sitil 46, 211, 266, 303; bkz. berber
 sitil 46, 116, 133; bkz. kahve takımları

siyahi 101, 294, 323 (aynca bkz. esir); cariye 314 (bkz. cariye)
siyadet 16, 125
sofra 230; bkz. kumaşlar
sofa 158, 162, 168, 170, 171, 196, 217, 287, 289
sofçu 139; Hanı 137
sofra 182; iskemlesi 116; takımı 114
sofracı: kalfa 170 (bkz. kalfa); odası 168 (bkz. oda); -başı ağa 182
soğuk bez 29; çiçekli 288; bkz. bez dokuma
soğuk mine 209
soğukluk, bkz. hamam
som 43, 53, 116, 124, 125, 130, 143, 230
somaki 121, 146, 162, 164
somun 154
sorguç, bkz. çiçek demeti
sorguç 224 not 7, 230
soygun 19, 20, 45, 123, 128, 131-133, 424
söz kesme 108
su: güğümü 158; hazinesi 166; ibriği 202 (bkz. yazı takımı); kurbaları 313; kileri 168; kuyusu 157; küpü 182; surahisi 118; testisi 158; vermek 280
sucu 139
Sudân 183, 314, 370; zencileri 189, 370
sudûr 267
suhte kandil 205; bkz. kandil
suleha 149, 365
Suluküle 329
sûr 394; -ı hümayûn 378, 394
sûrani 58
Sure-i Şerife 129
Suriye 319
surre 319; surre alayı, emini 319
surtika tertibi 351; bkz. halk ilaçları
susamcı dolmacı kadınlar 321
susamcılık 371
suyolcu 139
suzeni 115, 116, 199; bkz. işlemler
subye 153
sühanveren 257
sülale-i tahire 125
Süleymaniye 153, 326; işi mangal 118, 164
sûlûs 64, 70-74, 101, 140
Sümbüllîler 407
süngerlik 202; bkz. yazı takımı
sünnet 246; Nuh peygamber 246
sünnet: düğünü 44 (bkz. hitan cemiyeti); erteşi 52; hazırlığı 39; 46; hediyeleri 47, 48; kıyafeti 43; yatağı 42; -çi 72
süptürge 170; -ci 139
sürme 231, 353

süt: babası 126; hakkı 25, 28; hemşire 25; kadehi 61; kardeş 25, 28, 111; nine 25, 30, 58; validesi 25, 27, 112, 129; vermesi 19-28
stizme 246; bkz. aşure
Şaban ayı 251
Şapsuğ (Şapsih) 26, 314, 315; bkz. Çerkez kabileleri
şah 381; bkz. satranç
şahin 230
şair/şaire 102, 449, 450
şakird 70, 71, 91
şal 16, 19, 20, 23, 43, 44, 59, 61, 69, 110, 112, 114, 115, 120, 122, 124, 126, 160, 172, 199, 227, 229, 247, 303
şalaki 43; bkz. kumaşlar
şalcılar 138
şali, bkz. kumaşlar
şalvar 188 not 55; dökme şalvar 295
Şam 186, 188, 226; alacası 227; hırkası 226; kumaşı 198; şalı 227
şamata teli 65, 258
şamdan 162, 165, 169, 190, 197, 214, 249; cinsleri 205, 206
Şamlı 320
şap 59, 114, 122
şaraplar 309, 310
şarkı 177, 285
şayka 242
şebş 236
Şehzade Camii 320
şeker 64, 113, 151, 247, 267, 269, 294, 352; cinsleri 151; külahı 63, 248; parası 252
şekerleme 131, 151
şem'a 252
şemal 81
şemame 118, 353
şehri zurna 385; bkz. zurna
şem endam 376 not 5; bkz. ok çeşidi
şemle 229 not 25
şepcah 376; bkz. yay çeşitleri
şerafet 16, 125
şerbet 82, 110, 133, 151, 198, 247, 248; bardağı 69, 117; güğümü 117; zütüm pekmezi 152; -ci 269; -hane 306; -lenmek 373;
şerbetlik 182, 251; şeker 95, 251
şeref-i şems 141
şeriat 175
şeyh 145, 223, 229
şeyhü'l-İslam 77 not 43, 82-84, 156, 182
şeyhü'l-ulema 79 not 46
şehane 209

şerhar 385; bkz. musiki aletleri
şikk-i evvel defterdarlığı 451; bkz. defterdar
şıpşıp 124, 125, 227; bkz. terlik
şırılğan yağı 355
şib 225, 391; bkz. kumaşlar
Şifake 314; bkz. Çerkez kabileleri
şifa-i şerif 71, 81, 101
şifalı: otlar 157; sular 353 (bkz. damıtılmış
sular)
Şile çekdirmesi 243; bkz. çekdirmе
şilte 115
şimşir 144, 169, 230; bkz. çemşir
şimşirbaz 395
şirazi 378; bkz. pehlivan güreşi
şişe: kandili 205 (bkz. kandil); mumu 205;
şişebaz 395
şişeci 139
şitaiye (şitaliye) 450
şive 71
şive-i hatr 71
şuhur-u selase 77, 78; cerri 78
şurefa 223
şuruplar 151, 152
tabibler 348, 352
tabaklar 158, 170, 171, 182; mertebani büt-
yük 182; Saksonya 158; yemiş 182
tabaka-yı ulla ricali 291, hanımları 291
tabla taşıyanlar 40, 41, 165, 166, 188
tablakâr bkz. seraydar
taclar 225
tacir 149 not 56
taht-ı revan 145
Tahir ile Zühre 389; bkz. çengi oyunları
Tahtakale 390
Tahvil Kalemi 86 not 64
takatuka (raktuka) 168
takdime 134; -i şakirane 105
takiye (take; takke) 11, 223, 225
taklid yapanlar. bkz. mukallid
ta'lik hatr 140, 451
talika. bkz. arabalar
talim-i ibtidai 100
talim-i hatr 70; bkz. yazı talimi
tami 190; bkz. saatler
tamiye 99 not 88
tanbur 384; bkz. musiki aletleri
tandır 116, 214-216; örtüsü 116; şamdanı
205; teşrifatu 215; toplantılar 215; yor-
ganı 116, 215; -başı eğlenceleri 214
tandırname 215 not 105
tarak hamam 230; saç 230; sakal 228, 230
tarakçı 139
tarih 279; söylemek 375

tarık 376; bkz. ok çeşitleri
Tarık-i Bedevi 223
Tarık-i Kadiri 223
tarz-ı has 376 not 5; bkz. ok çeşitleri
tarz-ı tahrir 71
tasbaz 147
taşçı 139
tağra: medresesi 76; vüzerası 173, 238
tatil dersi 80
tatlı çörek 182
tatlı 45, 110, 111, 182; cinsleri (aşure 246,
320; ayva tatlısı 255; baklava 254; dilber
dudağı 254; elması 255, 283; elmasıye
283; fulya 182; gaziler helvası 254; ir-
mik helvası 65; kelle şekeri 11; limon çi-
çeği 182; lokma 58, 63; muhallebi 296;
revani 254, 283; sakız 182; samsa 254;
sütlaç. 65; şekerpare 254; un helvası 262
(bkz. gaziler helvası); kaşığı 132; takımı
117; -cı 166, 187
tavhane (tabhane) 320
tavla 381
tavla uşağı 185
tavşan oğlanları 390; bkz. köçekler
tavşanlar. bkz. sahilhane bahçeleri
tavuk 188; kümesi 159
tavukcu 139
tavus 230
taye (daye) 25, 26, 29, 30, 40, 48, 58, 61,
74, 99, 106, 112, 126, 129, 215, 317;
kalfa 26-28
tebdil kayığı 241; bkz. kayıklar
teber 456
tebrik: bayram 261; hac (bkz. tehniye
cemiyeti); yeni hane 278
tebrik-i menzil 278, 279
tedris-i ulum 85, 149
tefarik 19, 228, 277
tefe'ül 364
tefsir 81 not 52
tehniye cemiyeti 271, 272 (bkz. hac)
Tekakuzana 314; bkz. Çerkez kabileleri
tekbir getirme 270
tekerleme 33
Tekfurdağı darısı 152
tekmil-i nüsah etmek 82
tel 117
telli: istufe 18 (bkz. istufa); seval (Hind
sevalsi) 115, 120, 124 (bkz. seval)
temenna 20, 87-89, 91, 126, 129
tenekeci 139
tenezzühgâh 289; bkz. mesire
tepe camlı 168
tepe penceresi 145

tepsi: bağı 190, 211, 214; gülmüş 112, 130-134, 180, 182; pulad 202 (bkz. kahve tepşileri)
 teravih 255; bkz. Ramazan
 terazi (canbaz terazisi) 394
 tersane 323
 terkeş 244; bkz. çubuk
 ter yatağı 12
 terlik 110, 116, 124, 227; gecelik 110; Mısır 390; şıp şıp 124, 125, 227; tütüncü 257
 terziler 138
 tesbih 251, 272; -ciler 137
 teşrifat: usulü 353; -cı 86 not 64
 tevbih 174
 Tevkihane 329; bkz. Kulca
 tevşihler 177
 tevşihhan 247
 tezgâhçı. bkz. destgâhçı
 tezhib (tezhip) 72
 tezkire-i şuara 450
 Tıbhane-i Âmlre 349 not 11
 ubbî bitkiler 353
 tımar 185
 tırpan. bkz. pehlivan güreşi
 tırul 43, 115, 116, 120; bkz. işlemeler
 timurcular 138
 tır 376 (bkz. ok); -keş 376 (bkz. ok çeşitleri)
 tırendaz 376; -lık 375; bkz. okçuluk
 Tiryaki Çarşısı 326
 tiryakiler: afyon 256, 326; enfiye 325; esrar 327, 328; tütün 325
 tomar 163
 tombak 118, 206; saat 210
 tomruk ağası 381 not 27
 Tophane işi 115; bkz. işlemeler
 Topkapı Sarayı Hümayûn 146
 torba gezi (torba kezi). bkz. ok çeşitleri
 tornacılar 137
 tosbagacı kadınlar 350; bkz. hasta tedavi eden kadınlar
 toz bağı (tozluk, tozluk bağı) 311, 452
 tömbeki 181; bkz. tütünlör
 Trablus: burnusu 226; ihramı 121, 164, 169, 198; kuşağı 314; şalı 227
 Trablusgarp 226, 318
 Trabzon bezi 226
 tudî 404
 tuğ 238
 tuğrakeş efendi 90
 tulumba 77, 205; bkz. tulumbalı kandil
 tulumba 183, 313; -cı 257, 312, 325, 393; kahveleri 257, 306 (bkz. kahveler); kıyafeti 313; terimleri 404, 442;

.yemenisi 313; kullandığı sözler 444; -cılık teşkilatı 313 not 1
 tulumbalı kandil 77, 205; bkz. kandiller
 Tunus battaniyesi 198
 turna 230
 turuk-ı Âliyye 223
 turşular 159, 182
 tutıya (tutıya) 231, 353; bkz. stürmeler
 tüccar sınıfları: Asmaaltı 93; Avrupa 93 not 73; Hayriye 93 not 73, 94; kantariye 93; Mısırçarşısı 94
 tüfek 167; -çiler 137
 tül 16, 20, 23
 Türk Derneği 6, 7
 Türk Ocağı 6, 7
 Türk Yurdu 6, 7
 Türkiye uleması 79 not 46
 türküler 322, 392
 tütüsü 15, 372
 tütün 244, 251, 256; çeşitleri 180; tablası 181 (bkz. çubuk tablası)
 tütüncü 251, 256; dükkânları 256; kıyafeti 257; terliği 257; -başı ağa 180 (bkz. konaklardaki vazifeciler)
 Ubih 26, 314, 315; bkz. Çerkez kabileleri
 uçkur 159
 ud 384; bkz. musiki aletleri
 uğur 359; -lu sayılanlar 359-362; -suz sayılanlar 362-364
 ulâ sınıfı 173
 Ulah çalgısı (erganun). bkz. musiki aletleri...
 ulema 83, 84, 145, 149, 157, 175, 244, 257; sınıfı 76, 266 (bkz. ilmiyye)
 ulûm-ı ri'aziyye 348; Arabiyye 75
 un kurabiyesi 262
 Unkapanı 137, 153, 268
 usta (usta hanım) 19, 24, 45, 123
 usta çıkarmak 96
 usta yayı. bkz. yay çeşitleri
 usturalık 99, 303; bkz. berber
 usturpa 314
 usul-i: kıraat 70; musiki 100, 102, 177, 286
 Uşak halısı 163
 Uzunçarşı 144
 üç çifte (bkz. kayıklar); harem kayığı 244
 üç tuğlu vezir. bkz. vezir
 ümera 91, 224 not 3, 325; -yı askeriyeye 235
 ümmî sıbyan 13; duası muskası 13
 Üsküdar 156, 294, 329, 372; çatması 164 (bkz. çatma); işi kubur 203 (bkz. kubur)
 üsküfî kavuğu 225; bkz. kavuklar
 üstadan-ı müzehhiban 71

üste giyilenler 226
üstüfe (istüfe) 320; bkz. kumaşlar
tüttücler 138
üzürlük 32; otu 15
üzüm pekmezi 152

vakuf 246; pazar kayığı 241 not 26 (bkz. kayıklar)
vakt-i mes'ud 141, 366; sa'd 98, 203
vakantüvis 86 not 64
vampir 374; bkz. hortlak
Van 143, 188
varakçı 137, 138
Varakçı Hanı 137
Vaynu 314; bkz. Sudan
vekilharc ağa 40, 167, 172, 178, 187, 189;
bkz. konaklardaki vazifeliler
Veli Efendi Çayırı 65, 293, 294
velime cemiyeti 122; bkz. düğün
vezir 156, 224, 237; üç tuğlu 237
vezir tuğu 217; bkz. çiçek demetleri
vezirî kâğıt 204; bkz. kâğıtlar
vezirkârî çatma 121; bkz. çatma
vezneciler 137
vükela 82-86, 94, 150, 171, 172, 185, 198,
201, 223; daireleri 183
vükela-yı: devlet 82; mazûlin 88
vüzera 26, 76, 83, 125, 155, 161, 164, 165,
167, 171, 172, 175, 177, 178, 180,
181, 184, 185, 187, 197, 198, 223,
232, 256; daireleri, konakları 184, 283
(bkz. konaklar); haneleri 232; konak-
larında hizmet 279-281; konaklarında
hizmet edenlere davranışları 281;
konaklarında oyuncu cariyeler, saz-en-
deler 285; kütüphaneleri 175, 176;
meclisleri 284; sahilhaneleri 197, 216
(bkz. sahilhaneler)

yağ 353; altı 284
Yağ Kapanı 137
Yağcı Hanı 137
yağlık 68; -cı 137; -cı işi 159; -cılar 137, 138
Yahudi: köçekler 391 (bkz. köçekler); kuk-
lası 395; meyhaneleri 309 (bkz. mey-
haneler); rakısı 309
yalı 191, 192, 195-197 (bkz. sahilhaneler);
sandalı 241 (bkz. sandallar)
yaldız 166, 241
yançılar 186
yan kalfası 128
yan minderi 198; bkz. minderler
yanaşma 167
Yanbolu abası 226 (bkz. abalar); kebesi 118

yangın: memuru 182 (bkz. karakulak ağa);
nöbetçisi 183; bkz. tulumba.
Yanya 140
yapıştırma: bkz. yüz yazısı cemiyeti
yardak 51, 399; bkz. hayal oyunu
yardım sandığı 97
yasemin 219; bkz. çiçekler
yastık 113, 115, 171, 183; aynası 118, 207
(bkz. aynalar); saati 210 (bkz. saatler);
yüzü 115, 159; yazma 115; yüz 115
yaşmak 19, 45, 107, 128; bohçası 116; içlik
19, 45, 292
yaylar (deliferhad, hurrem, şepcah, toz-
koparan, usta) 376
yazar 308
yazı: levhası 164; muallimi 74; takımları
165, 201-204; talimi (hokka 201-204;
kâğıt mukraası 202; kalemdan 202, 203,
510; makta' 202; rıkdanlık 202; su ibriği
202; süngerlik 202); cinsleri (celi 74;
divanı 90; nesih 64; nk'a; sülüs 64, 70,
74, 140; ta'lik 140, 279)
yazıcılık 337
yazma 43, 115, 199; bohça 393; el çevresi
178; mendil 228; seccade 199 (bkz. sec-
cadeler); yastık 198; yemeni (içi dolu)
110, 227, 293; yemeniciler 138, 159
yazmalar: (el, fabrika, Kadıköy, kalemkârî,
Kandilli, münakkaş, Rumelihisar,
Samatya, Üsküdar) 199
yedekçi 139
yedi çift 241; bkz. kayıklar
Yedikuleli tarzı. bkz. tarz-ı tahrir
yedi püskül asma 402
yeksuvar 376; bkz. ok çeşitleri
yeldirme 292; bkz. gürede
yelek 376, 562 (bkz. okçuluk); yelek çeşitleri:
kartal, kuğu kuşu, toy kuşu 376
yelpaze 119, 171, 230
yemek 49, 65, 73, 77-79, 84, 97, 110, 112,
132, 247, 253, 255, 265, 272, 280,
283, 289, 294; havlusu 116; iskemlesi
160; minderi 160; odası 165 (bkz.
odalar); örtüsü (Mardinkârî) 116; sahanı
117; sinisi 160; şiltesi 116; tablası 157,
167, 189
yemekler: ev yemekleri 159; asma kabağı
dolması 289; börek; çarpma böreği 160;
puf böreği 160, 283; su böreği 160;
bumbar dolması 252; emir dolma 283;
enginar 292; gerdan söğütü 292; göz-
leme 160; hindi derisinden çorba 283;
hindi tulumbası 283; kiremitte kefal
290; köfte 283; kuzu dolma 289, 292;

sakız kabağı dolması 289; saraykârı yumurta 254; soğuk paça 254; tavuk 283; tavuk kızartma 289; yedi kardeşler 283; zerde 124; zeytinyağı bakla 292
 yemeni 227, 347 (bkz. baş yemenisi); yazma 138, 159; içi dolu (çiçekli) yazma 110, 227, 293
 yemeni 268 (bkz. ayak yemenisi); tulumbacı -si 313; -ciler 137, 138
 Yemeni dümbeleği. bkz. dümbelek
 yemiş 53, 78, 215; bıçağı 118; dolabı 145; tabağı 117; tepsi 118; -çiler 137
 yemlikler 167
 yenge hanım 129-131; bkz. düğün
 Yeniköy 142, 290
 yeşil duvak 11; bkz. duvak
 yeşim 143, 229
 yer takımı 198; bkz. yan minderi
 yıldız taşı 143
 yiğitbaşı 302
 yoğurtçu 284, 392; bkz. pusatçı
 yol sandığı 200; bkz. sandık
 yonca 288
 yorgan 113, 115, 120, 199, 200, 288; abanı 200; basma 199, 200; çivit 200; darp-hane işi 200 (bkz. abanı yorgan); diz 115; ipekli 199; işleme 200; kışık pamuk; tandır 116, 215; yazlık ince 200; yazlık pamuk 115; yazma 199; -cılar 138
 yörük: besteler 285; semai 386
 yular 166, 186; bkz. hayvan malzemeleri
 yumurta tavası 167
 yumurtacılar 137, 139
 Yunan 343
 yusufl 224; bkz. kavuklar
 yük arabacısı 139; kahvesi 302 (bkz. kah-veler)
 yükstik 377; bkz. zühür
 yüz görümlüğü 109, 130, 282; yazısı (bkz. düğün); yazısı cemiyeti 128; yazısı gündü 125; yazısı merasimi 128 (bkz. düğün)
 yazmak 125
 yüzme 57
 yüzük 140; oynama 193
 zabitan 325; -ı aklâm 91
 zadenân 91, 390

Zağfranbolu 140.
 zağfran (safran) 167
 Zahir Kapanı 137
 zahireciler 137
 zater 353
 zayıç 366, 367; -i talî-i âli 367
 zemberek 350
 zembil 161
 zemzem 99, 254, 271; -i Şerif 99, 254; -lik 271
 zenci 318, 321, 369, 272; cariye (Habeshî, siyahî; bkz. cariye); cariye isimleri 449; köleler 318, 319; başalan 372 (bkz. karışık faniler); karışık 370, 372; ayrıca bkz. ota koyma
 zenne 50 (bkz. hayal; zuhuri); -ciler 138, 333, 391
 zerbâf 225; bkz. kumaşlar
 zerde 124; bkz. tatlılar
 zerdeste 144
 zerdûz 391
 zergerdan 376 (bkz. ok çeşitleri); boynuzu 211
 zeybek 337
 zeytin köklü 229
 zıbın 11, 44, 287
 zihgîr 377
 zırva 77
 zih (zih) 45, 58, 113, 116, 119, 202
 zil 53, 270; köçek 258; Kumkapılı'nın 389 not 6; Samatyalı'nın 389
 zilli maşa 269
 zirâ 395
 ziyafetler 283
 zobu 40, 172, 178, 180, 185, 189
 zolota 144
 zor oyunu 395
 zorbaz 395
 zuhuri kolu 50, 388, 397, 402 (bkz. meydan oyunu; orta oyunu); oyuncuları (Kavuklu, Pişekâr) 403; oyunları (Ağalık, Bahçe, Hamam, Mahalle Baskını, Tımar-hane, Yarışçılık) 403
 zurefâ 104, 159
 zurna 257, 403; çeşitleri (Acemi, Arabi, asafi, curra, kaba, şehri) 385; bkz. musiki aletleri 28

KİŞİ ADLARI DİZİNİ

A'rac Ömer Usta (oymacı) 231
 Abdi Efendi (müzikşinas) 386
 Abdullah Efendi (müzikşinas) 385
 Abdülğafûr el-Larî (âlim) 80
 Abdülkadir Efendi (müzikşinas) 386
 Abdülmecid, Sultan 196, 243, 379, 385
 Abdülvahid Efendi (Lâleli Camii; müezzini, hayalci) 401
 Ablak Çelebi (meddah) 397
 Adalı; Şeyh Mustafa Hamzaoğlu (âlim) 81
 Ağâh Efendi (hokkabaz) 41
 Ağa Ruza (nakkaş) 146
 Ahmed Ağa (müzikşinas) 386
 Ahmed Efendi (müzikşinas) 387
 Ahmed Garibanî (defzen) 385
 Ahmed, Sultan III, 221
 Ali Efendi (satrañçı) 381
 Ali Efendi (müzikşinas) 386
 Ali Efendi (şair, yazar) 308
 Alim Can Efendi (satrañçı) 381
 Âmâ Mahmud Çelebi (müzikşinas) 386
 Anberî Ham Efendi (mukallit) 398
 Andelib Çelebi (müzikşinas) 386
 Arap Ömer Efendi (hayalci) 402
 Arnavud Osman Çelebi (kalemkâr) 142
 Asariye Efendi (müzikşinas) 387
 Aşık Derbeder (kahvehane şairi) 452
 Aşık Garip (saz şairi) 453
 Aşık Kalender (kahvehane şairi) 452
 Aşık Lodos (kahvehane şairi) 452
 Aşık Öküz (kahvehane şairi) 452
 Aşık Poyraz (kahvehane şairi) 452
 Attar Ağâh Efendi (hayalci) 401
 Attar Ahmet Çelebi (mukallit) 398
 Ayazzâde (okçu) 376
 Azmi-i Cedid (mühtir hakkâkı) 142
 Azmi-i Kadim (mühtir hakkâkı) 142
 Aziz Dede (neyzen) 383
 Aziz, Sultan 93

Baba Acemî (defzen) 385
 Baba Ahi (defzen) 385
 Babacan Hâşim (nakkaş) 147
 Bağcı İzzet Efendi (mukallit) 398
 Bayezid, Sultan II 397
 Bedestanî Mehmed Efendi (hayalci) 401
 Behlül Efendi (müzikşinas) 387
 Behzad (nakkaş) 147
 Bekir Ağa (müzikşinas) 387
 Benderyan Mıgırdıç (mühtir hakkâkı) 142
 Berber Ömer Çelebi (neyzen) 383
 Bestekâr Hacı Ârif Bey (müzikşinas) 387
 Bestekâr Rifat Bey (müzikşinas) 387
 Bestekâr Şevki Bey (müzikşinas) 387
 Beylerbeyi Hasan Efendi (müzikşinas) 387
 Bilâl Efendi (müzikşinas) 387
 Birgivi; Takıyüddin Mehmed (âlim) 480
 Bolahenk Nuri Bey (müzikşinas) 387
 Boşnak Adem Ağa (marangoz) 145
 Breguet, Abraham Louis 209 not 92
 Buhurîzade Hafız Çelebi (müzikşinas) 386
 Bursalı Fahri Efendi (makta ve kalemtıraş sa-
 pı yapan sanatkâr) 144, 204
 Busiri (şair) 71
 Büyükl İmam Çelebi (müzikşinas) 386
 Cafer Bey (satrañçı) 381
 Camcı İsmet (meddah) 317
 Can Şah (nakkaş) 146
 Celâl Devvânî (âlim) 81
 Cellatçeşmeli Çerkez Emine (esirci) 316
 Cenân Kalfa (III. Selim'in kalfalarından,
 müzikşinas) 102
 Cemali Efendi (kalemtıraşçı) 143
 Cerrah Salih Efendi (hayalci) 401, 41
 Cürcanî bkz. Seyyid Şerif
 Çengî Baba Ali 385
 Çengî Baba Şahin 385

Çengî Cebep Mustafa Ağa 385
 Çengî Ramazan Baba 385
 Çikrikçizade Behlûl Usta (nakkaş) 147
 Çikrikçizade Süleyman Çelebi (küssahan, meddah) 397
 Çurnuk Ahmed Çelebi (muskalçı) 385
 Çiçekçi Şakir Efendi (mukallit) 398
 Çiçekçioğlu (hokkabaz) 41
 Çifte Kanburılar (Zuhuri kolu) 42, 403
 Çingene Donsuz (defzen) 385
 Dağüstani İbrahim Paşa 381
 Dâni (mühür hakkâkı) 142
 Değirmencioğlu Salih Efendi (satrañçı) 381
 Dede İsmail Efendi (muskîşinas) 386
 Deli İsmail Dede (neyzen) 383
 Deli Osman (hattat) 71
 Delibozuk Kâmil (satrañçı) 381
 Dellâk İsmail (mukallit) 299
 Dellâl Şükrü (meddah) 397
 Denizzoğlu Ali Ağa (muskîşinas) 386
 Dertli (divançe sahibi saz şairi) 453
 Derviş İsmail Efendi (muskîşinas) 386
 Derviş Kasım Dede (neyzen) 383
 Divdici Said (mukallit) 299
 Diyarbakırlı Karaoğlu (defzen) 385
 Diyarbakırlı Çaşni Çelebi (muskîşinas) 386
 Diyarbakırlı Karaoğlu (muskîşinas) 386
 Diyarbakırlı Yahya Çelebi (muskîşinas) 386
 Diyarbakırlı Ziynettâze (muskîşinas) 386
 Doktor Kemaleddin Bey 382
 Ebzade Düriye Hanım (muskîşinas) 102
 Eblâ İsa Muhammed b. el-Tirmizî (alim) 81
 Ebu Eyyûb-u Ensari 99, 131
 Efendizade Ahmed Efendi (muskîşinas) 387
 Eğrikapılı [Ahmet Rasim] (hattat) 71
 Ekmeççi Bağdasar (muskîşinas) 386
 Emin Efendîzade Mahir Bey (satrañçı) 381
 Enderunî Hafız Hüsnü Efendi (muskîşinas) 387
 Es'ad Efendi (muskîşinas) 386
 Eski Alipaşah Ethem Usta (marangoz) 145
 Eyüp Kadısı Esad Efendi (dama ustası) 382
 Eyüplü Recai Efendi (kalemtraşçı) 143
 Eşref Efendi (Divan hulefası'ndan; meyhane şairi)
 Eşref Efendi (kalemtraşçı) 143.
 Eşref Efendi (şair, yazar) 308
 Fahreddin-i Razi (şeyhül-ulema) 79
 Fehmi Efendi (hayalci) 41
 Fehmi-i Cedid Efendi (kalemtraşçı) 143

Fehmi-i Kadim Efendi (kalemtraşçı) 143
 Fenerci Şükrü (meddah) 397
 Fenni-i Kadim Efendi (kalemtraşçı) 143
 Fenni Dede Efendi (makta ve kalemtraş sapı yapan sanatkar) 144, 204
 Fenni Efendi (mühür hakkâkı) 142
 Ferid Çelebi (mühür hakkâkı) 142
 Feridüddin (attarların piri) 94
 Fethiyeli Zakîrmerd Mahmud Çelebi (muskîşinas) 386
 Fevzi Efendi (satrañçı) 381
 Fikri Dede (makta ve kalemtraş sapı yapan sanatkar) 144
 Firenk Senyör (nakkaş) 147
 Galatalı Mahmud Efendizade Osman Çelebi (muskîşinas) 386
 Galatalı Recai Efendi (kalemtraşçı) 143
 Galip Bey (tavla ustası) 382
 Galip Efendi (satrañçı) 381
 Galip Usta (ince marangoz) 145
 Gedikpaşalı Ali Ağa (esirci) 316
 Geğbuzalı Kantartopu İbrahim (pehlivan) 378
 Gelenbevi İsmail Efendi (alim) 80, 81
 Giriftzen Âsım Bey (muskîşinas) 387
 Gülbeste kalfa (II. Mahmud'un kalfalarından; muskîşinas) 102
 Gülşen Celali Efendi (şair, yazar) 308
 Gürcüzade (muskîşinas) 387
 Hacı Faik Bey (muskîşinas) 387
 Haçador (kalemkar) 142
 Haçador Usta (nakkaş) 147
 Hacı Bekci (Zuhuri kolu) 41
 Hacı Kâmil Efendi (dama ustası) 382
 Hacı Müslahüddin (meddah, küssahan)
 Hacı Zekiye Hanım (esirci) 316
 Hacı Zeynel (bozacı) 153
 Hafız Abdullah Efendi (muskîşinas) 386
 Hafız Abdullah Efendi (muskîşinas) 387
 Hafız Ahmed Efendi (muskîşinas) 387
 Hafız Ayni Efendi (muskîşinas) 386
 Hafız Kadri (meddah) 397
 Hafız Mûşfik Efendi (şair) 308
 Hafız Rifat Efendi (muskîşinas) 387
 Hafız Vahit Efendi (dama ustası) 382
 Hafız Zekâî Dede Efendi (muskîşinas) 387
 Hakkı Dede (neyzen) 383
 Hamamî Süleyman Efendi (hayalci) 401
 Hamdi Efendi (kavuklu oyuncusu) 403
 Han Kulu (Zuhuri kolu) 42

Harem İskeleyi Latife Hamm (musikişinas)
102

Hasan Basri (helvacıların plri) 94

Hasan Paşa (neyzen) 383

Hasip Dedezade Abdül'ahad Efendi (musikişinas) 386

Haşım Bey (musikişinas) 387

Hayali Ahmed Efendi (şair ve alim) 81

Hayat-ı Dil (III.Selim'in kalfalarından; musikişinas) 102

Hayran-ı Dil Hanım (musikişinas) 386

Hezarfen Ali Efendi (yelpaze sapı yapan oyuncu) 231

Hilmi Dede (neyzen) 383

Hoca Fehmi Fevzi Efendi (sattranççı) 381

Hüseyin Efendi (musikişinas) 387

Hüsrev Ağa (Langa'da esirci) 316

Hız. Hasan 16

Hız. Ali 16

Hız. Hüseyin (Hız. İmam-ı Hüseyin) 16

Hüsrev Paşa 381

İtrî Efendi (musikişinas) 386

İbrahim Bey (sattranççı) 381

İbn-i Mes'ud (şekercilerin plri) 94

İliya (musikişinas) 386

İmam-ı Şehinşahi Hattat Mustafa İzzet Efendi (musikişinas) 387

İmam-ı Şehinşahi Medeni Hafız Aziz Efendi (musikişinas) 387

İmamzade Hafız Yusuf Efendi (musikişinas) 386

İncili Çavuş (mukallit) 398

İshak Ağa (musikişinas) 386

İshak Efendi (sattranççı) 381

İshak Efendi (musikişinas) 386

İshak Efendi (okçu) 376

İshak Efendi (tır ustası) 376

İsmet Ağa (musikişinas) 386

İstanbullu Recaî Efendi (kalemtraşçı) 143
not 39

İzmitli Hantal Yusuf (pehlivan) 378

İzzet Bey (sattranççı) 381

Ka'b bin Züheyr (şair) 71

Kadimîr; Hüseyin Kadimîr (alim) 81

Kadirhane Şeyhi, İmam-ı Sultani Şerefeddin Efendi (musikişinas) 387

Kâğıtçı Müneccim Ali (dama ustası) 382

Kale Kapısı Şeyhi (neyzen) 383

Kalemtraşçı Kanbur Mehmed Efendi (kavuklu oyuncusu) 403

Kâmil Efendi (sattranççı) 381

Kâmil Paşa İmamı Aşkî Efendi (musikişinas) 387

Kanarya (hokkabaz) 41

Kantar Müdiri Bedri (dama ustası) 382

Kanunî Galib Bey (musikişinas) 387

Kanunî Sultan Süleyman 320

Kara Halil Efendi (alim) 80

Kara Yusuf (tanburi) 384

Karbucioğlu (defzen) 385

Kasım Ağazade Küçük Müezzîn (tanburi) 384

Kasımpaşalı Koca Osman Çelebi (musikişinas) 387

Kasımpaşalı Hafız Portakal Efendi (musikişinas) 386

Kasımpaşalı Nazım (musikişinas) 387

Kaymakam Şair Reşid Efendi (şair) 308

Kayserili Kasım (nakkaş) 147

Kazzaz Onnik (nakkaş) 147

Kefeli Derviş Mehmed Efendi (neyzen) 383

Kelayioğlu Haçadur Usta (ince marangoz) 145

Kel Ali Bey (musikişinas) 387

Kemanî Ahmed Çelebi 384

Kemanî Ali Ağa 386

Kemanî Aşık Ağa 384

Kemanî Hüseyin Çelebi 384

Kemanî İsmet Ağa 387

Kemanî Mahmud Çelebi 384

Kemanî Masraf Ali Ağa 384

Kemanî Mustafa 384

Kemanî Sebuğ 387

Kemanî Tatyos 387

Kemankuş Yahya Usta (nakkaş) 147

Kemençeci Vasil (musikişinas) 387

Kemhacızade Hasan (musikişinas) 386

Kerami Efendi (musikişinas) 387

Kıbrıslı Mehmed Ağa (Kıbrıs muhassili; altında ünlü bir tütcü dükkânı bulunan Beyazid'daki konağın sahibi) 257

Kıptî İbrahim (musikişinas) 386

Kırkçeşmeli (okçu) 376

Kırkçeşmeli (tır ustası) 376

Kız Ahmet (meddah) 397

Konyalı Ali Ağa (esirci) 316

Köle Yusuf (miskalçı) 385

Kör Mehmed (kavuklu oyuncusu) 41, 403

Kör Mehmed (Kör Hasanzade Mehmed Çelebi; Zuhuri kolu) 41, 401

Köse İbrahim Efendi (sattranççı) 380

Köşklü Kör Mehmed Ağa (manzumesi meşhur muhalebbici) 453

Kuburizade (musikişinas) 386
 Kuklacı Yahya Efendi (mukallit) 398
 Kul Ahmed; bkz. Muhammed bin Hızır (alim) 80
 Kuloğlu Mustafa Çelebi (divitçi) 203
 Kuzguncuklu Yasef (hokkabaz) 41
 Kurban Osep Efendi (mukallit) 398
 Kurdköylü Atmaca Emin (pehlivan) 378
 Kurşuncuzade (kemani) 384
 Küçük Ahmed Dede (neyzen) 383
 Küçük Ali Çelebi (musikişinas) 386 -
 Küçük İmam Çelebi (musikişinas) 386
 Küçük Mehmed (Zuhuri kolu) 42
 Küçük Mehmed Ağa (musikişinas) 386
 Külâhçı Mehmet Efendi (mukallit) 299, 398

 Larî; Mevlâ Muslihüddin Larî (alim) 81
 Latif Ağa (musikişinas) 386
 Latif Ağa (musikişinas) 387
 Lazoğlu Yusuf Çelebi (kaimekâr) 142
 Le Roy, Julien ve Pierre (saatçi) 209, not 90
 Lileci Köçek Mehmed Efendi (hayalci) 401
 Lileci Mehmet Efendi (mukallit) 398

 Mabeyn Kâtibi Ziya Bey (dama ustası) 382
 Mahmud Bey (hulefa) 381
 Mahmud Çelebi (mühür hakkâkı) 142
 Mahmud, Sultan II 93, 102, 163, 209, 239, 243, 257, 349, 379, 397, 403
 Marîf (nakkaş) 147
 Markar (musikişinas) 386
 Matbuat Müdürlü Ahmed Arif Bey (musikişinas) 387
 Mehmed (Fatih) Han 5
 Mehmet Efendi (satranççı) 380
 Mevkufatî (satranççı) 380
 Mevlidhan-ı Şehriyârî Hızırzade Mustafa Efendi (musikişinas) 386
 Mısırlı Mehmed Efendi 381
 Miralay Şaban Bey 382
 Miskafî Solakzade Behzad (nakkaş) 147
 Misli Efendi (kalemtraşçı) 143
 Molla Câmi (şair ve alim) 80
 Molla Fenarî; Şemseddin Mehmed (alim ve şeyhülislam) 81
 Morali Sadık Ağa (Yüksek Kaldırım'da esirci) 316
 Muhibbi-İ Kadîm Efendi (kalemtraşçı) 143
 Muhsin Bey (mukallit) 398
 Muhyî Efendi (kalemtraşçı) 143
 Murad, Sultan IV 376
 Murdar İlik (nakkaş) 147

Musahib-i Şehriyârî Tokadlı Derviş Ömer Gülşenî (musikişinas) 386
 Musahip Said Efendi (meddah, hayalci) 397
 Muslî Çelebi (tanburi) 384
 Mustafa Bey (musikişinas) 387
 Mustafa Çelebi, Koloğlu (divitçi) 203
 Mustafa Efendi (satranççı) 381
 Mustafa Efendi (musikişinas) 387
 Mustafa Hasan (mukallit) 299
 Musullu Molla Osman Efendi (musikişinas) 387
 Musullu Molla Osman Efendi (musikişinas) 387
 Mülâzimzade (defzen) 385
 Mürekkepçi Aziz Efendi (mukallit) 398
 Mürekkepçi Salih (mukallit) 299
 Müezzîn Mehmed Efendi (hayalci)
 Müezzinzade Salih Efendi (yelpaze sapı yapan oymacı) 231
 Mûşîr Şakir Paşa (tavla ustası) 382
 Müzevir Ahmed Çelebi (tanburi) 384
 Naat'han Eyüplü Abdullah Çelebi (musikişinas) 386
 Nâbi (şair) 92
 Nadir (mühür hakkâkı) 142
 Nalçazade Mehmed Çelebi (musikişinas) 386
 Na'na Ahmed Çelebi (musikişinas) 386
 Nâyl Kızıldede Efendi (musikişinas) 386
 Nâyl Mehmed Efendi (musikişinas) 386
 Nâyl şeyh Osman Efendi (musikişinas) 387
 Nazlı Baba (defzen) 385
 Nayzen Çerkes Ahmed Dede Efendi (musikişinas) 387
 Nayzen Aziz Dede Efendi (musikişinas) 387
 Nayzen Salim Bey (musikişinas) 387
 Necip Bey (musikişinas) 387
 Necmeddin Efendi (dama ustası) 382
 Nikogos (musikişinas) 386
 Nikoli (musikişinas) 386
 Numan Ağa (musikişinas) 386

 Ortaköy İmamı Hafız Aziz Efendi (musikişinas) 387
 Ortaköy İmamı Hafız Aziz Efendi (musikişinas) 387
 Ortaköylü Osep Efendi (hayalci) 402, 41
 Osep Usta (nakkaş) 147
 Osman Bey (musikişinas) 387
 Osman Çelebi (musikişinas) 386
 Osman Çelebi (musikişinas) 386
 Osman Dede (neyzen) 383

Pariuoğlu (defzen) 385
 Perdeci Galip (meddah) 397
 Pertev Paşa (musikişinas) 387
 Pencikçi Mehmed Ağa (esirci) 316
 Piç Emin (meddah) 397
 Prior, Edward ve Georg (saatçi) 210, nqr 96
 Rahmi (mühür hakkâkı) 142
 Rauf Yekta Bey (musikişinas) 387
 Raşid Efendi (satranççı) 381
 Râşid Efendizade (satranççı) 381
 Rehavi Ahmed Efendi (afyon tiryakisi) 326
 Resa (mühür hakkâkı) 142
 Resa Efendi (kalemtraşçı) 143
 Resmî (mühür hakkâkı) 142
 Resmî Efendi (kalemtraşçı) 143
 Rifka Efendi (dama ustası) 382
 Rıza Ağa (musikişinas) 386
 Rıza Çelebi (mühür hakkâkı) 142
 Rıza Efendi (kalemtraşçı) 143
 Rumi Efendi (kalemtraşçı) 143

Sabatay (hokkabaz) 41
 Sadık Ağa (musikişinas) 387
 Sağır Behram (nakkaş) 147
 Sahhaf Salih Efendi (satranççı) 381
 Said Efendi (musikişinas) 387
 Said Paşa İmamı Hasan Efendi (musikişinas) 387
 Salkım Söğütli Safiye Hanım (musikişinas) 102
 Sallabaş Behçet Efendi (satranççı) 381
 Salih Bey (musikişinas) 387
 Salomon'un takımı (hokkabaz) 41
 Sami-i Cedîd (mühür hakkâkı) 142
 Sami-i Kadîm (mühür hakkâkı) 142
 Santurî Edhem Bey (musikişinas) 387
 Saraç Hafız (hayal oyunu tasvirleri yapan) 401
 Sarac Ahmed Çelebi (neyzen) 383
 Sarac Yahya Efendi (hayalci) 41
 Sarı Kulak (okçu) 376
 Selanikli Ahmed Çelebi (musikişinas) 386
 Selim Ağa (musikişinas) 386
 Selman-ı Farisî Hazretleri (berberlerin piri) 94, 99
 Selim, Sultan III 102, nqr 93, 221, 290, 403
 Semerkantlı Şemseddin Mehmed (âlim) 81
 Selimiye Şeyhi Said Efendi (musikişinas) 387
 Sepetçioğlu Mihael (kalemkâr) 142
 Sermüezzîn-i Şehriyârî Tuğcuzade Süleyman Efendi (musikişinas) 386
 Seyyid Nuh Efendi (musikişinas) 386

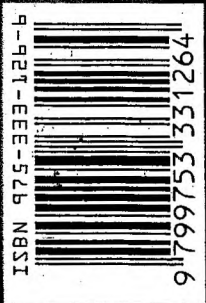
Sermüezzîn Sadullah Efendi (musikişinas) 387
 Seyyid Şerif, Seyyid Şerif Cürcanî (âlim ve filozof) 75, 79
 Sıdkî Efendi (kalemtraşçı) 143
 Sipah Ahmed Bey (neyzen) 383
 Sivaslızade Ârif Efendi (dama ustası) 382
 Solakzade Efendi (miskalci) 385
 Suyolcuzade Salih Efendi (musikişinas) 387
 Suyolcuzade Yakup Çelebi (mukallit) 398
 Süleyman Ağa (mukallit) 398
 Süleyman Dede (neyzen) 383
 Süleyman, Sultan (Kanuni) 320
 Sütlüçüze (musikişinas) 386
 Sütçüzade Ali Efendi (musikişinas) 386

Şah Kulu (nakkaş) 146
 Şahap Bey (dama ustası) 382
 Şakir Ağa (musikişinas) 386
 Şakir Paşa (musikişinas) 387
 Şamlı Hasan (tanburi) 384
 Şebek Çelebi (meddah) 397
 Şehla Efendi (kalemtraşçı) 143
 Şehla Hasan Efendi (tanburi) 384
 Şehlevdim Hâşim Usta (ince marangoz) 145
 Şehzade Sultan Mehmed (Kanunî'nin oğlu) 320
 Şengül Çelebi (hayalci; kussahan) 397
 Şerife Hanım (Şehremîni'nde esirci) 316
 Şevk-i Nihal Kalfa (II. Mahmud'un kalfalarından; musikişinas) 102
 Şeyh Celâlüddin Dede Efendi (musikişinas) 387
 Şeyh Hüseyin Dede Efendi (musikişinas) 387
 Şeyh Fehmi Efendi (hayalci) 402
 Şeyh Tahir Efendi (hayalci) 41, 401
 Şeyh Şazellî (kahvecilerin piri) 94
 Tahir Ağa (musikişinas) 386
 Tamburi Ali bey (musikişinas) 387
 Tamburi Cemil Bey (musikişinas) 387
 Tasbaz Pehlivan Ali (nakkaş) 147
 Taşçızade Recep Çelebi (musikişinas) 386
 Taşköprülüzade; Ahmed İsmâüddin (âlim) 81
 Teftâzânî; Sa'düddin Teftâzânî (âlim) 79
 Tefvik Efendi (dama ustası) 382
 Tiryaki Osman Çelebi (nakkaş) 147
 Todoraki (musikişinas) 387
 Tömruk Başağa Kâtibi 381
 Torlak Dede (neyzen) 383

Tuğcu Mustafa (meddah) 397
 Tuğcuzade (kavuklu oyuncusu)
 Tıfıl [Ahmet Çelebi, Trabzonlu] (mukallit) 398
 Udl Arif Bey (musikişinas) 387
 Usta Yarı (musikişinas) 387
 Uzun Mehmet Bey (satranççı) 381
 Üç Anbarlı Mehmed Efendi (satranççı) 381
 Üç kardeşler (mukallit) 398
 Üsküdarlı İshak Efendi (tavlâ ustası) 382
 Üsküdarlı Recai Efendi (kalemtraşçı) 143
 Üsküdarlı sarhoş Mehmed Efendi (kalemtraşçı) 143
 Üsküplü Latif Ağa (esirci) 316
 Üsküplü Şehime Hanım (esirci) 316
 Vahyî Efendi (kalemtraşçı) 143
 Varbet Mıgır (mukallit) 398
 Vefa (mühür hakkâkı) 142
 Vehbi Çelebi (musikişinas) 386
 Vekilyan Haçık Efendi (mukallit) 398
 Veli Can (nakkaş) 146
 Veli Can-ı Evvel (nakkaş) 147
 Veysel Karanî Hazretleri (saraçların piri) 94
 Yağcı İzzet (mukallit) 299
 Yağlıkızade Ahmed Efendi (musikişinas) 387
 Yahudi Batakoğlu (defzen) 385
 Yahudi Karakaş (tanburi) 384

Yahudi Yako (musikişinas) 385
 Yahya Efendi (ders vekili) 381
 Yahya Efendi (bedestan haccgisi) 381
 Yahya Efendi (müderris) 352
 Yedikuleli [Seyyid Abdullah] (hattat) 71
 Yeniköylü Hafız Hacı Hasan Efendi (musikişinas) 387
 Yorgaki (musikişinas) 386
 Yümnî Efendi (kalemtraşçı) 143
 Yusuf Bey (musikişinas) 387
 Yusuf Çelebi (tanburi) 384
 Yusuf Dede (neyzen) 383
 Yusuf Sinan Rahıd (tabib) 352
 Yusuf Paşa (musikişinas) 387
 Yümnî-i Kadim (mühür hakkâkı) 142
 Zarifî Ahmed Bey (şair, yazar) 308
 Zekâî Dede 387
 Zeki Efendi (kalemtraşçı) 143
 Zekiye Hanım (Hanende Maşuk Efendi'nin hemşiresi; musikişinas) 102
 Zenne Halil Efendi (hayalci) 401
 Zeyrekli Hacı Bekçi (kavuklu oyuncusu) 403
 Zahariya (musikişinas) 386
 Zakir Hüdâî Çelebi (musikişinas) 386
 Zeki Mehmed Ağa (musikişinas) 386
 Ziya (mühür hakkâkı) 142
 Ziya Bey (mabeyn kâtibi) 381
 Zurna Çelebi (meddah) 397

Umur-ı Mülkiye Nazırı Pertev Paşa'nın törünü Abdülaziz Bey'in (1850-1918), Osmanlı toplumunda günlük yaşam, törenler, gelenek ve görenekler ile kullanılan tabirler üzerine bilgi ve gözlemlerini kaleme aldığı on dört defter ilk kez yayımlanıyor. Özellikle İstanbul yaşamı konusunda bu denli ayrıntıyı içeren birinci elden kaynakların ne kadar az olduğu göz önüne alınırsa, Merhum Prof. Kâzım Arısan ile Duygu Arısan Günay'ın yıllarca emek vererek sadeleştirdikleri ve dipnotlarla zenginleştirdikleri bu kitap önemli bir boşluğu dolduracak. Özgün adıyla Âdat ve Merasim-i Kadîme, Tabirât ve Muamelât-ı Kavmiye-i Osmaniye'de, eski doğum, eğitim, evlenme törenlerini, İstanbul'un semtlerini ve evlerini, giyim-kuşam çeşitlerini, inanışları, eğlenceleri, nasıl mehtaba çıkılır, aşure nasıl pişirilir gibi âdetleri, goygoyculardan müneccimlere, muhallebicilerden köçeklere insan manzaralarını okuyacaksınız.

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI